109873
314

С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко,
М. В. Папуча, В. О. Соловієнко

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

**Підручник для студентів
вищих навчальних закладів**

**За загальною редакцією
академіка С. Д. Максименка**

2-ге видання, перероблене і доповнене

АБОНЕМЕНТ-1

Вінниця "Нова Книга" 2004

ББК88.я73
З 14

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11. 3827 від 05. 09.03 р.)

Автори:
С. Д. Максименко (розділи 1–10, 12, 13, 16–19),
В. О. Зайчук (розділ 22),
В. В. Клименко (розділи 20, 21 і 23),
М. В. Папуча та В. О. Соловієнко (розділи 11, 14, 15).

Рецензенти:
член.-кор. АПНУ, доктор психологічних наук, професор Н. В. Чепелєва,
член.-кор. АПНУ, доктор психологічних наук, професор Л. Ф. Бурлачук,
дійсний член АПНУ, доктор психологічних наук, професор Т. С. Яценко

Загальна психологія. / За загальною редакцією академіка С. Д. Максименка. Підручник. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Вінниця: Нова Книга, 2004. – 704 с.
З 14
ISBN 966–7786–03–X

Підручник являє собою виклад основ нормативного курсу загальної психології. У ньому розкрито загальні питання психології, розглянуто закономірності психічних процесів, психічної діяльності, емоційно-вольову сферу особистості, її індивідуальні особливості, висвітлено питання психології особистості, колективу та спілкування. Особливу увагу приділено психології діяльності людини і її засобам, інноваційним технологіям та будові механізму творчості. До структури підручника включено блок інформаційно-методичних процедур, які забезпечують активну та свідому переробку і опанування сприйнятої навчальної інформації.

Система завдань для самостійної роботи передбачає розкриття ключових понять кожної теми, містить формалізовану структуру головних логіко-психологічних її елементів, включає розгортання теми в запитаннях, альтернативно-тестові завдання для самоконтролю і психологічні завдання та проблемні ситуації.

ББК 88.я73

ISBN 966–7786–03–X

© С. Д. Максименко, В. О. Зайчук,
В. В. Клименко, М. В. Папуча,
В. О. Соловієнко, 2004
© Видавництво "Нова Книга", 2004

НТБ ВНТУ
м. Вінниця
б/о

ЗМІСТ

Передмова 13

***Частина перша.* Вступ до загальної психології** 14

1. ***Предмет психології*** 14

Душа – доцільна основа людини 16

Логос – закони природи 19

Механізми психіки людини 19
Психічне відображення 20
Проектування 20
Опредметнення 20

Психіка і свідомість 21

Єдність і розбіжності психічних процесів, властивостей і станів 23
Психічні процеси 23
Психічні властивості 25
Психічні стани 27

Зв'язок психології з іншими науками 30

Головні галузі психологічних знань 31

Головні напрями сучасної психології 32
Персоналістичні напрями 32
Психіка і вища нервова діяльність 35
Генетична психологія 42
Біхевіоризм 44
Гештальт-психологія 45
Структурна психологія 46
Психоаналіз 46
Психологія установки 50

2. ***Методи психології*** 55

Вимоги до методів психології 55

Метод самоспостереження 56

Спостереження 57

Психологічний експеримент 60
Поняття про експеримент 60

Лабораторний експеримент 61

Природний психологічний експеримент 62

Експериментально-генетичний метод ... 63
Принцип аналізу за одиницями ... 64
Принцип історизму ... 64
Принцип системності ... 65
Принцип проектування і моделювання ... 65
Додаткові методи ... 66
Психологічні тести ... 66
Тести здібностей ... 68
Тести інтелекту ... 68
Тести успішності ... 69
Тести таланту ... 69
Моделювання психічних процесів ... 70
Моделювання психічних функцій ... 71
Метод опитування ... 71
Бесіда ... 71
Анкетування ... 72
Соціометрія ... 72
Психологічна експертиза ... 73
Метод аналізу продуктів діяльності людини ... 73
Метод узагальнення незалежних характеристик ... 74
Кількісний і якісний аналіз психічних фактів ... 75

Частина друга. **Психіка, особистість, спільності** ... 79

3. ***Розвиток психіки і свідомості*** ... 79
Виникнення психіки ... 79
Розвиток механізмів психіки ... 80
Розвиток психіки у філогенезі ... 84
Стадія елементарної сенсорної психіки ... 84
Стадія перцептивної психіки ... 85
Стадія інтелекту ... 86
Інстинкти ... 88
Інстинктивні форми поведінки ... 88
Виникнення і розвиток людської свідомості ... 88
Передумови виникнення свідомості ... 88
Історичний розвиток людської свідомості ... 89
Будова тіла людини ... 93

4. ***Психологія особистості*** ... 97
Генетична концепція особистості ... 97
Змістовні ознаки особистості ... 99
Структура особистості ... 115

Активність особистості та її джерела ... 122
Функціонування і розвиток особистості ... 126
З чого починається життя ... 131
Функції нужди ... 135
Атрибутивні ознаки нужди ... 142
Самореалізація особистості ... 146
Життєвий шлях людини ... 159
Життєвий шлях самоздійснення людини ... 160
Мотиваційні регулятори життєвого шляху людини ... 163
Сенситивні періоди життя і їхні коди – числа Фібоначчі ... 171
Психоаналітична концепція особистості ... 178
Колективне несвідоме ... 180
Архетипи ... 180
Інтроверти і екстраверти ... 182
Психологічні типи ... 183
Словесно-асоціативний тест ... 183

5. ***Мова і мовлення*** ... 191
Поняття про мову і її функції ... 191
Фізіологічні механізми мовної діяльності ... 193
Різновиди мовлення ... 196

6. ***Спілкування*** ... 204
Поняття про спілкування ... 204
Засоби спілкування ... 205
Вербальна комунікація ... 205
Невербальна комунікація ... 206
Зовнішній вигляд ... 206
Жест ... 207
Тактильно-м'язова чутливість ... 207
Функції спілкування ... 208
Комунікативна функція ... 208
Інтерактивна функція спілкування ... 208
Перцептивна функція спілкування ... 210
Ідентифікація ... 210
Стереотипізація ... 211
Різновиди спілкування ... 213
Міжособистісне спілкування ... 213
Особистісно-групове спілкування ... 213
Міжгрупове спілкування ... 213
Опосередковане спілкування ... 213

7. ***Соціальні групи*** ... 218
Поняття про групи ... 218

Колектив ... 219
Типи поведінки людини в колективі ... 219
Відносини між особистостями в групі ... 220
Спілкування в групі ... 221
Модель групи ... 223
Розвиток групи в колектив ... 224
Основи згуртованості колективу ... 226
Сумісність людей ... 228
Сумісність ... 229
Фізична сумісність ... 229
Психофізіологічна сумісність ... 229
Соціально-психологічна сумісність ... 230
Управління спільністю людей ... 231
Функції керівника ... 231
Керівник і підлеглий – механізм живого зв'язку ... 236
Психологічна установка ... 236
Соціальні очікування ... 237
Тісний контакт з підлеглими ... 237
Феномен підсилення станів ... 238
"Захоплення" ... 239
Навіювання ... 239
Переконання ... 239
Новизна інформації ... 240
Доказовість ... 240
Експресивність у спілкуванні ... 240
Взаємовідносини керівника і підлеглого ... 241
Демократичний стиль ... 242
Автократичний стиль ... 242
Авторитарний стиль ... 242
Непослідовний стиль ... 243
Здібності керівника ... 243
Комунікативні здібності ... 244
Проектувальні здібності ... 244
Конструкторські здібності ... 244
Організаторські здібності ... 244
Психологічні основи такту ... 244
Самоосвіта керівника ... 246
Психічні стани керівника ... 247

Конфлікт ... 248
Конфлікт всередині особистості ... 248
Конфлікт між особистостями ... 248
Міжгруповий конфлікт ... 248

Частина третя. **Механізми психічного відображення** ... 253

8. Відчуття ... 253
Поняття про відчуття ... 253
Фізіологічні основи відчуттів ... 254
Класифікація відчуттів ... 255
Закономірності відчуттів ... 260
Чутливість аналізатора і поріг чутливості ... 261
Відчуття і діяльність ... 263

9. Сприймання ... 268
Поняття про сприймання ... 268
Різновиди сприймання ... 269
Закони сприймання ... 272
Спостереження і спостережливість ... 274

10. Мислення ... 279
Поняття про мислення ... 279
Розумові дії і мислительні операції ... 282
Форми мислення ... 284
Процес розуміння ... 287
Процес розв'язання завдань ... 288
Різновиди мислення ... 290
Індивідуальні особливості мислення ... 292

11. Пам'ять ... 298
Поняття про пам'ять ... 298
Теорії пам'яті ... 298
Різновиди пам'яті ... 301
Запам'ятовування та його різновиди ... 302
Відтворення та його різновиди ... 303
Забування та його причини ... 305
Індивідуальні особливості пам'яті ... 306

Частина четверта. **Механізми проектування майбутнього** 311

12. Увага 311
Поняття про увагу 311
Фізіологічні основи уваги 313
Різновиди і форми уваги 316
Властивості уваги 320

13. Емоції і почуття 328
Поняття про емоції і почуття 328
Фізіологічні основи емоцій і почуттів 330
Вияв емоцій і почуттів 331
Форми переживання емоцій і почуттів 332
Вищі почуття 335

14. Уява 340
Поняття про уяву 340
Зв'язок уяви з об'єктивною дійсністю 341
Уява і органічні процеси 342
Процес створення образів уяви 344
Різновиди уяви 346
Уява і особистість 349

15. Воля 352
Поняття про волю 352
Довільні дії і їх особливості 353
Аналіз складної вольової діяльності 356
Головні якості волі 358
Слабка воля, причини цього і шляхи подолання 360

16. Темперамент 364
Поняття про темперамент 364
Типи темпераментів 367
Головні властивості темпераменту 368
Фізіологічні основи темпераменту 370
Вплив темпераменту на діяльність людини 371

17. Здібності 376
Поняття про здібності 376
Структура здібностей 378
Відмінності у здібностях та їхня природа 381

18. Характер 388
Поняття про характер 388
Структура характеру 389
Головні риси типового характеру 392
Природа характеру 395
Формування характеру 396

Частина п'ята. **Механізми опредметнення психічних утворень** .. 401

19. Психологічний аналіз діяльності 401
Поняття про діяльність 401
Мета і мотиви діяльності 402
Структура діяльності 403
Способи діяльності, процес їх опанування 404
Поняття про вміння 404
Поняття про навички 406
Процес формування вмінь і навичок 406
Умови формування вмінь і навичок 408
Різновиди вмінь і навичок 409
Перенесення та інтерференція дій 411
Види діяльності 413
Творчість 419

20. Психомоторика 425
Поняття про психомоторику 425
Єдність думки і руху 426
Універсальність психомоторики 428
Будова психомоторики 431
Ідеомоторика 431
Сенсомоторна культура 434
Дія – засіб діяльності 437
Функції дії 437

Операційна структура психомоторної дії ... 439
Період підготовки дії ... 439
Механізми регуляції дії ... 439
Порівняння і оцінки – діалогічні відносини в дії ... 444
Дія – мікроетап розвитку ... 446
Дія – засіб розвитку ... 448
Дія – естетичне явище і атлетика ... 449
Дія і тілесні блага ... 451
Дія – засіб дозвілля ... 453

Функції психомоторики ... 453
Психомоторика – орган рухів ... 453
Психомоторика – орган пізнання ... 458
Психомоторика – корсет тіла ... 463
Психомоторика – живий акумулятор енергії ... 465
Психомоторика – орган дійового мислення ... 467

Регулятори і продукти психомоторики ... 469

Механізми регуляції психомоторної дії ... 473
Регуляція рухів почуваннями ... 473
Регуляція рухів предметом ... 475
Регуляція рухів образом ... 477
Регуляція дії думкою ... 480
Регуляція дій символом ... 483

21. Засоби розвитку психіки ... 490

Активність і розвиток ... 490

Дії праці ... 491
Створення уявлення про структуру праці ... 491
Людина – суб'єкт дії ... 493
Предмети праці ... 495
Мета праці – прогнози і проекти ... 497

Засоби розвитку механізму творчості ... 499

Продукти праці – здобутки ноосфери ... 501
Поняття духовності ... 501
Ноосфера – сфера розуму ... 502

Дії учення і саморозвиток людини ... 505
Поняття про учення ... 505

Будова дій учення ... 506
Навчання ... 506
Научування ... 510
Вправляння ... 511
Моделювання ... 512
Наслідування ... 513

Учення і стани людини ... 519

Дії гри ... 521
Гра – унікальне явище життя ... 521
Креативні властивості гри ... 522
Енергетична та інформаційна невичерпність гри ... 524
Гра – створення, уміння, праця ... 526
Ігри на програш ... 528
Єдність і розбіжність гри і праці ... 530
Гра в умінні і праці ... 531

Синтез засобів творчості ... 534

22. Творчий потенціал праці та інноваційні технології освіти ... 542

Суперечності освіти – витоки інноваційних її технологій ... 543

Поняття інновації ... 550

Поняття технології ... 552

Психологічна характеристика інноваційної діяльності ... 554

Діяльність як предмет вивчення ... 554

Діяльність як предмет управління ... 557

Діяльність як предмет проектування ... 560

Діяльність як цінність ... 564

Сфери людини – предмети інноваційних технологій розвитку ... 566
Поняття про сфери психіки і свідомості ... 566

Сенсорна сфера ... 569

Перцептивна сфера ... 571

Сфера почуттів ... 576

Сфера розуму і розсудку ... 578

Сфера менталітету ... 581
Поняття "менталітет"

Свідомість та інновації ... 581

Несвідоме і потенції психічного відображення ... 583

Надсвідоме – потенціали духовності ... 586

Свобода дії та інноваційні технології ... 588
Свобода дії у здійсненні мети ... 588
Свобода дії та її можливості ... 588
Свобода новоутворень ... 590
Свобода дії і доцільність ... 591

23. Механізми творчості 596
Поняття про творчість 596
Основні теорії творчості 597
Душа і творчі здібності 598
Будова і функції механізму творчості 601
Поняття механізму 601
Продукти творчості 603
Властивості гармонії 604
Чутливість – зародок механізму творчості 608
Енергопотенціал – здатність до дії 610
Поняття "енергія" 610
Базовий енергопотенціал 611
Оперативний енергопотенціал 611
Катарсис – відновлення гармонії людини 614
Катарсис позитивних почуттів 614
Катарсис негативних почуттів 615
Перманентні стани і рівні здоров'я людини 619
Процеси порівнянь і оцінки предметів 621
Механізм відображення невідчутного 643
Коли починається мислення 643
Активатори мислення 644
Функції мислення 646
Де народжується думка 646
Думка – інструмент мислення 649
Вимикчі мислення 650
Уява, сенсорна сфера та інтуїція 655
Глибинні психічні явища і регуляція дій людини 662
Ознаки станів психічного здоров'я 666
Психічні стани здоров'я 666
Методи дослідження 668
Гармонійний стан механізму творчості 671
Дводіючий механізм творчості 678
Однодіючий механізм творчості 683
Якості психічного здоров'я 684
Натхнення – творчий стан 690
Натхнення – це дія творчих сил 690
Сенс творчого піднесення 693
Натхнення, свобода і спокій 696

ПЕРЕДМОВА

При створенні підручника автори додержувалися принципу простоти: про найскладніше в психології писати так, щоб навчальні знання забезпечували зв'язок із досягненнями сучасної психологічної науки про людину. Автори прагнули створити курс, простий за викладом матеріалу і водночас досить повний, щоб у майбутньому не було потреби переучуватися.

Створюючи підручник, автори намагалися по-новому скомпонувати структурні блоки теоретичного матеріалу, аби вони сприяли формуванню в студентів поглибленого розуміння логічного змісту курсу.

Важливим доповненням до процедури самостійної роботи над опануванням змісту навчального матеріалу є запропоновані:

а) модель поетапного розкриття істотних ознак і характеристик психічних явищ, яка включає визначення ключових понять;

б) формалізована структура змісту теми;

в) питання проблемного характеру для самостійної роботи;

г) альтернативно-тестові завдання для самоконтролю;

д) завдання та проблемні ситуації для аналізу.

Зміст окремих завдань, включених у процедурний блок, виходить за межі наявної в підручнику інформації, спонукаючи студента до творчого пошуку, розвитку психологічної допитливості.

У кожному розділі подано перелік рекомендованої літератури для самостійної роботи студентів.

Підручник "Загальна психологія" написано колективом авторів:

академік АПН України доктор психологічних наук, професор С. Д. Максименко – розділи 1–10, 12, 13, 16–19;

академік АПН України В. О. Зайчук – розділ 22;

доктор психологічних наук, професор В. В. Клименко – розділи 20, 21, 23;

кандидати психологічних наук, доценти М. В. Папуча, О. Соловієнко – розділи 11, 14, 15.

ЧАСТИНА ПЕРША

ВСТУП ДО ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1. Предмет психології

Ключові поняття теми:
психологія, психіка, механізми психіки, діяльність, психічне відображення, рефлекс, свідомість, несвідоме

Психологія – *наука і система знань про закономірності, механізми, психічні факти і явища в житті людини.*

Психічні факти виявляються об'єктивно, **зовні:** в міміці, психомоторних діях, рухах, діяльності – і творчості і суб'єктивно, **внутрішньо:** у відчуттях, сприйманні, увазі, пам'яті, уяві, почуттях, волі тощо. Разом з тим їхній зміст може усвідомлюватися або існувати в неусвідомлюваній формі.

Протиріччя внутрішнього і зовнішнього у психіці людини розв'язуються через рухи, дії і вчинки, що виражають ставлення людини до інших людей, природи й суспільства.

Зміст і динамічну характеристику стосунків людини слід шукати в її *мотивах*, *потребах*, *меті*, до якої вона прагне, а також у властивостях темпераменту, характеру і її здібностей.

Основними механізмами психіки людини є **відображення, проектування і опредметнення** – докладання людиною власних зусиль і хисту до формування матеріальних речей або знакових систем.

У продуктах діяльності відображається неповторність, самобутність і індивідуальність, **що** є **мірою виявлення людини** – її творчого потенціалу.

Для отримання об'єктивних і точних даних про закономірності, механізми психіки і психологічні факти використовуються методи дослідження. **Метод** – шлях пізнання і застосування системи прийомів для досягнення певної мети. Наприклад, існують методи самовиховання, методи управління, методи наукової творчості тощо.

У психології розроблені методи вивчення психічних фактів і феноменів. До них відносять: спостереження, самоспостереження, експеримент (лабораторний, природний і експериментально-генетичний), метод експертних оцінок, анкетування, інтерв'ю, тести тощо.

Головна вимога до методів наукового дослідження в психології – давати ймовірне знання, досягати об'єктивності відтворення психічних фактів і феноменів оптимальним шляхом – відповідно до *закону оптимальності*. Ті самі вимоги стосуються і методів практичної діяльності людини, до них вдаються здебільшого з метою гармонізувати психіку, дії, діяльність і творчість – з мінімальним докладанням енергії, часу і праці.

Додержання цих вимог передбачає *методичність* – послідовність і організованість дій на основі одного методу або системи методів пізнання, навчання, трудової діяльності. Тому методичність є необхідною умовою і системоутворюючим чинником оптимізації людської діяльності.

Психологія – одна з наук про людину. Предметом її вивчення є найскладніша сфера життєдіяльності людини – *психіка*. Складність психіки як явища зумовлена тим, що вона є вищим продуктом біологічного і суспільного розвитку живих істот. Складним є і функціональний бік психіки. Вона – метод орієнтування організму в навколишньому світі, регулятор поведінки і діяльності в динамічних умовах середовища.

Психічна активність людини спрямована на різні предмети. Задовольняючи свої матеріальні (органічні) та духовні потреби як необхідні умови життя, людина шукає й отримує з навколишнього природного та соціального середовища потрібні для цього джерела, набуває знань, планує свої дії, визначає методи й шляхи їх здійснення, докладає великих зусиль, щоб досягти певної мети, переживає успіхи і невдачі.

Усе це – психічна активність людини, предмет вивчення психології.

Предмет психології – закономірності розвитку і вияву психічних явищ та їх механізми.

Коло явищ, які вивчає психологія, у кожної людини виявляється чітко і досить виразно: це наші почуття, думки, образи, сприймання, прагнення, бажання, уява, погляди тощо – все, що утворює внутрішній зміст нашого життя, яке дається нам безпосередньо і належить нам.

Психічне явище – *власність* людини.

Почуття, думки, образи, сприймання, прагнення, бажання, уява і погляди так чи інакше пов'язані з тим, що перебуває поза людиною і що нею відображається. Відображене – духовне надбання людини, яке пов'язує її з культурою людства і ноосферою.

Психічне – *відображення* взаємодії з довкіллям, дійсністю.

Людина, відображаючи дійсність, сама є частиною цієї дійсності. Відображення включає і відображення самої себе, яке набуває форми самопочування. Ось чому психічні явища являють собою процеси,

властивості конкретної людини, оскільки вони містять особливо близьке і значуще для неї і разом з тим зміст психічних станів людини в момент створення відображення.

Психічне – *суб'єктивне відображення.*

Суб'єктивність як властивість відображення відбиває ставлення людини до свого оточення, яке визначають особисті погляди, інтереси, смаки, уподобання тощо, що й свідчить про її відмінність від інших людей, неповторність. Надмірна суб'єктивність відображення довкілля призводить до помилкових поглядів, позицій, оцінок і суджень, що підвищує аварійність у діях і діяльності людини.

Психічне – *регулятор взаємодії з довкіллям.*

Почуття, думки, образи, сприйняття, прагнення, бажання, уява і погляди так чи інакше пов'язані з тим, що існує поза людиною, що вона відображає, і є не лише продуктами дій і діяльності людини. Користуючись відображенням як безпосереднім регулятором дій і діяльності, вона здатна стабілізувати їх параметри, підтримувати оптимум функціонування, спрямовувати їх перебіг за певною програмою, тобто втілювати свої суб'єктивні здобутки в матеріальні конструкції. Те саме стосується і власних здібностей особистості, які належать до процесів регулювання.

Психічне – *здатність до розвитку* змісту, глибини і регулювальної сили відображення, до упорядкування, спрямування дій і діяльності людини.

У психічному як регуляторі дій і діяльності криється величезний потенціал розвитку самих механізмів психіки: *відображення, проектування і втілення.* Адже людина не лише відображає, а й перетворює довкілля на нові форми, *будує їх відповідно до законів гармонії,* а це у свою чергу сприяє поліпшенню її життя і діяльності.

Душа – доцільна основа людини

Зупинимося на етимології слова "психологія".

Слово "психологія" походить від двох грецьких слів: "психе" – душа і "логос" – закони природи, а психологія означає "закони життя душі".

Психе – душа (поняття давньогрецької філософії. Воно мало декілька значень: 1) життєва сила, яка покидає тіло з останнім подихом; 2) безтілесна основа, позбавлена після смерті людини свідомості і пам'яті; 3) "демон" – невмируща істота божественного походження; 4) мета праведного життя; 5) "покарання" за первородний гріх Титанів тощо).

Одночасно психе – носій пам'яті про всі минулі інкарнації. Іноді ототожнюється з психічним "Я".

У Геракліта психе – феномен субстрату свідомості і носій моральних якостей (суха психе – найбільш мудра і праведна). Він розрізняє різні психе і різні форми її зв'язку зі світом: вищий рівень – це зв'язок з логосом, зі світовим законом, нижчий – з повсякденною діяльністю людини.

Вчення Платона про психе тлумачить її як невмирущість і безтілесність, що робить її близькою до надпочуттєвого світу, а відтак у людини з'являється можливість пізнати ідеї через "пригадування". Платон створив ієрархію трьох частин психе: а) *раціональна,* б) *емоційно-гнівлива,* в) *похітлива.* Вони локалізовані в різних частинах тіла: раціональна – в голові, емоційно-гнівлива – у грудях, а похітлива – в черевній порожнині.

На підставі поділу психе на частини Платон поділяє членів суспільства на: 1) сторожу-філософів, 2) воїнів і 3) ремісничо-землеробський стан людей.

За Платоном, невмируща лише вища частина душі – раціональна, яку він називає деміургом – будівником усього світу, ідеальним першопочатком.

Аристотель у "Трактаті про душу", окрім аналізу різних виявів психіки, актуального і для сучасної психології, дає оригінальне її бачення. Для нього душа і тіло – неподільні частини цілого, так само неподільні, як форма, образ і матерія, що в ньому відобразилися. Душа – принцип життя, нерозривно пов'язаний з органічним життям.

Аристотель поширює принцип психе на всі рівні органічного життя: кожний рівень має свою, властиву йому душу з певними функціями. Тіло (сома) – це організм, сукупність органів або знарядь душі; душа – сутність тіла. У людині він розрізняє три види душі:

1) рослинну, властиву рослинам, які ще не мають ні органів чуттів, ні органів регуляції рухів;

2) тваринну, наявну у тварин, тіло яких має диференційовані органи відчуттів, рухів і органи, що їх регулюють;

3) розумну, суто людську, яка має органи для пізнання і діяльності.

Аристотель, розрізняючи три різні форми душі, чітко визначає ідею розвитку людини як еволюцію послідовних форм розвитку психіки у рослин, тварин і у людини. Разом з тим у людини вони пов'язані з різними функціями її душі: а) *споживання,* б) *пам'яттю* і в) *розуму.*

НТБ ВНТУ м.Вінниця б/о
ABONEMENT-1

Р. Декарт у гострій формі протиставляє душу й тіло. Його позиція передбачає існування двох різних субстанцій: *матерії* – субстанції протяжної і не мислячої і *душі* – субстанції мислячої і не протяжної. А якщо це так, то вони мають різні атрибути – притаманні лише їм властивості – і тому протистоять одна одній як незалежні об'єкти.

Ми не будемо говорити, як таке розмежовування душі і тіла вплинуло на розвиток психології і який резонанс це спричинило у філософії.

Р. Декарт вводить у науковий вжиток два нових поняття: *рефлекс і свідомість*.

Поняття свідомості стає головним у психології всіх наступних століть. Тут почалася трансформація поняття психе; з принципу життя (за Аристотелем), *душі, духу* вона перетворюється, за Р. Декартом, на *принцип свідомості*. І таким чином впроваджується принцип *інтроспекції* – слід вдивлятися всередину себе, у замкнутий у собі внутрішній світ, який є відображенням людиною самої себе.

Б. Спіноза до тлумачення проблеми душі і тіла людини підійшов інакше. Проблема душі і тіла сформульована неправильно. Не варто зупинятися на питанні про взаємопов'язаність тіла і душі.

Не існує двох протилежних явищ – душі і тіла, а є один-єдиний предмет вивчення. Це – *мисляче тіло людини*. Живе, реально існуюче, яке, однак, розглядається в науці під двома протилежними кутами зору. От і виходить, що мислить не лише душа, яку "вселяє" в людське тіло Бог, а й саме тіло людини.

Тобто мислення – такий самий спосіб існування тіла, як і його протяжність: мислення і протяжність – не дві відособлені і протилежні субстанції, а лише дві властивості одного й того самого матеріального утворення – людини.

У такому разі "уява", "свідомість", "уявлення", "відчуття", "воля" тощо є способами зовнішнього враження, зумовленими природою властивостей мислячого тіла людини.

К. Д. Ушинський розрізняв "душевні" і "духовні" психічні процеси. Душевні процеси – елементарні психічні явища, загальні для людини і тварини; духовні – вищого порядку і пов'язані з моральними, правовими, естетичними, ідеологічними та іншими утвореннями, притаманними лише людині.

І. М. Сєченов, розглядаючи проблему *кому і як розробляти психологію*, зазначав, що психологія повинна вивчати:

1) історію розвитку відчуттів, уявлень, думок, почуттів тощо;

2) способи поєднання всіх видів і родів психічних діяльностей одна з однією, з усіма наслідками такого поєднання;

3) умови відтворення різновидів психічної діяльності.

На жаль, протягом тривалого часу поняття "душа" було вилучене із наукового вжитку.

Логос – закони природи

Логос – поняття, вперше вжите Гераклітом для позначення універсальних закономірностей, яким підпорядковується все існуюче. Логос – це те, "згідно з чим усе відбувається", те, з чим усе безперервно пов'язане – світовий закон, "спільне", якому треба підкорятися.

Проте, на жаль, як свідчить Геракліт, більшість людей загалом глухі до проголошуваних істин і не здатні долучитися до Логосу: "Логосу, що існує вічно, не розуміють люди ані перш ніж почують, ані вже почувши; бо хоча все відбувається згідно з цим Логосом, вони скидаються на несвідомих того, навіть стикаючись із такими словами й речами, про які я веду мову, розкладаючи кожне згідно з природою і показуючи, як справа робиться".

Тому, на думку Геракліта, безмежність душі зумовлена не лише невичерпною глибиною властивого їй логосу, а й здатністю його в собі виховувати.

З часом поняття "логос" набувало й іншого тлумачення, а саме: "слово", "смисл", "судження", "пропорційність", "основа", "розум" тощо, наближаючись або віддаляючись від гераклітового тлумачення його як об'єктивної закономірності, необхідності, закону буття.

Механізми психіки людини

Механізм психіки – знаряддя, метод людини, завдяки якому поєднуються в цілісність її органи і системи передавання і перетворення енергії та інформації в процесі її діяльності.

І. М. Сєченов ще в 1878 році надавав поняттю "механізм" важливого значення у психології і стверджував: думка про механічність роботи мозку – скарб для натураліста. А О. О. Ухтомський цю думку конкретизував: тіло людини не є єдиним, одноманітним механізмом і монотонною машиною, але є множиною машин і механізмів, що, як у калейдоскопі, змінюють одна одну залежно від умов роботи в кожен окремий момент часу.

Спираючись на це твердження, можна визначити і будову механізму психіки людини, а саме:

відображення – проектування – опредметнення

Психічне відображення. Психічне відображення містить у собі систему функцій, які регулюють діяльність людини.

По-перше, психічне відображення має *активний характер,* зумовлений пошуком та добиранням відповідно до умов середовища способів дій.

По-друге, психічне відображення має *випереджальний характер,* забезпечуючи функцію передбачення в діяльності та поведінці.

По-третє, кожний психічний акт є результатом дії *об'єктивного через суб'єктивне відображення,* через людську індивідуальність, що накладає відбиток своєрідності на її психічне життя.

По-четверте, у процесі діяльності *психічне відображення постійно поглиблюється, вдосконалюється і розвивається.*

Проектування. Основна функція проектування – впорядкування і гармонізування смислів відображення відповідно до мети дій або діяльності людини.

Шлях проектування – це сукупність і послідовність розумових або психомоторних дій, внаслідок чого створюються *образи, схеми або знакові системи* – теорії будови матеріальних предметів або дій машин, споруд, їх вузлів, а також власних дій, що сприяють розв'язанню теоретичних або практичних завдань.

Але перед людиною відкривається можливість конструювати і створювати, будувати і розглядати предмети і явища з елементів відомого і усвідомленого – в межах потенційної здійсненності.

Опредметнення. Опредметнення – елемент свідомої і доцільної діяльності людини. Ця діяльність має три основні форми:

1) матеріальну: виробництво, фізична робота і праця, в процесі якої людина перетворює і втілює себе в навколишньому світі;

2) психічну – вироблення та інтерпретація змісту відображення, добір цінностей, розумові операції і переживання тощо, які є конструктивними елементами будь-якого виробництва;

3) творіння себе самого – розвиток душевних і духовних потенцій, а також усунення різних форм відчуження.

Таким чином, опредметнення – процес перетворення і втілення людських душевних сил і здатностей *із форми живої активності в образ застиглої предметності.* Завдяки цьому процесові створена людиною річ стає людською річчю. Недарма Протагор свідчив: ***міра всіх речей – людина.*** В. І. Вернадський створене людиною назве *ноосферою – сферою людського розуму.*

Психічне життя людини – складне явище і має багато форм свого існування. Психічні явища – це своєрідні переживання, *суб'єктивні образи* відображуваних (усвідомлюваних і неусвідомлюваних) явищ реальної дійсності, це внутрішній світ людини в усій його повноті й різноманітності.

Психічне життя людини виявляється:

1) в активності, що існує суб'єктивно, внутрішньо;

2) в активному ставленні до довкілля;

3) в активному втіленні відображуваного і перетвореного (образу, думки чи почуття) у зовнішнє (предмет чи явище).

Активність людини є суб'єктивною і включає в себе її *відображувальну* діяльність – відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву.

Активність як ставлення до довкілля виявляється у формі емоційно-вольової діяльності, різноманітних почуттів, переживань, а також проявів волі і вольових якостей. Важливим аспектом психічного життя є спонуки до активності – потреби, інтереси, переконання, ідеали тощо.

Особливу групу психічних явищ становлять індивідуально-психологічні властивості особистості – здібності, темперамент, характер та її психічні стани – піднесеність, пригніченість, збудженість, байдужість та ін.

Значення психіки для життя і діяльності людини вкрай важливе.

Знання природи психічних явищ та їх закономірностей має велике значення для управління психічним розвитком особистості та її діяльності.

Психіка і свідомість

У процесі еволюції живих істот психіка як відображення об'єктивної дійсності розвивалася залежно від умов життя того чи іншого виду живих істот, набувала дедалі складніших форм. Найвищий рівень її розвитку – людська свідомість.

Психологія пояснює виникнення людської свідомості суспільним буттям людей і трудовою діяльністю, що спричинили її розвиток. З переходом до суспільних форм життя докорінно змінилася структура людської поведінки.

Поряд з біологічними мотивами, які залежали від безпосереднього сприймання середовища, виникали вищі, "духовні" мотиви та потреби, вищі форми поведінки, які зумовлені здатністю абстрагуватися від безпосередніх впливів середовища.

Разом з двома джерелами поведінки (спадково закріпленою програмою та власним досвідом індивіда) виникло третє джерело, що формує людську діяльність, – *передавання та опановування суспільного досвіду.* Одним із вирішальних чинників задоволення цієї важливої соціальної потреби була мова, що стала формою існування свідомості.

Характерними структурними компонентами свідомості є:

1) знання про навколишній світ, природу, суспільство. Рівень свідомості перебуває в прямій залежності від рівня опанування знань і досвіду особистості. У процесі суспільно-історичного розвитку у людини виникла потреба в знаннях, яка є головною її рушійною силою, мотивом пізнавальної діяльності;

2) виокремлення людиною себе в предметному світі як суб'єкта пізнання, розрізнення суб'єкта – "Я" та об'єкта – "не Я", протиставлення себе як особистості об'єктивному світу. Характерним є самопізнання, що стало підґрунтям для самосвідомості, тобто усвідомлення власних фізичних і морально-психологічних якостей;

3) цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів. Цей бік свідомості виявляється в самоконтролі та коригуванні власних дій, перебудові змісту їх стратегії і тактики, якщо цього вимагають обставини;

4) ставлення до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе.

Ставлення особистості до свого оточення виявляється в оцінці предметів та явищ і здатності до критики своїх дій, в яких важливу роль відіграє емоційно-вольова сфера.

Виокремлення та протиставлення себе предметам – світові, природі і суспільним явищам, а також переживання свого ставлення до об'єктивної дійсності та самої себе – основні функції самовиховання людини.

Завдяки свідомості та самосвідомості людина стає суб'єктом виховання, тобто самостійно і свідомо формулює мету виховання й досягає її.

Свідомість людини характеризується активністю. У ході відображення дійсності інформація, яку отримує людина, відображається не механічно, а свідомо перетворюється відповідно до її мети, завдання та досвіду.

Рівень розвитку й вияву свідомості в людини залежить від нагромаджених знань і виробленого світогляду, її ідейних і моральних переконань, ставлення до інших людей і до самої себе.

Самосвідомість людини – усвідомлення за допомогою мови себе самої, свого ставлення до природи і до інших людей, своїх дій і вчинків, думок, переживань і психічних якостей. Розвиток самосвідомості людини виявляється у:

1) самоспостереженні;
2) критичному ставленні до самої себе;
3) оцінці своїх позитивних і негативних якостей;
4) самовладанні;
5) відповідальності за свої вчинки.

Людині властиві також і неусвідомлювані форми психічної діяльності (інстинктивні та автоматичні дії, потяги тощо). Але несвідоме включається у свідоме і завдяки цьому може контролюватися людиною.

Вивчаючи форми психічної діяльності, треба мати на увазі, що психічне життя, свідомість та діяльність людини завжди постають в їх єдності. Ця єдність виявляється в цілеспрямованій діяльності людини, в її ставленні до інших і до самої себе, в її різноманітних пізнавальних, емоційних та вольових реакціях.

Людина взаємодіє з навколишнім середовищем як цілісний організм. Цілісність взаємодії забезпечується насамперед вищим відділом центральної нервової системи – корою великих півкуль головного мозку, яка інтегрує (об'єднує) в собі всю діяльність організму й керує нею.

Єдність і розбіжності психічних процесів, властивостей і станів

Психічні процеси – різні форми єдиного, цілісного відображення людиною довкілля і себе в ньому. Психічні процеси іноді називають психічними функціями. З давніх часів психічні процеси поділяють на такі сфери (класи): ***пізнавальні, емоційні*** та ***вольові***.

Розроблення вчення про рефлекторну природу психіки належить І. М. Сєченову. Протягом багатьох сторіч філософи, після Р. Декарта, а потім і психологи, вважали психіку особливою безтілесною сутністю, силою, яка прихована в ній самій.

Активність психіки виявляється і в ході відображення реальності, оскільки воно передбачає перетворення фізико-хімічних впливів, що діють на органи чуттів, на образи предметів, і у сфері спонук, що надають діям і вчинкам людини енергії і стрімкості. Активність припускає

можливість пошуку і вибору варіантів дій із безлічі можливих, що відповідають завданням і меті діяльності людини.

З появою людини психіка набуває якісно нової структури. Виникає свідомість як провідний рівень регуляції діяльності, формується особистість, що є джерелом вищих виявів активності психіки.

Психічне як процес – поняття, введене в психологію І. М. Сеченовим – розкриває основний спосіб існування психічного. Психічне існує як процес – живий, найбільш пластичний, безперервний, незаданий; відтак воно розвивається, породжує продукти своєї активності (психічні стани і образи, поняття, почуття, рішення, що формується, або нерозв'язання задачі тощо).

Психічне як процес не зводиться до зміни послідовності його стадій у часі. Воно формується в безупинній взаємодії, змінюється (діяльність, спілкування тощо) у відносинах людини з довкіллям, більш повно відбиваючи його динамічність, беручи участь у регуляції всіх дій, вчинків.

Так, мислення – це аналіз, синтез, узагальнення умов і вимог задачі, методів її розв'язання. У безперервному процесі утворюються *перервні розумові операції* (логічні, математичні, лінгвістичні тощо), породжувані мисленням. Мислення як процес нерозривно пов'язане з мисленням як діяльністю (з мотивацією, хистом тощо).

На кожній даній стадії психічного розвитку людина здійснює мислительний процес, виходячи з мотивів, що вже склалися, і хисту. Подальше формування мотивів і хисту відбувається на його наступних стадіях. При цьому операції мислення, сприймання та інші процеси формуються здебільшого несвідомо.

Однак на рівні особистого аспекту, наприклад, мислення, сприймання, людина значною мірою усвідомлено регулює ці пізнавальні процеси. Нерозривний взаємозв'язок усвідомлюваного і неусвідомлюваного забезпечує безперервність психічного як процесу. Його безперервність виявляється в тісному взаємозв'язку пізнавального і афективного компонентів будь-якого психічного акту.

Психічні процеси є компонентами діяльності людини, що часто стають особливими діями (перцептивними, мнемічними, мислительними, мовленнєвими, уявними, вольовими тощо).

Поняття психічного як процесу розкриває єдність свідомості і діяльності, оскільки психіка людей виявляється і формується в діяльності. Психічне відображення – активний цілісний процес, що виявляється в різних формах і характеризується єдністю *пізнання, переживання і прагнення,* єдністю психіки і діяльності людини.

Необхідною його умовою є спрямованість активності психічного відображення на предмети і явища, що викликають інтерес і увагу людини. Вищими формами відображення є уява (фантазія) і мислення, яке існує в нерозривному зв'язку з мовленням. У ході взаємодії людини із зовнішнім світом психічно відображаються також різноманітні потреби, інтереси, емоції, почуття, прагнення, в яких відбиваються життєво важливі для неї об'єкти, що стають цілями і мотивами її діяльності.

Психічне відображення – внутрішня єдність психічних процесів, дій, станів і властивостей людини. Провідну роль в індивідуальному формуванні психічного відображення відіграє засвоєння людиною в процесі навчання і праці матеріальних і духовних багатств, вироблених людством, входження її в систему суспільних відносин, соціалізація. Психічне відображення вбирає в себе увесь зміст життєвого процесу і регулює його.

Дії людини визначаються, зрештою, зовнішніми, об'єктивними обставинами. Але ці обставини впливають на них не прямо, а через внутрішні, суб'єктивні умови, що складаються в людині. Цей вплив буває різним залежно від того, як він усвідомлюється особою. Усвідомлення необхідності стає основою свободи дій людини, її влади над обставинами і над собою.

Психічні властивості. Свідомість, розум, почуття, воля, ідейні прагнення, перспективні цілі, здібності та інші психічні властивості – це суб'єктивні сили людини, що зумовлюють її успіхи в різних видах діяльності. Особливо зростає їх значення в період будівництва нової демократичної України – держави, в якій створення нового суспільства нерозривно пов'язане із всебічним психічним і моральним розвитком людини.

Психічні властивості – сталі душевні якості людини, що утворюються в процесі тривалої діяльності, виховання та самовиховання.

На грунті кожного психічного процесу може розвинутися відповідна йому психічна властивість.

Розрізняють такі основні види процесів: відчуття, сприймання, пам'ять, увага, почуття, мовлення, уява, мислення, воля тощо. Вони можуть у процесі життя породити такі властивості людини, які виражаються у формі чутливості, сприйнятливості, пам'ятливості, уважності, емоційності, балакучості, мовчазності, вдумливості, розсудливості, фантазерства тощо.

Психіка – властивість людини, її душі, що відбиває реальність і в ній себе саму. Найважливіша властивість психічного відображення – його *активність*. При цьому воно не тільки являє собою продукт активної діяльності суб'єкта, а й, опосередковуючи її, виконує функцію орієнтації, управління нею. Психічні явища складають необхідний внутрішній момент предметної діяльності людини, і природа психіки, її закони можуть одержати наукове пояснення лише в процесі аналізу будови, видів і форм цієї діяльності.

Багатий комплекс психічних властивостей породжує характер і темперамент, психічні якості людини: мужність, сміливість, працьовитість, рішучість, енергійність, запальність тощо.

Психічна регуляція дій і діяльності – одна з властивостей психічного відображення. Адекватність рухів і дій людини умовам, знаряддям і предмету діяльності можлива тоді, коли останні так або інакше відображаються і усвідомлюються людиною.

Ідея регулювальної ролі психічного відображення вперше була висловлена І. М. Сєченовим, який зазначав, що відчуття і сприймання є не тільки пусковими сигналами, а й своєрідними "зразками", відповідно до яких відбувається регулювання рухів. Наступні дослідження підтвердили і розвинули цю ідею, розкривши фізіологічний, нейрофізіологічний і психологічний аспекти психічної регуляції.

Виділяють різні рівні психічної регуляції, які визначаються основними формами психічного відображення. Але всі вони виступають у нерозривній єдності. Залежно від умов, знарядь і предмета діяльності може спостерігатися лише відносне домінування одного з цих рівнів. У процесі формування навичок змінюється співвідношення між рівнями. Ці зміни лежать в основі автоматизації рухів, дій, вчинків і видів діяльності.

Розкриття сутності психічного відображення виключає погляд на психічні явища як на суто духовні, відокремлені від тілесних, процеси, оскільки ці процеси реалізують діяльність, в якій відбувається перехід реальності, що відбивається, в психічне відображення. Однак характеристика діяльності людини не може бути виведена з її фізіологічних процесів.

Адже діяльність людини визначається відношеннями з предметним світом, яким вона підкоряється, і, відповідно цим відношенням, підкоряється і психічне відображення її. Хоча психічні явища – функція мозку, вони не можуть бути зведені до фізіологічних явищ: вони утворюють особливу якість, що виявляється лише в системі відношень "людина – діяльність".

Змінюючись і ускладнюючись, психічне відображення набуває в людини якісно нової форми – *форми свідомості*. Виникнення свідомості якісно відрізняє людину, її поведінку від інстинктивної поведінки тварин.

Праця як доцільна продуктивна діяльність вимагає, щоб її результат був представлений людині в формі образу, думки або почуття. Вони дозволяють зіставляти їх з предметом праці, його перетвореннями і продуктом праці. При цьому уявлення, що регулює діяльність людини, знаходить своє втілення в її продукті, у предметній формі.

Процес зіставлення уявлення, що опосередковує діяльність, з відображенням її продукту і є процесом свідомості. Діяльність може здійснитися, якщо предмет виступить для людини відображеним і у формах *мови і мовлення;* оскільки усвідомлене є завжди і словесно означеним. Мова (і мовлення) в функції регулятора дій є не тільки методом спілкування людей, а й їх *дійсною свідомістю,* що існує для індивіда лише остільки, оскільки вона існує для інших людей.

Одначе свідомість, будучи головною формою психіки людини, не вичерпує всіх її проявів. Бо людині притаманні і приховані від самосвідомості *неусвідомлювані психічні явища і процеси,* про які вона не може дати собі звіту. Хоча явища свідомого відображення надані людині в її самоспостереженнях, природа їх може бути виявлена лише шляхом об'єктивного аналізу.

Психічні стани – психологічна категорія, до складу якої входять різні види інтегрованого відображення людиною як внутрішніх, так і зовнішніх впливів. Причому більшість із них існують без чіткого усвідомлення відображеного предметного змісту.

Прикладом психічних станів можуть бути бадьорість, втома, апатія, депресія, ейфорія, відчуження, втрата почуття реальності, переживання "вже бачив", нудьга, той або інший настрій тощо. Створення поняття про психічні стани як психологічної категорії пов'язане з ім'ям М. Д. Левітова. Психічні стани так або інакше характеризують психіку людини, визначають своєрідність різних психічних процесів.

Психічні стани – психологічна характеристика особистості, що відбиває її порівняно тривалі душевні переживання. Поряд із психічними процесами та психічними властивостями психічні стани належать до трьох головних форм психічної діяльності. Яскравим прикладом психічного стану є настрій. У ньому відбивається загальний емоційний тонус людини, який може утримуватися протягом більш чи

менш тривалого часу і має, як правило, чітко виражену, однорідну психічну модальність.

Так, сприймання, наприклад, художньої картини супроводжується певним естетичним психічним станом, що може перейти в новий стан під враженням від цієї картини вже після її сприймання.

Психічні стани тісно пов'язані з індивідуальними особливостями особистості. Вивчення психічних станів необхідне при засвоєнні основних розділів психології – загальної, педагогічної, дитячої, інженерної, військової, психології творчості тощо.

Психічний стан – поняття, що використовується для умовного виділення в психіці відносно статичних, перманентних моментів. На відміну від поняття *психічний процес*, що підкреслює динамічні моменти психіки, і поняття *психічна властивість*, що вказує на тривалість проявів психіки людини, психічні стани визначаються їх закріпленістю і повторюваністю в структурі психіки людини.

Один і той самий прояв психіки можна розглянути в різних відношеннях. Наприклад, почуття як психічний стан являє собою узагальнену характеристику емоційних, пізнавальних і поведінкових аспектів психіки в певний, відносно обмежений відрізок часу. Як психічний процес, почуття характеризується стадійністю розвитку: воно може розглядатися і як прояв психічних властивостей (запальності, нестриманості, гнівливості тощо).

Треба враховувати вплив психогенності середовища на перебіг психічних станів. Оскільки психогенність – нездатність зовнішнього та внутрішнього середовища актуалізувати психічні дії та стани, викликати їх до життя. Психогенність має особливу силу в практиці реклами, прогнозування моди, впливів у формі навіювання на психіку окремих осіб чи групи осіб, настрій.

До психічних станів належать: настрої, прояви почуттів (чуттєві тони, афекти, ейфорія, страх, фрустрації та ін.), уваги (зосередженість, розсіяність, розпач, зібраність), мислення (сумнів), уяви (мрії, марення, фантазії) тощо.

Патологічна брехливість виявляється в схильності до сурядності фантастичних, неправдоподібних історій при збереженій пам'яті. Вона зазвичай зумовлена прагненням людини звернути на себе увагу оточуючих людей шляхом перебільшення значущості своєї особистості.

Особливе місце при вивченні психічних станів займає дослідження психології малих груп, об'єднаних загальною працею і метою (команди екіпажів, робітничі бригади, спортивні групи тощо), а також вивчення людини, що діє у відповідальних ситуаціях, – передстартові стани в спорті, стани учасників конкурсів виконавців, студентів перед іспитами, льотчиків, операторів, що здійснюють чергування, які вимагають особливої пильності і викликають в екстремальних умовах стреси, фрустрації.

Вивчення психічних станів проводиться шляхом спостереження, опитувань, анкетування і методами тестування.

Найбільше значення має експериментальне дослідження психічних станів, що ґрунтується ***на принципі відтворення ситуації або моделювання***. В лікарсько-льотній експертизі застосовуються проби-навантаження для врахування реакцій людини на вплив того чи іншого чинника польоту, відтворені в лабораторії (перевантаження в польоті і на центрифузі; прискорення при закачуванні в польоті і при вестибулометрії та ін.).

Експериментальні дослідження при моделюванні ситуацій вимагають:

1) виділення ситуацій і встановлення порядку ведення експерименту;
2) безперервної або поетапної оцінки результатів;
3) оцінки динамічних показників, що реєструються;
4) спостереження експериментатора.

Предметом спеціального вивчення є психічні стани людей *в умовах стресу за екстремальних обставин* (у бойовій обстановці, під час випробувань приладів і обладнання, при потребі термінового і відповідального прийняття рішення в надзвичайних ситуаціях).

У патопсихології і медичній психології досліджуються патологічні форми психічних станів – нав'язливі стани, в соціальній психології – масові психічні стани (наприклад, паніка).

Оскільки психічні процеси, властивості і стани людини є наслідком взаємин із довкіллям, яке не завжди сприяє повноцінному розвитку людини, а в багатьох випадках його дія руйнівна, то потрібна їх психогігієна.

Психогігієна (здоров'я душі) – система методів впливу на людину, що виникла на стику гігієни і психології. Вона вивчає і впроваджує закономірності організації міжлюдських взаємин та психогенного середовища в напрямі їх оптимізації згідно з інтересами та потребами людей, суспільства в цілому.

Зв'язок психології з іншими науками

Зв'язок психології з іншими науками обопільний: в одних випадках психологія використовує досягнення інших наук для розв'язання своїх проблем, в інших – різні науки використовують психологічні знання для пояснення або розв'язання своїх питань. Від того, яке місце відводиться психології в системі наук, багато в чому залежить і розуміння можливостей використання психологічних знань в інших галузях суспільного виробництва: духовного і матеріального. І навпаки, розуміння того, якою мірою психологія може використовувати здобутки інших наук, сприяє проведенню психологічних досліджень.

Одна з перших класифікацій наук створена Платоном. Класифікація надавала схему всіх наукових знань тієї епохи, що збігається із структурою самої психології – структурою пізнавальних здібностей людини.

1. Діалектика – розум, виступає як мистецтво міркування.
2. Фізика – почуттєве пізнання, сприймання.
3. Етика – воля і прагнення.

У системі наук, розробленій Гегелем, психологія посідає місце на одній із сходинок саморозвитку духу:

- суб'єктивний дух – набуває форми індивідуальної свідомості;
- антропологія – вияви природно-душевного;
- феноменологія – "свідомість, що виявляється" в зовнішній дії;
- психологія – духовна субстанція – мисляча і втілююча зміст. У класифікаціях XIX століття – в системі О. Конта – для психології взагалі не було місця.

Психологія посідала місце між біологічними і соціальними науками. І вже наприкінці XIX століття психологія потрапила до складу наук. Підставою для такого рішення була очевидна істина: психологія є одним із двох аспектів будь-якого знання:

по-перше, завдяки своєму об'єктивному змісту – відображенню властивостей і відношень предметів, які досліджує наука;

по-друге – завдяки своїй внутрішній будові, тобто відповідно до психологічних моментів наукового аналізу ідей, концепцій і теорій, що пов'язані із законами і процесами пізнавальної діяльності людини.

Справді, ні математика, ні логіка, ні фізика ніяк не залежать від психології у своїх методах або теоретичних структурах, але опанування цих структур можливе лише через здатність людини впливати на предмети і явища. І лише психологія здатна вивчити ці впливи і діяльність людини в розвиткові знань.

У класифікації наук, створеній Б. Кедровим, психологія посідає належне їй місце. Схема має вигляд трикутника, вершини якого означають науки:

1) природничі;
2) соціальні;
3) філософські.

Вони пов'язані за принципами: по-перше – субординації розвитку від нижчого до вищого рівня; по-друге – об'єктивності, оскільки науки повинні розташовуватися так само, як пов'язані між собою предмети їх дослідження; по-третє – за принципом розвитку науки і знань, які вони створюють.

Отже, психологія розташовується всередині трикутника і тісно взаємопов'язується з трьома групами наук. Таке розташування психології обумовлене реальною близькістю предмета і методів кожної з цих наук до предмета і методів психології, зорієнтованих залежно від завдань у бік однієї з вершин трикутника.

Б. Кедров, уточнюючи положення психології на схемі, підкреслює: психологія розташовується всередині трикутника не симетрично до вершин, а ближче до філософських наук, бо, наприклад, мислення є предметом вивчення не лише психології, а й діалектики і логіки.

Головні галузі психологічних знань

З розвитком психології як науки, з використанням психологічних знань у найрізноманітніших сферах людської діяльності поступово відокремилися і набули самостійності деякі галузі психологічних знань.

Розрізняють загальну, вікову, педагогічну, соціальну, генетичну психологію, зоопсихологію, інженерну, військову, медичну, юридичну психологію, психологію праці, спортивну психологію, психологію мистецтва, патопсихологію. У зв'язку з космічними польотами виникла спеціальна галузь – космічна психологія.

Кожна із зазначених галузей психологічних знань має свій предмет і методи вивчення своєрідності психічної діяльності залежно від умов праці в тій чи іншій сфері людського життя і діяльності та їх вимог до морально-психологічних якостей особистості.

Але всі галузі психологічних знань потребують знань загальної психології, яка вивчає методологічні питання психології, природу психологічних явищ, закономірності розвитку та перебігу пізнавальних

психологічних процесів, індивідуальні особливості психіки людини, її почуття та волю, темперамент, характер і здібності.

З доби науково-технічного та соціального прогресу особливу увагу психологів привертають проблеми психології праці та соціальної психології.

Міжпредметні зв'язки психології та інших наук сприяють їх взаємному розвитку й застосуванню на практиці.

Психологія, розробляючи свої питання, спирається на дані біології, зокрема анатомії та фізіології, на вчення про вищу нервову діяльність. У свою чергу, дані психології широко використовуються в медицині, зокрема в психіатрії.

Педагогіка широко використовує психологічні закономірності навчання та виховання. Низка конкретних галузей психології (педагогічна і вікова психологія зокрема) взаємодіє з розділами теорії та методики педагогіки, дидактикою, методиками викладання окремих навчальних предметів.

Однією з актуальних психолого-педагогічних проблем сучасності є проблема формування мислення в процесі навчання, яке б давало людині змогу самостійно засвоювати інформацію, що постійно оновлюється, гарантувало б розвиток здібностей суб'єкта до продуктивної інтелектуальної діяльності.

Плідний характер взаємозв'язку психології та педагогіки виявляється в тому, що він є умовою для випередження реальної педагогічної практики, відкриває нові шляхи пошуку ефективних сучасних технологій навчання та виховання.

Водночас психологія ґрунтується на даних педагогіки при вивченні психології формування особистості. Тісним є взаємозв'язок психології з літературою, мовознавством, історією, мистецтвом, кібернетикою та іншими науками.

Головні напрями сучасної психології

Персоналістичні напрями

Персоналістична психологія зосередила свої зусилля на вивченні особистості та її внутрішньої будови. Так, для В. Штерна (1871–1938) "психологія є наукою про особистість (person), що зазнає переживань, кожне з яких тлумачиться в термінах своєї власної матриці". Людська особистість, за В. Штерном, створює вищий спосіб життя. А її акти психофізично нейтральні – вони не є ні психічними, ні фізичними.

Вищий спосіб або модальність життя, за В. Штерном, має три рівні: перший – життєдіяльність, або біосфера індивіда, другий – переживання і третій рівень – система культурних, соціальних, моральних та релігійних цінностей, які особистість засвоює шляхом так званої інтроцепції – внутрішнього сприймання.

Стрижень особистості – в характері людини, який визначається її рисами, що мають сталі і цілеспрямовані акти.

І. Шпрангер (1882–1963) назвав свою психологію особистості структурною і дійшов висновку, що її спрямованість і самобутність визначаються тими цілями і духовними цінностями, до яких особистість прагне. Разом з тим цілі і цінності залежать від суспільства, в якому живе і діє особистість, від рівня його духовної культури. Визначення шести галузей культури в суспільстві дало підставу для класифікації особистостей.

Серед шести головних духовних сфер суспільства Е. Штерн виділяє: науку, естетику, економіку, релігію, політику, взаємини з іншими людьми і відповідно до них він називає шість типів особистостей: теоретична, естетична, економічна, релігійна, політична та соціальна.

До персоналістичних напрямів психології належать: теорія самореалізації Г. Олпорта (1897–1969), концепція самоактуалізації А. Маслоу (1908–1970), концепція відношень у структурі особистості К. Роджерса (1902–1990) та інші.

Слід зазначити, що основний предмет дослідження персонологів – психічно здорові, зрілі і творчо обдаровані представники людства. Головна їх відмінність від інших людей полягає в безперервному розвитку і активному ставленні до навколишнього світу.

У структурі особистості Г. Олпорт розрізняє центральну мотиваційно-спонукальну сферу, яка складається з двох рівнів активності: мотивації потреби і вищих мотивів – прагнення до розвитку. Отже, пошук постійного напруження, опір рівновазі, гомеостазу – характерні риси мотивів розвитку. Мотиви розвитку зумовлюють спрямовану в майбутнє систему цілей, реалізація яких вимагає і сприяє розвиткові нових можливостей людини.

Отже, особистість – процес безперервного становлення людини, спрямованої в майбутнє. А саме: формування нових мотивів є процесом перетворення способів діяльності, її цілей і мотивів. Якраз у механізмі перетворення мотивів на способи тієї самої діяльності – умова саморозвитку людини.

А. Маслоу доводить, що соціальність людини – вимога самої її природи, що люди мають потреби в спілкуванні, любові, повазі, співпричетності, які за своєю природою набувають форми "інстинктоподібності". Тобто це потреби суто "гуманоїдні". До базальних потреб відносяться: фізіологічні потяги, потреби в безпеці і захисті, любові, повазі і самоактуалізації людини. Незадоволення базальних потреб спричинює хвороби: неврози і психози.

Над рівнем базальних потреб надбудовується метамотиваційний рівень – потреби в істині, добрі і красі, справедливості, єдності. Але потреби самоактуалізації, на думку А. Маслоу, починають функціонувати лише після того, коли вдоволені всі інші потреби.

Вивчення творчих особистостей дало підстави для важливого висновку: серед різноманітних властивостей людей, схильних до "самоактуалізації", провідною є установка на зосередженість не на власній персоні, не на суто індивідуальних інтересах, а на високих суспільних цілях. Цим людям властиві почуття провини, тривоги, але їх непокоїть не власна доля. Зовнішня свобода для них менш важлива, ніж внутрішня.

Центральна ідея концепції К. Роджерса полягає в тому, що співвідношення: 1) дійсного змісту особистості, 2) уявлення людини про себе – про своє "я" і 3) про своє ідеальне "я", про той тип особистості, якою вона бажає стати, відображає справжню структуру особистості. Розбіжності в цих уявленнях призводять до неврозів і страждань людини. Вона відчуває стурбованість, почуття тривоги, уразливості, яке стає тим болючішим, чим більше назріває потреба змінити на краще думку про себе.

Психотерапевтична процедура, запропонована К. Роджерсом, спрямована на те, щоб, по-перше, сформувати в особистості нове, більш адекватне бажанню бачення себе самої і, по-друге, зробити його більш реальним, що відповідає можливостям людини, її "ідеальному я", по-третє – створювати "теплий психотерапевтичний мікроклімат". Завдяки цьому людина забезпечує позитивне ставлення до себе, починає вірити в себе, що є безперечною умовою розвитку, дієвого самоконтролю і організованості дій. А щоб піднятися ще вище, людина має усвідомити свої переваги і вади, прийняти їх як належне і почати працювати над собою.

К. Роджерс, вивчаючи розбіжності дійсних можливостей, бажань та почуттів людини і її "ідеального я", назвав цей стан "умовою престижу". Це – відповідність громадській оцінці, суспільній значущості особистості.

Психіка і вища нервова діяльність

Протягом останніх двох століть розвиток психології був тісно пов'язаний з досягненнями філософської думки та успіхами природничих наук.

Матеріалістична інтерпретація природи та сутності психічних явищ була зумовлена появою філософії діалектичного матеріалізму і розвитком вчення про природу психіки (І. М. Сєченов, І. П. Павлов).

Відображувальна діяльність людини зумовлена рефлекторною діяльністю мозку. Фундатором вчення про рефлекторну природу психіки є видатний російський фізіолог І. М. Сєченов (1829–1905). У своїх працях він вказував, що джерелом психічних актів як відображення діяльності є зовнішні подразники, що діють на організм. Ця діяльність виникає під час взаємодії індивіда з навколишнім світом, що здійснюється завдяки рефлекторній діяльності мозку.

У своїй праці "Рефлекси головного мозку", опублікованій у 1863 році, І. М. Сєченов писав, що "всі акти свідомого і несвідомого життя за способом виникнення (походження) є рефлекси", що без зовнішнього чуттєвого подразнення неможлива психічна діяльність.

Вчення І. М. Сєченова про рефлекторну природу психіки далі розвинув І. П. Павлов (1849–1936) у своєму вченні про вищу нервову діяльність. Теорія рефлекторної діяльності спирається на три головні принципи наукового дослідження:

1) принцип детермінізму, тобто поштовху, причини будь-якої дії, ії ефекту;

2) принцип аналізу та синтезу, тобто розкладання цілого на частини і потім створення нового цілого з елементів старого;

3) принцип структурності і пристосування динаміки до структури.

Засадовим у вченні про вищу нервову діяльність є розуміння єдності організму та середовища. В організмі "все із зовнішнього світу". Зв'язок організму з його середовищем здійснює нервова система. Вона, як зазначає І. П. Павлов, є системою відношень, зв'язків. Поведінка організму визначається тими умовами і середовищем, в якому живе й діє жива істота.

Дослідженнями доведено, що великі півкулі головного мозку відіграють провідну роль у діяльності всього організму. Кора великих півкуль головного мозку, забезпечуючи потреби організму, разом з найближчими до кори підкорковими нервовими центрами здійснює складну аналітико-синтетичну діяльність. У ній утворюються складні тимчасові нервові зв'язки, за допомогою яких здійснюється регуляція

відносин між організмом та зовнішнім середовищем, а також регуляція діяльності самого організму.

Цю діяльність великих півкуль головного мозку І. П. Павлов і називає вищою нервовою діяльністю і підкреслює, що поведінка живого організму являє собою певну систему реакцій або рефлексів на подразники зовнішнього і внутрішнього середовища.

Рефлекс – відповідь організму на подразнення, яка здійснюється за допомогою нервової системи. Рефлекторна діяльність – головна форма діяльності нервової системи. Розрізняють два різновиди рефлексів: безумовні, з якими тварина народжується, та умовні, які виробляються в неї після народження, протягом життя.

Безумовні рефлекси виробилися, закріпилися протягом тривалого періоду біологічного розвитку живих істот. Вони потрібні тварині від перших днів її життя для її існування. Безумовні рефлекси забезпечують організмові пошук поживи, уникнення шкідливих впливів тощо.

Безумовні рефлекси спричинені безумовними подразненнями, тобто такими подразненнями, які, впливаючи на відповідні рецептори – смаковий, дотиковий та інші, – спричинюють відповідні реакції організму. Безумовні рефлекси не зникають і весь час діють за умови, що організм нормальний, здоровий. Складна система безумовних рефлексів являє собою ту діяльність, яку називають інстинктивною.

Безумовні рефлекси не можуть вдовольнити потреб вищих організмів, що живуть за складних умов. Безумовні рефлекси могли б забезпечити потреби організму лише за абсолютної постійності зовнішнього середовища. Але оскільки зовнішнє середовище весь час змінюється, то пристосування до нього за допомогою одних лише безумовних рефлексів неможливе. Необхідне доповнення їх тимчасовими зв'язками, які вибудовуються у тварин та людини впродовж життя.

Головний принцип роботи великих півкуль, як довів І. П. Павлов, – утворення тимчасових нервових зв'язків, або умовних рефлексів. Під час своїх досліджень він помітив, що за певних умов у тварин виникають рефлекси і за відсутності безумовних подразників, наприклад іноді слина в собаки починає виділятися, коли з'являється людина, яка його годує, хоча в цей момент їжі собаці й не дають.

Рефлекси в таких випадках виникають під впливом подразників, які названі умовними рефлексами. Коли на тварину одночасно діють два подразники – один безумовний, наприклад, їжа, і другий – умовний, який сам по собі не викликає рефлексу, скажімо, дзвінок, то в головному мозку виникають два збудження – від їжі і від дзвінка.

Оскільки вони діють одночасно, між збудженими нервовими центрами утворюється замикання, тобто встановлюється нервовий зв'язок. Внаслідок цього зв'язку умовний подразник спричинює рефлекторну реакцію, як і безумовний. Такі рефлекси названі умовними рефлексами.

Із зміною умов життя змінюються рефлекси. Вони зникають, тобто гальмуються, якщо умовний подразник не підкріплювати безумовним, і поновлюються, якщо умовний подразник знову підкріпити безумовним.

Умовно-рефлекторна діяльність людини являє собою надзвичайно складну, різноманітну і витончену систему зв'язків. Нові нервові зв'язки утворюються не лише на основі безумовних, а й на основі вже існуючих, раніше утворених умовних зв'язків, які набули відповідної сили і стійкості. Потрібні умови утворення умовних рефлексів – оптимальна сила подразника, активність кори великих півкуль головного мозку та підкріплення умовних подразників безумовними. У навчанні такими підкріпленнями є інтерес до знань, допитливість, здивування новизною явищ.

Головними процесами нервової діяльності є збудження та гальмування.

На кору великих півкуль одночасно впливає велика кількість різноманітних подразників, але реагуємо ми не на всі подразники, що надходять до кори великих півкуль. На значну частину подразників організм не реагує, оскільки збудження, спричинені ними, гальмуються.

Гальмування відбувається одночасно із збудженням. Завдяки гальмуванню ряду ділянок кори збудження спрямовується в якомусь одному напрямі й зосереджується в певному пункті кори. За певних умов збудження і гальмування поширюються, іррадіюють по корі великих півкуль, викликаючи збудження або гальмування інших ділянок кори, або знову зосереджуються, концентруються в пункті свого виникнення.

Завдяки іррадіації збудження у свідомості виникають різноманітні асоціації – образи, думки, почуття, які або посилюють, або гальмують діяльність, яку людина виконує.

Коли збудження концентрується у певній ділянці кори, інші її ділянки в цей час гальмуються. Поширення або зосередження збудження та гальмування здійснюється за законом іррадіації та концентрації нервових процесів.

Збудження і гальмування взаємодіють між собою. Збудження певних ділянок кори великих півкуль зумовлює гальмування інших ділянок кори головного мозку і, навпаки, гальмування одних ділянок кори

спричинює збудження в інших її пунктах. Таке явище відбувається за законом взаємної індукції збудження та гальмування.

Розрізняють позитивну і негативну індукції. За умови позитивної індукції гальмування певної ділянки кори спричинює збудження інших її ділянок. Діяльність організму в таких випадках відбувається в напрямі цього збудження, посилюється увага до змісту діяльності. При негативній індукції збудження певної ділянки кори викликає гальмування тих її ділянок, які були раніше активними.

Негативна індукція відбувається при відволіканні уваги від головної діяльності й зосередженні на випадкових подразненнях, які гальмують збудження, спричинене головним подразненням.

Гальмування нервових процесів буває безумовним, або зовнішнім, і умовним, або внутрішнім. Зовнішнє гальмування відбувається внаслідок впливу сильного стороннього подразника. Вироблений умовний рефлекс, наприклад виділення слини як реагування на засвічування електричної лампочки, припиняється, якщо при цьому почне діяти сильний звук.

Зовнішнє гальмування є виявом дії негативної індукції. Воно виявляється ще й у вигляді позамежового гальмування, яке виникає тоді, коли сила збудження перевищує можливості працездатності нервової клітини. Посилення подразника в таких випадках не тільки не викликає збільшення сили реакції, а навпаки – сила реакції зменшується або й зовсім гальмується.

Гальмівні процеси, що виникають у клітині внаслідок її перенапруження, забезпечують її від руйнування. Тому таке гальмування називають ще захисним гальмуванням.

Внутрішнє гальмування так само зумовлюється зовнішніми обставинами. Один із виявів умовного, або внутрішнього, гальмування є послаблення тимчасових зв'язків. Воно настає тоді, коли умовний подразник (наприклад, світло), на який вироблено умовний рефлекс, час від часу не підкріплюється безумовним подразником (наприклад, їжею). Утворений зв'язок у такому разі гальмується, і рефлекс згасає.

Якщо умовний подразник знову підкріпити безумовним, то загальмований тимчасовий нервовий зв'язок легко поновлюється і умовний подразник знову викликає умовний рефлекс. Гальмування тимчасових нервових зв'язків спричиняє забування.

Важливим виявом внутрішнього гальмування є диференціальне гальмування. Якщо підкріплювати безумовним подразником лише ті з

умовних подразників, на які вироблено умовний рефлекс, то після цього умовний рефлекс виникає у відповідь на ті умовні подразники, які підкріплювалися безумовним. Збудження від інших, непідкріплюваних подразнень гальмується, і умовний рефлекс на них не виявляється.

Так, якщо вироблено умовний рефлекс на звук, а потім підкріплюється звук лише певної висоти чи інтенсивності, то й умовний рефлекс далі виникатиме лише на звук тієї висоти чи інтенсивності, який підкріплювався. Відбувається диференціювання подразнень.

Організм точно відрізняє дієві, тобто підкріплювані, подразники від недієвих, тобто не підкріплюваних безумовним подразником. Дослідженнями встановлено, що собака, наприклад, може диференціювати звукові подразники з точністю до 1/8 тону. Диференціальне гальмування сприяє уточненню та розрізненню виправданих життєвим досвідом подразників від невиправданих.

Це яскраво виявляється в навчально-виховній діяльності. Розрізнення, уточнення та опанування знань або актів поведінки буває ефективним тоді, коли істотні властивості в них певним чином підкріплюються, а неістотні – гальмуються.

Поряд із замикальною великі півкулі головного мозку здійснюють також аналітико-синтетичні функції.

Взаємодіючи з навколишнім світом, організм відповідає не на всі подразнення, що надходять до мозку, а лише на ті, які слугують задоволенню його потреб. Розрізняючи подразники, мозок на одні з них відповідає, а на інші не відповідає. Так здійснюється аналіз предметів зовнішнього світу.

Найпростіший аналіз здійснюють і нижчі відділи центральної нервової системи. Вищий аналіз, який є засадовим щодо актів поведінки, існується в корі великих півкуль головного мозку. Суть роботи кори полягає в аналізі та синтезі подразнень кори.

Аналітична діяльність відбувається за допомогою спеціальних механізмів – аналізаторів. Вони розвинулися в процесі біологічного розвитку тварин внаслідок їх пристосування до умов існування, до різноманітних видів енергії зовнішнього світу, що впливали на організм, – світлової, звукової, хімічної, механічної, теплової тощо.

Великі півкулі являють собою грандіозний аналізатор як зовнішнього, так і внутрішнього світу організму. Аналізатори здійснюють свою аналітичну діяльність у зв'язку з гальмівними процесами, що відбуваються в корі великих півкуль. Одні подразнення або комплекси подраз-

нень, що потрапляють до кори великих півкуль, виокремлюються, тобто викликають там збудження, на них тварина реагує, відповідає. Інші ж подразнення гальмуються, і на них тварина не відповідає.

Процес аналізу має своє підґрунтя, з одного боку, в аналізаторній здатності наших рецепторів, периферійних закінчень, а з другого – в процесах гальмування, яке розвивається в корі великих півкуль головного мозку і розмежовує те, що не відповідає дійсності, і те, що відповідає дійсності. Процес гальмування сприяє коригуванню аналітичної діяльності великих півкуль головного мозку.

Водночас з аналізом великі півкулі головного мозку здійснюють і синтетичну діяльність, сутність якої полягає в замиканні нервових зв'язків.

Синтетична діяльність великих півкуль буває дуже складною. Утворюються цілі ланцюги й системи тимчасових зв'язків. Ті процеси, які в психології називають асоціаціями, є не що інше, як утворення тимчасових зв'язків, тобто це – акти синтезу. Мислення, вказував І. П. Павлов, являє собою не що інше, як асоціацію – спочатку елементарну, а потім ланцюги асоціацій, кожна ж перша асоціація – це момент народження думки.

Щоб успішно орієнтуватися в навколишньому світі, тварина неодмінно повинна аналізувати й синтезувати його. Пізнавальні процеси, мислення – це і є складна аналітико-синтетична діяльність кори. Специфічно людське мислення виникає на основі складнішої аналітико-синтетичної діяльності кори великих півкуль на основі мови.

Діяльність великих півкуль головного мозку – це сигнальна діяльність. Великі півкулі головного мозку завжди діють у відповідь на різноманітні подразнення, які сигналізують про те, що має для життя організму важливе значення. Наприклад, світло або звук можуть сигналізувати живій істоті про наявність їжі, про небезпеку тощо.

Сигнали, що їх викликають предмети та їхні властивості або явища природи, являють собою першу сигнальну систему. Вона властива і тваринам, і людині.

Перша сигнальна система – це фізіологічне підґрунтя відчуттів, сприймань, уявлень. Дійсність для тварин сигналізується майже виключно подразненнями, які безпосередньо надходять у спеціальні клітини зорових, слухових та інших рецепторів організму, та їх відбитками у великих півкулях.

Вища нервова діяльність людини як суспільної істоти якісно відмінна від вищої нервової діяльності тварин. У процесі праці, в суспільному житті люди виробили звукову мову як засіб зв'язку, засіб спілкування між собою.

Мовна функція спричинила появу нового принципу діяльності великих півкуль. Слово в житті людини стало своєрідним сигналом. Воно є другою, суто людською, сигнальною системою дійсності. Кожне слово як назва предмета, властивості або дії замінює відповідний сигнал першої сигнальної системи.

Якщо наші відчуття та сприймання предметів і явищ навколишнього світу є для нас сигналами першої сигнальної системи дійсності, конкретними сигналами, зазначає І. П. Павлов, то мова, насамперед кінестичні подразнення, що надходять у кору від мовних органів, – це сигнали другої сигнальної системи, сигнали сигналів.

Слово, через попередній життєвий досвід дорослої людини, пов'язане з усіма зовнішніми та внутрішніми подразненнями, що надходять у великі півкулі. Воно їх сигналізує, замінює і внаслідок цього може спричиняти всі ті дії, реакції, які викликають конкретні подразнення.

Друга сигнальна система виникає на основі першої сигнальної системи і без неї існувати не може. Вона діє лише у зв'язку з діяльністю першої сигнальної системи, вступаючи з нею в найскладніші взаємозв'язки.

Друга сигнальна система у взаємодії з першою сигнальною системою є фізіологічним підґрунтям вищого, абстрактного мислення людини та її свідомості, засобом самопізнання. Низка інших психологічних процесів (сприймання, пам'ять, уява, формування навичок тощо) на фізіологічному рівні також є результатом взаємодії першої і другої сигнальних систем. Участь другої сигнальної системи в цих психологічних процесах перетворює їх на свідомі процеси.

Великі півкулі головного мозку – надзвичайно складна динамічна система. Упродовж діяльності постійно утворюються нові умовні зв'язки. Вони об'єднуються в певні системи. Системність зв'язків забезпечує успіх діяльності тварини та людини.

Процеси, які відбуваються у великих півкулях головного мозку, постійно прагнуть до об'єднання, до стереотипної об'єднувальної діяльності. Безліч подразнень, що надходять до великих півкуль як ззовні, так і зсередини організму, стикаються, взаємодіють, систематизуються і завершуються утворенням динамічного стереотипу.

Динамічний стереотип потрібний для успішної взаємодії організму із середовищем. Повторення однакових рухів і дій, однакових актів по-

ведінки, схожих реакцій організму забезпечує йому успіх у діяльності, в задоволенні своїх потреб.

Усім відомо, що людина звикає до певного способу дій, виробляє певний спосіб сприймання, запам'ятовування, мислення. Автоматизуючи свої дії, вона виробляє навички та звички, які полегшують здійснення свідомо спрямованої діяльності. В усьому цьому головну роль відіграють динамічні стереотипи.

У процесі діяльності постійно утворюються нові динамічні стереотипи. Старі ж динамічні стереотипи не зникають, вони взаємодіють з новостворюваними, сприяють їх утворенню або, навпаки, вступають у суперечність з ними, внаслідок чого успішне утворення нових стереотипів гальмується.

Вироблення й перероблення динамічного стереотипу потребують великої роботи нервової системи. Вона може відбуватися впродовж тривалого часу й залежить від складності самої діяльності, а також від індивідуальності та стану тварини або людини.

Вироблення й підтримання динамічного стереотипу завжди пов'язуються з певними переживаннями.

Нервові процеси, що відображаються в півкулях головного мозку при становленні й підтримуванні динамічного стереотипу, є підґрунтям почуттів, вони зумовлюють їхній характер та інтенсивність. Почуття труднощів, бадьорості і стомленості, задоволення і засмученості, радості і відчаю тощо мають своїм фізіологічним підґрунтям зміни, порушення старого динамічного стереотипу або складність встановлення нового.

Динамічний стереотип краще утворюється тоді, коли подразники діють у певній системі, певній послідовності та у певному порядку. Підтримується динамічний стереотип через дотримання певного зовнішнього порядку, системи та режиму діяльності.

Генетична психологія

Поряд із багатьма психічними процесами, явищами і психічними механізмами співіснують *процеси виникнення, створення і функціонування психічних явищ.* Поняття "генетичний" має охоплювати ці еволюційні та історичні явища. Але так склалося, що поняття "генетична психологія", на жаль, включає лише дослідження, пов'язані з розвитком дитини.

Генетична психологія має такі розділи: 1. Період немовляти. 2. Дитинство (навчання, здібності, особистість, взаємини між дітьми і батьками). 3. Підлітковий вік. 4. Вік змужніння. 5. Геронтологія.

Ідея генезису психічних явищ виникла у дослідників досить швидко. Створення ж системного предмета генетичної психології відбувається повільно. Це триватиме доти, поки не буде віднайдено спосіб розбудови системи генетичної психології, яка б вдовольнила логічні та суттєві критерії буття предмета дослідження.

Дослідження Г. С. Костюка забезпечили визначення: а) предмета дослідження, б) методу, в) продукту розвитку психіки людини, тобто встановлення основ *загальної генетичної психології.*

Поряд з генетичною психологією розвиваються і "дочірні" її галузі.

Так, генетична епістемологія, заснована Ж. Піаже, є прикладом оригінального визначення предмета, завдань і методів, що підпорядковані законам генезису форм знань. Мета генетичної епістемології – дослідити, в якому віці і як людина опановує знання, поняття, коли в неї формується здатність до пізнавальних розумових операцій і які вони мають зв'язки з іншими аспектами її психічного життя. Ж. Піаже розглядав психологічні механізми новоутворення в людини: а) різних форм і типів знання, б) понять, в) пізнавальних операцій, г) співвідношення знань різного типу і рівня.

Розвиток ідей загальної генетичної психології (С. Д. Максименко) дав змогу визначити її об'єкт. Це людина, духовно-тілесний індивід, що виховується предметно-практичною діяльністю. Глибинний же зміст предмета – властивості людини. Така зміна предмета зумовлює зміни, заміщення вихідних понять генетичної психології. Програмою віддалених цілей навчання і виховання задається нормативний об'єкт – належна людина.

Так, аналіз вихідного стану психічного явища створює можливість одержання нового знання про наступні його стани. Було встановлено, що кожне психічне явище до певного часу існує і не існує, виникає або зникає. Але від факту генезису психічного, перетворення однієї форми на іншу і до її включення в концепцію генетичної психології минає тривалий час.

У психології існує багато фактів, які фіксують моменти зародження, виникнення психічних явищ, переривання поступовості розвитку (інсайт, продукти інтуїції тощо), стрибкоподібні переходи їх у новий стан, до нової функції, до нового способу дій.

Системна інтерпретація фактів генезису психічних явищ вийшла за межі експерименту і сприяла застосуванню генетичних ідей до психологічної практики. А нові методологічні установки дають змогу не

лише визначити новий предмет дослідження, а й передбачати нові загальні ознаки предмета дослідження – розвиток здібностей людини.

Генетична психологія, на відміну від генетичної епістемології Ж. Піаже, повинна мати своїм предметом дослідження: а) виникнення психічних явищ, б) їх походження, в) становлення нових психічних механізмів у життєвих процесах, г) функціонування, д) відродження втрачених дієвих функцій цих явищ.

Багатогранність поняття "генетична психологія" полягає в тому, що воно охоплює три більш-менш глибокі аспекти змісту, які взаємопроймають один одного.

1. Психічний розвиток людини відбувається в процесі її діяльності: вона спочатку опановує її, щоб продуктивно працювати, користуючись психічною здатністю, регулюючи дії та вчинки.

2. Комплекс наукових знань, надбаних людством у процесі виробничої, культурної, суспільної та художньої діяльностей. Ці знання можна назвати психологічною мудрістю.

3. Система наукових знань створюється через впровадження в психологію наукових методів і особливо експерименту, в результаті чого вона набуває статусу науки – вироблення нового знання. Завдяки цій роботі психологів відкриті основні принципи і поняття генетичної психології.

Біхевіоризм

Філософія прагматизму спричинила появу в американській психології біхевіоризму, або науки про поведінку (Уотсон). Якщо предметом свого дослідження інтроспективна психологія мала свідомість, то поведінкова психологія – поведінку. Біхевіоризм заперечує свідомість як предмет психології.

Предметом біхевіоризму є вивчення поведінки як зовнішніх реакцій організму на стимули, що впливають на нього. Поведінка, на думку біхевіористів, формується в результаті неусвідомлюваного добирання фізичних рухів як реакцій на стимули.

Цей вид активності людини описувався поняттями: стимул-реакція, утворення навичок, інтеграція навичок, проміжна змінна, потенціал збудження і гальмування, намір, очікування, знання тощо, а розв'язання завдань здійснюється єдиним способом – методом "проб і помилок", "сліпим" добиранням виконаних навмання рухів.

Головне в поведінці – це навички. Мислення зводить їх до мови та мовних навичок. Провідний метод навчання – дресирування, в процесі якого набуваються потрібні навички. Необхідність усвідомлення мети, змісту та процесу навчання вони недооцінюють.

Закони поведінки лише фіксують відношення між тим, що відбувається на "вході" людини (стимул) і "виході" її (реакції), а те, що відбувається всередині, на думку біхевіоріальної психології, не піддається науковому аналізу, оскільки лежить за межами можливостей прямого спостереження.

Закони дій і поведінки були сформульовані за результатами дослідів з тваринами (переважно білими пацюками) і переносилися на людину.

Гештальт-психологія

Німецькі психологи (Вертгеймер, Келлер, Коффка, К. Левін) на підставі спеціальних досліджень висунули програму вивчення психіки з точки зору цілісних структур – гештальтів (образів, форм). Образ і форма відображеного предмета – функціональна структура, яка відповідно до дії її законів упорядковує розмаїття окремих відображених явищ. Гештальти – образи первинні щодо своїх компонентів. Було доведено, що внутрішня, системна організація цілого (образу, форми) предмета визначає властивості і функції частин, що утворюють це ціле.

Ідея примату цілісності над структурою спростовувала уявлення про принцип розчленування свідомості на елементи і побудову на цих елементах за законами асоціацій або творчого синтезу складних психічних феноменів.

Застосування принципу цілісності в психологічних дослідженнях дало змогу вивчити важливі психічні властивості відображення і його продуктів (образів), а саме: константність, структурність, залежність сприймання образу предмета ("фігури") від його оточення ("фону") тощо.

Була вивчена роль сенсорного образу в організації рухової дії, а побудова цього образу здійснювалася через особливий психічний акт – "інсайт" – миттєве охоплення відношень у відображуваній ситуації.

Важливим досягненням гештальт-психології було відкриття законів образів: а) тяжіння частин до створення симетричного цілого; б) групування частин за принципом максимальної простоти, рівноваги; в) "прегнантності" – прагнення психічного феномену набути визначеної, чіткої і завершеної форми.

Вивчаючи процеси мислення людини, дослідники головним чином зосереджувалися на перетворенні образу (реорганізація, нове центрування тощо), що надає йому продуктивного характеру, на відміну від формально-логічних операцій, алгоритмів тощо.

Структурна психологія

Структурна психологія головним принципом вважає вивчення структури свідомості. Поняття структури свідомості передбачає наявність у ній елементів і зв'язку між ними, тому зусилля психологів були спрямовані на пошук складових і способів їх структурування. Вважалося, що психологія має розв'язати три питання: *"що?"*, *"як?"* і *"чому?"*. Тому процедури всіх досліджень були побудовані так, щоб відповісти на запитання: з яких елементів побудований предмет, що досліджується, як ці елементи комбінуються і чому виникає така, а не інша комбінація елементів.

У структурі свідомості розрізнялись три елементи: відчуття – найпростіший елемент, його якість, інтенсивність, чіткість і тривалість; образ і почуття в його елементарній формі.

До того предметний характер сприйняття відкидався і вважався помилкою стимулу, що призводило до підміни самого відчуття знанням про стимул, який його спричинив.

Ця цілісність – не сума окремих психічних процесів, а своєрідна структура із притаманними їй специфічними властивостями, які не випливають із властивостей окремих елементів психічного життя. Навпаки, властивості цілого визначають властивості окремих частин.

Психоаналіз

Дослідження в галузі психопатології та психіатрії зумовили потребу вивчення ролі і дій неусвідомлюваних чинників, що визначають потреби й потяги особистості, її поведінку. Так утворився психоаналітичний напрям у психології (З. Фрейд).

Концепція З. Фрейда про підсвідоме увібрала в себе багато різноманітних *відомостей, здогадів і припущень.* Були використані і народні прикмети, забобони. Наприклад, вчення про підсвідоме зустрічається в І. Гербарта; про психічну енергію – у Г. Т. Фехнера; про те, що тіло людини заряджене енергією нескінченно великого потенціалу – у І. Сікорського; поняттям "витіснення" з однієї сфери в іншу – у

А. Шопенгауера; "едипів комплекс" широко описаний у літературних творах, зокрема у Дідро в "Племіннику Рама".

Психоаналіз тісно пов'язаний з теорією З. Фрейда про переважання в психічній діяльності особистості підсвідомих, інстинктивних потягів.

У структурі особистості З. Фрейд виокремлює три компоненти:

1) *ід* (воно) – осередок сліпих інстинктів, сексуальних або агресивних потягів, що мусять негайно вдовольнитися, незалежно від стосунків людини з оточенням. Ці прагнення, проникаючи з підсвідомого у свідомість, стають джерелом активності людини, своєрідно спрямовують її вчинки та поведінку. Особливого значення психоаналітики надають сексуальним потягам;

2) *его* (Я) – регулятор, який сприймає інформацію оточення і стан власного організму, зберігає її в пам'яті і організує дії в інтересах самозбереження;

3) *супер-его* (над-Я) – сукупність моральних стандартів, заборон і заохочень, засвоєних особистістю здебільшого неусвідомлено, впродовж виховання.

На думку З. Фрейда, всередині людини постійно відбувається таємнича війна між прихованими в глибинах свідомості неусвідомленими психічними силами і необхідністю вижити у ворожому людині соціальному середовищі.

Заборони з боку соціального середовища – "цензура" свідомості – стикаючись з неусвідомлюваними потягами, призводять до душевних травм, придушують енергію прагнень. Вимоги до *его* з боку *ід, супер-его* і *соціуму,* до якого індивід мусить пристосуватися, спричинюють величезне внутрішнє напруження.

Внаслідок таємничої війни всередині особистості (головним її рушієм є сексуальні потяги – *лібідо)* вона неминуче постійно перебуває в стані конфлікту із собою і соціальним оточенням.

Але ця енергія нікуди не зникає і змушена відшукувати шляхи виходу назовні. Внаслідок зіткнень і боротьби компонентів особистості виникають невротичні симптоми, сновидіння, помилкові дії (обмовки, описки тощо), забування неприємного.

З. Фрейд створює поняття про механізми захисту особистості від руйнування. До цих механізмів він відносить:

– *компенсацію* – механізм відшкодування браку або дефекту якихось фізичних або психічних якостей;

– *витіснення* небажаного у сферу підсвідомого;

– *раціоналізацію* – спробу усвідомлення пояснення або виправдання підсвідомих мотивів;

– *ідентифікацію* себе з іншою особою, яка має, на думку суб'єкта, якості, яких бракує в неї самої;

– *сублімацію* – трансформацію неусвідомлюваних сексуальних імпульсів у творчість (мистецтво, науку);

– *регресію* – повернення до подоланих стадій розвитку (зрозуміло, що всі стадії розвитку в психоаналізі пов'язані лише з виявом первинної сексуальної енергії – лібідо);

– механізми егоцентризму, дисоціації, нарцисизму тощо.

Отже, завдання психотерапії – виявити переживання, що травмують людину, і звільнити від них особистість шляхом пригадування, свідомого аналізу витіснених потягів, розуміння причин неврозів.

Справді, З. Фрейд торкнувся найважливіших складових психіки людини. Питання про мотиви як реальний чинник регуляції поведінки, структури особистості, динаміки відношень між її різними (усвідомлюваними і неусвідомлюваними) компонентами він висунув наперед. Але пояснення отриманих фактів призвело до того, що мотивація тлумачилася як психічна енергія, яка циркулює в організмі і має один вектор – спрямованість на розсіювання і розряджання.

Послідовники вчення З. Фрейда особливу увагу приділяють вивченню проблеми "Я" як автономного утворення, що має власні енергетичні сили і вільне від конфліктів. Але неофрейдисти відкидають вихідну тезу З. Фрейда про споконвічність асоціальної природи людини, природжену агресивність та провідну роль інстинктів, зокрема сексуальних потягів, у людини.

Згідно з теорією А. Адлера (1870–1937) провідним мотивом діяльності людини є природжене прагнення до зверхності, до влади. Витоки цього прагнення – почуття неповноцінності, притаманне кожній людині, і намагання компенсувати свої слабкості і розвивати неповноцінні функції. Щоб подолати почуття неповноцінності, людина прагне піднести себе в очах оточуючих і у власному уявленні про себе.

Структура особистості, за А. Адлером, складається в ранньому дитинстві (до 5 років) і переживається як "стиль життя", який визначає увесь наступний психічний розвиток. Цілі життя складаються із усвідомленого почуття неповноцінності, спроб його подолання і самоствердження.

Якщо у особистості реалістична мета – її життя нормальне, а якщо навпаки – особистість стає невротичною і асоціальною. А ці стани активізують механізми компенсації і гіперкомпенсації. Активність людини спрямовується на досягнення особистої влади над іншими, зверхності і супроводжується відхиленнями поведінки від соціальних цінностей і норм. Тому завдання психотерапії – допомогти людині усвідомити, що її цілі і прагнення нереальні, і спрямувати сили на компенсування у творчих актах, самовдосконаленні, вияві себе в науці, філософії, мистецтві.

К. Юнг (1875–1961) стверджує, що ступені розвитку, які подолала людина, є змістом неусвідомлюваної сфери людської психіки – архетипів. Вони зовні виявляються як сновидіння, міфи і вірування. К. Юнг започатковує уявлення про будову психіки: системи "Самість", "Персона", "Тінь", "Аніма" і "Анімус", які складно взаємозумовлені. Так, "Персона" – соціальна оболонка особистості – може підміняти, придушувати "Самість", обмежуючи свободу розвитку особистості. За умови, коли Персона стає вираженням справжньої Самості людини, досягається стан психічного здоров'я.

Система "Тінь" – сукупність темних потягів, спонукань, що суперечать загальній спрямованості особистості. Окремо існує "Аніма" (Душа) – аналог бачення людиною образу матері, "Анімус" – батька – і неусвідомлене – особисте і колективне.

Загальнопоширена юнгівська концепція типів особистості: екстравертів та інтровертів. Перші всі свої сили й інтереси спрямовують назовні, причому речі зовнішнього світу впливають на людину як магніти, що і спричинює відчуження від самої себе. Другі – інтроверти – всю енергію спрямовують на себе, на свою психіку.

Різниця між екстравертами та інтровертами визначається відмінностями в станах афективного напруження особистості. Високе напруження емоцій інтроверта обумовлюється тривалістю і яскравістю вражень, якими він живе. У екстраверта емоційна насиченість зовнішніми враженнями швидко зникає, не залишаючи сліду. І лише постійна новизна вражень і зміна предметів і явищ навколишнього світу спроможні викликати емоції, що швидко згасають. Особистості обох типів мають певні вади.

Слабка спрямованість екстравертів на свій внутрішній світ обумовлюється, за Юнгом, інфантильністю і архаїчністю сфери їх неусвідомлюваної психіки і виявляється в егоцентризмі, егоїзмі, пихатості, прагненні створити враження на оточуючих і в експансії у поведінці. Інтроверти – особистості, що мають зовсім протилежний вигляд і спрямованість.

Психологія установки

Психологічна установка – теорія, розроблена грузинським психологом Д. М. Узнадзе. Вона розкриває закономірності неусвідомлюваної регуляції психічних станів, що забезпечують людині готовність діяти, виконувати певну діяльність задля вдоволення власних потреб.

У класичному варіанті установки людини – це первинна неусвідомлювана реакція на ситуацію, в якій вона усвідомлює і розв'язує завдання. Отже, основною умовою створення актуальної установки є: *а) потреби, б) ситуації* і *в) процес вдоволення потреби або вирішення завдання.* У разі виникнення одних і тих самих умов установка спроможна закріплюватися, і тоді створюється *фіксована установка, яка звільняє свідомість людини від прийняття рішення діяти так, а не інакше.*

Залежно від того, на який компонент діяльності спрямована установка, виділяють три рівні регуляції діяльності людини:

1) смислові установки, коли їх предметом стає мотивація діяльності;

2) цільові установки – усвідомлення продукту, який має бути створений внаслідок діяльності;

3) операційні установки – здатність здійснювати регуляцію діяльності відповідно до умов її виконання.

Функції установки, її ефекти і зміст розкриваються в саморегуляції діяльності:

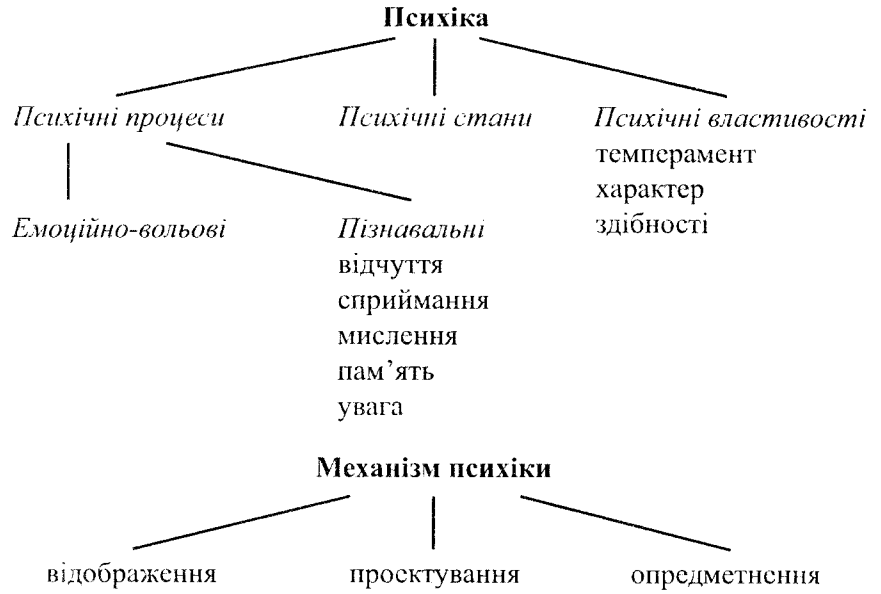
по-перше, установка визначає сталий, послідовний, цілеспрямований процес здійснення дій, тобто є механізмом стабілізації, який зберігає їх спрямованість у безперервно змінних умовах діяльності;

по-друге, фіксована установка звільняє свідомість людини від необхідності приймати рішення і довільно контролювати дії в стандартних і відомих умовах;

по-третє, установка може стати фактором, що обумовлює інертність, задубілість, скутість дій, призводить до труднощів у пристосуванні до нових умов виконання діяльності.

Вітчизняна психологія розглядає механізми установки як вихідну позицію принципу цілісності психічного життя особистості, взаємозв'язку психічних процесів і властивостей, розвитку особистості в процесі навчання та виховання, соціальної зумовленості психічного життя людини.

Формалізована структура змісту теми

Запитання для самостійної роботи

1. Що є предметом психології? Які головні групи психічних явищ вона вивчає?
2. Які головні завдання розв'язує сучасна психологія?
3. Якими є головні принципи наукового вивчення психіки?
4. Чим зумовлена поява психіки у живих істот?
5. Що таке психічне відображення? Як ви розумієте це явище?
6. У чому полягає активний характер психічного відображення?
7. Як треба розуміти твердження, що психічні явища є суб'єктивним образом об'єктивного світу?
8. У чому суть рефлекторної природи психіки?
9. Які головні закономірності психічної діяльності? Поясніть їх.
10. Якими є функції психіки?
11. Що таке свідомість і які її ознаки?
12. Що таке несвідоме і як воно пов'язане із свідомістю?
13. Що є об'єктом вивчення в біхевіористичній психології?
14. На яких вихідних принципах ґрунтується структурна психологія?

15. У чому суть концепції психоаналізу?

16. У чому сутність матеріалістичного підходу до розуміння психічних явищ?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи згодні ви з твердженням, що всю різноманітність психічного життя людини можна звести до трьох груп психічних явищ?

2. Чи можна стверджувати, що головним завданням психології як науки є встановлення психологічних закономірностей у психічній діяльності?

3. Чи всі методологічні принципи наукового вивчення психічних явищ зазначені: принцип детермінізму, принцип єдності психіки та діяльності, принцип розвитку психіки в діяльності?

4. Чи згодні ви з твердженням, що тільки півкулі головного мозку можуть бути органом психічної діяльності?

5. Чи можна стверджувати, що психічна діяльність виникла як механізм активного відображення дійсності живими істотами?

6. Чи правильно названі головні функції психіки: відображувальна, регулятивна, пристосувальна?

7. Чи завжди психічний факт (уявлення про об'єкт переживання) можна розглядати як суб'єктивне бачення об'єктивного світу?

8. Чи правильно наведена характеристика безумовного рефлексу: природжений, незмінний, забезпечує пристосування організму до постійних умов середовища?

9. Чи всі умови утворення умовного рефлексу названі: об'єктивна актуальність для організму безумовного подразника, збіг у часі дії умовного та безумовного подразників, кількість повторень таких збігів, сила безумовного та умовного подразників, якість умовного подразника?

10. Чи згодні ви з твердженням, що необхідною фізіологічною умовою вдосконалення будь-якого рефлексу, його спеціалізації є диференціальне гальмування?

11. Чи правильною буде думка, що головною фізіологічною передумовою системності роботи великих півкуль головного мозку є взаємна індукція процесів збудження та гальмування?

12. Чи достатньою є така характеристика свідомості: свідомість – це вища форма психіки, що сформувалася в процесі суспільно-історичного розвитку людини?

13. Чи правильним є твердження, що несвідоме в діяльності людини ніяк не пов'язане із свідомістю?

14. Чи можливий перехід несвідомого у свідоме і навпаки?

15. Чи можна стверджувати, що недооцінка біхевіористами свідомого в психічній діяльності людини позбавляє особистість можливості бути активним суб'єктом діяльності?

16. Чи правомірно вважати, що структурна психологія розглядає психіку за механізмами її функціонування як замкнену в собі систему?

17. Чи можна вважати, що ідеї психоаналізу як напряму в психології є більш плідними для з'ясування психологічних механізмів відхилень у психічній діяльності людини, ніж для обґрунтування закономірностей внормованого психічного життя?

Завдання та проблемні ситуації

1. Що дає дослідникові (практикові) керування в пізнанні психічних явищ принципами детермінізму, єдності свідомості та діяльності, розвитку психіки в діяльності?

2. Чим принципово відрізняється підхід до вивчення і пояснення психічних явищ представників біхевіоризму, психоаналізу, гештальтпсихології та матеріалістичного напряму?

3. Поясніть з точки зору закономірностей вищої нервової діяльності явища повсякденного життя:

– людина, що опановує якесь уміння, на початку робить багато зайвих рухів;

– у відповідальний момент людина може забути те, що добре знала;

– на зауваження, які постійно роблять, підвищуючи голос, дитина перестає реагувати.

4. Що є спільного та відмінного в діяльності мозку та електронно-обчислювальної машини? Порівняйте та проаналізуйте.

Література

1. Балл Г. О. Костюк Г. С. и его методологические уроки // Психологический журнал, т. 21. – 2000 № 3.

2. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию: Курс лекций. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988.

3. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.

4. Ильясов И. И., Орехов Н. Н. О теории и практике в психологии // Вопр. психологии. – 1989. – № 4.

5. Лурия А. Р. Эволюционное введение в психологию. – М.: Изд-во Моск. ун-та., 1975.

6. Максименко С. Д. Основи генетичної психології: Навч. посібник. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.

7. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

8. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002

9. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.

10. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999.

11. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1996.

12. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.

2. Методи психології

Ключові поняття теми:

метод, принцип об'єктивності, метод самоспостереження, метод спостереження, метод експерименту, метод бесіди, метод тестів, метод соціометрії, метод аналізу продуктів діяльності, метод анкетування, метод узагальнення незалежних характеристик, метод самооцінки, генетичний метод

Вимоги до методів психології

Психологія як наука має свої предмет і методи вивчення закономірностей, механізмів і психічних фактів. Знання методів і вміння за їх допомогою вивчати особливості психічного розвитку людини – шлях до пізнання психологічних особливостей особистості і застосування цих знань у практичній діяльності.

Системний підхід – це спосіб теоретичного та практичного дослідження в психології, який передбачає, що кожний її процес, явище або стан людини – предмет вивчення – розглядається як система.

При цьому умови розгляду кожного предмета дослідження відповідають вимогам діалектики і конкретизуються положенням про взаємовідносини і взаємозалежність усіх психічних явищ. Усі психічні явища співвідносяться між собою.

Але врахувати і осмислити всі відношення у цілісній системі психіки і її зв'язки з довкіллям практично неможливо. Тому системний підхід передбачає обмеження при дослідженні психічних явищ деякими з усіх можливих відношень, що мають суттєве значення для досягнення мети дослідження.

Так, системний підхід до поняття "дія" і її виникнення як явища – операційного аспекту діяльності – це фіксоване відношення функцій, які вона виконує. Їх три: *виконання, орієнтування* та *контроль.*

Разом з тим кожна функція повинна мати властивості – менші елементи цілісності. Візьмемо, наприклад, орієнтувальні властивості дії. Вони здійснюють:

1) семантичний аналіз тексту завдання або задачі для ідентифікації предметів – відомого і невідомого, які складають умову дії;

2) встановлення відношення між відомим і невідомим, що містяться в задачі;

3) усвідомлення структури задачі;

4) пошук аналогів розв'язання задачі або виконання завдання;
5) перебудування створеної структури задачі тощо.

Отже, системний підхід дає можливість відшукувати невідомі елементи в системі, розкривати нові властивості цілісних систем, якими є психічні явища.

Вимоги до методів дослідження. Психологія висуває до методів дослідження психічних явищ такі вимоги:

– психічні явища треба вивчати в їх розвитку, взаємозв'язку та взаємозалежності;

– обраний метод психологічного дослідження має відповідати предметові дослідження, розкривати істотні, а не випадкові, не другорядні особливості предмета дослідження – психічного процесу, стану або властивості.

Головним принципом психологічного дослідження є його об'єктивність.

До методів, які забезпечують об'єктивність розкриття природи досліджуваного психічного явища, відносять: *самоспостереження, спостереження, експериментальне дослідження, аналіз продуктів діяльності (навчальної, трудової, спортивної), бесіда, інтерв 'ю* та інші.

Метод самоспостереження

Самоспостереження, особливо інтроспективна його форма, не може бути визнане єдиним і вірогідним способом вивчення особливостей психічних процесів, станів і властивостей особистості.

Самоспостереження часто вдається до суб'єктивного тлумачення психічних явищ, особливо тоді, коли особа, яка досліджується, мало розвинена й не спроможна спостерігати саму себе. Описи психічних переживань осіб – учасників дослідження із застосуванням методу самоспостереження – здебільшого неможливо перевірити.

Але коли вдаються до об'єктивних методів дослідження, самоспостереження може бути здійснене у формі словесного звітування досліджуваного про те, що саме та як саме він переживає під час самоспостереження психічного процесу або стану. При самоспостереженні людина одночасно постає як суб'єкт та об'єкт дослідження, що унеможливлює успіх дослідження.

Найкраща форма самоспостереження – це ретроспективне спостереження, яке ґрунтується на пригадуванні результатів перебігу психічного явища, яке є предметом дослідження, після того як воно вже

відбулося. Людина може у такий спосіб описати, що вона відчувала в стані радості, суму, страху, що вона запам'ятовувала або як міркувала, розв'язуючи завдання.

Провідним принципом об'єктивних методів у психологічному дослідженні є єдність свідомості і діяльності, опосередкованість пізнання внутрішніх, психічних явищ зовнішнім їх виявленням у вчинках, поведінці, мовленні, мімічних рухах, жестах та інших реакціях.

Закономірності спостереження, наприклад, виявляються в мірі адекватності та швидкості розпізнавання предмета, виокремлення його з-поміж інших об'єктів, відшуковування спільного та відмінного між ними.

Особливості уваги – ступінь активності зосереджування на предметах та явищах, ступінь відволікання, коливання зосередженості, розподілу уваги між кількома об'єктами та різновидами діяльності.

Пам'ять людини виявляється в точності відтворення, особливо через тривалий проміжок часу, або в причинах забування. Мислення особистості виявляється у швидкості продуктивного розв'язування завдань, у застосуванні розумових операцій – порівняння, аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення.

Усі ці закономірності психічних процесів, як і особливості почуттів, волі, характеру, інтересів і переконань, пізнаються з допомогою суб'єктивних методів психологічного дослідження.

Спостереження

Спостереження як метод об'єктивного дослідження широко застосовується в психології, в педагогічній практиці, у соціологічних дослідженнях.

Спостереження – метод дослідження предметів та явищ об'єктивної дійсності, який полягає в їх навмисному і цілеспрямованому сприйманні (стосовно власного суб'єктивного світу – самоспостереження).

Спостереження – специфічно людський метод пізнання об'єктивної дійсності. Спостереження вимагає активізації всіх психічних процесів особистості, особливо уваги та мислення. У процесі послідовного виконання вправ здатність спостерігати може удосконалюватися і поступово ставати рисою особистості – спостережливістю.

Історично спостереження стає складовою частиною трудової діяльності, коли встановлюється відповідність між продуктом праці і його запланованим ідеальним образом. З ускладненням соціальної дійсності і операцій праці спостереження широко застосовується до різних

аспектів трудової діяльності (наукове спостереження, спостереження руху інформації за допомогою приладів, спостереження як складова художньої творчості і т. ін.).

З розвитком науки ускладнюється і стає дедалі опосередкованішою структура спостереження. Найголовнішими, найнеобхіднішими є такі його аспекти, як:

а) задум;
б) гіпотеза;
в) система методів;
г) обробка результатів;
д) їх контроль.

Важливу роль відіграють попередні знання та методичний досвід ведення спостереження.

Основні вимоги до наукового спостереження: однозначність задуму, система методів спостереження, об'єктивність (можливість контролю шляхом повторного спостереження, залучення інших методів дослідження, наприклад, експерименту).

Психологічне наукове спостереження відрізняють від побутового. Наукове спостереження не обмежується описом зовнішнього боку тих явищ, які виявляє дослідження, а сягає суті явищ, з'ясовує причини тих чи інших актів поведінки і таким чином розкриває їхню психологічну природу.

Наукове спостереження відбувається в природних та експериментальних умовах. В експериментальних умовах воно є найглибшим щодо повноти вивчення явищ. Експериментальне вивчення психічних явищ враховує результати і висновки попередніх спостережень.

Об'єктом спостереження може бути і поведінка особистості в найрізноманітніших її зовнішніх виявах, в яких реалізуються усвідомлені та неусвідомлені внутрішні психічні стани, переживання, прагнення. В особливостях мовлення, у виразних рухах – жестах, міміці, виразах обличчя, пантомімічних актах (позах) тощо можна виявити й простежити особливості уваги, розуміння, емоції та вольові якості, особливості темпераменту і риси характеру.

Тому вміле спостереження за поведінкою дитини та дорослого дає можливість з високою мірою ймовірності стверджувати про їх внутрішні, духовні особливості.

Спостереження може бути звичайним (бачення, слухання) та інструментальним, коли побачене й почуте в поведінці людини фіксується за

допомогою фотоапарата, кіноапарата, магнітофона. Інструментальне спостереження дає можливість документувати все, що спостерігається, а тому й глибше аналізувати його, порівнювати його результати з висновками попередніх спостережень.

Психологія вивчає сам процес спостереження. Сучасні методи спостереження активно залучають технічні засоби та процедури. Це допомагає дослідникам провести більш повне спостереження. Використовуються також і механічні засоби спостереження (діаграми, таблиці, записи, проектори, магнітофон).

Щоб навчати й виховувати дитину, потрібно на підставі спостережуваного розкривати психологічні механізми, аби спиратися на них у навчально-виховній роботі і розвивати, вдосконалювати їх.

Одноразового спостереження того чи іншого явища поведінки та діяльності особистості недостатньо, щоб скласти уявлення про її психічний стан, розум, почуття, волю, риси характеру, темперамент, цілеспрямованість, моральні якості.

Щоб уникнути випадкових суджень, потрібні кількаразові спостереження за певними морально-психологічними особливостями людини за різних умов впливу і на різноманітному матеріалі. Випадково виявлені успіхи не можуть бути підставою для висновків про здібності особистості, силу її пам'яті або мислення.

Щоб спостереження набуло наукового характеру, потрібно, аби воно:

1) було планомірним, а не випадковим;
2) здійснювалося послідовно й систематично;
3) було забезпечене достатньо широкою інформацією про явище, яке є предметом спостереження (слід оперувати якомога більшою кількістю фактів);
4) передбачало точну фіксацію результатів спостереження.

Наукове спостереження висуває вимоги й до особистих якостей дослідника. Він повинен:

а) бути об'єктивним при фіксації, усному описі та класифікації фактів спостереження;
б) володіти собою, щоб його власні почування та особисті характерологічні якості не впливали на його роботу, не позначалися на спостереженні та не спотворювали висновків;
в) не бути тенденційним, упередженим в організації спостереження та очікуванні його наслідків, щоб не дійти безпідставних висновків;
г) не піддаватися першим враженням від досліджуваного;
д) не бути поблажливим щодо досліджуваного;

с) не приписувати досліджуваному своїх власних якостей і не пояснювати його поведінку з власних позицій.

Об'єктивності потрібно дотримуватись протягом усього процесу дослідження.

Об'єктивність має бути визначальним чинником вірогідних висновків.

Спостереження вимагає чіткості й точності реєстрування його показників. Цього можна досягти, застосовуючи бланки (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Бланк для фіксації результатів спостереження

Дата спостереження	Умови, за яких проводилося спостереження	Що спостерігалося	Що виявлено в процесі спостереження	Пояснення даних спостереження

Спостереження використовується і разом з іншими методами вивчення психічних процесів та властивостей особистості.

Найбільш ефективним і плідним з наукового погляду є експериментальне дослідження, особливість якого полягає в тому, що явище (предмет дослідження) вивчається за різних умов та обставин. Застосування цього методу дослідження сприяє глибокому і дуже точному вивченню певної психологічної закономірності.

Соціологія і соціальна психологія вдаються до простого (звичайного) спостереження, коли події фіксують ззовні, і включеного спостереження, безпосередню участь в якому бере сам дослідник. Дослідник адаптується до умов певного середовища і аналізує події немовби "зсередини".

Спостережливість – риса особистості, яка виявляється в постійній спрямованості і здатності сприймати, розуміти і оцінювати явища, процеси і предмети, що стають об'єктами уваги задля підвищення рівня продуктивності праці або наукового дослідження.

Психологічний експеримент

Поняття про експеримент

Здійснення експериментів у психології було започатковане ще в XVIII столітті. Як науковий напрям психології експериментальна психологія сформувалася в другій половині XIX століття. Вона ґрунтувалася на теоретичних засадах емпіричної психології та фактичних даних досліджень психофізіології органів чуття.

Представники експериментальної психології здебільшого вдавалися до емпіризму з його необізнаністю в питаннях філософії. З розвитком психології відпала потреба виокремлювати експериментальну психологію як самостійний напрям психологічної науки, оскільки експериментальний метод став загальновизнаним методом психологічного дослідження.

Психологічний експеримент – це спосіб почуттєво-предметної діяльності в науці, метод пізнання психічної реальності. Вивчення явищ психіки, свідомості і діяльності людини здійснюється в спеціально створених і контрольованих дослідником умовах. Психологічний експеримент і є активним прийомом емпіричного пізнання.

Експеримент є одним із провідних методів у психології. Особливість його полягає в тому, що дослідник сам створює умови, за яких явище, яке привертає до себе увагу дослідника, виникає неодмінно й закономірно. Моделюючи певні умови, дослідник має можливість чітко визначати ті чинники, які діяли в момент виникнення та розвитку явища, з'ясувати причини, що його зумовили. Експеримент дає також можливість повторити дослід, якщо в цьому є потреба, задля нагромадження додаткових відомостей, обґрунтування отриманих результатів.

Розроблення і впровадження психологічного експерименту сприяли утвердженню психології як самостійної науки.

Існує три види психологічного експерименту – *лабораторний, природний* та *експериментально-генетичний.*

Лабораторний експеримент

Він здійснюється в психологічних лабораторіях, спеціально обладнаних відповідною апаратурою, яка вимірює і реєструє показники психічних явищ.

Природний експеримент здійснюється за звичайних для досліджуваного умов діяльності (під час гри, уроку, звичної діяльності, на виробництві, в екстремальних умовах тощо).

Лабораторний експеримент проводиться за штучно створених умов, коли дослідник має можливість добирати доцільні засоби, штучно створювати такі умови, які б забезпечували наукову чистоту експерименту і оптимальне просування дослідника до істини.

Природний експеримент, як і лабораторний, проводиться за певною програмою, але так, що людина не здогадується, що за нею спостерігають, і виконує свої завдання спокійно, у звичному для неї темпі, з притаманними їй характерологічними рисами і ставленням до виконання навчальних, трудових, спортивних та інших завдань.

Природний психологічний експеримент

Природний експеримент здійснюється так, щоб у досліджуваних не виникла підозра, що їх психологічно вивчають, тобто за звичних умов (ігри дітей, навчання в школі, діяльність працівника на робочому місці тощо). У природному експерименті розрізняють два види: а) констатуючий і б) перетворюючий (завдання навчання або виховання).

Порівняно з лабораторним під час природного психологічного експерименту важче досягти наукової чистоти. Природний психологічний експеримент широко застосовується в педагогічній психології у формі навчання і виховання.

Особливість здійснення психологічного експерименту в сучасних умовах полягає в небаченому розширенні його масштабів, перерастанні лабораторного експерименту в промисловий (інженерна, космічна психологія), дедалі ширшому застосуванні для його здійснення сучасних технічних засобів.

Утруднює здійснення психологічного експерименту те, що вивчення психологічних явищ, функцій і процесів завжди значною мірою суб'єктивне. Як форма пізнання психологічний експеримент має не лише позитивні, а й негативні аспекти. Обмеженість психологічного експерименту виявляється в тому, що:

а) не всі об'єкти психологічного вивчення можуть стати об'єктом суто наукового експериментального студіювання (наприклад, інсайт, здібності, інтуїція);

б) технічні засоби, які допомагають дослідникові здійснювати психологічний експеримент, впливають на перебіг психічних процесів, що певною мірою спотворює картину дослідження;

в) психологічний експеримент, як і спостереження, спрямований на поодиноке явище, він не виходить за межі безпосереднього відображення психічної реальності.

Різновидом природного експерименту є перетворюючий (навчальний та виховний) експеримент.

Експериментально-генетичний метод

Логіка даного методу передбачає активне моделювання і відтворення в особливих умовах закономірностей виникнення і становлення в онтогенезі психологічних функцій.

Теоретичний рівень вивчення психічних процесів задається дослідникові конструюванням змістово-операціональних аспектів діяльності. Причому особливістю конструювання є те, що модель створюється дослідником для полегшення пізнання, відтворює внутрішню структуру власне психічного процесу.

Тут психічний процес – або спосіб мислення, чи то пам'ять – відтворюється відповідно до тих соціально-культурних норм, які перетворюють його на здобуток духовної культури. Метод, фіксуючи "об'єктивну діалектику речей", породжує "суб'єктивну діалектику ідей", складну діалектику психічного, яке розвивається відповідно до законів відображення дійсності.

Психічний процес або функція, що стає об'єктом уваги дослідника, спочатку вибудовується у вигляді моделі певної діяльності, а згодом втілюється в реальність шляхом спонукання суб'єкта до активності. Універсальним засобом організації активності людини є завдання. Учбове завдання в експериментально-генетичному дослідженні є засобом спонукання до дії і поштовхом до породження і розвитку психічних процесів, їх специфічною моделлю. Звичайно, між моделлю (об'єктивним) та явищем психіки (суб'єктивним), яке вибудовується за зразком моделі, немає повної відповідності, а існують відношення адекватності.

Експериментально-генетичний метод задає способи побудови вищих психічних функцій, рис, яких набуває суб'єкт у процесі опрацювання навчального змісту. А опрацювання поєднує генетичні та структурно-функціональні властивості психічного й містить структури (у формі аналізу), подібні до психічного явища.

Тлумачення психічних процесів як регуляторів діяльності та поведінки людини змушує визнати, що закономірності психічного розвитку – це потрібний і логічно зумовлений наслідок, це властивість їх як структур, створених експериментально-генетичним методом.

Аналізуючи досвід експериментального навчання, потрібно дати визначення системи принципів побудови експериментально-генетичного дослідження (С. Д. Максименко).

Принцип аналізу за одиницями

Застосування експериментально-генетичного методу психологічного дослідження передбачає розкриття, з'ясування причинних зв'язків і відношень, що лежать в основі складних психічних процесів. Способом розв'язання цієї проблеми є аналіз "за одиницями". Він спрямований на визначення початкового відношення (в реальності воно завжди існує у вигляді певного протиріччя), що породжує клас явищ як цілісність.

Виділена психологічна одиниця – "клітинка" – зберігає властивості цілого.

Слід підкреслити, що одиниця потенційно містить властивості цілого, виступаючи як можливість їх виникнення в процесі власного розвитку. Психічні властивості – це вся розмаїтість форм, конкретних ознак, у яких виявляє себе одиниця психічного як сутність різноманітного.

Основне завдання принципу – віднайти в кожній психологічній цілісності риси і моменти, які зберегли б примат цілого; таке їх застосування зумовлене природним походженням психічних процесів.

В експериментально-генетичному методі "аналіз за одиницями" поєднується з генетичним шляхом наукового дослідження, внаслідок чого такий аналіз містить наукове обґрунтування розвитку психічних процесів.

Основною методологічною вимогою до вивчення психічного виступає перетворення "речі в процес" і поняття "динамічна система" на "момент її розвитку". А психічні утворення як динамічні системи мають кількісний і якісний вияв.

Результатом експериментально-генетичного дослідження стає історичне пояснення того, що являє собою певна форма поведінки, що означає віднайти джерело походження процесу, скласти уявлення про історію його розвитку і про те, що привело його до сучасного стану.

Принцип історизму

Принцип історизму передбачає розуміння того, що філогенетичний та онтогенетичний розвиток людини не тотожні.

Завдання дослідника полягає в генетичному вивченні структурних компонентів психічного процесу, що розгортається з плином часу. Дослідження має охопити увесь процес розвитку певного психічного явища, врахувавши всі фази зміни – від миті виникнення до загибелі – і пояснити його природу, пізнати його сутність.

Розуміння психіки як історичного продукту визначило і необхідність створення адекватного – історичного методу її вивчення. Метод виникає як наслідок взаємної асиміляції двох ідей – принципу розвитку і принципу об'єктивно-експериментального вивчення психіки.

Принцип розвитку стає визначальним для пояснення процесу в цілому, а ключем об'єктивності розуміння процесу розвитку є експеримент, що дає можливість виявити в абстрактній формі закономірності, саму суть генетичного процесу.

Реальний розвиток та *розвиток-відтворення* співвідносяться як логічне та історичне.

Єдиним методологічно правильним способом вивчення психічного розвитку є його експериментально-генетичне вивчення. А головним завданням психології навчання є завдання поєднання морфологічного, експериментального та генетичного аналізу.

Принцип системності

Для отримання об'єктивних даних про рушійні сили та механізми психічного розвитку визначальним є вибір системи знань, згідно з якою він (розвиток) розглядається.

Розгляд відповідно до певної системи спрямований на виявлення основних закономірностей виникнення та розвитку психіки як цілісності.

Експериментально-генетичний метод дотримується системи, що розвивається. Генетичним початком цієї системи стає "клітинка" як вихідна суперечність, що містить у собі всі компоненти цілісності. Саме перехід від менш розвинутого поняття до більш розвинутого обумовлює принцип системності.

Вибудовування системи поняття, що розвивається, передбачає також створення відповідної системи предметно-перетворювальних дій, виконання яких сприяє формуванню в людини психологічних новоутворень.

Принцип системності є механізмом сходження від абстрактного до конкретного. З його допомогою пов'язується знання, що розвивається, і предметно-перетворююча діяльність, яка це знання породжує.

Принцип проектування і моделювання

Принцип проектування у теорії експериментально-генетичного методу виявляє свою якісну відмінність від інших психологічних методів і спрямований на штучне створення психічних процесів, яких бракує у внутрішньому світі людини.

Експериментальні моделі тих чи інших психічних функцій, здібностей або процесів вибудовуються з метою пізнання, але вони є прототипом процесів, що реально існують і функціонують.

Зрозуміло, що конструювання психологічних моделей не є результатом роботи інтуїції дослідника. Воно виникає в процесі складної логічної обробки результатів пізнання, що становить суть людської культури.

Генетико-моделюючий метод включає:

а) теорію, в межах якої він створений;

б) проектування (моделювання);

в) перетворюючий (формуючий) експеримент;

г) діагностику (фіксування) проміжних і певною мірою кінцевих станів людини;

д) оцінку нових психічних якостей, що розвиваються в людині.

Дієвість експериментального методу вивчення особистості можна підвищити, вдаючись до методів спостереження, бесіди, інтерв'ю, а також до анкетного дослідження. Якщо предмет дослідження вивчатиметься різними способами і за різних обставин, залежно від умов експерименту, то ймовірність точності результатів різко зросте.

Додаткові методи

Це *опитування, бесіда, аналіз продуктів діяльності, узагальнення незалежних характеристик, самооцінювання.*

Додатковим методом, який застосовують для психологічного дослідження, є *тести.*

Психологічні тести (від англ. *test* – випробування) – система прийомів для випробування та оцінювання окремих психічних рис і властивостей людини.

Тест – це проба, іспит, один із способів психологічного діагностування рівня розвитку психічних процесів та властивостей людини.

Психологічні тести являють собою певну систему завдань, надійність яких забезпечують систематичні дослідження серед представників певних вікових, професійних, соціальних груп, результати та висновки яких враховуються, беруться як еталон, підлягають спеціальному математичному аналізуванню (кореляційному, факторному тощо).

Розрізняють тести вивчення інтелектуальних здібностей, рівня розумового розвитку особистості та тести успішності. Вони дають можливість з'ясовувати рівень розвитку окремих психічних процесів, рівень засвоєння знань, загального розумового розвитку особистості. Тести

як стандартизовані методи дослідження дозволяють зіставляти рівень розвитку та робити висновки про успішність навчання досліджуваних відповідно до вимог шкільних програм або професіограм різних спеціальностей.

Тести застосовуються як з науковою, так і з практичною метою.

Неодмінними умовами успішності використання цього методу дослідження є:

1) обов'язковий комплекс випробувальних завдань;

2) чітка стандартизація зовнішніх умов, в яких відбувається тестування;

3) наявність більш або менш стандартної (фіксованої) системи оцінювання та інтерпретації одержуваних результатів;

4) дотримання при оцінюванні встановлених норм, середніх показників правильного розв'язання завдань даного тесту, чітко визначених вимог до рівня знань, умінь і навичок для представників певної статі, віку або професії.

Тестові показники і оцінки мають не абсолютний, а відносний характер. Вони визначають лише місце, яке посідає досліджуваний відносно певної норми.

Змістова різноманітність окремих видів психологічних тестів є причиною того, що їх поділ і класифікація є складним, до кінця не вирішеним завданням.

За природою психічних властивостей, рівень розвитку яких потрібно з'ясувати, психологічні тести поділяються на чотири основні категорії: 1) тести успішності, 2) тести здібностей, 3) тести таланту та 4) тести якостей особистості. За формою опитування розрізняють бланкові та апаратурні тести.

За кількістю досліджуваних, які одночасно беруть участь у тестуванні, психологічні тести поділяються на індивідуальні та групові. За принципом формулювання запитань розрізняють вербальні і невербальні тести.

Щодо співвідношення форми завдань, запитань і форми, в якій дається відповідь, розрізняють тести множинного вибору, тести визначення правильності даного судження та проективні тести.

У психології тести є допоміжним прийомом дослідження; розроблення їх методики ґрунтується на засадах методології: системах знань, що описують відомі психічні явища, системах предметів психології, які вимагають вивчення, і системах методів дослідження недостатньо вивчених психічних явищ, свідомості і діяльності людини.

Тести здібностей

Цей тип випробувань застосовують для визначення міри вияву певних здібностей або здатності людини, на відміну від тестів успішності, призначення яких – оцінювати вже наявні знання або уміння.

Тести здібностей мають на меті встановити діагноз, спрогнозувати рівень знань або умінь, досягнення якого є ймовірним для учасника тесту за певних умов навчання або праці.

Результати виконання тесту оцінюються за кількістю правильно розв'язаних завдань, до того ж у більшості випадків для виконання тестів цієї категорії встановлюють певні часові ліміти.

За змістом розрізняють дві підгрупи тестів здібностей: тести загальних здібностей, або тести інтелекту, і тести спеціальних здібностей. Тести здібностей поділяються також на індивідуальні та групові. Вони можуть бути як апаратурними, так і бланковими.

Основними критеріями оцінювання доцільності застосування окремих тестів здібностей є їх надійність і валідність – міра відповідності того, що методиці приписується зробити, і того, що вона справді спроможна виявити у психіці, свідомості або діяльності людини.

Тести інтелекту

Це випробування – вимірювання і оцінювання, до якого вдається дослідник, визначаючи рівень інтелектуальних здібностей і швидкості їх розвитку у дитини. У тестах, призначених для визначення міри вияву інтелектуальних здібностей, учасник дослідження отримує декілька окремих оцінок, кожна з яких характеризує рівень розвитку певної розумової здатності, наприклад, схильність до логічного мислення, просторової уяви, гнучкість думки тощо. Оцінювання здійснюється відповідно до норми (вікової, статевої тощо).

У тестах, призначених для визначення темпу інтелектуального розвитку, оцінкою є коефіцієнт інтелектуальності. Найвідоміші тести цієї категорії – тести Бінс – Сімона і тест Векслера. Тести для визначення рівня розвитку інтелекту поділяються на індивідуальні та групові. Групові тести інтелекту є бланковими. Але думка, що тести інтелекту визначає так званий генетичний інтелект, є помилковою, що й доводять численні експерименти.

Більшість психологів вважає, що тести інтелекту визначають або актуальний рівень розумових здібностей, або актуальний темп їх розвитку.

Тести успішності

Це різновид психологічних тестів, що застосовуються для визначення рівня знань або умінь, фактично здобутих індивідом у певній галузі навчальної або професійної діяльності. Переважна більшість тестів успішності належить до бланкових. Усі вони є груповими тестами. Тести успішності – це здебільшого тести множинного вибору.

Основний критерій для визначення ступеня ефективності того чи іншого тесту успішності – його валідність за змістом, тобто міра відповідності виявлених досліджуваним знань і уміння їх застосовувати, оволодіння якими передбачає програма викладання певного навчального предмета або наукової дисципліни.

Тести таланту

Більшість психологічних тестів створено на функціональній основі. Інтуїтивно вважалось, що кожне психічне явище є функцією, бо має певний зовнішній вияв, впливає на щось або на когось, залишаючи певний відбиток. Функція певним чином відображається, віддзеркалюється. А якщо це справді так, то за логікою психічна функція може якось вимірюватись, підраховуватись. Отже, активність психічного – величина змінна, значення якої різне, залежно від змінної величини.

Концепція творчості (В. В. Клименко, 1985, 1996) розроблена на принципі механізму психічних явищ. Функціональні основи психіки при цьому не відкидаються, але стають елементом системи механізмів.

Застосування **принципу психічного механізму розширює** коло психічних явищ, які можуть підлягати випробуванню. І разом з тим у систему механізму включаються складові компоненти, які раніше не були враховані ні теорією, ні практикою тестування, а саме: робота розумова, або психомоторна.

Людина, яка виконує творчу роботу: а) робить відкриття, б) створює винаходи або в) відшукує нові художні образи. Це продукти творчої діяльності людини, які є результатом "роботи" механізму творчості.

Назвемо складові механізму таланту: мислення, почуття, уява, психомоторика та енергопотенціал, які можна вимірювати, оцінювати і вдосконалювати. Порядок, в якому вони названі, довільний. Важливо, щоб усі елементи були врівноважені і пропорційні за силою вияву, тоді механізм творчості працюватиме плідно й творчо.

Цілісність механізму творчості – це сплав, коли всі п'ять компонентів перебувають у гармонії, розвинуті пропорційно. Очевидно, існує й найкраще, ідеальне сполучення, яке – єдине! – гарантує можливість повного самовияву людської особистості – процес творчості. Узагалі число сполучень припустимих, дієвих – величезне, оскільки кожен компонент, забезпечуючи позитивний показник сплаву, може перебувати в певному діапазоні активності, отже, перебуваючи в єдності, вони можуть компенсувати недоліки один одного. Але як тільки один із них перевищить межу можливого, цілісність руйнується, механізм творчості стає неспроможним до творчості.

З метою уникнення помилок при тестуванні як методі психологічного дослідження потрібно, щоб зміст тесту враховував особливості психічного явища, яке досліджується (оцінював розумові здібності, увагу, пам'ять, уяву тощо), і не потребував для свого виконання спеціальних знань.

Зміст тесту та інструкції до його виконання повинні бути максимально чіткими та зрозумілими. Результати тестового дослідження не можна оцінювати як абсолютні показники розумових здібностей особистості. Вони є лише показниками рівня розвитку певних якостей у момент дослідження за конкретних умов життя, навчання та виховання особистості.

Моделювання психічних процесів

Це створення та використання технічних пристроїв, які відтворюють у своєму функціонуванні не тільки кінцеві результати, а й деякі механізми роботи людського мозку, наприклад, принципи взаємодії нейронів. Моделювання психічних процесів є одним із головних розділів біоніки – науки про технічні системи, що копіюють або повторюють структури та процеси, які відбуваються в живих організмах.

Останнім часом розпочато інтенсивні дослідження можливості технічного моделювання механізмів людських відчуттів, сприймання, пам'яті, уваги, мислення, емоцій. Моделюючи психічні процеси, важливо не порушити специфіку психічного, не вдаватися до примітивного механізування.

Аби досягти об'єктивності й істинності в процесі такого моделювання, потрібно ґрунтуватися при цьому на розвиненій теорії та методології наукового дослідження.

Моделювання психічних функцій

Створення та застосування технічних пристроїв допомагає дослідникові відтворити у функціонуванні не лише кінцеві результати, а й деякі механізми роботи людського мозку під час сприймання, збереження, відтворення та переробки інформації.

Зараз загальноприйнятий засіб моделювання психічних функцій людини – ЕОМ, які у свою чергу виконують функцію збереження та здійснюють логіко-дедуктивну обробку інформації. Протягом останніх десятиліть досягнуто значних успіхів у галузі створення найрізноманітніших засобів "штучного розуму", які моделюють психічні функції або окремі види діяльності (наприклад, читання, мовлення, навчання, гру в шахи тощо).

Метод опитування

У психології, зокрема в педагогічній практиці, широко застосовується метод опитування, метою якого є з'ясувати розуміння піддослідним тих чи інших завдань, життєвих ситуацій, вживаних у навчанні та практичній діяльності понять (природознавчих, технічних, соціальних) або отримати інформацію про інтереси, погляди, почуття, мету діяльності та мотиви поведінки особистості. Найбільш поширеними різновидами опитування як методу психологічного дослідження є бесіда, інтерв'ю, анкетне та соціометричне опитування.

Бесіда

Бесіда – цілеспрямована розмова з досліджуваним, потрібна для того, щоб з'ясувати його уявлення або розуміння явищ природи, міру його обізнаності з суспільних, наукових питань, усвідомлення ним взаємозалежностей, причин та наслідків певних явищ, визначити його переконання, ідеали, ідейну спрямованість. Сформульовані запитання повинні бути чіткими й зрозумілими, спрямованими безпосередньо на психологічні явища. Під час бесіди потрібно домагатися не лише констатуючої відповіді, а й пояснення, мотивування, тобто відповідей не лише на запитання "Що це таке?", а й на запитання "Чому?", "Як?".

Одним із варіантів бесіди є метод інтерв'ю, до якого вдаються в психологічних та соціологічних дослідженнях. Через інтерв'ю виявляють думки, погляди, факти з життя респондента, тобто досліджуваного, його ставлення до політичних подій, ситуацій, соціальних явищ тощо.

Інтерв'ю може бути нестандартизованим і стандартизованим. У нестандартизованому інтерв'ю запитання до респондента сформульовані не до кінця і можуть змінюватися під час дослідження, а в стандартизованому – запитання ставляться за певною системою, чітко формулюються.

Анкетування

Анкетування – один із способів психологічного опитування. За допомогою анкети досліджуються літературні, мистецькі, спортивні, професійні інтереси та вподобання, мотиви, ставлення до вибору дій, вчинків, різновидів праці, до тих чи інших переживань, їх оцінка. На запитання, сформульовані в анкеті, відповіді даються письмово.

До того ж запитання ставляться так, що відповіді на них можуть бути описовими або альтернативними: "так", "ні", "не знаю", "важко відповісти". Анкета може містити варіанти відповідей, з яких учасникові пропонують вибрати одну, на його погляд, правильну відповідь. Вибір залежить від особистих переконань і зацікавлень респондента.

Запитання анкети мають констатуючий і мотиваційний характер, як і запитання під час бесіди та інтерв'ю. Анкета може бути іменна – де піддослідний указує своє прізвище та ім'я, дещо повідомляє про себе, та анонімна.

Анонімне анкетування здійснюють з метою отримання більш відвертих відповідей.

Анкетне дослідження дає змогу зібрати великий за своїм обсягом матеріал, що дає можливість вважати отримані відповіді досить імовірними. Його недоліком є суб'єктивність і випадковість відповідей, неможливість перевірки їх правильності та щирості.

Соціометрія

Соціометрія – дослідження або метод вибору, що застосовується для з'ясування взаємин у колективі, виявлення ставлення колег одних до одних, того, як вони оцінюють певні якості своїх співпрацівників, кому надається перевага, коли йдеться про обрання керівника, товариша.

Підставою для оцінювання (вияв ставлення) та вибору є почуття симпатії або антипатії до інших.

У психології застосовують соціометричну методику для вивчення групової диференціації, коли членам групи пропонують дати відповідь на такі, наприклад, запитання:

"З ким би ти хотів товаришувати?",

"Кого б ти хотів обрати керівником групи?".

Учень повинен назвати трьох учнів зі своєї групи, зазначити, кого б із них він хотів обрати в першу чергу, кого – в другу і кого – в третю. "Вибори" можуть бути взаємно позитивними, взаємно негативними або позитивними (або негативними) з боку учня та негативними (позитивними) з боку того, кого б він хотів обрати.

Кількість позитивних і негативних "виборів" фіксується на матриці, після цього підраховують відсотки в кожному з них. Метод дає можливість виявити реальне місце особистості в колективі за її діловими якостями, популярністю, міжособистісними стосунками.

Психологічна експертиза

Експертиза (від лат. – досвідчений) у психології може використовуватись як метод дослідження. Сутність експертизи полягає в тому, що вивчення і оцінювання явищ здійснюються знавцем, спеціалістом, експертом, особою, яка користується довірою, має авторитет. Це розгляд і дослідження певних питань або проблем з метою дійти правильного висновку, дати дійсну оцінку тощо.

У сучасному суспільстві психолог дедалі частіше постає як експерт з питань оптимального залучення людських ресурсів до виробництва, управління, навчання та інших видів діяльності.

До послуг психологічної експертизи тепер вдаються управлінці, медики, юристи, педагоги та ін. Теоретичні засади і конкретні процедури психологічної експертизи є предметом аналізу прикладних галузей психологічної науки (інженерна, медична, юридична, педагогічна діяльність тощо).

Метод аналізу продуктів діяльності людини

У діяльності людина виявляє обізнаність з певних питань, свої вміння та навички, здібності, уважність і спостережливість, певні риси характеру. Отже, розглядаючи продукти діяльності людини, можна визначити різні психічні якості та властивості особистості, рівень їх розвитку.

Продуктами діяльності учнів є виконані ними письмові роботи, вироби, малюнки, моделі, фотографії тощо. Зіставлення робіт, виконаних учнем у різний час, на різних етапах навчання, дає змогу простежити

його розвиток, здатність удосконалювати уміння та навички, домагатися акуратності, майстерності, виявляти кмітливість, наполегливість тощо. Саме це повинно стати предметом аналізу продуктів діяльності, а не, наприклад, вартість виготовленого продукту.

Аналіз продуктів діяльності людини може здійснюватися і в процесі їх створення. Спостерігаючи цей процес, можна виявити не тільки його якість, а й динаміку, темп роботи, вправність у дії, ставлення до завдання. Такі спостереження сприяють біль глибокому та всебічному вивченню розумових, емоційних, вольових та характерологічних якостей і властивостей особистості.

Метод узагальнення незалежних характеристик – це поєднання та узагальнення висновків багатьох спостережень, які здійснювалися незалежно одне від одного, у різний час, за неоднакових умов щодо різних видів діяльності.

Отримані незалежні характеристики узагальнюються за певним принципом і під певним кутом зору, наприклад: розумові показники особистості, моральність, вихованість, дисциплінованість, спрямованість інтересів і здібностей, рівень культури, темп розвитку тих чи інших якостей особистості.

Удаючись до методу узагальнених характеристик, учитель повинен мати власне уявлення про учня. Відгуки інших учителів про успішність, дисциплінованість, схильності та здібності, активність потрібно враховувати не механічно, а вдумливо, перевіряючи їх вірогідність.

Такі характеристики дають змогу всебічно вивчити особистість, скласти її об'єктивну характеристику й визначити шляхи подальшого розвитку юнака або дівчини в процесі навчально-виховної роботи.

Удаючись у дослідженнях до методу самооцінки, виявляють рівень здатності особистості оцінювати себе загалом або свої окремі морально-психологічні якості – психічні процеси, стани та властивості, наприклад, уважність, спостережливість, пам'ять, кмітливість, правдивість, чесність, принциповість, дисциплінованість, акуратність, власний рівень культури, ввічливість, працьовитість, мужність, успіхи в навчанні, праці тощо.

Показники самооцінки є важливими для з'ясування рівня розвитку самосвідомості особистості, вміння критично ставитися до своїх вчинків, усвідомлення свого місця в колективі. Способів самооцінки є декілька. У деяких випадках досліджуваний оцінює себе або власні якості за п'яти- або трибальною шкалою, в інших – йому пропонують

порівняти себе з кожним членом свого колективу, групи, класу (парне оцінювання) й оцінити себе самого:

1. "Я кращий, ніж він",
2. "Я такий самий",
3. "Я гірший, ніж він".

Метод самооцінки дає можливість визначити характерологічні особливості особистості, такі, як рівень домагань, скромність або хвалькуватість, розуміння власних особливостей. Дехто оцінює себе об'єктивно, а дехто переоцінює або недооцінює власні можливості.

Показники рівня розвитку самооцінки учня або дорослого можуть бути відповідно використані з метою виховання.

Важливі зауваження стосовно методів вивчення психологічних особливостей особистості подав К. Д. Ушинський. Він писав, що будь-яка людина, котра вміє заглянути всередину себе, є вже готовим курсом психології; важко знайти таку книгу, яка б не містила психологічного факту або погляду на психологічне явище; вся історія записує тільки історію душі людської, майже забуваючи історію тіла людини; кожний життепис, кожна повість, кожен роман, кожен вірш – це безліч психологічних фактів і спостережень; немає такого педагогічного курсу, де б не було цілої системи психологічних роздумів; а яке широке поле для психологічних спостережень становить педагогічна практика!

Кількісний і якісний аналіз психічних фактів

Кількісний і якісний аналіз дає змогу вивчати особистість, вдаючись до певного методу дослідження. Кількісний, або варіаційно-статистичний, аналіз полягає в обчисленні коефіцієнтів правильного розв'язування завдань, частоти повторювання відзначеного психічного явища.

Для порівняння результатів досліджень з різною кількістю завдань або різним кількісним складом групи користуються не абсолютними, а відносними, здебільшого відсотковими, показниками.

Здійснюючи кількісний аналіз результатів дослідження, найчастіше обчислюють середнє арифметичне показників усіх досліджень того чи іншого психічного процесу чи індивідуально-психологічної особливості. Щоб робити висновки про вірогідність середнього арифметичного, обчислюють коефіцієнт відхилень від нього окремих показників.

Чим менші відхилення показників окремих досліджень від середнього арифметичного, тим більш показовим це є для психологічної якості досліджуваної особистості.

Якісний аналіз здійснюється на базі кількісного аналізу, але до нього не зводиться. Якісний аналіз з'ясовує причини високого чи низького рівня показників, залежність їх від вікових та індивідуальних особливостей особистості, умов життя та навчання, стосунків у колективі, ставлення до діяльності тощо.

Кількісний та якісний аналіз результатів дослідження є підставою для психологічної характеристики людини та висновків про застосування до неї певних виховних або навчальних заходів.

Формалізована структура змісту теми

Метод: шлях наукового пізнання психічних явищ, процесів, фактів свідомості і діяльності людини.

Методи психологічного дослідження

Основні методи:	*Додаткові методи:*
спостереження	інтроспекція
експеримент	метод тестів
	метод бесіди
Види експерименту:	метод анкетування
лабораторний	метод аналізу продуктів
природний	діяльності
експериментально-	метод узагальнення
генетичний	незалежних характеристик
	метод самооцінки
	метод соціометрії

Запитання для самостійної роботи

1. Що таке метод наукового дослідження?
2. Які методи належать до групи головних?
3. Які методи належать до групи додаткових?
4. Якими є вимоги до застосування методу спостереження?
5. У чому полягає суть методу експерименту?
6. У чому полягає суть методу тестів?
7. У чому полягає суть методу соціометрії?
8. Що для з'ясування сутності психічних явищ дає кількісний аналіз результатів дослідження?

9. Що для з'ясування психічних явищ дає якісний аналіз результатів дослідження?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи завжди застосування методів дослідження повинне ґрунтуватися на певних принципах?
2. Чи згодні ви з думкою, що неспроможність самоспостереження як методу наукового дослідження виявляється тільки в суб'єктивізмі тлумачення його результатів?
3. Чи згодні ви з думкою, що експеримент як метод може бути застосований для дослідження будь-яких психічних явищ?
4. Чи можна за допомогою методу тестів досліджувати психологічні закономірності?
5. Чи всі сфери психіки людини дають можливість вивчати метод аналізу продуктів діяльності?
6. Чи згодні ви з думкою, що поділ методів на головні і додаткові ґрунтується переважно на їхніх можливостях охоплювати вивченням більше або менше коло психічних явищ?

Завдання та проблемні ситуації

1. У чому полягає головна відмінність природного експерименту від спостереження? У чому виявляються позитивні аспекти першого та другого методу?
2. Сформулюйте головні вимоги до проведення методу бесіди та анкетування, яких необхідно дотримуватися, щоб забезпечити об'єктивність і надійність результатів дослідження.
3. У чому полягає коректність тлумачення результатів, отриманих внаслідок застосування тестів?
4. Які величини необхідно визначати при кількісній обробці даних досліджень і що вони характеризують?

Література

1. Айзенк Г. Проверьте ваши способности. – М.: Мир, 1972.
2. Асеев В. Г. Возрастная психология: Учеб. пособие. – Иркутск, 1989.
3. Блейхер В. М., Бурлачук Л. Ф. Психологическая диагностика интеллекта и личности. – К.: Вища школа, 1978.

4. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.

5. Казачкова В. Г. Метод незаконченных предложений при изучении отношений личности // Вопр. психологии. – 1989. – № 3.

6. Клименко В. В. Психологические тесты таланта. – Харьков: Фолио, 1996.

7. Максименко С. Д. Методологічні аспекти психологи навчання // Психологія. – 1988. Вип. 31.

8. Максименко С. Д. Методологічні проблеми вікової та педагогічної психології// Психологіля. – 1982. Вип. 21.

9. Максименко С. Д. Проблема метода в возрастной и педагогической психологии // Вопр. психологии. – 1989. – № 4. Максименко С. Д. Проблема метода в науке. – К.: Знание, 1982.

10. Максименко С. Д. Психолого-педагогичеекие аспекты учебного процесса в школе. – К.: Рад. школа, 1983.

11. Максименко С. Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. – К.: Укрвузтшграф, 1996.

12. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

13. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.] Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002.

14. Методы социальной психологии / Под ред. Е. С. Кузьмина, В. Б. Семенова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990.

15. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.

16. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер 1999.

17. Общая психология / Под ред. Д. В. Петровского. – М.: Просвещение, – 1977.

18. Основи загальної психології / За. ред. С. Д. Максименка. – К.: НПЦ. "Перспектива", 1998.

19. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа,1968.

ЧАСТИНА ДРУГА

ПСИХІКА, ОСОБИСТІСТЬ, СПІЛЬНОСТІ

3. Розвиток психіки і свідомості

Ключові поняття теми:
подразливість, чутливість, тропізм, інстинкт, інтелектуальна поведінка, свідомість, дифузна нервова система, ганглієва нервова система, трубчаста нервова система

Виникнення психіки

Виникнення і розвиток психіки – одне з найскладніших питань. Наукове обґрунтування це питання дістало на основі досягнень біології та історії. На певному етапі розвитку природи завдяки взаємодії механічних, термічних, хімічних, акустичних, світлових властивостей матерії з неорганічної матерії виникла органічна матерія – білок.

В органічному світі процес відображення набув нових властивостей. Якщо для неорганічної матерії процес відображення має пасивний характер, то для живої матерії він активний. Його відмітна риса – спроможність предмета, що відображається, реагувати на те, що його відображає.

Першими проявами такого біологічного відображення є процеси обміну речовин – асиміляція та дисиміляція, – що відбуваються в живій матерії і є потрібною умовою життя. Складні білкові молекули, які називають коацерватами, спроможні реагувати на впливи, пов'язані з обміном речовин.

Досягнення сучасної біології і біохімії свідчать, що коацервати реагують на подразники, які полегшують або утруднюють засвоєння речовин, і на ті умови, за яких вони відбуваються. Індиферентні ж впливи не викликають реакції. Ця властивість коацерватів називається подразливістю.

Подразливість живої матерії є головною властивістю, що виявляється в еволюційній межі, коли відбувається перехід від неорганічної матерії до органічної. Подразливість характерна вже для рослинної стадії розвитку життя.

На стадії зародження життя живі істоти починають реагувати не лише на біотичні впливи, які є частиною процесу обміну речовин, а й

на нейтральні, небіотичні впливи, якщо вони сигналізують про появу життєво важливих (біотичних) впливів.

Здатність реагувати на нейтральні подразнення, які сигналізують про появу життєво важливих впливів, називають чутливістю.

Поява чутливості є ознакою виникнення психіки.

Розвиток механізмів психіки

Матеріальним субстратом психіки є нервова система та її периферійні органи – *рецептори.* Ці механізми психіки є результатом тривалого процесу взаємодії живих організмів з їх середовищем.

Поведінка – це своєрідна активність, прояв життєдіяльності живих істот, спосіб, в який вони пристосовуються до свого оточення й задовольняють свої біологічні потреби. Поведінку тварин вивчають фізіологія і психологія. Фізіологія розкриває її фізіологічні та біохімічні, а психологія – психологічні механізми та закономірності.

Психічні реакції пов'язані з появою в живих організмів чутливості, тобто реакції на нейтральні, індиферентні для організму подразнення. Такі реакції спостерігаються ще в деяких видів найпростіших в умовах експерименту.

Експерименти показують, що в інфузорій (парамецій) можна викликати реакцію на індиферентні подразники (світло), поєднуючи їх з важливими для життя подразниками – температурою.

Отже, вже у найпростіших є своєрідні механізми пристосування до середовища існування як засіб забезпечення життя. Ці механізми в процесі еволюції і поступово під впливом утруднених умов життя перетворилися у багатоклітинних організмів на нервову систему та рецептори.

Морфологічні та фізіологічні явища, форма та функція в цьому перетворенні перебувають в єдності, зумовлюючи одні одних.

Механізми регуляції поведінки живих істот і, функції, обсяг яких ускладнився під час діяльності, успадковуються наступними поколіннями, гарантуючи їм пристосування до умов існування.

Розрізняють такі головні форми розвитку нервової системи як механізму поведінки та психічної діяльності:

1) дифузна нервова система;
2) ганглієва (вузлова і ланцюгова) нервова система;
3) трубчаста нервова система.

Дифузна, або сіткоподібна, нервова система – це елементарна форма нервової системи, властива таким багатоклітинним живим істотам, як медуза, актинія, морська зірка. Провідність збудження в дифузній нервовій системі значно прискорюється, сягаючи 0, 5 метра за секунду, натомість швидкість провідності збудження в протоплазмі, властива для найпростіших, які не мають нервової системи, дорівнює лише 1–2 мікрони за секунду.

Прискорення провідності імпульсів у дифузній нервовій системі дає живим істотам з нервовою системою такої будови можливість набагато швидше виробляти пристосувальні реакції. Однак можливості дифузної нервової системи вкрай обмежені через відсутність нервового центру, який би зосереджував інформацію, що надходить із зовнішнього світу, і опрацьовував її, створив програму диференційованої поведінки, що властива організмам, які перебувають на вищому еволюційному шаблі розвитку і мають ганглієву нервову систему.

Ганглієва нервова система виникла внаслідок значного утруднення умов життя, її розвиток був зумовлений потрібністю появи централізованих апаратів для переробки інформації та регуляції рухів. Таким апаратом стали нервові вузли, ганглії, які почали зосереджувати в собі збудження, що виникали в поєднаних нервовим вузлом нервових волокнах, і спрямовувати рухи – реакції на ці збудження.

Нервова система вузлової будови – перший етап централізації нервових процесів, її можна спостерігати у нижчих видів хробаків.

Вищий етап розвитку вузлової нервової системи – ланцюгова система, коли в тілі істоти у відповідь на подразнення виникає вже низка об'єднаних у ланцюг вузлів, або гангліїв, серед яких головний ганглій зосереджує в собі збудження, обробляє їх і здійснює регуляцію рухів окремих частин тіла організму. Уже на прикладі кільчастих хробаків можна простежити механізм роботи ганглієвої нервової системи. А найвищий щабель розвитку ланцюгової нервової системи ілюструє будова ракоподібних, павуків, комах.

Так, у кільчастого хробака на передньому кінці, де розташована голова, зосереджуються нервові волокна, які завершуються рецепторами й сприймають хімічні, термічні, світлові зміни та вологість оточуючого середовища. Сигнали про ці зміни досягають головного ганглія, опрацьовуються там, і виникає "програма" поведінки, що позначається на рухах окремих сегментів тіла хробака.

Швидкість надходження збудження в ланцюговій нервовій системі значно перевищує провідність нервових сигналів у дифузній.

Отже, головний ганглій здійснює функцію регулювання життєдіяльності хробака. У ланцюговій системі виникає новий механізм функціонування нервової системи – інтеграція нервових імпульсів і централізоване керування життєдіяльністю організму.

На цьому етапі розвитку нервової системи з'являються рецептори – приймачі інформації. Дані порівняльної анатомії та фізіології свідчать, що спершу розвинулися органи контактування, а згодом – дистантні, або телерецептори (зір, слух, нюх).

Орган зору виник за певних умов як наслідок чутливості істоти до світлових (електромагнітних) подразнень. Спочатку чутливими були різні зони тіла організму, але згодом, на пізніших етапах еволюції, поступово чутливість зосереджувалася спереду, на голові.

Орган слуху розвинувся з чутливості до вібрацій. Він виникає найпізніше, тому в більшості безхребетних його немає. Нюхова чутливість виокремилася з недиференційованої хімічної чутливості: це поєднання нюху і смаку.

У багатьох безхребетних смакова та нюхова чутливість недиференційовані. Рецептори та їх диференціація розвинулися в процесі життєдіяльності, в рухах. Живі істоти, які мають диференційовані рецептори, набагато краще орієнтуються в середовищі, задовольняючи свої потреби в їжі, розмноженні, уникненні небезпеки.

Для комах характерною є наявність не лише органів руху або рецепторів, а й залоз внутрішньої секреції – для вироблення павутиння у павуків, переробки нектару у бджіл, зведення будівель з трубочок у хробаків тощо.

Живі істоти з ганглієвою нервовою системою здатні до "навчання" та "переучування", вироблення після безлічі спроб навичок рухатися в заданому напрямку, щоб уникнути больового подразнення.

Хробакові потрібно зробити понад 150 спроб, щоб він з меншою кількістю помилок почав рухатися в лабіринті праворуч, аби уникнути електричного подразнення, яке діяло на нього під час руху ліворуч. А щоб перевчитися, тобто змінити цей "завчений" шлях руху, знадобилося понад 225 спроб.

Отже, ганглієва нервова система хробака дає йому можливість не лише виробляти нові форми поведінки, а й зберігати вже вироблені навички, що свідчить про наявність у дощового хробака примітивної форми пам'яті.

У хребетних тварин внаслідок утруднення умов життя нервова система значно ускладнилася. Процес інтеграції та централізації роботи нервової системи завершився утворенням цереброспінальної нервової системи: спинного та головного мозку, що розміщені в хребті та черепі.

Головний мозок утворився з мозкової трубки, тому нервову систему хребетних тварин називають *трубчастою*. У процесі розвитку хребетних тварин під впливом умов існування утворилися довгастий мозок і мозочок, середній і проміжний мозок і великі півкулі головного мозку, всередині яких розвинулася найскладніша за своєю будовою та функціями кора великих півкуль головного мозку.

Кора великих півкуль об'єднує, інтегрує в собі й регулює всю діяльність організму. Вищі відділи головного мозку утворювалися поступово, і їх структура та функції у різних хребетних, за різних природних умов неоднакові.

Тварини, які перебувають на вищому щаблі свого розвитку, мають більш розвинений головний мозок. Щодо цього показовими є такі дані про співвідношення розвитку головного та спинного мозку в різних тварин і людини: якщо розвиток спинного мозку взяти за 1, то питома вага головного мозку відносно спинного буде така: у черепахи – 1, у півня – 1, 5, у коня – 2, 5, у кішки – 3, у собаки – 5, у шимпанзе – 15, у людини – 49. З еволюцією тваринного світу питома вага кори головного мозку зростає, виконуючи провідну функцію.

Дослідження доводять, що екстирпація (знищення) кори по-різному позначається на зоровій та руховій функціях тварин, що перебувають на різних щаблях біологічної еволюції. Так, що стосується зорової функції, то птахи після знищення кори великих півкуль продовжують бачити, сідають на намічену місцевість, щури – не розрізняють форм предметів, реагують лише на світло, мавпа – сліпне.

Птахи після знищення кори великих півкуль не втрачають здатності літати, їх рухи не спотворюються, у кішки рухи поновлюються за кілька годин, собака за 24 години може стояти, але самостійні рухи розладнані, мавпа може стояти лише за сторонньою допомогою.

Екстирпація півкуль головного мозку в риб не позначається на їх життєдіяльності, у жаб – майже не позначається, у птахів – позначається: одужавши, птах починає літати, але втрачає орієнтацію в просторі; кішка не нападає на мишу, навіть зголоднівши; собака стає інвалідом – не може відшукати їжу, не впізнає господаря, втрачає можливість набувати досвід.

Розвиток психіки у філогенезі

Характерна ознака психічної реакції – чутливість організму до індиферентних подразників, які за певних умов (коли вони збігаються з біологічно важливими подразниками) сигналізують про можливість або потрібність задовольнити біологічні потреби організму.

Чутливість виникає на основі подразливості. *Чутливість*, вважає О. М. Леонтьєв, – це реакція на впливи, які орієнтують організм у середовищі, здійснюючи сигнальну функцію.

Подразливість – властивість усієї органічної природи. Завдяки їй у рослинному світі відбуваються вроджені реакції – тропізми.

Тропізм – це автоматичні рухи в певному напрямку рослин і найпростіших організмів, зумовлені відмінностями перебігу фізико-хімічних процесів у симетричних частинах організму, що є реакцією на однобічні впливи подразників на організм. Теорію тропізмів у тварин розробив Ж. Леб. Недоліком його теорії було твердження про те, що ці реакції тварин механічні, але під впливом досвіду вони набувають пластичності та мінливості.

Розрізняють фототропізми, хемотропізми, геліотропізми, гальванотропізми та ін., відповідно до різновидів енергії, що діють на організми у звичних умовах їх існування. Рух соняшника, наприклад, відбувається під впливом фото- і термотропізмів; у напрямку проростання корінця та стебла, в поведінці хробаків і деяких комах, які закопуються в землю або повзуть до верхівок рослин, виявляється дія геотропізмів, фототропізмів або термотропізмів.

Під впливом умов існування виникла нервова система, основною властивістю якої є чутливість до впливів навколишнього середовища. Водночас виник механізм стихійного відображення, який ускладнювався у зв'язку з утрудненням умов існування, що й спричинило еволюційні зміни будови організму.

Розрізняють такі головні стадії розвитку психіки тварин:

а) стадія елементарної сенсорної психіки;
б) стадія перцептивної психіки;
в) стадія інтелекту.

Стадія елементарної сенсорної психіки. Характерна особливість цієї стадії розвитку психіки полягає в тому, що поведінка тварин зумовлюється впливом на організм окремих властивостей предметів, які повсякденно супроводжують життя тварин, – хімічних, світлових, температурних тощо.

Це стадія розвитку переважно безхребетних і тих хребетних мешканців води, земноводних і плазунів, у яких предметне сприймання відсутнє. На цій стадії відбувається диференціація чутливості до світла, дотику, запахів, рухова чутливість, внаслідок чого виникають і розвиваються аналізатори – дотиковий, зоровий, нюховий і слуховий.

Ступінь розвитку аналізаторів і їх рецепторів залежить від особливостей умов життя живих істот. Так, у павуків, комах добре розвинена дотикова чутливість (на щупальцях, на лапках, на крильцях). Чутливість до хімічних подразників розвинена вже в павуків та інших безхребетних. Ці комахи мають нюх та розрізняють подразники на смак. У хруща, наприклад, налічують близько 50 000 органів нюху, а в трутня – понад 30 000. Комахи відчувають дуже слабкі запахи. Бджола вирізняє запах помаранчевої шкірки з-поміж 43 ефірних запахів. Бджоли реагують на запах і не приймають "чужої" бджоли до вулика. Комахи – топохімічні істоти, тобто такі, в яких різні зони чутливі до різноманітних хімічних подразників.

Відома чутливість комах до змін температури, чутливість зору. Бджоли розрізняють кольори та форми квітів, але не геометричні фігури. Більшість комах глухі. Лише такі з них мають слух, які коливальними рухами своїх крилець викликають досить інтенсивне коливання повітря, що спричинює звукові хвилі.

Стадія перцептивної психіки. Сенсорна стадія психіки передує перцептивній стадії нервової діяльності у тварин, що виникає на її основі.

Для цієї стадії характерне відображення предметів як цілого, а не окремих їх властивостей, як це відбувається на етапі сенсорного розвитку психіки.

Наприклад, якщо ссавця відгородити від їжі, то він реагуватиме не тільки на предмет, на який спрямована його діяльність (на їжу), а й на умови, за яких ця діяльність відбувається, – тварина реагуватиме на огорожу і шукатиме спосіб її обійти.

Рівень сенсорної нервової діяльності такої реакції на умови, за яких відбувається життєдіяльність тварин, не передбачає.

Стадія перцептивної психіки властива ссавцям. Поява її зумовлена низкою істотних анатомо-фізіологічних змін в організмі: розвитком великих півкуль головного мозку і особливо їх кори та дистантних аналізаторів (зорового, слухового), зростанням інтеграційної діяльності кори.

Умовно-рефлекторна діяльність кори великих півкуль на рівні перцептивної психіки є підґрунтям для зародження уявлень.

Тривалість відтворення образів у пам'яті зростає протягом усього еволюційного розвитку хребетних тварин. Так, при одноразовому збудженні образна пам'ять працює: у щура – по 10–20 секунд, у собаки – близько 10 хвилин, у мавпи – 16–48 годин.

Тривалість збереження образів у пам'яті – важлива особливість перцептивного рівня розвитку психіки. Ця особливість є важливою передумовою для виникнення інтелектуальної поведінки тварин.

На стадії перцептивної психіки відбуваються складні зміни в процесах розрізнення та узагальнення уявлень. Виникають диференціація та узагальнення образів предметів. Ці узагальнення являють собою не суму окремих відчуттів, що виникли внаслідок одночасного впливу різних подразників, а їх комплекс, своєрідну інтеграцію, яка є підґрунтям для перенесення операції з однієї конкретної ситуації в іншу, подібну до неї, що робить поведінку тварин на цьому етапі психічного розвитку досить складною.

Успіх диференціації та узагальнення залежить не стільки від міри схожості впливів, шо справляють враження на тварину, скільки від її біологічної ролі.

Розвиток узагальнення на стадії перцептивної психіки відбувається у зв'язку з розвитком інтегративних зон кори великих півкуль головного мозку, які об'єднують рухи в одну цілісну операцію (рухові поля), відчуття – у цілісний образ (сенсорні поля).

Стадія інтелекту. Психіка більшості ссавців залишається на стадії перцептивної психіки. Але в антропоїдів – людиноподібних мавп – відображальна діяльність піднімається ще на один щабель розвитку психіки порівняно з перцептивною.

Цей вищий щабель називають стадією інтелекту, або "ручного мислення" (О. М. Леонтьєв). Як показали дослідження Кеслера, Ладигіної-Коте, Войтоніса, Вацуро, Рейнського та інших, мавпам, особливо шимпанзе, властива елементарна розумова діяльність, елементи наочно-дійового мислення. Мавпи швидше, ніж інші тварини, навчаються та переучуються, виявляють більшу активність процесів збудження та гальмування.

І. П. Павлов зазначав, що аналітико-синтетична діяльність кори головного мозку собаки – це конкретне, елементарне мислення.

Але розумова діяльність, інтелект тварин – це зовсім не те, що розум людини. Між ними існують надзвичайно великі відмінності.

Для стадії інтелекту характерним є розв'язування завдань. Мавпа (шимпанзе) в експериментальних умовах не могла безпосередньо дістати їжу (банан, помаранчу тощо).

У клітці, де вона перебувала, лежала палиця, за допомогою якої можна було дістати їжу. Ставилося запитання: чи "здогадається" мавпа використати цю палицю, щоб дістати їжу. Спочатку шимпанзе робить спроби дістати їжу своєю рукою, але зазнає невдачі. Невдача на деякий час відволікає мавпу від поживи. Помітивши палицю, вона маніпулює нею. Якщо тварина одночасно помітить палицю та їжу, то здобуває їжу, підсунувши її до себе палицею.

Такі дослідження проводилися в різноманітних варіаціях. Мавпа успішно розв'язувала завдання під час експерименту. Найскладнішим з них було двофазове завдання, яке полягало в тому, що їжу можна було дістати довгою палицею, але спочатку цю довгу палицю потрібно було дістати короткою, яка лежала в межах безпосереднього досягання. Це завдання мавпа також розв'язувала.

Мавпи здатні поєднувати в один акт дві дії послідовної операції, з яких перша є підготовчою для здійснення другої, вирішальної операції (двофазові завдання).

У життєдіяльності тварин легко виявити наявність різноманітних взаємостосунків, їх виявом можуть бути своєрідні рухи, пози, акустичні сигнали. На різних щаблях розвитку живих істот ці стосунки і взаємовпливи набувають різної складності. З їх допомогою тварини повідомляють одна одній про небезпеку, поживу, гнів, страх, у різний спосіб передають ту чи іншу інформацію.

Але ці різновиди стосунків ("мова" тварин) мають інстинктивний характер, є виявом емоцій.

На відміну від людської мови, "мова" тварин не є засобом трансляції індивідуального досвіду іншим тваринам.

Елементи інтелектуальної поведінки антропоїдів зумовлені розвитком кори великих півкуль, особливо лобових долей та прифронтальних їх зон. Якщо в мавп знищити частину цих зон, то вони втратять змогу розв'язувати двофазові завдання.

Стадія інтелекту, що властива вищим ссавцям і досягла найвищого рівня розвитку в людиноподібних мавп, є передісторією виникнення та розвитку людської свідомості.

Для всіх щаблів психічного розвитку тварин характерні фіксованість та індивідуальна мінливість поведінки. Фіксовані форми поведінки є спадковими, інстинктивними формами поведінки.

Інстинкти – це акти взаємодії організму із середовищем, механізмом яких є комплекс безумовних рефлексів. Інстинктивна діяльність часто включає і механізми тропізмів. Наукове пояснення походженню інстинктів дав Ч. Дарвін, довівши, що поведінка тварин являє собою органічну єдність і стає результатом природного добору, тих змін у фізичній організації та поведінці, які були спричинені зовнішніми умовами і закріпилися в організмі тварини через доцільність для її життєдіяльності.

Розрізняють інстинкти живлення, розмноження, самозбереження та інші форми родового або видового пристосування до навколишнього середовища.

Інстинктивні форми поведінки – це великої сили потяги організму, а саме слово "інстинкт" (лат.) означає "потяг".

Залежно від умов життя і стану організму інстинкти виникають, чергуються нові акти поведінки, розмноження, захисту, акти, пов'язані з живленням, тощо. У процесі індивідуального пристосування тварин до умов існування інстинктивні дії видаються осмисленими вчинками, але коли якась ланка інстинктивного акту порушується, тварини продовжують здійснювати наступні операції в ланцюжку інстинктивної дії, хоча успіху така дія не має.

Так, квочка продовжує сидіти на гнізді, якщо забрати з-під неї яйця, а бджола, почавши заліплювати наповнені медом щільники, продовжує це робити й тоді, коли викачати із щільників мед.

Отже, інстинктивні дії – це неусвідомлювані, механічні дії.

У кожної тварини протягом життя інстинкти можуть змінюватися (можна домогтися "мирного" співіснування лисиці та курки, кішки та миші тощо). Але така індивідуальна зміна інстинкту – не спадкова властивість.

Зміна звичних форм поведінки виявляється в набуванні нових навичок і способів поведінки, що виникають у результаті багаторазового природного доцільного вживання рухів і дій або в процесі дресирування.

Виникнення і розвиток людської свідомості

Передумови виникнення свідомості

З розвитком науки, особливо історії та біології, поступово формувалися погляди про походження людини та її свідомості.

Головною передумовою виникнення людської свідомості було утруднення умов існування людиноподібних істот – антропоїдів. Під впливом умов життя їх центральна нервова система стала набагато

складнішою за будовою та функціями. У зоні великих півкуль головного мозку поступово розвивалися тім'яні, скроневі та особливо лобові долі, які здійснювали вищі пристосувальні функції.

Досить помітно розвинулися вони в людини під впливом праці. Про це свідчить те, що у мавпи лобові долі становлять 0, 4 відсотка об'єму великих півкуль, в орангутанга та шимпанзе – 3, 4 відсотка, а в людини – 10 відсотків.

На біологічному етапі розвитку психіки виникли передумови для появи вищих, суто людських, форм психіки – свідомості. Знання біологічного етапу розвитку психіки як передісторії людської свідомості дає можливість науково пояснити її виникнення.

Протягом усього розвитку в різних видах діяльності в людини поступово формувалися специфічно людська, свідомо спрямована пізнавальна діяльність, уява, людські почуття та якості волі, різноманітні психічні властивості, які істотно відрізняються від інстинктивної психічної діяльності тварин.

Праця, суспільний спосіб життя – це головні чинники історичного розвитку людської свідомості як вищої форми психіки, яка виявляє ставлення людини до свого середовища, здатність змінювати природу, пристосовувати її до своїх потреб.

Ці особливості в психіці тварин відсутні. Вони не виокремлюють себе з навколишнього середовища, пасивно пристосовуються до його змін.

Знання умов виникнення та розвитку свідомості в людини має велике значення для її формування.

Історичний розвиток людської свідомості

Свідомість людини не відразу стала такою, якою вона є тепер, а здолала тривалий шлях свого суспільно-історичного розвитку.

Перші люди, що виділилися з тваринного світу, мало ще відрізнялися від своїх предків-тварин, їх свідомість була обмеженою. Вона являла собою усвідомлення людиною її найближчого природного середовища і свого обмеженого зв'язку з іншими людьми. Людина почувалася безпорадною перед природою.

Свідомість первісної людини мала ще значною мірою стадний характер.

Рівень свідомості зумовлював низький рівень розвитку виробничої діяльності людей і їх суспільних відносин. Яким був спосіб життя людини, такою була і її свідомість.

З розвитком способів добування людьми засобів до існування, способів виробництва матеріальних надбань розвивалась і їх свідомість. Прагнучи задовольнити свої потреби, що виникали внаслідок змін умов життя, люди винайшли вогонь, поступово перейшли від вживання кам'яних знарядь праці, якими вони користувалися сотні тисяч років, до бронзових і залізних знарядь.

Поруч із мисливством, рибальством, скотарством виникло хліборобство, а далі ремісництво; від ремісництва люди перейшли до машинного виробництва і т. д.

А зміна знарядь праці зумовила ускладнення людських взаємин, розвивалися самі люди, їх потреби, життєвий досвід, їх свідомість, здібності та інші психічні властивості. Розвиток психічних властивостей людей являв собою і результат, і потрібну передумову вдосконалення і розвитку їх практичної діяльності.

Історичний розвиток людської свідомості був і є можливим через те, що кожне попереднє покоління не тільки фізично породжує наступне покоління, а й передає йому свої виробничі і культурні надбання.

Кожне нове покоління починає свою життєдіяльність із засвоєння результатів діяльності попередніх поколінь, розвиває її далі і передає свої здобутки нащадкам. Для здійснення зв'язку людських поколінь неабияке значення має:

а) передавання самих знарядь праці, створеної людьми техніки і створених за її допомогою матеріальних цінностей;

б) передавання засобами мови людського досвіду (в процесі навчання і виховання), результатів пізнавальної діяльності, досягнень науки і т. п.

Завдяки цьому стає можливим історичний поступ людства і розвитку людської свідомості.

Протягом усієї історії людство своєю працею створювало нові умови свого існування. Водночас люди і самі змінювались. Обставини такою ж мірою творили людей, як люди створювали ці обставини. Чим більше люди пізнавали навколишній світ і вдосконалювали знаряддя своєї праці, тим більшу владу здобували над життєвими обставинами.

Історичний розвиток людської свідомості виявився насамперед у збагаченні її змісту, який відображає об'єктивну дійсність, в розширенні світогляду людей. Разом із збагаченням змісту свідомості поступово розвинулись і її форми, набувши тієї різноманітності і тих специфічних особливостей, які характерні для сучасних людей.

Упродовж історії розвинулися безпосередні чуттєві форми відображення людиною світу. Стає досконалішим людський зір, особливо його здатність тонко розрізняти просторові властивості об'єктів, схоплювати різноманітні їх ознаки, відзначати красу їх форм і пропорцій, що відрізняє зір людини від зору тварини.

Орел, літаючи над хмарами, бачить свою здобич у траві. Людина не здатна помічати такі віддалені в просторі об'єкти, але вона бачить те, чого не бачить орел, вона удосконалила свій зір через техніку і мистецтво. Переваги її зору виявляються у вдумливому сприйманні пропорцій предметів, витворів живопису, скульптури і архітектури. Слух людини також набув надзвичайної витонченості, яка є результатом мовного спілкування з іншими людьми, виникнення і розвитку пісенної, музичної творчості.

Завдяки праці та іншим видам діяльності людська рука досягла такої досконалості, що змогла, ніби чарівною силою, викликати до життя шедеври образотворчого мистецтва.

Якісних змін зазнали й інші форми чуттєвого пізнання світу людиною.

Збагачення вмісту психіки людини – це і розвиток нових, суто людських видів і форм пам'яті, які полягають в опосередкованому мовою довільному запам'ятовуванні і відтворенні даних попереднього досвіду. Необхідність перетворювати дійсність у процесі праці спричинила до розвитку в людини здатностей перетворювати її в образи, уявляти предмети, над втіленням яких вона працює.

Розвинулися форми людського мислення, нерозривно пов'язані з розвитком мови, з її багатим словником і розвиненою граматичною будовою. Виникли передумови для розумової діяльності людини, що давали їй змогу застосовувати її результати до практичної діяльності, добирати найдоцільніші способи діяння, планувати дії, передбачати їх не тільки найближчі, а й найдальші результати.

У процесі праці і на її ґрунті в людини виникала нова мета і мотиви діяльності, формувалися різноманітні виробничі, технічні, пізнавальні, наукові, естетичні та інші потреби й інтереси. Розвинулися нові види діяльності людей, зокрема розумова, мистецька та інша діяльність.

З розвитком життя людей збагатились і їх емоції, почуття.

Сформувалися суто людські почуття, зумовлені різноманітними видами людської діяльності, формою їх суспільних відносин. Виникнення нових видів діяльності людини сприяло розвиткові найрізноманіт-

ніших її здібностей. Під час праці ці здібності не тільки виявлялися, а й формувалися. Відомо, що всі здібності, що відрізняють людину від тварини, розвинулись і продовжують розвиватися в процесі праці.

Підкоряючи природу, людина виробила здатність опановувати себе, усвідомлювати свої обов'язки як члена суспільства і керуватися цим усвідомленням у своїй діяльності. Пізнаючи навколишню природу та інших людей, вона пізнавала себе саму. Історичний розвиток свідомості людини був водночас і розвитком її самосвідомості.

Свідомість людини визначає її суспільне буття.

Тому правильно зрозуміти сутність свідомості можна, тільки враховуючи суспільні умови життя людини.

Свідомість людини має загальні риси, властиві їй на всіх щаблях розвитку. Водночас вона набуває своїх конкретно-історичних особливостей на кожному його ступені залежно від суспільних умов життя людей, їх виробничих відносин.

Так, одні риси були притаманні людині первіснообщинного типу суспільності, коли людство протистояло природі спільно, коли основні засоби виробництва і його продукти були громадською власністю.

Суперечливі суспільні відносини людей визначають і суперечливий характер розвитку їх свідомості.

Історичний розвиток людської свідомості відбувається послідовно, із зміною людських поколінь. Завдяки цьому стає можливим продовження розвитку людського роду, його історії, яка складається з численних історій розвитку окремих людей кожного нового покоління.

Водночас історичний розвиток людей створює передумови для індивідуального розвитку людської особистості, її свідомості.

Вплив історії людського життя на розвиток людини визначають, по-перше, спадкові передумови, які є початковими для індивідуального розвитку, і, по-друге, зміна тих суспільних умов, в яких відбувається цей розвиток.

Людина народжується із спадковими, вродженими можливостями для свого подальшого розвитку. Ці можливості реалізуються в певних суспільних умовах її існування. Вона живе і діє в суспільстві, в ньому дістає певне виховання і освіту. Вступаючи у взаємостосунки з іншими людьми, засвоюючи матеріальні і духовні надбання, створені попередніми поколіннями людей, вона сама формується як свідома особистість.

Будова тіла людини

Будова тіла – перше, з чого слід починати розгляд історії індивідуального становлення людської особистості і зумовленого нею ставлення до природи. Будова тіла людини зумовлена спадковістю.

Спадкова природа людини, що являє собою найвищий продукт розвитку життя на Землі, створює біологічні передумови розвитку людського організму з його психікою, властивими можливостями психічного розвитку. Спадковість розвитку тварин, навіть тих, що за своєю будовою посідають найближче до людини місце, не створює таких передумов.

Тому всі спроби шляхом виховання підняти мавпу (мартишку, шимпанзе) до вищого, ніж той, що вона посідає, рівня психічного розвитку, навчити її людської мови успіху не мали. У людській природі генетично закладено природні можливості високого психічного розвитку.

Кожен людський індивід, що народжується, дістає в спадок від попередніх людських поколінь не готові психічні властивості, що сформувались у людини впродовж її історичного розвитку, не готові знання, вміння, навички і звички, а тільки анатомо-фізіологічні передумови для їх виникнення, набування.

Такими передумовами є будова тіла людини, органічні її потреби, будова її мозку та органів.

Це також незвичайна пластичність психіки, здатність виробляти під впливом вимог життя нові способи діяння.

Те, з чим народжується дитина, успадковується ще в утробі матері. Як і всякий продукт розвитку, природжене має не лише спадкове походження, а й залежить від тих умов, в яких цей розвиток відбувається.

Не всі природжені якості людини є спадковими. Ряд природжених ознак і властивостей визначають уже умови утробного розвитку.

Це стосується певних індивідуальних особливостей психіки дитини, зокрема таких, як деякі аномалії її будови, недорозвинення мозку, дефекти органів чуття та інші, що трапляються в деяких дітей і позначаються на їх подальшому психічному розвитку. Вони є наслідком несприятливих умов внутрішньоутробного розвитку (захворювань організму матері, впливу алкоголю на розвиток плода, інтоксикації та інших шкідливих факторів).

Будова тіла людини, її психіка, спадковість мають певний вплив на формування психічних властивостей. Заперечувати цей вплив – означає відмежовувати розвиток психіки від її матеріального субстрату. Проте спадковість не є єдиним визначальним чинником психічного розвитку особистості.

Іноді психічний розвиток розглядається вченими як процес, обумовлений дозріванням організму (К. Бюлер, А. Гезелла й інші). Перебіг і характер психічних процесів та властивостей визначає не будова організму, а предметний світ, який змушує до діяльності і який відображає людина.

Дитина, народжуючись, не має успадкованого "суб'єктивного світогляду". Він формується в неї поступово, коли вона вступає в дійові зв'язки із світом речей, з людьми. Зміст, форми і механізми її психіки формуються під впливом умов її життя, суспільних чинників і виховання.

Протягом життя формуються також емоційні, вольові, характерологічні та інші якості особистості. Від народження не визначено, буде людина, наприклад, сміливою, хороброю, мужньою, наполегливою, доброю, правдивою чи стане носієм протилежних якостей. Ці якості формуються під впливом суспільних умов її існування, що є вирішальним для її становлення.

Формалізована структура змісту теми

Зміст теми: еволюція психіки живих істот.

Розвиток психіки та її механізмів

Розвиток нервової системи	*Розвиток психіки*	*Види нервової системи*
дифузна	подразливість	центральна
ганглієва	чутливість	периферійна
трубчаста	інстинкти	
	навчання	
	інтелектуальна поведінка	
	свідомість	

Запитання для самостійної роботи

1. Чому здатність до відображення є атрибутом живої матерії?
2. У чому полягає суть сигнальної ролі психіки?
3. Якою є послідовність етапів розвитку нервової системи?
4. Якою є послідовність етапів розвитку психіки?
5. Як пов'язаний розвиток психіки з середовищем та умовами життя?

6. Яка роль праці у виникненні людської свідомості?
7. Яка роль мови в розвитку людської свідомості?
8. Що спільне і що відмінне у психічній діяльності тварини і людини?
9. Які ознаки людської свідомості?
10. Якими є умови розвитку людської свідомості?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи є здатність до відображення неодмінною властивістю живої матерії?
2. Чи можна стверджувати, що розвиток здатності до відображення є результатом боротьби за існування біологічних систем?
3. Чи є правильною така послідовність етапів розвитку нервової системи: дифузна, ланцюгова, вузлова, ганглієва, цереброспинна?
4. Чи в правильній послідовності названі етапи розвитку психіки: подразливість, чутливість, научіння, інстинкт, інтелектуальна діяльність, свідомість?
5. Чи можна стверджувати, що сутність відмінностей психіки людини і тварини полягає в тому, що для останньої це механізм пристосування до реальних умов життя, а для першої – інструмент перетворення світу з метою максимального задоволення своїх потреб?
6. Чи є можливою поява вищих форм психіки без знакових систем (наприклад, мови)?

Завдання та проблемні ситуації

1. Чому елементарну чутливість вважають початковою формою власне психіки, а подразливість – лише актом відображення?
2. Чому павук, посаджений у банку разом з мухою, не "впізнає" її, навіть коли він голодний, тоді як за звичайних умов умисно ловить мух у павутиння і поїдає їх?
3. Чому складну поведінку бджіл не можна назвати працею?
4. У чому полягає якісна відмінність інтелектуальних форм поведінки вищих тварин і людини?
5. Чому впродовж усієї історії розвитку людства організм людини і мозок не зазнавали практично ніяких змін, а у тварин кожний новий етап розвитку психіки супроводжувався змінами в організмі та нервовій системі?
6. Що може бути показником інстинктивного характеру поведінки тварини або людини?

7. Чому обмін сигналами, що має місце у тварин, не може ототожнюватися з мовою людини?

8. Чи можна закономірності психіки тварин переносити на психіку людини? Чому?

Література

1. Венгер Л. А., Ибатуллина А. А. Соотношение обучения, психического развития и функциональных особенностей созревающего мозга. // Вопр. психологии. – 1989. – № 2.
2. Гришак Л. П. Резервы человеческой психики: Введение в психологию активности. – М., 1989.
3. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: "Форум", 2000.
4. Зинченко В. П. Миры сознания и структура сознания // Вопр. психологии. – 1991. – №2.
5. Зинченко В. П. Проблемы психологии развития // Вопр. психологии. – 1991. – №4.
6. Ладыгина-Котс Н. Н. Развитие психики в процессе эволюции организмов. – М.: Наука,. 1968.
7. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – М.: Изд-во Моск. унта, 1972.
8. Лурия А. Р. Мозг человека и психические процессы. – М., 1963.
9. Максименко С. Д. Развитие психики школьника в процессе обучения. – К.: Знание, 1981.
10. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
11. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002
12. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.
13. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. - М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999.
14. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение,1996.
15. Павленко В. Н. Деятельностный подход к проблеме нормального психического развития // Вопр. психологии. – 1993. – № 3.
16. Психологія / За ред. Г. С. Костюк. – К.: Рад. шк., 1968.
17. Чуприкова Н. И. Психика и сознание как функции мозга. – М., 1985.

4. Психологія особистості

Ключові поняття теми:
особистість, біологенез, психогенез, соціогенез, досвід, нужда, спрямованість, активність, мотив, інтерес, переконання, ідеал, звичка, установка, мета, рівень домагань, самооцінка, фрустрація, рушійні сили розвитку особистості, біогенетичний закон розвитку, соціогенетичний закон розвитку

Генетична концепція особистості

Психічні явища людини не існують, насправді, окремо і розрізнено. У своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок – психологічну цілісність (міжфункціональну психологічну систему). Лише розуміння структурно-динамічних закономірностей даної цілісності може відкрити нам як розуміння окремих її складових (психічних функцій), так і усвідомлення сенсу існування людини і шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини являє собою особистість.

Особистість – це людина з розвиненими функціональними новоутвореннями, яка має свій унікальний і неповторний внутрішній світ, здатна до саморозвитку, самовизначення, саморегуляції в діяльності і та поведінці.

В цьому головне: природа людської психіки – особистісна. Вона – вищий, з відомих нам, рівень розвитку буття, наділений рефлексією і тому здатний відображати буття і самого себе, втілюватися в нього і ставати дійсним способом існування людини. Можна сказати і навпаки: життя людини в світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки.

Особистість – це людина із притаманними їй своєрідними розумовими, емоційними, вольовими та фізичними якостями, які матеріалізуються в продуктах її діяльності.

Належність особистості до певного суспільства, включеність у певну систему суспільних відносин визначає її психологічну та соціальну сутність.

Особистість – соціальна істота, суб'єкт пізнання, активний діяч спільного розвитку. Характерними ознаками особистості є наявність у неї свідомості, місце, яке вона посідає в суспільстві, її роль у ньому, діяльність на користь суспільства.

Особистість – це свідомий індивід, який посідає певне місце у суспільстві і виконує ту чи іншу соціальну роль або функцію.

Одним із найяскравіших виявів особистості є її *індивідуальність* – своєрідне, неповторне сполучення таких психологічних особливостей людини, як характер, темперамент, особливості перебігу психічних процесів (сприймання, пам'яті, мислення, мовлення, почуттів, волі), особливості її мотиваційної сфери.

Особистість завжди конкретно-історична, вона є продуктом своєї доби і тих суспільно-економічних відносин, сучасницею та учасницею яких вона є. Вивчення особистості є за своєю суттю історичним дослідженням становлення особистості за певних соціальних умов, певного суспільного ладу.

Існують різні погляди на структуру особистості. Одні дослідники вважають, що, розглядаючи структуру особисті, доцільно враховувати лише психологічні її компоненти (пізнавальні, емоційно-вольові, спрямованість), а другі – виокремлюють у ній і біологічні аспекти (типологічні особливості нервової системи, вікові зміни в організмі, стать), які не можна ігнорувати під час виховання особистості.

Однак протиставляти біологічне і соціальне в структурі особистості не можна. Природні аспекти та риси наявні в особистісній структурі як соціально зумовлені її елементи, а біологічне і соціальне не перебуває в єдності і взаємодії.

Людина – частина природи, але біологічне в процесі історичного розвитку під впливом соціальних умов змінюється, набуває своєрідних, людських особливостей, а соціальне (привласнене) на певній стадії онтогенетичного розвитку стає біологічним, фіксується морфологічними утвореннями.

Особистість – це нова соціокультурна форма існування психіки людини як біологічної істоти, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності, поведінки і саморегуляції та має унікальний і неповторний внутрішній світ.

У структурі особистості розрізняють типове та індивідуальне. Типове – це те найбільш загальне, що властиве кожній людині і характеризує особистість загалом: її свідомість, активність, розумові та емоційно-вольові вияви тощо, тобто те, чим одна людина схожа на інших людей; індивідуальне – те, що характеризує окрему людину: її фізичні

та психологічні особливості, спрямованість, здібності, риси характеру тощо, тобто те, що вирізняє певну людину з-поміж інших людей.

Ми не знаходимо в світі інших форм існування вищого рівня психіки, окрім особистості. Можна, звичайно, говорити про те, що предмети і явища культури являють собою інший, специфічно перетворений спосіб її існування. Це так, але вони – втілення особистості. Упредметнення, тобто перетворення психічного (ідеального) в предметне (матеріальне) здійснюють особистості, залишаючи в предметі, відбиваючи в ньому всю унікальну своєрідність саме даної особистості – автора.

Особистісність природи психіки людини означає, з іншого боку, що будь-який окремий психічний процес набуває складного устрою з власними закономірностями і якостями, але поряд з цим у ньому відображається вся цілісність особистості. Тому, коли вивчають окремо психічне явище (мислення, емоції, пам'ять тощо), лише спеціальне й штучне абстрагування дозволяє досліднику робити висновки щодо нього в "чистому", так би мовити, вигляді.

Насправді ж це завжди – мислення даної конкретної людини, її емоції або будь-які інші явища. Цей вплив цілісності (її проектування) на конкретне явище не є чимось "дріб'язковим", стороннім. Адже, якщо говорити про мислення, насправді його показники визначаються далеко не лише особливостями, власне, інтелектуальної сфери: мотиви діяльності, цілі, цінності, нахили, стійкі і тимчасові емоційні стани, навіть соматичне здоров'я – все це в сукупності і визначає функціонування будь-якої психічної функції. Особливо важливим виявляється врахування даного положення в галузі практичної психології.

Змістовні ознаки особистості

Особистість має такі змістовні (ключові) ознаки – ***цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція.*** Розглянемо їх ґрунтовно, оскільки ці якості є складними і внутрішньо суперечливими, а їх розуміння необхідне для дійсного осягнення психології особистості.

Цілісність. Особистість, безумовно, являє собою утворення, яке складається з окремих психічних явищ (процесів, станів, властивостей). Але, разом з тим, вона ніколи не є лише сума цих явищ, оскільки особистість не можна зрозуміти в логіці такого собі "додавання розумінь" окремих її складових. Цілісність особистості насправді не визначається лише її складовими. Більше того, кожна частина ніколи не існує окремо і самостійно, вона є носієм усієї особистості, а також її відбиттям. Особистість живе, розвивається і формується лише вся разом, як цілісність.

В живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки складових і змінюються самі ці складові. Ці зміни – вторинні і третинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають після окремого живого руху особистості і сприяють наступним цілісним рухам. Ця унікальна здатність особистості як цілісності відбиватися в її кожній окремій рисі стосується не лише рис психічних. І саме тому ми легко впізнаємо людину, навіть по фізичних її особливостях, оскільки ці особливості – даної конкретної особистості і містять в собі загадковим способом її всю.

Щоб упевнитися втому, що це саме так, прислухаємося до того, що каже з цього приводу чудовий російський філософ О. Ф. Лосєв: "Спостерігаючи добре знайомий вираз обличчя людини, котру ви давно знаєте, ви обов'язково бачите не просто зовнішність обличчя, як щось самостійне, не просто так, як ви говорите, наприклад, про геометричні фігури. Ви бачите тут обов'язково щось внутрішнє – однак так, що воно дане лише через зовнішнє і це зовсім не заважає безпосередності такого споглядання. Отже, особистість є завжди виявлення... Особистість людини не мислима без її тіла, – звичайно, тіла, по якому видно душу... Та й як ще я можу взнати чужу душу, як не через її тіло... Тіло завжди прояв душі, отже, в якомусь сенсі, сама душа... По тілу ми тільки й можемо судити про душу".

Далі філософ так само яскраво, просто і переконливо доводить виявлення всієї особистості в міміці, інтонації, русі: "Мені іноді страшно буває поглянути на обличчя нової людини і жахливо буває вдивлятися в її почерк: її доля, минула і майбутня, піднімається цілковито, невблаганно і неминуче".

Таким чином, цілісність особистості специфічно охоплює всі структурні і динамічні вияви життя людини. Вона зумовлена не сумою окремих складових, а інтегрованою єдністю трьох витоків існування особистості – біологічною, соціальною та духовною. Ця складна дійова інтеграція визначає той факт, що констатувати цілісність як атрибутивну ознаку особистості виявляється недостатнім для її дійсного розуміння. Але у кожної окремої людини ця цілісність своя, чимось схожа на інших, а чимось принципово відмінна. Так виходить на світло інша фундаментальна ознака особистості – її унікальність (індивідуальна неповторність).

Деякі психологи проблему унікальності розглядають в контексті суперечливої єдності типового й індивідуального в особистості. Насправді суперечливість ця дещо штучно ускладнюється. Типовим є те, що перед нами – особистість (спрощено кажучи, вона відповідає на-

веденому визначенню), що вона має всі перераховані фундаментальні ознаки і всі складові частини. Що ж являє собою унікальність особистості? Яка її природа?

Відомий персонолог Г. Олпорт зазначав, що "видатною властивістю людини є її індивідуальність. Кожна людина – унікальне творіння сил природи. Точно такої ж, як вона, ніколи не було і не буде". Його визначення особистості є відображенням того, що для автора центральним є явище унікальності. "Особистість, – пише Олпорт, – це динамічна організація всередині індивіда тих психофізичних систем, які детермінують характерну для неї поведінку і мислення".

Унікальність цілісної структури особистості людини зумовлена такими факторами:

– своєрідністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного);

– постійним саморухом, саморозвитком особистості, в процесі якого весь час змінюється індивідуальний візерунок особистісних проявів, набуваючи все більш своєрідної і завершеної форми; між тим, особистість завжди залишається незавершеною, відкритою до нових змін.

Незавершеність – параметр особистості, що притаманний їй однаково як на початку життєвого шляху, так і на завершальному його етапі.

Розглянемо зазначені фактори. В чому своєрідність взаємодії трьох витоків (трьох дійсних начал) особистості? Ця проблема зазвичай розглядається як співвідношення біологічного і соціального в особистості та її розвитку. Частковість і штучність такого розгляду є зараз очевидною, але слід знати, як це "вирішувалось".

Деякі вчені вважали, що головним чинником існування і розвитку особистості є фактор біологічної спадковості (біологізаторські, біогенетичні концепції). Виходячи з таких своїх переконань, вони розгортали погляди на існування і психологічну будову особистості. Так виникла теорія рекапітуляції (Ст. Холл, Гетчінсон та ін.), в межах якої вважається, що дитина, яка народилася, у своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людства: період скотарства, землеробства, торгівельно-промислову епоху. Лише після цього вона вступає в сучасне життя. Долаючи певний період свого розвитку, дитина живе, відтворюючи певний історичний період. Це виявляється в її нахилах, зацікавленнях, прагненнях і діях.

В "горнічній психології" (В. Мак-Даугалл), у психоаналізі (З. Фрейд) особистість тлумачиться як ансамбль ірраціональних безсвідомих біологічних потягів. Біхевіоризм взагалі "знімає" проблему особистості, якій не залишається місця в механістичній схемі "стимул – реакція". За виключенням теорій Ст. Холла і біхевіоризму Дж. Уотсона, біогенетичний напрям в цілому вірно підкреслює велике значення для особистості біологічних детермінант. З іншого боку, ці теорії або виключають зовсім вплив соціальних факторів на існування і розвиток особистості, або зводять їх до негативного тиску, який все життя вимушена долати особистість (З. Фрейд).

У цьому випадку специфічна унікальна природа особистості ніби виникає на межі протидії біологічних і соціальних чинників (найбільш яскраво це виражено в поглядах В. Мак-Даугалла: інстинкт, що на шляху своєї реалізації зустрічається з опором соціального середовища, перетворюється на почуття, тобто суто особистісну якість). Насправді ж, взаємодія соціальних і біологічних детермінант не зводиться лише до протидії, вона набагато складніша і багатша за змістом.

Протилежні, соціогенетичні погляди формувалися тими вченими, які вважали, що домінуючу роль в житті і розвитку особистості відіграють соціальні чинники. Межове вираження ці погляди набувають в так званій теорії "чистої дощечки" ("tabula rasa"), сутність якої полягає в тому, що ніякі вроджені фактори не відіграють ролі у становленні і існуванні особистості в ній (конфігурація цілісності, типове і індивідуальне) зумовлене лише впливом соціальних умов існування. Знову зазначимо, що в цілому соціогенетичні теорії вірно фіксують велике значення соціального оточення щодо життя особистості. Але їхня однобічність, уявлення про те, що соціальне має долати біологічне, є дійсно слабким місцем.

Цікавим феноменом вивчення психології особистості є те, що існує багато сучасних поглядів, які взагалі не звертають увагу на біологічні процеси в своїх теоретичних побудовах (екзистенціальна психологія). Однак парадоксально, що в галузі психологічної практики, в якій ці концепції досягають зараз найбільших успіхів, психофізіологічні, в цілому, біологічні параметри особистості розглядаються тут мало не першочергово ("організмічне Я" у К. Роджерса).

Неможливість вирішити загадку цілісності і унікальності особистості зумовлена, як бачимо, не тим, що біологічне або соціальне її підґрунтя не враховується, а тим, що існує потяг акцентувати одне з начал,

за рахунок іншого. У дійсності і біологічне, і соціальне, і духовне не пригнічують одне одного, а складно і плідно взаємодіють, породжуючи й унікальне "диво" (термін О. Ф. Лосєва) – людську особистість.

Психологія, якщо вона хоче пояснювати феномен особистості в цьому світі, не повинна бути ні "природничою" наукою, ні "соціальною". Вона повинна згадати, що з давніх-давен слово "психологія" означало "знання душі", і займатися виключно об'єктом свого дослідження, не відволікаючись на хай і важливі, але супутні фактори.

"Дитина народжується як суто біологічна істота, індивід". Ця фраза О. М. Леонтьєва зачарувала психологів, виросла в таку собі точку відліку. Але ж людина народжується як людське дитя. І це означає далеко не лише те, що вона, як організм, має всі біологічні задатки (генотип, потенціальна і актуальна анатомія внутрішніх органів, фізіологічні процеси, морфологія, біохімія), які дозволяють, розгортаючи своє функціонування, зумовлене генотипом, народитися цій особі ще й як особистості.

Унікальна складність біологічної організації людини зумовлює те, що одразу після завершення морфофізіологічних процесів формування організму індивід як система потрапляє в особливий внутрішній стан. Це – стан готовності бути особистістю. Складність і нюансованість зв'язків в організмі виявляється на диво міцною і пластичною. Настільки, що навіть окремі морфологічні, або навіть психосенсорні аномалії принципово не перекривають шлях індивіду до особистості (яскраві роботи вітчизняних вчених Мещерякова і Соколянського засвідчили, що навіть сліпоглухонімі діти можуть стати повноцінними особистостями за умови спеціалізованого навчання). Цей загадковий, але й обов'язковий для людини, стан і є те, що ми називаємо *духовністю*: це початок внутрішнього світу особистості (свідомість).

Отже, біологічна організація людського індивіду не лише забезпечує природні потенційні можливості розвитку організму, а й створює особливий психічний стан готовності до формування особистості, внутрішній світ людини, її духовність. Саме тому він ще до народження є унікальним і цілісним, цей індивід, наділений духовністю (станом готовності до особистісного способу існування). Водночас, особистість не зумовлена лише біологічно.

Здатність людини навчатися, тобто засвоювати і привласнювати культурно-історичний досвід є точно так само важливим, хоча й принципово іншим за природою атрибутом існування особистості. Тож ан-

тиномічність біологічного і соціального є явно надуманою, штучною. Г. С. Костюк свого часу зазначив: "Онтогенез людини визначається історією розвитку її пращурів. Ця історія впливає на неї двома шляхами: біологічним і соціальним. Природні можливості її (особистості) становлення як свідомої істоти реалізуються в суспільних умовах її життя, за допомогою засобів, створених суспільством".

На початку життя, дійсно, біологічне переважає у плані мотивації – активність новонародженої дитини зумовлена багато в чому дією інтенсивних мотиваційних факторів, і в цьому З. Фрейд, безумовно, правий. Але вже тут, на самому початку, ці інстинктивні інтенції діють не просто, а складно, опосередковано через специфічний стан системи організму як зародка внутрішнього світу. Цього не знав, не додумав З. Фрейд, і саме тому його теорія є концепцією ***невротичної особистості***, за вдалим визначенням Л. С. Виготського.

Психологія не дуже багато знає, як саме опосередковуються інстинктивні потреби специфічним духовним станом системи організму, і що являє собою цей стан. Але зрозуміло одне – це опосередкування відкриває людську дитину до зовсім особливої зустрічі з соціальним оточенням. Зустрічі дуже відмінної від подібного контакту вищих тварин, і мова тут далеко не лише про відсутність або нерозвиненість певних морфофізіологічних задатків (згадайте лишень досліди зі сліпоглухонімими дітьми).

Світ соціального зовсім не протистоїть людині, як це розуміють деякі теоретики. Він огортає і запрошує. С. Л. Рубінштейн свого часу дуже обережно зауважив, що людина не лише протистоїть світу, вона ще й перебуває всередині нього, огортається ним. І в такому існуванні вона невід'ємна частина цього світу. Екзистенціальна психологія "вхоплює" це дуже акцентовано: для неї особистість є "існування – людини – в – світі".

Хоча наступна теза щодо "закинутості" людини в світ справедливо критикувалася Рубінштейном: людина не закинута в світ, вона – частина його, частина, яка рефлексує принципово весь світ, в тому числі й той, що поки що не даний актуально. Такою людина стає завдяки зустрічі людського індивіду з соціальним світом. Останній існує в трьох основних формах – інші люди, взаємостосунки між людьми та предмети культури як особлива форма упредметнення – втілення внутрішнього світу (духовності) інших людей. Активність (на початку, переважно, біологічна), опосередкована духовним станом, змушує людину бути

активною, і в цій активності виявляти себе і водночас – привласнювати соціальне оточення, переводячи його в своє – ідеальне (екстеріоризація – інтеріоризація).

Так відпочаткова складна єдність (організм – стан), яка існує як потенція (те, що може статися), набуває чіткості і виразності: виникає дійсний внутрішній світ людини – її Я. Це – усвідомлений світ думок і бажань, прагнень, цінностей, мрій. Це – особистість. І в ній немає окремо – біологічного, окремо – соціального, окремо – духовного. Вона – цілісна і унікальна. Навпаки, тепер вже "її" біологія (тіло) відокремлюється ("Я – не тіло, ***але я маю тіло***"), як відокремлюється ідеальне (Я – не мрія і не бажання, ***але я маю мрії і бажання***).

Однак виникнення ідеального не означає припинення "стосунків" між ним і матеріальним (тілом). Виникає нова складна форма взаємостосунків – *сполучання*. Тіло (біологічне), крім того, що воно є атрибутом (носієм) особистості, ще й залишає значну долю самостійності – воно продовжує існувати за законами природи (біології). Воно відносно самостійне, оскільки його контакт з ідеальним є необхідністю і формою існування: воно змінює ідеальне, але й саме змінюється під дією останнього. Те саме спостерігається з боку ідеального.

Сполучання – це суперечлива, внутрішньо конфліктна єдність двох самостійних і самодостатніх начал, які, однак, не можуть існувати одне без одного. Тому існування особистості і являє собою дійсну драму, як це вдало висловив Л. С. Виготський. Саме таке складне сполучання біологічного і соціального зумовлює цілісність і оригінальність особистості. Разом ці дві центральні властивості породжують специфічну річ – ***форму особистості.***

Традиційно у психології під формуванням розуміють сукупність засобів соціального впливу на індивіда з метою створити в нього систему певних соціально-позитивних властивостей і рис. Однак поняття формування не може бути вичерпане цим розумінням. Л. І. Анциферова зазначає, що формування "означає процес створення під впливом різних факторів особливого типу відношень всередині цілісної психологічної організації особистості".

Особистість, розвиваючись, набуває певної форми – способу організації. Форма охоплює як внутрішній світ особистості, так і систему її зовнішніх проявів. Саме форма є прямим виявом цілісності і унікальності особистості: вона забезпечує пластичну й гнучку стійкість особистості, завдяки динаміці взаємозв'язків між одиницями форми. З

іншого боку, форма – це вияв, і по ній ми пізнаємо дану конкретну особистість.

Формування – процес, що не обмежується часом (його обмежує лише фізична смерть індивіду, хоча й після неї в його особистості ще довго можуть відкриватися й невідомі аспекти, риси, властивості; особистість і після смерті тіла може до-формовуватися). Постійний, плинний розвиток форми являє собою спосіб існування особистості.

Виділяються рівні розвитку особистості (як "об'ємного", "оформленого цілого"):

– на першому – відсутня рефлексія власного внутрішнього світу, який лише формується, створюється. На цьому рівні особистісні якості створюються в процесі подолання труднощів у досягненні власних цілей;

– на другому – особистість формує власне оточення, передбачає наслідки і планує події, обирає друзів і т. ін.

– на третьому – особистість стає суб'єктом власного життєвого шляху, який вона сама обирає. Інша ознака цього рівня – особистість стає суб'єктом розвитку свого власного внутрішнього світу, формує власне Я; саме на цьому рівні основною стає якість унікальності.

Активність – фундаментальна якість особистості.

У вітчизняній психології активність розглядається як антитеза реактивності (реакція – акція /поведінка/ у відповідь на подразнення). Звісно, принцип реактивної поведінки, в цьому сенсі, зберігається у людини протягом всього життя, вже хоча б тому, що за цим принципом діє організм. (Нагадаємо, що реактивність поведінки – провідний принцип біхевіористичних уявлень).

Особистість відрізняється саме тим, що поряд з реактивною, переважною стає активна поведінка, тобто поведінка, що спонукається власними усвідомленими цілями і мотивами. Дана особливість відзначається в багатьох теоретичних уявленнях.

Так, З. Фрейд говорить про "принцип реальності" в поведінці всупереч "принципу задоволення". В останньому випадку маємо на увазі поведінка, що виникає у відповідь на інстинктивну потребу, коли не враховуються ні зовнішні, ні внутрішні обставини (Л. С. Виготський вдало називає таку поведінку "поведінкою в обхід особистості"). Поведінка за "принципом реальності" є усвідомленою і зваженою, це поведінка за інтенцією Ego.

А. Адлер для того, щоб підкреслити здатність особистості до визначення власної поведінки, вживає термін "креативне Я". Кожна людина,

вважає Адлер, може здійснювати різні дії під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів, в тому числі й таких, як стереотипи та звички (реактивність), але не тільки... Особистість відрізняється тим, що вона має особливу інстанцію – "креативне Я", яка в найбільш відповідальні моменти життя здатна породжувати виключно власні цілі і лише їм підпорядковувати поведінкову активність. Це, за Адлером, ключова ознака дійсної особистості.

У вітчизняній психології активність особистості (в такому її розумінні) розглядається в термінології "довільність – мимовільність". Тут фіксується важливе протиріччя: з одного боку, особистості притаманна керована, детермінована, зумовлена поведінка. Тобто, поведінка обмежена (метою, ситуацією, уподобаннями, інстинктами – в даному випадку це несуттєво). З іншого боку, як зауважує Е. В. Ільєнков: "Людині притаманна вільна, тобто така, що здійснюється свідомо, дія, узгоджена лише з універсальною всезагальною метою роду людського". Це протиріччя вирішує Л. І. Божович в дослідженні основних етапів розвитку вольових дій в онтогенезі. Спочатку довільна поведінка деформується завдяки "натуральній" потребі, яка безпосередньо спонукає дитину долати перешкоди на шляху до її задоволення.

За Е. Кречмером, – "гіпобулічний етап" формування довільності. Він притаманний малим дітям і хворим на розлад вищих психічних функцій. На наступному етапі розвитку особистості людина в умовах боротьби сильних і протилежно спрямованих тенденцій починає використовувати інтелектуальні плани дій. Вона зважує, оцінює, уявляє собі результати вчинку. Кінець кінцем, приймається рішення, ставляться власні цілі, формуються наміри.

Отже, цілі і наміри (К. Левін) являють собою психічні новоутворення, що виникають в результаті *зустрічі* афекту й інтелекту. Це є другий, за Божович, етап розвитку вольової сфери. Поведінка здійснюється завдяки свідомій регуляції людиною власної мотиваційної сфери, і найбільш важливий мотив визначається через інтелектуальні операції.

Третій етап, вважає Л. І. Божович, виникає в результаті інтеріоризації засобів організації поведінки і формування інших вищих психологічних систем, що несуть в собі додаткові мотиваційні сили, які здатні безпосередньо, минаючи свідому регуляцію, спонукати людину до здійснення вчинку. На цьому етапі поведінка набуває вигляду мимовільної. Людина, наприклад, може не роздумуючи, миттєво кинутись на захист іншого або з ризиком для життя відстоювати власні уподобання. Таку пове-

дінку називають "*постдовільною*". Вона є результатом взаємодії в кожній ситуації внутрішніх особистісних структур, самої ситуації і системи загальнолюдських цінностей і смислів, прийнятих даною людиною. Ми бачимо тут розвиток по "спіралі": поведінка ніби й не регулюється, але відповідає загальнолюдським принципам гуманізму.

Таким чином, розвиток довільності (активності) "розширює" особистість до духовних скарбів цивілізації.

Суттєвою ознакою особистості є її здатність до вираження власного внутрішнього змісту. Мова йде про принципово творчу сутність особистості і її становлення. "Особистість, якщо вона є, – підкреслює О. Ф. Лосєв, – взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою". Виразне існування, тобто, особистісне існування є завжди синтезом двох планів буття – внутрішнього і зовнішнього. Зовнішнє буття особистості – це її вигляд, лик, те, що сприймається іншими. Внутрішнє ж – це сутнісне, осмислююче і те, що припускається. Ми сприймаємо особистість, але вже в цьому акті якось охоплюємо і враховуємо те, чого "не видно", але що виражається з глибини. Термін "вираження" вказує на певне активне спрямування внутрішнього в бік зовнішнього, на деяке активне самоперетворення внутрішнього у зовнішнє.

Якщо особистісне буття є виразним, це означає, що особистість має внутрішню і зовнішню сторони, вони знаходяться у постійних динамічних взаємопереходах і домінує тут внутрішнє (якщо домінуючим буде зовнішнє, перед нами буде не особистість, а простий набір соціальних ролей, функціонер або "гвинтик"). Виражаюча активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, в якому вона стикається з соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується як засвоєння і виконання великої кількості соціальних ролей. Утворюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міцною і ригідною, придушувати виразність. Тоді особистість обезличується, інволюціонує.

Розвиток же полягає в тому, що виразність "проходить" через шар соціальних ролей і особистість, її сутність відбивається на поведінці і на продуктах діяльності. Якщо говорити про професійну діяльність, то в цьому випадку ми маємо сутність ***майстерності.*** Майстер – професіонал, який не просто правильно виконує трудові операції, він у них, а також у продукт праці ***втілює*** власну особистість. Взагалі, є сенс говорити про особливу людську потребу втілення себе в цьому світі. Становлення особистості багато в чому визначається розвитком цієї по-

треби. Традиційно в філософії ця потреба і відповідна, породжена нею активність описується категорією "опредметнення".

Людина в своїй діяльності постійно ніби "розчиняє" культурні й природні предмети і явища, переводячи їх тим самим у власні особистісні сутнісні сили (розпредметнення). Але вона в той же час втілює ці сили в зовнішній світ. "Це закарбування живої активності як процесу життя людських сутнісних сил в предметі, – зазначає Г. С. Батіщев, – це перетворення логіки дій суб'єкта у власне предметно-зафіксоване зображення і віднаходження суб'єктом своєї дійсності в об'єктах, які несуть на собі і зберігають образ його діяння, є опредметнення".

Людина опредметнює себе як індивідуально-неповторне соціальне ціле, як своєрідну тотальність своєї соціальності. Результат її упредметнення є її твір, тобто те, що робить наше життя і нашу особистість вічними. (Причому, твір тут слід розуміти широко, це є, фактично, все, що залишає поруч з собою і після себе людина). "Істинне буття людини ... є її дія, – писав Регель, – в останньому індивідуальність дійсна ... лише твір слід вважати її істинною дійсністю".

Розвиток вираження ***втілення особистості*** становить гостру педагогічну проблему. Як переконливо показав О. С. Арсеньєв, у педагогічному процесі цілі розвитку творчості (вираження, опредметнення) і традиційні задачі навчання і виховання – є антиномічними. Педагогічна система як відображення системи державної має на меті, перш за все, адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя.

Це відбувається через пригнічення виразності (шар соціальних ролей придушує виразність). Цим досягається органічне пристосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і дорослих залишається глобальною проблемою сучасної світової освіти.

Серйозним є питання сфер вираження особистості. Людина сучасного світу може втілювати себе у виробничій сфері, художній або науковій творчості, в системі комунікації. Питання вибору особистістю сфери реалізації себе є проблемою навчання і виховання. В теоретичній психології існує оригінальна гіпотеза В. В. Давидова про сполучальний розвиток різних сторін свідомості людини. Вибір суб'єктом сфери своєї реалізації (втілення) визначається, згідно цієї гіпотези, особливим психологічним механізмом, який полягає у можливості особистості самій вибирати предмет власної активності.

Наприклад, при сприйманні музичного твору (акт, безумовно, креативний) виражаються різні "сутнісні сили" особистості, залежно від

того, предметом якої діяльності робить музичний твір суб'єкт сприймання: учбової (коли він вчиться чомусь на даному еталоні), пізнавальної (якщо сприймає, скажімо, мистецтвознавець), моральної (якщо предмет сприймання – виховний потенціал твору), утилітарної (якщо сприймання відбувається виключно задля розваги і відпочинку).

Гіпотеза В. В. Давидова, а також доповнююча її концепція гетерогенності розумових процесів П. Тульвісте, безумовно, є прогностичними і цікавими. Але слід визнати, що, навіть за умови їх прийняття залишається питання про причини саме такого опредметнення (втілення). Тут аж ніяк не можна обмежуватися вихованням, а слід враховувати і власне організмічні (індивідуально-типологічні) особливості людини, адже схильність її до певної діяльності насправді багато в чому визначається ними.

Незавершеність особистості – сутнісна ознака особистості

М. М. Бахтін свого часу писав: "... не можна перетворювати живу людину на безголосний об'єкт заочного завершеного пізнання. В людині завжди є щось, що лише сама вона може відкрити у вільному акті самосвідомості і слова, що не піддається зовнішньому заочному визначенню". Йдеться про незавершеність "внутрішньої" особистості людини.

Ф. М. Достоєвський, формулюючи мету своєї творчості, зазначав: "При повному реалізмі *знайти в людині людину*... Мене називають *психологом:* неправда, я лише *реаліст у вищому сенсі,* тобто зображаю всі *глибини душі людської*". У стані дійсної особистісної активності, "на порозі" справжнього життєвого вчинку, особистість завжди непередбачувана через те, що нікому (в тому числі і їй самій) до кінця не відомі дійсні можливості, глибини ("вершини", – сказав би Л. С. Виготський) особистісної природи.

Ф. М. Достоєвський не даремно відмовляється від психології: сучасна його (та й нинішня) наукова психологія знаходиться лише на шляху до дійсного пізнання змістовних підвалин особистості. Та сама духовність, яка у вигляді потенційного стану відпочатково зумовлює особистість як можливість, далі, по життю, зміцнюється й розвивається, піднімаючи невідомі пласти природи і роблячи людину дійсно до кінця незбагненною і нескінченною у своєму становленні, що не завершується ніколи. Незавершеність – це хоча й непізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним.

Саморегуляції поведінки – здатність, що утворює її сутнісну ознаку особистості. Відомо, що досить довгий час збалансованість психологічних процесів досягається завдяки неусвідомлюваним механізмам так званої базальної емоційної регуляції.

Л. І. Божович визначає особистість як "такий рівень розвитку людини, який дозволяє їй керувати і обставинами власного життя, і самою собою". В різних підходах обов'язково відзначаються якості *саморегуляції* і *саморозвитку*, як фундаментальні для особистості. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини, і сенс їх роботи полягає в забезпеченні психологічно комфортного і стабільного стану внутрішнього світу.

Ці механізми діють протягом всього життя людини, але з ускладненням життєвої ситуації (а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їхня дія виявляється недостатньою – занадто складними й неоднозначними стають умови життя. Тому в особистості здійснюється формування принципово нових механізмів, які управляються свідомо самою людиною. Першим з відомих є механізм вольової регуляції поведінки. В ситуації боротьби різних, а часто й протилежних, мотивів, вольове зусилля забезпечує вибір і безконфліктний подальший життєвий рух. Виникнення такого механізму є справжнім і значним надбанням особистості. Але виявляється, що він лише частково полегшує стан невизначеності і протистояння.

Експериментально доведено, що внутрішнє протистояння мотивів після вольової дії зовсім не припиняється і стан психологічного комфорту, як правило, не виникає (дуже яскраво це описує теорія когнітивного дисонансу). Напруга і внутрішня конфліктність супроводжує дію даного механізму весь час. Чому ж, в такому випадку, ми знаємо багато ситуацій, коли напруження дійсно спадає і особистість виявляється самовідрегульованою. Дійсно, таких ситуацій – більшість, адже інакше ми всі були б невротиками. А можливим це виявляється тому, що саморегуляцію здійснюють зовсім інші, складні і потаємні механізми.

Деякі з них дослідила Б. В. Зейгарник. В основі цих механізмів лежить особливе переживання, яке автор розуміє як активну діяльність (про-живання) по породженню нових життєвих смислів. Залучення додаткових смислів відбувається за рахунок розширення усвідомлення і виявлення нових контекстів діяльності. Це призводить не до загострення і придушення конфлікту, а до гармонізації сфери інтенцій. Механізм, що діє при цьому, являє собою, за словами Зейгарник, "рефлексивне відчуження негативного смислу та включення дії в більш широкий смисловий контекст".

Отже, ми бачимо, що процес саморегуляції передбачає не просто вольове зусилля, а перебудову смислових утворень, умовою якої є їх усвідомленість. Нові смисли породжуються лише в процесі особливих переживань. Видно, як у цій точці своєрідно перетинаються три лінії становлення особистості, що виокремлені нами в попередньому аналізі (довільність, інтеграція, переживання). В результаті відбувається те, що дістало назву механізму смислового зв'язування, коли встановлюється внутрішній зв'язок з ціннісною сферою особистості і нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений смисл. Результатом цієї роботи є виникнення нових інтенцій і гармонізація внутрішнього світу особистості.

Найважливішими умовами дії механізму смислового зв'язування Б. В. Зейгарник вважає "розвинену уяву, володіння широкою часовою перспективою, наявність ієрархізованої смислової сфери". Або, іншими словами, даний механізм є лише в інтегрованій, зрілій особистості, адже в такому вигляді процес саморегуляції є суто індивідуальним і пов'язаним з системою цінностей і мотивів даного суб'єкту, його сприйняттям світу тощо.

Зейгарник наводить приклад дії даного механізму. Мова йде про зміст повісті Г. Гессе "Курортник". Головний герой (письменник) приїхав на курорт в Баден, щоб відпочити і потім плідно попрацювати. Проте його плани наштовхнулись на значні перешкоди, оскільки сусідом по кімнаті виявився надто гамірний і невихований голландець. Біля нього постійно юрбився натовп людей. Кілька ночей підряд письменник просто не міг спати.

Чутливий до найменшого шуму, він змушений був слухати непотрібні розмови і сміх нескінченних гостей, важкі кроки вранці, що руйнували його сон. Всі відчайдушні спроби в цих умовах відпочити і попрацювати закінчувалися повним розчаруванням. Кінець кінцем, письменник почав відчувати справжню ненависть до свого сусіда, і його життя перетворилося на справжнє пекло. Неефективними виявилися такі механізми саморегуляції, як вольове зусилля та спроби дати вихід негативним емоціям у фантазіях.

Тоді він приймає абсолютно парадоксальне рішення – полюбити голландця. Майстерний опис досить довгого процесу породження нового смислу і виникнення нового типу відношення до ситуації повне драматизму і вміщує всі складові цього процесу: руйнація агресивних почуттів і постановка задачі на їх зміну, пошук цінності для їхньої перебудови і звернення до євангельської заповіді "Полюби ближнього свого", надання цій цінності конкретної форми через позитивне емоційне насичення образу голландця за допомогою професійних письменницьких засобів (голландець стає головним героєм створеного вночі літературного твору).

Творчий процес закінчився, як пише автор "повною перемогою над голландцем". Він вже не викликав тих болісних переживань, що заважали письменнику відпочивати і працювати. Отже, герою вдалося впоратися із ситуацією завдяки дії механізму саморегуляції – смислового зв'язування.

Ми навели цей приклад задля того, щоб ще раз звернути увагу на те, що вищі і найскладніші механізми саморегуляції поведінки можуть здійснюватися лише всією особистістю – цілісною і інтегрованою. Отже, можна виокремити такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості:

- базальна емоційна саморегуляція – *біогенез*;
- вольова саморегуляція – *психогенез*;
- смислова, ціннісна саморегуляція – *соціогенез*.

Попередні ланки не зникають в процесі становлення, вони стають допоміжними і другорядними, але продовжують існувати. Якоюсь мірою правильним буде говорити, що переживання певних механізмів саморегуляції поведінки слід розглядати як показник рівня розвитку інтегративних процесів особистості.

Проблема смислу. На певному етапі свого розвитку людина зустрічається з новим для себе переживанням – стражданням від відчуття внутрішньої порожнечі і недостатності смислу життя. Це так званий екзистенціальний вакуум. Поява цього переживання означає для психолога дуже позитивну, як це не дивно, річ – у людини з'явилося прагнення відкрити сенс життя. Це прагнення В. Франкл назвав фундаментальною мотиваційною силою людини. Нам необхідно віднайти смисл буквально у всьому – в подіях, в поведінці інших людей, власних переживаннях.

Існує також поняття вищого, життєвого або екзистенційного смислу, яким особистість прагне наділити життя людини, страждання, смерть, кохання та інші термінальні цінності. В. Франкл пише: "Прагнення знайти смисл – первинна сила в житті людини. Цей смисл є унікальним і специфічним для кожної людини і може бути здійснений тільки нею самою; тільки тоді стає значимим те, що воля задовольняє прагнення людини до смислу".

Відкриття смислу означає відкриття особистістю зовнішнього світу. Це дуже важливий, кардинальний і зламний момент людського існування: людина перестає знаходитися лише всередині власного Я, лише всередині житейських ситуативних інтересів – вона виходить за конкретну ситуацію і стає людиною всього світу. Тут перетинаються лінії інтеграції і взаємовідносин зі світом – світ перестає бути "проти" людини, а, навпаки, вона опиняється всередині світу, "огортається" ним і споріднюється з ним.

Заслуговує на увагу заочна дискусія В. Франкла з А. Маслоу та К. Роджерсом з питання, що є головнішим у житті і розвитку особистості – смисл чи самоактуалізація. В. Франкл аргументовано доводить, що самоактуалізація (як прагнення людини стати тим, ким вона, в принципі, може стати) є лише моментом, аспектом прагнення людини до життєвого смислу, і отже – центральним напрямом розвитку особистості є відкриття смислу. Разом з тим, абсолютна більшість сучасних теоретиків психології особистості притримується саме позиції Маслоу і Роджерса, вважаючи, що саме самоактуалізація є магістральною лінією розвитку особистості.

При цьому не приділяється уваги тому, що ці терміни: "саморозвиток", "самоактуалізація", "самоздійснення", "самореалізація" – коріняться в ортодоксальному юнгіанському психоаналізі. І всі вони є синонімами юнгівської "індивідуації", адже "самоактуалізуватися" – в дійсності зовсім не означає "актуалізувати самого себе". А означає це – "актуалізувати самість", тобто дійсне під-, а потім і надсвідоме підґрунтя людської особистості.

Подібні уявлення стосуються концепції "розгортання" особистості. Заперечень нема – це красиві, приємні і стрункі теорії, але вони, на жаль, ненаукові. Це, швидше, філософсько-культурологічні побудування. В дискусії Франкла з Роджерсом і Маслоу неправі всі. Адже вони шукають центральне і суттєве не в об'єкті дослідження (особистості), а в своєму уявленні про цей об'єкт. Але ж це – речі зовсім інші. Якщо ж говорити про особистість, яку треба вивчати, тобто про живу конкретну людину, то для неї центральним є весь життєвий шлях і все що на ньому є – першочергове, домінантне і надсуттєве – від конфлікту на роботі до екзистенційних проблем смислу буття.

Науковий підхід до проблем розвитку особистості мусить адекватно відбивати цей процес, а не примушувати його. Саме в такій постановці нам здається, що логіка, яка тут запропонована, можливо й не така красива і стрункa, але більш наближена до реального життя людини. Разом з тим, значний інтерес до теорій самоактуалізації не можна замовчувати і не враховувати.

Важлива саме логіка цілісного підходу. Адже ніхто не сперечається з тим, що, скажімо, процес самоактуалізації, або формування Я-концепції, або пошук смислу життя – є дуже важливими моментами життя особистості. Але вони – саме моменти, і в цьому справа!

Одна логіка – вивчати розвиток особистості, як цілісний процес, що йде по окремих лініях, і бачити в цьому процесі важливі і суттєві моменти.

І зовсім інше – взяти штучно якийсь момент, зробити його центральним і сказати, що це і є вся особистість, а її розвиток є розвитком виключно даної структури, з урахуванням його впливу на інші.

Структура особистості

Цінність і унікальність особистості не відкидають, а передбачають наявність її особливої *структури*. Л. С. Виготський зазначав: "Структурою прийнято називати такі цілісні утворення, які не складаються сумарно із окремих частин, являючи ніби їх агрегат, але самі визначають долю і значення кожної з тих, що входять до їх складу, частин". Структура особистості:

– як цілісності – є об'єктивною реальністю, що втілює внутрішні особистісні процеси. Крім того, структура відображає логіку цих процесів і є підпорядкованою їм. Водночас, з погляду генетичної психології, вона є *результатом* діяльності цих процесів;

– виникає як втілення функції, як орган цієї функції. Звісно, виникнення структури, у свою чергу, призводить і до зміни самих функцій і тісно пов'язана з процесом її становлення: структура є одночасно результатом становлення, його умовою і фактором подальшого розвитку особистості;

– являє собою цілісність, що включає в себе всі психічні (свідомі і несвідомі) і непсихічні складові особистості. Але вона – не є їхня проста сума, а являє собою нову особливу якість, форму існування психіки людини. Це – *особлива упорядкованість,* новий синтез;

– є суперечливою відносно фактору стабільності. З одного боку, вона є стабільною і сталою (включає в себе однакові компоненти, робить поведінку прогнозованою). Але водночас структура особистості є плинною, змінною, ніколи до кінця не завершеною.

В культурно-історичній теорії доведено, що структура особистості людини змінюється в процесі онтогенезу. Тим часом є дані, які дозво-

ляють припустити, що зміни структури відбуваються і всередині вікових етапів, визначаючи індивідуальний стиль і відбиваючи специфіку життєвого шляху кожної людини.

Важливою і не розв'язаною остаточно є проблема визначення окремих змістових складових структури особистості. Щоб ця проблема стала зрозумілою, наведемо давнє міркування Л. С. Виготського з приводу пошуку змістовних одиниць аналізу психіки в цілому. Він проводить вдалу аналогію з хімічним аналізом речовини. Якщо перед науковцем постає завдання встановити дійсні глибинні механізми і властивості, наприклад, такої речовини, як вода, він може обрати два шляхи аналізу.

По-перше, можна розчленувати молекулу води (H_2O) на атоми водню і атоми кисню і ... втратити цілісність, оскільки окремі елементи, що виділяться при цьому, не будуть мати жодних властивостей, притаманних воді (це так званий аналіз "по елементах").

По-друге, якщо спробувати сумістити аналіз із збереженням властивостей, ознак і функцій цілісності, слід не розкладати молекулу на елементи, а виділяти окремі молекули як діючі "цеглинки" (Виготський пише – "одиниці") аналізу, які вже можуть бути досліджені і в той же час зберігають у найбільш спрощеному, але й загострено-суперечливому, "всезагальному" вигляді всі особливості речовини в цілому.

Якщо перенести дану логіку в галузь психології особистості, виявиться, що справа пошуку змістовних одиниць її психологічного аналізу є не такою вже й безнадійною, як вважав Г. Олпорт, саркастично зауваживши, що в плані пошуку одиниць аналізу все дуже просто і безнадійно – все залежить від відношення дослідника: якщо йому більше подобаються "риси" – такими одиницями будуть саме вони; якщо "мотиви" – в основі аналізу буде мотиваційна сфера і т. ін.

Заради справедливості зазначимо, що так і відбувається в абсолютній більшості теорій особистості. Порушується одна з головних методологічних вимог, що висувалася, зокрема, видатним українським вченим В. І. Вернадським стосовно науки взагалі (тобто, будь-якої науки): дослідник має намагатися встановити логіку самого об'єкта дослідження, а не нав'язувати йому (об'єкту) власну логіку. В. І. Вернадський, до речі, спеціально зауважив і щодо психології: вивчаючи будь-яке психічне явище, не слід забувати, що воно має власну, окрему логіку існування, яка може принципово і кардинально відрізнятися від того, що з цього приводу думає науковець.

Особистість, безумовно, є об'єктом психологічного дослідження, але об'єктом специфічним. І головна специфіка полягає навіть не у складності, а в тому, що це об'єкт, здатний до *власних,* вільних дій (ознака "активність"). Тобто, особистість, виступаючи об'єктом вивчення (або впливу), водночас існує і як суб'єкт, що дуже ускладнює проблему розуміння її психології, але лише ускладнює, а не робить безнадійною.

Виділення змістових одиниць психологічного аналізу є провідним принципом генетичної психології. Як це може бути застосовано відносно особистості? Л. С. Виготський писав: "Під одиницею ми розуміємо такий продукт аналізу, який, на відміну від елементів, має всі основні властивості, притаманні цілому, і який є таким, що далі не розкладається, живою частиною цієї єдності". Аналіз засвідчує, що в особистості не можна виокремити *одну* одиницю ("клітинку").

Існують різні за психологічною природою структури, які задовольняють вимогам до одиниць аналізу:

– структура повинна бути специфічною і самостійною, але при цьому – існувати і розвиватися вона буде лише в складі цілісної особистості;

– в цій структурі повинна відбиватися *вся* особистість в її реальній єдності, але відбиватися водночас "поглиблено-спрощено" у вигляді сутнісного протиріччя;

– дана структура не являє собою щось схоже на "будівничий блок" – вона є динамічною і здатною як до власного розвитку, так і до гармонійної участі в становленні цілісної особистості;

– структура, про яку йдеться, має відбивати певний сутнісний ракурс існування особистості і відповідати всім суттєвим ознакам цілісної особистості.

Фактично мова йде про уявлення особистості як відкритої складної динамічної *системи,* здатної до саморозвитку, і визначення ключових змістовних структурно-динамічних "вузлів" цієї системи. Ці "вузли" не є, власне, *частинами* особистості: А. Маслоу дуже вдало висловився, що особистість складається не з частин, а з граней, маючи на увазі, що кожна грань – відображення окремого аспекту існування особистості в невід'ємності від усієї цілісної структури.

Уявлення про особистість як про *структурно-динамічну систему* (термін К. К. Платонова), насправді означає поєднання, на перший погляд, непоєднуваного: структура передбачає сталість, стійкість, ви-

значеність, упорядкованість і постійність. Динаміка означає постійний плин – становлення (ситуація нагадує парадокс, з яким свого часу зіткнулася квантова фізика: електрон – частинка чи хвиля (плин)?, і який був тимчасово вирішений Н. Бором за допомогою *принципу доповнюваності).*

Генетична методологія розв'язує дане протиріччя через категорію ***руху – становлення***: особистість як унікальна цілісна структура існує лише в русі (існуванні – становленні). Постійні зміни і ***самозмінювання*** є ***умовою*** існування структури. Якщо особистість, образно кажучи, "зупинилася" (хоча такого в житті людини не буває ніколи), або ж "зупинилася" динаміка якоїсь її змістовної одиниці – грані (що, на жаль, відбувається досить часто), одразу ж починаються процеси спрощення – примітивізації, а потім і руйнації структурної цілісності. Це можна вважати *генетичним законом* існування особистості людини.

Особистість складається з кількох *різних* "змістовних одиниць", виникає питання щодо особливостей взаємозв'язку між ними та, з іншого боку, між кожною такою "одиницею" і цілісною особистістю. *Провідний принцип* такого взаємозв'язку – принцип сполучальності (термін введено в психологію Г. С. Костюком в контексті розгляду взаємодії процесів навчання і розвитку особистості).

Взаємозв'язок і взаємодія якихось начал за принципом сполучальності означає, що кожний учасник взаємодії є самостійним і завершеним та існує й розвивається за власними законами. Водночас все це виявляється *відносним,* оскільки, з іншого боку, існування і розвиток кожної ланки сполучальної взаємодії можливе лише за умови присутності і зв'язку з іншими ланками. Вони існують як самодостатні і незалежні, але існувати так одна без одної не можуть, доповнюючи і завершуючи одна одну. Тому сполучальність передбачає не лише гармонійність, узгодженість, але ще й, наприклад, конфліктність, протиріччя. Саме це є умовою єдності.

Виходячи з викладеного та враховуючи величезний масив наукових даних із психології особистості, можна визначитися щодо структури особистості більш конкретно.

Аналіз вітчизняних і зарубіжних теорій засвідчує величезне різноманіття поглядів вчених на проблему структури особистості: від практичної відмови розглядати це питання (К. Роджерс, А. Маслоу, у нас – представники теорії діяльності), до дуже ретельних і скрупульозних спроб, які, однак, є вельми довільними, відображаючи логіку авторів, а не логіку об'єкта вивчення (Б. Г. Ананьєв, А. К. Ковальов, С. Л. Рубінштейн, З. Фрейд, Р. Кеттелл, Г. Олпорт та ін.).

Теорія і методологія питання структури особистості у вітчизняній психології найбільш ретельно розроблені в роботах К. К. Платонова, який вживає вираз "функціональна динамічна структура особистості", розглядаючи її як складну відкриту систему, що саморозвивається. В. Д. Шадриков визначав динамічну систему таким чином: "Динамічна система – це система, що розвивається в часі, змінює склад компонентів, що входять до неї, та зв'язок між ними при збереженні функції". К. К. Платонов вводить термін "підструктури" особистості, до яких "можуть бути включені всі відомі властивості особистості". Таких підструктур особистості автор бачить чотири.

1. ***Біологічна підструктура,*** що об'єднує типологічні властивості особистості, статеві і вікові психофізіологічні особливості та їх патологічні зміни, які значною мірою зумовлені фізіологічними і морфологічними особливостями організму, зокрема, нервової системи.
2. ***Підструктура форм відображення,*** яка охоплює індивідуальні психологічні особливості окремих психічних процесів (пізнавальних та емоційних), що формуються протягом життя людини.
3. ***Підструктура соціального досвіду,*** що включає в себе знання, навички, вміння і звички, набуті в особистісному досвіді, шляхом навчання.
4. ***Підструктура спрямованості*** , яка об'єднує мотивацію, відношення і моральні якості особистості.

Важливими є критерії виділення даних підструктур, які наводить К. К. Платонов.

Перший критерій являє собою "співвідношення біологічного і соціального, вродженого і набутого, процесуального і змістовного". Дійсно, в наведених підструктурах можна помітити закономірну динаміку змін даного співвідношення: від максимуму вродженого процесуального в першій – до максимуму набутого в четвертій. Автор абсолютно справедливо зазначає, що "ця послідовність допомагає глибше зрозуміти співвідношення соціального і біологічного не лише в особистості в цілому, але й у підструктурах різних рівнів, аж до окремих властивостей особистості".

Другим критерієм виділення вказаних підструктур є внутрішня близькість рис особистості, що входять до кожної з них, і виділення "в кожній з цих підструктур, прийнятої за ціле, своїх підструктур більш низького рівня".

Третім критерієм виокремлюється те, що кожна з підструктур має свій власний, особливий тип формування. Взаємодія цих різних ти-

пів формування визначає індивідуальні особливості розвитку кожної особистості.

Четвертий критерій К. К. Платонов вважає "найбільш значущим". Він полягає в наявності об'єктивно існуючої ієрархічної залежності цих підструктур. Різні зв'язки існують як між підструктурами, так і всередині кожної з них. "Але каузальні зв'язки субординації більш чітко виражені у взаємодії різних підструктур".

П'ятий критерій є більш "організаційним", але теж важливим: йдеться про те, що реально в психології окремі виділені підструктури, а також їх складові виступають дійсними предметами емпіричних і теоретичних досліджень.

К. К. Платонов зауважує, що перераховані критерії "дозволяють вважати, що чотири виділені підструктури відображають об'єктивну дійсність і тому є основними підструктурами особистості".

Генетичний ракурс дослідження, а також отримані за останній період численні наукові факти дозволяють суттєво доповнити і розвинути дану концепцію, яку ми вважаємо цілком обґрунтованою. Якщо враховувати ще два суттєвих критерії, можна говорити, що в дійсності виділені підструктури і є "змістовними одиницями аналізу" особистості.

Шостий критерій полягає в тому, що виокремлена підструктура, залишаючись специфічною, в той же час відображає (містить в собі у "знятому" вигляді) *всю* цілісну унікальну особистість.

Сьомий критерій означає, що реально взаємозв'язки між підструктурами та, з іншого боку, між окремою підструктурою і цілісною особистістю, – є не лише ієрархічними – вони існують за фундаментальним *принципом сполучальності.*

Аналіз фактів дозволяє визнати, що статус підструктури (якщо зберегти цей термін Платонова) мають також і *здібності*, як індивідуально-психологічні властивості, що визначають успішність і ступінь досягнення людини в певній соціально зумовленій діяльності. Ця якість означає також *міру* оволодіння людиною способами діяльності в культурно-історичному середовищі.

З урахуванням наукових даних в контексті генетичного підходу, є сенс виокремлювати в особистості *п'ять* окремих *підструктур* (одиниць): біопсихічну; індивідуальні особливості психічних процесів; досвід; спрямованість; здібності.

Разом з тим, такий розгляд особистості не є повним відбиттям її структури. Особистість має ще й інші якості, які за своєю природою

являють собою дійсні "одиниці аналізу" (грані), але, на відміну від перерахованих, вони набагато більш динамічні (плинні), ніж структурні, і не мають, якщо можна вжити такий термін, окремої *локалізації* – вони охоплюють *всю* особистість. Маються на увазі "внутрішній світ особистості", "характер" і "психічні стани".

"*Внутрішній світ особистості*, – зазначає Л. І. Анциферова, – це індивідуально-інтерпретований, насичений модальностями особистісних переживань, осмислений в діалогах з реальними і ідеальними співрозмовниками зовнішній світ, в якому віддиференційовані функціональні галузі з різним рівнем значення". Це – світ смислів, життєвих планів і сутнісних переживань. Але внутрішній світ особистості, насправді, набагато більш суперечливий і драматичний, оскільки він складається не лише з усвідомленого, але й з безсвідомого. Інстинкти і потяги, архетипи – все це є другим полюсом, другою складовою внутрішнього світу. Саме суперечливе протиріччя "свідоме – безсвідоме" складає підґрунтя і породжує цю грань ("одиницю"), яка ніби *заповнює* внутрішній суб'єктивний простір існування особистості.

Характер (буквально з давньогрецької – відбиток, "чекан") особистості ми розглядаємо, як неповторний індивідуальний відбиток всіх якостей особистості, що виявляється в сталих (звичних, типових, "характерних") способах взаємодії і емоційного реагування людини. Характер – це те, що "проростає" на поверхню, те, що визначає "форму" особистості; визначає особистість з точки зору іншої людини і соціального світу в цілому. Характер є змістовною одиницею особистості, оскільки соціальна дія (взаємодія), вчинок, – відбиває *всю* особистість, весь її психічний і психофізіологічний тезаурус.

Психічний стан – це цілісна характеристика функціонування психіки людини за певний період часу, яка показує своєрідність протікання психічних процесів залежно від відображення дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особистості.

Психічний стан ніби огортає і пронизує всю особистість, інтегруючи її і "забарвлюючи" контекст існування. Стан може впливати на адекватність відображення світу, ефективність діяльності, утримання життєво важливих цілей та орієнтацій. Дуже суттєвим є те, що стан може переходити в іншу форму існування, а саме – у властивість особистості, і саме в цьому сенсі ми говоримо, що психічний стан – це те, що може здійснитись, відбутись.

Таким чином, структура особистості складається з восьми змістовних одиниць (граней). Аналіз засвідчує, що одиниці ці різні як за змістовною наповнюваністю, так і за загальним тезаурусом – існують п'ять підструктур і три наскрізні динамічно-плинні загальні якості. Звідси випливає дійсна гетерогенність структури особистості.

Активність особистості та її джерела.

Активність живих істот – один із головних і необхідних виявів життя, внутрішня спонукальна сила, спрямована на задоволення потреб організму. Але активність людини докорінно відрізняється від активності тварин. У тварин вона є виявом інстинктивних біологічних потреб організму, а в людини поштовхом до активності є її свідомі й цілеспрямовані прагнення.

Активність людини та форми її виявлення розвинулись історично й мають соціально спрямований характер. Щодо питання про джерела активності особистості в психології існували різні точки зору.

Уперше питання про активність особистості порушене австрійським психіатром З. Фрейдом – фундатором теорії та практики психоаналізу. Головні положення цієї теорії обґрунтовують думку, що до активності людину спонукають її інстинктивні потяги, притаманні їй від народження, які передаються спадково. Це світ інстинктів, біологічних і фізіологічних потягів, неусвідомлюваних імпульсів, природа виникнення яких "невідома". Засадовим для його теорії є визнання пріоритету біологічного в людині. Позитивним у вченні З. Фрейда можна вважати його звернення до царини підсвідомого у психіці людини, яке істотно впливає на її життєдіяльність.

Неофрейдисти відштовхувались від головних постулатів З. Фрейда про підсвідоме – *Ід*, але применшували значення сексуальних мотивів і намагалися зосередитися на пошуках нових рушіїв людської поведінки. Неофрейдизм виходив з визнання вирішальної ролі оточення та механізмів соціального характеру. У підсвідомому місце нереалізованих сексуальних потягів посідають прагнення до влади внаслідок усвідомлення особистістю своєї неповноцінності (А. Адлер), неможливості досягти гармонії із соціальною структурою суспільства та зумовленого цим почуття самотності (Е. Фромм) тощо.

Розробляючи проблему активності особистості, вітчизняна психологія виходить з визнання того, що джерелом активності особистості є її органічні та духовні потреби – в їжі, одязі, знаннях, праці.

Потреба – це вимога, яка виявляє залежність людини від певних умов, необхідних для її життя та діяльності. Потреби завжди відображають стійкі життєво важливі залежності організму від середовища.

Людські потреби розвиваються в діяльності разом з розвитком суспільних умов життя, виробництва, науково-технічним прогресом. Сам спосіб задоволення потреби зумовлює розвиток та сприяє формуванню нових потреб, які неминуче виникають у різних сферах суспільного буття, людської діяльності.

Чим вищий рівень цивілізованості суспільства, економічного та духовного розвитку, тим багатшими і різноманітнішими є його потреби. Внутрішніми спонуками до дій стають мотиви, які є результатом усвідомлення особистістю своїх потреб і виявляються в конкретних прагненнях їх задовольнити.

Мотив – це реальне спонукання, яке змушує людину діяти в певній ситуації, за певних життєвих обставин.

Поширеними мотивами людської активності є інтереси. Інтерес – це стійке, вибіркове, емоційно забарвлене прагнення особистості до життєво важливих об'єктів. Інтереси виникають на основі потреб, але не зводяться до них.

Потреба виражає необхідність, а інтерес завжди пов'язаний з особистою зацікавленістю об'єктом, з прагненням більше його пізнати, опанувати ним. Інтерес може виявлятися в симпатії та прихильності до людини, в захопленні певною діяльністю, літературою, спортом, наукою тощо.

Жорсткими регуляторами поведінки є переконання.

Переконання – це система мотивів особистості, що спонукає її діяти відповідно до своїх поглядів і принципів. Підґрунтя переконань становлять знання, які є для людини істинними, незаперечними, в яких вона впевнена.

Особливістю переконань є те, що в них знання постають в єдності з почуттями, захоплюючи всю особистість. Переконання є там, де є страждання та муки сумління, коли порушуються принципи в діях і вчинках.

Силу переконань як мотивів поведінки влучно характеризує відоме висловлювання, де вони порівнюються з путами, яких людина не може розірвати, не розірвавши свого серця. Переконання особистості можуть виявлятися в різних сферах її життя та діяльності і залежно від цього поділятися на моральні, інтелектуальні, естетичні тощо.

Переконання стають потужною рушійною силою за умови, що дії, які зумовлюються цими переконаннями, стають звичними. К. Д. Ушинський добру звичку називав моральним капіталом, вкладеним людиною у свою нервову систему. Капітал звички від вживання зростає і дає людині змогу плідно застосовувати свою дорогоцінну силу – силу свідомої волі, не витрачати зусиль своєї свідомості та волі на боротьбу з труднощами, які були вже подолані.

Важливим усвідомлюваним мотивом є ідеал.

Ідеал – це образ реальної людини або створеного особистістю взірця, яким вона керується в житті протягом певного часу, визначає програму майбутнього самовдосконалення.

Роль мотивів особистості відіграє психологічна установка.

Установка – це не усвідомлюваний особистістю стан готовності до діяльності, за допомогою якої може бути задоволена та або інша потреба.

Установка може виявлятися у стандартизованих судженнях, некритично засвоєних людиною під час спілкування з іншими людьми, в упередженості, у виокремленні з оточення того, що має для неї важливе, життєве значення.

Особистість може бачити в об'єктах та життєвих явищах те, що вона хоче бачити, а не те, що є насправді. Установки можуть бути і позитивними, якщо вони ґрунтуються на довірі, симпатії, схвальній громадській думці, і негативними, коли вони мають упереджений, необ'єктивний характер.

Специфічною формою установки є *внутрішньогрупова навіюваність як неусвідомлювана думка групи.*

В усвідомлюваних мотивах завжди виявляється мета діяльності особистості. Об'єкт, що може задовольнити потреби особистості, постає в її свідомості як мета. Якщо особистість чітко усвідомлює власний *життєвий шлях і життєву мету* й передбачає реальні шляхи для її досягнення, то розкривається *перспектива особистості.*

Перспектива робить дії людини впевненими, цілеспрямованими, живить їх енергією. Брак життєвої перспективи або її втрата можуть викликати стан фрустрації, тобто порушення планів, зневіру, безнадійність, відчай. Потрапивши у такий психологічний дискомфорт, особистість втрачає здатність до об'єктивної оцінки фактів життя, виявляє агресивність, роздратованість.

Стан фрустрації може бути зумовлений завищеною самооцінкою особистості, коли вона виявляє схильність обирати в житті надто складні, понад силу для неї цілі, внаслідок чого зазнає невдач. При адекватній самооцінці людина обирає цілі, які відповідають її можливостям, і успішно їх реалізує.

Самооцінка буває і заниженою. Занижена самооцінка зумовлена невпевненістю людини у своїх можливостях, внаслідок чого вона орієнтується на вибір надто простих цілей. Людина із заниженою самооцінкою не здатна реалізувати свій особистісний психологічний потенціал, внаслідок чого уповільнюється її розвиток і в її психіці можуть закріпитися певні зумовлені цим риси.

Інтегрованим показником соціальної цінності орієнтацій особистості є її спрямованість.

Спрямованість особистості – це система домінуючих цілей і мотивів її діяльності, які визначають її самоцінність і суспільну значущість.

Спрямованість разом із світоглядом є вищим регулятором поведінки і дій людини. Важливу роль у формуванні спрямованості особистості відіграє її самосвідомість.

Самосвідомість – це усвідомлення людиною себе самої у своєму ставленні до зовнішнього світу та інших людей. Вона має багато різних форм свого вияву. Одна з них пов'язана з пізнавальним аспектом психічної діяльності і виявляється у самоспостереженні, самооцінці, самоаналізі.

Самоусвідомлення особистістю змін, що в ній відбуваються, сприяє глибшому самопізнанню, об'єктивності, критичності їх оцінки. З емоційною сферою самосвідомості пов'язані такі її вияви, як самолюбство, самовихваляння, скромність, самоприниженість, почуття власної гідності, пихатість та ін. Вони у формі певних переживань виявляють ставлення людини до себе самої порівняно з іншими людьми.

Вияви самосвідомості у формі стриманості, самовладання, самоконтролю, самодисципліни, ініціативності пов'язані з вольовим боком психічної діяльності людини. Головні форми вияву самосвідомості особистості тісно пов'язані з усіма аспектами її життя та діяльності.

Особистість як істота суспільна формується впродовж навчання, виховання, у праці та спілкуванні з іншими людьми. Разом з тим важливу роль

для її становлення відіграють вроджені якості. Зовнішні чинники впливають на особистість через її внутрішнє, природжене, раніше набуте.

Щоб пізнати особистість, вивчити її психологію, необхідно з'ясувати конкретні умови її життя, виховання, праці, особливості її оточення та взаємодії з ним.

Функціонування і розвиток особистості

Проблема розвитку та виховання особистості – один із найбільш актуальних соціальних аспектів суспільного життя, завжди вимагає глибокого наукового обґрунтування психологічної сутності чинників цього процесу.

У психологічних теоріях можна виокремити два напрями, які порізному розглядають джерела психічного розвитку дитини, – це біологічний та соціальний напрями.

Біогенетична концепція розвитку. *Ця концепція головним чинником людського розвитку вважає спадковість, яка наперед визначає всі особливості розвитку особистості. Американський вчений Е. Торндайк твердить, наприклад, що всі духовні якості особистості, її свідомість – це такий самий природний дар, як і наші очі, вуха, пальці та інші органи нашого тіла. Усе це людина успадковує, і воно механічно втілюється в ній після зачаття та народження. Американський педагог Джон Дьюї вважає, що людина народжується навіть з певними моральними якостями, почуттями, духовними потребами.*

Представники теорії, відомої під назвою "біогенетичний закон" (Ст. Холл, Гетчінсон та ін.), вважають, що дитина, яка народилася, у своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людства: період скотарства, землеробський період, торговельно-промислову епоху. Лише після цього вона вступає в сучасне життя.

Долаючи певний період свого розвитку, дитина живе, відтворює певний історичний період. Це виявляється в її нахилах, зацікавленнях, прагненнях і діях.

Прихильники теорії "біогенетичного закону" обстоювали вільне виховання дітей, бо, на їхню думку, лише за умови такого виховання вони можуть повноцінно розвиватись і вступати в життя того суспільства, в якому живуть.

Соціогенетична концепція розвитку. *Згідно з соціогенетичними теоріями, розвиток людини наперед визначають певні соціальні умови: в якому середовищі народилася та виховується дитина, таким є напрям її розвитку. Представники цього напряму, як і генетики, при-*

лишували значення внутрішньої активності особистості як свідомого суб'єкта діяльності, її природжені особливості.

На початку XX сторіччя виникла методологічна концепція розвитку особистості. Педологія дотримувалася теорії двох чинників розвитку: біологічного, або спадкового, та соціального, вважаючи, що ці два чинники конвергують, тобто, взаємодіючи, не завжди знаходять в теорії належне обґрунтування, залишаючи невирішеним питання про рушійні сили психічного розвитку.

Теорія психічного розвитку особистості у вітчизняній психології спирається на визнання того, що рушійні сили її розвитку виявляються в невідповідності потреб, які постійно змінюються (ускладнюються) в діяльності людини, та реальних (таких, що не відповідають новим вимогам) можливостей їх задовольнити.

Подолання протиріч у діяльності через опанування відповідних засобів для її виконання (вмінь, способів, прийомів, знань) спричинює розвиток і є його сутністю. Виняткова роль для опанування нових ефективних способів задоволення потреб належить навчанню та вихованню. Відбір, розвиток і культивування потреб, що мають суспільну та особистісну цінність, є одним з центральних завдань формування особистості. Це тривалий процес, що відбувається впродовж усього свідомого життя людини і має ряд особливостей.

Кожний віковий етап розвитку особистості (дошкільний, молодший, середній та старший шкільні) має свої анатомо-фізіологічні й психологічні особливості та можливості. Ці особливості враховуються в планах навчально-виховної роботи при її проведенні в яслах, дитячих садках і в школі.

На становлення особистості впливає наступність у навчанні та вихованні. Враховуючи досягнення дитини у своєму розвитку на попередньому етапі, дитячі ясла, дитячі садки та школа готують дитину до засвоєння суспільного досвіду та знань, які вони отримають на наступному етапі навчання і виховання. Дитячий садок готує дитину до навчання в школі, а середня школа – до навчання у вищій школі, до праці.

Вікові особливості розвитку не мають сталих, статичних показників, що механічно змінюються на особливості, властиві наступному етапу розвитку.

Розвиток особистості – це складний процес, в якому рівні розвитку зазнають постійних змін. Розвиток психічних процесів пізнання, емоцій і почуттів, волі, потреб, інтересів, ідеалів і переконань, свідо-

мості та самосвідомості, здібностей, темпераменту та характеру, вмінь, навичок і звичок перебуває у складній міжетапній взаємодії.

Вищі рівні *зароджуються на попередніх етапах розвитку,* але й особливості попередніх вікових етапів виявляються на наступних етапах. Щоб сприяти своєчасній появі та успішному розвитку всього прогресивного, нового в дитини на всіх етапах формування її як особистості, треба враховувати вікові особливості фізичного та духовного розвитку дитини.

Спрямовуючи розвиток Людини, слід мати на увазі й те, що характерні для певного віку особливості розвитку не завжди збігаються з паспортним віком дитини. Є діти, які за рівнем свого розвитку випереджають своїх однолітків або відстають від них. У деяких випадках причину слід бачити у вроджених анатомо-фізіологічних особливостях організму, але здебільшого причиною цього є суспільні умови життя та виховання дитини, які сприяють її розвитку або уповільнюють його. Завдання школи та вчителя – виявити ці причини і зміцнювати те, що сприяє успішному розвитку, та усувати все, що негативно впливає на виховання особистості дитини,

У формуванні особистості важливу роль відіграє наслідування дитиною дорослих. Діти повторюють як позитивне, так і негативне, оскільки їхній досвід обмежений і в них немає критичного ставлення до дій, вчинків дорослих. Наслідування особливо властиве для дітей дошкільного віку. Діти цього віку не виявляють власної самостійності у ставленні до вчинків, поведінки, думок, висловлювань дорослих і механічно повторюють їх.

З розвитком особистості, у підлітковому та юнацькому віці, із зростанням розумового розвитку, самостійності діти критично оцінюють вчинки та поведінку дорослих, запозичують краще, гірше заперечують і відкидають.

Проте і в старшому віці вони можуть переймати від дорослих негативне, якщо позитивний життєвий досвід не почне домінувати в їх житті і в них не сформується морально-етичне ставлення до вчинків інших і самовладання.

Дошкільний вік – це період підготовки дитини до навчання в школі та елементарного самообслуговування. Цей період життя позначений значними змінами в анатомо-фізіологічному та духовному розвитку дитини, завдяки яким вона може навчатися в школі, опановувати знання, засвоювати норми моральної поведінки й виконувати посильні суспільно корисні трудові доручення.

Цьому сприяє те, що вже в дошкільному віці діти досягають значного розвитку мови й мовлення, а на його основі – здатності міркувати і під керівництвом дорослих робити логічні висновки.

Важливим аспектом розвитку дітей-дошкільників є їхнє прагнення до знань, опанування елементарних норм поведінки в колективі, здатність самостійно виконувати нескладні доручення дорослих, обслуговувати себе, допомагати іншим, спрямовувати свої дії не тільки на безпосереднє сприймання, а й на уявні предмети та ситуації.

Хоча емоції в дошкільному віці ще не усталені, воля слабка, переважає навіюваність, за належно організованих умов навчання дошкільнята виявляють наполегливість і уважність, виконуючи цікаву роботу, здатні справлятися з найпростішими трудовими дорученнями. Життя та діяльність дітей молодшого шкільного віку зумовлює їх навчальна діяльність. Під час навчання в них успішно розвиваються психічні процеси – сприймання та спостережливість, пам'ять та увага, уява, набуваючи спрямованості, довільності.

Молодший шкільний вік. Діти мають можливість глибше осмислювати оточуюче і здатні аналізувати мову та мислення: слово усвідомлюється як частина мови, висловлені судження – як речення, в реченні розрізняють його члени.

Це сприяє поглибленню суджень і міркувань, формуванню логічних висновків, засвоєнню абстрактного математичного та граматичного матеріалу, формуванню культури мовлення.

Молодші школярі опановують правила поведінки в колективі, розглядають свої вчинки та поведінку не тільки з власної позиції, а й з позиції колективу, критично оцінюють поведінку товаришів, стають вимогливішими до них. У молодших школярів розвиваються такі якості, як самовладання, наполегливість, цілеспрямованість, витриманість, дисциплінованість.

На цих засадах формується здатність контролювати власну поведінку, підпорядковувати її вимогам школи. Молодші школярі успішно залучаються до трудової діяльності, усвідомлюють її соціальний сенс і значення.

Середній шкільний, або підлітковий, вік привертає до себе увагу своїми анатомо-фізіологічними змінами в організмі дитини, особливо пов'язаними зі статевим дозріванням. Ці зміни значною мірою впливають на психічний розвиток особистості підлітка, на його пізнавальну діяльність та поведінку, впливають на стосунки в колективі.

У підлітків підвищується рівень пізнавальної активності і розумового розвитку, зростає допитливість, виникає прагнення пізнати неві-

доме, зазирнути в майбутнє. Учні середнього шкільного віку посилено виявляють прагнення до самостійності.

Але це прагнення за умови неправильного виховання може виявлятися у викривлених формах – негативному ставленні до доручень, порад учителів і батьків, невмотивованих вчинках та браваді, порушенні норм поведінки. Це трапляється тоді, коли підліток не залучається до життя колективу, не виконує суспільно корисних доручень, не бачить і не переживає результатів своєї діяльності, а вчителі та батьки не заохочують його до цього, не враховують вікових особливостей його розвитку.

На підлітка помітно важче вплинути; міцніє його воля, зростає інтерес до трудової діяльності, змінюються стосунки в колективі, поглиблюються і стають більш стійкими моральні почуття, естетичні смаки. У старшому підлітковому віці інтенсивно формується ідейна спрямованість, світогляд і самосвідомість особистості. Діяльність стає більш спрямованою і соціально вмотивованою.

На особливу увагу заслуговують зміни в стосунках між хлопчиками та дівчатками: чіткіше визначається поділ за статтю, що впливає на мотивування вибору товариша, інтерес і поведінку хлопчиків і дівчаток, зароджуються інтимні стосунки між хлопчиками та дівчатками. Особливості підліткового розвитку потрібно враховувати в організації групової та навчальної діяльності, оскільки вони мають велике значення для підлітків, дружби й товаришування і особливо статевого виховання.

Старший шкільний, або молодший юнацький вік є періодом поглиблення розумового розвитку і моральності особистості. Особливої ваги для юнака набуває самопізнання та самокритичність, які за умови хибного виховання можуть набути негативних рис самовпевненості, самозакоханості або невпевненості, зневіри у власних можливостях.

У цьому віці чітко окреслюються коло пізнавальних інтересів, схильності до певної наукової діяльності, виду спорту, визначаються схильності до певного фаху. Але ці особливості не завжди бувають глибокими та стійкими, якщо не спрямовуються і не зміцнюються в школі вчителями, досвідченими дорослими.

Молодший юнацький вік – це час формування постійних дружніх і товариських стосунків, зокрема між юнаками та дівчатами, формування вольових якостей, рис характеру, застосування до певних життєвих ситуацій засвоєних морально-політичних переконань. Властиве для старшого шкільного віку прагнення разом з колективом втілити свої задуми є важливим чинником морального й розумового формування особистості в цей період.

На розвиток особистості впливає весь уклад суспільного життя, досягнення науки і техніки, обсяг інформації, що надходить через кінофільми, радіопередачі, телебачення, книги й газети. Тому неможливо обмежитися лише навчанням у школі та вихованням зростаючого покоління.

За останні десять років стало помітним прискорення фізичного і розумового розвитку дітей (акселерація). Дослідження доводять, що зрілість настає на 2–3 роки раніше, ніж на початку нашого століття. Відповідно, раніше починається і статеве дозрівання. Разом з тим виявляється розбіжність між розумовим розвитком і вмінням себе опановувати, що є причиною порушень норм соціальної поведінки. Акселерація розвитку особистості вимагає значних змін навчально-виховного процесу, його змісту, засобів, організації життя дітей.

Діяльність і поведінка людини залежать не тільки від вікових, а й від індивідуальних її особливостей.

Індивідуальні особливості особистості. Особливості людини за своєю природою та походженням бувають природжені та набуті протягом життя. До природжених належать фізичні особливості, з якими вона народжується. Серед них важливе значення мають типологічні особливості нервової системи – сила, врівноваженість і рухливість, що є фізіологічним підґрунтям темпераменту. Природжені індивідуальні особливості в процесі виховання, під впливом життєвих обставин змінюються. Серед набутих під час навчання, виховання та діяльності індивідуальних особливостей найбільш важливими є спрямованість особистості, її інтереси, здібності, ідеали та переконання, риси характеру. Індивідуальні особливості, природжені та набуті протягом життя, під впливом виховання знають змін, але більшість з них є стійкими і тому вони впливають на діяльність і поведінку особистості.

Успішне скеровування процесу формування особистості вимагає досконалого знання психологічних особливостей розвитку дитини і його врахування практикою навчально-виховної роботи.

З чого починається життя

Зрозуміти особистість – це відповісти на одне з ключових питань: "З чого починається життя?", "Що конституює життя людини?".

У всій сукупності існуючих теорій особистості можна виокремити два пласти: це, по-перше, теорії, які будують свої теоретичні вихідні, спираючись на біологічний субстрат індивіда (З. Фрейд, Ж. Піаже, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.). І другий пласт складають теорії, для яких

вихідним є наявність соціального научування. Тож у цих теоріях домінує те, про що говорив і Л. С. Виготський (якого, однак, ми не можемо віднести до даних пластів): ці теорії визнають психічний розвиток як прижиттєвий процес соціалізації індивіда. І саме тут ясно відчувається дійсна гострота питання: звідки ж беруться у біологічної істоти соціальні функції, як виникає соціальне становлення її як особистості?

Яким же саме чином співвідношення біологічного і соціального існує як таке, що конституює цілісний соціальний індивід (особистість)? Для відповіді на нього необхідно розробити новий теоретико-методологічний підхід, який дозволить визначити найсуттєвіше в розвитку, вийти на вихідне змістове генетичне підґрунтя існування і розвитку особистості, дозволить визначити найсуттєвіше в розвитку, використавши все важливе й істотне в існуючих теоріях, водночас не претендуючи на побудову деякої метатеорії особистості.

Людина, її внутрішній світ, її існування і розвиток – це є факт. Він за визначенням дуже складний (що є складнішим у світі за особистість?) і багатогранний. В. Франкл пояснив, як кожна грань особистості в мисленні персонолога поступово стає вихідною (не тому, що вона є такою за природою явища, а тому, що вченому це "до вподоби"), і як далі створюється стрункa, можливо, геніальна за баченням глибинних (або вершинних) витоків, але насправді дуже часткова і однобічна теорія особистості. Це, свого часу, яскраво описував і Л. С. Виготський.

Необхідно виходити із визнання єдності людської природи, складної структурованості особистості, і тому суттєвим є завдання виявлення і визначення цієї структури. З іншого боку, необхідно виявити ту центральну, вихідну рушійну силу, яка спонукає динамізм і розвиток складноструктурованої особистості, визначити механізм цієї динаміки. Але якщо з цієї точки зору досліджувати пояснення найбільш визначних теоретиків особистості, єдність людської природи буде уявлятися дещо проблематичною.

Кожен теоретик вважає, що він знайшов витоки активності і принципи структурованості особистості, однак їхні керівні ідеї дуже відрізняються одна від одної, тому й виникає іноді враження, що йдеться зовсім про різних і несхожих представників роду Homo. Кожен теоретик малює свою картину людської природи. Звісно, найкращі теорії (З. Фрейд, К. -Г. Юнг, К. Роджерс, А. Маслоу та ін.) будуються на підґрунті емпіричних фактів, отриманих, щоправда, не у власне науковому дослідженні, а в результаті практичної корекційно-консультативної

роботи. І це є кардинально важливим моментом, адже в такий спосіб отримуються не наукові, а житейські факти, і саме тому ми й називаємо деякі теорії геніальними, що в них без наукового дослідження здійснюється "прорив" до сутності явищ, хоча він є "заслугою" мислення науковця, його інтуїції.

В цілому ж наука не може і не повинна обмежуватися *лише* інтуїцією. Саме через цю підміну інтерпретація емпіричної очевидності з самого початку містить довільні припущення – і ця довільність стає все більш очевидною по мірі того, як теорія розвивається і набуває більш розробленої і витонченої форми, вважає Е. Кассірер. З. Фрейд підкреслює значення сексуального інстинкту, А. Адлер проповідує волю до влади, А. Маслоу говорить про прагнення до самореалізації. І в *цих* галузях перераховані дослідники (як і інші – в своїх галузях) мають неперевершені результати і дуже важливі висновки.

Але все змінюється, коли кожна теорія намагається стати всеохоплюючою, коли вона перетворюється на "прокрустове ложе", на якому *будь-які,* в тому числі і нові, емпіричні факти починають підганятися під заданий зразок. Саме так теорії перетворюються на міфи. Е. Кассірер зазначає, що "ми не маємо поки що методу для упорядкування і організації емпіричного матеріалу".

Вже поверховий погляд на різноманітність досліджень (концептуально-теоретичних і власне експериментальних) психології особистості засвідчує, що ми повинні відступити від жорсткої логіки, згідно з якою є нібито більш "правильні" і більш "хибні" теорії та наукові дані. Будь-яка теоретична концепція якоюсь мірою відбиває певні грані особистості людини. Тому дослідник має бути дуже кваліфікованою і відкритою людиною, яка здатна асимілювати різні судження (різний досвід), не відкидаючи їх.

Отже, діалогічність дослідницької позиції в галузі сучасної психології особистості є необхідною. Цю ситуацію яскраво і образно окреслив класик-персонолог Г. Олпорт: "Осуду заслуговує той, хто хотів би закрити всі двері, крім одних. "Найкращий" спосіб втратити істину – повірити в те, що є дехто, хто вже повністю володіє нею... Нам треба відкрити двері, особливо ті, що ведуть до утворення і розвитку людської особистості. Оскільки саме тут наша неосвіченість і наша невпевненість є максимальними".

Особистість живе, розвивається, функціонує і формується лише як цілісність. В. Штерн зазначає: "Цілісність особистості ніколи не являє

собою завершену і визначену раз і назавжди конструкцію, вона завжди неоднозначна, вона існує водночас реально і потенційно". У цьому живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки окремих складових і змінюються самі ці складові. Але ці зміни – вторинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають внаслідок живого руху особистості, нагромаджуються і сприяють наступним цілісним рухам.

Г. Олпорт зазначав, що особистість – це швидше перехідний процес, ніж завершений продукт. Вона постійно змінюється. Саме цей процес зміни, становлення, індивідуалізації становить особливий інтерес. Таким чином, ми бачимо цікаве поєднання: дійсне розуміння природи цілісності, унікальності особистості має прийти не через розуміння якоїсь штучної її структури.

Слід виходити з того фундаментального положення, яке було сформульовано ще Львом Семеновичем Виготським: культурно-історичний розвиток індивіду має свій "перед-початок" в деяких імпульсивно-інстинктивних структурах, що оформлюють мотиваційно-потребову сферу індивіда.

Коли ми говоримо про те, що особистість є продуктом суспільних відносин – це, безумовно, так. Але ***як*** і ***звідки*** зароджується цей продукт – є, водночас, і невідомим, і ... очевидним. Людина входить у соціум. З ***чим*** же вона входить сюди? Якщо проаналізувати всі теорії і експериментальні дані, зокрема, побудови Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, Г. С. Костюка з приводу само-руху, само-реалізації (а також теорії А. Маслоу і Р. Мея), можна прийти до такого висновку: "між" народженим людським індивідом і його мотиваційно-потребовою сферою, якій ще лише доведеться сформуватися, відпочатково існує певна генетично-вихідна одиниця, яка і конституює цей розвиток і весь процес прийняття соціальних норм.

Аналізуючи емпіричні результати, отримані за допомогою експериментально-генетичного методу, який був обґрунтований Л. С. Виготським, враховуючи закономірності співвідношення навчання, виховання і психічного розвитку (Г. С. Костюк), спираючись на природу встановлених в експериментальних дослідженнях механізмів конструювання і проектування соціальних здібностей (В. В. Давидов), враховуючи положення теорії поетапного формування розумових дій (П. Л. Гальперін), аналізуючи роботи з біології і генетики, ми прийшли до висновку, що силою, яка породжує людське життя, є ***нужда***.

Функції нужди

Коли говориться, що життя породжує життя, слід відповісти на питання: "Яким же чином це відбувається?". Породження життя як такого полягає в нужді. І любов починається з нужди і реалізується, визначається в новій особі, як своєму креативному продукті.

Логіко-психологічний аналіз дозволив виокремити генетично вихідну суперечливу "одиницю", яка лежить в основі і біологічного, і соціального існування людини, оскільки вона, нужда, фактично і являє собою "неможливу", "дивну", суперечливу єдність цих двох начал. Саме тому вона – безкінечно активна і енергетично ємна.

Отже, витоки, істотні особливості руху особистості слід шукати у витоках самого життя. Послухаємо, що говорить Аллен Уілліс:

"Ми починаємо своє існування у вигляді невеличкого потовщення на кінці довгої нитки. Клітини починають рости, наріст поступово набуває людської форми. Кінчик нитки виявляється схованим всередині, недоторканий і захищений.

Наша задача в тому, щоб зберегти його і передати далі. Ми на короткий час розквітаємо, вчимося танцювати й співати, набуваємо кілька спогадів, які увіковічуємо в камені – але швидко марніємо і знову втрачаємо форму. Кінчик нитки тепер знаходиться в наших дітях і тягнеться крізь нас, йдучи в таємничий глиб віків. Незчисленні потовщення утворювались на цій нитці, розквітали і марніли, як марніємо зараз ми. Не залишається нічого, окрім самої нитки життя. В процесі еволюції змінюються не окремі нарости на нитці, а спадкові структури в ній самій".

Що забезпечує і викликає цей постійний, невпинний рух людського духу, наступність і нескінченність поколінь людських особин? На Землі життя людини (як і життя взагалі) не виникає з не-життя, воно *продовжує*, наслідує інше життя. І це – кардинальний момент: життя породжує саме життя, і у витоках цього – особлива життєстворююча всезагальна інтенція – *нужда*, як прагнення бути, жити, продовжуватись в інших.

Нужда розглядається як вихідний, всеохоплюючий напружений стан біосоціальної істоти, який спонукає її активність – життя. Природа нужди являє собою відпочаткову енергетично-динамічну єдність біологічних і соціальних складових людської істоти.

Нужда є психологічним показником активності особистості, особливим базальним станом, динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути продуктивним протягом усього життя.

С. Л. Рубінштейн зазначив: "Вона (людина. – С. М.) пов'язана з оточуючим світом, у неї існує нужда в ньому... Ця об'єктивна нужда, відображаючись у психіці людини, переживається нею як потреба".

У світовій літературі багато уваги приділяється вивченню потребової сфери особистості. Зокрема, існує авторитетна і стійка тенденція інтегрувати різноманітні інтенціональні прояви людини з метою пошуку вихідних джерел її активності ("libido" Фрейда, "інстинкти" Мак-Даугалла, "базові потреби" Маслоу тощо).

Категорія нужди, яка вводиться тут, найбільше корелює з "базовими потребами" Маслоу, хоча існують і значні відмінності. А. Маслоу, хоча і декларує базові потреби як всезагальні, "організмічні", все ж таки бачить в них виключно *біологічне* коріння. Фактично, це інстинкти, які, вважає Маслоу, у людини дуже слабкі, порівняно з тваринами, і підсилюються вони завдяки зустрічі з соціальним світом: "Багато користі нам принесло б усвідомлення того факту, що вищі прагнення є частиною біологічної природи людини, такою ж невід'ємною, як потреба в їжі... Ми знаємо, що вони *модифікуються* під впливом культури, протягом накопичення досвіду взаємодії з оточуючим середовищем і пізнання адекватних способів їх задоволення" (виділено нами. – С. М.). Відмінність нашої позиції уявляється суттєвою.

Нужда – вихідна базальна енергетична інтенція з самого початку не є суто біологічною, а має єдину біосоціальну природу, оскільки являє собою своєрідно-унікальне нескінченне продовження нужди соціальних істот (батьків дитини), що опредметнилась у креативний продукт – нове життя.

Так біологічне поєднується з соціальним, утворюючи в людській істоті нерозривну цілісну єдність, так соціальне стає біологічним. Нужда не "*модифікується*" ні в які інші структури: вона породжує "на собі", "в собі" окремі і різноманітні потреби, які опредметнюються, задовольняються, переживаються і розвиваються. Потреби виникають як окремі відгалуження на цілісному і єдиному носієві – нужді. Це виникнення зумовлене "зустріччю" нужди з об'єктами і явищами оточуючого середовища, перш за все – соціального.

Але сама нужда як вихідна інтенційна енергетична сила опредметнюється лише в такому ж цілісному продукті – з'єднанні двох нужд, двох особистостей, і тоді народжується людське дитя. Саме біосоціальна, за визначенням, нужда зумовлює відпочаткову потенційну особистісність цієї дитини. Але не тільки нужда... Іншим вихідним аспектом

– наявність спадкових людських задатків у дитини. Рух нужди перетворює потенційне в актуальне, і тут ми бачимо початок формування – виникнення особистісної *структури.*

Нужда – це сигнал мудрості тіла про дискоординації функцій організму та природна енергетично-інформаційна структура, яка забезпечує її життя в онто- і філогенезі.

Отже, саме опредметнена нужда двох особин протилежної статі і породжує нове життя. Звідси починається єдність біологічного і соціального, оскільки нужда відпочатково має біосоціальну природу. Нужда, породжуючись самим фактом свого історичного буття, втілюється в людській істоті і виходить на новий оберт свого існування, лише опредметнившись в новому житті, в *новій* людській істоті. Будучи за природою нібито виключно біологічною, ця істота за посередництвом упредметненої – втіленої в неї – біосоціальної нужди несе в собі величезний пласт *соціальної* реальності, яка привласнена її пращурами в процесі життя і стала у деякій мірі біологічною.

У людській істоті (в особистості) – стільки ж біологічного, скільки і соціального. Це означає, строго кажучи, що у людини немає *жодного* інстинкту, потягу, потреби, які б мали *виключно* тваринну природу (в чистому, так би мовити, вигляді). За своєю природою, за змістом, за способом вияву і засобами досягнення, за особливостями переживання (як представленості у свідомості), *всі* інтенції є виключно людськими, які виросли на єдиному біосоціальному носії – нужді. І точно так же, у людини немає жодної *чисто* соціальної, культурної інтенції і потреби, адже всі вони – прояви і втілення нужди живого, природного єства.

Саме в цьому – дійсна єдність і цілісність людської істоти. На цей момент єдності звернув увагу К. -Г. Юнг. "У всій людській діяльності існує, – говорить Юнг, – *апріорний* фактор, так звана природжена, досвідома і безсвідома індивідуальна структура душі... І в той момент, коли перші прояви психічного життя стають доступними спостереженню, треба бути сліпим, щоб не визнати їх індивідуальний характер, тобто неповторну особистість, що стоїть за ними. Важко уявити, що всі деталі набувають реальності лише в момент їх виникнення".

К. -Г. Юнг, як відомо, вважав, що *за* реальною поведінкою знаходяться особливі *образи,* архетипи, що містять у собі способи і стилі людської активності. Він наполягав на їх спадковому характері. Поведінка людини витікає з паттернів діяння, які й являють собою обра-

зи-архетипи. Це й є суто людськими якостями людської істоти, специфічною людською формою, що набувають її дії. "Ця форма спадкова і існує вже в плазмі зародку. Уявлення про те, що вона не передається спадковим шляхом, а заново виникає у кожної дитини, настільки ж абсурдні, як і стародавня віра в те, що сонце, яке встає ранком, – це *інше* сонце порівняно з тим, що сідає ввечері". Юнг, наголошуючи на успадкуванні образів-архетипів, визнає, що ця теза не може бути доведена в сучасній науці.

Нужда, в принципі, може асимілювати в собі певні всезагальні способи людської поведінки і виявляти їх при зустрічі з оточенням через потреби і їх опредметнення. Нужда породжує існування і ускладнює його. Ми можемо говорити тепер про душевно-духовне – без містики і метафорики – як продукт еволюції нужди, втіленої в людській істоті. "-Загальний напрям руху – зростання форми, все більше усвідомлення, від матерії до розуму і до самосвідомості. Гармонія людини і природи може бути віднайдена протягом подорожі по старовинному шляху, що веде до більшої свободи й усвідомлення".

Виховання, інші соціальні впливи відкривають і актуалізують у біосоціальній нужді, в загальній цілісній природі людської дитини її соціальні спадкові аспекти, і лише тоді вона починає розвиватися як особистість. Сама істота стає іншою, і знову ми бачимо, як соціальне стає біологічним.

Нужда – це генетичне вихідне відношення, що конституює особистість, незрозумілим поки що унікальним способом вбирає і з'єднує в собі і біологічне, і соціальне, і в онтогенезі соціальне перетворюється на біологічне, але не в дорослих особинах, а в новонародженому індивіді як продукті любові.

І коли ця специфічна форма нужди реалізується в здібність стати особистістю, вона несе в собі вихідну інтенцію: новонароджений індивід виявляється готовим до соціалізації. Соціальне привласнюється дуже легко, напрочуд легко, якщо зважити на те, що перед нами біологічна, по суті, особина. Без наявності нужди не можна стати особистістю, ніяка біологічна дресура не може призвести до соціального становлення індивіда.

Розуміння нужди як єдиної суперечливої цілісності біологічного і соціального дає можливість більш змістовно розглядати її специфічні породження – психологічні засоби, соціальні потяги, інші структури, формування яких визначає спрямованість і саме існування особистості.

Повертаючись до аналізу різних теорій, зазначимо, що вони, на наш погляд, просто "вхоплюють" окремі моменти і аспекти існування та розвитку нужди (Г. С. Костюк, П. Я. Гальперін, Ж. Піаже, Л. С. Виготський). Ідучи різними теоретичними шляхами, вчені приходили до одного й того ж (хоча й не експлікованого) положення – механізм породження психічного знаходиться в нужді. Тут – єдність біологічного і соціального, тілесного і духовного. Ми, фактично, фіксуємо зараз наявність різних шляхів до одного й того ж фундаментального суперечливого підґрунтя особистості.

Таке розуміння єдності біологічного і соціального, тілесного і духовного відкриває нові можливості в дослідженні проблем, у тому числі й тих, що вже давно і плідно вивчаються. Так, розглядаючи питання співвідношення навчання і розвитку особистості, слід зараз зауважити, що навчання дійсно має "забігати" наперед розвитку, але з урахуванням того моменту, який конституює відпочатковість цього відношення.

Нужда породжує і актуальний рівень розвитку, і зону найближчого розвитку, оскільки є, взагалі, тим вихідним, що визначає психічне буття людини як таке. Якщо повернутися тепер до витоків і механізмів формування особистості сліпоглухонімої дитини, необхідно прийняти до уваги важливе положення Е. В. Ільєнкова, який зміг встановити, що є визначальним в даному випадку. Він загострив значення соціального впливу, і це дуже вірно, але справа не лише в ньому. Ці впливи тут дійсно дуже складні, дидактично і методично вельми важкі і дійсно дозволяють дитині (не дивлячись на втрату провідних аналізаторів) ставати особистістю. Але важлива й інша сторона: у цих дітей існує відпочаткова, біосоціальна нужда стати особистістю.

Біологічне виявляється настільки пластичним, що воно під впливом соціального середовища, існуючи в єдиній динамічній парі, дає можливість розвиватися ідеальному психічному, навіть за умови істотних відхилень. І в цьому – сутність проблеми. Якщо б не було нужди, яка виступає початком і закінченням особистості, не було б і цього біосоціального породження нової єдності – особистості людини.

Нужда – це генетично вихідне відношення, яке конституює в єдиній дихотомічній парі дозрівання біологічної особини і психологічний вияв соціальних впливів, що й породжує особистість.

За Л. С. Виготським, соціальне з'являється "на сцені" двічі: спочатку як розподілена функція між двома особинами, потім відбувається привласнення людських здібностей і вступає в силу закон нужди, але в

іншому вигляді (в підлітковому віці). Тут нужда входить в соціальний контекст продовження роду. Саме вона визначає "друге" породження особистості. Коли він аналізував дану проблему, він весь час повертався до методу, називаючи його каузально-динамічним, генетичним, інструментальним, експериментально-генетичним. В одному місці він говорить про генетико-моделюючий метод, який, на відміну від інших, повинен працювати не з конструктами соціального порядку при привласненні здібностей, що запрограмовані соціумом, а з явищем моделювання і відтворення цього присвоєння.

З чого ж присвоєння починається? Воно починається з нужди. Коли опредметнена нужда двох особин протилежної статі проростає в нове життя, тоді (мовою Л. С. Виготського) новоутворенням виступає біосоціальна істота, що з'являється у світ. І правий був Г. С. Костюк, коли говорив, що людина народжується біологічною істотою, але маючи потенцію стати особистістю. "Маючи потенцію" – це означає, що вона сама в собі вже несе біосоціальну нужду, як історичний сенс відтворення роду людського.

Ще раз повернемось до проблеми того, як колись соціальне стає біологічним чи то у одного індивіда, чи то у двох. Чому йдеться про двох індивідів? Тому що існує той "гала-ефект", який визначається накладанням емоційно-біологічних структур одна на одну, що породжує те, ім'я чому – закоханість.

Звідки ж вона виникає? Дійсні витоки її – біологічні. Але саме біологічне привласнилось лише в результаті могутніх соціальних взаємодій з середовищем, з людьми і суспільством, які й породжують ту здібність, що виявляється в любові до іншої людини не на простому елементарному рівні відтворення випадковості, а відтворення в самому собі самого себе, тобто того, кого я очікую побачити в майбутньому. Це те моє генетичне вихідне, яке вже на рівні з'єднання яйцеклітини і сперматозоїда несе в собі і соціальне і біологічне: будучи за своєю природою, за своїм началом соціальним, воно стає біологічним, оскільки зароджує нове життя.

Породжуючи нове життя, біологічне проходить певні етапи. Це достатньо описано в літературі, є різні теорії, про які вже йшлося. Ми звернемо увагу зараз на той момент, коли новонароджена дитина займає позицію готовності стати особистістю. Народжена соціальна істота є водночас і біологічною, і вона, власне, рухається в дихотомічній парі: по-перше, вона несе в собі генне спорядження, яке реалізується через адаптаційний механізм, що виступає механізмом власне розвитку.

Але є другий аспект: як же поводить себе подружня пара, яка виступає атрибутивним еталоном привласнення стосунків соціального порядку? Тут-таки все й відбувається: з одного боку, йде (ніби) реалізація анатомо-фізіологічних задатків, які проростають в людській потенції через сенсорно-перцептивну сферу, через рухливі дії, в яких привласнюється культура як здібність (реалізована, моя), привласнюються стосунки, поведінка і норми соціальних ролей, які є бажаними для тих батьків.

Підкреслимо – ми маємо справу не з стосунками "мати – дитина", "батько – дитина", а з стосунками "батько – мати", "дід – бабуся", "бабуся – мама", і оце доросле оточення виступає конституюючим моментом і додає вектор розвитку особистісних очікувань. Не поведінкові реагування по відношенню до дитини спочатку, а спочатку йде привласнення (мимовільне, безумовно-рефлекторне, поки на рівні сенсорно-перцептивному) цих соціальних ролей, які задають інтенцію особистісного розвитку.

Наше розуміння категорії нужди дозволяє говорити не стільки про привласнення, скільки про моделювання: психічне, спонукане нуждою, викликає особливу – *особистісну дію* людини. Ця дія на початку (в ранньому онтогенезі) є виключно афективною (але все ж вона є особистісною, як унікальна й неповторна і у плануванні, і у виконанні). Зустріч цієї дії з об'єктом породжує не лише задоволення цієї "ділянки" нужди, вона породжує пізнання. Так з'являється пізнавальна потреба, що розвивається далі в інтелект, утворюючи, в кінцевому рахунку, цілісну когнітивну сферу особистості.

Все починається з вираження нужди, тобто – з власної активності, і саме це, а зовсім не "тиск" і приреченість до соціального оточення, викликає процес інтеріоризації. В чомусь-таки правий В. П. Зінченко, коли пише про те, що екстеріоризація відбувається в часі раніше, ніж інтеріоризація. Але щоб емпірично дослідити це, потрібен адекватний метод – генетико-моделюючий експеримент.

У іншій парадигмі (точніше – в різних парадигмах) працювали З. Фрейд, А. Адлер, К. Роджерс, А. Маслоу, інші персонологи. Вони доволі штучно (хоча іноді й геніально тонко) виокремлювали парціальні носії базальних властивостей людини, які зводили: один – до сексуальних потягів, інший – до домінування, деякі – до прагнення самореалізації; екзистенціалісти бачили кореневе, те, що визначає сенс життя, в духовності, в проблемах внутрішніх переживань людини, її очікуваннях, прагненнях, плануваннях і т. д.

Ми повинні констатувати, що перед нами все ж – цілісне знання, незважаючи на його різноманітність. І нам здається, що культурно-історична теорія може "охопити" його – і вітчизняні концепції (Г. С. Костюк, Л. І. Божович, Б. Г. Ананьєв, К. К. Платонов, О. М. Леонтьєв. С. Л. Рубінштейн), і зарубіжні численні теорії особистості (З. Фрейд, К. -Г. Юнг, Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс і ін.). Адже все це – гілки знання, які говорять про одне й те саме, тому що ключовою постаттю в них, як ми говоримо, ідеальним об'єктом, виступає реальна духовно-тілесна істота – людина та її усвідомлена предметно-практична діяльність. І всі перераховані погляди, в кінцевому рахунку, поки що сходяться в єдиному змістовному й безперечному: на відміну від законів природи, закони соціальні і закони психічного розвитку пояснюються лише через діяльнісне опосередкування.

Вирішення завдання пізнання моменту зародження і становлення психічного приводить до необхідності використання генетико-моделюючого методу, який грунтується на наступних *принципах: принцип єдності біологічного і соціального, принцип аналізу за одиницями, принцип системності, принцип проектування, принцип креативності як прояв акмеологічного аспекту того чи іншого сензитивного періоду в процесі привласнення здібностей* (ці принципи будуть розкриті у відповідному розділі книги).

Атрибутивні ознаки нужди

Центральним у генетичній концепції особистості є принцип єдності біологічного і соціального. Протиставлення біологічного і соціального є, на наш погляд, до деякої міри вірним, але "підігнаним" під дослідницьку проблематику певного вченого. Насправді (в логіці об'єкту), важко розмежувати, де в особистості біологічне, а де соціальне, тим більше, що в онтогенезі соціальне стає біологічним.

Атрибутивна змістовна ознака нужди – її гетерогенність: біологічне і соціальне тут відпочатково складають суперечливу або абсолютно нерозривну єдність.

Нужда має інформаційний аспект. Здається прикрою помилкою фактичне постулювання вченими незмінності природи вихідної життєвої енергетичної субстанції (Фрейд, Юнг, Плотін, Платон etc.). Кожне ***відгалуження нужди*** породжує живу істоту як суб'єкта реалізації її суттєвої функції.

Поки жива істота – в ній існує відгалуження нужди, яке є саме відгалуженням – "тобто, воно залишається складовою єдиного потоку нужди. Численні життєві прояви і контакти живої істоти, всі її зміни вбираються (асимілюються) нуждою, залишаються в ній, збагачують і урізноманітнюють цей нескінченний енергетичний плин величезною цільністю нової інформації.

Зустріч двох істот, що відбувається з метою власного продовження через створення і народження нової істоти, означає не лише подвоєння енергії, але й подвоєння інформації, урізнобарвлення існування – саме це є вихідною умовою розвитку.

Атрибутивна властивість нужди – її здатність до розвитку (саморозвитку).

Аналіз філо- і онтогенезу живого засвідчує, що нескінченний плин нужди, її саморозвиток не є випадковим і хаотичним. Він має спрямування. І спрямований він на постійне ускладнення і підвищення інтегрованості. Це рух завершується в умовах Землі "виходом" нужди на позицію можливості усвідомлювати саму себе (рефлексія). Але можна відповідально говорити про те, що це не є дійсним кінцевим етапом становлення нужди: просто людство виникло на цьому етапі і нужда відрефлектувала саму себе. Але рух продовжується… ,

Атрибутивна ознака нужди полягає в тому, що її розвиток є ***спрямованим і являє собою ортогенез.***

Важливою атрибутивною властивістю нужди є її здатність до породження. Ця креативна якість виявляється в усьому, що пов'язане з життям, і це є, дійсно, справжнім дивом (О. Ф. Лосєв). Але ми зупинимось тут на найбільш суттєвому. Зустріч двох відгалужень нужди, втіленої в живі істоти різної статі, породжує якісно нову нужду (інформаційно і енергетично нову), яка продовжується в існуванні нової живої істоти. Цей акт є єдиним цілісним упредметненням нужди в живій природі.

Якщо ж говорити про людину, ми зустрічаємось з "другою" реальністю: нужда людини може створювати і нову людину, і якісно новий продукт (творчість). Особливості цього аспекту ми розглянемо нижче. Однак необхідно зазначити, що в акті створення нужда зовсім не виступає в ролі такого собі модифікованого libido (навіть у тваринній царині), адже вона відпочатково є єдністю натурального і соціального.

Атрибутивна властивість нужди полягає в тому, що вона існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту; поза живим

ми не маємо такої енергетично-інформаційної біосоціальної сутності, якою є нужда.

Вона пов'язана з суто фізичною енергетикою Всесвіту, але виникає та існує виключно як втілена в біологічну істоту. Тут, швидше за все, ми маємо ефект, схожий з тими явищами мікросвіту, відкриття яких призвело до необхідності створення принципу доповнюваності: жива істота існує водночас і як структура, і як втілена у ній нужда. З іншого боку, нужду ми не можемо охопити іншим шляхом, окрім вивчення живої істоти як її прояву. Отже, все залежить від ракурсу дослідження.

Атрибутивною властивістю нужди є її афіліативна природа; дійсною формою існування нужди є любов.

У аналізі нужди ми схильні розглядати любов (слідом за Т. де Карденом) досить широко, вважаючи її силою, що протистоїть космічній ентропії і зумовлює рух усіх живих істот (не лише людей) одне до одного. І саме результатом цього руху є ***народження людини.***

Атрибутивною ознакою нужди є нескінченність її існування; завершеним (кінцевим) є існування організму, особистості як носіїв і втілення нужди.

Але завдяки зустрічі і через неї нужда продовжує своє існування і є нескінченною в часі. Нам здається, що аналіз даної атрибутивної властивості дозволить, крім усього іншого, відкрити нові аспекти значення часу в житті.

Як накопичуються знання в історії культури, і яке "представництво" в цьому має конкретна особистість? Чому ці знання стають надбанням людини? І, з іншого боку, чому іноді виявляється правильним вислів, що "на дітях геніїв природа відпочиває?"

Останнє питання можна попередньо пояснити в нашій парадигмі. Це є специфічна форма "вибирання" креативного компоненту нужди, яка вимагає паузи для поновлення могутності точно так, як її вимагає земля після кількох зібраних врожаїв. Так і людське дитя, успадковуючи біосоціальну могутність, яка приводить його в життя, не знаходить чи то адекватних соціальних впливів на його мотиваційно-потребову сферу, чи сама ця сфера, або ж і вся цілісна нужда, існує в даному випадку в якомусь неповноцінному вигляді. (Може бути, що геній нужду свою втілив в свої креативні продукти, і її просто "не вистачило" для повноцінного і всебічного упредметнення в його дитині).

Креативний компонент діяльності перетворює людську нужду в самоціль. І тут відбувається багатовекторний розвиток здібностей як таких, що реалізують власну нужду особистості в предмети культури, які залишає після себе особистість, і здібності, що відтворюють саму нужду в роді людському.

На основі логіко-психологічного аналізу теорій особистості, та на підставі попереднього вивчення відповідних емпіричних матеріалів, вдається підійти до виокремлення і вибудови розуміння проблеми, побачити "відсутню ланку", нерозробленість і незрозумілість якої методологічно не дозволяє рухатись далі. І саме тому теорії особистості починають ніби повторювати одна одну, не додаючи нічого істотного, а лише знаходячи нові тоненькі вузлики, які пояснюють деякі моменти в поведінці людини, її творчості і діяльності, але давно вже не відкривають суттєвих кардинальних явищ.

Так, теорія діяльності, розглядаючи діяльність як пояснювальний принцип психології людини, не доходить до самих витоків. Найближче до них був все ж таки М. О. Бернштейн, який у "живому русі" побачив відтворення всього людського життя. Порівнюючи його погляди з положеннями З. Фрейда, необхідно відзначити, що останній, безумовно, досить тонко "спіймав" цей вихідний інстинкт, сексуальний потяг (libido), який дійсно притаманний всім живим істотам. І він вивчив важливі явища "заміщень libido" – своєрідної символіки, що якимось чином нагадує "знаряддя" й "знак" у Виготського. Але що ж привело (й постійно приводить) до створення знаряддя і знаку і їх привласнення як здібностей в процесі діяльності? Це питання навіть не піднімається.

З іншого боку, З. Фрейд, пояснюючи різні поведінкові реагування (головним чином, в аспекті патопсихологічному), невротичні стани тощо, апелює до минулого. Але як же все це з'явилось там, у минулому? Можна припустити, що ці поведінкові паттерни з'явилися в процесі неадекватного соціального впливу оточення на нужду, яка існує у індивіда. Якщо це так, то лише аналіз даного прикладу дозволяє сказати, що нужда – без перебільшення альфа і омега психології особистості (термінологія Л. С. Виготського). Це є та одиниця аналізу, з розгляду якої слід починати дослідження особистості.

Нужда в класичному своєму варіанті виявляється в акті народження, і вдруге вона "з'являється на сцені", очікуючи зустрічі зі світом, у підлітковому віці, де вона в своїй дійсній природі виявляється дуже чітко, коли наступає період відтворення собі подібного, коли знову відбувається вибір і зустріч індивідів протилежної статі, які здатні народжува-

ти третю, новостворену людську істоту. І саме в цьому сенсі дитина – це є упредметнена нужда двох дорослих людей протилежної статі.

Нужда – це стрижень, що пронизує особистість в її житті, з'єднуючи в складну цілісність біологічне і соціальне. Вона – той вектор, на якому сходяться і виявляються в єдиному вихідному біологічне і соціальне. І це є витоки, джерела, а з іншого боку – це є вичерпне закінчення життя.

Нужда завжди виступає конституантом – і в соціальному середовищі, і в самому існуванні, і в тілесній організації людини. Вона є дійсно тим вихідним, тим вододілом, що дає можливість по-новому подивитися на всі теорії, і ця категорія ніби вміщує в собі всі парадигми, і несе в собі ту хвилю нового підходу до розуміння особистості, який не вичерпується мотиваційно-потребовою сферою та іншими окремими частинами цього грандіозного і чудового утворення.

На нашу думку, введення категорій нужди необхідне і в діяльнісному підході, і в екзистенціальному, і в психоаналізі, і в глибинній психології. Адже нужда – це науковий факт, це те, що описує реальність, яка не лише існує в особистості, але й конституює її. Адже все дійсно починається з нужди, котра виникає на з'єднанні фундаментальних векторів двох соціальних істот, які в соціальному контакті породжують нову біологічну особину – потенційну особистість.

Відзначимо: прогрес у науковому пізнанні особистості ми пов'язуємо з необхідністю організації досліджень, які б фіксували особливості самого предмету вивчення (логіка об'єкту) в його цілісності і унікально-специфічній складності. Природа особистості така, що вона існує як факт лише в русі, в розвитку.

Адекватним підходом до її вивчення є генетичний, а методом – генетико-моделюючий експеримент.

Самореалізація особистості

Питання самореалізації (самоактуалізації) особистості традиційно пов'язуються з гуманістичною психологією, у якій даний термін є центральним. Звернімо увагу на представленість ідеї самореалізації у вітчизняній психологічній науці. Аналіз дає змогу відкрити глибокі й змістовні філософсько-психологічні підвалини даного явища. Єдине, що слід враховувати при цьому, – достатньо нечасте вживання терміна "самореалізація".

"В основі прагнення людини до самореалізації, – зазначає Д. О. Леонтьєв, – лежить не завжди усвідомлюване прагнення до безсмертя, яке може усвідомлюватися в різних формах як прагнення підвищити знання, покращити умови життя людей, передати іншим знання та досвід, відкрити людям сенс тощо". Таким чином, ми маємо справу із сутнісним, вихідним компонентом життя особистості, причому таким, що не може існувати в межах буття людини.

Реалізувати вдалі прагнення можна лише вийшовши за ці межі, але "вихід за межі індивідуального буття для окремого індивіда – лише шляхом приєднання до чогось більшого, що не закінчить свого існування з фізичною смертю індивіду". Але що являє собою це "приєднання"? Ще О. Ф. Лосєв зазначав: "Особистість, якщо вона є, взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою". Отже, "особистість є завжди виявленням". При цьому вираження не є просто функцією особистості, а її необхідним базисним атрибутом. Як бачимо, за О. Ф. Лосєвим, особистість є, перш за все, виразною формою.

Виразне буття є завжди синтезом двох класів, одного – зовнішнього, очевидного і іншого – внутрішнього, осмислюючого, такого, що припускається. Вираження є завжди синтезом чогось внутрішнього і чогось зовнішнього. За думкою філософа, у вираженні особистості представлена тотожність її зовнішнього і внутрішнього.

Це виявляється, наприклад, у тому, що, сприймаючи особистість суто зовнішньо, ми ніби охоплюємо і внутрішнє, те, що виявляється в зовнішньому. "Сам термін вираження вказує на деяке активне самоперетворення внутрішнього в зовнішнє". Ця драматична єдність зовнішнього і внутрішнього становить, власне, життя особистості, її розвиток. Саме виражальна активність людини викликає життєвий рух особистості, у якому вона стикається із зовнішнім світом, насамперед соціальним.

Таким чином, перед нами ніби три буття особистості: "внутрішнє буття" – сутнісне, смислове ("первообраз" – за Лосєвим), "зовнішнє буття" – вигляд, лик, поведінка, особливості і світ зовнішній – простір буття. Вона становить єдину рухливу цінність.

По-перше, вираження як наслідок особистісної активності – це й є ніщо інше, як реалізація її внутрішньої сутності (виражена – отже, така, що стала реальною). Тим самим самореалізація наділяється всезагальною і обов'язковою якістю життя особистості. Можна, звісно, говорити про її ступінь у житті конкретної особистості, але хибний пафос гуманістичної психології тут зникає.

По-друге, суттєвим є розуміння позиції особистості щодо довкілля. Для О. Ф. Лосєва існує не просто чужий, суто об'єктивний зовнішній світ, а "зовнішній світ буття особистості". Людина не протистоїть світу, а ніби огортається ним, і це – вже її світ.

Такої думки дотримується і С. Л. Рубінштейн: людина не протистоїть світу, а перебуває всередині світу, і її життєдіяльність протікає в її світі. Саме вираження (реалізації внутрішнього) зумовлює це дуже важливе перетворення, що й робить зовсім унікальним процес існування особистості.

Вираження і його вища особистісна форма – втілення – породжує принципово нову форму співіснування людини і оточуючого її світу. Втілення (упредметнення в термінології діалектичного матеріалізму) – це закарбування живої активності як процесу життя людських сутнісних сил у предметі, перетворення логіки дій суб'єкта у власне предметне зображення і віднаходження суб'єктом своєї дійсності в об'єктах, які несуть на собі і зберігають образ його діяння. Саме результатом процесу діяння є те, що як уже вказувалося, світ перестає бути *перед* і *проти* людини, перетворюється на її світ.

Умовою виникнення й існування свідомості, як стверджує Г. С. Батищев, упредметнення – це процес самовтілення людини "як субстанціальної культурно-творчої сили, це є створення нею предметного світу власної культури, у якому вона стверджує свою суб'єктивність тим, що набуває об'єктивної дійсності самої себе як суб'єкта. Цей процес не являє собою просту зміну зовнішніх об'єктів, а є реалізацією тотальної сутнісної людської потреби – самореалізуватися, тобто – залишити після себе слід.

Результатом цього процесу завжди є твір. "Хоча жоден частковий, фрагментарний твір, – зазначає далі Г. С. Батищев, – не являє собою вичерпного образу людини, все-таки саме у своїх творах (і ніде більше) людина знаходить для себе і для інших відкрите й фіксоване вираження того, чим вона змогла і думала стати".

Концепція Г. С. Батищева близька до психології А. Маслоу (навіть лексично), і, з іншого боку, наскільки вона – глибша. Питання, що постійно "зависає" в межах гуманістичної психології ("що конкретно має робити людина, щоб самореалізуватися?"), отримує тут доволі чітку й ґрунтовну відповідь. Людина самореалізується там, де вона втілюється, у тому, що вона створює. Виявляється, що твір завжди має "адресу", і сам твір продовжується і завершується в інших діяльностях і інших суб'єктах.

Потреба самореалізації дійсно є сутнісно і тотально людською якістю, але вона існує не у формі підвищення уваги до себе, болісної рефлексії і самовдосконалення, а у формі прагнення щось створити, залишити слід у чомусь, або в комусь. Це розуміння, як легко бачити, повністю відповідає контексту думок С. Л. Рубінштейна про те, що саморозвиток і самовиховання особистості полягають не в якійсь ізольованій медитативній "роботі над собою", а в активній реальній зовнішній діяльності.

Це ключовий пункт нашого дослідження: реальність мотиву самореалізації особистості – це її прагнення до втілення і творчої діяльності щодо, практично, будь-чого (тут, щоправда, існує багато етичних питань, але це вже – інша, етична, реальність), а зовсім не прагнення до самовдосконалення та досягнення успіху як соціального визначення. Останнє, хоча й дуже важливе, повинне підпорядковуватися першому, а не навпаки, у цьому випадку матимемо не самореалізацію, а соціальну адаптацію, а отже, не розвиток і ускладнення, а інволюцію і спрощення особистості.

Процес упредметнення має не лише соціальне джерело – сутнісні сили суспільно-індивідуального суб'єкта, а й соціальну "адресу". Більше того, "адреса" процесу упредметнення – нескінченність. Тут, на наш погляд, "схоплено" надзвичайно суттєвий момент: повноцінна самореалізація обов'язково передбачає комунікативний аспект у важливих вимірах усвідомлення існування іншого як "адресата" того, що створюється особистістю, прогнозування розвитку взаємодії, відповідальність.

Знову можна говорити про певне поглиблення теоретичної конструкції гуманістичної психології – при ретельному аналізі помітно, що вона схиляється до такої собі "робінзонади", а аспект міжсуб'єктної взаємодії лише додається до неї, через що завжди відчувається деяка штучність і незавершеність.

В. А. Петровський розробив теорію "особистісних внесків". Вважаючи його погляди адекватними розумінню процесу самореалізації у вітчизняній філософсько-психологічній традиції, ми повинні зауважити наступне. Будуючи свою теоретичну схему в межах, як він сам зазначає, "концепції персоналізації", він спирається на уявлення О. М. Леонтьєва про особистість як "системну якість" індивіда. "Ми конкретно характеризуємо цю особливу якість, – пише В. А. Петровський, – перш за все як здатність людини обумовлювати зміни значних аспектів індивідуальності інших людей, бути суб'єктами перетворення поведінки і свідомості оточуючих через свою відо-

браженість ("персоналізованість") у них". Дійсно, людина "опредметнює" не лише зовнішні об'єкти, але й інших людей, які теж стають певною мірою її твором. І проблема саме в цій мірі.

В. А. Петровський вводить поняття "відображена суб'єктність", яка "втілює в себе уявлення про особистісний аспект буття людини у світі як форми активної "ідеальної" присутності людини в житті інших людей, "подовженості людини в людині". А потім уточнює: "Відображена суб'єктність є, таким чином, формою ідеальної представленості саме даної людини в моїй життєвій ситуації, яка визначається як джерело перетворення цієї ситуації в значущому для мене напрямі".

Виходячи з цих тлумачень, прийдемо до думки, що особистість, взагалі-то, є ніщо інше, як "відображена суб'єктність" великої кількості суб'єктів, які свого часу були значущими для даної особистості, тобто – зробили свої "особистісні внески" в неї.

Але чи так це насправді? На наш погляд, тут може бути лише діалектичне вирішення, адже перед нами виникає антиномія: особистість, безумовно є певною сумою "відображених суб'єктностей", оскільки вона від початку існує в ситуації впливу інших особистостей. Але, водночас, вона не є і не може бути лише сумою цих внесків, адже в останньому випадку ми мали б механізм, але не особистість.

Вирішення цієї антиномії, на наш погляд, полягає у визнані того, що особистість долає відображену суб'єктність, а це і є, власне, самореалізацією. Отже, по-справжньому важливим є не кількість і сутність "внесків" в особистість інших людей, а здатність її, приймаючи ці внески, долати їх у власній активності, у якій переплавляються і перетворюються ці внески. Тобто, фактично, сутність проблеми вирішує саме процес самореалізації.

Беручи до уваги погляди В. А. Петровського в їх "чистому" вигляді, можна досить легко зробити висновок, що, наприклад, професійна самореалізація вчителя або вихователя полягає у прагненні здійснити якомога більше впливів на особистість учня і залишити "багато" відображеної суб'єктності.

На жаль, саме так це й розуміється більшістю вихователів і взагалі дорослих людей. Звідси можна було б і конкретизувати психологічний предмет: мотив професійної самореалізації вчителя – це прагнення залишити максимум "особистісних внесків" в особистостях учнів. Учитель, насправді, самореалізується в самореалізації своїх учнів. Іншими словами, учень як мій твір – це людина, якій я допоміг відчути себе самоцінною і неповторно-унікальною індивідуальністю, вільною, такою, що ставить свої цілі і досягає їх своїми зусиллями (тобто – долає відображену суб'єктність). Звісно, подібне часто пригнічує і дратує вчителів, а особливо батьків, оскільки дуже часто самореалізація того, кого виховуєш, розуміється буттєво (тобто, за теоретичною схемою В. А. Петровського, як ступінь відповідності поведінки тому, що привнесено в людину). Нам видається, що правий усе-таки К. Роджерс.

Слід зазначити, що протиріччя, яке розглядається, насправді є дуже давнім. Ось як про це писав російський педагог П. Ф. Ріхтер: "Кожен вихователь, навіть найслабкіший, навіює вихованцям повагу до своєрідності особистості, наприклад, власної. Але на тому ж уроці він знову посилено працює над тим, щоб кожен із них був нічим іншим, як повторенням його власного "Я". Собі самому він дозволяє стільки індивідуальності, скільки йому треба, щоб викоренити чужу і насадити свою. Дай боже, щоб це рідко вдавалося! І, на щастя, це й не вдається. Тільки посередність витісняє чужу посередність за допомогою своєї, тобто непомітну індивідуальність за допомогою іншої непомітної індивідуальності: звідси натовп наслідувачів...

Повертаючись до аналізу філософсько-психологічних підвалин явища самореалізації, зазначимо, що в гуманістичній психології зовсім не розглядається питання виникнення і змісту того, що повинне самореалізуватися – внутрішнього світу особистості.

За А. Маслоу, самоактуалізація – це процес, який дає змогу людині стати тим, ким вона може стати; та він обмежується цим, зовсім не звертаючи увагу на психологію того, хто самореалізується. Між тим, у контексті нашої проблеми цей аспект не можна ігнорувати як просте теоретичне обмеження, що випливає з методологічної позиції автора. Виявляється, що розуміння особливостей самореалізації та її мотивації дуже пов'язане з тим, як розуміти зміст того, що реалізується.

Вітчизняна філософсько-психологічна традиція виходить із суперечливої єдності опредметнення-розпредметнення. Якщо опредметнення є втіленням (самореалізацією) людини, внаслідок чого виникає твір, то розпредметнення являє собою зворотний процес – це активність, яка приводить до розкриття людиною предметної сутності об'єкта, присвоєння її і перетворення у своє – психічне. "Розпредметнення, – зазначає Г. С. Батищев, – це універсальний "перекладач" природи і предметних форм культури на "мову" сутнісних сил суспільної і такої, що спілкується з іншими індивідами, людини, тобто на суб'єктивну "мову" самих здібностей як живої культури". Те, що процеси (опредметнення і розпредметнення) відбуваються одночасно, означає, що самореаліза-

ція супроводжується прогресивною зміною внутрішнього світу особистості, його розвитком.

Із цього зрозумілою стає теза: самореалізація відбувається лише в такій діяльності, яка передбачає відкриття (розпредметнення) нових якостей, перспектив. Тобто – передбачає розвиток і розширення усвідомлення.

Виявляється, самореалізація не є процес-вектор, спрямований від внутрішнього світу особистості і такий, що полягає в розгортанні цього світу. Самореалізація виступає процесом "кільцево-спіральної" природи: чим більшим є внутрішній особистісний потенціал особистості, тим вірогідніше і активніше відбувається самореалізація, причому зміст її дає змогу відкривати, "проникати" в глибини оточуючого, "огортаючи" ним себе, присвоюючи його й перетворюючи у свій потенціал. І це виводить самореалізацію на вищий ступінь: процес виявляється дійсно нескінченним, але лише тому, що нескінченним є світ, у якому живе особистість, і необхідним є її прагнення пізнати, перетворити цей світ, залишити власний відбиток.

Розглянуті теоретичні положення суттєво уточнюють вихідну проблему: самореалізація особистості (а отже, і її мотивація) є "природною" і тотально-всезагальною якістю (ознакою) будь-якої особистості. Не може стояти питання про її додаткове формування. Більше того, виявляються відомими й основні механізми цього процесу. Тож проблема полягає в тому, що люди далеко не завжди розкривають (а отже – і формують) усі свої сутнісні сили – якості, залишаючись навіть неосвіченими щодо власного потенціалу.

Аналіз основних положень вітчизняної філософсько-психологічної традиції дає змогу встановити: самореалізація особистості є, насправді, органічно притаманною будь-якій людині (і зовсім недоречними є тези щодо того, що нібито дуже невелика кількість людей (3% за Маслоу) – самореалізується, оскільки це "роблять" усі).

Але соціальні обставини можуть бути такими, що сприятимуть більш активному і глибокозмістовному становленню (отже, самореалізації) особистості. І саме це є соціально-психологічною проблемою.

Важливими є погляди українського психолога Т. М. Титаренко. "Моє "Я" як синтез скінченого і нескінченного, – пише вона, – спочатку існує реально, потім, для того, щоб рости, воно проектує себе на екран уяви, і мої мрії, фантазії, химерні марення розкривають мені безмежність, нескінченність можливого. Моє "Я" містить у собі силу-силенну

потенцій, воно є необхідністю і тим, чим я можу стати". Але це "можливе" реалізується завжди лише дуже частково.

Що ж є обмеженням? З одного боку, "Я" обмежує саме себе: "Існує небезпека надмірного розростання сфери можливого, коли за імажинітарними побудовами не залишається часу для їхньої реалізації. Так "Я" поступово перетворюється на суцільний міраж через брак почуття реальності... Людині слід усвідомлювати свої внутрішні межі, природні границі, щоб даремно не тішити себе калейдоскопом можливостей".

Зауваження це, на наш погляд, доволі цінне: самореалізація має грунтуватися на внутрішніх базисних особливостях людини. Уточнюється думка А. Маслоу про те, що самореалізація – процес, у ході якого людина мусить стати тим, ким вона може стати. Виявляється, що кожна людина не може стати ким завгодно, детермінація все-таки існує, і вона являє собою не що інше, як сукупність класичних "внутрішніх умов" (С. Л. Рубінштейн), від анатомо-фізіологічних до психологічних. Однак це ще не все.

Самореалізація детермінується також і зовнішніми особливостями життєвих обставин. Аналізуючи "буденне" і "екзистенційне" буття особистості, автор фактично відстежує механізми самореалізації особистості на різних рівнях її існування. Приваблює неоднозначність і складність позиції дослідниці.

З одного боку, "людина залишається в межах безпосереднього", не розвивається, не зростає. Підкреслюється "вульгарність обивателя", його застиглість і "рослинність" такого життя. Ніби доцільно й логічно обґрунтовується необхідність у цьому житті свят, карнавалів, обрядів, гри – всього того, що дає змогу самореалізуватися людині, залишитись особистістю. Це – традиційна й розповсюджена точка зору. Але Т. М. Титаренко йде далі, і тоді виявляється, що "сірі будні є тим фундаментом, який забезпечує змогу поступового виходу з полону ситуативності, прориву до справжньої свободи".

Крім того, "зануреність у буття, природній синкретизм світосприймання дають відчуття сталості, тривкості, правильності того, що відбувається". Усе це, справді, так необхідне в житті кожної людини. Буденність формує цілком своєрідний тип особистості, для якої вирізнятися, демонструвати свою неповторну індивідуальність, виходячи із загального контексту, є небажаним. Простіше й надійніше бути як усі, бути схожим на інших.

Отже, нібито маємо суцільний конформізм і знеособлювання. Продовжуючи яскраво характеризувати даний тип особистості, дослідниця

зазначає: "Вони (ці особистості) вміють застосовувати свій хист, вчасно орієнтуватися в мінливих обставинах, заощаджувати гроші та вигідно вкладати їх у цінні папери. Ці люди вже досягли успіху або, не без підстав, збираються досягти його, їхній адаптованості можна позаздрити, їхнє існування здається майже гармонійним.

Та чи є вони воістину собою? Останнє питання – ключове, і ми обов'язково повернемося до нього після огляду всієї логіки автора як цілісної структури. Виявляється, що поряд із життям буденним існує зовсім інше життя – життя "вчинку". Людина здійснює "вчинок" – і в цей час живе в зовсім іншому життєвому вимірі, і сама вона є принципово іншою. Але здійснення "вчинку" – завжди обмеження в часі, і після цього акту людина... "повертається до буденності".

Отже, існує дискретність життєвого шляху людини: буденне ("безучинкове"?) існування переривається "вчинком" і потім знову повертається до буденності, якісно змінивши особистість при цьому.

Є спокуса розглядати "вчинок" як акт самореалізації особистості, і так воно і є за логікою так званого "вчинкового підходу", що доволі активно розробляється деякими українськими авторами, які вважають себе послідовниками В. А. Роменця. "Вчинок істини", "вчинок краси", "вчинок добра", "вчинок екзистенції" тощо – так виглядають дискретні моменти існування особистості, у яких вона дійсно зростає і самореалізується. Ми не аналізуватимемо теоретичних поглядів В. А. Роменця, хоча вони заслуговують на увагу. Принаймні, у нього ми не зустрічаємо перерахованих форм учинку, та й не можемо зустріти, адже його уявлення було дещо іншим, ніж те, що експлікується в цих формах.

В. А. Роменець указував на такі форми вчинку: "вчинок ризику", "вчинок віри", "вчинок фаталізму", в іншому місці "вчинок самопожертви". Логіка дуже відрізняється від вищевказаної.

Важливіше, однак, інше: В. А. Роменець розглядав можливість аналізу дуже схожих явищ – учинку і самореалізації. Даючи психологічне визначення вчинку, він зазначає: "... Він є також провідною формою й головним, свідомим механізмом, способом духовного розвитку". Вважаючи ідею самоздійснення вчинку "досить абстрактною", він висловлює цілком слушне, на наш погляд, зауваження: "Терміни "самоздійснення" і "самореалізація" мають преформістський відтінок і вказують на розгортання вже наявного змісту...

Самоствердження через комунікацію – ось завершальна формула, якою може бути виражений загальний смисл вчинку в єдності його індивідуального і соціального моментів". І, в іншому творі, ще чіткіше:

"Психологічну основу вчинку становить дія встановлення та розвитку нових зв'язків людини із середовищем. На цій підставі з'являються нові аспекти вчинку". Ми ніде не зустрічаємо у В. А. Роменця однозначного твердження про те, що вчинок є актом дискретним у часі (хоча те, що він – акт – однозначно), як не зустрічаємо цього в роботах інших мислителів, які займалися проблемою вчинку, – М. М. Бахтіна, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва.

Поняття "вчинок" і "самореалізація" є настільки близькими, що їх можна інтерпретувати, безумовно, з урахуванням вказаного зауваження В. А. Роменця щодо преформізму. Ні вчинок, ні самореалізацію не можна вважати дискретним актом у тому сенсі, що існує деяке невчинкове, несамореалізоване існування, потім відбувається дещо (ситуативний акт), коли людина "вчиняє" (самореалізується), після чого "повертається" до невчинкового існування (повсякденність, у термінології Т. М. Титаренко).

Насправді і вчинок, і самореалізація – це не акт, а процес, плин життя особистості. Припинити таке існування людини – означає просто припинити її як особистість (те, що це неможливо зробити навіть штучно, дуже яскраво описав В. Франкл у роботі, присвяченій психологічному аналізу життя в концентраційних таборах; це робили й інші дослідники та літератори). Тож мова повинна йти не про це, а про соціальні наслідки самореалізації (учинку).

Про самореалізацію (як і про вчинок) можна говорити лише тоді, коли людина щось робить актуально (тобто усвідомлювано і відповідально) для інших людей. Цей комунікативний критерій, на жаль, не підкреслюється в інших дослідженнях, навіть, у межах гуманістичної психології, хоча він є одним з ключових. Принаймні, таким ми розглядаємо його у своїй роботі

Важливою характеристикою самореалізації особистості є креативність. Д. О. Леонтьєв обґрунтовує ключове значення творчості в самореалізації, спираючись на трирівневу модель структури особистості, розроблену Г. С. Батищевим. Зміст кожного рівня тут – особливості потреб, що домінують. "Третій рівень – це потреба в упредметненні, у втіленні своїх сутнісних сил, своєї живої діяльності в предметних внесках...

Потребу в самореалізації можна ототожнити з третім рівнем потребової структури і стверджувати, що самореалізація справді здійснюється через конкретні потреби цього рівня (потреба у творчості, в

особистісному спілкуванні, у соціально-перетворюючій діяльності, у материнстві тощо)".

З твердженням Д. О. Леонтьєва можна згодитися лише частково і з уточненнями. Він пише: "... Критерій самореалізації – предметна реальність соціально значущого внеску, здійснюваного суб'єктом". Звісно, продукт творчості (самореалізації) завжди має соціальну значущість, оскільки його поява означає зростання особистості, що творить, а також вплив на суспільство в цілому. Але якщо цей вплив розглядати як безпосередній, дуже мало доведеться визнавати самореалізованих особистостей. З цієї точки зору ми обмежуємо здатність людини до самореалізації колом виключно обдарованих особистостей.

Нам близька точка зору, що її останнім часом розвиває В. М. Моляко, згідно з якою творчість має непересічну й не залежну від суспільної цінності продукту значущість, оскільки, крім зростання особистості творця, вона опосередковано впливає на все суспільство. Тоді творча самореалізація можлива (бодай потенційно) для будь-якої особистості. Вона пов'язана з креативністю і зі "здатністю до взаєморозвитку і самоактуалізації".

У дослідженнях Д. Б. Богоявленської висвітлено взаємозв'язок креативності і самореалізації особистості. Два рівні активності людини – це рівень суб'єктної дії та рівень особистісної дії – є неоднорідними. Тому вона розрізняє два рівні дії особистості: рівень дії соціального індивіда і рівень творчої дії. При цьому рівень дії соціального індивіда відповідає цілеспрямованій діяльності, де мета виступає як усвідомлення бажаного результату. Але результат визначається положенням індивіда серед людей. У розвиненій формі творча дія приводить до породження самої мети, тобто на цьому рівні здійснюється цілепокладальна діяльність, а дія набуває породжуючого характеру і втрачає форму відповіді.

У такому випадку активність виступає як інтегральне особистісне утворення, а не зводиться лише до дії суто інтелектуальних факторів. Цінним є те, що не можна пояснити інтелектуальну активність дією фізіологічних або психофізіологічних механізмів (не можна пояснити вище з нижчого). Тому, щоб виявити активність поведінки, необхідна зміна предмета дослідження – виділення специфічної для поведінки форми активності.

Механізм самореалізації особистості, на наш погляд, у своїх принципових моментах відповідає креативності. Ключовим тут є момент цілеспрямування. На нашу думку, особистість починається з власної

постановки мети і відповідального переживання цього явища. Якщо мета не зовнішньо задана, то вона завжди моя (особистісна), завжди породжуюча (креативна) і така, що реалізує особистість і, водночас, розвиває, "вирощує" її: таким чином, особистісна дія – це і є, власне, самореалізуюча і саморозвиваюча дія.

Отже, суб'єкт (особистість, що самореалізується) не лише сам ставить мету, а й перетворює її в життєву задачу, для чого сам переструктуровує власний внутрішній світ. Таким чином, він стає "причиною своїх відносин зі світом, із суспільством; є творцем власного життя, створює умови свого розвитку; долає деформацію власної особистості".

Важливим є погляд Л. І. Божович, яка, слідом за Л. С. Виготським, визначає зростаючу особистість як ініціатора власної активності, підґрунтя якої знаходиться в мотиваційно-потребовій сфері. Ця активність становить основу розвитку особистості як суб'єкта. За її словами, дитина поступово перетворюється з істоти, підпорядкованої зовнішнім впливам, на суб'єкта, здатного діяти самостійно на основі свідомості поставлених цілей і прийнятих намірів.

Хоча в концепції Л. І. Божович і не вживається термін "самореалізація", процес її досліджується і пов'язується з терміном "суб'єкт", який виступає у вигляді важливої якості особистості, що полягає в здатності оволодівати світом, створювати себе, створювати щось нове, суто своє, в соціумі. "Зусилля особистості, – зазначає Л. І. Анциферова, – головним чином спрямовані на утримання не стільки тієї чи іншої поширеної діяльності, але на підсилення, розширення, збільшення багатомірності простору власного життя, на включення в його контури світів інших людей".

В онтогенезі відбувається ніби подвоєння самореалізації як системи особистісних дій. З одного боку, людина продовжує активно формувати зовнішні умови власного розвитку (опредметнення – розпредметнення), з іншого ж, її власний внутрішній світ тепер виступає об'єктом формувальних зусиль. "Чи не є індивід автором, творцем тих психічних утворень, котрі на певних стадіях його особистісного розвитку починають усвідомлюватися, а отже, й інтегруватися? І чи не бере участі сама людина у створенні – а не лише у відшуканні – власної самості, істинного себе?" – запитує Л. І. Анциферова, полемізуючи з К. Г. Юнгом і А. Маслоу.

Існує проблема виявлення реального змісту тієї внутрішньої діяльності, що здійснює особистість, розвиваючи і змінюючи себе, самореалізуючись. Навіть акт самоспостереження приводить до помітних змін

внутрішнього світу особистості. Тому самопізнання та формування адекватної "Я-концепції" є важливим засобом процесу самореалізації та її діагностичний корелят.

Є. І. Головаха досліджує самореалізацію в контексті життєвої перспективи особистості і розглядає її як "цілісну картину майбутнього у складному суперечливому взаємозв'язку програмованих і очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність і індивідуальний сенс свого життя". Перспектива особистості, зауважує дослідник, є найважливішим фактором її розвитку і самореалізації. Життєва перспектива не задається особистості, а створюється нею, змінюється і уточнюється протягом життя, проходячи у своєму плині напружено-кризові моменти, відмінні альтернативи на життєвому шляху особистості.

Взаємовідносини особистості і середовища відбуваються як шляхом гомеостазу, так і гетеростазу, тобто – присвоєння і перетворення – створення соціального середовища. Останнє стосується процесу самореалізації більшою мірою, ніж гомеостаз, хоча цей процес ще недостатньо вивчений і, на нашу думку, передбачає значну внутрішню перетворюючу роботу, що має відношення до самореалізації.

Н. В. Чепелєва, аналізуючи концепцію Л. С. Виготського, доходить висновку: "Соціальна ситуація розвитку – це особливе поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов... Це співвідношення визначає і динаміку психічного розвитку протягом певного вікового періоду і якісно своєрідні психологічні новоутворення, котрі виникають наприкінці цього періоду". У кожної людини формуються протягом життя типові форми поведінки і емоційного реагування на конкретні життєві ситуації, які Н. В. Чепелєва називає "концепціями".

Важливою з точки зору психології є психологічна ситуація, яка "виникає, коли реальні обставини перешкоджають досягненню мети, задоволенню потреб або вони тлумачаться як такі, що містять певні перешкоди, проблеми тощо". Психологічні ситуації можуть виникати також через наявність внутрішніх перешкод. Н. В. Чепелєва цілком слушно, на наш погляд, розглядає психологічну ситуацію як "завдання на смисл": маємо на увазі, що подолання передбачає акт смислоутворення – акт самореалізації. Нам здається, що "завдання на смисл" має центральне значення для вирішення проблеми самореалізації особистості – саме розв'язання численних психологічних ситуацій приводить до того, що світ перестає сприйматися відчужено, як такий, що стоїть "навпроти", натомість виникає позиція "особистість усередині свого світу".

Виділяється система характеристик потреби в самореалізації: потреба в самореалізації належить до розряду вищих потреб; вона є якісною характеристикою особистості; дана потреба актуалізує потенційні можливості особистості; вона сприяє розвитку особистості; потреба в самореалізації підтримує внутрішній стан напруження індивіда, вона має суперечливу природу; потреба в самореалізації існує у варіанті "для інших", тобто має соціальний характер; потреба в самореалізації – це цінність; вона має постійний, безперервний характер, потреба в самореалізації володіє здатністю цілеспрямованого формування в процесі оволодіння тією чи іншою діяльністю.

Фундаментальні потреби створюють активність поведінки. Активність, здійснюючись особистістю в дієвому плані життя, набуває форми самореалізації. Вона визначає діяльність, є рушійною силою, джерелом пробудження в людині її "потенціалів", які викликаються потребою в діяльності, являє собою вищий її рівень, але її характер визначається й опосередковується вищими життєвими потребами.

Потреба в самореалізації є джерелом активності особистості, активність же визначає ті види діяльності, в яких дана потреба задовольнятиметься.

Життєвий шлях людини

Послідовність фаз життєвого шляху становить його часову структуру. Кожна фаза – якісно новий рівень розвитку особистості. Вона ускладнюється багатовимірністю життєвого шляху, переплетенням у ньому багатьох ліній розвитку, кожна з яких має свою історію.

Щоб зрозуміти значення певного періоду життя, треба порівняти його з цілісною структурою життєвого циклу, врахувати найближчі і найвіддаленіші, найглибші його наслідки для розвитку особистості. Долаючи життєвий шлях, людина розвивається як особистість і суб'єкт діяльності, а разом з тим – як індивідуальність. Сукупність таких "вимірів" становить просторову структуру життєвого шляху.

Серед безлічі концепцій життєвого шляху виділимо три, що найповніше відбивають процес розвитку людини:

1. Життєвий шлях – самоздійснення людини (Ш. Бюлер).
2. Мотиваційні регулятори життєвого шляху людини (С. Л. Рубінштейн).
3. Сенситивні періоди в житті людини і їх коди – числа Фібоначчі (В. В. Клименко).

Життєвий шлях самоздійснення особистості

Шарлотта Бюлер з'ясувала закономірності ("регулярності") у зміні фаз життя, у зміні домінуючих тенденцій (мотивацій), у зв'язку зі зміною обсягу життєвої активності, її дослідження стоять осторонь в історії психології, хоча викликали резонанс у науці.

Рушійною силою розвитку, за Ш. Бюлер, є природжене прагнення людини до самоздійснення, або виконання всебічної реалізації "самої себе". Самоздійснення – підсумок життєвого шляху, коли цінності і прагнення людини усвідомлено або неусвідомлено дістали адекватну реалізацію.

Поняття самоздійснення близьке за змістом до поняття самореалізації або самоактуалізації – у екзистенціалістів. Але самореалізація є лише моментом самоздійснення.

Самоздійснення тлумачиться як результат і як процес, що для кожного віку має свої особливості:

1. Хороше самопочуття (0–1,5 року).
2. Переживання завершення дитинства (12–18 років).
3. Самореалізація (25/30 – 45/50 років).
4. Самозавершеність (65/70 – 80/85 років).

Повнота, ступінь реалізації себе залежить від спроможності індивіда ставити мету, адекватну його внутрішній суті, собі самому. Така спроможність називається самовизначенням. Чим зрозуміліше людині її покликання, тобто чим чіткіше виражене самовизначення, тим повніше самоздійснення. Становлення цільових структур є вихідним в індивідуальному розвитку, і його можна осягнути, вивчаючи основні закономірності цього становлення і зміну життєвої мети особистості.

Усвідомлення життєвої мети – умова збереження психічного здоров'я особистості. Це необхідно тому, що причиною неврозів є не стільки сексуальні проблеми (як це видається З. Фрейду) або почуття неповноцінності (за А. Адлером), скільки недостатність спрямування, самовизначення. Поява життєвої мети приводить до інтеграції особистості.

Для обґрунтування своєї концепції самоздійснення через самовизначення Ш. Бюлер застосовує теорію систем Л. Берталанфі, особливо його ідею про властиву живим системам тенденцію до підвищення напруження, необхідного для активного подолання середовища. Адже біологічні процеси, спрямовані на підвищення напруження у відкритій системі "особистість", дають енергію для досягнення самоздійснення.

Концепція спонтанної активності психофізичного організму суперечить фрейдівському розумінню чинників, що спрямовують поведінку людини як прагнення зменшити напруження.

Вивчивши сотні біографій різних людей, представників різноманітних соціальних класів і груп бізнесменів, робітників, фермерів, інтелігентів, військових, Ш. Бюлер висунула концепцію про фази життєвого шляху людини.

Поняття фази вказує на зміну напрямку розвитку, на його перервність. Вивчалися в біографіях три аспекти:

1) зовнішній, об'єктивний хід подій життя;
2) історія творчої діяльності людини;
3) вікові зміни у внутрішньому світі особистості, особливо у ставленні людини до власного життя.

Концепція розглядає життєвий шлях людини як процес, що складається з п'яти фаз. Сенс життєвого циклу людини полягає в наступному: фази життя мають в основі розвитку цільові структури особистості – самовизначення.

Усього дослідниця виявила і описала п'ять фаз життя.

Перша фаза (вік 16–20 років) – період, що передує самовизначенню. Він характеризується відсутністю в індивіда власної сім'ї і професійної діяльності, тому виноситься за межі життєвого шляху.

Друга фаза (з 16–20 до 25–30 років) – період спроб. Людина пробує себе в різних видах діяльності, заводить знайомства із представниками протилежної статі, шукає супутника життя.

Багато спроб і помилок указують на функціонування мотивації самовизначення, що спочатку має випереджувальний, дифузний характер. Тому особливість внутрішнього світу молодої людини – надія прогнозування можливих шляхів подальшого життя.

Вибір життєвих цілей і шляхів у юнацькому віці нерідко призводить до розгубленості, невпевненості у собі і водночас зумовлює прагнення людини братися до значних справ і звершень.

Третя фаза (від 25–30 до 45–50 років) – це пора зрілості. Вона настає в той період, коли людина знаходить своє покликання або просто постійне заняття, коли вона має вже власну сім'ю.

Періоду зрілості людини властиві:

1) реальні сподівання від життя;
2) тверезa оцінка власних можливостей;
3) суб'єктивне бачення цього віку як апогею життя.

У період зрілості відбувається специфікація самовизначення – людина визначає конкретну життєву мету і має деякі реальні результати, впевнено просувається до бажаного самовизначення. У 40 років усталюється самооцінка особистості, яка є результатом життєвого шляху в цілому, життя як процесу вирішення завдань. Тобто підбиваються перші підсумки життя і дається оцінка власних досягнень.

Четверта фаза (від 45–50 до 65–70 років) – фаза старіння людини. У цій фазі вона завершує професійну діяльність, її родину покидають дорослі діти. Для людини настає "тяжкий" вік душевної кризи, втрати репродуктивної здатності, скорочення часу подальшого життя.

У людей, які старіють, посилюється схильність до мрій, самотності, спогадів. Наприкінці цього періоду завершується шлях до самоздійснення, відбувається порушення мети життя, життєвої перспективи.

У *п'ятій фазі* (від 65–70 років до смерті) – старість. Більшість людей залишає професійну діяльність і замінює її хобі.

Послаблюються і руйнуються всі соціальні зв'язки. Внутрішній світ людей похилого віку звернений до минулого, у ньому переважають тривога, передчуття близького кінця й бажання спокою. Тому п'ята фаза не зараховується до життєвого шляху.

Розуміння п'ятої фази життя як пасивного очікування смерті суперечить фактам активної і творчої старості.

Фази життя Ш. Бюлер пояснює, користуючись поняттям типу розвитку.

"Вітальний" чинник детермінується внутрішніми особливостями особистості. Пік творчих досягнень збігається з біологічним оптимумом, тобто тип розвитку визначається домінуванням біологічного чинника.

"Ментальний" чинник детермінує інший тип розвитку – психологічний – і характеризується тим, що творча активність людини досягає апогею і стабілізується на високому рівні наприкінці біологічного оптимуму, або в період згасання організму.

Детермінанта життєвого шляху людини зосереджена у внутрішній духовній сутності людини. А саморозвиток духовного єства приводить до розгортання фаз життя, до самоздійснення іманентних потенційних можливостей людини.

Отже, концепція виходить з природжених властивостей людини до самовизначення і прагнення до самоздійснення, що становлять основні рушійні сили розвитку особистості. А життєвий шлях значною мірою є результатом саморозвитку духу.

Життєвий шлях має просторово-часову структуру. Він складається з вікових і індивідуальних фаз, що визначаються за багатьма параметрами життя.

Мотиваційні регулятори життєвого шляху людини

Цю концепцію, як зміст структури спрямування особистості, розробив С. Л. Рубінштейн (1946, 1973). Основна ідея концепції полягає в тому, що, на відміну від живих істот, людина має свою історію, а не просто цикли розвитку, що повторюються, її діяльність, змінюючи дійсність, об'єктивується в продуктах культури, що передають від покоління до покоління. Так здійснюється зв'язок між поколіннями, завдяки якому наступні покоління не повторюють, а продовжують справу попередніх і спираються на доробок попередників, звіть коли вони вступають із ними в боротьбу. Історія людини – її діяльність, в якій вона досягала своєї мети, робила помилки і виправляла їх. Тому вивчення потреб, інтересів, ідеалів, настанов і тенденцій, спрямування особистості загалом дає можливість прогнозувати життєвий шлях людини і завдяки цьому попереджувати помилки.

Зміст мотивації досить легко можна визначити, відповідаючи на такі запитання:

чого людина хоче?

до чого вона прагне?

що вона може?

Відповідь на запитання: чого людина хоче, чого прагне – джерело мотивації її дій, що задовольняють її *потреби.*

Людина – не замкнена в собі істота, що живе і розвивається із себе самої. Існування її як живого організму передбачає обмін між нею і природою. Для підтримування життя людина потребує речовин і продуктів, а для свого продовження в інших людина потребує іншої людини.

У процесі історичного розвитку коло елементарних людських потреб все розширюється. Ці потреби відображає психіка людини, і вона усвідомлює це як потребу. У ній виявляється зв'язок людини з навколишнім світом і залежність від нього.

Окрім речей, необхідних для існування людини, існують ще й інші потреби, які є необхідними і не переживаються суб'єктивно як потреби – *це інтереси.* Вони народжуються в неспокої:

1) початковий, більш чи менш *невизначений стан;*
2) *динамічна тенденція,* що виступає як прагнення;

3) після цього чітко окреслюється *предмет прагнення,* те, на що людина спрямовує свою увагу.

У міру того, як тенденція визначає предмет, на який прагнення спрямовуються, вони усвідомлюються і стають дедалі більш свідомими мотивами діяльності, що більш або менш адекватно відбивають об'єктивні рушії діяльності людини. Оскільки тенденція спонукає до діяльності, з нею звичайно пов'язуються загальмовані рухові моменти, що посилюють динамічний, спрямований характер тенденцій.

Спрямування включає три тісно пов'язані між собою моменти:

а) предметний зміст, оскільки спрямування – це завжди спрямованість на щось, на певний предмет;

б) напруження, що при цьому виникає;

в) динамічні тенденції і породжувані ним напруження (компоненти, що зумовлюють появу психічних процесів).

Однак не можна відокремлювати динамічний аспект від змістового і намагатися розглядати динамічні моменти як самодостатній механізм психіки і поведінки. Суто динамічні відношення самі по собі, незалежно від змісту, "спрацьовують" лише в афективних і в патологічних станах.

Динамічні тенденції виявляються, за Фрейдом, у формі *потягів.*

У несвідомому потязі об'єкт не усвідомлюється. Тому об'єкт стає несуттєвим, а саме спрямовування, виражене потягом, виступає як таке, що закладене природою в індивіді, в його організмі, що йде зсередини, з його глибин.

Органічні потреби відбиває психіка, передусім через органічні відчуття. Оскільки органічні потреби відбиваються в органічних відчуттях, що включають момент динамічного напруження чи мають більш або менш гостре афективне забарвлення, вони виявляються у формі потягів.

Потяг – це органічна потреба, виявлена органічною (інтероцептивною) чутливістю. Як відображення органічної потреби, потяг має соматичне джерело виникнення – подразнення зсередини організму. Загальна особливість потягів – імпульсивне напруження. Як більш або менш тривале напруження, *потяг породжує імпульс до дії.*

Вчення про потяги створив головним чином З. Фрейд, спираючись переважно на матеріал клінічних досліджень, результати яких учений аналізував, виходячи із загальних тверджень своєї концепції.

Фрейд розрізняє дві групи потягів: сексуальні потяги і потяги "Я", або *самозбереження,* а пізніше – *потяги еросу і потяги смерті.*

Але, ввівши другу групу потягів до своєї системи, Фрейд фактично зосередив своє дослідження на вивченні сексуальності і прийшов до пансексуалізму, розглядав усе життя людини як наскрізь пронизане впливом сексуальних чинників.

За Фрейдом, внутрішній потяг є самодостатнім чинником. Він виникає в замкнутому на собі організмі, виявляючи позасвідомі взаємостосунки особистості і довкілля. Потяг діє зсередини організму: втечею неможливо врятуватися від нього. Тому в ньому є щось фатальне. Фрейд переконаний, що потяги визначають долю людини. За Фрейдом, потяги є головним стимулом діяльності людини, що підвладна *принципу насолоди,* тобто автоматично регулюється відчуттями насолоди, вдоволення, болю або невдоволення.

Потяг завжди вимагає вдоволення. Однак безпосереднє вдоволення потягу не завжди є можливим. Середовище часто накладає на нього свої заборони, людина наражається на його "цензуру". Тоді потяг або витісняється в несвідоме, або сублімується; сексуальний потяг шукає інших шляхів вдоволення і віднаходить, таким чином, задоволення в різноманітних формах творчої людської діяльності.

Потяги, які витісняються із свідомості, виявляються в замаскованій символічній формі, у сні – в сновидіннях, а в дійсності спочатку найбільш безневинним чином – в обмовках, описках, помилкових діях і забуванні. Коли для реагування на незадоволені, витіснені потяги цих безневинних засобів стає недостатньо, неминуче викає невроз.

Фрейд відмежовує потяг – початковий чуттєвий момент – від психічної діяльності людини, коли вона вже усвідомила свою потребу. Потяг є лише початковим етапом відображення органічної Потреби в органічній, інтероцептивній чутливості.

Потяг є лише однією з багатьох форм потреби. Це – початковий етап в усвідомленні потреби, і сам потяг зовсім не обов'язково мусить "застрягнути" на рівні органічної чутливості: вона і свідомість в якому разі були б непроникливими одна в одну сферами. Це стосується і сексуального потягу. Він більш або менш глибоко і органічно пронизує все життя особистості, а свідоме життя включається нього: сексуальний потяг набуває форми кохання; потреба людини в людині, таким чином, є справжньою людською потребою.

Спрямування, що виражається в потягах, породжується потребою в чомусь, що перебуває поза індивідом. І будь-яка динамічна тенденція містить у собі усвідомлений зв'язок з чимось, що знаходиться ззовні.

У потягах на перший план виступає все-таки інформація зсередини, від внутрішнього – до зовнішнього; в інших випадках, навпаки, ця двобічна залежність або співвідношення виникає, скеровується спочатку ззовні всередину.

Протистоїть потягу *належне.* Але між потягом і належним антагонізму немає; належному людина підкоряється всупереч своїм потягам і бажанням. *Належне стає значущою метою* не тому, що цього людині хочеться, а тому, що це "хочу" вона усвідомила як важливу мету, а її здійснення стало власною справою.

У зворотності цієї залежності між важливістю *мети і потягом, прагненням, волею* і виявляється своєрідна риса спрямованості людини і тенденцій, які сприяють її появі. Серед тенденцій особливе місце посідає установка.

Установка людини – це позиція, ставлення до мети або завдань, яке виявляється у відбірковому спрямуванні і готовності до діяльності, що сприяють її здійсненню. *Моторна* установка організму – це "робоче" положення, пристосування тіла до певних рухів. У такий самий моторний спосіб виражається і *сенсорна* установка на пристосування організму або органа до найкращого сприймання завдання або до здійснення відповідної операції.

Зміна установок означає перебудову психічного ладу індивіда, пов'язану з перерозподілом того, що має для нього значення. Установка виникає внаслідок розподілу і взаємодії внутрішніх тенденцій, підсумовує його. Вона сама не є безпосередньо рухом у певному напрямі, установка передбачає спрямування людини.

Установка як позиція людини включає в себе багато різнопланових компонентів – від елементарних потреб і потягів до поглядів або її переконань.

Установка відіграє значну роль у діяльності людини:

1) змінює перспективу, в якій сприймається людиною предметний зміст;
2) перерозподіляє значущість різноманітних моментів;
3) зумовлює зміну акцентів і інтонацій;
4) виділяє істотне інакше – в іншій перспективі, з іншого боку.

Установка, в якій активізується перцептивний зміст, має істотне значення для сприймання, пізнання людиною дійсності. Вона пов'язана з апперцепцією – апперцепцією не лише уявлень, а всього реального буття особистості.

Установка – це відношення потреб до ситуації. Це процес, що має фазовий характер, загальна диспозиція особистості, що визначає реальну позицію людини в її конкретному вияві і підкоряється закономірностям: її утворення, концентрації, іррадіації, переключення установки.

Від інтересу і спрямованості на предмет слід відмежовувати *схильність як спрямованість на певну діяльність.*

Джерела мотивації можуть бути і в недосяжних для свідомості темних "глибинах" тенденцій і потреб, що усвідомлюються. У потребах виявляється сутність людини, яка має власні потреби, виявляє активність, страждає, тобто як *пристрасної істоти,* її вчинки зумовлені стражданнями і прагненням до насолоди і є свідченням напруженості і активності.

Потреба охоплює світ почуттів – естетичних і моральних: замилування, ніжності, турботи, зворушення; в ній відбивається все свідоме життя особистості. Потреба по-новому відображається почуттями. Протягом свідомого життя почуття людини залучаються до сфери установок і підкоряються їх моральному контролю. Не лише сексуальні, а й інші потреби зумовлюються не тільки потягом. У міру усвідомлення предмета, до якого потяг спрямовується, потяг перетворюється на *бажання* – нову форму потреби.

Діяльність, спрямована на задоволення наявних потреб, створюючи нові предмети для їх задоволення, породжує і нові потреби.

Органічні потреби виникають у ході їх задоволення. Але потреби людини зовсім не обмежуються тими, що безпосередньо пов'язані з органічним життям. У процесі історичного розвитку потреби розвиваються, потоншуючись і диференціюючись, але і з'являються нові потреби, не пов'язані безпосередньо з уже наявними. Так людини виникає потреба в читанні, відвіданні театру, слуханні музики тощо. Породжуючи сфери культури, людська діяльність породжує і відповідні потреби в створюваних благах. У зв'язку з потребами виникають і інші істотні мотиви:

а) усвідомлення завдань, які ставить перед людиною життя;
б) обов'язків, які воно на неї накладає;
в) спонукання людини до діяльності, що виходить за межі тієї, що безпосередньо служить задоволенню вже наявних потреб.

Ця діяльність може викликати появу нових потреб, оскільки не тільки потреби породжують діяльність, а й діяльність інколи породжує *інтереси.*

Слово "інтерес" дуже багатозначне. У побутовому мовленні і в різних науках воно вживається в різних значеннях. Нам може бути цікава людина, в якій ми зовсім не зацікавлені, і навпаки – внаслідок певних обставин можемо цікавитися людиною, яка в нас зовсім не викликає інтересу.

Інтерес у психологічному сенсі не тотожний ні соціальному інтересу в цілому, ні суб'єктивному його виявленню.

Інтерес у психологічному сенсі – спрямування особистості, що лише в остаточному підсумку зумовлене усвідомленням її соціальних потреб.

Особливість інтересу полягає в тому, що інтерес – це зосередження на певному предметі думок, настанові особистості, це прагнення ближче ознайомитися з предметом, заглибитись у нього, зосередити на ньому всю свою увагу.

Гадка. Під гадкою розуміють спрямованість думки, думки-турботи, думки-участі, думки-прилучення, що має емоційне спрямування. Як спрямування помислів, інтерес істотно відрізняється від спрямування бажань, бо в ньому виявляється потреба.

Інтерес виявляється в спрямованості уваги, думок, гадок, потреба в прагненнях, бажаннях, у волі. Інтерес є інтересом особи до чого-небудь або до кого-небудь: безпредметних інтересів не існує взагалі.

Інтерес завжди має характер двобічного відношення. Якщо нас цікавить певний предмет, це означає, що цей предмет цікавий; він викликає бажання ближче з ним ознайомитися, заглибитись у нього; він привертає до себе увагу, і на ньому зосереджені думки.

Ми робимо не тільки те, в чому маємо потребу, і займаємося не лише тим, що нас цікавить. У нас є моральні уявлення про обов'язок, що регулюють нашу поведінку.

Належне, з одного боку, протистоїть людині, оскільки воно усвідомлюється як значуще, не підвладне людській волі; разом з тим, якщо ми усвідомлюємо щось як належне, а не тільки знаємо, що воно вважається таким, то належне стає предметом наших прагнень – ідеалом. Ідеал – це не лише сукупність норм поведінки:

1) іноді це образ, що втілює найбільш вартісні і привабливі людські якості, – образ людини, що слугує за зразок;

2) відображення бажаного, що ідеалізувалося;

3) ідеал іноді може мати компенсаторно-антагоністичний стосунок до реального вигляду людини;

4) воно може особливо акцентувати на тому, що людина найбільше цінує, і на тому, чого їй якраз і не вистачає;

5) ідеал – це не те, якою людина насправді є, а те, якою вона хотіла б бути, не те, якою вона є в дійсності, а те, якою вона бажала б бути.

Але було б неправильно протиставляти *належне та існуюче,* те, якою є людина, і те, якою вона бажає бути: останнє є теж показовим, щоб скласти уявлення про неї. Ідеал людини – це, таким чином, і те і не те, якою вона є. Це прагнення до найкращого є позитивними тенденціями людського розвитку, які, втілившись в образі-зразку, стають стимулом і регулюють розвиток.

Ідеали формуються виключно і безпосередньо під впливом суспільства.

Кожна епоха має свої ідеали, своє бачення людини, що зумовлює час і середовище, дух епохи – це втілення її значущих рис. Інколи ідеалом є узагальнений образ, образ як синтез основних, особливо важливих, вартісних рис. Часто як ідеал виступає історична особистість, яка ці риси особливо повно і яскраво уособлює.

У дитинстві і юнацькому віці ідеал часто уособлюють люди найближчого оточення – батько, мати, старший брат, хто-небудь з оточення, згодом – учитель. Пізніше ідеалом, тим, на кого підліток, юнак хотів би бути схожим, стає історична особа, дуже часто – хтось із сучасників.

Ідеали людини яскраво виявляють її спрямування. Ідеали формуються під впливом оцінок суспільства.

Потреби, інтереси, ідеали становлять різні аспекти спрямування особистості, що є мотивацією її діяльності.

Існує закон: доки є актуальними первинні, більш нагальні потреби й інтереси, відступають вторинні, менш нагальні; і коли більш нагальні втрачають свою гостроту і актуальність, за ними виникають наступні. Потреби й інтереси виникають у свідомості в певній послідовності.

Вигляд особистості істотно визначається:

по-перше, *рівнем* потреб, інтересів, тенденцій особистості. Вони дають змогу дійти висновку про різнобічність або убозтво внутрішнього змісту людини. Деякі люди обмежуються елементарними, примітивними інтересами; їх роль зводиться до підлеглості, їх вплив на інших людей обмежений. Діяльність інших людей зумовлена духовними інтересами, пов'язана з духовними цінностями людської діяльності. Вигляд людини значно змінюється залежно від того, якою мірою її діяльність зумовлена духовними інтересами;

по-друге, *колом* її потреб, інтересів, ідеалів. Обсяг або широта цього кола зумовлює змістовність, діапазон людини. Різне коло інтересів визначає різноманітне за змістом духовне життя – від духовно бідного, убогого життя одних людей – до духовно багатого і змістовного життя інших.

Широта духовного життя особистості, очевидно, зумовлює виникнення питання про рівень її розвитку. Не можна вести мову про особливу його широту і багатство, якщо всі потреби й інтереси людини зосереджені на елементарних потребах і інтересах. Розширення кола інтересів може відбуватися лише шляхом переходу на вищі рівні розвитку.

Людина не народжується особистістю – особистістю вона стає. Становлення особистості – не одне й те саме, що розвиток організму, який є процесом органічного визрівання. Вона не тільки розвивається як кожен організм, а й має свою історію.

Кожна людина є деякою мірою учасником і суб'єктом історії людства і в певному сенсі має власну історію. Тому для усвідомлення сутності свого розвитку кожен повинен ставити собі запитання:

ким я був?

що я зробив?

ким я став?

Завжди так і треба ставити собі ці запитання.

Було б неправильно думати, що власними справами, продуктами своєї діяльності, своєї праці особистість лише виявляє себе, лишаючись такою, якою вона була. Для того щоб зробити що-небудь значне, потрібно мати внутрішні можливості для цього. Однак людський потенціал глухне і марніє, якщо людина не реалізується; і лише тоді вона росте і формується, коли реалізується в продуктах своєї праці. У людей, що реалізувалися, позитивне ставлення до своєї справи, до продуктів своєї діяльності; не вичерпавши себе в них, вони зберігають внутрішню силу і здатність до нових досягнень.

Шлях, який долає людина, змінюючись у своєму розвитку, переходячи на інший його щабель, – це постійна діяльність. У людських справах, діяльності практичній і теоретичній психічний розвиток людини не лише виявляється, а й відбувається.

Це ключ до розуміння розвитку особистості, її формування протягом життя, її психічні якості не тільки передумова, а й результат її вчинків і дій. Думка вченого формується, коли він її формулює у своїх працях, думка суспільного, політичного діяча – в його справах. Його

вчинки – наслідок його роздумів, планів, задумів, і так само його погляди зумовлює його діяльність.

Свідомість історичного діяча розвивається як усвідомлення того, що через нього і за його участю дещо здійснюється. Так само, коли різець скульптора з кам'яної брили висікає образ людини, він визначає не тільки риси того, хто зображується, а й особу самого скульптора. Стиль митця є вираженням його індивідуальності, але й сама індивідуальність його як митця формується в його роботі над твором. Щоб опанувати досягнення науки і мистецтва, потрібний, звичайно, неабиякий хист.

Будь-яка людина має біографію, історію власного "життєвого шляху". Недаремно біографія людини включає: де навчалася і що вивчала, де і як працювала, що вона зробила, її власний доробок. Це означає, що в історію людини, яка має охарактеризувати її, включають, передусім, те, *що з* надбань людства на неї вплинуло під час навчання і що вона зробила для подальшого його розвитку, – місце і роль цієї людини для історичного поступу людства.

Включаючись в історію людства, особистість робить важливу для історії справу, тобто помітну для історії справу: для історії науки, наукового поступу і розумового розвитку людства, історії мистецтва, естетичного виховання і розвитку особистості, інакше кажучи, вона стає історичною особистістю.

В історії кожної людини трапляються і свої події – вузлові моменти, передумови змін життя індивіда, коли, приймаючи те чи інше рішення, людина на тривалий час змінює напрям власного життєвого шляху.

Саме таким чином виявляється *система мотивації особистості,* що визначає напрям життєвого шляху. І система понять, завдяки яким особистість може пізнавати саму себе.

Сенситивні періоди життя і їх коди – числа Фібоначчі

У психології визначені граничні моменти, кризи, докорінні зміни життєвого шляху людини, що свідчать про перетворення структури і функцій її душі. Якщо людина успішно впоралась із такими кризами, то вона здатна вирішувати завдання іншого ступеня складності, про що раніше навіть не здогадувалась.

Наявність докорінних змін дає підстави розглядати *час життя як вирішальний чинник* душевного розвитку. Адже природа *обмежує час життя:* не "скільки буде, стільки і буде", а нам надається саме стільки часу, щоб розвиток уможливлювався:

а) у структурах душі і тіла;

б) у почуттях, мисленні і психомоториці – доки вони не перебуватимуть у гармонії, яка необхідна для того, щоб утворився і почав функціонувати механізм творчості;

в) у структурі енергопотенціалу.

Розвиток тіла не зупинити: дитина стає дорослою людиною. Інша річ – механізм творчості. Його розвиток можна загальмувати і змінити його напрям.

А чи має кожен "потерпілий" змогу наздогнати час? Безумовно. Але для цього він мусить здійснити величезну роботу над собою. Те, що розвивається вільно, природно, не вимагає спеціальних зусиль: дитина вільно розвивається і не помічає цієї величезної роботи – природа нагороджує її за цю роботу задоволенням і натхненням, оскільки *процес вільного (без форсування) розвитку відбувається без насильства над собою.*

Ось чому не потрібно забувати про час, адже робота над собою – своєю душею і тілом – тривалий, багаторічний процес. Не встигнеш оглянутися, зупинишся – позаду незроблене. Робота не рухається, а час витрачено марно. І повернутись уже не має сили. Що ж робити?

Як тлумачить сенс життя буденна свідомість? Обиватель бачить його таким: спочатку – народження, згодом – розквіт сил, а врешті – все іде "під гірку".

Мудрець скаже: все набагато складніше! Сходження він ділить на етапи: *дитинство, підлітковий вік, юнацтво...* Чому так? Мало хто здатен відповісти, хоча кожен упевнений, що це замкнуті, цілісні етапи життя.

Щоб з'ясувати, як розвивається механізм творчості, В. В. Клименко (1991, 1996) скористався математикою – законами чисел Фібоначчі і пропорцією "золотого перетину", законами природи. Інакше кажучи – законами природи і життя людини.

Якщо записати в рядок числа Фібоначчі, то отримаємо: 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89 і т. д. Відношення між числами Фібоначчі становить 0,618. Пропорційність встановили ще давні єгиптяни, а застосував до математики Піфагор. Це результат поділу цілого на дві нерівні, але пропорційні частини. Свого часу число дістало назву "божественної пропорції", "золотого ділення", а пізніше геніальний Леонардо да Вінчі вжив уперше для позначення цієї пропорції поширений тепер термін – "золотий перстин".

Відтоді ця пропорція була встановлена в багатьох природних явищах (в будові нашого з вами тіла, в ботаніці, у квантово-механічних процесах). У наш час золотий перетин як закон природи застосовується до практичної діяльності людини, він знайшов широке наукове застосування в математиці, техніці, музиці, естетиці тощо.

Розвиток людини теж відбувається відповідно до божественної пропорції, підпорядковується закону її чисел, згідно з якими наше життя поділяється на етапи з тими чи іншими домінантами в механізмі творчості.

Далі йтиметься про прогресивні зміни в людині, що *нормально народилася і нормально, природно розвивається,* яка не має спадкових хвороб і травм мозку.

Числа Фібоначчі поділяють наше життя на етапи за кількістю прожитих років:

0 (початок відліку – дитина народилася, але вона зовсім не порожнє місце, не "табула раса", на якій природа і люди "писатимуть" життєвий шлях. Народилася Людина. У неї ще не розвинулися не лише психомоторика, мислення, почуття, уява, а й оперативний енергопотенціал. Відокремившись від матері, вона – початок життя з новою гармонією:

– дитина опановує ходу і вивчає найближче оточення;
– розуміє мову і діє за словесними вказівками;
– діє, використовуючи слова, ставить запитання;

5 – "вік грації" – гармонія психомоторики, пам'яті, уяви і почуттів, що вже дасть можливість дитині охопити світ як цілісність;

8 – панування почуттів, яким слугує уява, а мислення силами своєї критичності спрямоване на підтримування внутрішньої і зовнішньої гармонії життя;

13 – починає працювати механізм таланту на перетворення матеріалу, набутого в процесі опанування доробку визнаних талантів і геніїв, розвиваючи свій власний талант;

21 – механізм творчості наблизився до стану гармонії і людина робить спроби виконувати талановиту роботу, що дає можливість надавати роботі цього механізму природної сили;

34 – вік Ісуса Христа – гармонія мислення, почуттів, уяви і психомоторики з енергопотенціалом – виникає здатність до геніальної роботи;

55 – у цьому віці, за умови збереженої гармонії душі і тіла, людина готова стати творцем.

І так далі...

До 8 років – дитинство, до 13 – підлітковий вік (вік заперечень), 21 – юнацтво. Отже, мудрець знав не все. Як бачимо, дитинство, наприклад, за гармонійною шкалою – це 5 переворотів, які переживає дитина, набуваючи нових знань, вмінь і вдатностей.

А що ж таке насічки "чисел Фібоначчі"? їх можна порівняти з "греблями" на життєвому шляху. Ці "греблі" очікують кожного з нас. Значить, потрібно подолати кожну, а потім терпляче підвищувати і підвищувати свій рівень розвитку, доки одного чудового дня ця загата на шляху не зникне, відкриваючи шлях до наступного розвитку.

Тепер, коли ми з'ясували сенс цих граничних точок вікового розвитку, розшифруємо, як це відбувається.

В 1 рік дитина опановує ходу. До цього часу вона пізнавала світ передньою частиною голови (як тварина – мордою). Тепер же вона пізнає світ руками – привілей виняткова людський. Тварина пересувається в просторі, а дитина – пізнаючи – опановує простір і вивчає територію, на якій живе.

2 роки – розуміє і діє за словом. Це означає, що:

1) дитина опановує мінімальну кількість слів – значень і образів дій;

2) поки ще не відділяє себе від довкілля і поєднана з усім, що її оточує;

3) тому діє за сторонньою вказівкою. У цьому віці дитина найслухняніша і найприємніша для батьків.

З людини *чуттєвої* дитина перетворюється на людину, що пізнає.

3 роки – діє, користуючись словом як регулятором активності. Адже вже відбулося відокремлення цієї людини від довкілля – і вона навчається бути істотою, здатною діяти самостійно. Тому дитина:

1) свідомо протистоїть середовищу і батькам, вихователям у дитячому садку і т. ін. ;

2) усвідомлює власний суверенітет і прагне самостійності;

3) намагається підкоряти своїй волі близьких і добре знайомих людей.

Тепер для дитини слово – це дія. З цього починається діюча людина.

5 років – "вік грації". Чудовий віковий етап. Людина, яка діє самостійно, постійно перебуває в стані польоту. Вона – уособлення гармонії, її життєвий еталон – повна гармонія світу: природи і того, що створила людина, – все відкрите для використання. Книги, ігри, танці, спритні рухи – все насичене гармонією, якою ця маленька людинка намагається опанувати власноруч. Гармонійна психомоторика сприяє появі нового стану. Тому дитина спрямована на психомоторну активність і прагне до безупинної діяльності.

Матеріалізація продуктів чутливості можлива через здатність людини до:

1) відображення навколишнього середовища і себе самої як частини світу (ми чуємо, бачимо, користуємося дотиком, нюхом тощо, всі органи чуттів задіяні у відображенні);

2) проектування зовнішнього світу і самої себе (створення другої природи, гіпотез – зробити завтра те й те, побудувати нову машину, вирішити проблему, розв'язати задачу квадратури круга), вдаючись до критичного мислення, почуттів і уяви;

3) створення другої, рукотворної природи, продуктів діяльності (реалізація запланованого, конкретні розумові або психомоторні дії з конкретними предметами і процесами).

Після 5 років *механізм уяви* домінує над всіма іншими. Дитина виконує величезну роботу, створюючи фантастичні образи, і живе в світі казок і міфів. Гіпертрофована уява дитини викликає в дорослих подив, а інколи і тривогу за стан здоров'я малюка, бо уява позбавлена будь-якого ґрунту, а її витвори не відповідають дійсності.

8 років – панування почуттів і формування власного виміру почуттів (пізнавальних, моральних, естетичних). Де ці виміри знаходяться? У самій дитині. В її маленькій душі. У формі почуттів. А що це за виміри? Психічний стан душі: гармонійна душа, коли дитина безпомилково:

1) оцінює відоме і невідоме;

2) відрізняє моральне від аморального, моральне від безпутного;

3) прекрасне від того, що становить загрозу для життя, гармонію від хаосу.

У цьому віці виникає вундеркінд. Досвід переконливо свідчить, що вундеркінди рідко досягають вершин творчості. До певного часу дитина копіювала, але одного разу усвідомила – цього замало. А підбадьорювання дорослих, їхнє бажання будь-що виховати людину, здатну до творчості, остаточно виснажує дитячі сили. Той самий гіркий досвід свідчить про іронічне ставлення до дітей, що достроково подолали перші вікові греблі і нібито відрізняються від однолітків. Тому поняття "вундеркінд" є проблемою. Але це проблема творчості – справа нелегка.

Коли процес розвитку душі відповідає ряду чисел Фібоначчі – це норма. А діти, що досягли вікової греблі і не подолали її, перебувають довгі роки, а то й усе життя на попередньому рівні розвитку.

13 років – починає працювати *механізм творчості*. Але це не означає, що він працює на повну потужність. Тут працює лише який-небудь один з елементів механізму, а всі інші сприяють його роботі. Якщо і на цій сходинці вікового розвитку зберігається гармонія, що майже весь час змінює свою структуру, то підліток безболісно здолає наступну греблю і досягне віку революціонера.

Підкреслимо: механізм творчості залучається до роботи самостійно. І відбувається це тільки в тому випадку, коли кожна складова оптимально розвинута і всі вони разом гармонійно узгоджені та врівноважені. Тоді завдання, з якими стикається людина, вона змушена розв'язувати до кінця. Складність завдання викликає почуття дискомфорту (всім подобається, всім зручно, а вам – тісно, гидко, колє). Зрозуміти, чому щось усіх влаштовує, а вам не подобається, – це зрозуміти завдання.

Ознака вирішеного завдання: дискомфорт, асимільований у комфорт.

У *віці революціонера* підліток має зробити новий крок уперед. Виокремитися з найближчого оточення, свого соціуму – жити і діяти в ньому гармонійно. Не кожний може вирішити власні завдання.

21 рік. Якщо революціонер успішно подолав цю греблю вікового розвитку – першу гармонійну вершину життя, його механізм творчості здатний виконувати талановиту роботу. Ніде правди діти, почуття (пізнавальні, моральні або естетичні) інколи затьмарюють мислення, але спільно всі елементи працюють злагоджено: почуття відкриті всьому світу, а логічне мислення набуває здатності формулювати і віднаходити міру речей.

Механізм творчості, розвиваючись нормально, досягає стану, який дозволяє сподіватися на появу перших результатів. Він починає працювати.

У цьому віці спостерігається другий вигин – передує механізм почуттів. Уява та її витвори оцінюються почуттями і мисленням, між ними виникає антагонізм. Перемагають почуття. Ця здатність поступово набирає потужності, і підліток починає нею користуватися. Що ж нове тут з'являється?

34 роки – врівноваженість і гармонійність – продуктивна дієвість механізму творчості. Гармонія мислення, почуттів і уяви, психомоторики, що живиться оптимальним енергопотенціалом, і механізму в цілому – виникає здатність до геніальної роботи.

55 років – людина може стати творцем. Третя гармонійна вершина життя: мислення підпорядкує собі почуття – умова створення нового

світу, відкриття того, що люди почували, але були неспроможні означити і користуватися силами природи.

Нагадаємо: числа Фібоначчі визначають головні етапи розвитку людської душі. А чи здолає людина цей шлях без зупинок, залежить від батьків і вчителів – системи освіти, а згодом – лише від самої людини, від того, як людина буде пізнавати і змінювати сама себе.

Аби механізм творчості розвивався повноцінно – щоб людина стала талантом, генієм, творцем, – він повинен розвиватися природно і вільно. Але це не означає, що цей розвиток – в ідеалі – пряма лінія. Нічого подібного! Тому що будь-який графік, прямолінійний графік створює уявлення про процес повторення, копіювання (нехай з нагромаджуванням – зростанням чогось) початкового стану.

Ряд чисел Фібоначчі має ще одну дивну властивість: *кожний віковий період може бути розкладений на більш дрібні гармонійні і пропорційні відрізки часу, протягом яких відбувалися певні зміни в механізмі творчості.*

Розвиток гармонійної цілісності (якщо її розглядати в координатах часу) на кожному віковому етапі (дитинство, отроцтво, юність, зрілість) у свою чергу поділяється на окремі *мікроперіоди*. Поділивши етап на частини, отримаємо чотири вузлові точки – золоті точки "золотого перетину" – *0, 0,382, 0,618* і *1*.

Що природа приховує за цими точками?

0 – початок відліку, початок життя нового, включеного кодом пропорції в активність чергового елемента механізму творчості, нового стану гармонії. Тут 0 – верхній край фундаменту, на якому почне будуватися нова, більш досконала і з новими властивостями гармонія людини.

Точка 0,382 – стан гармонії, що зароджується, частина часу вікового періоду, в якому гармонія стану душі і тіла неврівноважена, чутлива до перевантажень, але сприйнятлива до розвитку того, що домінує в механізмі таланту після подолання попередньої вікової межі.

Точка 0,618 – гармонія тіла і душі набуває рівноваги, може компенсувати руйнівні впливи і зберігати свою цілісність, а домінуючий механізм таланту починає працювати з видимими продуктами своєї роботи і розвивається в напрямі досконалості.

Точка на рівні 1 – завершення попереднього – досконала цілісність і початок нового вікового періоду. Гармонія початку руйнується, але одночасно засновує в собі ще більш досконалу гармонію. Ще один крок – і попередня цілісність піддається метаморфозі, перетворюється

на "0" (з якого теж починається новий етап розвитку або руйнування попередньої гармонії механізму творчості).

На життєвому шляху людина відкриває 7 предметів відношень:

Від дня народження до 2-х років – відкриття фізичного і предметного світу найближчого оточення (ліжко, кімната, будинок).

Від 2-х до 3-х років – відкриття себе: "Я – Сам".

Від 3-х до 5-ти років – мови, дієвого світу слів, краси і гармонії та системи "Я – Ти".

Від 5-ти до 8-ми років – відкриття світу чужих думок, почуттів і образів системи "Я – Ми".

Від 8 до 13 років – відкриття світу задач і проблем, розв'язаних геніями і талантами людства системи "Я – Духовність".

Від 13 до 21 року – відкриття хисту *оригінально розв'язувати всім відомі задачі,* коли думки, почуття і уява починають активно працювати, створюється система "Я – Ноосфера".

Від 21 до 34 років – відкриття спроможності створювати новий світ або його фрагменти – усвідомлення самоконцепції "Я – Творець".

Життєвий шлях має просторово-часову структуру. Він складається з вікових і індивідуальних фаз, що визначаються за багатьма параметрами життя. Сукупність таких "вимірів" складає просторову структуру життєвого шляху.

Людина опановує (певною мірою) обставини свого життя, стає творцем своєї історії і творцем історії суспільства. Справжнє, творче ставлення до життя, однак, з'являється далеко не відразу і навіть не в будь-якої людини (життя деяких людей справедливо оцінюється як бездарно прожите).

Між фазами життєвого шляху існують генетичні зв'язки, і це зумовлює закономірний його характер. Звідси випливає, що в принципі можна завбачувати майбутній розвиток на основі знання про ранні його фази. Звичайно, це прогнозування буде ймовірнісним, оскільки життєвий шлях людини відзначений багатьма випадковостями, не передбачуваними жодним прогнозом.

Психоаналітична концепція особистості

Головне, що відрізняє аналітичну психологію Юнга (1875–1961) від фрейдівського психоаналізу, – різне бачення природи лібідо. Якщо Фрейд характеризує лібідо, вдаючись переважно до термінів сфери

сексуальності, то для Юнга – це життєва енергія загалом, в якій сексуальність – лише одна з її складових.

За Юнгом, першопочаткова життєва енергія лібідо виявляє свій вплив упродовж змужніння і розмноження, в певних видах діяльності – залежно від того, що в певний момент є найбільш важливим для конкретної людини.

Юнг відкидає фрейдівське розуміння едипового комплексу. Він пояснював прихильність дитини до матері як необхідну життєву потребу дитини і спроможність матері її задовольнити. Коли дитина зростає, у неї з'являються сексуальні потреби, що накладаються на ті, які домінували в дитинстві, – потреби в їжі. Юнг висловив припущення, що енергія лібідо набуває гетеросексуальних форм лише в пубертатний період. Він не відкидав цілком наявність сексуальної мотивації в дитячому віці, однак звів сексуальність лише до одного з багатьох потягів у психіці.

Життєвий досвід Юнга, певно, істотно впливає на його переконання. Ми вже вказували на те значення, яке його інтерес до несвідомого мав для визначення професійного покликання. Щодо сексу, то й тут можна простежити вплив біографічних моментів. Юнг не використав у своєму вченні поняття едипового комплексу, тому що не мав такого досвіду власних дитячих переживань. Він відгукувався про свою матір як про досить гладку і непривабливу жінку, а тому й ніяк не міг зрозуміти, на якій підставі Фрейд стверджував, ніби кожний хлопчик відчуває в дитинстві сексуальний потяг до своєї матері.

На відміну від Фрейда, у Юнга не було жодних проблем, пов'язаних із сферою сексу. Він також не робив жодних спроб обмежувати своє статеве життя. У нього були сексуальні зв'язки з жінками-пацієнтками і ученицями протягом багатьох років. "Для Юнга, що цілком вільно і надто активно задовольняв свої сексуальні потреби, секс у цілому відігравав мінімальну роль у розумінні людської мотивації. Для Фрейда ж, змученого власними нездійсненними і пригніченими бажаннями, секс, навпаки, займав центральне місце", – писав Шульц (1990).

Ще одна істотна відмінність між науковими позиціями Фрейда і Юнга стосується питання про спрямування чинників, визначальних для формування особистості людини. З точки зору Фрейда, людина є продуктом своїх дитячих переживань. Для Юнга людську особистість формує не тільки її минуле, а й такою ж мірою і власна мета, очікування і надії на майбутнє. На його думку, формування особистості зовсім не завершується до п'яти років. Людина може змінюватися, і іноді досить значно, протягом усього свого життя.

Третє, що розрізняє наукові погляди Фрейда і Юнга, полягає в тому, що Юнг спробував заглибитись у царину несвідомого більше, ніж це вдалося Фрейду. Він надавав ще одного виміру розумінню Несвідомого: вроджений досвід людства як виду, успадкований від своїх предків-тварин (колективне несвідоме).

Колективне несвідоме

Юнг розрізняв два рівні несвідомого: *особисте несвідоме* і *колективне несвідоме.*

Особисте несвідоме – сфери несвідомого, що містять у собі утворення, які раніше перебували у свідомості, але згодом забувалися або ж витіснялися.

Колективне несвідоме – найглибший рівень психічної діяльності, що включає природжений досвід минулих поколінь людей, а також предків-напівтварин.

Безпосередньо під рівнем свідомості перебуває ***особисте несвідоме***, що складається з усіх спогадів, імпульсів і бажань, нечітких сприйнятів і іншого особистого досвіду, витісненого або просто забутого. Цей рівень несвідомого не надто глибокий, події, які там заходяться, легко можуть бути відновлені у свідомості.

Зміст особистого несвідомого – це згруповані в певні тематичні комплекси емоції, спогади, бажання тощо. Ці комплекси виявляються у свідомості як певні домінуючі ідеї – ідеї сили або ідеї неповноцінності – і таким чином справляють свій вплив на поведінку. Комплекс – це ніби маленька особистість всередині людини. Колективне несвідоме перебуває нижче рівня особистого несвідомого: воно посідає більш глибокий рівень, воно невідоме індивіду і містить акумульований досвід минулих поколінь, включаючи і напівтваринний періодів історії людства. Колективне несвідоме – це універсальний еволюційний досвід, що становить основу особистості людини.

Важливо зазначити, що досвід у колективному несвідомому є і справді несвідомим. Ми не можемо усвідомити його або ж якось пригадати, як це можливо при заглибленні в особисте несвідоме.

Архетипи

Архетипи – природжені тенденції всередині колективного несвідомого. Вони є внутрішніми детермінантами психічного життя людини,

оскільки спрямовують дії людини в певне русло, чимось схоже на те, як поводилися в подібних ситуаціях наші предки-тварини. Архетипи виявляють себе в свідомості у вигляді емоцій і деяких інших психічних явищ. Вони звичайно пов'язані з моментами життєвого досвіду (народження і смерть), життєвого шляху (дитинство, юність), а також з реакцією на смертельну небезпеку.

Архетипи – форми колективного несвідомого, що відіграють у культурі конструктивну роль. Завдяки їм можливий зв'язок епох і поколінь, збереження духовної цілісності культур.

Як би ми не тлумачили несвідоме – позитивно або негативно, воно є істотною складовою загальної системи свідомості.

Свідоме і несвідоме доповнюють одно одне. Так, свідоме – дискретне: сприймання, враження, думки ми можемо розрізняти. Несвідоме, навпаки, – континуальне. У ньому домінує безупинність потоку значень. Акти усвідомлення підлягають контролю, перевірці, повторенню, координації в часі. Несвідоме цих ознак позбавлене. Свідоме краще виявляється в усній формі, а неусвідомлене – мовою образів-символів.

Юнг досліджував міфологію і художню творчість найдавніших цивілізацій, відшукуючи в них архетипічні символи, і аналізував їх. Виявилося, що існують символи, властиві всім архаїчним культурам (спільні для них), причому навіть таким, які були настільки віддалені в часі і просторі, що прямий контакт між ними був неможливий. Йому також вдалося виявити у сновидіннях пацієнтів щось, що він визначив як сліди подібних символів. Це ще більше зміцнило ідеї Юнга про колективне несвідоме.

Чотири таких архетипи трапляються частіше, ніж інші – це *Персона, Аніма* і *Анімус, Тінь* і *Самість.*

Персона – це та маска, яку кожний з нас надягає, спілкуючись з іншими людьми. Вона представляє нас такими, якими ми хочемо, щоб нас сприймали в суспільстві. Персона може не відповідати справжній особистості індивіда. Поняття персони в Юнга аналогічне поняттю ролевої поведінки в соціології, коли ми чинимо так, як вважаємо за потрібне, а люди очікують від нас іншої поведінки в тих чи інших ситуаціях.

Архетипи Аніма і *Анімус* відбивають припущення Юнга, що кожна людина має певні психологічні риси, які є характерними для протилежної статі. Аніма відбиває жіночі (фемінні) риси в чоловічому характері, а анімус – чоловічі (маскулинні) характеристики в жіночому. Як і більшість архетипів, ця "пара" бере початок у найбільш глибинних шарах

досвіду предків, коли чоловіки й жінки засвоювали емоційні і поведінкові тенденції протилежної статі.

Архетип Тіні – це зворотний, темний бік "Я". Тінь найбільш глибоко укорінена в тваринному минулому людини.

Юнг вважав її своєрідною спадщиною нижчих форм життя. Тінь являє собою сукупність усіх наших 1) аморальних, 2) шалених, 3) пристрасних і 4) абсолютно неприйнятних поривань і вчинків. Юнг писав, що тінь підштовхує нас чинити щось таке, чого ми в нормальному стані ніколи собі не дозволимо.

Коли з нами трапляється щось подібне, ми схильні пояснювати сподіяне тим, що на нас щось найшло. Це "щось" і є Тінь найбільш примітивна частина нашої Природи. Однак Тінь має і свій позитивний бік. Вона джерело: а) спонтанності, б) творчого пориву, в) раптових осяянь і г) глибоких емоцій – без чого нормальне, повноцінне людське життя також неможливе.

Але найбільш важливим архетипом Юнг вважав *Самість*. Поєднуючи і гармонізуючи всі аспекти несвідомого, "Я" створює єдність і стабільність особистості. Завдання Самості – інтеграція різноманітних підсистем особистості. Юнг порівнював Самість із пориванням або прагненням до самоактуалізації, що визначає врівноваженість і цілісність, найбільш повне розкриття можливостей особистості.

За його переконанням, самоактуалізації можна досягти лише досягши середнього віку (між 35 і 40 роками).

Цей відрізок людського життя Юнг розглядав як критичний період особистого розвитку – межу, долаючи яку, особистість зазнає глибоких і позитивних перетворень.

Значний вплив на погляди Юнга справили факти автобіографії: в цьому віці сам Юнг зміг досягти цілісності свого "Я", подолавши невротичну кризу. Таким чином, для Юнга найбільш важливим етапом особистісного розвитку є зовсім не дитинство, як у Фрейда, а, навпаки, роки зрілості, час, коли він сам мав душевну кризу і зміг подолати її.

Інтроверти і екстраверти

Юнгівські поняття інтроверсії і екстраверсії широко відомі. Екстраверти – люди, що спрямовують лібідо (життєву енергію) зовні, на зовнішні події і інших людей. Люди подібного типу підпадають під вплив оточення, легко пристосовуються до суспільства, якому живуть, і впевнені в собі за будь-яких ситуацій.

У інтровертів лібідо спрямоване на внутрішній світ. Такі люди схильні до споглядальності, інтроспекції. Вони мало піддаються зовнішнім впливам, менш впевнені у стосунках з іншими людьми і зовнішнім світом і гірше соціально адаптовані, ніж екстраверти.

У психіці кожної людини співіснують полярні типи, однак один них домінує. Проте тип реакції, що переважає, певною мірою залежить від ситуації. Наприклад, інтроверт може виявитися досить соціально гнучким у певній ситуації, зокрема у випадку, коли порушуються його інтереси.

Психологічні типи

Згідно з юнгівською теорією, всі особистісні відмінності виявляють себе в чотирьох основних функціях: мисленні, почуттях, відчуттях і інтуїції, за допомогою яких ми можемо, власне, орієнтуватися як у навколишньому, об'єктивному світі, так і в світі внутрішньому, об'єктивному. Мислення являє собою концептуальний процес, що веде до усвідомлення значення і розуміння. Почуття – це суб'єктивний процес зважування і оцінювання. Відчуття утворюють свідоме сприймання фізичних об'єктів. Інтуїція включає в себе сприймання на несвідомому рівні.

Юнг вважав, що мислення і почуття утворюють раціональний рівень сприймання світу, оскільки включають у себе причинні судження. Відчуття і інтуїція, навпаки, являють собою нераціональний рівень, оскільки не передбачають використання поняття причини.

Усередині кожної з цих пар тільки одна може домінувати в кожний окремий момент часу.

Домінуюча функція в поєднанні з тим або іншим психологічним спрямуванням (інтроверсія – екстраверсія) утворює вісім психологічних типів (наприклад, екстравертний розумовий тип або інтровертний інтуїтивний тип).

Словесно-асоціативний тест

Ідея словесно-асоціативного тесту спала на думку Юнгу після того, як один із його колег розповів йому про асоціативні експерименти В. Вундта. У Юнга цей тест здійснюється так: аналітик зачитує одне за одним ряд слів пацієнту. Пацієнт повинен у відповідь на кожне слово сказати перше, що йому спаде на думку. При цьому вимірюється час реакції, зміни частоти дихання, електропровідність шкіри і всі інші параметри, що можуть свідчити про емоційну реакцію пацієнта.

Якщо реакція на те чи інше слово вимагає занадто багато часу, призводить до зміни ритму дихання або опору шкіри, ми можемо дійти висновку про те, що існують певні підсвідомі проблеми, пов'язані з запропонованим словом чи з можливою відповіддю.

Юнг вживав словесно-асоціативний тест як детектор брехні і навіть успішно викрив таким чином двох злочинців-крадіїв.

Підіб'ємо підсумки. Ідеї Юнга справили значний вплив на широкі сфери релігії, історії, мистецтва і літератури. Для багатьох істориків, теологів і письменників його роботи стали справжнім джерелом натхнення. Однак, в цілому наукова психологія ігнорувала його аналітичну теорію. Багато його книг так і не були перекладені англійською мовою аж до 60-х років XX сторіччя.

Нехтування Юнгом традиційними науковими методами видавалося зухвальством багатьом психологам-експериментаторам. Для них теорії Юнга з їх містичною і релігійною основою були ще менш прийнятними, ніж навіть фрейдівська концепція. У цілому закиди, що висловлюються на адресу ймовірності фрейдівської системи, можна віднести і до робіт Юнга. Він також більше спирався на клінічні спостереження і інтерпретації, ніж на контрольований експеримент.

Юнгівські вісім психологічних типів особистості зумовили появу цілої низки досить цікавих досліджень. Особливий інтерес викликає індикатор типів Майєрс – Бріггс – тест виміру характеристик психологічних типів особистості.

Цей тест, запропонований в 20-х роках К. Бріггс і І. Бріггс-Майєрс, став популярним особистісним тестом і використовується з практичною метою, зокрема для з'ясування за допомогою тестування особистісних характеристик при прийнятті на роботу.

Виділення типів інтровертів/екстравертів надихнуло Г. Айзенка на вдосконалення списку особистісних характеристик людей, який і призначений для вимірювання цих двох характеристик. Дослідження з використанням даного тесту показали, що деякі з юнгівських концепцій допускають експериментальну перевірку.

Однак у цілому, як і у випадку з ідеями Фрейда, більша частина юнгівської теорії (уявлення про комплекси, архетипи і колективне несвідоме) виявилася непідвладною науковому дослідженню.

Словесно-асоціативний тест сьогодні є однією із стандартних проективних методик. Саме до розряду таких тестів належить відомий тест чорнильних плям Роршаха. У понятті самоактуалізації не можна не бачити передбачення позиції А. Маслоу і всієї гуманістичної психо-

логії. Гіпотеза Юнга про те, що саме середній вік є критичним для розвитку особистості, була сприйнята А. Маслоу і Е. Еріксоном і засвоєна всією сучасною психологією особистості.

Незважаючи на його величезний внесок у психологію, роботи Юнга не дістали визнання в західній психології. Великої популярності його ідеї набули лише в 70–80-ті роки внаслідок їх містичного забарвлення.

Отже, особистість – людина з розвиненим функціональним новоутворенням, має свій унікальний і неповторний внутрішній світ, здатна до саморозвитку, самовизначення, саморегуляції в діяльності і та поведінці.

Життя людини у світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки. А функціональне новоутворення розвивається в межах цієї вищої психіки. З цього складається функціональне новоутворення – ядро особистості.

Становлення та інтеграція особистості здійснюється перетвореннями:

- базальної емоційної саморегуляції – *біогенез;*
- вольової саморегуляції – *психогенез*;
- смислової, цілісної саморегуляції – *соціогенез.*

Забезпечує і викликає віковічний рух людського духу нужда. Вона є:

- генетично вихідне відношення, що констатує особистість, незрозумілим поки що унікальним способом, і з'єднує в собі і біологічне, і соціальне, але не в дорослих особинах, а в новонародженому індивіді як продукті любові;
- генетично вихідне відношення, яке констатує в єдиній дихотомічній парі дозрівання біологічної особини і психологічний вияв соціальних впливів, що породжують особистість;
- психологічним показником активності особистості, особливим базальним станом, динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути продуктивним протягом усього життя;
- вихідна базальна енергетична інтенція з самого початку не є суто біологічною, але має єдину біосоціальну природу і являє собою нескінченне продовження нужди соціальних істот (батьків дитини), що опредметнилась у креативний продукт – нове життя; динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути активним протягом всього життя;
- сигналом мудрості тіла про дискоординації функцій організму та природною енергетично-інформаційною структурою, яка забезпечує її життя в онто- і філогенезі.

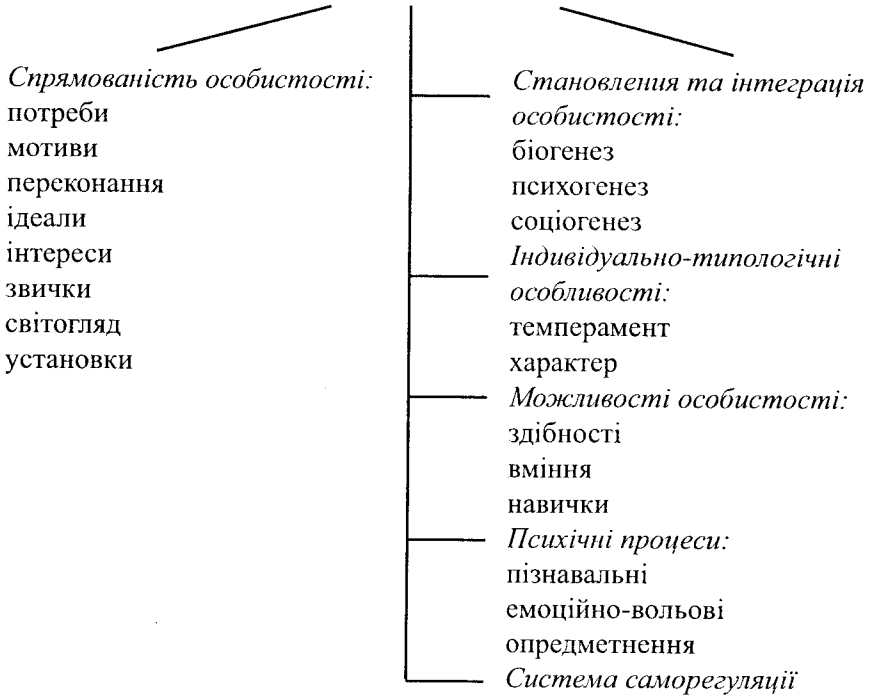
Атрибутивні змістовні ознаки нужди:

- гетерогенність і суперечливість біологічного і соціального у єдності;
- здатність до саморозвитку (самовдосконалення);
- розвиток є спрямованим і являє собою ортогенез;
- здатність до породження функціональних новоутворень;
- вона існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту;
- має афілітивну природу, як форму існування нужди у любові;
- нескінченність її існування.

Психоаналітична концепція особистості спирається на потенції колективного несвідомого в людині, наявність архетипів, спрямованості людини залежно від її станів на інтроверсію або екстраверсію. Це обумовлює вираженість психологічних її типів, а також здатність до асоціативності у діяльності і житті.

Формалізована структура змісту теми

Психологічна структура особистості

Запитання для самостійної роботи

1. Якими є головні ознаки особистості?
2. У чому виявляється суспільна сутність особистості?
3. Що в особистості зумовлене її біологічною природою?
4. Як виявляється біологічне в життєдіяльності особистості?
5. Як співвідносяться між собою поняття "особистість" і "індивідуальність"?
6. Якою є структура особистості?
7. У чому суть теорії активності З. Фрейда?
8. Що є фундаментальним рушієм людської активності?
9. Що таке спрямованість особистості?
10. Якими є головні групи мотивів особистості?
11. Як поділяються цілі особистості?
12. Як пов'язані між собою самооцінка особистості та рівень її домагань?
13. Що є джерелом і рушійною силою розвитку особистості?
14. Які чинники зумовлюють психічний розвиток особистості?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи згодні ви з думкою, що кожну людину можна назвати особистістю?
2. Чи згодні ви з твердженням, що між поняттями "особистість" та "індивідуальність" принципової різниці немає?
3. Чи достатньо, характеризуючи особистість, вказати на такі ознаки: "свідомий індивід", "включений у суспільно корисну діяльність"?
4. Чи завжди у психічному житті людини біологічне виявляється як соціальне?
5. Чи можна тлумачити спрямованість людини як вияв усіх притаманних їй спонукань?
6. Чи достатньо, характеризуючи інтерес, вказати, що це стійке, вибіркове ставлення людини до явищ та об'єктів дійсності?
7. Чи можна вважати достатнім твердження, що "переконання – це знання, істинність яких для людини є незаперечною і які постають для неї як керівництво до дії"?
8. Чи можна стверджувати, що велика і віддалена життєва мета особистості найповніше характеризує її сутність?

9. Чи може в людини з адекватною самооцінкою виникнути стан фрустрації?

10. Чи правильним є твердження, що джерелом і рушійною силою розвитку особистості є різноманітні протиріччя, які породжуються її діяльністю та умовами життя?

11. Чи можна прискорити психічний розвиток особистості?

Завдання та проблемні ситуації

1. За якими зовнішніми виявами особистості можна судити про рівень її розвитку та суспільну свідомість?

2. Розкрийте, в чому виявляється істотна відмінність у поглядах на джерела активності особистості представників різних психологічних теорій.

3. Як можна психологічно обґрунтувати твердження, що інтерес постає водночас і як важливий мотив навчання, і як засіб підвищення його ефективності?

4. Як, аналізуючи потреби особистості, можна дійти висновку про рівень її індивідуальної та суспільної свідомості?

5. Чи є стан фрустрації закономірним наслідком завищених домагань особистості?

6. У чому може виявлятися негативна та позитивна роль настанов у житті людини?

7. Чи є можливість формувати їх цілеспрямовано і як саме?

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 338 с.

2. Анцыферова Л. И. К теории личности как развивающейся системы // Психология формирования и развития личности. – М., 1981.

3. Арсеньев А. С. Проблема цели в воспитании и образовании. Цель в воспитании личности // Философско-психологические проблемы развития образования / Под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1981. – С. 54-73.

4. Батищев Г. С. Деятельностная сущность человека как философский принцип // Проблема человека в современной философии. – М.: Наука, 1969. – С. 73-144.

5. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

6. Бубер М. Я и Ты // Квинтэссенция. Философский альманах 1991 года. – М.: Политиздат, 1992. – С. 294-370.

7. Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982.

8. Гальперин П. Я. Введение в психологию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 150 с.

9. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1996. – 240 с.

10. Запорожец А. В. Основные проблемы онтогенеза психики // Избр. психол. труды. – М.: Педагогика, 1986. – С. 223–258.

11. Зейгарник Б. В. и др. Саморегуляция поведения в норме и патологии // Психол. журнал. – 1989. – № 2. – С. 122–132.

12. Зинченко В. П., Моргунов Е. Б. Человек развивающийся. – М.: Тривола, 1994. – 332 с.

13. Ильенков Э. В. Что же такое личность? // С чего начинается личность /Под ред. Р. И. Косолапова. – М.: Политиздат, 1983.

14. Клименко В. В. Людина і ноосфера. – К.: Альфа, 1992.

15. Клименко В. В. Как воспитать вундеркинда. – Харьков: Фолио, 1996.

16. Костюк Г. С. Навчання і психічний розвиток учнів // Психологічна наука, вчитель, учень. – К.: Рад. школа, 1979. – С. 19–32.

17. Коул М. Культурно-историческая психология. – М.: Когито-Центр, 1997.

18. Леонтьев А. А. Проблемы развития психики. – М.: Наука, 1984. – 493 с.

19. Лосев А. Ф. Диалектика мифа // Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 526 с.

20. Лушин П. В. Психология личностного изменения. – Кировоград, 2002.

21. Максименко С. Д. Генетическая психология. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000. – 319 с.

22. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) –М.: Рефл-бук. –К.: Ваклер. 2000.

23. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум

24. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002

25. Маслоу А. Самоактуализация личности // Психология личности. – М., 1982.

26. Моляко В. А. Психологические проблемы творческой одаренности. –К.: 1995.
27. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999.
28. Олпорт Г. Становление личности. – М.: Смысл, 2002. – 461 с.
29. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М., 1982.
30. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
31. Пиаже Ж. Избр. психол. труды. – М.: Прогресс, 1969. – 659 с.
32. Платон. Соч. – М., 1963. – Т. 1.
33. Психология формирования и развития личности / Ред. Л. И. Анцыферова. – М.: Наука, 1981. – 365 с.
34. Роджерс К. К науке о личности // История зарубежной психологии: Тексты. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – С. 200–231.
34. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – 2-е изд. – М., 1946.
35. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973.
36. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. – СПб: Питер, 2003.
37. Титаренко Т. М. Я знакомый и неузнаваемый . –К.: 1991.
38. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990.
39. Фрейд З. Основные принципы психоанализа. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1998. – 284 с.
40. Чепелєва Н. В. Життєва ситуація особистості. /Основи практичної психології. –К.: Либідь, 1999.
41. Чепелева Н. В. Розуміння – Інтерпретація – Діалог // "Ars-vetus – ars-nova": Михаил Бахтин (2-ге вид.). – К.: Гнозис,1999.
42. Штерн В. Персоналистическая психология // История зарубежной психологии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – С. 186–200.
43. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб.: Университетская книга, 1996. – 592 с.
44. Юнг К. Г. Приближаясь к бессознательному // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1990. – С. 351–436.
45. Юнг К. Г. Человек и его символы. – М., 1997. – 367 с.
46. Юнг К. Г. Психологические типы. – С.-Петербург: Ювента; М.: Прогресс-Универс, 1995.
47. Юнг К. Г. Тэвистокские лекции. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1998.
48. Ярошевский М. Г. История психологии. – М.: Мысль, 1996. – 586 с.

5. Мова і мовлення

Ключові поняття теми:

мова, знак, знакова система, семантика, словниковий склад, граматична будова, сигніфікативна функція мови, функція вираження змісту предмета інформації, мовлення, зовнішнє мовлення, діалогічне мовлення, монологічне мовлення, письмове мовлення, усне мовлення, внутрішнє мовлення, повне мовлення, порожнє мовлення

Поняття про мову і її функції

Найбільш загальними і необхідними умовами продуктивної психічної діяльності особистості є мова і мовлення, спілкування та увага.

З одного боку, вони проймають усе психічне життя людини і забезпечують можливість активного задоволення її пізнавальних і суспільних потреб, а з другого – є засобами реалізації внутрішнього світу та можливостей особистості.

Мова – суто людський засіб спілкування в духовному і практичному житті людини і являє собою систему знаків для передавання, приймання і використовування інформації.

Мова виникла в процесі становлення самої людини як суспільної істоти, в процесі спільної трудової діяльності людей.

Передумовами виникнення мови були здатності видавати звуки та здійснювати рухи, які виступали способом спілкування, засобом задоволення потреби обмінюватися думками, пізнавати властивості предметів і явищ.

Мова – суспільне явище, найважливіший засіб влаштування людських стосунків. За її допомогою люди здатні порозумітися, здійснюють обмін думками, набувають знань, передають їх нащадкам, мають змогу організувати спільну діяльність в усіх галузях людської практики.

Комплекси звуків мови, що позначали певні об'єкти, набували певного значення, ставали спільним для людей засобом обміну думками.

Мова є системою знаків соціального походження, яка утворилася і сформувалася впродовж історичного розвитку діяльності людини.

Слово як одиниця мови має два аспекти – зовнішній, звуковий (фонетичний) і внутрішній, змістовий (семантичний). Обидва вони є продуктом тривалого суспільно-історичного розвитку.

Єдність цих двох аспектів (але не тотожність) утворює слово. Зовнішня фонетична форма слова – це умовний знак предмета або явища, що не передає прямо й безпосередньо його властивостей.

Слово суміщає функції знака та значення. Останнє історично розвивалося, звужувалося, узагальнювалося, надавалося новим об'єктам. Внаслідок цього виникла багатозначність слів, що також є продуктом історичного розвитку мови.

Головні складові мовної системи – її *словниковий склад* і *граматична будова.*

Словниковий склад – це сукупність слів кожної окремої мови. Його специфіка характеризує рівень розвитку мови: чим багатший і різноманітніший словник, тим багатша і різноманітніша мова.

Практичне вживання мови включає активний словник, тобто слова, якими людина користується для висловлення своїх думок, спілкуючись з іншими людьми, і пасивний – ті слова, які вона розуміє, коли їх чує або читає, але рідко їх вживає.

Обсяг і характер активного і пасивного словників людини залежать від її освіти, професії, міри опанування мови, характеру та змісту діяльності.

Словниковий склад сам по собі ще не *становить* мови. Для того щоб з допомогою слів людина могла обмінюватися думками, потрібна граматика, яка визначає правила зміни слів, сполучення їх у речення. Це забезпечує граматична будова мови.

Слова, що є в реченні, необхідно не лише розуміти, а й відповідно узгодити, щоб точно передати зміст думки.

Граматика мови формує правила зміни слів (морфологія) і правила сполучення їх у речення (синтаксис) і цим дає змогу висловлювати поняття та судження, складати уявлення про предмети та явища, їх різноманітні ознаки та відношення.

Слово як одиниця мови є носієм інформації, воно завжди співвідноситься з означуваними ним певними об'єктами та явищами дійсності. Фіксація в слові об'єктивної дійсності та суспільно-історичного досвіду в різних формах їх вияву визначає сигніфікативну (означувальну) функцію мови.

Граматична будова мови – функція, зумовлена потребами спілкування та розвитком вираження змісту предмета у формі інформаційних структур. Вона – можливість формулювати думки і передавати зміст повідомлення.

Описані раніше головні елементи і функції мови стають засобом спілкування, засобом обміну думками за умови, коли відбувається мовлення між людьми.

Мова і мовлення – поняття не тотожні.

Мовлення – це акт вживання людиною мови для спілкування.

Залежно від віку, характеру діяльності, середовища існування людини її мовлення набуває певних особливостей, незважаючи на те, що люди говорять однією мовою.

Так, у однієї людини мовлення образне, яскраве, виразне, переконливе, а в другої – навпаки: обмежене, бідне, сухе, малозрозуміле. Це вже свідчить про відмінності у володінні мовою.

Кожній людині притаманні свій індивідуальний стиль мовлення, відмінності в артикуляції звуків, інтонації, логічній виразності. Отже, кожна людина говорить по-своєму, хоча й користується спільною для всіх мовою.

Мовлення не існує і не може існувати поза будь-якою мовою. З іншого боку, сама мова залишається живою тільки за умови, коли активно використовується людьми. Мова розвивається і вдосконалюється під час мовного спілкування. Мовлення і є формою актуального існування кожної мови.

Мовлення тлумачиться і як мовна діяльність, оскільки за його допомогою можна, наприклад, забезпечити спілкування, розв'язувати мнемонічні або розумові завдання. У таких випадках мовлення може набувати форми мовного акту, що є складовим елементом іншої цілеспрямованої діяльності, наприклад трудової або навчальної.

Мова – це засіб чи знаряддя спілкування між людьми.

Фізіологічні механізми мовної діяльності

Фізіологічним підґрунтям мовлення є умовно-рефлекторна діяльність кори великих півкуль головного мозку. Подразниками для нього є слова, "сигнали сигналів" (І. П. Павлов), що замінюють безпосередні предмети та їх властивості. Як подразник слово має три форми вираження: слово почуте, слово побачене, слово вимовлене. Функціонування його пов'язане з діяльністю периферійного апарату мовлення та центрально-мозкових фізіологічних механізмів.

Периферійний, або голосовий, апарат мовлення складається з трьох частин:

1) легенів, бронхів, трахеї;
2) гортані;
3) глотки, носової порожнини, носоглотки, язичка, піднебіння, язика, зубів і губ.

Кожен з цих органів відіграє певну роль в утворенні звуків мовлення.

Діяльність периферійного мовленнєвого апарату – зона впливу кори великих півкуль головного мозку, якою вона спрямовується і функцією якого вона є. Ця функція властива лише людському мозку. Мовні зони кори репрезентовані кількома аналізаторами, що взаємодіють і координаційно пов'язані з усією діяльністю нервової системи.

Мовлення як рефлекторний за своєю природою акт здійснюється за участю *другої сигнальної системи* та в тісному взаємозв'язку з першою сигнальною системою.

Слово, завдяки досвіду людини, пов'язане з усіма зовнішніми і внутрішніми подразниками. Подразнення надходять до кори великих півкуль і можуть сигналізувати про них, змінювати їх чи викликати певні реакції на них. У результаті в корі утворюються відповідні системи тимчасових нервових зв'язків.

В утворенні цих зв'язків беруть участь зоровий, слуховий і руховий аналізатори.

Кора великих півкуль двобічно-еферентними та аферентними шляхами пов'язана з різними частинами периферійного мовного апарату.

Акт мовлення пов'язаний з роботою всієї кори великих півкуль, окремі її ділянки відіграють особливу роль, пов'язану з локалізацією в них мозкових закінчень аналізаторів, які керують слуханням та говорінням. Встановлено, що центри мовлення розташовані в *скроневій частині лівої півкулі.* Проте вся ця ділянка пов'язана з різними механізмами мовлення.

Понад сто років тому П. Брока помітив, що ушкодження певної ділянки кори, а саме задньої частини третьої чолової звивини лівої півкулі, призводить до порушення мовленнєвої артикуляції – до так званої моторної афазії. Хворий втрачає змогу довільно висловлювати думки, хоча руховий артикуляційний апарат лишається неушкодженим. Брока дійшов висновку, що ця ділянка є центром "моторних образів слів".

Дещо пізніше К. Верніке встановив, що при ураженні верхньої скроневої звивини лівої півкулі у хворого порушується розуміння мовлення. Він дійшов висновку, що в цій частині лівої півкулі локалізуються "сенсорні образи слова". При ушкодженні цієї ділянки у хворого виникає так звана сенсорна афазія, яка полягає в порушенні можливості розуміти мовлення інших. Чуючи мовлення, хвора людина не може пов'язати його звучання з певним значенням.

Ці та інші ділянки кори, пов'язані з окремими аспектами мовної функції, не є самостійними і суворо ізольованими центрами мовного

процесу, задіяними впродовж мовленнєвого акту, а є лише окремими ланками складного нервового процесу мовної діяльності. Дослідження Брока і Верніке сприяли появі цілої низки аналогічних тверджень, в яких усі психічні функції, пов'язані з мовленням, "розподілялися" між певними ділянками кори.

Але численними дослідженнями фізіологів і психологів доведено, що таке тлумачення фізіологічного підґрунтя мовної діяльності є недостатнім для її інтерпретації.

Так, дослідження М. І. Жинкіна, які стосуються питання з'ясування механізму мовлення, доводять існування кількох таких механізмів. Перш ніж будувати мовленнєвий акт, ми будуємо його змістовий "кістяк" (за допомогою предметно-зображувального кола уявлень, образів і схем). Це і є механізм програмування висловлювання.

Далі задіюється група механізмів, пов'язаних з переходом від плану програми до граматичної (синтаксичної) структури речення. До групи таких механізмів належать механізм граматичного прогнозування синтаксичної конструкції, механізм, що забезпечує запам'ятовування, зберігання та реалізацію характерних граматичних форм слів, механізм переходу від одного типу конструювання до другого (трансформація), механізм розгортання елементів програми в граматичні конструкції та ін.

Крім зазначених, виокремлюються ще механізм пошуку необхідного слова за значенням та звуковими ознаками, механізм добирання необхідних звуків мови та механізм реального існування звукового мовлення.

Таким чином, можна констатувати, що фізіологічне підґрунтя мовлення досить складне, воно розгортається в певній часовій послідовності. Тому говорити про ізольовану локалізацію в корі великих півкуль головного мозку всіх складових мовленнєвого акту недоцільно.

Сприймання мовлення забезпечується тими самими механізмами, що й говоріння. Сприймання мовлення – це поетапний переклад сприйнятого на значеннєвий (предметно-зображувальний) код, ототожнення окремих слів, словосполучень, а також цілих фраз з нашим мовним досвідом.

Розуміння мовлення є завершальною стадією перекладу, коли ми співвідносимо зміст сприйнятого (згорнуте мовлення, прочитаний текст тощо) із змістом нашої свідомості та різними чинниками діяльності.

Ці уявлення про фізіологічне підґрунтя та механізми мовлення підтверджують сучасні дослідження мовної діяльності, афазій, що виникають внаслідок поранення, пухлин та інших порушень діяльності пев-

них ділянок кори великих півкуль. Значний внесок в їх характеристику на рівні різних механізмів мовлення зробив психолог О. Р. Лурія.

Він виокремив динамічну афазію, пов'язану з порушенням змоги говорити фразами, хоча хворий має змогу повторювати слова, називає предмети і розуміє мову. Це наслідки порушення або механізму програмування висловлювання, або механізму його граматично-семантичної організації.

Сенсорна афазія виявляється у втраті фонематичного слуху, тобто в порушенні зв'язку між звуковим складом і значенням слова, що є наслідком порушення звукового аналізу слова.

Семантична афазія – це порушення, яке полягає в труднощах при добиранні слова та розумінні семантичних співвідношень слів. Наприклад, хворий розуміє слова "батько", "сестра", але не може зрозуміти, що означає сполучення "сестра батька".

Еферентна моторна афазія – хвороба, пов'язана з руйнуванням структури висловлювання: хворий зберігає знання окремих слів, проте втрачає здатність поєднувати слова в певній послідовності. Тут порушено принцип сукцесивності. Близькою за своєю характеристикою є аферентна моторна афазія, яка полягає в порушенні чіткості мовленнєвої артикуляції, у труднощах із добиранням потрібного звука.

Крім порушень мовлення, пов'язаних з ураженням коркових частин аналізаторів, трапляються і функціональні його порушення, пов'язані з діяльністю мовно-рухової частини.

Одне з них – *заїкання,* яке викликається судомами мовних м'язів. Ці порушення можуть супроводжуватися судомами обличчя, рук тощо.

Заїкання виникає під впливом різних причин: сильного нервового збудження, нервової травми, інфекції, спадковості. Усунути заїкання можна, якщо своєчасно звернутися до лікаря-логопеда.

Різновиди мовлення

Вияви мовної діяльності неоднорідні, їх можна поділити та класифікувати за різними ознаками.

Усне мовлення. Це – основний різновид мовлення. Це – звучне мовлення, яке сприймається іншими людьми на слух. Усне мовлення поділяється на *діалогічне* та *монологічне.*

Діалогічним називається мовлення між двома або кількома співрозмовниками, які міняються ролями: то один з них, то другий виконують роль мовця або слухача, тобто постають як пасивний або активний співрозмовник.

Поділ на "активного" і "пасивного" учасника розмови відносний, оскільки і той, хто говорить, і той, хто слухає, виявляють активність, хоча й різного плану. Рівень знання мови, її лексичного багатства, граматичної будови та фразеології, практика вживання мови відіграють важливу роль у функціонуванні діалогічного мовлення.

Діалогічне мовлення тісно пов'язане із ситуацією розмови, і тому його називають ситуативним. Водночас воно і контекстуальне, бо кожне висловлювання значною мірою зумовлене попереднім висловлюванням, оскільки здійснюється як певна діяльність двох або кількох осіб.

Діалогічне мовлення недостатньо організоване граматично та стилістично. Як правило, воно здійснюється простими мовними конструкціями, зумовленими контекстом, попередніми висловлюваннями. Велику роль у ньому відіграють звичні сполучення слів, репліки, шаблони, ідіоматичні висловлювання, наприклад: "так би мовити", "от", "і хто б міг подумати" і таке ін.

Монологічне мовлення – це таке мовлення, коли говорить одна особа, а решта слухає, сприймає її промову.

Приклад монологічного мовлення – доповідь, лекція, виступ на зборах, пояснення вчителем нового матеріалу тощо.

Це відносно розгорнутий різновид мовлення. У ньому порівняно мало використовується позамовна інформація, яка отримується з розмовної ситуації. Порівняно з діалогічним монологічне мовлення значною мірою є активним або довільним різновидом мовлення.

Так, для того щоб здійснити монологічний акт мовлення, той, хто говорить, повинен усвідомлювати повний зміст думки і вміти довільно побудувати на підставі цього змісту своє висловлювання чи послідовно кілька висловлювань.

Монологічне мовлення – це організований різновид мовлення. Той, хто говорить, наперед планує або програмує не лише окреме слово, речення, а й весь процес мовлення, весь монолог загалом, іноді подумки, а іноді у вигляді запису-плану або конспекту.

Монологічне мовлення у своїх розгорнутих формах вимагає певної підготовки, яка полягає в попередньому добиранні змісту, чіткому плануванні та відповідному словесному оформленні.

Письмове мовлення. Письмове мовлення – це особливий різновид мови, що дає змогу спілкуватися з відсутніми співрозмовниками, які є не лише сучасниками того, хто пише, а й житимуть після нього. Письмове мовлення – це різновид монологічного мовлення, але воно здійснюється як писання і читання написаного у вигляді письмових знаків (слів).

Історично письмове мовлення виникло пізніше, ніж усне, і на його основі.

Порівняно з усним мовленням воно має свої, специфічно психологічні особливості. Передусім воно відбувається без безпосереднього контакту із співрозмовником, а тому виключає інтонацію, міміку і жести, сприймання реакції читача, його репліки, які мають важливе значення для усної мови.

У письмовому мовленні і зміст, і, власне, ставлення до нього треба висловити на папері. Тому текст більш розгорнутий, ніж усне монологічне повідомлення. Створюючи текст, слід зважати на майбутнього читача, дбати про те, щоб письмові знаки були зрозумілі передбачуваному читачеві, йому слід усе пояснити, щоб у нього не виникало нерозуміння.

Тому письмове мовлення має складну структуру порівняно з усним: вживання його вимагає від людини, автора письмового повідомлення, розгорнутого, послідовного, повного логічного висловлення думок, суворішого дотримання правил граматики, добирання слів і висловлювань.

Якщо в усному мовленні пропуски окремих слів можна заповнити певними виражальними засобами (міміка, жестикулювання тощо), то такі пропуски роблять письмове мовлення незрозумілим.

Письмове мовлення – це найбільш довільний різновид мовлення.

Для успішного вживання письмового мовлення треба опанувати засоби створення тексту. У процесі свого індивідуального розвитку людина навчається писати і читати значно пізніше, ніж говорити.

Але усне і письмове мовлення тісно взаємопов'язані. Так, опанування письма, читання художньої літератури сприяє подальшому розвитку усного мовлення особистості, збагаченню її активного словника та усвідомленню граматичної будови.

Письмове мовлення спирається на усне, не тільки доповнює, а й зумовлює певну його перебудову. Для більшості людей, залежно від їх освіти та змісту діяльності, письмово висловитися часом важче, ніж усно. Тому опанування культури мовлення повинно включати навчання письмовому мовленню.

Внутрішнє мовлення. Усне та письмове мовлення, які можуть набувати форми діалогу чи монологу, є зовнішнім мовленням.

Ще одним різновидом мовлення є внутрішнє мовлення. Як свідчить сама назва, внутрішнє мовлення непридатне для спілкування з іншими людьми. Людина користується внутрішнім мовленням, коли розмірковує про щось подумки, планує свої дії, не висловлюючись вголос і не записуючи на папері, не контактуючи з людьми.

Головним показником внутрішнього мовлення є те, що воно беззвучне, не мовиться вголос, хоча нерідко його виявляє шепотіння, а іноді воно починає звучати, переходячи в розмову із самим собою. Це трапляється у випадках великого напруження думки, яке супроводжується виразними емоціями.

Внутрішнє мовлення відрізняється за своєю структурою від зовнішнього мовлення тим, що воно дуже скорочене, уривчасте, в ньому опускається більшість другорядних членів речення. Унаслідок цього воно справляє враження незв'язності та незрозумілості для іншого, нерідко в реченні залишається один тільки підмет або присудок, що є центром думки, навколо якого об'єднуються образи.

Можливість такого скорочення внутрішнього мовлення пов'язана з тим, що людині, яка міркує подумки, добре відомо, про що йдеться. Тому й немає нібито потреби розгорнуто викладати свої думки для себе. Звичка думати таким "скороченим" способом має і свої вади.

Нерідко те, що немовби цілком зрозуміле при внутрішньому мовленні за його спрощеною та скороченою синтаксичною структурою, виявляється іноді далеко не таким зрозумілим, коли доводиться переказувати зміст думки іншим людям: окремі моменти просто незрозумілі, думки неаргументовані, логічно непослідовні.

Відомі випадки, коли добре зрозуміле передати у формі зв'язного мовлення усно або письмово неможливо.

Внутрішнє мовлення виникло в процесі мовленнєвого спілкування людей через ускладнення завдань і змісту діяльності. Воно породжене потребою, перш ніж висловити щось усно чи письмово, його спланувати, окреслити головні контури, побудувати вислів, схему дій, міркування, перед тим як реалізувати їх практично.

Зовнішнє і внутрішнє мовлення людини тісно взаємопов'язані та взаємопроймають одне одне. Легкість і швидкість таких проникнень залежать від різних умов, а саме: від змісту, складності та новизни розумової діяльності, мовного досвіду та індивідуальних особливостей людини.

Мовлення різних людей має індивідуальні особливості, що виявляються в темпі, ритмі, емоційності, виразності, точності, плавності, голосності, логічності, послідовності, образності висловлювання.

Психоаналітичне тлумачення мовлення. Класичний і особливо структурний психоаналіз розглядає мовлення людини як повну репрезентацію особистості. Згідно з новітнім постмодерністським уявленням про природу людини і специфіку детермінації активності особистості, функціонування останньої в універсумі культури є безперервний шлях виникнення дискурсу.

Дискурс як "мовлення, занурене в життя", мовлення, що розглядається в сукупності його екстралінгвістичних характеристик, – радикальний феномен людського існування. Найбільш сильний вплив постмодерністські ідеї про універсальну природу феноменів мовлення і мови справили на європейські школи глибинної психології.

Усі форми активної життєдіяльності індивіда в суспільстві і культурі можна розглядати як систему *дискурсивних практик,* до числа яких відносять, наприклад, політику, релігію, ідеологію, педагогіку, право тощо. Інституціоналізовані форми мовленнєвих практик є підґрунтям теоретичного знання будь-якої науки, а легітимуючим мета-дискурсом щодо своєї істинності є методологія конкретної наукової дисципліни.

Семіотичний принцип "життя як текст" все ширше застосовується у практиці сучасної психотерапії, а найбільш радикально послуговуються цим принципом у своїй роботі Ж. Лакан, Ж. Делез, Ф. Гваттари, Ю. Кристева та інші представники європейської психологічної думки.

Ж. Лакан виділив у психоаналітичному дискурсі суб'єкта два основних типи мовлення – мовлення повне і мовлення порожнє. Автором повного мовлення є суб'єкт несвідомого ("Інший"), а зміст його зумовлений психічними травмами, що витісняють потяги й інші неусвідомлювані аспекти особистісного функціонування і це призводить до появи невротичних симптомів. Так, доведено, що більшу частину часу на психоаналітичному сеансі клієнт вдається до порожнього мовлення і таким чином маскує несвідомі причини своїх проблем, тоді як завдання аналітика – вловити моменти повного мовлення і, завдяки цьому, вступити в діалог з Іншим.

Роботи Ж. Лакана започаткували лінгвістичне тлумачення несвідомого, згідно з яким останнє трактується як "та частина трансіндивідуального дискурсу, якій не вистачає суб'єкта для відновлення безперервності свого свідомого дискурсу". Це уявлення є підґрунтям структурного психоаналізу як психотерапевтичного засобу.

Індивідуальні особливості мовлення. Вони залежать від уміння людини скеровувати своє мовлення, використовувати його як засіб спілкування, регулювати його. Залежно від цього одні люди – балакучі, другі – стримані, замкнуті.

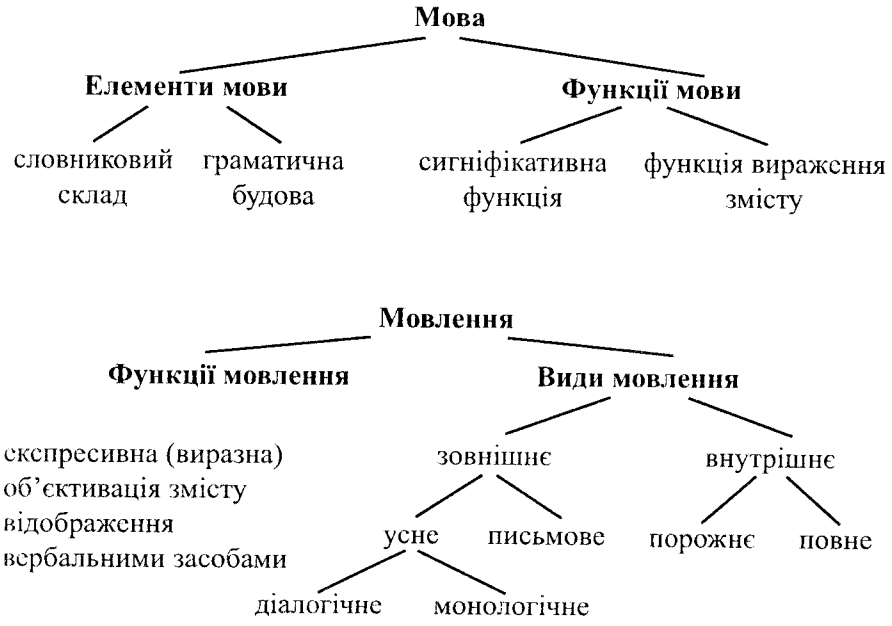
Саморегуляція мовлення є важливою умовою його функціонування. Характер діяльності впливає на мовлення і разом з тим вимагає опанування певних її особливостей.

Існують особливі вимоги, певне ставлення до мовлення кожного фахівця. Воно повинно бути не просто стилістично та логічно досконалим, а й переконливим, емоційно-образним, науково доказовим і впливовим. Властивості професійного мовлення не просто виробляються впродовж набування практичного досвіду, а вимагають і власної саморегуляції, прагнення вдосконалити мовлення.

Формалізована структура змісту теми

Соціально-психологічна функція мови: нагромадження та передавання суспільного досвіду засобами знакових систем.

Фізіологічна природа слова: умовно-рефлекторний зв'язок першосигнального змісту об'єкта та мовного знака.

Запитання для самостійної роботи

1. Що таке мова та які її головні елементи?
2. Які є головні функції мови?
3. У чому полягає особливість мовлення як *процесу* та які його різновиди?
4. Що є підставою поділу мовлення на різновиди?
5. У чому полягає особливість усного мовлення?
6. У чому полягає особливість письмового мовлення?
7. Якими є особливості внутрішнього мовлення і чим вони зумовлені?
8. Що таке мовна афазія та які її різновиди?
9. Який взаємозв'язок мовлення і мови?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи можна стверджувати, що виникнення мови – це закономірний продукт суспільного буття людей та їхньої діяльності?
2. Чи можна погодитися з думкою, що розвиток мови – це процес, який не зупиниться, доки існуватиме людство?
3. Чи існує принципова різниця між мовою і мовленням?
4. Чи згодні ви з думкою, що голосовий апарат мовлення складається з трьох головних частин?
5. Чи погодитеся ви з твердженням, що сенсорна афазія – це порушення здатності людини розуміти мовлення інших?
6. Чи правильною є думка, що внутрішнє мовлення – це особливий різновид мовлення, розвиток якого ніяк не пов'язаний з іншими його різновидами?
7. Чи правильним є твердження, що без мови не може бути власне людського понятгєвого мислення?
8. Чи можна стверджувати, що мова і мовлення – тотожні поняття?

Завдання та проблемні ситуації

1. У визначенні мовлення завжди зазначають його функцію спілкування. А як це узгоджується з тим, що мовлення може бути і внутрішнім, "подумки"?
2. Що являє собою мова як суспільно-історичне явище? Які науки, крім психології, досліджують проблеми мови і як вони співвідносяться з психологічними дослідженнями? У чому полягає особливість гносеологічного, семантичного, лінгвістичного та психологічного аспектів цієї проблеми?

Література

1. Баєв Б. Ф. Психологія внутрішнього мовлення. – К.: Вища школа, 1966.
2. Богин Г. И. Уровни и компоненты речевой способности человека: Учеб. пособие. – Калинин, 1975.
3. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации. – М., 1982.
4. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.
5. Кучинский Г. М. Психология внутреннего монолога. – Минск, 1988.
6. Лакан Ж. Инстанция буквы, или судьба разума после Фрейда. – М.: РФО, 1997.
7. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Наука, 1974.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание. – М., 1979.
9. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
10. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002
11. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.
12. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1999.
13. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.
14. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968,
15. Ушакова Т. Н. Речь человека в общении. – М., 1989.
16. Хомский Н. Язык и мышление. – М.: Прогресс, 1972.
17. Чепелєва Н. В. Життєва ситуація особистості. /Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999.
18. Чепелєва Н. В. Розуміння – Інтерпретація – Діалог // "Ars-vetus – ars-nova": Михаил Бахтин (2-ге вид.). – К.: Гнозис,1999.

6. Спілкування

Ключові поняття теми:
спілкування, комунікація, інформація, вербальне спілкування, невербальне спілкування, комунікативна функція спілкування, інтерактивна функція спілкування, рефлексія, перцептивна функція спілкування, інтерпретація, стереотипізація, міжособистісне спілкування, особистісно-групове спілкування, міжгрупове спілкування, опосередковане спілкування, неопосередковане спілкування, тривале спілкування, короткочасне спілкування, завершене спілкування, незавершене спілкування

Поняття про спілкування

Спілкування – важлива духовна потреба людини як суспільної істоти. Потреба людини в спілкуванні зумовлена суспільним способом її буття та необхідністю взаємодії в процесі діяльності. Будь-яка спільна діяльність, і в першу чергу трудова, не може здійснюватися успішно, якщо між тими, хто її виконує, не будуть налагоджені відповідні контакти та взаєморозуміння.

Спілкування – явище глибоко соціальне.

Соціальна природа спілкування виявляється в тому, що воно завжди відбувається в середовищі людей, де суб'єкти спілкування постають як носії соціального досвіду. Соціальний досвід спілкування виявляється в змісті інформації, що є його предметом (знання, відомості, способи діяльності), у засобах (мовна та немовна комунікація при спілкуванні), у суспільно вироблених упродовж всього історичного розвитку видах спілкування.

За змістом спілкування охоплює всі царини людського буття та діяльності, об'єктивні та суб'єктивні їх вияви. Спілкування між людьми має місце при передаванні знань, досвіду, коли формуються різноманітні вміння та навички, погоджуються та координуються спільні дії тощо.

Отже, спілкування – це різноманітні контакти між людьми, зумовлені потребами спільної діяльності.

Особливість спілкування – в його нерозривному зв'язку з діяльністю. Діяльність є головним середовищем і необхідною умовою виникнення і розвитку контактів між людьми, передавання потрібної інформації, взаєморозуміння та узгодження дій.

Змістом спілкування завжди є інформація, зумовлена потребами взаємодії людей. Вона може стосуватися повідомлення нових знань, наприклад роз'яснення вчителем понять, пояснення сутності певних явищ, процесів, інформування про події, що відбуваються, обґрунтування певних положень, побудови гіпотез тощо. Спілкування може бути засобом передавання умінь і навичок.

За допомогою словесного опису та пояснення дії, її демонстрування та вправляння в ній людину можна навчити виконувати певну діяльність. Саме так опановуються професійні навички, фізичні та будь-які інші дії.

Змістом спілкування є знання, уміння та навички – зміст свідомості людини.

Реальні контакти між людьми, впродовж яких вони безпосередньо сприймають один одного, створюють середовище для об'єктивного виявлення особливостей їх поведінки, манер, рис характеру та емоційно-вольової сфери. Саме в таких контактах розкривається справжня значущість людини для людини, виявляються людські симпатії та антипатії.

Художня література дає безліч прикладів того, якої глибини і різноманіття психологічних нюансів можуть сягати стосунки між людьми в ситуаціях безпосереднього взаємосприймання, як відбувається процес проникнення у внутрішній світ людини, в її почуття через зовнішні вияви. Іноді виразний погляд або жест можуть нести інформацію значно більшу, ніж вимовлене слово.

Важливий вплив на характер спілкування справляють взаємини, що склалися між членами контактної групи. Від того, які склалися взаємостосунки, залежить уся система спілкування конкретної особистості, її манери, колорит, засоби, що використовуються.

Засоби спілкування

Вербальна комунікація. Передавання інформації під час спілкування забезпечується за допомогою мови – головного, специфічно людського знаряддя спілкування, а також немовними засобами.

Мова як засіб спілкування виникла і сформувалася історично, в ході розвитку людського суспільства, з його потреб.

Природа мови є знаковою. Кожне слово – це знак, що має певну співвіднесеність з предметами зовнішнього світу. За кожним словом як знаком історично закріпилося певне значення, зрозуміле для спільності, яка користується цією мовою.

З розвитком соціального і технічного прогресу людства постійно розширювалося коло потреб людини, що спричиняло розвиток і вдосконалення мови як засобу спілкування. Словниковий запас і досконала граматична будова мови сучасного цивілізованого суспільства дають можливість передавати будь-яку інформацію та безліч відтінків і деталей об'єкта інформації.

Мова є засобом нагромадження та передавання суспільного досвіду. Завдяки спілкуванню за допомогою мови відображення дійсності у свідомості однієї людини доповнюється тим, що було у свідомості інших людей, внаслідок чого зростають можливості для обміну інформацією.

Вербальна комунікація за допомогою слова – головна і найбільш досконала форма людського спілкування. Рівень володіння мовою, багатство та культура мовного висловлювання визначають можливості та ефективність спілкування кожної конкретної особистості.

Паралельно з мовою як засобом спілкування за допомогою слова широко використовуються немовні засоби – жести, міміка, інтонація, паузи, манери, зовнішність. Спілкування як жива безпосередня комунікація суб'єктів закономірно виявляє емоції тих, хто спілкується, утворюючи невербальний аспект обміну інформацією.

Невербальна комунікація. Це особлива мова – "мова почуттів". Вона – продукт суспільного розвитку людей, що значно посилює змістовий ефект вербальної комунікації, а за певних обставин може її замінювати. Відомо, наприклад, що мовчання іноді буває красномовнішим, ніж слова, а обмінюючись поглядами, люди можуть збагнути зміст інформації, який не вкладається в адекватні категорії вербального висловлювання.

Велике значення для встановлення змістовних та емоційних контактів у спілкуванні має зовнішній вигляд людини. На його підставі складається перше враження про людину, яке нерідко визначає розвиток подальших стосунків. Зовнішній вигляд людини складається з тілесного вигляду, одягу, манери поводитися, звичок. Певною мірою він може свідомо змінюватись, але у своїй сутності лишається консервативним.

Зовнішній вигляд. Це невичерпне джерело і засіб комунікації. Величезну інформацію несе вираз обличчя, що виникає під впливом думок, почуттів, стосунків, які в певних ситуаціях чи життєвих інтервалах є домінуючими. Істотні деталі зовнішності – зачіска, одяг, аксесуари – це елементи оцінних суджень про людину. На їх підставі виникають оцінні судження про людину, її приналежність до певної групи, професії тощо.

За манерами людини можна судити про її вихованість, самооцінку, ставлення до інших.

Найбільш динамічно зовнішній бік невербального спілкування виявляється в жестах, міміці.

Жест – це соціально сформований та усталений рух, що передає психічний стан людини. Міміка та жести мають біологічну природу, містять елементи природженого характеру і в той же час соціальні за походженням.

Наприклад, міміка страху, жести погроз походять від біологічно доцільних захисних рухів, що мають місце в поведінці тварини. Міміка та жести протягом вербального спілкування дають можливість посилювати смислові наголоси на елементах інформації, що передається, і створювати таким чином більший емоційний ефект від усвідомлення її значущості.

Проте слід мати на увазі: гіпертрофована міміка та жестикуляція, позбавлені змістового підґрунтя, можуть ускладнити сприймання інформації, а то й просто дезорієнтувати реципієнта. Як особливий різновид невербального спілкування виокремлюють тактильно-м'язову чутливість.

Тактильно-м'язова чутливість генетично є одним із найпотужніших каналів отримання життєво важливої інформації. За допомогою тактильно-м'язової чутливості можна пізнати досить широкий спектр характеристик іншої людини: її фізичну силу, деякі особливості особистісного плану, стосунки, психічний стан тощо.

Тримаючи, наприклад, у руці долоню іншої людини, залежно від обставин можна певною мірою скласти уявлення про її психічний стан, взаєморозуміння та контакт, ставлення до ситуації, наміри.

Важливу роль в ефективності спілкування, як свідчать дані спеціальних досліджень зарубіжних психологів, відіграє просторове перебування співрозмовників один стосовно одного, дистанція та комунікативна спрямованість. Загальновідомо, що важливі політичні акції – переговори керівників, деякі зустрічі – проводяться за "круглим столом".

При спілкуванні "обличчя до обличчя" сторони мають можливість отримувати вичерпну інформацію про предмет розмови, визначати суб'єктивну позицію та ставлення до неї іншої сторони.

Як зневажання може бути розцінена репліка, зроблена іншою особою "крізь зуби", або відсутність запрошення сісти, коли до цього спонукають об'єктивні умови. Комунікативне значення дистанції в спілкуванні вивчає напрям психології, що має назву *праксеміка*.

Праксеміка виокремлює чотири дистанції у спілкуванні:

1) інтимну;

2) особисту, яка засвідчує, що ті, хто спілкується, є близькими друзями;

3) соціальну, яка характеризує офіційні контакти між сторонами, які входять у стосунки;

4) публічну, що має місце між чужими людьми (епізодичні, ситуаційні контакти).

Немовні засоби спілкування, які супроводжують вербальне повідомлення, створюють підтекст, який полегшує, збагачує і поглиблює сприймання інформації, що передається. Відповідність невербальних засобів спілкування цілям і завданням, змісту словесної комунікації – значущий елемент культури спілкування.

Почуття відповідності надзвичайно важливі в роботі педагога і всіх тих, для кого засоби вербальної та невербальної комунікації є інструментом їхньої професійної діяльності.

Функції спілкування

Спілкування – це багатоплановий процес, в якому можна виокремити такі головні функції: комунікативну, інтерактивну, перцептивну.

Комунікативна функція – це різні форми та засоби обміну і передавання інформації, завдяки яким стає можливим збагачення досвіду, нагромадження знань, опанування діяльності, узгодження дій та взаєморозуміння людей. Комунікативна функція спілкування, що здійснюється за допомогою мови, є необхідною умовою наступності розвитку поколінь, соціального та наукового прогресу людства, індивідуального розвитку особистості.

Обмін інформацією, що відбувається між людьми в різних видах діяльності, забезпечується комунікативною функцією спілкування в усіх сферах життя суспільства.

Інтерактивна функція спілкування. Вона передбачає контакти між людьми, які не обмежуються лише потребами передавання інформації. Спілкування завжди передбачає певний вплив на інших людей, зміну їх поведінки та діяльності. У цьому випадку виявляється інтерактивна функція спілкування, функція впливу на інших людей.

Поради, інструкції, вимоги, накази, висловлені в мовній формі та адресовані іншій особі, є спонуканнями до дії та регуляторами її поведінки.

Спільна діяльність, її зміст та умови виконання вибудовують таку модель взаємодії особистостей, коли кожний з учасників послідовно впливає своїми вчинками на інших і в свою чергу змінює свої дії під їх впливом.

Соціальний контроль – це оцінка діяльності з погляду її відповідності прийнятим у суспільстві зразкам поведінки, що регламентуються нормами взаємовідносин людей. Спільна діяльність людей – явище суспільне, яке перебуває під соціальним контролем.

Взаємодія між людьми відбувається ефективно тоді, коли їх поведінка відповідає прийнятим зразкам, тим ролям, які обрали співрозмовники.

Соціальна роль – нормативно ухвалений зразок поведінки, якої чекають від кожного, хто займає ту чи іншу соціальну позицію. Вона сприймається як специфічна або професійна поведінка – лікар, вчитель, інженер; за віком – дитина, дорослий.

Кожна людина може виконувати в житті кілька ролей: в сім'ї – батько, на роботі – керівник, у колі друзів – товариш тощо. Взаємодія людей, які грають кілька ролей, регулюється рольовими очікуваннями. Рольові очікування – це сподівання на таку поведінку іншої людини, яка відповідає її рольовому статусу.

Поведінку людей із взаємним очікуванням кваліфікують як *тактовну,* це важлива умова успіху в спілкуванні.

Якщо пацієнт, прийшовши на прийом до лікаря, відчує уважне ставлення до своїх проблем, лагідність, доброзичливість, намагання уважно розібратись у симптомах захворювання, він перейметься довірою до нього, правильно зрозуміє поради та рекомендації щодо лікування.

Випадки, коли очікування одного із співрозмовників не виправдовуються через те, що вони суперечать принципам і переконанням співбесідника, виходять за межі його соціально регламентованих цінностей та норм, не є безтактовністю. У таких ситуаціях особистість, розуміючи нереальність того, що від неї очікують, може обстоювати свою позицію і не наголошувати на тому, наскільки тактовна її поведінка з погляду співрозмовника.

Свідоме ігнорування рольових очікувань іншої сторони, що нерідко має місце в повсякденних ситуаціях спілкування, є нетактовністю. Вияви нетактовності мають місце тоді, коли людина виявляє неуважність до співрозмовника (відволікається на сторонні речі), перериває його або поводить себе всупереч соціально визначеній нормі рольового регламенту (керівна особа відмовляється вирішувати питання, які перебувають в її компетенції) тощо.

Нетактовність – це деструкція рольових очікувань у процесі спілкування, яка порушує ефективну взаємодію учасників процесу спілкування і може призводити до конфліктних ситуацій. Особливо небезпечними є порушення вимог тактовності в педагогічному спілкуванні.

Негативні наслідки цього виявляються в напруженості та конфліктності стосунків між викладачами і студентами (головним чином юнаками), в різкому зниженні дієвості виховного впливу на особистість дитини. Виявляючи принциповість і вимогливість у стосунках з учнями, педагог повинен засвідчувати свою повагу та довіру до вихованців, прагнення зрозуміти їх, піти на розумний компроміс.

Уміння поєднувати вимогливість і повагу до учнів створює сприятливі психологічні умови для формування самоповаги, що має важливе значення для становлення культури спілкування та розвитку контактів.

Обмінюючись інформацією, встановлюючи комунікативні зв'язки для досягнення цілей діяльності, взаємодіючи між собою і здійснюючи різнобічні впливи на інших партнерів по спілкуванню, люди безпосередньо сприймають один одного і мають можливість пізнавати фізичні, психологічні та індивідуальні особливості, притаманні кожному із співрозмовників.

Перцептивна функція спілкування. Інформація, яку отримують співрозмовники під час контактів по різних каналах, дає можливість скласти більш або менш об'єктивне враження про те, що являє собою партнер по спілкуванню, проникнути в його внутрішній світ, зрозуміти мотиви поведінки, звички, ставлення до фактів дійсності. Шлях пізнання людини людиною у процесі спілкування є складним актом. Адекватний психологічний портрет суб'єкта спілкування формується залежно від об'єктивних і суб'єктивних чинників і включає в себе дію трьох важливих механізмів сприймання людини людиною: ідентифікацію, рефлексію (інтерпретацію) і стереотипізацію.

Серед умов, які сприяють взаємопізнанню в спілкуванні, важлива роль належить чинникові особистісно-соціальної значущості предмета комунікації, характеру ситуації спілкування та тривалості контактів. Коли зазначені умови об'єктивно присутні в спілкуванні, ймовірність виявлення істотних психологічних рис особистості зростає.

Перший етап у механізмі пізнання людини людиною – ідентифікація.

Ідентифікація – це спосіб розуміння іншої людини через усвідомлюване або неусвідомлюване уподібнення тому самому суб'єкту, який пізнає. Суть цього полягає в тому, що в ситуаціях взаємодії партнери

намагаються зрозуміти один одного, ставлячи себе на місце іншого. Так, студент добре розуміє хвилювання та поведінку іншого студента перед іспитом, закоханий – страждання того, кого спіткала невдача у взаємності.

Для визначення власної тактики в спілкуванні співрозмовникові важливо знати, як індивід, що входить з ним у контакт, сприймає його самого. Усвідомлення суб'єктом того, як його сприймає партнер по спілкуванню, має назву рефлексія.

Рефлексія поглиблює сприймання іншої людини, оскільки дає уявлення про ставлення до себе як до суб'єкта сприймання.

У процесі спілкування ідентифікація та рефлексія постають в єдності, завдяки чому забезпечується його психологічна інформативність. Дефіцит апріорних знань про психологію людей, з якими доводиться спілкуватися, не дає співрозмовникам можливості відразу визначитись у тому, як найкраще підтримувати і розвивати контакти.

Програмуючи свою комунікативну діяльність, суб'єкт намагається зрозуміти й пояснити причини, що зумовлюють дії та вчинки кожного.

Пояснення вчинків іншої людини через приписування їй імовірних почуттів, намірів, думок і мотивів поведінки має назву *причинова інтерпретація* (згідно з А. В. Петровським). Помилкова причина в інтерпретації поведінки співбесідника ускладнює, а іноді й унеможливлює нормальну взаємодію у процесі спілкування.

Інтерпретація дій і вчинків здійснюється або на підставі ідентифікації, тобто через приписування іншому тих мотивів і почуттів, які, на думку суб'єкта, він сам виявив би в аналогічній ситуації, або шляхом віднесення партнера по спілкуванню до певної категорії осіб, стосовно яких існують певні стереотипні уявлення.

Стереотипізація – це класифікація форм поведінки та інтерпретація їх причин через співвіднесення із зразками, що відповідають соціальним стереотипам. Стереотип – це сформований за конкретних соціальних умов образ людини, яким користуються, як штампом. Стереотипізація як прийом узагальнення типових рис, притаманних особистостям як носіям певних соціальних та психологічно важливих характеристик, широко застосовується в класичній художній літературі. Такими є персонажі "Мертвих душ" М. В. Гоголя – Чичиков, Манілов, Коробочка, Плюшкін; Голохвастов із комедії І. Карпенка-Карого "За двома зайцями" та ін.

У буденному житті стереотипізація в оцінці людських якостей, таких, наприклад, як доброта, репрезентована в судженні "Свою сорочку

віддасть іншому, не пошкодує", скупість – в судженні "У нього посеред зими снігу не випросиш".

Стереотипізація може складатись як результат узагальнення власного досвіду суб'єктом міжособистісного сприймання, до якого приєднуються відомості, отримані з книг та інших джерел. Стереотипізація є свідченням проникнення в психологічну сутність особистості та виявлення найхарактерніших її рис.

Якщо стереотипізація ґрунтується на достатній об'єктивній інформації, на основі якої робляться узагальнення, вона відображає вищий рівень пізнання людини людиною.

Проте стереотипізація може бути помилковою, мати характер упередженості, коли інтерпретація фактів, на підставі яких робляться узагальнення, виявляється недостатньо аргументованою, а самі факти не вичерпують сутності стосунків.

Так, при сприйманні незнайомої людини важливу роль відіграє первинна інформація, яку отримує суб'єкт сприймання. Якщо у реципієнта попередньо створити відповідну установку стосовно іншої людини, то вона може відіграти вирішальну роль у сприйманні в процесі спілкування. Спрацює стереотип.

Експериментально доведено, що попередня інформація, яку отримує суб'єкт сприймання, виявляється істотним підґрунтям для формування упередженості в оцінці іншої людини.

В одному експерименті двом групам студентів була показана фотокартка однієї й тієї ж людини. У першому випадку експериментатор схарактеризував її як видатного вченого, а в другому – як злочинця. Пропонувалося за зовнішнім виглядом дати їй характеристику.

Перша група студентів, якій була дана інформація про "видатного вченого", повідомила, що зовнішність людини на фотокартці свідчить про її інтелект, напружену роботу думки, доброту, зосередженість. Друга група – варіант "небезпечного злочинця" – стверджувала, що перед нею портрет жорстокої, рішучої та підступної людини.

Одна й та сама деталь портрета – очі – в одному випадку тлумачились як яскраві і розумні, а в другому – як злі і нещадні.

Стереотипи, що виникають на основі позитивних або негативних настанов, у спілкуванні виявляються суб'єктивізмом.

У спілкуванні досить поширені стереотипи, що ґрунтуються на оцінці зовнішності співрозмовника і зумовлюють деформовані суб'єктивні уявлення про його реальні якості. Це може завдати істотної шкоди стосункам і є небажаним явищем у роботі з людьми (особливо небажані такі ситуації в роботі вчителів, керівників колективів).

Різновиди спілкування

Спілкування як соціальне явище охоплює всі сфери суспільного буття та діяльності людей і може бути схарактеризоване за різними параметрами, а саме: залежно від контингенту учасників, тривалості стосунків, міри опосередкування, завершеності, бажаності тощо.

Залежно від контингенту учасників можна виокремити міжособистісне, особистісно-групове, міжгрупове спілкування.

Міжособистісне спілкування характерне для первинних груп, в яких усі члени підтримують між собою безпосередні контакти і спілкуються один з одним. Особливості спілкування визначаються змістом і цілями діяльності, що їх реалізує група.

Особистісно-групове спілкування має місце тоді, коли одного із співрозмовників представляє особистість, а другого – група. Таким є спілкування вчителя з класом, керівника з колективом підлеглих, оратора з аудиторією.

Міжгрупове спілкування передбачає участь у цьому процесі двох спільностей, кожна з яких обстоює свою позицію, прагне до реалізації своїх цілей, або ж обидві групи намагаються дійти згоди щодо певного питання, досягти консенсусу.

У разі можливих гострих суперечностей в обговорюваному питанні може виникнути міжгруповий конфлікт. У міжгруповому спілкуванні кожна особистість постає як виразник колективного інтересу, активно його обстоює, обираючи для цього засоби, які найповніше відображають колективну позицію.

Спілкування може відбуватись як взаємодія людей, між якими встановлюється комунікативний зв'язок, коли співрозмовники безпосередньо сприймають один одного, встановлюють контакти і використовують для цієї мети всі наявні в них засоби. Таке спілкування характеризується як безпосереднє.

У безпосередньому спілкуванні функціонує багато каналів зворотного зв'язку, що інформують співрозмовників про міру ефективності спілкування.

Опосередковане спілкування – це комунікація, в яку включена проміжна ланка – третя особа, технічний засіб або матеріальна річ.

Опосередкування може бути репрезентоване телефоном як засобом зв'язку, написаним текстом (листом), адресованим іншій людині, або посередником. Міра опосередкування у спілкуванні може бути різною, залежно від засобів, що використовуються для досягнення цієї мети.

Істотний вплив на характер спілкування справляє час, протягом якого триває процес, регламент.

Регламент – це своєрідний каталізатор змісту та способів спілкування. Саме він створює ситуацію, коли потрібно висловлюватися так, щоб "словам було тісно, а думці просторо".

Короткочасне спілкування виникає із ситуаційних потреб і діяльності або взаємодії і обмежується розв'язанням локальних комунікативних завдань. Такими різновидами спілкування є консультація з певного, конкретного питання, обмін враженнями з приводу актуальних подій тощо.

Тривале спілкування – це взаємодія в межах однієї або кількох тем, обмін розгорнутою інформацією щодо змісту предмета спілкування. Тривалість комунікативних зв'язків визначається цілями спілкування, потребами взаємодії та характером інформації, якою оперують співрозмовники.

Спілкування вважають завершеним, коли повністю вичерпано зміст теми, до того, ж його учасники однозначно оцінюють результати взаємодії як вичерпні.

При незавершеному спілкуванні зміст теми розмови залишається не розкритим до кінця і не відповідає очікуванням співрозмовників. Незавершеним спілкування може бути з об'єктивних причин, коли між співрозмовниками виникають просторові проблеми (роз'єднаність людей) або проблеми щодо засобів зв'язку та інших необхідних умов для підтримування контактів.

Суб'єктивними причинами є заборона, небажання комунікантів продовжувати спілкування, усвідомлення необхідності його припинити. Залежно від ситуації, характеру та цілей спілкування класифікація його різновидів може бути здійснена й за іншими критеріями.

Формалізована структура змісту теми

Соціальна функція спілкування: забезпечення міжособистісної взаємодії.

Механізм спілкування: обмін інформацією.

Спілкування

Різновиди
залежно від контингенту учасників:
міжособистісне
особистісно-групове
міжгрупове
за тривалістю:
короткочасне
довготривале
за включеністю
опосередковане
неопосередковане
за завершеністю:
завершене
незавершене

Функції
комунікативна
інтерактивна
перцептивна

Засоби
вербальні
невербальні

Запитання для самостійної роботи

1. Чим зумовлена потреба в спілкуванні між людьми?
2. Яку роль відіграє спілкування в суспільному житті?
3. У чому полягає соціальна сутність спілкування?
4. Яка роль у спілкуванні належить невербальній комунікації?
5. У чому виявляється культура невербального спілкування?
6. Що означає комунікативна функція спілкування?
7. У чому полягає суть інтерактивної сторони спілкування?
8. Яким є механізм ідентифікації при сприйманні іншої людини?
9. Як відбувається стереотипізація в пізнанні людини людиною?
10. За якими принципами спілкування поділяють на різновиди?
11. Якими є умови ефективності спілкування?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи достатнім для характеристики спілкування є твердження: "Спілкування – це обмін інформацією між людьми"?
2. Чи є принципова різниця між поняттями "міжособистісні контакти" та "спілкування"?

3. Чи завжди обмін інформацією є спілкуванням?

4. Чи можна обмін сигналами, що має місце у тварин, назвати спілкуванням?

5. Чи правомірно порівнювати рефлексію із дзеркалом?

6. Чи адекватно передає функцію невербального спілкування вислів "мова почуттів"?

7. Чи завжди упередженість у сприйманні людини людиною виникає на основі попередньо сформованих установок?

8. Чи завжди завершеність спілкування є необхідною умовою взаєморозуміння?

Завдання та проблемні ситуації

1. За яких умов обмін інформацією набуває характеру спілкування? Які причини можуть стати перешкодою в цьому?

2. Спілкуючись між собою, співрозмовники іноді не можуть дійти спільної думки щодо предмета спілкування. Визначіть імовірні причини, які можуть ускладнювати взаєморозуміння.

3. Важливим психологічним чинником ефективності спілкування є дотримання співрозмовниками тактовності, яка виявляється в задоволенні взаємних очікувань. Чи є ця умова обов'язковою для будь-яких ситуацій спілкування?

4. Чи тотожні в психологічному та змістовному відношенні поняття "відсутність тактовності в спілкуванні" та "нетактовність"? Обґрунтуйте свою відповідь.

5. В яких випадках на етапі ідентифікації під час сприймання людини людиною формується адекватне уявлення про її психологічні риси та особливості? Які вимоги має задовольняти цей процес?

6. Чим зумовлюються помилки, що можуть виникати в процесі пізнання людини людиною на етапі інтерпретації?

7. Про що може свідчити експеримент, проведений С. Левіном зі щуренятами? Двом групам щуренят було забезпечено однакові умови. Єдина відмінність полягала в тому, що одних щодня погладжували (пестили), а других – ні. Виявилося, що перші виросли більшими, міцнішими, активнішими, ніж ті, які були позбавлені емоційного комфорту.

Література

1. Бодалев А. А. Восприятие человека человеком. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982.

2. Егидес А. П. Психологическая концепция конфликтного общения. // Психолог. журнал. – 1984. – Т.5. – № 5.

3. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.

4. Ильин Г. Л. Некоторые проблемы психологии общения // Вопр. психологии. – 1986. – № 12.

5. Коломинский Я. Л. Психология общения. – М.: Знание, 1974.

6. Крыжановский Ф. И., Третьяков В. П. Грамматика общения. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990.

7. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения. – М., 1986.

8. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

9. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002

10. Мелибруда Е. Я. Я – Ты – Мы. Психологические возможности улучшения общения. – М., 1986.

11. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995. 9.

12. Общая психология. / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.

13. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 2004.

13. Петровская Л А Компетентность в общении: социально-психологический тренинг. – М., 1989.

14. Попова Л. В., Дьяконов Г. В. Идентификация как механизм общения и развития личности: Метод. рекомендации. – М., 1988.

15. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.

7. Соціальні групи

Ключові поняття теми:
група, реальна група, умовна група, референтна група, офіційна група, неофіційна група, колектив, конформізм, статус, лідер, внутрішньогрупова диференціація, "зірки", "ізольовані", соціометрична матриця, соціограма

Поняття про групи

Людина живе, розвивається і діє в групі.

У колективі і під його впливом відбувається становлення особистості – формується її спрямованість, суспільна активність, воля, створюються умови для саморегуляції та розвитку здібностей.

Проте не кожну спільність людей, до якої належить особистість, можна назвати колективом. Потрібно розрізняти поняття "група" і "колектив".

Групою можна назвати будь-яке об'єднання людей, незалежно від того, який характер зв'язків існує між її членами.

Групи бувають великі та малі, реальні, умовні, офіційні, неофіційні та референтні. Великі та малі групи можуть бути реальними або умовними.

Реальні групи – це об'єднання людей на ґрунті реальних відносин – ділових або особистих. Так, реальною групою є учнівський клас, сім'я, товариство друзів тощо.

Умовна група об'єднує людей за якоюсь умовною ознакою – віком, статтю, національністю та ін. Члени умовної групи не мають між собою реальних відносин та зв'язків і навіть можуть не знати один одного.

Офіційна (формальна) група виникає як структурна одиниця на підставі штатного регламенту, інструкцій та інших документів. Формальними є студентська група, сім'я, військовий підрозділ, виробнича бригада. Ділові відносини між її членами визначаються посадовими обов'язками кожного і регулюються певним розпорядником.

Неофіційна група – це спільність людей, що виникла стихійно на підставі спільності інтересів її членів, симпатій, єдності поглядів і переконань або з інших мотивів. Так, неофіційними групами є групи осіб, що товаришують, шанувальники туризму, риболови тощо.

Референтна (еталонна) група – це реально існуюча або уявна група, погляди, норми та цінності якої є взірцем для особистості, під її впливом вона формує свої життєві ідеали, вивіряє власні дії та вчинки.

Людина може бути членом групи, яка водночас є для неї референтною. За цих умов гармонізуються відносини з групою, створюються психологічно комфортні умови для успішного розвитку особистості в певному напрямі.

Референтна група іноді існує для особистості поза реальною, якщо вона зорієнтована на ідеали, цінності, погляди іншої групи. Тоді еталоном для неї є інший взірець. Такий стан може істотно позначитися на внутрішньоколективних відносинах, ускладнювати взаємини між членами групи. Якщо в людини кілька референтних груп, це зумовлює виникнення внутрішнього конфлікту.

Об'єднання людей у реальні групи може ґрунтуватися на спільності їхньої діяльності, зумовленої єдністю потреб, інтересів, прагненням досягти значущих результатів.

Колектив

Вищою формою організації групи є колектив.

Колектив – це група людей, залучених до спільної діяльності і об'єднаних єдиною метою, яка підпорядковується суспільній меті.

Істотна ознака колективу – суспільна важливість мети та завдань, на реалізацію яких спрямовані зусилля його членів. Це дає підстави розглядати колектив як найважливішу клітинку суспільного організму.

Виконання спільної соціально вартісної та особистісно важливої діяльності сприяє становленню та розвитку колективістських взаємин, формуванню колективізму як особливої якості особистості, що виявляє її солідарність з метою та програмами діяльності колективу, готовність активно обстоювати їх.

Типи поведінки людини в колективі. Узгоджені дії колективу, спрямовані на досягнення мети, на підтримку спільних зусиль, кваліфікуються як колективістські дії. Поведінка особистості може бути конформною. Конформність у поведінці виявляється в тому, що людина пасивно пристосовується до оточення, не виробляє власної активної позиції, а намагається поводитися, орієнтуючись на оцінку сторонніх, пристосовуючись до їхніх вимог.

Конформізм – це така поведінка людини, для якої характерною є зовнішня відповідність колективній меті, навіть якщо людина внутрішньо не погоджується з нею. Взаємовідносини окремих членів у групах і колективах складні й різноманітні. Вони можуть мати діловий харак-

тер, коли їх об'єднує співробітництво, спільна участь у реалізації важливих виробничих справ, праці.

Відносини можуть бути особистісними, коли вони ґрунтуються на взаємній симпатії або антипатії між людьми, доброзичливості або ворожості. Кожна особистість у системі особистісних відносин має свій статус, який визначається властивостями її характеру, популярністю, впливовістю.

Відносини між особистостями в групі

Важливий аспект у життєдіяльності колективу, знання якого має важливе практичне значення для кожного, хто працює з людьми, є відносини між людьми в групі.

Ці відносини неминуче виникають між членами колективу під час спілкування та взаємодії в процесі реалізації завдань, на виконання яких спрямовуються їхні зусилля.

Мета діяльності, її мотиви, організація дій співпрацівників визначають характер відносин, що складаються в групі.

Відносини між особистостями мають складну структуру. У цій структурі діють не лише об'єктивні чинники (характер мети, умови для її досягнення, особливості керівництва, відносини між членами групи, що склалися), а й суб'єктивні (рівень свідомості та самосвідомості членів колективу, рівень їх домагань, індивідуально-психологічні особливості, здібності та ін.).

Головний метод дослідження взаємовідносин у колективі – *спостереження*. Воно дає змогу всебічно з'ясувати змістовність життя в групі, її структуру, рівень розвитку, статус окремих членів. Плідними для вивчення колективів є також різні форми анкетування, опитування, інтерв'ю, результати яких дають уявлення про цінності групи, бачення її членами різних аспектів життя певної спільності.

Ефективним інструментом оперативного вивчення міжособистісних відносин є запропонований американським психологом і мікросоціологом Дж. Морено метод соціометрії. Засадовим для нього є принцип *синтонності* – емоційних потягів і симпатій, які виявляються у відносинах між членами групи і визначають їх характер.

Процедура соціометричного дослідження полягає в тому, що кожному члену групи пропонується відповісти на запитання "З ким би ти хотів...?" Воно може стосуватися будь-якої сфери людських взаємовідносин.

Критерії вибору можуть бути сильними і зорієнтованими на істотні психологічні якості особистості – її моральні принципи, силу характеру, вольові та інтелектуальні здібності, наприклад:

"З ким би ти пішов у розвідку?"

"До кого б ти звернувся по допомогу для розв'язання конфліктної ситуації?" тощо.

Критерії можуть бути слабкими, коли це стосується обрання партнера для розваг, відпочинку або для забезпечення психологічного комфорту. Такими можуть бути запитання: "З ким би ти хотів проводити своє дозвілля?", "З ким би ти хотів сидіти за однією партою?". При цьому надається можливість виявити міру бажаності партнера, якого обирають, пропонується послідовний потрійний вибір за принципом: "дуже бажаний", "бажаний", "менш бажаний".

Отримані результати – вибори – занотовуються до соціометричної матриці й аналізуються шляхом підрахунку кількості виборів щодо кожного члена групи.

Інформація може бути математично опрацьована і виражена графіком-соціограмою. Популярність членів групи, їх статус має такий характер вираження: "зірки" – ті, кого обирають найчастіше, поступаються їм "бажані", що мають по три-чотири вибори.

Менш популярних називають "мало бажані" – один-два вибори, поза полем вибору залишаються "ізольовані", з якими ніхто не бажає співпрацювати. Представники останньої підгрупи становлять контингент підвищеного соціально-психологічного ризику й потребують особливої до себе уваги та розуміння.

Проте результати соціометрії не є вичерпно інформативними і не завжди розкривають справжні мотиви, якими керуються члени групи, обираючи одних партнерів та ігноруючи інших.

Спілкування в групі

Спільна діяльність – один із основних видів людського спілкування. Вона неможлива без наявності контактів між підлеглими, без обміну інформацією з метою успішного розв'язання завдань. Тому спільна діяльність – найважливіший чинник організації життя і соціалізації особистості.

Конкретними формами спільної діяльності можуть бути: в дошкільному віці – гра, у шкільному – навчання, у дорослих – праця. Але це не означає, що кожному віку властивий певний, а не якийсь інший стиль

спілкування під час спільної діяльності. Найраціональніші процеси спілкування, а отже і розвиток особистості, можливі за умови гармонійного поєднання всіх трьох видів спільної діяльності, що залучають до активності всі види спілкування, які й збагачують особистість.

У спільній діяльності як виді спілкування людей можливе інформаційне спілкування, що передбачає передавання і обмін інформацією не лише як аспекту діяльності, а й поза нею. Таке спілкування припускає наявність відправника (комунікатора) і одержувача (реципієнта) інформації.

В акті спілкування треба чітко розрізняти такі його елементи: а) завдання спілкування; б) його зміст; в) засоби спілкування; г) соціально-психологічний продукт спілкування. Якщо хоча б одного елементу цієї цілісності бракує, спілкування перетворюється на беззмістовну розмову.

Справжнє інформаційне спілкування завжди виконує такі основні функції:

1) *інформаційну,* головна властивість якої – оригінальність повідомлення;

2) *командну* – у формі усного наказу діяти так чи інакше, розпорядження, в якому формулюється зміст завдання чи вказується спосіб його вирішення;

3) *інтегративну,* що забезпечує цілісність організації того чи іншого процесу;

4) *переконання,* що дає змогу реципієнту розсіяти сумніви, остаточно пересвідчитися у правильності запропонованої дії, набути міцного переконання в успіхові.

Спілкування в колективній дії може набувати різних форм. До них відносять: *сповіщення, пропозицію, прохання, вимогу, наказ* і *установку.* Усе це може здійснюватися як в усній, словесній, так і в знаковій формі передавання інформації – за допомогою жестів, міміки, умовних рухів та інших *кодів* для передавання інформації з метою використання її під час виконання справи.

Обмін інформацією під час спілкування ілюструє різне ставлення реципієнта до повідомлення, яке він отримує.

У позитивному сенсі – це вияв співчуття, згоди, солідарності, довіри, симпатії, приязні, допомоги, коли реципієнт сприймає отриману інформацію як керівну або інтегративну і включає її в регуляцію своїх дій.

У негативному сенсі виникає байдужість, незгода, ворожість, антипатія, протидія бажанню інших, що й призводить до виникнення конфліктних ситуацій у колективі, який може розпастися на декілька груп.

Модель групи. Це емоційно-психологічне утворення. Але вона не є об'єктом соціометричних досліджень, тому що не сприяє належному здійсненню аналізу взаємовідносин людей на основі суспільних норм, ціннісних орієнтацій, оцінок.

Значення правильно віднайденого ключа до розуміння колективу важко переоцінити, бо це дає змогу цілеспрямовано скеровувати і точно регулювати такі психологічні феномени, як взаємовідносини і взаємодія членів колективу, згуртованість, психологічний клімат і сумісність, самопочуття і самошанування особистості, її перспективи, пов'язані з колективом.

Ці феномени роблять колектив ланкою, яка пов'язує особистість і суспільство.

Психологія нагромадила досвід розуміння і формування колективу, його найкращих зразків. Цей досвід випливає з ідей і закономірностей, виявлених А. С. Макаренком, який розглядав колектив як групу людей, об'єднаних визнаною суспільством метою діяльності, де відносини будуються на взаєморозумінні та взаємній підтримці.

Запропонована А. В. Петровським стратометрична концепція внутрішньогрупової активності дає можливість інакше розглядати її проблематику в історичному контексті. В основі такого погляду – уявлення про те, що психічні властивості особистості мають опосередкований характер. Функцію опосередковування виконують знаки, з допомогою яких людина опановує свою поведінку, власні дії, соціально їх детермінує. Використання знаків і знакових систем докорінно перебудовує і активізує діяльність людини.

Психічні функції людини складаються спочатку в соціальному плані, в процесі взаємодії між людьми, а після цього вони переносяться у внутрішній план.

Звідси і випливає значення первинних груп, в які спершу включається кожна людина ще з дитинства. Вищі психічні функції виражаються в цих групах як відносини між дітьми, а згодом, коли діти їх опанують, набувають форми якостей особистості, які стають складовою системи регуляції поведінки і діяльності.

Відносини між підлеглими в колективі впливають на формування особистісних якостей. Опанування знаків і знакових систем дає змогу підлеглим застосовувати соціальний досвід і знання, прилучатися до культурних надбань людства. Сформовані під час спілкування і групової дії психічні функції стають внутрішньою детермінантою активності особистості.

Становлення особистості здійснюється в одному напрямі – *від колективу до особистості*. Супротивний процес відбувається в іншому напрямку – *від особистості до колективу*. При цьому кожна особистість вносить щось своє, впливає на інших, на перебіг міжособистісних відносин і характер групової дії.

Такий погляд на вияв детермінант активності особистості дає змогу керівникові здійснювати аналіз залежності характеру їх виявлення від рівня розвитку групи або колективу і у зв'язку з цінностями. Особливого значення такий підхід набуває, коли створюються колективи з осіб різного фаху, яким потрібний не лише фаховий розвиток, а й виховання найкращих рис особистості і культури.

Що ж принципово відрізняє колектив від менш розвинених груп людей?

У колективі визначальними принципами є взаємодія, взаємовідносини, що опосередковані метою, завданнями і цінностями спільної діяльності, що складає її реальний зміст.

До найважливіших властивостей спільної діяльності колективу відносяться надбання в колективі переваги *самовизначенню людини* і помітне зменшення (порівняно з групою, асоціацією і дифузною групою) конформних реакцій у важливих для колективу ситуаціях.

Тому, залучаючи людину в систему суспільних відносин, колектив формує її як особистість.

Особливість колективу полягає в тому, що він створюється керівником, в ньому активно виникають міжособистісні взаємини, властиві демократичному суспільству. Колектив можна розглядати як особливе соціальне середовище, яке формує і розвиває духовні та фахові здатності підростаючого покоління. Правильна побудова і організація взаємодії між підлеглими в колективі є одним із завдань виховання.

Розвиток групи в колектив

Група на початковому етапі роботи може бути неорганізованою асоціацією випадково дібраних людей, що склали певний іспит і отримали змогу працювати під чиїмось керівництвом.

Сама людська природа спонукає будь-яке об'єднання людей, якщо воно досить довготривале, утворити певну внутрішню структуру. У такій групі зазвичай усі рівні, проте вона із свого складу виділяє лідера, який бере на себе влаштування якогось аспекту спільної діяльності. Якщо до появи лідера всі працювали паралельно, то після цього робота

виконується спільно. Змінюється і ставлення до цілей діяльності: якщо раніше воно збігалося лише частково, то тепер – повністю.

Внутрішня структура групи створюється після узгодження прагнень і мети всіх її членів. Зовнішня структура вноситься ззовні і закріплюється розпорядженням керівника. У кращому разі зовнішня офіційна і внутрішня неофіційна структури збігаються, взаємно підсилюють і зміцнюють одна одну.

Виникнення емоційних контактів, поступливості або опору груповому тиску, сенсорної і психофізіологічної сумісності є передумовою переходу до вищого рівня розвитку групи. Це вже не дифузна група, в якій визначальними є безпосередні відносини і взаємодія підлеглих.

Проте в дійсності виявляється, що мета групи або "команди" органічно не пов'язана із суспільне значущими ідеалами і підпорядкована вузьким внутрішнім інтересам. Така група є корпорацією, що переслідує лише особисті інтереси, ворожі для інших людських спільностей. Вона не спроможна перетворитися на колектив.

Залежно від змісту спільної діяльності, її ціннісної орієнтації, мети і принципів, від внутрішньої згуртованості у психології прийнято розрізняти такі групи: група-асоціація; група-кооперація, або дифузна група; група-корпорація; колектив. Такий поділ цілком прийнятний і щодо класифікації груп.

Типовим прикладом *групи-асоціації* буде збірна команда світу з якогось виду спорту: наявність зірок першої величини ще не гарантує успіху в єдиноборствах з командами нижчого класу. Колективна творчість найчастіше переважає індивідуальну майстерність.

Групі-кооперації бракує єдності колективного вольового зусилля і колективних емоцій, які тим сильніші, чим більш суспільно значущими є цілі, до яких прагнуть і яких досягають її члени в груповій діяльності.

Саме тому актуальною стає потреба з'ясувати мотиви, якими керується особистість, здійснюючи свій емоційний (а також і діловий) вибір, коли вона надає перевагу одним спільникам і відкидає інших.

За А. В. Петровським, цей механізм можна назвати *мотиваційним ядром міжособистісних відносин*. Численні експерименти доводять, що зміст мотиваційного ядра вибору партнера в структурі міжособистісних стосунків є показником того рівня розвитку, якого досягла група як колектив.

На початкових стадіях формування групи підставою для вибору є безпосереднє емоційне забарвлення ставлення до людини. А згодом

орієнтація вибору змінюється. Більшої ваги набуває зовнішність і переваги партнера – у привабливості, шляхетності, контактності тощо. Вибір у групах вищого рівня розвитку здійснюється не тільки на підставі враження, яке з першого погляду справляє член групи.

Оцінка враховує й глибші якості людини, що виявляються під час спільної діяльності, в значущих для неї вчинках, світоглядних установках, переконаннях.

Основи згуртованості колективу

Одним із важливих критеріїв рівня розвитку групи є *згуртованість колективу* – риса, яка характеризує його міцність і сталість психологічних зв'язків між членами колективу в межах соціальної спільності. Чим більш згуртований колектив, тим імовірніше, що він спроможний протистояти впливові внутрішніх і зовнішніх чинників, які його дезорганізують.

Виділяють такі чинники, які сприяють згуртованості колективу:

а) ідейна згуртованість;
б) міжособистісна згуртованість;
в) організаційна згуртованість.

Отже, слід з'ясувати, які засоби і методи посилюють згуртованість колективу. Передусім, це виховання, що дає змогу досягти відповідності орієнтації членів колективу на певні цінності, мету та завдання, які люди виконують. Успішність такого виховання посилює те, що організація спільної діяльності, реалізація мети досягаються за умови чіткої взаємодії і взаємодопомоги, які правильно регулюють міжособистісні відносини в колективі.

Вирішальним чинником для посилення згуртованості колективу є підвищення змістовності і спрямованості внутрішнього життя колективу, яке має значно виходити за межі особистісних інтересів і зосереджуватися на найважливіших напрямах суспільного життя і його інтересів. У структурі утворених груп чітко виявляється ієрархія статусів їх членів, що визначаються різними соціально-психологічними чинниками. Найпопулярніші з них входять до складу підгрупи лідерів.

Лідер – це особистість, що користується визнанням та авторитетом групи і за якою група визнає право приймати рішення про дії у важливих ситуаціях, бути організатором діяльності групи і регулювати відносини в групі.

Кожен колектив завжди має свого лідера, організатора.

Зростання і становлення колективу, як уже зазначалося, передбачає розвиток і вдосконалення спеціалізації підлеглих.

Офіційне керівництво і лідерство являють собою різні форми керування колективом. Для максимального ефекту вирішення завдань, для досягнення мети потрібний взаємовплив кожної з цих форм. Перша форма управління спрямована на вирішення *стратегічних,* а друга – *тактичних* завдань під час виробничого процесу.

У групах людей, крім офіційного керівництва, є ще і неофіційний лідер.

Разом з тим, залежно від характеру діяльності, відбувається ще й диференціація лідерів. У найкращому разі офіційний керівник поєднує і функції неофіційного лідера. У противному – непопулярний керівник, претендуючи на лідерство, буде більше зацікавлений не в успіху спільної діяльності, а у підвищенні власного авторитету, престижу, вдаючись до всіляких засобів, зрештою, на шкоду загальній справі.

Справжнім лідером колективу є той, хто завдяки своїм особистісним якостям виявляє переважний вплив на інших, вирішуючи виробничі завдання. Такий лідер чітко усвідомлює обсяг завдань на найближче і найвіддаленіше майбутнє, бачить шляхи їх оптимального вирішення і працює на більш високому рівні порівняно з іншими членами команди.

Сформулюємо ряд ознак, що характеризують вияв здібностей лідера.

1. За способом організації змісту діяльності колективу розрізняють: *лідера-програміста,* що спроможний створити способи колективної діяльності і надихає колектив на її виконання; *лідера-виконавця,* що організовує виконання вже створеної (опрацьованої) програми; *універсального лідера,* що уособлює в собі програміста і виконавця.

2. За стилем керівництва колективною діяльністю розрізняють: *демократичного лідера; автократичного лідера; авторитарного лідера* і такого лідера, в якому співіснують якості всіх цих типів керівника.

3. За характером діяльності – *лідер діяльний,* який постійно демонструє свої здібності; *ситуативний лідер,* який виявляє себе лише за певних ситуацій.

Диференціація лідерів можлива і за іншими ознаками.

У колективі високо цінують *лідера-ерудита,* який значною мірою впливає на підвищення інтелектуального рівня членів колективу за допомогою власних знань. *Емоційний лідер* створює в колективі ту чи іншу емоційну спрямованість, підтримує емоційний тонус. *Лідер-віртуоз,* який, володіючи високою індивідуальною майстерністю, витра-

чає багато зусиль і енергії для навчання і вдосконалення своїх колег у мистецтві дії. Такі лідери в колективі дуже цінуються, оскільки, навчаючи інших, вони досить швидко прогресують.

Чим ширше коло завдань, які вирішує колектив, тим повніше і різноманітніше його життя, тим більше можливостей для висунення із складу колективу лідерів різного типу.

Треба сказати і про негативного лідера в колективі. Такі лідери протиставляють себе керівництву і часто навколо них групуються окремі члени колективу. Це відбувається найчастіше при недосить правильному керівництві і, природно, за наявності досить сильної особистості, яка претендує на роль лідера. Потрібні посилення роботи і виваженість дій щодо впертого претендента на лідерство для нейтралізації його небажаного впливу. Крайнім засобом впливу є його звільнення.

Лідер групи може бути офіційним, коли його призначено згідно з регламентом штатного розкладу, який виконує покладені на нього функції керівника.

Лідер може бути неформальним, визнаним групою стихійно, за його власні якості і усвідомлення значення тих функцій, які він реалізовує в колективі, керуючись загальними інтересами.

Для колективу оптимальним вважається такий варіант, коли формальний лідер-керівник одночасно є і неформальним лідером. За таких умов його діяльність є максимально ефективною, більш повно виявляється психологічний потенціал групи.

У колективі часто виникають неофіційні групи, що теж висувають своїх лідерів, як це часто трапляється в академічних групах. Якщо відносини між людьми в групі підпорядковані загальній меті, то наявність лідерів неофіційних груп не лише не шкодить, а й допомагає колективу розв'язувати нагальні завдання.

Коли мета діяльності окремих угруповань уже не відповідає загальній меті, колектив, зрештою, перетворюється на конгломерат окремих груп, в яких не тільки лідери, а й усі члени вступають в антагоністичні взаємовідносини. Важливо вчасно помічати ці процеси в колективі, щоб запобігати його руйнуванню і розпаду.

Сумісність людей

Людські взаємини складаються за реальних життєвих обставин, під час спільної діяльності людей, в процесі їх взаємодії. На розвиткові відносин відчутно позначаються різноманітні об'єктивні чинники, що

сприяють контактам або ускладнюють їх формування. Так, комфортні умови співпраці, забезпечення потрібних умов роботи, чітка організація праці неодмінно створюють сприятливі для взаємодії людей умови.

Водночас значний вплив на ефективність взаємодії мають психологічні чинники: ставлення людей один до одного і до інших людей, психологічна і практична готовність до співробітництва, іноді – індивідуально-психологічні особливості людей і таке ін.

Повсякденно керівникові доводиться вирішувати практичні завдання поліпшення взаємодії і взаємосумісності членів колективу. При цьому важливо керуватися такими чинниками, що забезпечують злагодженість дій і взаєморозуміння партнерів:

а) критеріями функціональної сумісності під час діяльності;
б) характером міжособистісних відносин;
в) психофізіологічною і соціально-психологічною сумісністю.

Суб'єктивний характер відносин виявляється в сумісності людей.

Сумісність – це оптимальне поєднання якостей окремих людей у процесі взаємодії, що сприяє успішному виконанню спільної діяльності.

У психології виділяють такі види сумісності: *функціональну, фізичну, психофізіологічну, соціально-психологічну і психологічну сумісність.*

Ступінь функціональної сумісності визначається за швидкістю процесів мислення, сприймання і колективних дій. Значні розбіжності якісних і кількісних показників цих процесів позбавляють підлеглих змоги досягти успіху в спільній діяльності, оскільки, наприклад, один партнер випереджатиме другого, а другий може випереджати його в організації задуму тактичної дії.

Внутрішні функціональні зв'язки в групі мають динаміку, якій потрібно підпорядкувати дії партнерів. Вдала адаптація партнерів потребує багато часу і відповідної інформаційної структури оптимальних спільних дій з урахуванням психічних здатностей кожного.

Фізична сумісність виявляється в гармонійному поєднанні фізичних якостей двох або кількох людей, що спільно діють. Наприклад, максимальна продуктивність фізичної роботи можлива тільки за умови, коли ті, хто разом її виконує, не поступаються один одному за силою і витривалістю.

Поширеним критерієм відбору можуть бути показники фізичної сумісності в спорті при комплектуванні команд (групування за ваговою категорією у важкій атлетиці).

Психофізіологічна сумісність передбачає єдність і взаємозв'язок особливостей аналізаторних систем, а також властивостей нервової

системи людей під час діяльності. Цей різновид сумісності передбачає успіх у взаємодії людей у тих видах діяльності, де чутливість у межах тієї чи іншої аналізаторної системи є вирішальним чинником. Психофізіологічна сумісність передбачає відповідність підлеглих за віком, рівнем фахового розвитку, ступенем підготовленості, виявом характеру, темпераменту і здібностей. За такої сумісності успіх колективної діяльності визначається не стільки індивідуальним внеском кожного, скільки якістю взаємодії і взаємного сприяння.

Колективна дія за умови вдалої психофізіологічної сумісності не є сумою внесків кожного, а виступає якісно новою дією, яку окремо від колективної дії не може виконати навіть найбільш умілий із підлеглих. Це можливо за умови чіткого розподілу ролей і функцій між виконавцями, коли кожний з них у колективній діяльності доповнює іншого.

Так, робота на конвеєрі вимагає від кожного працівника певного темпу виконання виробничих операцій. У разі невідповідності психофізіологічних характеристик когось із працівників процес порушується або може і взагалі припинитися. Для двох контролерів спільна робота по розрізненню насиченості кольорів буде неможливою, якщо їх здатність до розрізнення і чутливість сприймання кольорів різна. Ще більшого значення в межах цього різновиду сумісності набувають властивості темпераменту.

Доведено, що найбільш успішно можуть взаємодіяти двоє людей з різним темпераментом (холерик і флегматик, сангвінік і меланхолік), гірше – люди з однаковими темпераментами (два холерики, два меланхоліки). Разом з тим, як уже зазначалося, до роботи, що вимагає рухливої нервової системи від усіх її учасників, протилежні темпераменти непридатні.

Соціально-психологічна сумісність передбачає відносини людей з такими властивостями особистості, що сприяють успішному виконанню соціальних ролей. У такому разі необов'язковою умовою є подібність характерів, здібностей, але обов'язкова їх гармонія.

Соціально-психологічна сумісність ґрунтується на єдності найближчої, віддаленої і перспективної мети, на спільності інтересів і установок членів колективу.

У такому психологічному аспекті колективної діяльності спостерігається, в процесі становлення колективу, інтеграція або тенденція до об'єднання зусиль для спільної діяльності.

Водночас відбувається і диференціація всередині колективу за певними ознаками і розподілом ролей. У вдало організованих колективах

процеси інтеграції і диференціації становлять діалектичну єдність, кожний із цих процесів передбачає наявність протилежного.

Високий рівень інтеграції за ціннісними орієнтаціями, за цілями і установками, без достатньо вдалого розподілу ролей і відповідної підготовки призводить, зрештою, до порушення сумісності на всіх рівнях взаємодії і взаєморозуміння.

Життєвий досвід переконує, що контакти виникають швидше і виявляються дужче в людей, риси характеру яких взаємодоповнюються: це поєднання запального і імпульсивного із спокійним, помірним; теоретичного з практичним і таке ін. Проте це не означає, що сумісними є тільки люди з протилежними рисами характеру. Сумісність можлива і за умови збігу рис характеру або інших якостей людини, але ймовірність порушення спільності за цих обставин зростає.

Психологічна сумісність передбачає спільність поглядів, переконань, соціальних установок, цінностей, відносин. Подібність поглядів, переконань, цінностей, моральних установок духовно об'єднує людей. Психологічна сумісність, яка виникає за наявності таких якостей, – це вищий інтегральний рівень сумісності людей, що характеризується глибинними, змістовними аспектами взаємодії і зумовлює ефективність їх діяльності.

Відсутність сумісності в групі людей, що виконують громадську або значущу для особистості діяльність, за певних обставин може стати передумовою конфлікту.

Управління спільністю людей

Функції керівника

Серед провідних функцій керівника виділяють чотири: *виховну, гностичну, регулюючу* і *контрольну.* Вони тісно пов'язані і стосуються управління діяльністю підлеглих.

Виховна функція. Виховання підлеглих – один з основних видів діяльності керівника. Основні принципи: єдність вимог і повага до особистості; послідовність; систематичність і єдність впливу; індивідуальний підхід і опора на позитивні якості особистості.

Спираючись на такі принципи, керівник добирає відповідні засоби і методи вирішення цілком певних завдань для формування потрібних позитивних якостей підлеглих. Засоби і методи виховання підлеглого передбачають вплив на раціональну і емоційну сфери особистості.

Соціальні почуття: патріотизм, товариськість, гуманність та ін., що мають неабияке спонукальне значення, формуються в процесі оволодіння знаннями, спілкування з іншими підлеглими, в праці, а також внаслідок научіння, спеціально організованого для вирішення виробничих завдань. Шляхом словесних методів впливу засвоюються знання, норми поведінки. Людина визначає їх важливість для себе самої і для суспільства.

Переконання виявляється не лише у вигляді емоційного ставлення, поглядів, а й у формі почуттів, пристрасності вияву своїх переконань.

У роботі керівника з підлеглими має втілюватися єдність соціального, психологічного і педагогічного, що відображає докорінні потреби суспільства.

Оцінюючи здібності людини, потрібно обирати найбільш точні і якомога конкретніші критерії оцінки не лише її, а й того середовища, в якому здійснюється виробничий процес. Успіху в цій нелегкій справі можна досягти, лише застосовуючи *комплексний підхід* до організації процесу праці.

Комплексний підхід до роботи передбачає тісну єдність цілей і основних напрямів діяльності, координацію всіх засобів і методів з конкретними завданнями, диференційований підхід до різнорідних груп підлеглих, постійне підбиття підсумків роботи.

Підвищення активності людини, попередження і подолання негативного ставлення до праці – важливе завдання керівника у фаховому розвитку, оскільки його розв'язання стимулює всебічний розвиток особистості, сприяє вихованню правильних інтересів, глибшому усвідомленню моральних вимог до підлеглого.

Для морального вдосконалення, утвердження моральної мотивації має значення довіра до людини. Фахові знання і вміння – засоби морального розвитку, формування емоційної сфери особистості підлеглого. Проте з їх допомогою не завжди можна досягти бажаного ефекту. Усе залежить від того, вирішення яких завдань вимагає керівник від підлеглого, які формує в нього установки, які вимоги ставляться на кожному етапі роботи.

Тому разом із завданнями, що сприяють підвищенню активності, потрібно ставити завдання і розв'язувати їх як *засобами-вправами,* так і комплексно, з використанням системи засобів практичних завдань. У процесі розвитку особистості підлеглого має значення правильно організоване керівництво його самовихованням.

Свідома, систематична робота над собою, спрямована на вдосконалення позитивних і усунення негативних якостей, згідно з вимогами ідеалів морального вияву особистості, є метою самовиховання. І хоча виховання і самовиховання тісно пов'язані, проте між ними все-таки є розбіжності. Виділяють такі розбіжності.

У процесі виховання особистість є предметом впливу з боку керівника і колективу; враховуються вікові та індивідуальні особливості "вихованця"; в процесі самовиховання всі впливи підлеглий скеровує на самого себе. Самовиховання починається лише з тієї миті, коли він має певний рівень морально-психологічної зрілості – самосвідомість.

При самовихованні інколи не усвідомлюються окремі недоліки, які підлеглий не може помітити самостійно. Важливо, щоб самовиховання стало його потребою.

Це особливо стосується молодих фахівців, в яких воно ще відбувається стихійно і ґрунтується на наслідуванні. Бажання бути схожим на тих, хто має високі результати роботи, не завжди приводять до потрібних взірців для наслідування.

Завдання керівника і полягає в тому, щоб сформувати уявлення про ідеал моральної поведінки, прищепити певні естетичні цінності і підказати, які засоби і методи допоможуть досягти цього ідеалу.

Гностична функція. Керівник повинен систематично збагачувати свої фахові знання, творчо використовувати їх у діяльності своїх підлеглих. Проте цим не обмежується пізнавальна спрямованість його роботи.

Важливим також є те, що керівник не лише нагромаджує знання, а й сам продукує знання, сприяє розвитку здатності до пізнання в інших, розвитку творчого мислення в себе і у своїх підлеглих.

Регулююча функція. Управління і регулювання будь-якого процесу передбачають наявність доцільних засобів виховання. Це особливо важливо в такому порівняно мало вивченому в цьому відношенні виді людської діяльності, як *фаховий розвиток,* де вирішення завдань регулювання ускладнено слабким опрацюванням понять: "мета", "засоби", "предмет" і "продуктивний результат".

У найбільш загальному вигляді процес регулювання зводиться до того, що завдання управління (мета, пристосована до конкретної умови, і ідеал) або формулюється на початку процесу, з перших кроків роботи над проектом, або виробляється в процесі керування.

Другий засіб виникнення мети зустрічається часто і особливо на високих рівнях фахової майстерності. Стикаючись із значним ускладнен-

ням відносин в процесі роботи, підлеглий і керівник гадки не мають про те, що ж слід робити, і починають ще раз формулювати мету.

Управління і регулювання під час роботи мають дві тенденції психічних процесів. І для того щоб правильно управляти, треба знати:

а) способи протидії тенденції, пов'язаної з дезорганізацією процесу роботи;

б) способи посилення тенденції до прогресивних змін, що закономірно здійснюються в процесі розв'язання завдань і проблем.

Це означає, що управління не можна звести тільки до переведення системи з одного стану в інший внаслідок примусу.

Вирішальними для регуляції все-таки є знання, а на їх основі – усвідомлення способу управління процесами, які здатні протидіяти дезорганізації.

Контрольна функція. Її роль не тільки тісно пов'язана з функцією регулювання тактикою і стратегією реалізації проектів, а й відрізняється від неї. Важливе місце в цьому процесі посідає психологічний бік контролю, оскільки керівник, як ніхто інший, повинен знати своїх підлеглих, їх індивідуальні особливості і зміст ідеалу, до якого вони спільно прагнуть.

Психологічний контроль передбачає наявність систем знань, відносно самостійних процедур визначення станів і підлеглого, і керівника, прийняття рішення і засобів корекції виробничого процесу.

1. *Знання ідеалів дій – способи розв'язання проблем.* Ідеал дії визначає дистанцію, яку слід подолати, щоб досягти мети. Те, чим керується керівник, природно, ґрунтується не на суб'єктивних перевагах, особистих симпатіях керівника до підлеглого, а навпаки, на закономірностях свідомості і діяльності. Проте ідеали дій і *процесу хорошої роботи* опрацьовані ще недостатньо. У цьому відношенні заслуговують на увагу праці Котарбінського, особливо трактат "Про хорошу работу".

2. *Процедури виміру або кількісний вимір – друга система психологічного контролю.* Вона підпорядкована всьому процесу, що контролюється. Сюди відносять усі засоби інструментального вимірювання всього того, що можна виміряти в діяльності підлеглого і всієї установи. Виміри можуть бути кількісними і якісними.

Але керівник не завжди може застосувати інструментальне вимірювання і йому найчастіше доводиться користуватися нескладними вимірювальними приладами. Будь-яка величина, яка підлягає вимірюванню, є показником індивідуальним, і якщо її порівняти з показником

ідеальним – вершиною майстерності, то ця величина набуває змісту, спрямовує хід думок керівника, інформує його і приводить до подальших тактичних і стратегічних дій.

3. *Оцінка досягнутого стану підлеглого і колективу – третя система знань психологічного контролю.* Передусім це процедура виявлення розбіжностей між поточними станами процесу і його ідеальним баченням, коли встановлюється міра неузгодженості між належним і наявним станом.

Важливу і постійно зростаючу роль у процедурах контролю відіграють суб'єктивні виміри кількісних показників фахових якостей і психічних станів, які найбільш точно можуть здійснювати самі підлеглі. Зрозуміло, таким засобам вимірів і оцінок їх слід спеціально навчати. Цей процес навчання зводиться до формування суб'єктивних метричних еталонів психічних станів, швидкості основних виробничих дій, рівня працездатності і "аварійності".

Дізнатись, чи мають підлеглі здібності до суб'єктивного вимірювання фахових властивостей дій, досить просто. Якщо підлеглий в одному випадку може, залежно від змісту завдання, точно виконати дію певного обсягу, в другому – досить точно визначити розміри (час, витрати енергії, помилки, економічний ефект і т. п.) виконаних дій без установки на точність, то є всі підстави говорити про те, що підлеглий має такі здібності. Якщо ж він здатний ступінчасто підвищувати продуктивність своєї праці на задану величину, то можна впевнено сказати: підлеглий у змозі оцінювати свої дії за певною шкалою показників.

4. *Прийняття рішення.* Прийняття рішення ґрунтується на встановленій розбіжності між істинним станом речей і ідеальним. Прийняття рішення вимагає обрати з арсеналу можливих засобів такі, що за даних обставин є оптимальними, найпродуктивнішими. При коригуванні процесу виробництва треба враховувати, що не всі показники неодмінно повинні кількісно зростати.

5. *Засоби корекції виробничого процесу.* Адже процес розвитку відбувається так, що одні показники зменшуються, окремі процеси завершуються (наприклад, інтерференція), а нові створюються і набирають сили на наступних щаблях вдосконалення. Та й самі функції контролю змінюються. Вони набувають особливого значення на початкових етапах опрацювання проектів, де закладаються основи майстерності співробітників, і на вищому рівні досягнень, де один хибний крок зводить нанівець роки напруженої праці.

Керівник і підлеглий – механізм живого зв'язку

Творча робота керівника і підлеглого. Психологічна система "керівник – підлеглий" формує не лише знання, навички і вміння, а й духовний світ підлеглого, заохочує його до пізнання досягнень культури. Формувати особистість підлеглого можна лише в атмосфері творчого пошуку, в процесі розвитку діяльності.

Фахова творчість керівника полягає у віднаходженні нових способів індивідуального впливу на підлеглого, нових варіантів розв'язання завдань, в аналізі власної діяльності, що розкриває нові можливості для оптимізації роботи.

Творчу роботу керівника і підлеглого неможливо уявити без їх глибокої компетенції у виробничому процесі. Але цього інколи замало для творчості. На всіх етапах віднаходження невідомих шляхів до заданої мети треба повною мірою використати імпровізацію, уяву і фантазію, інтуїцію і натхнення.

Спонукання керівника і підлеглого до творчості випливають з потреб, переконань, ідеалів, інтересів і настроїв. Постійно підтримуючи і розвиваючи їх, керівник підводитиме своїх підлеглих до розуміння суттєвості тих завдань і мети роботи, які їм треба буде вирішувати сьогодні і в майбутньому.

Сприймання, пам'ять, мислення, уява підлеглого залежать від того, наскільки установка стає важливою, набуває для нього особистісного значення.

Психологічна установка – важлива ланка в системі взаємодії керівника і підлеглого. Вона виражає внутрішній стан готовності діяти певним чином, бути спроможним розв'язувати змістові завдання, обирати з розмаїття завдань, які потрібно вирішити, такі, що приводять до того, що дії мають результат.

Установка, образно кажучи, виконує функцію "наведення" підлеглого на певну інформацію і на засіб дії, посилює або послаблює міру емоційного ставлення до дії, впливає на інтенсивність процесів мислення.

Формування установок, які попередньо готують підлеглого до діяльності, тісно пов'язане з соціальними сподіваннями. *Установка – психічний стан налаштованості на діяльність, на зацікавленість нею.*

Соціальні сподівання має і керівник.

Поряд з вимогами, що ставить суспільство до керівника, він у своїй роботі орієнтується ще й на те, чого чекають від нього партнери і найближче оточення: вище керівництво, колеги-керівники. У міру зростання вимог до ефективності праці зростає і рівень соціальних сподівань до керівника, від нього чекають кращого, на що він здатен. Причому соціальні сподівання спрямовані до всіх керівників, незалежно від стажу роботи і віку.

Соціальні сподівання до керівника і установки працівників повинні збігатися. Проте часто трапляються розходження між очікуваннями керівника і установками підлеглих. Форсування роботи, "натаскування на результат", як кажуть у спорті, досягнення результату будь-якою ціною – все це призводить до того, що з поля зору керівника зникає головна мета – формування гармонійно розвинених особистостей.

А співробітники, охоплені прагненням до результату, перенапружуються і таким чином шкодять своєму підприємству і передчасно, не досягши результатів, залишають роботу з почуттям власної неповноцінності, вважаючи себе невдахами.

Усе це накладає глибокий відбиток на особистість у цілому, змінює її характер: ставлення до самої себе ґрунтується на невпевненості у власних можливостях; з'являється байдужість до діяльності, зменшується надія на успіх.

Соціальні очікування стосовно керівника в іншій формі відбиваються на свідомості його співпрацівників, в їх установках. Відповідно до них підлеглі реагують (позитивно або негативно) на все, що стосується або порушує їх інтереси, усвідомлені або неусвідомлені потяги, їх життєві цінності.

Позитивні установки і інформація, що ці установки поповнює, набувають своєрідних "магнітних" властивостей – притягається тільки та інформація, яка посилює мотивацію діяльності і забезпечує її ефективність.

Тісний контакт із підлеглими – потрібна умова спілкування і передавання інформації, активізації свідомості і закріплення в них певних знань, умінь і навичок.

На шляху до оптимізації спілкування керівника і підлеглого, їх взаєморозуміння трапляється безліч перешкод, які ускладнюють взаєморозуміння, знижують силу впливу на виробничий процес і його результативність.

Серед чинників, що визначають якість спілкування і взаєморозуміння, можна виділити для аналізу рівні свідомості (і підлеглого, і керівника). З урахуванням усієї оригінальності і самобутності плину пізнавальних процесів, емоційного сприймання навколишнього світу, виявів волі і характеру можна виділити два відносно самостійних стани свідомості підлеглого.

Буденна свідомість спирається на певні враження, уявлення і елементарне бачення процесу фахового виховання, почерпнуті з досвіду інших людей, з оповідань та інших джерел. Вони дають змогу співробітникові ще до початку фахової діяльності виробити власну точку зору.

Теоретична свідомість. Між буденним і теоретичним рівнем свідомості підлеглого немає неподоланної прірви. Вони становлять процес пізнання і дій людини, на особисті якості якої слід зважати і враховувати їх для оптимізації діяльності.

"Кінцевими продуктами" теоретичного стану свідомості, її багатством і озброєністю є наукові поняття, судження і умовиводи. Саме вони й сприяють тому, що особистість у житті і праці діє доцільно, допускаючи мінімум помилок.

Важливість формування початків теоретичної свідомості підлеглого зумовлена тим, що буденна свідомість і його точка зору стають живим фільтром інформації – фільтром довіри. Часом він приймає оманливі і шкідливі судження, виявляючи їм довіру.

Чим розвиненіша особистість, тим змістовнішою є її свідомість, тим вищий рівень активної діяльності емоційно-чуттєвої сфери. І буденна, і теоретична свідомість мають "бар'єри", які керівникові у спілкуванні з підлеглим треба буде подолати.

"Бар'єр надмірної довіри" і "бар'єр нерозуміння" – природні причини ускладнень у спілкуванні керівника і підлеглого. Для подолання таких "бар'єрів" керівники часто апелюють до закономірностей мислення самого підлеглого. Здатність мислення до асоціацій, до пов'язування особистого досвіду з логікою рухів і дій, образність і уява дають змогу навіть дітям і підліткам засвоювати дуже складні абстракції, що відбивають істотні аспекти їх діяльності.

Для "підведення" підлеглого до розуміння тієї чи іншої теоретичної ідеї треба вдатися до низки асоціацій: ось, дивись, адже в тебе все це було на думці, але розрізнено і розкидано; а тепер, коли засвоєно закон, все стало на місце, набуло порядку, і його легко і просто зрозуміти. До ходу асоціацій, аналогій і подібностей людина долучає свої знання, і у неї залишиться враження, що все це – досягнення її мислення, її власне відкриття.

Феномен підсилення станів. Продуктивність спілкування тісно пов'язана з виявом цього психічного явища в людей, що спілкуються. У колективному спілкуванні завжди є елемент змагання і своєрідне збудження емоціями, енергією людей, що збільшують продуктивність їх діяльності.

На фоні такого ефекту підсилюється спільне переживання людей, вони швидше і міцніше захоплюються ідеями і виявляють вищі людські почуття – моральні, інтелектуальні й естетичні, а емоційне напруження сприяє прискоренню процесів мислення.

У колективному спілкуванні і в колективній діяльності найлегше здолати "антипатію до чужих думок", "звичку до власної точки зору" та інші "оборонні позиції" (вони характерні для окремих підлеглих високої кваліфікації, які вважають, що вони все знають і їм немає сенсу навчатися). Антиподом глухості до нових знань і механізмом заохочення до суспільного досвіду є "захоплення", що стимулює активність пізнання підлеглого.

"Захоплення", хоча й впливає на колективне спілкування, несвідомо, мимоволі формує установку, проте виявляється в переорієнтуванні особистості на певний лад.

І якщо процес "захоплення" створює передумови для активного спілкування в потрібному напрямі, передавання емоційного настрою, то процес наслідування заснований на імітації людиною якихось зовнішніх виявів рухів, дій, поводження інших людей, що характеризуються певною емоційною і раціональною спрямованістю, корисністю і значущістю.

Наслідування – процес повторення взірця або прикладу. *Навіювання* як процес спілкування під час праці ґрунтується в основному на впливі словом, який умисно перебудовує щось у діяльності і скерований на підвищення результативності дій. Цей засіб впливу розрахований на некритичне, безвідмовне і беззастережне сприймання інформації і дії, що за цим відбувається. "Ефект навіювання" не завжди справляє позитивний вплив на спілкування.

Відсутність у підлеглого сталої точки зору, підвищена вразливість, високий авторитет керівника – все це сприяє досягненню мети за допомогою навіювання. Особливо потрібне навіювання для стимулювання активності підлеглого, коли він перебуває в стані втоми, відчуває розгубленість, страх, втрачає над собою контроль. У таких випадках потрібні переконливість, оптимізм і мажорність настрою керівника.

Переконання – обґрунтоване впровадження у свідомість підлеглого логіки механізму продуктивних дій і поводження. Шляхом переконання досягається перебудування змісту свідомості, мотивів діяльності, формуються потрібні бажання і прагнення, що спрямовують діяльність у найкращому напрямі.

Переконання – провідний метод підвищення продуктивності праці. Вирішення виробничих завдань і забезпечення сталого, плідного спілкування керівника і підлеглого можливі, з погляду психології, за трьох найважливіших умов: новизни інформації; доказовості використаних у роботі знань; експресивності спілкування.

Новизна інформації – це певні ідеї, проблеми, дії, змістові завдання і задачі, які потрібно розв'язати під час роботи. Тісний взаємозв'язок "захоплення", навіювання, переконання і проблемних ситуацій підсилює процес пізнання і практичної дії, насичуючи їх величезною енергією емоцій і почуттів.

Новизна – це сила, що привертає до себе увагу, це те, що цінне для підлеглого і безпосередньо пов'язане з його інтересами і потребами. Вона стійко утримує тривалий час увагу і спрямованість особистості, прищеплює установку, що виховує потяг до пізнання.

Доказовість – це аргументація положень, які висуваються, що ґрунтується на результатах наукового дослідження або узагальнення досвіду. Причому розуміння інформації, що повідомляється, і переконання в її цінності, – різні процеси і результати процесу (інформація може бути зрозумілою, але вона не стає переконанням).

Переконливість – це ще й упевненість у правильності своїх знань, умінь і навичок і, що найважливіше, опори на них у практичній діяльності. У процесі доведення важливе значення має правильне використання засобів аргументації – як фактичної, так і теоретичної.

Експресивність у спілкуванні – це спроможність яскраво і підкреслено висловлювати думки і почуття, своє ставлення до почутої інформації.

Тон та інтонації керівника виявляють його ставлення до повідомлюваного. Правильно дібрана інтонація може "додати" до повідомлення майже 40% інформації.

Емоційна яскравість спілкування значно сприяє ефективності засвоєння інформації, підвищує активність мислення співпрацівників, підштовхує їх до обмірковування дій, запропонованих керівником, і до використання їх у роботі. Емоційність спілкування і експресивність висловлювання думок є важливими засобами формування мотивації дій і формування смислової структури образу, ходу думки.

Ці засоби належать до дискурсивних процесів мислення, що здійснюються шляхом логічних міркувань.

Але найбільше ці засоби стосуються іншого аспекту мислення людини – *безпосередньо інтуїтивного способу відображення дій.* Апелювання керівником до такої здатності мислення підлеглого дає змогу створювати образні конструкції в його свідомості, які існують і проявляються у вигляді розмаїття образів і наочних картин його розумової активності.

Інтуїтивне мислення дає змогу людині будувати образи тих рухів і дій, якими ще треба опановувати в майбутньому, прогнозувати і заздалегідь створювати уявлення про те, що можливе через певний проміжок часу, тобто здійснювати антиципацію подій виробничого процесу. Адже робота керівника сьогодні зумовлює завтрашній день, передбачає найближчі і віддалені результати. Розрізняють два види засобів підвищення емоційності і експресивності спілкування.

Перша група засобів стосується вміння добирати і вживати слова, словосполучення, синтаксичні конструкції, що найбільш точно передають підлеглому зміст тих чи інших процесів праці, створюють передумови для інтуїтивного мислення, збагачують існуючі образи додатковою інформацією і будують нові і ефективні образи.

До другої групи засобів відносять інтонацію і міміку, жестикуляцію (руки – це "очі людського тіла"), немовні засоби експресивності, наприклад вигуки, паузи в спілкуванні, розчленовану вимову слів, які підсилюють думку і формулюють проблемну ситуацію.

У спілкуванні керівника з підлеглим велике значення мають гумор і дотепність, які допомагають активізувати увагу і створюють позитивний емоційний фон праці і, отже, сприяють підвищенню її результативності.

Сміх, гумор у роботі – природні паузи для відпочинку, "перезарядка" інтелекту новою емоційною енергією, каталізатори активності і мислення, руху думок і дій.

Взаємовідносини керівника і підлеглого

Оптимізація взаємовідносин керівника і підлеглого – один із найважливіших шляхів виховного впливу дорослих на підростаюче покоління. Цей вид спілкування і взаємодії здебільшого не обмежується вирішенням тільки виробничих завдань. Він виходить за межі програмного контакту, поширюється на різні сфери людського життя.

Поширення сфери спілкування за межі робочого процесу дає керівнику додаткові відомості про людину і становить основу впливу на повсякденну діяльність. Це дає можливість оптимізувати взаємини, підвищувати керованість роботою.

Сприятливі стосунки в процесі спільної діяльності керівника і підлеглого зумовлені стилем керівництва, засобами організації виробничого і виховного процесів праці. Серед багатьох стилів керівництва в діяльності найбільш чітко виявляються п'ять типових.

Демократичний стиль керівництва вигідно відрізняється тим, що розв'язання проблем колективу і підлеглого відбувається за участю кожного, що стимулює активність і самостійність. Формується активна причетність особистості до загальної справи колективу. За таких умов керівництва керівник виявляє певну терпимість до критичних суджень своїх підлеглих. Він прагне зрозуміти їх, вникнути в їх особисті справи як перший серед рівних. Усі обговорюють проблеми своєї діяльності, приймають рішення, обираючи оптимальний варіант, але остаточне рішення все-таки формулює керівник.

Керівники, стиль роботи яких демократичний, постійно спілкуються зі своїми підлеглими, знають їх особисте життя. Відносини таких керівників і підлеглих довірливі, відрізняються активністю. Людина, стикаючись із труднощами, які вона не може самостійно подолати, радиться з керівником, їх спілкування ґрунтується на відвертості та довірі, що має добрий результат.

Автократичний стиль керівництва характеризується тим, що керівник одноосібно керує діяльністю підлеглих, не спирається на актив групи або команди. Погляди підлеглих він здебільшого не враховує, їх критичні зауваження викликають у нього заперечення. Вияви ініціативи найчастіше відкидаються.

Особисті погляди, точки зору співпрацівників не беруться до уваги, зверхнє спілкування обмежується тільки рамками суто ділових взаємин. Такі відносини часто обумовлюють конфліктні ситуації у формі прихованого протесту і незгоди, що рано чи пізно переростає у відкритий конфлікт.

Авторитарний стиль керівництва містить основні риси автократичного, хоч підлеглому все-таки надається певна свобода під час обговорення проблем, що виникають у житті і діяльності колективу.

Домінуючими за такого стилю керівництва є відносини, за яких підлеглі вступають на шлях маскування і прилаштовування. Вони виконують роль, бажану керівникові. Поводяться так, як він того бажає, що породжує нещирість і недовіру. Так виникає пристосовництво.

Мікроклімат у колективі насичується непорозумінням, емоційною напруженістю і певною мірою придушенням ініціативи. Недооцінюють почуття колективізму і самостійності, що є провідними якостями особистості. Прилаштування підлеглих до такого керівника змушує виробляти і вдаватися до всіляких прийомів "захисту" від одноосібної влади. Вони одягають усілякі маски, виконують ролі, які відповідають стилю керівництва. Стиль характеризується і тим, що керівник намагається якомога менше втручатися в соціально-психологічні процеси, що відбуваються в колективі і в самій діяльності.

Він практично усуває себе від виконання своїх функцій і обмежується здебільшого обов'язками адміністратора.

Непослідовний стиль керівництва являє собою суміш усіх попередніх стилів. Він дезорієнтує діяльність і спілкування з підлеглими. Керівник часто діє залежно від свого емоційного стану. У роботі і спілкуванні застосовує той чи інший стиль керівництва.

Безпосередньо спілкуючись із керівником, підлеглі не виявляють довіри до нього, а виконують певні "ролі", що ускладнює їх спільну діяльність, позбавляє їх змоги творчо і продуктивно удосконалювати свою фахову майстерність. Стиль керівництва роботою щодо фахового розвитку підлеглих складається під впливом суб'єктивних і об'єктивних чинників.

Суб'єктивні чинники – це, передусім, характерологічні якості особистості керівника: його темперамент і вольові якості, риси характеру і здатності, з одного боку, а з другого – загальна культура, рівень вимог, особливості самооцінки, критичність розуму, соціальні установки.

До об'єктивних чинників належать: стиль керівництва адміністрації, що накладає відбиток на діяльність керівника; характер взаємовідносин у колективі керівників; наявність упорядкованих місць для роботи, забезпеченість робочого місця достатньою кількістю офісного устаткування тощо. Проте обов'язковими психологічними умовами оптимального стилю керівництва і спілкування керівника і підлеглого є повага керівника до особистості підлеглого і висока вимогливість до нього, позитивний емоційний фон і творче ставлення до діяльності, наповненість її естетичним змістом, спрямованість у майбутнє.

Здібності керівника

Здібності керівника – це певні психологічні особливості особистості, що є умовою для досягнення керівником високих результатів у співпраці з підлеглими.

Комунікативні здібності займають у системі здібностей керівника провідне місце.

Вони являють собою складну структуру, що складається з *перцептивних* процесів, які характеризуються високим рівнем спостережливості. Важливу роль відіграє *емпатія*, тобто розуміння психічних станів підлеглого, співпереживання його почуттям і емоціям. Це дає змогу керівникові знайти правильний індивідуальний підхід до свого співпрацівника.

На цій здібності ґрунтується і така важлива річ, як *увага керівника до підлеглого*.

У складі комунікативних можливостей домінуючими повинні бути відношення, що тісно пов'язані з потребою в соціальній взаємодії, з прагненням до спілкування, до творчого опановування знань, навичок і умінь у роботі, з бажанням розумно організовувати процес діяльності і виховання, досягти рівня організації справжнього колективу.

Проектувальні здібності дають можливість керівникові правильно будувати плани роботи, вести розрахунки, будувати графіки наявних і майбутніх виробничих процесів, створювати нові оригінальні проекти. Важливо подумки забігати наперед і певним чином прогнозувати психофізіологічні стани підлеглого.

Конструкторські здібності дають змогу керівникові підходити до процесу виробництва з позиції раціональної доцільності кожного руху думки і дії, що є частиною його змісту, і економічності усього процесу. З конструкторськими здібностями тісно пов'язані гностичні здібності – арсенал засобів діяльності керівника, що дозволять йому самостійно здобувати знання процесів виробництва.

Організаторські здібності виражаються в упорядкуванні, налагодженості, досягненні єдності виробничого процесу. Керівник не лише організовує діяльність своєї групи, а й надає їй певної спрямованості, обґрунтовує мету, створюючи підлеглим правильну ціннісну орієнтацію.

Психологічні основи такту

Такт – категорія етики, що за змістом відбиває правила пристойності, почуття міри у взаємовідносинах підлеглого і керівника, їх взаємної ввічливості.

Такт керівника багато в чому залежить від стилю керівництва процесом виробництва. Це одночасно і поводження керівника, що будується на основі правильно засвоєних соціальних сподівань щодо нього як вихователя фахівців нової генерації.

Психологічним підґрунтям такту треба вважати:

а) соціальні установки керівника – готовність певним чином сприймати, оцінювати факти в процесі співпраці з підлеглими і діяти щодо них, оптимізуючи цей процес;

б) сукупність стереотипів усталеного уявлення про норми взаємодії керівника і підлеглого, що дає йому змогу вчасно реагувати за певних обставин і приймати правильні рішення.

Важливою є наявність постійно діючої *установки на вивчення і адекватне сприймання співпрацівників*, їх характерів, здібностей, темпераменту і спрямованості особистості, що формується. Чим краще керівник знає своїх підлеглих, тим більше в нього можливостей бути тактовним у роботі з ними, ефективніше керувати їх діяльністю.

Установка керівника на постійне дотримання принципу доцільності матиме бажаний резонанс лише тоді, коли такою самою установкою керуються і підлеглі. Це запорука взаєморозуміння і взаємного сприяння щодо сформульованих керівником завдань, які вирішують підлеглі.

Через потребу в спілкуванні підлеглих із керівником формується *установка на постійний діалог у діяльності*. У діалозі керівник має змогу виявляти процеси, що відбуваються в свідомості підлеглого, в групі або колективі, відповідно впливати на них. Взяті керівником на озброєння стереотипи мають велике значення.

Серед стереотипів виділимо такі: а) чемність з підлеглим; б) поєднання принципового підходу до особистості підлеглого з упевненістю в тому, що кожний з підлеглих не може бути поганим, безнадійним; в) висока вимогливість як міра поваги до особистості підлеглого. Це економить енергію керівника і надає його роботі емоційного забарвлення.

Стиль роботи керівника характеризується усталеними способами духовної і практичної діяльності, що перетворюються на нормативні образи його фахової свідомості.

У деяких керівників зустрічаємо низку *негативних стереотипів*, що ускладнюють їх діяльність, зокрема у них можливе переконання, що з підлеглими слід поводитись особливо, щоб не втратити власного авторитету. Проте це приводить до відчуженості підлеглих від керівника.

Існує ще одна небажана тенденція: давати оцінку підлеглому раз і назавжди, не враховуючи того, що він сам швидко змінюється, часом стає зовсім іншою людиною. Він, сприйнявши оцінку керівника (по-

зитивну або негативну), погоджується з нею і таким чином самостійно вдається до певних обмежень: один починає "почивати на лаврах", тому що керівник сказав йому, що він талановитий, а другий – після негативної оцінки махне на себе рукою і втрачає перспективу свого розвитку.

Тактовність передбачає, що в підлеглого будь-якого віку є внутрішня незавершеність, можливість для розвитку і вдосконалення в багатьох відношеннях. "Ненормальності" поведінки з часом часто зникають самі собою, без втручання керівника, без його пильної опіки і "підганяння" під дорослі стандарти.

Тактовність керівника – це він сам у діяльності, його оцінка своїх і чужих вчинків, бачення їх причин.

А розвиток тактовності – це формування і розвиток у собі таких рис характеру, як витримка, самовладання, чутливість до потреб іншого, терпимість і глибоке знання своєї справи.

Самоосвіта керівника

Самоосвіта керівника – процес активної боротьби з власною інтелектуальною бідністю. Як справедливо підкреслював К. Д. Ушинський, "вчитель живе доти, доки навчається; як тільки він перестав навчатися, в ньому вмирає вчитель". Це повною мірою стосується і керівника будь-якого рангу і фаху.

Самоосвіту керівника треба розуміти двояко: з одного боку – як постійне поповнення своїх фахових знань, з другого – постійне поновлення і перегляд свого власного досвіду, вилучення з нього того, що втратило свою актуальність.

Суб'єктивні мотиви самоосвіти звичайно формуються за умови усвідомлення проблем у процесі роботи. Якщо ж проблеми не усвідомлюються, то не виникає і потреби їх розв'язання. У таких випадках керівник живе минулим, застосовуючи знання і досвід своєї роботи, що втратили важливість.

Мотиви самоосвіти часто ґрунтуються на бажанні продовжувати роботу, враховуючи новітні досягнення науки, з потрібністю удосконалювати свою майстерність, розуміючи свою відповідальність перед підлеглими, сподіваючись на зростання результативності праці.

Програма самоосвіти не може обмежуватися вузьким колом спеціальної літератури і обміном досвідом. Вона включає і вдосконалення знань, ознайомлення з досягненнями науки, техніки і літератури. Інакше кажучи, самоосвічуючись, треба якомога частіше орієнтувати на відповідність з досягненнями науки власні уявлення про фах, виробничий процес і співпрацю з людьми.

Психічні стани керівника

Своїм психічним станом керівник помітно впливає на підлеглих. Це має свій вияв у таких засобах психічного впливу, як *"захоплення", навіювання, переконання* і *наслідування.*

Мета впливу – позитивна зміна поведінки і діяльності відповідно до завдань, що вирішуються закладом.

Психологічний механізм *"захоплення станом" керівника* зводиться до того, що підлеглий, часто не усвідомлюючи цього, створює в себе стан, подібний до стану керівника, і переживає співзвучні йому почуття і емоції. Цей психічний настрій, підсилюючись багато разів, впливає на інших учасників колективного спілкування. Підлеглий у такому стані не відчуває, що переконання містять навмисний тиск.

Він запам'ятовує взірець стану керівника і мимоволі підкоряється йому. Частим випадком "захоплення" з боку керівника є *стан паніки.* Він найчастіше виявляється як неозначений емоційний стан, що є наслідком відсутності інформації про нову ситуацію.

Підлеглий виявляється неготовим, бо не може знайти вихід із ситуації, що склалася і в якій він діє випадково. Стан паніки виникає і за надмірної інформації, що дезорганізує діяльність. Гірше за все, якщо джерелом виникнення паніки стає сам керівник, який втрачає контроль над собою і сіє довкола невпевненість.

Протилежним такому стану керівника, що передається підлеглому шляхом психічного "захоплення", є *стан оптимізму.*

Принцип оптимізму є плідною засадою діяльності керівника. Оптимістична спрямованість керівника ґрунтується *на науковому пізнанні законів вдалої роботи,* на впевненості у значному розвитку людських здібностей.

Керівник для своїх підлеглих – об'єкт наслідування.

У ньому відбиваються перетворені тією чи іншою мірою дії, ідеали, риси особистості, манери поводження і звички. Наслідування за своїм механізмом може бути неусвідомлюваним і свідомим. Тому керівникові потрібно бути дуже уважним і не допускати, щоб підлеглі наслідували його негативні вияви, і, передусім, бути позитивним прикладом для підлеглих.

У процесі спільної діяльності підлеглий і керівник переживають усю гаму почуттів, що виникають через їх активність.

Симптомокомплекс психічних станів керівника і підлеглого багато в чому збігається, до того ж виявляються всі форми станів: стан передстартової пропасниці, апатії, стан внутрішньої готовності до відповідальної (ризикованої) дії. Зазвичай підлеглі ніби "вбирають" стан керівника, його ставлення до наступних дій і заходів.

Таким чином, регуляція і саморегуляція психічних станів керівника є головними рисами його фахової майстерності і дає йому змогу в найскладніших умовах бути прикладом для "захоплення" і цілеспрямованого наслідування його співпрацівників.

Конфлікт

Цей психічний стан обумовлений суперечностями розв'язання проблем, що виникають між людьми у зв'язку з вирішенням тих чи інших питань соціального чи особистого життя. Стан конфлікту характеризується гострими негативними емоційними переживаннями його учасників. Конфлікт, що виявляється у свідомості окремо взятої людини – це внутрішньоособистісний конфлікт. Конфлікти існують у міжособистісних взаємодіях і на рівні групових відносин.

Конфлікт всередині особистості виникає тоді, коли стикаються рівні за силою і значенням, але протилежно спрямовані мотиви, потреби, інтереси, потяги в однієї і тієї ж людини (наприклад, потрібність дотримати дане слово і неможливість зробити це через перешкоди, подолати які людина не в змозі).

Конфлікт між особистостями зумовлюється ситуацією, в якій члени групи прагнуть до несумісних цілей або керуються несумісними цінностями або нормами, намагаючись їх реалізувати у спільній діяльності.

Конфлікт виникає за умови розподілу функціональних обов'язків між членами групи або під час обговорення шляхів досягнення спільної мети діяльності.

Міжгруповий конфлікт має місце там, де гострі суперечності виявляються у відносинах між окремими соціальними групами, кожна з яких керується власною метою, до того своїми практичними діями перешкоджають успіху діяльності одна одній. До такого конфлікту може призвести шпигунство, суперництво в боротьбі за зони впливу тощо.

Суперечності в людських взаєминах не завжди призводять до конфлікту: чимала частина з них розв'язується шляхом домовленості, знаходження консенсусу.

У групах і колективах, які вже сформувалися і члени яких мають достатній досвід спільного співжиття, суперечності виникають не так часто, як у новостворених.

Це пов'язано з тим, що завдяки взаємному пізнанню і обопільній адаптації досягається такий рівень сумісності членів, коли небезпека розвитку конфлікту зводиться до мінімуму. У групах і колективах, що перебувають на стадії становлення і розвитку, суперечності нерідко завершуються конфліктами, їх причиною можуть бути психофізіологічна і соціально-психологічна несумісність їх членів, важкий характер, завищена самооцінка тощо.

В особистих відносинах, що виникають із приязні і ґрунтуються на спільності життєвих інтересів, несумісність рідко буває причиною конфліктів.

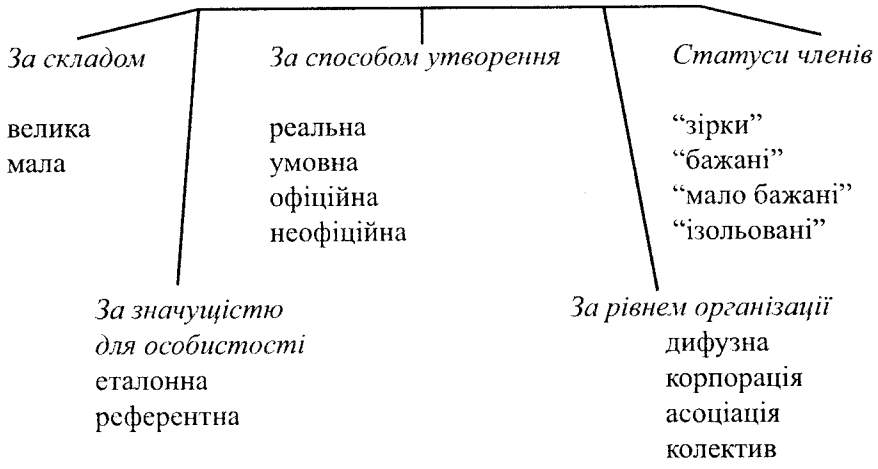
Коли ж з якихось причин тенденції несумісності починають виявлятися у відносинах, то взаємини між людьми припиняються.

Особливої ваги набувають дослідження сумісності при комплектуванні груп для виконання складної, пов'язаної з ризиком, діяльності, що важливо для забезпечення її надійності і ефективності. Така робота здійснюється, коли добираються екіпажі для космічних польотів, групи альпіністів для сходжень, виробничі групи для роботи, що вимагає від її виконавця високого рівня узгодженості дій і належних морально-вольових особистісних якостей.

Формалізована структура змісту теми

Група – спільність людей, об'єднаних за будь-якими ознаками.

Характеристики групи

Запитання для самостійної роботи

1. За якими ознаками виділяються групи?
2. Яка група може виступати для особистості як референтна?
3. Якими ознаками характеризуються групи різної організації?
4. Якими є істотні ознаки колективу?
5. У чому полягає істотна відмінність між офіційним та неофіційним лідером групи?
6. Чим визначається статус особистості в колективі?
7. У чому полягає суть методу соціометрії і в чому обмеженість його у варіанті, запропонованому Дж. Морено?
8. За якою соціометричною шкалою визначається статус члена групи?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи правильно наведена класифікація груп: велика, мала, реальна умовна, референтна, офіційна, неофіційна, формальна, неформальна, колектив?
2. Чи завжди референтна група є для особистості взірцем, позитивним еталоном поведінки, виявлених якостей особистості?
3. Чи впливає на реальну популярність особистості статус формального лідера? Обґрунтуйте свою думку.
4. Чи існують якості особистості, потрібні для лідерства за будь-яких умов?

5. Чи є критерії згуртованості однаковими при характеристиці будь-якого колективу?
6. Чи достатньою є така характеристика колективу: "Колектив – це спільність людей, об'єднаних спільною діяльністю та єдиною метою діяльності"?
7. Чи завжди конформізм характеризується неузгодженістю реальної поведінки особистості та її внутрішнього переконання?
8. Чи можна на підставі результатів соціометрії доходити висновків про згуртованість групи?

Завдання та проблемні ситуації

1. Чи може офіційна зміна статусу члена групи вплинути на його неофіційний статус?
2. Чи може особистість здобути в колективі статус, що не відповідає критеріям її реальної цінності як члена групи?
3. Чим зумовлена внутрішньогрупова диференціація? Які чинники на неї впливають?
4. Які психологічні чинники формують референтну групу особистості?

Література

1. Аникеев Н. П. Психологический климат в коллективе. – М., 1989.
2. Донцов А. И. Психология коллектива. – М., 1984.
3. Загальна психологія / За ред. С.Д.Максименка. – К.: Форум, 2000.
4. Коломинский Я. Л. Психология взаимоотношений в малых группах. – Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1975.
5. Лутошкин А. Н. Эмоциональные потенциалы коллектива. – М., 1988.
6. Максименко С. Д., Щербань Т. Д. Професійне становления молодого вчителя. – Ужгород: Закарпаття, 1998.
7. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
8. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002
9. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.
10. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999.

11. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1996.
12. Основи загальної психології / За ред С.Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
13. Петровский А. В., Шпалинский В. В. Социальная психология коллектива. – М.: Просвещение, 1979.
14. Пірен М. І. Конфлікт і управлінські ролі: соціо-психологічний аналіз. – К.: 2000.
15. Плюснин Ю. М., Богатырева О. А., Биченков О. Е. Пространственное поведение и социальный статус ребенка в группе // Вопр. психологии. – 1993. – № 2.
16. Психологическая теория коллектива / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Педагогика, 1979.
17. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
18. Черкасов В. В., Платонов С. В., Третьяк В. И. Управленческая деятельность менеджера. – К.: Ваклер, ХОУП., 1998.
19. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції. – К.: Либідь, 1996.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

МЕХАНІЗМИ ПСИХІЧНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ

8. Відчуття

Ключові поняття теми:
чуттєве пізнання, відчуття, аналізатор, контактні відчуття, дистантні відчуття, екстерорецептори, інтерорецептори, пропріорецептори, чутливість, поріг чутливості, адаптація, адекватний подразник, сенсибілізація, синестезія

Поняття про відчуття

Пізнавальна діяльність – це процес відображення в мозку людини предметів та явищ дійсності.

Відображення реальності в людській свідомості може відбуватися на рівні чуттєвого та абстрактного пізнання.

Чуттєве пізнання характеризується тим, що предмети та явища об'єктивного світу безпосередньо діють на органи чуттів людини – її зір, слух, нюх, тактильні та інші аналізатори і відображаються в мозку. До цієї форми пізнання дійсності належать пізнавальні психічні процеси відчуття та сприймання. Враження, одержані за допомогою відчуттів і сприймань, несуть інформацію про зовнішні ознаки та властивості об'єктів, утворюючи чуттєвий досвід людини.

Вища форма пізнання людиною дійсності – це абстрактне пізнання, що відбувається за участю процесів мислення та уяви.

У розвиненому вигляді ці пізнавальні процеси властиві тільки людині, яка має свідомість і виявляє свою психічну активність у діяльності. Істотною особливістю *мислення та уяви* є *опосередкований характер відображення* ними дійсності, зумовлений використанням раніше набутих знань, досвіду, міркуваннями, побудовою гіпотез тощо. Важливу роль у пізнавальній діяльності людини відіграє пам'ять, яка своєрідно відображає, фіксує і відтворює те, що відображається у свідомості в процесі пізнання.

Важливим аспектом пізнавальної діяльності є емоційно-вольові процеси, які спонукають особистість до активних дій, вольових актів. Пізнання предметів і явищ об'єктивної дійсності і психічного

життя людини здійснюється всіма пізнавальними процесами в їх єдності. Розумове пізнання світу, яким би складним воно не було, своїм підґрунтям має чуттєве пізнання.

Разом з тим сприймання, запам'ятовування, відтворення тощо неможливі без участі в цих процесах мислення, переживань і вольових прагнень. Але кожний із цих процесів має свої закономірності і постає в психічній діяльності або як провідний, або як допоміжний.

Відчуття – пізнавальний психічний процес відображення в мозку людини окремих властивостей предметів і явищ при їх безпосередній дії на її органи чуттів.

Відчуття – психічний процес, первинна форма орієнтування живого організму в довкіллі. З відчуттів починається пізнавальна діяльність людини. За допомогою різних аналізаторів вона відбирає, нагромаджує інформацію про об'єктивну реальність, про власні суб'єктивні стани й на підставі одержаних вражень виробляє адекватні обставинам способи реагування на зовнішні та внутрішні впливи.

Органи чуттів – це єдині канали, по яких зовнішній світ проникає у свідомість людини.

Відображаючи об'єктивні характеристики предметів і явищ, відчуття існують у свідомості як *суб'єктивні образи предметного світу.* Ця їх особливість зумовлена, з одного боку, природою самих відчуттів як продукту відображувальної діяльності мозку, а з другого – психічним складом людини.

Для відчуттів характерне позитивне або негативне емоційне забарвлення. Приємні або неприємні відчуття сигналізують про позитивну або негативну дію подразника й викликають відповідну реакцію на нього.

Роль відчуттів у житті і пізнанні реальності дуже важлива, оскільки вони становлять єдине джерело наших знань про зовнішній світ і про нас самих.

Фізіологічні основи відчуттів

Вчення про вищу нервову діяльність розкриває науково-природничі підвалини відчуттів. І. М. Сєченов та І. П. Павлов своїми дослідженнями показали, що відчуття – це своєрідні рефлекторні дії, фізіологічним підґрунтям яких є нервові процеси, що виникають у результаті впливу подразників на органи чуттів, або аналізатори.

Аналізатори – це органи людського тіла, які аналізують навколишню дійсність і виокремлюють у ній ті чи інші різновиди енергії та інформації.

Зоровий аналізатор виокремлює світлову енергію, або коливання електромагнітних хвиль; слуховий – звуки, тобто коливання повітря; смаковий, нюховий – хімічні властивості речовин; шкірні аналізатори – теплові, механічні властивості предметів і явищ, що спричиняють ті чи інші відчуття.

У кожному аналізаторі є його периферійна, аналізуюча частина, або *рецептор,* тобто орган чуття, призначення якого – виокремлювати з навколишньої дійсності світло, звук, запах та інші властивості. Інша його частина – *шлях від рецептора до центральної частини аналізатора,* розміщеної в мозку. В центральній частині аналізатора розрізняють його *ядро,* тобто скупчення чутливих клітин, і *розсіяні* поза ним *клітини.*

Ядро аналізатора, як зазначав І. П. Павлов, здійснює тонкий аналіз і синтез збуджень, що надходять від рецептора. За його допомогою подразники диференціюються за їх особливостями, якістю та інтенсивністю. Розсіяні клітини здійснюють більш грубий аналіз, наприклад, відрізняють лише музичні звуки від шумів, виконують нечітке розрізнення кольорів, запахів.

Органічні порушення будь-якої частини аналізатора – периферійної, провідної або центральної – спричиняють сліпоту або глухоту, втрату нюху, смаку тощо, залежно від того, який аналізатор порушено. Якщо порушується лише центральна частина аналізатора, виникає нерозуміння почутого, побаченого, хоча відчуття світла або звуку існує.

Простіші відчуття і чутливість на перших етапах життя людини своїм фізіологічним підґрунтям мають природжену безумовно-рефлекторну діяльність нервової системи. Складніші відчуття зумовлюються умовно-рефлекторною аналітико-синтетичною діяльністю, в якій підкріплені життєвими умовами властивості виділяються, а не підкріплені – гальмуються.

Класифікація відчуттів

Існують різні класифікації органів відчуттів і чутливості організму до подразників, що надходять в аналізатори із зовнішнього світу або зсередини організму. Залежно від міри контакту органів чуттів з подразниками розрізняють чутливість контактну (дотикова, смакова, больова) та дистантну (зорова, слухова, нюхова).

За розміщенням рецепторів в організмі – на поверхні, всередині організму, в м'язах і сухожиллях – виділяють відчуття *екстероцептивні*, що відображають властивості предметів та явищ зовнішнього світу (зорові, слухові, нюхові, смакові), *інтероцептивні*, що несуть інформацію про стан внутрішніх органів (чуття голоду, спраги, втоми) та *пропріоцептивні*, що відображають рухи органів тіла і стан тіла (кінестетичні та статичні).

До самостійних відчуттів належать температурні, що є функцією особливого температурного аналізатора, який здійснює терморегуляцію і теплообмін організму з довкіллям.

Температурні відчуття входять також до складу дотикових відчуттів.

Відповідно до системи аналізаторів існують такі різновиди відчуттів: зорові, слухові, дотикові, больові, температурні, смакові, нюхові, голоду і спраги, статеві, кінестетичні і статичні. Кожний із цих різновидів відчуття має свій орган (аналізатор), свої закономірності виникнення та функції.

Орган зорових відчуттів – око. У ньому розрізняють частини – світлозаломлюючу (рогівка, зіниця, скловидне тіло) та світлочутливу (сітківка з її чутливими до денного кольорового світла колбочками і чутливими до темряви паличками).

Розрізняють хроматичні та ахроматичні кольори. Хроматичні характеризуються своїм *кольоровим тоном, світлістю* та *насиченістю*. Кольоровий тон – це та властивість, якою відрізняється певний колір від будь-якого іншого при однаковій світлості і насиченості. Кольоровий тон залежить від довжини світлової хвилі. Світлість кольору – міра відмінності певного кольору від чорного.

Найменша світлість властива чорному, а найбільша – білому кольору. Яскравість кольору залежить від інтенсивності світлової хвилі, тобто від амплітуди її коливання.

Насиченість кольору – це міра виявлення кольорового тону, тобто відмінність певного кольору від сірого, однакового з ним за світлістю.

Ахроматичні кольори розрізняються лише за мірою світлості, яка залежить від коефіцієнта відбиття світла. Білий папір має коефіцієнт відбиття від 0, 60 до 0, 85, а чорний – 0, 04–0, 003 (папір, в який загортають фотоплівку; чорний оксамит).

Чутливість ока до кольорів є різною. До синього кольору чутливість у 40 разів менша, ніж до жовтого. Найяскравішою є жовто-зелена частина спектра. Найсвітлішим є жовтий колір, від якого світлість зменшується в бік червоного і фіолетового.

За звичайних умов людина здатна розрізняти до 150 кольорів за кольоровим тоном, 20 відтінків – за насиченістю, близько 200 – за світлістю. Під впливом вправ колірна чутливість збільшується.

Чутливість ока до кольорів може послаблюватися в результаті травм, захворювань. У 5–7 відсотків чоловіків і 1–1,5 відсотка жінок спостерігають дальтонізм, тобто нездатність розрізняти кольори.

Дальтонізм – явище спадкового походження. Воно передається здебільшого по чоловічій лінії – від батька через доньку до внуків. Дальтонізм є протипоказанням для професійної діяльності, яка вимагає розрізнення кольорів – наприклад, при кольоровій сигналізації, фарбуванні тощо.

Вухо – орган сприймання слухових відчуттів. У його будові розрізняють звукопровідну та звукочутливу частини. Звукопровідна частина вуха – зовнішнє вухо, барабанна перетинка, ковадло, молоточок і стремено, які розташовані в середньому вусі. Вони проводять коливання звукової хвилі до центральної частини вуха, в якій міститься звукочутлива його частина – кортіїв орган. Він складається із слухової мембрани, поперечні волоконця якої – довжиною від 0,04 до 0,5 мм – резонують на звукові хвилі, що надходять із середнього вуха, викликають збудження чутливих клітин кортієвого органу.

Збудження передається слуховим нервом до слухової ділянки кори великих півкуль головного мозку (скронева доля).

Функція органу слуху полягає в аналізі звуків з коливанням від 16 до 20000 герц і диференціації їх на шуми і тони. Серед тонів виділяються музичні тони. У музиці вживають тони від 27,5 до 4224 коливань.

Звукові хвилі розрізняють за їх висотою, голосністю (інтенсивністю) та тембром. Висотна чутливість до звуків зумовлюється частотою коливань звукової хвилі. Найкраще відчуваються звуки з коливанням звукової хвилі між 1000–4000 герц.

Голосність, або інтенсивність, звуку залежить від амплітуди коливання звукової хвилі – її прийнято визначати в белах, або децибелах (децибел у 10 разів менший, ніж бел). Найменше зростання або зниження інтенсивності звуку, яке може відчувати людське вухо, дорівнює 1 децибелу.

Тембр відображає форму коливання звуку. Звичайне коливання звукової хвилі (звук камертона) має форму синусоїди. Музичні звуки (спів, звуки музичного інструмента) – це складні звуки, які складаються з головного та часткових, або парціальних, тонів.

Часткові тони – це звуки від коливання половини, чверті, восьмої тощо частин цілого тону. Утворюється складне звучання певної висоти

та сили, яке характеризується своїм тембром, тобто своєрідною сукупністю головного та часткових тонів.

Тембр розвивається у дітей з розвитком мовлення. Діти вже в першому півріччі свого життя здатні реагувати на спів, музику, на інтонації мовлення, розрізняють ритмічний бік мовлення, а наприкінці першого року життя розрізняють звуки мовлення.

Тактильна, температурна і больова чутливість – функція органів, розташованих у шкірі.

Тактильні відчуття дають знання про міру рівності та рельєфності поверхні предметів, яка відчувається при їх обмацуванні. Найбільше органів тактильного відчуття розміщено на пучках, кінчику язика. При сильному тиску на органи тактильних відчуттів відчувається біль. Тактильні відчуття, як і зір, відіграють велику роль у сприйманні форми, розміру предметів, розташування їх у просторі. Вони особливо розвинені у сліпих, компенсуючи відсутність зору при сприйманні деяких просторових явищ. На цьому побудована азбука Брайля для сліпих, в якій літери зображено за допомогою опуклих крапок.

Больові відчуття, що надходять від органів, яких на зовнішній і внутрішній поверхнях тіла найбільше, сигналізують про порушення цілісності тканини, що, звичайно, викликає в людини захисну реакцію. Спрямованість уваги на біль посилює його, а відвертання – послаблює больові відчуття. Відчуття болю, зафіксоване в центральній частині больового аналізатора (в корі головного мозку), спричиняє ілюзію болю в ампутованих кінцівках (так званий фантомний біль). Температурне чуття – чуття холоду, тепла – викликається контактом з предметами, що мають температуру вищу або нижчу, ніж температура тіла. Можна викликати парадоксальні відчуття тепла та холоду: дотик до холодного викликає відчуття тепла, а дотик до теплого – відчуття холоду.

Температурні відчуття зумовлюються і органічними процесами (кровообігом), і психічними станами (емоційними переживаннями). Ці стани закріпили в мові образні вислови: "Кинуло в жар", "Кинуло в холод". Температурні відчуття сигналізують про міру сприятливості довкілля для життєдіяльності, про стан здоров'я організму.

Вібраційне чуття яскраво виявляється в глухих і сліпих. Глухі та сліпі реагують на вібрацію предметів, відчувають її ритмічність. Органа вібраційного чуття поки що не знайдено. Це чуття значною мірою пов'язане із зоровою та слуховою чутливістю. Вібраційне чуття є професійно важливим для тих спеціальностей, за яких вібрація предмета свідчить про якісні особливості діяльності.

Нюхові відчуття здійснюються спеціальними нюховими бульбочками, розташованими на внутрішній поверхні носа. Не тільки тварини, а й людина дуже чутлива до запахів. Нюхові відчуття сигналізують організму про стан придатності продуктів для вживання, про чисте або забруднене повітря.

Орган нюху людини дуже чутливий до запахів. Людина нюхом може відчути наявність у повітрі дуже незначних частин пахучої речовини, наприклад трояндової олії, сірчаного водню, мускусу. У собак, наприклад, нюх настільки розвинений, що вони можуть відчути одну молекулу пахучої речовини, розчиненої в одному кубічному сантиметрі води.

Нюхові відчуття важливі не лише для життєдіяльності, а й для ряду професій: у деяких спеціальностях міру хімічної реакції або придатність продуктів визначають нюхом.

Смакові відчуття своїм органом мають спеціальні чутливі до хімічних подразників колбочки, розташовані на язиці та піднебінні. Середня і нижня частини язика смакових органів не мають. Розрізняють чутливість до гіркого, кислого, солоного і – найменшу – до солодкого.

Смаки можуть змішуватися, тому відчувається кисло-солодке та гіркувато-солодке. Це дає змогу комбінувати різні смакові властивості продуктів у харчовій промисловості. Смакові відчуття, як і нюхові, мають важливе значення для життя – вони сигналізують про міру придатності харчових продуктів для вживання. Ця чутливість професійно необхідна в кулінарних спеціальностях, у харчовій промисловості – дегустація продуктів потребує високої смакової чутливості і здатності диференціювати наявність у продуктах тих чи інших смакових речовин, щоб регулювати приготування цих продуктів.

Смакові відчуття розвиваються під впливом вправ та життєвої практики або ж слабшають, якщо вони нічим не підкріплюються.

Статичні, або гравітаційні, відчуття відображають положення нашого тіла в просторі – лежання, стояння, сидіння, рівновагу, падіння. Рецептори цих відчуттів містяться у вестибулярному апараті внутрішнього вуха (присінки, півколові канали). При зміні тіла відносно площини землі, як це буває при їзді, на воді, у літаку та при захворюванні вестибулярного апарату, виникає запаморочення, втрачаються рівновага, орієнтація в просторі.

Порушення діяльності вестибулярного апарату протипоказане для спеціальностей пілота, космонавта, для праці на судні.

Кінестетичні відчуття відображають рухи та стани окремих частин тіла – рук, ніг, голови, корпусу. Рецепторами цих відчуттів є спеціальні органи, розташовані у м'язах і сухожиллях. Тиск на ці органи під час рухів викликає відчуття положення органів тіла. Кінестетичні відчуття, даючи знання про силу, швидкість, міру рухів, сприяють регуляції ряду дій.

У багатьох професіях, у фізичній культурі ці відчуття сприяють координації рухів.

Мовна кінестезія є основою для артикуляції.

Отже, формування кінестетичних відчуттів у процесі навчання та виховання – важливе завдання освітніх, фізкультурних закладів, закладів трудового виховання та навчання.

Органічні відчуття сигналізують про такі стани організму, як голод, спрага, самопочуття, втома, біль, їх аналізатори розташовані всередині організму і реагують на міру достатності в організмі поживних речовин, кисню або на наявність в органах тіла, в нервовій системі продуктів розпаду, що відбувається під час праці, вживання недоброякісних продуктів, алкоголю тощо.

Органічні відчуття викликають різні емоційні стани, які людина своїми діями намагається підтримувати або усувати. Доцільність цих дій (вживання їжі, напоїв, ліків, спочинок, праця) потребує обізнаності з характером органічних відчуттів, їх причинами та знання заходів для їх усунення або задоволення.

Деякі ліки, їжа, паління на якийсь час гальмують, притупляють неприємні відчуття, але разом з тим завдають організму значної шкоди.

Закономірності відчуттів

Кожний різновид відчуттів виникає і функціонує за своїми специфічними, властивими лише йому закономірностями. Але є й загальне у відчуттях, властиве кожному з описаних різновидів відчуттів.

Серед спільних властивостей відчуттів головні – *якість, інтенсивність* і *тривалість* відчуттів. Крім того, своєрідними особливостями відчуттів є їх *адаптація, синестезія, сенсибілізація, взаємодія.*

Якість відчуттів – це особливість, якою одне відчуття відрізняється від інших. До таких якостей відчуттів належать кольоровий тон, особливості слухових, нюхових, смакових тощо відчуттів. Якість відчуттів обумовлюється специфічними різновидами подразників, що надходять ззовні в органи чуттів. Вона визначається будовою органа відчуття, здатною відображати вплив енергії зовнішнього світу.

Інтенсивність відчуття – це кількісна характеристика відчуттів, тобто більша або менша сила їх виявлення. Інтенсивність відчуття залежить від сили подразника, що його викликає. Але ця залежність досить складна і має свої закономірності.

Чутливість аналізатора і поріг чутливості

Під *чутливістю* розуміють здатність аналізатора реагувати на дію адекватного подразника, відчувати його. Спеціальні психологічні та фізіологічні дослідження показали, що адекватний подразник викликає відчуття тоді, коли інтенсивність його дії, його сила досягає певного рівня, порога.

Підпорогова сила подразника відчуття не викликає. Отже, порогом відчуття називають той рівень інтенсивності подразника, який здатний викликати відчуття. Розрізняють абсолютний поріг і поріг розрізнення, або диференційний.

Абсолютний поріг буває нижній і верхній. Нижній поріг характеризує ту мінімальну силу подразника, яка здатна викликати в людини відчуття. Цей поріг свідчить про міру гостроти чутливості аналізатора до адекватного подразника, її можна виміряти.

Якщо величину абсолютного порога позначити літерою Р, а абсолютну чутливість – літерою Е, то зв'язок абсолютної чутливості та абсолютного порога можна позначити формулою $E = 1/P$. Наприклад, якщо індивід відчуває цокання годинника на відстані 5 метрів, то поріг його слухової чутливості дорівнює: $E = 1/5$. Якщо цокання годинника людина розрізняє на відстані 8 метрів, то її нижній поріг слухового відчуття дорівнює: $E = 1/8$. Отже, поріг слухового відчуття в цієї людини кращий, ніж у першої.

Верхній поріг чутливості – це та максимальна сила подразника, яка викликає адекватне відчуття. Подальше збільшення його сили викликає неадекватне відчуття – больове або якесь інше.

Абсолютна чутливість і величина порога відчуття перебувають у зворотній залежності. Чим вищою є чутливість, тим нижчим є поріг чутливості, і навпаки, при слабкій чутливості поріг відчуття зростає, тобто потрібна більша інтенсивність подразника, щоб викликати відчуття його дії.

Поріг відчуття залежить від багатьох індивідуальних особливостей людини – природжених (тип нервової системи, чутливість аналізатора)

та набутих (праця, умови виховання, стан здоров'я). Належні умови життя, праці, виховання сприяють розвитку чутливості, а несприятливі обставини призводять до її згасання. Віддалення верхнього абсолютного порога від нижнього характеризує діапазон чутливості особистості. У похилому віці цей діапазон значно зменшується.

Крім абсолютного порога відчуття розрізняють ще й поріг розрізнення, або диференційний поріг. Він полягає у здатності відчувати найменшу різницю в інтенсивності двох діючих подразників, диференціювати подразники за їх силою, розмішувати їх від найслабшого до найсильнішого. Дослідженнями доведено, що диференційна чутливість, здатність розрізняти інтенсивності подразників є закономірною. Французький фізик П. Бугер довів, що помічена різниця в яскравості світла – величина постійна відносно вихідної. Вона дорівнює 1/100 яскравості вихідної величини яскравості. Так, щоб помітити різницю між якимось світлом і світлом у 200 ват, необхідно, щоб воно збільшилося на 1/100 своєї яскравості. Такою буде яскравість світла в 202 ват.

Німецький фізіолог Е. Вебер показав, що відчуття відмінності у вазі двох предметів дорівнює 1/30 ваги вихідного предмета. Наприклад, щоб відчути різницю ваги у 100 грамів від іншої ваги, потрібно до 100 грамів додати 1/30 цієї ваги, тобто 3, 4 грама.

Доведена постійність відношення різниці вихідного та порівнюваного з ним іншого подразника для відчуття між ними різниці в інтенсивності. Для звукової чутливості ця різниця дорівнює 1/10, для смакової чутливості – 1/6 – 1/10, для нюхової – 1/4 – 1/3.

Чутливість до різниці сили подразників, як і абсолютна чутливість, перебуває у зворотній залежності. При кращій чутливості її поріг буває менший, а при слабшій – більший, тобто величина різниці в першому випадку буде меншою, а в другому – більшою.

Фізіологічним підґрунтям диференційного порога є процес гальмування.

Чутливість до розрізнення сили подразників має велике значення в багатьох видах професійної діяльності: музичній, в кулінарії, обробці матеріалів – дерева, металу, пластмаси.

Відчуття сили подразника може підвищуватись і знижуватись. Зниження чутливості викликається адаптацією, тобто пристосуванням органа чуттів до подразника.

Орган зору, пристосовуючись до яскравого світла, знижує свою чутливість, а в темряві вона підвищується більше ніж у 200000 разів.

Явище адаптації помітно виявляється в тактильній, нюховій, слуховій чутливості.

У больовій і статичній чутливості адаптація проявляється значно меншою мірою. Адаптація аналізатора до сили подразника має позитивне та негативне значення. В одних випадках зменшення відчуття сили подразника сприяє життєдіяльності (адаптація до сильних звуків, незначна адаптація до стану організму в просторі), а в інших – завдає значної шкоди (нюхова адаптація за умов загазованого середовища).

На противагу адаптації аналізатора до подразника існує явище збільшення чутливості, або *сенсибілізація,* до подразника. Якщо старанно, пильно вдивлятися, вслуховуватися, смакувати, то чутливість до властивостей предметів та явищ стає чіткішою, яскравішою – предмети та їх якості набагато краще розрізняються.

Діяльність аналізаторів проявляється у взаємодії, вона не є ізольованою. Ця взаємодія виявляється по-різному. В одних випадках помічаємо взаємодію, або *синестезію* відчуттів, наприклад, чуття кольоровості звуку ("малиновий дзвін"), теплоти кольорів – "холодні" або "гарячі" тони кольорів тощо, а в інших – відчуваємо збільшення або зменшення чутливості одних подразників під дією інших.

Доведено, що світло підвищує слухову чутливість, а слабкі звуки підвищують зорову чутливість, холодне обмивання голови підвищує чутливість до червоного кольору й таке ін.

Відчуття залишають слід в аналізаторах. Це явище пояснюється певною інертністю нервових процесів, яка спричиняє те, що відчуття подразника (зорового, дотикового, слухового тощо) продовжується певний час після припинення його дії. Відчуття світла, наприклад, якийсь час триває, коли лампу вимкнено, відчуття тиску предмета на плечі триває ще деякий час, коли його вже скинули. У зоровій чутливості післядія в аналізаторі виявляється в послідовних образах, у змішуванні кольорів.

Відчуття і діяльність

Чутливість аналізаторів людини до дії подразників зумовлена їх психофізіологічними характеристиками, особливостями структури, будови і важливості для життєвих функцій. Проте відображувальні можливості аналізаторів не є константними, незмінними.

Доведено, що наші відчуття змінюються й розвиваються під впливом життя та вимог практичної трудової діяльності. Чутливість кож-

ного аналізатора людини певною мірою залежить від того, як він використовується в її діяльності.

Можна виокремити дві групи чинників, під впливом яких відбувається сенсибілізація відчуттів:

1) сенсибілізація зумовлена необхідністю компенсації сенсорних дефектів (сліпота, глухота);

2) сенсибілізація викликана специфічними вимогами професійної діяльності людини.

Так, втрата чутливості зорового аналізатора компенсується підвищенням чутливості тактильного аналізатора. Спеціальними дослідженнями встановлено, що в незрячих людей на пучках пальців кількість пачинієвих тілець збільшується майже на 50 відсотків.

Спостерігається виникнення чутливості й до таких подразників, для відображення яких немає адекватних аналізаторів. Такою є, наприклад, дистанційна чутливість до об'єктів у сліпих.

Сенсибілізація чутливості спостерігається в осіб, які впродовж тривалого часу займаються професійною діяльністю, що вимагає високого розвитку відповідних відчуттів.

Так, працівники-текстильники можуть розрізнити від 40 до 60 відтінків чорного кольору, досвідчений шліфувальник здатний бачити просвіт у деталях в 0, 0005 мм. Нетренована людина може розрізнити просвіт у межах 0, 1 мм.

Смакові відчуття досягають високого рівня розвитку в працівників харчової промисловості. Наприклад, дегустатори за смаком можуть розрізняти найтонші відтінки і характеристики вин (з якого винограду виготовлене вино, де вирощено виноград, його міцність, вміст у ньому цукру, витримка тощо).

Усі випадки сенсибілізації відчуттів пояснюються тим, що розрізнювання якості предметів є важливим для успішної практичної діяльності людини та орієнтування її в довкіллі.

Формалізована структура змісту теми

Функція відчуттів: відображення окремих якостей та властивостей об'єктів.

Фізіологічний механізм: безпосередня дія подразника на аналізатор.

Відчуття

Загальні властивості	*Властивості відчуттів*
якість	адаптація
інтенсивність	сенсибілізація
тривалість	синестезія

Різновиди відчуттів

За модальністю	*За розташуванням*
зорові	екстероцептивні
слухові	інтероцептивні
нюхові	пропріоцептивні
смакові	
органічні	
больові	
температурні	
рухові	
статичні	

Запитання для самостійної роботи

1. Чому психічний процес "відчуття" належить до чуттєвого пізнання?
2. У чому полягає особливість відчуттів як чуттєвої форми відображення дійсності?
3. За якими принципами відчуття поділяють на різновиди?
4. Чи всі подразники, що об'єктивно діють на органи чуттів, можуть відображатися за допомогою відчуттів?
5. Якими є головні властивості відчуттів?
6. Якими є головні пороги чутливості та чим вони визначаються?
7. У чому виявляються компенсаторні можливості відчуттів?
8. Що таке сенсибілізація відчуттів і яким є її механізм?
9. У чому виявляється синестезія відчуттів?
10. Який подразник називається адекватним?
11. Що таке адаптація відчуттів і який її механізм?
12. Як пов'язані між собою відчуття та діяльність?
13. У чому можуть виявлятися індивідуальні можливості у відчуттях людей?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи достатньою є така характеристика процесу відчуття: відчуття – це процес відображення в мозку людини деяких якостей та властивостей предметів?
2. Чи можна стверджувати, що в кожному акті пізнавальної діяльності людини чуттєве пізнання передує абстрактному?
3. Чи правомірно стверджувати, що суб'єктивний характер відчуттів виявляється в тому, що суб'єктом відображення є людина, а результати відображення завжди несуть на собі відбиток психофізіологічних особливостей того, хто відчуває?
4. Чи згодні ви з твердженням, що в аналізі подразників, які діють на органи чуттів, беруть участь усі ланки аналізатора?
5. Чи можна стверджувати, що слабкі подразники посилюють, а сильні – послаблюють чутливість аналізатора?
6. Чи всі подразники, що об'єктивно діють на аналізатори людини, відображаються ними?
7. Чи згодні ви з твердженням, що відчуття руху органів тіла відбувається за допомогою інтерорецепторів?
8. Чи згодні ви з твердженням, що відчуття інтенсивності звуку забезпечується кортієвим органом слухового рецептора?
9. Чи всі названі відчуття належать до кінестетичних: відчуття руху, відчуття рівноваги, відчуття положення тіла в просторі?
10. Чи повною є класифікація відчуттів: контактні, дистантні, інтероцептивні, екстероцептивні, пропріоцептивні, зорові, слухові, нюхові, смакові, тактильні, больові, температурні, кінестетичні, статичні, органічні?
11. Чи завжди взаємодія відчуттів викликає ефект сенсибілізації?
12. Чи є явище компенсації закономірним і необхідним у разі порушення одного з аналізаторів?

Завдання та проблемні ситуації

1. Поясніть, чому відчуття є генетично первинною формою відображення дійсності.
2. У чому виявляється і чим зумовлюється суб'єктивний характер відчуттів?
3. Чим можна пояснити в кожному конкретному випадку скарги на такі розлади зорових відчуттів: "Погано бачу предмети при яскравому освітленні", "При переході з вулиці в погано освітлену кімнату впродовж тривалого часу нічого не бачу", "Не можу читати: всі літери та рядки в книзі розпливаються"?
4. Чим пояснити той факт, що збільшення інтенсивності дії подразника в одних випадках відчувається, а в других – ні?
5. Чому невербальний ефект мовленнєвого спілкування – інтонації – іноді втрачає свою експресивну функцію і як це позначається на спілкуванні?
6. Бувають випадки, коли відчуття викликаються впливом на аналізатори неадекватних подразників. Яке значення для медичної практики може мати цей феномен?

Література

1. Веккер Л. М. Психические процессы: В 3 т. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – Т. 3.
2. Грегори Р. Л. Глаз и мозг. Психология зрительного восприятия. – М.: Мир, 1970.
3. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.
4. Лурия А. Р. Ощущение и восприятие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978.
5. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
6. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002
7. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.
8. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1999.
9. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.
10. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
11. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
12. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – М.: Педагогика, 1989.
13. Хрестоматия по ощущению и восприятию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975.

9. Сприймання

Ключові поняття теми:
сприймання, предметність, цілісність, структурність, осмисленість, константність, апперцепція, ілюзія, сприймання простору, сприймання руху, сприймання часу, спостереження, спостережливість, конвергенція, акомодація, диспарантні точки, синкретичне сприймання

Поняття про сприймання

Безпосередньо контактуючи з навколишнім світом, людина одержує не лише інформацію про певні властивості та якості тих чи інших об'єктів чи явищ через відчуття їх, а й відомості про самі об'єкти як цілісні утворення. Цілісне їх відображення людиною характеризує другу ланку єдиного процесу чуттєвого пізнання – *сприймання.*

Сприймання – це психічний процес відображення людиною предметів і явищ у цілому, в сукупності всіх їхніх якостей і властивостей при безпосередньому їх впливі на органи чуттів.

У сприйманні предмета як своєрідного синтезу його властивостей відбувається реакція на комплексний подразник, рефлекс на співвідношення між його якостями. У результаті сприймання виникають образи об'єктів, що сприймаються, – *уявлення.*

Процес сприймання відбувається у взаємозв'язку з іншими психічними процесами особистості: *мисленням* (ми усвідомлюємо об'єкт сприймання), *мовою* (називаємо його словом), *почуттями* (виявляємо своє ставлення до нього), *волею* (свідомим зусиллям організовуємо перцептивну діяльність).

Важливу роль у сприйманні відіграють емоційний стан особистості, її прагнення, переживання змісту сприйнятого. Емоції постають як мотив, внутрішнє спонукання до пізнання предметів та явищ.

У продуктивності сприймання предметів та явищ навколишнього світу важливу роль відіграють *активність, дієвість* особистості. Вона виявляється вже в рухах органів чуттів, спрямованих на об'єкти, які сприймаються, в їх обмацуванні, обстеженні зором їхніх контурів, окремих частин.

В усіх різновидах сприймання *моторний компонент* сприяє виокремленню предмета з-поміж інших об'єктів. На це звертав увагу ще І. М. Сеченов, вказуючи, що сенсорний і моторний апарати в набутті досвіду об'єднуються в *єдину відображувальну систему.*

Практичні дії – це одна з головних передумов адекватного сприймання предметів і явищ об'єктивної дійсності.

Різновиди сприймання

У чуттєвому пізнанні відчуття і сприймання виявляються в їх єдності. Сприймань поза відчуттями не буває.

Розрізняють сприймання за їхніми *сенсорними* особливостями (зорові, слухові, нюхові, дотикові, смакові, кінестетичні, больові тощо), за *відношенням* до психічного життя (інтелектуальні, емоційні, естетичні), за *складністю* сприймання (сприймання простору, руху, часу).

Сенсорний склад сприймання багато в чому збігається з відчуттям. Специфічним у сприйманні, на відміну від відчуття, є те, що той чи інший аспект зорового, слухового, тактильного сприймання стає предметом усвідомлення, розуміння його значення для життя.

Сенсорне сприймання предметів та явищ дійсності відбувається в комплексі, у взаємодії органів чуттів: зору та кінестетичних відчуттів, зору та слуху тощо. При цьому один із різновидів сприймання постає як провідний, а інші – як допоміжні. У музичній діяльності, наприклад, провідним завжди є слух, а потім кінестетична чутливість. У кваліфікованого хірурга кінестетична чутливість відіграє значну роль – вона здійснює контроль і регуляцію рухів, що є необхідним при забезпеченні точності рухів і дій.

Сприймання щодо психічного життя особистості набуває особливого значення. В об'єкті сприймання можуть специфічно відбитися інтелектуальні або емоційні особливості людини, яка його сприйняла.

Наукові знання потребують інтелектуального їх сприймання, тобто сприймання змісту, розуміння понять і термінів, виконуваних дій, посиленої дії пам'яті, уваги, мислення. Емоційне сприймання яскраво постає при сприйманні художніх творів мистецтва.

При такому сприйманні провідну роль відіграє емоційний його аспект, безпосередній вплив об'єкта, що сприймається, на почуття – *пізнавальні, моральні, естетичні.* Звичайно, художнє сприймання відбувається в єдності з інтелектуальним.

Розуміння того, *що* сприймається, є необхідною його передумовою, а емоційне переживання в художньому сприйманні визначає його характер: піднесеність або пригніченість настрою, переживання високого, комічного, трагічного, того, *що саме збуджується* матеріалом, який сприймається.

Сприймання за змістом – це сприймання предметів і явищ у просторі, русі, часі.

У сприйманні простору, руху і часу беруть більшу або меншу участь різні аналізатори в їхньому взаємозв'язку.

Сприймання простору відбувається за участю зорового, кінестетичного та слухового аналізаторів. Об'єктом просторових сприймань є диференціація розмірів і форм предметів, відстаней, розміщення їх у просторі, глибини, рельєфу. Сприймання розмірів на зір і дотик досягає значної точності.

Сприймання горизонтальних ліній точніше, ніж сприймання вертикальних. У сприйманні простору велику роль відіграє *окомір*. Просторові явища досить точно сприймаються також тактильно та кінестетично. Сліпі люди, наприклад, вивчаючи географію, працюючи, успішно орієнтуються за допомогою дотику на рельєфному глобусі, у розміщенні деталей предметів праці.

На слух людина досить успішно сприймає напрямок звуків у просторі: далеко, близько, вгорі, внизу, праворуч, ліворуч. Напрямок на слух можна визначити з точністю до 10 градусів. При моноуральному сприйманні звуку точність сприймання напрямків порушується.

Сприймання відстані, глибини та рельєфності відбувається по-різному при монокулярному та бінокулярному баченні. При бінокулярному сприйманні (сприймання двома очима) точність визначення відстані набагато більша, ніж при монокулярному (сприймання одним оком). Сприймання глибини та рельєфу залежить від того, як відображається предмет на сітківці ока: в кореспондуючих чи диспарантних точках сітківки.

Якщо збуджуються кореспондуючі точки сітківки, тобто такі, що симетрично розміщені в правому та лівому оці від центральної ямки, то зображення сприймається як один предмет, в одній площині. Якщо сприйнятий предмет на сітківці зображується диспарантно, тобто в точках обох очей, віддалених по-різному від центральної ямки, тоді предмет бачимо або подвоєним, якщо диспарантність є значною, або обсягово, рельєфно, якщо диспарантність є незначною.

На цьому принципі побудовано стереоскопи, стереоскопічне кіно.

При сприйманні простору, залежно від розміщення предметів у просторі, виникають зорові *ілюзії,* тобто *неточне сприймання* розмірів, паралельності, опуклості, ввігнутості назовні або всередину.

Олівець, занурений у склянку з водою, здається нам зігнутим; розмір сонця вранці та ввечері здається більшим порівняно з тим, як воно

сприймається в зеніті; два однакових кути, однакових кружечки, однакові лінії здаються різними серед більших або менших за розміром зображень таких самих предметів тощо.

У сприйманні простору важливу роль відіграють *акомодація* та *конвергенція* органа зору. Акомодація – це зміна опуклості кришталика відповідно до віддалі предмета, а конвергенція – це спрямування очей на предмет сприймання. Ці фізичні зміни в органі зору пов'язані із сприйманням віддалі та обсягу предмета.

Сприймання руху – це відображення зміни положення предметів у просторі.

Сприймання руху залежить від того, як сприймається рухомий предмет відносно іншого нерухомого або рухомого предмета. У першому випадку рух предмета сприймається більш адекватно, ніж у другому.

При сприйманні рухомого предмета відносно іншого предмета, що рухається в одному з ним напрямку або в протилежних напрямках, може виникнути ілюзія відсутності або прискорення руху. Нерухомий предмет, відносно якого сприймається рух іншого предмета, здається рухомим, але його рух сприймається як рух у протилежному напрямку.

Якщо в полі зору немає нерухомого предмета, відносно якого сприймався б рухомий предмет, то рух сприймається у 15–20 разів повільнішим. Рух літака на фоні безхмарного неба здається повільнішим.

Сприймання часу полягає у відображенні тривалості та послідовності дії подразника на організм. Спеціального органа для сприймання часових явищ немає. У сприйманні часу беруть участь усі аналізатори, відображаючи тривалість дії. Важливу роль у сприйманні часу відіграють різні органічні зміни, ритмічність їх дії (дихання, серцебиття тощо).

Безпосереднє сприймання тривалості часу є незначним (0, 75 секунди). Більш тривалі інтервали сприймаємо в результаті поділу та відліку їх рівними частинами в межах однієї секунди. Отже, великі інтервали часу сприймаємо опосередковано.

Сприймання *послідовності* подій відбувається завдяки перервам у тривалості дії подразників на аналізатори. Сприймання тривалості залежить від ставлення до змісту, від характеру предмета, що сприймається.

Сприймання *цікавого* викликає ілюзію швидкості плину часу, а сприймання нецікавого, неприємного, вимушене очікування створюють ілюзію вповільнення тривалості дії.

Знання різновидів сприймання та їх закономірностей має важливе значення для формування професійних якостей фахівця.

Закони сприймання

Важливою умовою успішного сприймання об'єктів дійсності є його вибірковість. Вибірковість предмета сприймання зумовлюється потребами та інтересами людини, необхідністю в знаннях, професійною спрямованістю тощо.

Головні властивості сприймання – *предметність, цілісність, структурність, константність* та *осмисленість.*

Предметність сприймання виявляється у співвіднесенні відомостей про об'єкти із самими об'єктами як носіями певної інформації.

Предметність сприймання є набутою властивістю, що формується в процесі активної взаємодії суб'єкта з об'єктивним світом і ґрунтується на певній системі дій, приводить до розуміння предметності світу.

Об'єктивація одержуваних вражень про конкретні предмети реального світу забезпечує *орієнтувальну* та *регулювальну* функції в практичній діяльності людини.

Предмети та явища сприймаються як ціле, в якому його окремі компоненти постають в єдності. Відсутність у предметі якогось одного його аспекту або деталі не заважає цілісному сприйманню.

Ставлення до предмета як цілого, що утворилося в ході набуття досвіду, визначає його структуру. Лише в процесі аналізу предмет розчленовується на його складові частини, виокремлюються ті чи інші його сторони.

Цілісне сприймання не завжди осмислюється як предмет, що має свою структуру. Осмислення сприйнятого залежить від досвіду та знань особистості. Тому одні й ті самі предмети людьми різного рівня культурного розвитку, дітьми та дорослими сприймаються та осмислюються по-різному.

У міру осмислення сприйнятого виокремлюють синкретичне сприймання, характерними ознаками якого є нерозчленованість, злитість сприйманого. Воно спостерігається в дітей, у малодосвідчених людей. Синкретизм призводить до неадекватності сприймання. Предмет за такого сприймання у свідомості не постає у своїх специфічних, властивих лише йому особливостях, і його можна сприйняти як інший предмет, що чимось нагадує сприйнятий.

Деякі психологи пояснюють синкретизм сприймання дітей та малокультурних дорослих їх біологічним недорозвитком. Таке пояснення синкретизму є безпідставним. Синкретизм сприймання залежить здебільшого від досвіду, знань особистості, які набуваються в єдності з розвитком, дозріванням організму.

Константність сприймання полягає в тому, що форма, розмір, колір предметів сприймаються більш або менш стереотипно незалежно від умов, за яких предмет сприймається. Колір кам'яного вугілля сприймається як чорний, хоча на сонці він здається жовтуватим, циліндр сприймається як круглий, хоча в деяких положеннях його форма може здаватись еліптичною.

Механізмом константного сприймання є динамічні стереотипи, тобто тимчасові нервові зв'язки, утворені під впливом багаторазового сприймання предмета в певній системі, послідовності, структурі.

У сприйманні предметів та явищ важливу роль відіграють попередній досвід, попередні уявлення особистості. Залежно від повноти змісту, спрямованості, організованості сприймане відображається у свідомості більш або менш адекватно. Зміст попереднього досвіду, спорідненість його із сприйманим об'єктом, інтерес до нього є тією передумовою ефективності та адекватності сприймання, яку називають апперцепція.

У багатьох випадках людина в предметах бачить те, що вона хоче в них побачити, залежно від установки особистості на сприймання.

Сприймання визначається як об'єктивними, так і суб'єктивними умовами.

Серед об'єктивних умов, які забезпечують адекватність сприймання, є: *яскравість, звучність, динамічність предмета,* тобто сила подразника, та фізичні умови сприймання – *освітленість предмета, відстань від особи, що сприймає, будова самого предмета* – його структура, в якій чітко проступають його компоненти, *контрастність фону* та *фігури.*

Замасковані предмети, різні види камуфляжу, які призводять до часткового або повного злиття предмета з фоном, сприймаються нечітко, неадекватно.

Серед суб'єктивних умов сприймання особливо важливими є *уважність* і *спостережливість.*

Сприймання може порушуватися в результаті органічних ушкоджень кори великих півкуль головного мозку. Травми голови, крововиливи викликають сенсорну або моторну афазію (несприймання мовлення, порушення вимови, втрату здатності синтезувати, узагальнювати), нездатність, наприклад, абстрагувати колір від предмета і переносити його на інший предмет.

Під впливом глибинних переживань, прагнень щось побачити, почути виникають галюцинації, тобто відчуття предметів, звуків, запахів, яких насправді немає, які не діють на наші органи чуттів. Природа галюцинацій – центрального походження. Під час галюцинацій у корі великих півкуль головного мозку активізуються раніше утворені під впливом дії тих чи інших предметів та явищ дійсності тимчасові нервові зв'язки.

Спостереження і спостережливість

Найбільш важливі умови адекватного сприймання – це *спостереження* та *спостережливість*. Вони яскраво виявляються при довільному цілеспрямованому сприйманні. Спостереження найбільш точно відрізняє довільне сприймання від мимовільного. Найхарактерніший показник спостереження – *тривале, цілеспрямоване зосередження уваги на предметі сприймання*. Воно здійснюється з певною метою і за визначеним планом.

Спостереження може бути тривалим, коли планується спостереження змін у поведінці тварин під впливом догляду за ними, розвитку дитини під впливом виховання, успішності засвоєння знань залежно від умов і методів навчання. Короткотривалим воно буває тоді, коли спостерігаються короткотривалі явища.

У процесі спостереження увага може зосереджуватись або на явищі загалом, або на окремих його деталях. Це залежить від *пізнавальної мети*.

Успіх спостереження потребує визначення *мети* спостереження, складання його *плану* – де, коли та як провести спостереження, створення потрібних умов для цього, підготовка *засобів* спостереження (приладів, інструментів) і *фіксації* його результатів. Спостерігати треба вміти. Останнє має особливо велике значення, тому що не всі діти та дорослі володіють умінням спостерігати.

Рівень уміння спостерігати залежить і від навчання спостерігати, і від спостережливості як якості особистості. Якщо дитину змалку привчають спостерігати явища природи, поведінку тварин, ті чи інші аспекти життя, то в неї розвивається така риса її характеру, як спостережливість, тобто здатність помічати в об'єктах малопомітне, але важливе для розуміння їх суті.

Спостереження і спостережливість відіграють велику роль у навчанні та трудовій діяльності людини. Відомо, як високо цінував спостереження і спостережливість Ч. Дарвін (відкриття походження видів він пояснював своєю спостережливістю). І. П. Павлов вважав, що

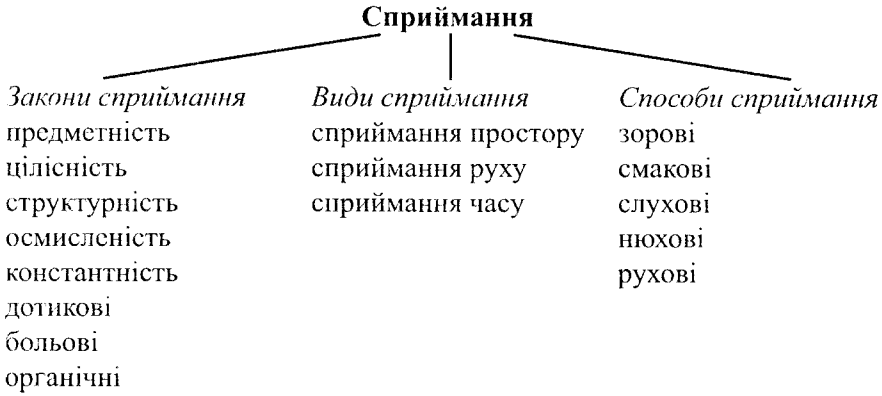
спостережливість вкрай потрібна вченому. У його інституті був напис: "Спостережливість, спостережливість, спостережливість".

К. Д. Ушинський рекомендував учителям навчати дітей спостерігати, якщо вони хочуть розвинути в них розум, оскільки спостереження надає матеріал, факти для мислення.

Формалізована структура змісту теми

Пізнавальна функція сприймання: відображення предметів та явищ дійсності в їх цілісності.

Фізіологічний механізм: відображення у психіці цілісних предметів і явищ у безпосередньому контакті з ними.

Запитання для самостійної роботи

1. Який психічний процес називається "сприйманням"?
2. У чому полягає спільне та відмінне між сприйманням і відчуттям?
3. Якими є загальні властивості сприймань?
4. Що таке структурність сприймання та який її механізм?
5. Що таке константність сприймання та який її механізм?
6. У чому виявляється апперцепція в процесах сприймання?
7. Який вплив на сприймання може справляти попередній досвід?
8. Які чинники визначають об'єктивні умови сприймання?
9. Які чинники визначають суб'єктивні умови сприймання?
10. Що таке ілюзія у сприйманні та який її механізм?
11. Що таке спостереження?
12. Що таке спостережливість?
13. У чому може виявлятися професійна спостережливість?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що відмінності між сприйманням і відчуттям зводяться здебільшого до кількісних характеристик результату відображення?
2. Чи можна визначити процес сприймання як синтез відчуттів?
3. Чи всі головні властивості сприймань названо: предметність, цілісність, структурність, осмисленість, константність?
4. Чи завжди апперцепція має позитивний вплив на процес сприймання об'єктів?
5. Чи можлива структурність сприймання без його осмисленості?
6. Чи можна стверджувати, що осмисленість сприймання зумовлена тільки такою його властивістю, як предметність?
7. Чи є константність сприймання об'єктивно детермінованим явищем?
8. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що акт сприймання – це завжди аналітико-синтетичний процес?
9. Чи завжди при сприйманні просторових характеристик об'єктів бере участь кінестетичний аналізатор?
10. Чи згодні ви з твердженням, що руховому аналізатору належить пріоритетна роль у складних формах сприймання?

Завдання та проблемні ситуації

1. Чому сприймання не можна звести до простої суми відчуттів? Як слід розуміти твердження, що сприймання – це результат складної аналітико-синтетичної діяльності?
2. Поясніть, яку роль відіграють рухи очей (саккадичні рухи) у складному зоровому сприйманні. Чому процес сприймання розглядають як перцептивну діяльність суб'єкта?
3. Хмари на небі іноді сприймаються як цілісні предмети, що нагадують тварин, птахів, скелі тощо. Яка важлива особливість сприймання у цьому виявляється?
4. Поясніть такий факт: чому коли людина вперше йде незнайомою місцевістю, самостійно розшукуючи дорогу, то вдруге вона без труднощів знайде її; якщо ж вона йде із супутником, якому дорога добре відома, то вдруге їй буде важко самостійно пройти цей шлях?
5. Відомо, що один і той самий проміжок часу в різних ситуаціях сприймається неоднаково. Поясніть причини суб'єктивної оцінки часу людиною.
6. Чим пояснити, що сліпонароджені після вдало проведеної операції спочатку не розрізняють ні форми, ні розміру, ні віддаленості предметів?
7. Спостережливість – це якість особистості, необхідна для успішної діяльності взагалі, а для лікарської та педагогічної – особливо. Які умови, на вашу думку, сприяють розвиткові спостережливості в лікаря; до яких помилок у діагностиці захворювання може призвести недостатня спостережливість лікаря?
8. Чим пояснити, що одна й та сама лекція різними слухачами може бути оцінена по-різному: як "інформативна", "популярна", "цікава", "корисна", "нудна", "нецікава".

Література

1. Величковский Б. М., Зинченко В. П., Лурия А. Р. Психология восприятия. М.: 1973.
2. Венгер Л. А., Восприятие и обучение. Дошкольный возраст.– М., 1969
3. Восприятие и деятельность/ Под ред. А. Н. Леонтьева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976.
4. Деятельность; Сознание. Личность. – М.: Политиздат. 1974
5. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.

6. Линдсей П., Норман Д. Переработка информации у человека. Введение в психологию. – М.: 1974.
7. Логвиненко А. Д. Психология восприятия: Учеб.-метод. пособие. – М., 1987.
8. Лурия А. Р. Ощущение и восприятие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978.
9. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
10. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002
11. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
12. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999.
13. Психологія / За ред Г. С. Костюка: – К,: Рад, шк, 1968.
14. Хрестоматия по ощущению и восприятию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975.

10. Мислення

Ключові поняття теми:
мислення, аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, конкретизація, класифікація, систематизація, судження, умовивід, поняття, проблемна ситуація, завдання, гіпотеза, наочно-дійове мислення, наочно-образне мислення, словесно-логічне мислення

Поняття про мислення

Пізнавальна діяльність людини починається з відчуттів і сприймання.

Відображаючи дійсність на чуттєвому рівні, людина одержує різноманітну інформацію про *зовнішні властивості та ознаки* предметів, які фіксуються в її свідомості у формі звукових, просторових, часових, смакових, дотикових та інших *образів.*

Проте такої інформації про об'єктивний світ людині недостатньо для задоволення різноманітних потреб практичної діяльності, що вимагає глибокого і всебічного знання об'єктів, з якими доводиться мати справу.

Вичерпні знання про внутрішні, невідчутні властивості та ознаки предметів дійсності, безпосередньо не відображену у відчуттях і сприйманні сутність людина одержує за допомогою мислення – вищої, абстрактної форми пізнання об'єктивної реальності.

Мислене відображення дійсності характеризується рядом особливостей.

Перша особливість виражається в *опосередкованому характері мисленого відображення* дійсності.

Так, не можна безпосередньо побачити будову атомного ядра, хімічну реакцію, фізіологічні процеси, які відбуваються в живій клітині, ультрафіолетове випромінювання тощо. Щоб *розкрити* всі ці безпосередньо не відображені, але важливі для розуміння об'єктів властивості, людина вдається до міркувань, обчислень, експериментів, зіставлення фактів тощо.

Опосередкування можуть мати різну міру складності залежно від особливостей пізнавального *завдання та предмета пізнання.*

До опосередкованого пізнання людина вдається у тих випадках, коли безпосереднє пізнання виявляється неможливим через недосконалість наших аналізаторів або його недоступність, зумовлену складністю процесу пізнання.

Опосередкованість мислення проявляється в ряді його властивостей.

Перша – акти мислення відбуваються за допомогою *слова та попереднього досвіду,* який зберігається в пам'яті людини.

Друга – завдяки мисленню в предметах відображаються не будь-які, а *істотні* їх ознаки і властивості, що ґрунтуються на об'єктивних відношеннях і закономірних зв'язках, репрезентованих у самих предметах і явищах.

Істотні ознаки та відношення виражають сутність предметів і явищ, їх причинно-наслідкові залежності; їх розкриття дає можливість зрозуміти закони, яким підпорядковані процеси, що відбуваються в природі та суспільстві, впливати на них у своїх інтересах.

Третя властивість мислення – *узагальнений характер відображення дійсності.* За допомогою мислення людина пізнає істотні ознаки, що виявляються спільними для споріднених у тому чи іншому відношенні предметів, і осмислює їх узагальнено, оперуючи поняттями. Так, вона пізнає загальні властивості металів, геометричних фігур, принципи функціонування технічних систем, розвитку психічних явищ тощо.

Названі ознаки мислення характеризують його як специфічну форму абстрактного пізнання дійсності, як складну пізнавальну діяльність.

Мислення – це процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їх істотних зв'язках і відношеннях.

Мислення людини нерозривно пов'язане з мовою, яка є знаряддям формування і способом існування думки. У слові закріплюється нагромаджений пізнавальний досвід, який людина при потребі використовує. Узагальнюючи в слові свої знання про предмети і явища дійсності, вона виходить за межі того, що дається їй безпосередньо у відчуттях і сприйманні, значно розширює свої пізнавальні можливості, вдосконалює своє мислення.

Мислення органічно пов'язане з практикою. Практика – джерело мислительної діяльності. Мислення породжується потребами людської практики і розвивається в процесі пошуку шляхів їх задоволення.

Навіть наукові теоретичні проблеми пізнання, не пов'язані безпосередньо з потребами практики, мають її своїм віддаленим джерелом. У свою чергу, практична діяльність неможлива без мислення, вона стимулює його постійний розвиток, сприяючи впровадженню досягнень людської думки в різні сфери життя суспільства.

Значення мислення в житті людини полягає в тому, що воно дає можливість наукового пізнання світу, передбачення і прогнозування розвитку подій, практичного опанування закономірностями дійсності, постановки їх на службу своїм потребам і інтересам.

Мислення є підвалиною свідомої діяльності особистості, формування її розумових і інших властивостей. Рівень його розвитку визначає, якою мірою людина здатна орієнтуватися в навколишньому світі, як вона панує над обставинами і над собою.

Мислення людини, спрямоване на пізнання закономірностей об'єктивного світу, має суспільну природу. Суспільно-історична зумовленість мислення виявляється в тому, що в кожному акті пізнання дійсності людина спирається на досвід, нагромаджений попередніми поколіннями, оперує тими засобами пізнання, які були створені ними. До таких засобів передусім належать мова як знаряддя вираження, узагальнення та збереження результатів пізнавальної діяльності людей, а також наука і суспільна практика. Широта узагальнень і глибина розкриття сутності явищ також значною мірою зумовлені результатами пізнання дійсності, досягнутими на попередньому етапі історичного розвитку людського суспільства. Як за прибережною хвилею відчувається сила цілого океану, писав Д. І. Писарєв, так і за кожною нашою думкою, якою б новою чи оригінальною вона не здавалась, стоїть досвід багатьох попередніх поколінь.

Отже, хоча мислення кожної людини розвивається і формується в процесі *її власної активної пізнавальної діяльності,* його зміст і характер завжди зумовлені загальним рівнем пізнання, якого досягло суспільство на певному етапі свого розвитку. Це дає підстави розглядати мислення як продукт суспільно-історичного розвитку.

Суспільна природа мислення виявляється також і в потребах суспільства, в характері тих пізнавальних завдань, на розв'язання яких воно спрямоване.

Предметом мислення людини завжди є найбільш актуальні проблеми, породжені сучасністю. На нинішньому історичному етапі такими є екологічні проблеми, проблеми економічної інтеграції країн за умов ринкових відносин тощо. Поглиблення соціальної сутності мислення зумовлене потребою постійно залучати для розв'язання кожного конкретного завдання досвід, нагромаджений фахівцями в суміжних галузях знання.

Завдяки соціально-історичній природі мислення людство забезпечує наступність у передаванні від покоління до покоління своїх інтелектуальних здобутків, створюючи умови для соціального та науково-технічного прогресу.

Розумові дії і мислительні операції

Щоб зрозуміти певний предмет, треба бути обізнаним з фактами, які його характеризують. Перехід від фактів існування предметів до розкриття їхньої суті, узагальнюючих висновків відбувається за допомогою ряду розумових і практичних дій.

Розумові дії – це дії з предметами, відбитими в образах, уявленнях і поняттях про них.

Ці дії відбуваються подумки за допомогою мовлення. Перш ніж діяти з предметами (розбирати їх, складати, щось будувати з них тощо), людина робить це подумки, не вступаючи в контакт із самим предметом і не вносячи ніяких змін у будову самого об'єкта.

Залежно від того, які образи відіграють при цьому провідну роль, розумові дії бувають сенсорними, перцептивними, уявними, мислительними. Мислительні дії (наприклад при розв'язанні арифметичних задач) формуються на підставі зовнішніх практичних дій.

Дослідження процесу їх формування (П. Я. Гальперін, Н. Ф. Тализіна) показали, що спочатку дії спираються на сприймання матеріальних предметів або їх зображення (дитина практично оцінює кількість). Далі вони здійснюються в плані голосного мовлення без опори на предмети або їх зображення. Нарешті, дії виконуються подумки за допомогою внутрішнього мовлення, тобто стають внутрішніми мислительними діями. Далі вони автоматизуються, узагальнюються, згортаються. Розумові дії, як і практичні, – різноманітні, вони пов'язані з конкретним матеріалом.

У розумових діях можна виокремити їх головні складові елементи, або процеси – *розумові операції*. Такими є *порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація.*

Порівняння – важлива операція мислення. За її допомогою пізнаються схожі та відмінні ознаки і властивості об'єктів. Операції порівняння можуть бути різними за складністю, залежно від завдання або змісту порівнюваних об'єктів. Порівнянню належить важлива роль у розкритті істотних ознак предметів.

"Усе у світі ми пізнаємо через порівняння, і коли б нам трапився який-небудь новий предмет, який би ми не могли ні з чим порівняти, ні від чого відрізнити (якби такий предмет був можливий), то ми про цей предмет не склали б жодної думки і не могли б сказати про нього жодного слова" (К. Д. Ушинський).

Аналіз і синтез. Аналіз у мисленні є продовженням того аналізу, що відбувається в чуттєвому відображенні об'єктивної дійсності. Він являє собою мислене розчленування предметів свідомості, виокремлення в них їх частин, сторін, аспектів, елементів, ознак і властивостей.

Об'єктом аналізу можуть бути будь-які предмети та їхні властивості. Починається він у практичних діях і завершується мисленим розумовим аналізом. Аналіз потрібний для розуміння сутності будь-якого предмета, але сам його не забезпечує.

Розуміння потребує не лише аналізу, а й синтезу.

Аналіз і синтез – це протилежні і водночас нерозривно пов'язані між собою процеси.

Синтез – це мислене об'єднання окремих частин, сторін, аспектів, елементів, ознак і властивостей об'єктів в єдине, якісно нове ціле.

Синтез, як і аналіз, спочатку виникає в практичній діяльності, а потім стає мисленою дією. Синтезувати можна елементи, думки, образи, уявлення. Аналіз і синтез – це головні мислительні операції, які в єдності забезпечують повне та глибоке пізнання дійсності.

Абстрагування і узагальнення. Розумовий аналіз переходить в абстрагування, тобто уявне відокремлення одних ознак і властивостей предметів від інших їхніх рис і від самих предметів, яким вони властиві. Слово "абстрагувати" походить від латинського "abstragere" – відволікати, відтягати.

Виокремлення в процесі абстрагування ознак предмета і розгляд їх незалежно від інших його ознак стають самостійними операціями мислення. Так, спостерігаючи переміщення в просторі різних за характером об'єктів – машини, людини, птаха, хмар, небесних тіл, ми виокремлюємо рух як спільну для них властивість і осмислюємо його як самостійну категорію.

Застосування операції абстрагування в пізнавальній діяльності дає можливість глибше й повніше відображати складні явища дійсності. Високим рівнем абстрагованості характеризується, зокрема, наукове теоретичне мислення, яке відіграє провідну роль в утворенні понять, що є засадовими для будь-якого знання.

Абстрагування готує ґрунт для глибокого узагальнення. Операція узагальнення виявляється в мисленому об'єднанні предметів, явищ у групи за істотними ознаками, виокремленими в процесі абстрагування.

Узагальнення – це продовження і поглиблення синтезуючої діяльності мозку за допомогою слова. Слово здійснює свою узагальнюючу

функцію, спираючись на знакову природу відображуваних ним істотних властивостей і відносин, що присутні в об'єктах.

Узагальнення виокремлених рис предметів та явищ дає можливість групувати об'єкти за видовими, родовими й іншими ознаками.

Така операція називається класифікацією. Класифікація здійснюється з метою розмежування та наступного об'єднання предметів на підставі їх спільних істотних ознак. Вона сприяє впорядкуванню знань і глибшому розумінню їх смислової структури.

Щоб здійснити класифікацію, потрібно чітко визначити її мету, а також ознаки об'єктів, що підлягають класифікації, порівняти об'єкти за їх істотними ознаками, з'ясувати загальні підстави класифікації, згрупувати об'єкти за визначеним принципом.

Упорядкування знань на підставі гранично широких спільних ознак груп об'єктів називається систематизацією.

Систематизація забезпечує розмежування та подальше об'єднання не окремих предметів, як це має місце при класифікації, а їх груп і класів.

Отже, процес розуміння предметів та явищ об'єктивної дійсності, утворення про них наукових понять складний і багатоплановий. Для нього потрібне вивчення фактів, їх порівняння, аналіз і синтез, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація їх істотних рис і характеристик.

Загальним механізмом операційної діяльності мислення є аналітико-синтетична робота великих півкуль головного мозку.

Форми мислення

Результати процесу мислення (думки) існують у формі суджень, міркувань, умовиводів і понять.

Судження – це форма мисленого відображення об'єктивної дійсності, яка полягає в тому, що ми стверджуємо наявність або відсутність ознак, властивостей або відносин у певних об'єктах. Наприклад: "Сума внутрішніх кутів трикутника дорівнює 180 градусам", "Ця квітка – блакитна", "Це – вагомий доказ" тощо.

Характерною властивістю судження є те, що воно існує, виявляється і формується в реченні. Проте судження та речення – речі не тотожні.

Судження – це акт мислення, що відображає зв'язки, відношення речей, а речення – це граматичне сполучення слів, що виявляє і фіксує це відображення.

Кожне судження виражається в реченні, але не кожне речення є судженням. Речення, які виражають запитання, вигуки, сполучники, прийменники не є судженнями ("Агов", "Ану", "Хто це?"). Між судженнями та реченнями, таким чином, існує складний зв'язок.

Кожне судження включає *суб'єкт* і *предикат*.

Суб'єктом є предмет судження, про який ідеться і який відображається в нашій свідомості. Предикат – це відображення тих відносин, ознак, властивостей, які ми стверджуємо. Наприклад: "Усі метали при нагріванні розширюються", де "всі метали" – це суб'єкт, а "при нагріванні розширюються" – предикат. Стверджуючи одне, ми заперечуємо друге. Так, говорячи: "Кит – не риба", ми маємо на увазі, що кит не належить до класу риб, але стверджуємо, що він належить до іншої категорії живих істот.

Судження є істинним, якщо воно правильно відображає відносини, що існують в об'єктивній дійсності. Істинність судження перевіряється практикою. Судження бувають одиничними ("Київ – столиця України"), частковими ("Деякі метали легші, ніж вода"), загальними ("Усі люди смертні"). Це прості судження.

Судження, що складаються з кількох простих суджень, називаються складними (наприклад: "У рівнобічному трикутнику всі сторони і кути однакові"). Залежно від того, стверджуємо ми чи заперечуємо наявність певних ознак і відносин в об'єктах, судження бувають ствердними або заперечними.

Істинність наших знань або суджень ми можемо з'ясувати шляхом розкриття підстав, на яких вони ґрунтуються, зіставляючи їх з іншими судженнями, тобто розмірковуючи.

Міркування – це низка пов'язаних суджень, спрямованих на те, щоб з'ясувати істинність якої-небудь думки, довести її або заперечити. Прикладом міркування є доведення теореми. У міркуванні ми з одних суджень виводимо нові шляхом умовиводів.

Умовиводом називається така форма мислення, в якій ми з одного або кількох суджень виводимо нове.

В умовиводах через уже наявні в нас знання ми здобуваємо нові. Умовиводи бувають індуктивні, дедуктивні або за аналогією.

Індуктивний умовивід – це судження, в якому на підставі конкретного, часткового робиться узагальнення (наприклад: "Срібло, залізо, мідь – метали; срібло, залізо, мідь при нагріванні розширюються: отже, метали при нагріванні розширюються").

Дедуктивний умовивід – це судження, в якому на підставі загального здобуваються знання про часткове, конкретне (наприклад: "Усі метали при нагріванні розширюються; срібло – метал: отже, срібло при нагріванні розширюється").

Умовивід за аналогією ґрунтується на схожості окремих істотних ознак об'єктів, і на цій підставі робиться висновок про можливу схожість цих об'єктів за іншими ознаками.

Умовиводи широко використовують у науковій та практичній діяльності, зокрема в навчально-виховній роботі з дітьми.

Дані, отримані в процесі мислення, фіксуються в поняттях. **Поняття** – це форма мислення, за допомогою якої пізнається сутність предметів і явищ дійсності в їх істотних зв'язках і відношеннях, узагальнюються їх істотні ознаки.

Істотні ознаки – це такі ознаки, які належать об'єктам за будь-яких умов, виражають їх природу, сутність, відрізняють ці об'єкти від інших об'єктів, тобто це їх найважливіші властивості, без яких вони не можуть існувати. Так, істотна ознака плодів полягає в тому, що вони містять у собі насіння, яке є засобом розмноження, а не їх форма, колір, вигляд.

Поняття виникають на основі чуттєвого досвіду. Останній є передумовою формування змістовних понять. Поняття відображають світ глибше і повніше, ніж уявлення.

Поняття завжди існує і виявляється в слові, через слово воно повідомляється іншим людям. За допомогою мови утворюються системи понять, які складають різні галузі наук.

Поняття і слово являють собою єдність, але не тотожність. Слово не утворює поняття, воно є лише знаряддям його утворення. Поняття – елемент думки, слово – елемент мови. Немає поняття без слова, але не кожне слово – це поняття. Наприклад, "вечоріє" – слово, але не поняття, "так" – слово, але не поняття тощо.

Трапляється, що поняття виражається кількома словами. Наприклад, поняття "єдність організму та середовища" передане словосполученням. Одні й ті самі поняття в різних мовах передаються різними словами. Кожне поняття характеризується обсягом і змістом.

Обсяг поняття – це відображене в ньому коло об'єктів, а зміст поняття – це відбита в ньому сукупність їх істотних ознак.

Поняття з більшим обсягом називаються родовими ("меблі", "рослини") щодо понять з меншим обсягом ознак ("стіл", "дерево"), які в

такому разі є видовими. Цей поділ є відносним. Поняття, що мають ще ширший обсяг, називаються "категорії" (наприклад, "рух", "кількість", "якість", "простір", "час").

Поняття поділяються на загальні та одиничні. Ті поняття, які відображають істотні ознаки одиничних об'єктів, називаються одиничними ("країна", "місто", "письменник", "учений"). Поняття, які відображають ознаки цілих класів предметів, є загальними ("елемент", "зброя" тощо).

Поняття поділяють на конкретні та абстрактні. У конкретних поняттях відображаються певні предмети, явища та зв'язки між ними (наприклад, "меблі", "рослини", "тварини"). В абстрактних поняттях відображаються істотні ознаки та властивості відокремлено від самих об'єктів ("вага", "мужність", "хоробрість", "добро", "зло" тощо). Поділ понять на абстрактні та конкретні є відносним, оскільки абстракція має місце в утворенні кожного поняття.

Процес розуміння

Результатом мислення є розуміння людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності.

Розуміння – це складна аналітико-синтетична діяльність мозку, спрямована на розкриття внутрішньої сутності предметів, процесів і явищ, на усвідомлення зв'язків, стосунків, залежностей, які в ній відображаються.

Залежно від характеру пізнавального завдання та його смислової структури розуміння може виявлятись у співвіднесенні нового об'єкта з відомим як таким, що має з ним спільні ознаки, у з'ясуванні причини явища, визначенні вихідних принципів і логічних засад розуміння факту, в усвідомленні підтексту мовного висловлювання, мотивів, сенсу та значення людського вчинку тощо.

Необхідна умова розуміння будь-яких фактів – достатні знання та життєвий досвід людини, які є ключовими компонентами цього процесу.

Як зауважив І. М. Сєченов, "думку може засвоїти або зрозуміти тільки та людина, у якої вона є ланкою в складі особистого досвіду". Розуміння спирається на асоціативні зв'язки, що сформувалися попереднім досвідом, і є актуалізацією цих зв'язків. Від їх багатства та різноманітності залежить успіх розуміння.

Відповідні асоціації є основою для продуктивного утворення нових асоціацій, замикання нових зв'язків та адекватного відображення причинової, логічної або структурної сутності об'єкта розуміння.

Важливе значення для розуміння має поєднання слова з наочними образами, особливо в тих випадках, коли предметом розуміння є функціональні характеристики об'єктів. Наочні образи, так само як і практичні дії, не лише ілюструють те, що потрібно зрозуміти, а й допомагають розкрити суть того, що осмислюється.

Критерієм розуміння є сформульована в слові думка, яка відображає знання істотних ознак предмета або явища. Уміння охарактеризувати словами те, що осмислюється, свідчить про правильне розуміння.

Важлива роль у розумінні належить розумовим і практичним діям, що виконуються у зв'язку з розкриттям сутності предмета пізнання. При розумінні наукового тексту необхідно виокремити понятгєвий апарат, визначити його логічну структуру, скласти тези, зробити узагальнення. При вивченні механізмів і принципів роботи з текстами показником розуміння є вміння вільно їх розбирати і складати.

Надійним показником розуміння є зміст відповідей на нестандартні запитання по суті засвоєних знань, вміння варіювати формулювання думок, реконструювати текстову основу змісту, передавати його в більш стислому або розгорнутому вигляді. Свідченням розуміння вважається також уміння застосовувати на практиці сформульовані в словесній формі принципи, наводити оригінальні приклади, що ілюструють явище.

У навчальному процесі нерідко трапляються ситуації, коли шлях до усвідомлення знань нерозривно пов'язаний з певними практичними діями за інструкціями або алгоритмами. Так буває при оволодінні принципами розв'язання математичних задач, орфографічними правилами тощо.

Мислення людини, спрямоване на розуміння предметів і явищ об'єктивного світу, його закономірностей, вимагає того, щоб у цьому процесі були враховані й дотримані всі психологічні умови, від яких залежить його продуктивність.

Процес розв'язання завдань

Мислення – це процес руху думки від невідомого до відомого.

Мислення починається там, де перед людиною постає щось нове, невідоме, коли вона починає аналізувати, порівнювати, узагальнювати.

Такі питання виникають за умов проблемної ситуації.

Проблемна ситуація характеризується наявністю суперечностей між реальним рівнем знань та об'єктивно необхідним для успішного розв'язання поставленого завдання.

Процес розв'язання пізнавального завдання починається з формулювання питання, яке потрібно визначити, виходячи з конкретних умов проблемної ситуації. Таке формулювання питання – одне найбільш складних етапів у процесі розв'язання завдання. Важливу роль на цьому етапі відіграє здатність людини:

1) бачити невизначеність тих чи інших предметів і явищ дійсності;

2) ставити питання, виокремлювати проблеми, які потребують з'ясування.

Ці здатності значною мірою залежать від попереднього досвіду людини, проникливості її розуму, вміння бачити незрозуміле там, де іншій людині все здається зрозумілим.

Другий етап розв'язання завдання починається з пошуку шляхів аналізу поставленого запитання та побудови гіпотези. Висування гіпотез дає людині можливість передбачити напрями розв'язання завдання й можливі результати. У разі, коли висунуті гіпотези не підтверджуються, їх відкидають, уточнюють умову завдання та саме завдання.

Розв'язання завдання – завершальний етап процесу – може відбутися по-різному.

Можливі випадки, коли людина діє *методом проб* і *помилок*, перевіряючи ефективність висунутих гіпотез. Розв'язування завдання може грунтуватися на використовуванні відомих способів, на застосуванні аналогій за нових умов проблемної ситуації.

Розв'язання завдання може перетворюватися на творчий процес.

У такому разі воно вимагає *подолання інертності мислення* та побудови нової стратегії розв'язування. Побудова нової стратегії в усіх випадках є результатом тривалої попередньої роботи мислення, узагальнення й реконструкції досвіду розв'язування завдань у тій чи іншій сфері людської діяльності.

Розв'язання завдання іноді виникає раптово після попередніх напружених, але безрезультатних зусиль, як *інсайт*. Тут має місце *інтуїтивне*, не до кінця усвідомлене в процесуальному плані знаходження рішення.

Саме так відомі вчені і винахідники робили деякі важливі відкриття в науці і техніці. На відкриття закону всесвітнього тяжіння Ньютона

наштовхнуло яблуко, що впало йому на голову в момент напруженої зосередженості на проблемі. Аналогічна ситуація зумовила відкриття Архімедом закону виштовхувальної сили рідини, яка діє на занурене в неї тіло.

Важливу роль у стимулюванні мислення в процесі розв'язання завдань відіграють почуття. Винятково важливе значення мають почуття *здивування, допитливості, почуття нового.* Почуття породжують виникнення ідеї, хід розв'язання завдання, супроводжують завершення роботи і труднощі, які виникають на шляху до результату.

Розв'язання завдання вимагає від людини значних вольових зусиль. Від її наполегливості, сили волі та цілеспрямованості залежать ефективність пізнавальної діяльності, загальна культура розумової праці. "Якби той, хто дивується з винахідливості генія, міг поглянути на сам процес цих винаходів, то почав би дивуватися не тільки розуму, а й силі волі, пристрасті та наполегливості винахідників" (К. Д. Ушинський).

Таким чином, процес розв'язування завдань вимагає мобілізації та напруження всіх психічних сил особистості, концентрації її пізнавальної активності.

Різновиди мислення

Предметом мислення людини є пізнавальні завдання, які мають різне змістове підґрунтя і зумовлюють різне співвідношення предметно-дійових, перцептивно-образних та понятгєвих компонентів в їх розв'язанні.

Залежно від цього розрізняють три головних різновиди мислення: **наочно-дійове, наочно-образне і абстрактне.**

Наочно-дійове мислення характеризується тим, що в ньому розв'язання завдання безпосередньо включається в саму діяльність.

Воно – генетично найбільш рання стадія розвитку мислення. Саме з цього різновиду починається розвиток решти різновидів мислення. Воно розпочинає розвиток мислення первісної людини в процесі зародження трудової діяльності, коли розумовий та практичний її аспекти постають в органічній єдності, причому розумова діяльність ще не виокремилася з предметно-практичної як самостійна.

Із цього різновиду починається розвиток мислення і в онтогенезі. В елементарній формі воно властиве дітям раннього віку, які мислять, діючи з предметами, і, маніпулюючи ними, розкривають нові істотні їхні властивості.

Наочно-дійове мислення в розвиненому вигляді притаманне й дорослій людині. Особливо необхідне воно в тих випадках, коли найбільш ефективне розв'язання завдання можливе саме в процесі практичної діяльності.

Наочно-дійове мислення притаманне людям тих професій, які за своїм змістом вимагають практичного аналізу, різноманітного комбінування та конструювання, – наприклад, шахістам, конструкторам, винахідникам. Важлива роль належить наочно-дійовому мисленню там, де продуктивне та економічне розв'язання завдання пов'язане із застосуванням предметно-практичних процедур.

Наочно-образне мислення характеризується тим, що завдання за своїм змістом є образним матеріалом, маніпулюючи яким, людина аналізує, порівнює чи узагальнює істотні аспекти в предметах та явищах. Наочно-образне мислення значно розширює пізнавальні можливості особистості, дає змогу їй змістовніше і різноманітніше відображати реальність.

Великі можливості цього різновиду мислення виявляються, зокрема, в образотворчому мистецтві.

Ілюстрацією цієї тези можуть бути різні напрями абстракціонізму та модернізму, де смислове навантаження образів передається в адекватно сконструйованих митцем символах.

Схематизація та символічне відображення дійсності виявляються продуктивними і в інших сферах людської діяльності, допомагаючи більш точно та узагальнено відображати реальність. Наприклад, при складанні моделей сітьового планування діяльності, при розв'язанні конструкторсько-технічних завдань тощо.

Розвиток наочно-образного мислення відбувається в діяльності, характер якої вимагає оперування образами різного ступеня узагальнення, схематичного зображення предметів і їх символічного відображення.

Словесно-логічне, або *абстрактне мислення* відбувається в словесній формі за допомогою понять, які не мають безпосереднього чуттєвого підґрунтя, властивого сприйманню та уявленню. Більшість понять, якими виражаються економічні, суспільно-історичні, наукові категорії, є продуктами здатності мислення створювати абстракції, в яких не простежується їх безпосередній зв'язок з чуттєвою реальністю.

Саме цей різновид мислення дає можливість виявляти загальні закономірності природи і суспільства, на рівні найвищих узагальнень розв'язувати завдання, будувати наукові теорії та гіпотези.

Зазначені різновиди мислення перебувають і виявляються в певному співвідношенні. В розвинених формах вони можуть виявлятись як індивідуальні особливості мислення людей, зумовлені характером їх діяльності, професійними чинниками, співвідношенням першої та другої сигнальних систем та іншими причинами.

Індивідуальні особливості мислення

Мислення різних людей підлягає загальним психологічним закономірностям і водночас характеризується індивідуальними особливостями. Відмінності в мисленні виявляються в різноманітних його якостях. Індивідуальні відмінності мислення людей зумовлені передусім особливостями їх життя, характером діяльності, навчанням.

Певний вплив на особливості мислення чинять тип вищої нервової діяльності, співвідношення першої та другої сигнальних систем. Найістотнішими якостями, які виявляють індивідуальні відмінності мислення, є його *самостійність, критичність, гнучкість, глибина, широта, послідовність, швидкість.*

Самостійність мислення характеризується вмінням людини ставити нові завдання й розв'язувати їх, не вдаючись до допомоги інших людей. Самостійність мислення ґрунтується на врахуванні знань і досвіду інших людей. Людина, якій властива ця якість, творчо підходить до пізнання дійсності, знаходить нові, власні шляхи і способи розв'язання пізнавальних та інших проблем.

Самостійність мислення тісно пов'язана з критичністю мислення людини.

Критичність мислення виявляється в здатності людини не підпадати під вплив чужих думок, об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти явища або факту, виявляти цінне та помилкове в них. Людина з критичним розумом вимогливо оцінює свої думки, ретельно перевіряє рішення, зважує на всі аргументи "за" і "проти", виявляючи тим самим самокритичне ставлення до своїх дій.

Критичність і самостійність мислення великою мірою залежать від життєвого досвіду людини, багатства та глибини її знань.

Гнучкість мислення виявляється в уміннні людини швидко змінювати свої дії при зміні ситуації діяльності, звільняючись від залежності закріплених у попередньому досвіді способів і прийомів розв'язання аналогічних завдань. Гнучкість мислення виявляється в готовності швидко переключатися з одного способу розв'язування завдань на ін-

ший, змінювати тактику і стратегію їх розв'язування, знаходити нові нестандартні способи дій за умов, що змінились.

Глибина мислення виявляється в умінні проникати в сутність складних питань, розкривати причини явищ, приховані за нашаруванням неістотних проявів, бачити проблему там, де її не помічають інші, передбачати можливі наслідки подій і процесів.

Саме ця риса властива особистостям з глибоким розумом, які в простих, добре відомих фактах уміють помічати протиріччя й на цій підставі розкривати закономірності природи та суспільного життя.

Широта мислення виявляється в здатності охопити широке коло питань, творчому мисленні в різних галузях знання та практики. Широта мислення є показником ерудованості особистості, її інтелектуальної різнобічності.

Послідовність мислення виявляється в умінні дотримувати логічної наступності при висловлюванні суджень, їх обґрунтуванні. Послідовним можна назвати мислення людини, яка точно дотримується теми міркування, не відхиляється від неї, не перестрибує з однієї думки на другу, не підміняє предмет міркування.

Для послідовного мислення характерне дотримання певних принципів розгляду питання, зрозумілість плану, відсутність протиріч і логічних помилок в аргументації думки, доказовість та об'єктивність у висновках, що робляться.

Швидкість мислення – це здатність швидко розібратися в складній ситуації, швидко обдумати правильне рішення і прийняти його. Швидкість мислення залежить від знань, міри сформованості мислительних навичок, досвіду у відповідній діяльності та рухливості нервових процесів.

Швидкість мислення слід відрізняти від квапливості та похапливості, які демонструють деякі люди, не продумуючи належним чином рішень, що приймаються, не прогнозуючи можливих наслідків наспіх, похапцем прийнятих рішень.

Усі якості мислення людини формуються і розвиваються в діяльності. Змістовна й відповідним чином організована діяльність сприяє всебічному розвитку цінних якостей мислення особистості.

Формалізована структура змісту теми

Функція мислення: розкриття внутрішньої, безпосередньо не даної у відчуттях та сприйманнях, сутності об'єктів та явищ дійсності.

Механізм мислення: операції аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікації та систематизації.

Мислення

Механізми мислення	*Форми мислення*	*Індивідуальні особливості мислення*
аналіз	судження	самостійність
синтез	міркування	критичність
порівняння	умови	гнучкість
абстрагування	поняття	глибина
узагальнення		широта
класифікація		послідовність
систематизація		швидкість
		ригідність

Різновиди мислення

За розгорненням
дискурсивне
(відтворювальне)
інтуїтивне

За новизною та оригінальністю
репродуктивне
продуктивне (творче)

За характером завдань
теоретичне
практичне

За формою
наочно-дійове
наочно-образне
словесно-логічне

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. У чому полягають специфічні особливості мислення як вищої форми пізнавальної діяльності?
2. У чому виявляється істотна відмінність абстрактного пізнання дійсності від чуттєвого?
3. У чому полягає особливість опосередкованого способу пізнання дійсності?
4. Що характеризує істотні ознаки предметів та явищ, які є об'єктом мисленого пізнання?
5. Охарактеризуйте головні операції мислення.
6. Що є кінцевим продуктом мисленого пізнання дійсності?
7. У чому полягає відмінність понять від уявлень як форм пізнання дійсності?
8. Як співвідносяться між собою проблемна ситуація та завдання?
9. Визначте головні етапи процесу розв'язання завдання.
10. За якими принципами мислення може бути поділене на різновиди?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи достатньо буде, характеризуючи мислення, вказати на такі його ознаки: це спосіб опосередкованого та узагальненого відображення внутрішніх властивостей об'єктів та явищ дійсності?
2. Чи є соціальна природа мислення необхідною умовою його розвитку?
3. Чи всі операції мислення названі: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація?
4. Чи достатньою є така характеристика операції аналізу: аналіз – це розкладання цілого на частини?
5. Чи достатньою є така характеристика операції синтезу: синтез – це об'єднання в ціле елементів, виокремлених в об'єкті в процесі аналізу?
6. Чи згодні ви з твердженням, що продуктом мислення можуть бути лише поняття?
7. Чи згодні ви з твердженням, що в поняттях як формі мислення найповніше відображаються всі властивості та якості об'єктів?
8. Чи вважаєте ви, що поняття "завдання" іноді може бути ширшим, ніж поняття "проблемна ситуація"?
9. Чи правильно названі форми мислення: наочно-дійове, наочно-образне, словесно-логічне, поняттєве?

Завдання та проблемні ситуації

1. У чому виявляється принципова відмінність мислення людини від "мислення" машини? Наведіть аргументи, які б переконливо доводили наявність такої відмінності.
2. У чому полягають відмінності мислення людини та мислення тварини? Що не дає можливості мисленню тварини піднестися до рівня людського мислення?
3. Про які якості розуму йдеться в наведеному описі: "Він мав ґрунтовні знання у сфері як соціальних, так і природничих наук і вмів цими знаннями добре користуватися. У досліджуваних явищах він прагнув віднайти їхню сутність, з'ясувати головні причини, зв'язки. Відкидаючи будь-які шаблони, при аналізі нових фактів умів бачити їх з нового боку й не боявся критично оцінити свої попередні погляди. Іноді він припускався помилок, але вмів усувати їх згодом".

Література

1. Балл Г. А. Теория учебних задач. Психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика, 1990.
2. Беспалов Б. И. Действие. Психологические механизмы визуального мышления. – М., 1984.
3. Брушлинский А. В. Продуктивное мышление и проблемное обучение. – М., 1983.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь // Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т.2.
5. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.
6. Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. – М., 1988.
7. Коваленко А. Б. Психологія розуміння. – К.: 1999.
8. Максименко С. Д. Основи генетичної психології: Навч. посібник. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
9. Максименко С. Д. Процес розуміння задач. – К.: Знания, 1979.
10. Максименко С. Д. Індивідуальні особливості мислення дитини. – К.: Знання, 1979.
11. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
12. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002

13. Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Педагогика, 1972.
14. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.
15. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1999.
16. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.
17. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
18. Петухов В. В. Психология мышления: Учеб.-метод. пособие. – М., 1987.
19. Поддьяков Т. Н. Мышление дошкольника. – М., 1977.
20. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
21. Самойлов А. Е. Теоретические проблемы логико-психологического анализа мышления. – Запорожье, 1997.
22. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту. – К.: Знання, 2001.
23. Тихомиров О. К. Психология мышления. – М., 1984.
24. Холодная М. А. Интегральные структуры понятийного мышления. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1983.
25. Эсаулов А. Ф. Психология решения задач. – М.: Высш. школа, 1972.
26. Якиманская М. С. Знание и мышление школьника. – М., 1985.

11. Пам'ять

Ключові поняття теми:
пам'ять, асоціація, запам'ятовування, відтворення, впізнання, згадування, пригадування, персеверація, ремінісценція, образна пам'ять, словесно-логічна пам'ять, емоційна пам'ять, рухова пам'ять, оперативна пам'ять, короткочасна пам'ять, довготривала пам'ять

Поняття про пам'ять

Враження, які одержує людина, відображаючи дійсність через свої органи чуттів чи в процесі мислення, не зникають безслідно, а фіксуються в мозку і зберігаються в ньому у вигляді образів, уявлень про предмети та явища, що сприймалися раніше. При потребі набутий досвід може бути відтворений і використаний у діяльності.

Закріплення, зберігання та наступне відтворення людиною її попереднього досвіду називається пам'яттю.

Пам'ять є наріжним каменем психічного життя людини. Завдяки пам'яті вона може набувати потрібні для діяльності знання, вміння та навички.

Пам'ять – необхідна умова психічного розвитку людини. Нові зрушення в її психіці завжди ґрунтуються на попередніх досягненнях, на основі здобутків, зафіксованих у пам'яті.

Завдяки пам'яті зберігається цілісність "Я" особистості, усвідомлюється єдність її минулого та сучасного. Без запасу уявлень пам'яті неможливими були б розумова діяльність, створення образів, уява, орієнтування в середовищі взагалі. Людина, позбавлена пам'яті, зауважував І. М. Сєченов, постійно перебувала б у становищі новонародженого, була б істотою, не здатною нічого навчитися, ніщо опанувати.

У пам'яті розрізняють такі головні процеси: *запам'ятовування, зберігання, відтворення* та *забування.*

Залежно від матеріалу, який запам'ятовується, виокремлюють образну, словесно-логічну, емоційну та рухову пам'ять.

За тривалістю утримання матеріалу, що запам'ятовується, пам'ять поділяють на *короткочасну, довготривалу* та *оперативну.*

Теорії пам'яті

Перші спроби науково пояснити феномен пам'яті на психологічному рівні здійснені асоціативним напрямом психології. Центральним

поняттям асоціативної психології є поняття асоціації, що означає зв'язок, з'єднування.

Асоціація – обов'язковий принцип усіх психічних утворень. Механізм асоціації полягає у встановленні зв'язку між враженнями, що одночасно виникають у свідомості. Залежно від умов, необхідних для їх утворення, асоціації поділяють на три типи: асоціації за суміжністю, асоціації за схожістю, асоціації за контрастом.

Асоціація за суміжністю – це відображення в мозку людини зв'язків між предметами та явищами, які йдуть одні за одними в часі (суміжність у часі) або перебувають поряд одні з одними в просторі (суміжність у просторі). Асоціації за суміжністю виникають при згадуванні подій, свідком яких була людина, при заучуванні навчального матеріалу тощо.

Асоціація за схожістю має місце в тих випадках, коли в мозку відображаються зв'язки між предметами, схожими між собою в певному відношенні (помилкове сприйняття незнайомої людини як знайомої).

Асоціація за контрастом утворюється при відображенні в мозку людини предметів та явищ об'єктивної дійсності, пов'язаних між собою протилежними ознаками (високий – низький, швидкий – повільний, веселий – сумний тощо).

Особливим різновидом асоціацій є породжені потребами пізнавальної діяльності і життя людини причинно-наслідкові асоціації, які відображають не лише збіг подразників у часі та просторі, їх схожість і відмінність, а й причинні залежності між ними.

Причинно-наслідкові асоціації є засадовими щодо міркувань і логічних побудов.

Пояснюючи механізм різних типів асоціацій, асоціанізм як напрям не пояснював того, чим детермінований цей процес, що зумовлює його вибірковість.

Рішучої критики асоціативна теорія зазнала від гештальт-психології. Головним поняттям нової теорії було поняття *"гештальт" – образ як цілісно організована структура,* яка не зводиться до суми її окремих частин. Тому утворення зв'язків ґрунтується на організації матеріалу, що й визначає аналогічну структуру слідів у мозку за принципом подібності за формою.

Згідно з вченням Павлова, матеріальною основою пам'яті є пластичність кори великих півкуль головного мозку, її здатність утворювати нові тимчасові нервові зв'язки, умовні рефлекси. Утворення, зміцнення

та згасання тимчасових нервових зв'язків є фізіологічним механізмом пам'яті. Запам'ятоване зберігається не як образ, а як "слід", як тимчасові нервові зв'язки, що утворились у відповідь на дію подразника.

Фізіологічна основа пам'яті тісно пов'язана із закономірностями вищої нервової діяльності. Вчення про утворення тимчасових нервових зв'язків – це теорія запам'ятовування на фізіологічному рівні. Умовний рефлекс – це акт утворення зв'язку між новим і раніше закріпленим змістом, що становить основу акту запам'ятовування.

Для розуміння причинної зумовленості пам'яті важливого значення набуває поняття підкріплення. Підкріплення – це досягнення безпосередньої мети дії індивіда або стимул, що мотивує дію, це збіг новоутвореного зв'язку з досягненням мети дії, а "якщо зв'язок збігся з досягненням мети, він залишився й закріпився" (І. П. Павлов).

Фізіологічне розуміння підкріплення співвіднесене з психологічним поняттям мети дії. Це – пункт злиття фізіологічного та психологічного аналізу механізмів пам'яті. Запам'ятовування того, "що було", не мало б сенсу, якби воно не могло бути використане для того, "що буде".

У поясненні механізмів пам'яті є ще так звані фізична і біохімічна теорії пам'яті.

Згідно з фізичною теорією пам'яті проходження будь-якого збудження через певну групу клітин (нейронів) залишає після себе фізичний слід, що приводить до механічних та електронних змін у синапсах (місце сполучення нервових клітин). При зоровому сприйманні предмета немовби відбувається обстеження предмета оком по контуру, що супроводжується рухом імпульсу у відповідній групі нервових клітин, які нібито моделюють сприйнятий об'єкт у вигляді просторово-часової нервової структури.

Цю теорію називають ще теорією нейронних моделей. Процес створення та активізації нейронних моделей і є засадовим щодо процесів запам'ятовування, відтворення та збереження.

Встановлено, що аксони, які відходять від клітин, з'єднуються з дендритами іншої клітини або повертаються до тіла своєї клітини. У результаті такої структури виникає можливість циркуляції реверберуючих кіл збудження різної складності. Так виникає самозарядження клітини, збудження не виходить за межі певної системи. Це так званий нейрофізіологічний рівень вивчення механізмів пам'яті.

Біохімічна теорія пам'яті виражається гіпотезою про двощаблевий характер процесу запам'ятовування. Суть його полягає в тому, що на

першому щаблі, відразу після впливу подразника, в мозку відбувається короткочасна електрохімічна реакція, яка викликає зворотні фізіологічні процеси в клітині.

Друга стадія виникає на ґрунті першої – це власне біохімічна реакція, пов'язана з утворенням протеїнів. Перша стадія триває секунди (або хвилини) і є механізмом короткочасної пам'яті. Друга стадія, яка характеризується необоротністю хімічних змін у клітинах, вважається механізмом довготривалої пам'яті.

Прихильники хімічної теорії пам'яті вважають, що специфічні зміни, які відбуваються в нервових клітинах під впливом зовнішніх подразників, і є механізмами процесів закріплення, збереження і відтворення слідів одержаних вражень.

Різновиди пам'яті

Залежно від того, що запам'ятовується і відтворюється, розрізняють за змістом чотири різновиди пам'яті, а саме: образну, словесно-логічну, рухову та емоційну.

Образна пам'ять виявляється в запам'ятовуванні образів, уявлень конкретних предметів, явищ, їх властивостей, наочно даних зв'язків і відносин між ними.

Залежно від того, якими аналізаторами сприймаються об'єкти при їх запам'ятовуванні, образна пам'ять буває зоровою, слуховою, тактильною, нюховою тощо.

Фізіологічною основою образної пам'яті є тимчасові нервові зв'язки першосигнального характеру. Проте в ній бере участь і друга сигнальна система. Мова є засобом усвідомлення людиною її чуттєвого досвіду.

Зміст *словесно-логічної пам'яті* – це думки, поняття, судження, умовиводи, які відображають предмети та явища в їх істотних зв'язках і відносинах, у загальних властивостях. Думки не існують без мови, тому така пам'ять і називається словесно-логічною. Цей різновид пам'яті ґрунтується на спільній діяльності першої та другої сигнальних систем.

Словесно-логічна пам'ять – специфічно людська пам'ять, на відміну від образної, рухової та емоційної, яка є і у тварин.

Рухова пам'ять виявляється в запам'ятовуванні та відтворенні людиною своїх рухів. Виявляється вона в різних видах ігрової, трудової, виробничої діяльності, в праці художника, балерини, друкарки тощо. Вона є основою створення різних умінь і навичок, засвоєння усної та письмової мови.

Емоційна пам'ять виявляється у запам'ятовуванні та відтворенні людиною своїх емоцій та почуттів. Запам'ятовуються не стільки самі по собі емоції, скільки предмети та явища, що їх викликають. Наприклад, почуття ностальгії при спогадах про країну, в якій людина виросла, але з якихось причин залишила її.

Залежно від характеру перебігу процесів пам'яті останню поділяють на *мимовільну* та *довільну.* Про мимовільну пам'ять говорять тоді, коли ми щось запам'ятовуємо та відтворюємо, не ставлячи перед собою спеціальної мети щось запам'ятати або відтворити. У тих випадках, коли ми ставимо собі за мету щось запам'ятати або пригадати, говорять про довільну пам'ять.

Мимовільна і довільна пам'ять є щаблями розвитку пам'яті людини в онтогенезі. Пам'ять поділяють також на *короткочасну, довготривалу* та *оперативну.*

Короткочасною називають пам'ять, яка характеризується швидким запам'ятовуванням матеріалу, його відтворенням і нетривалим зберіганням. Вона, як правило, обслуговує актуальні потреби діяльності і має обмежений обсяг.

Довготривала пам'ять виявляється в процесі набування й закріплення знань, умінь і навичок, розрахованих на їх тривале збереження та наступне використання в діяльності людини.

Оперативною називається пам'ять, яка забезпечує запам'ятовування і відтворення оперативної інформації, потрібної для використання в поточній діяльності. Наприклад, утримання в думці проміжних числових результатів при виконанні складних обчислювальних дій. Виконавши свою функцію, така інформація може забуватися.

Запам'ятовування та його різновиди

Запам'ятовування – один із головних процесів пам'яті. Засадовими стосовно нього є утворення й закріплення тимчасових нервових зв'язків. Чим складніший матеріал, тим складніші й ті тимчасові зв'язки, які утворюють підґрунтя запам'ятовування.

Запам'ятовування, як і інші психічні процеси, буває **мимовільним і довільним.**

Мимовільне запам'ятовування здійснюється без спеціально поставленої мети запам'ятати. На мимовільне запам'ятовування впливають яскравість, емоційна забарвленість предметів. Усе, що емоційно сильно впливає на нас, запам'ятовується незалежно від нашого наміру запам'ятати.

Мимовільному запам'ятовуванню сприяє також наявність інтересу. Усе, що цікавить, запам'ятовується значно легше й утримується в нашій свідомості протягом тривалішого часу, ніж нецікаве. Мимовільні форми запам'ятовування мають місце в тих випадках, коли будь-яке явище постає контрастно на загальному тлі.

Предмети, схожі на вже відомі нам раніше, мимовільно запам'ятовуються легше. Мимовільне запам'ятовування має велике значення в житті людини. Воно сприяє збагаченню її життєвого досвіду. Велику роль мимовільне запам'ятовування відіграє і у навчальній діяльності.

Довільне запам'ятовування відрізняється від мимовільного рівнем вольового зусилля, наявністю завдання та мотиву. Воно має цілеспрямований характер, у ньому використовуються спеціальні засоби та прийоми запам'ятовування.

Умовами успішного запам'ятовування є:

– багаторазове, розумно організоване й систематичне повторення, а не механічне, що визначається лише кількістю повторень;

– розбивка матеріалу на частини, виокремлення в ньому смислових одиниць;

– розуміння тощо.

Залежно від міри розуміння запам'ятовуваного матеріалу довільне запам'ятовування буває механічним і смисловим (логічним).

Механічним є таке запам'ятовування, яке здійснюється без розуміння суті. Воно призводить до формального засвоєння знань.

Смислове (логічне) запам'ятовування спирається на розуміння матеріалу в процесі дії з ним, оскільки лише діючи з матеріалом, ми запам'ятовуємо його.

Умовами успіху довільного запам'ятовування є дієвий характер засвоєння знань, інтерес до матеріалу, його важливість, установка на запам'ятовування тощо.

Відтворення та його різновиди

Відтворення – один із головних процесів пам'яті. Воно є показником міцності запам'ятовування і водночас наслідком цього процесу.

Засадовою для відтворення є активізація раніше утворених тимчасових нервових зв'язків у корі великих півкуль головного мозку.

Найпростіша форма відтворення – *впізнавання.* Впізнавання – це відтворення, що виникає при повторному сприйманні предметів. Впізнавання буває повним і неповним.

При повному впізнаванні повторно сприйнятий предмет відразу ототожнюється з раніше відомим, повністю відновлюються час, місце та інші деталі попереднього ознайомлення з ним. Повне впізнання має місце, наприклад, при зустрічі з добре знайомою людиною або коли йдемо добре відомими вулицями тощо.

Неповне впізнання характеризується невизначеністю, труднощами співвіднесення об'єкта, що сприймається, з тим, що вже мав місце в попередньому досвіді. Так, почувши мелодію, людина може переживати почуття знайомого, проте буде неспроможною ототожнити її з конкретним музичним твором.

Складнішою формою відтворення є *згадування*. Особливість згадування полягає в тому, що воно відбувається без повторного сприймання того, що відтворюється.

Згадування може бути довільним, коли воно зумовлюється актуальною потребою відтворити потрібну інформацію (наприклад, пригадати правило при написанні слова або речення, відповісти на запитання), або мимовільним, коли образи або відомості спливають у свідомості без будь-яких усвідомлених мотивів.

Таке явище називається *персеверацією*. Під персеверацією розуміють уявлення, які мають нав'язливий характер. З'являються образні персеверації після багаторазового сприймання певних предметів або явищ, або коли має місце сильний емоційний вплив на особистість.

До мимовільного відтворення належить явище *реміпісценції*, або "виринання" у свідомості того, що неможливо було згадати відразу після його запам'ятовування.

Реміпісценція – наслідок зняття втоми нервових клітин, яке настає після виконання складного мнемонічного завдання. З часом ця втома зникає і продуктивність відтворення зростає.

Особливою формою довільного відтворення запам'ятованого матеріалу є *пригадування*. Потреба в пригадуванні виникає тоді, коли в потрібний момент не вдається згадати те, що необхідно. У цій ситуації людина докладає певних зусиль, щоб подолати об'єктивні та суб'єктивні труднощі, пов'язані з неможливістю згадати, напружує волю, вдається до пошуку шляхів активізації попередніх вражень, до різних мнемонічних дій.

Пригадування може бути складною розумовою діяльністю, яка включає в себе поетапне відтворення всіх обставин та умов, за яких відбувається процес запам'ятовування предмета або явища. Від уміння

пригадувати залежить ефективність використання набутих знань, розвиток пам'яті як психічного процесу взагалі. К. Д. Ушинський одну з головних причин "поганої пам'яті" вбачав саме в лінощах пригадувати.

Одним із різновидів довільного відтворення є *спогади*. Спогади – це локалізовані в часі та просторі відтворення образів нашого минулого. У спогадах етапи життя людини співвідносяться нею із суспільними подіями, з важливими в особистому житті датами. Специфічним змістом цього відтворення є факти життєвого шляху людини в контексті історичних умов певного періоду, до яких вона так або інакше була причетна безпосередньо. Це зумовлює насиченість спогадів різноманітними емоціями, які збагачують і поглиблюють зміст відтворення.

Забування та його причини

Усе, що людина запам'ятовує, з часом поступово забувається. *Забування – процес, зворотний запам'ятовуванню*. Забування виявляється в тому, що втрачається чіткість запам'ятованого, зменшується його обсяг, виникають помилки у відтворенні, воно стає неможливим і, нарешті, унеможливлюється впізнання.

Забування – функція часу. Забування – це згасання тимчасових нервових зв'язків, що впродовж тривалого часу не підкріплювалися. Якщо набуті знання протягом тривалого часу не використовуються і не повторюються, то вони поступово забуваються. Другою причиною забування є недостатня міцність запам'ятовування. Щоб запобігти забуванню, потрібно добре заучувати матеріал.

Забування залежить також від змісту діяльності, її організації та умов, за яких вона відбувається. Причиною, яка погіршує запам'ятовування, може бути негативна *індукція*, зумовлена змістом матеріалу. Схожий, складний матеріал попереднього заняття ускладнює утворення нових тимчасових нервових зв'язків, знижує ефективність запам'ятовування.

Негативний вплив раніше запам'ятованого матеріалу на засвоєння нового характеризується як *проактивна* (така, що діє наперед) *інтерференція*. З погляду психології недоцільно після математики вивчати фізику або хімію. Негативний вплив наступної діяльності на зв'язки, вироблені в попередній діяльності, має назву *ретроактивної* (такої, що діє зворотно) *інтерференції*.

Тимчасовою причиною труднощів відтворення може бути сильний імпульс – бажання пригадати, яке індукує гальмування. Прикладом може бути стан студента на іспиті, коли він намагається відразу пригадати від-

повіді на запитання в білеті й через хвилювання не може цього зробити. Гальмування знімається шляхом переведення думки на інші об'єкти.

Забування – процес поступовий, засадовим для нього є послаблення і порушення раніше утворених умовних зв'язків. Чим менше вони закріплені, тим швидше згасають і забуваються.

Як показують дослідження пам'яті (П. І. Зінченко, А. А. Смирнов та ін.), швидше забувається та інформація, якій належить *другорядна роль* у змісті діяльності. Протягом набагато тривалішого часу утримується інформація, що несе в діяльності *головне смислове навантаження.*

Найвищі темпи забування мають місце відразу після заучування матеріалу.

Для тривалого утримання в пам'яті інформації важливо від самого початку забезпечити міцне її запам'ятовування і закріплення шляхом повторення в перші дні після того, як вона була отримана.

Важлива умова продуктивного запам'ятовування – осмисленість, розуміння того, що є його предметом.

Індивідуальні особливості пам'яті

Кожна особистість має індивідуальні відмінності пам'яті, які виявляються в різних сферах її мнемічної діяльності.

У процесах пам'яті індивідуальні відмінності виявляються *в швидкості, точності, міцності запам'ятовування та готовності до відтворення.*

Швидкість запам'ятовування визначається кількістю повторень, потрібних людині для запам'ятовування нового матеріалу.

Точність запам'ятовування характеризується відповідністю відтвореного тому, що запам'ятовувалося, та кількістю допущених помилок.

Міцність запам'ятовування виявляється в тривалості збереження завченого матеріалу (або в повільності його забування).

Готовність до відтворення виявляється в тому, як швидко та легко в потрібний момент людина може пригадати потрібні їй відомості.

Індивідуальні відмінності пам'яті можуть бути зумовлені типом вищої нервової діяльності. Швидкість утворення тимчасових нервових зв'язків пов'язана з силою процесів забування та гальмування, що зумовлює точність і міцність запам'ятовування.

При сильному, але не досить рухливому гальмуванні диференціація вражень відбувається повільно, що може позначатися на точності запам'ятовування. Якщо в людини сформовані раціональні способи мнемічної діяльності, вироблені відповідні звички – акуратність, точність, відповідальність, – то негативні прояви, зумовлені типологічними особливостями нервової системи, можуть коригуватися.

Індивідуальні відмінності пам'яті виявляються і в тому, який матеріал краще запам'ятовується – образний, словесний чи в однаковій мірі продуктивно той і той.

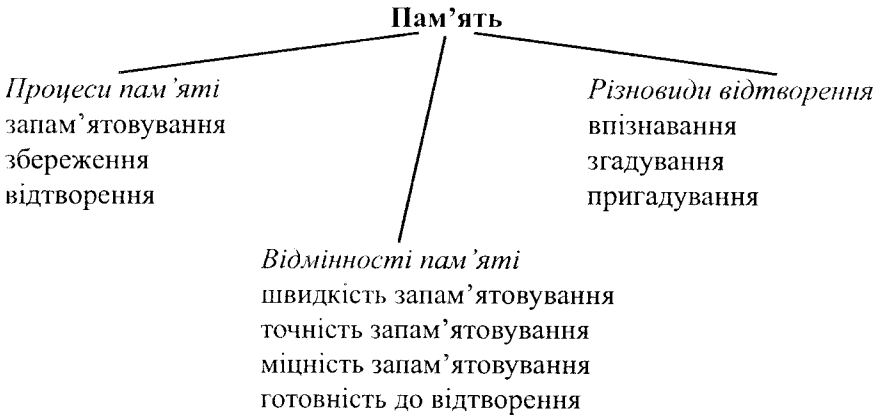
У зв'язку з цим у психології розрізняють наочно-образний, словесно-абстрактний, змішаний, або проміжний, типи пам'яті. Ці типи зумовлені частково співвідношенням першої та другої сигнальних систем у вищій нервовій діяльності людини, але головним чином – умовами життя та вимогами професійної діяльності.

Так, наочно-образний тип пам'яті частіше зустрічається у художників, письменників, музикантів, словесно-абстрактний – у вчених, філософів. Змішаний тип пам'яті має місце в людей, у діяльності яких не спостерігаються помітні переваги наочно-образного або словесно-абстрактного типу.

Враховувати індивідуальні відмінності пам'яті важливо в навчальній роботі, щоб максимально продуктивно використовувати потенційні можливості кожного учня та всебічно розвивати його пам'ять.

Формалізована структура змісту теми

Пізнавальна функція пам'яті: нагромадження життєвого досвіду. **Фізіологічний механізм:** здатність відображати і зберігати враження від впливів довкілля.

Різновиди пам'яті

За способом запам'ятовування	*За тривалістю*	*За змістом*
довільна	короткочасна	образна
мимовільна	оперативна	словесно-логічна
	довготривала	рухова
		емоційна

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте найважливіші особливості пам'яті як пізнавального процесу.
2. Яка роль пам'яті у психічному житті людини?
3. Якою є природа асоціацій і яким є їх значення в процесах пам'яті?
4. За якими принципами пам'ять поділяють на різновиди?
5. У чому полягає відмінність між короткочасною та оперативною пам'яттю?
6. Якими є головні умови продуктивного запам'ятовування?
7. Як можна пояснити явище ремінісценції?
8. У чому виявляється головна відмінність образів та уявлень пам'яті від образів сприймання?
9. У чому виявляються індивідуальні відмінності пам'яті?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи є пам'ять психічним процесом, який можна віднести до абстрактного пізнання?
2. Чи можна стверджувати, що функція пам'яті вичерпується процесами фіксації та відтворення одержаних вражень?
3. Чи правильно визначені принципи поділу пам'яті на різновиди: залежно від участі волі в процесах запам'ятовування, залежно від тривалості утримання інформації в пам'яті, залежно від змісту запам'ятовуваного?
4. Чи всі різновиди пам'яті названі: довільна, мимовільна, образна, рухова, словесно-логічна, емоційна, довготривала, короткочасна?
5. Чи є принципова різниця в механізмах мимовільного відтворення та персеверації?
6. Чи всі умови продуктивного запам'ятовування названі: мета запам'ятовування, позитивне ставлення до заучуваного, осмисленість інформації, повторення?

7. Чи всі названі особливості пам'яті характеризують її індивідуальні відмінності: швидкість запам'ятовування, готовність до відтворення, тривалість зберігання, персеверація?

Завдання та проблемні ситуації

1. З досвіду відомо, що, хвилюючись, людина може забувати раніше запам'ятоване. Яке фізіологічне пояснення можна дати цьому явищу?
2. Багато людей для кращого запам'ятовування вдаються до коротких занотувань. Чому такий прийом сприяє кращому запам'ятовуванню матеріалу?
3. В одному експерименті піддослідним було запропоновано розв'язати п'ять задач. У другому – через 15 хвилин їм же потрібно було скласти п'ять аналогічних задач. Після цього на вимогу експериментатора вони повинні були відтворити числа з усіх десяти задач. В якому випадку піддослідні краще запам'ятали цифри і чому?
4. Трапляється так, що тривала робота по запам'ятовуванню навчального матеріалу виявляється неефективною. Чим пояснити, що, по-перше, матеріал погано запам'ятовується, по-друге, створюється ілюзія його запам'ятовування?
5. Як психологічно та фізіологічно обґрунтувати положення К. Д. Ушинського про те, що "погана пам'ять" – це результат лінощів пригадувати?

Література

1. Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения. – М.: Прогресс, 1979.
2. Ипполитов Ф. В. Память школьника. – М., 1978.
3. Истомина З. М. Развитие памяти: Учеб.-метод. пособие. – М., 1978.
4. Загальна психологія / За ред. С. Д.Максименка. – К.: Форум, 2000.
5. Лурия А. Р. Внимание и память. – М., 1975.
6. Лурия А. Р. Нейропсихология памяти. – М.: Педагогика, 1974.
7. Ляудис В. Я. Память в процессе развития. – М., 1976.
8. Максименко С. Д. Основи генетичної психології: Навч. посібник. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
9. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

10. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002
11. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.
12. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1999.
13. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.
14. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
15. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
16. Роговин М. С. Проблемы теории памяти. – М., 1977.
17. Смирнов А. А. Проблемы психологии памяти. – М.: Просвещение, 1966.
18. Хомуленко Т. Б. Развитие высших форм памяти. – Харьков, 1998.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

МЕХАНІЗМИ ПРОЕКТУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО

12. Увага

Ключові поняття:
увага, уважність, осередок оптимального збудження, домінанта, орієнтувальний рефлекс, взаємна індукція, мимовільна увага, довільна увага, післядовільна увага, зовнішня увага, внутрішня увага, обсяг уваги, стійкість уваги, розподіл уваги, переключення уваги, коливання уваги, розсіяність уваги

Поняття про увагу

Особистість, перебуваючи в бадьорому стані, активно, по-дійовому ставиться до предметів та явищ навколишньої дійсності, до власних переживань: щось сприймає, запам'ятовує, пригадує, про щось думає. У таких випадках вона зосереджує свою свідомість на тому, що сприймає, запам'ятовує, переживає, тобто вона буває до чогось уважною.

Отже, увага – це особлива форма психічної діяльності, яка виявляється в спрямованості і зосередженості свідомості на вагомих для особистості предметах, явищах навколишньої дійсності або власних переживаннях.

Важливою закономірністю уваги є її *вибірковість,* яка виявляється в тому, що людина, зосереджуючись на одному, не помічає іншого. Уважно вслухаючись або вдивляючись у щось, вона не чує, що до неї звертаються, не помічає перешкод на дорозі.

Вибірковість уваги пояснюється більш вираженою гальмівною дією вагомих для особистості предметів і переживань щодо менш значущих, які в цей час на неї діють. За такого стану предмети уваги яскравіше відображаються нашою свідомістю.

Увага потрібна в усіх різновидах *сенсорної, інтелектуальної та рухової діяльності.* Увагу порівнюють з термометром, який дає змогу робити висновки про переваги методів навчання та правильність його організації.

Увагу зумовлюють не лише зовнішні подразники, а й здатність людини довільно спрямовувати її на ті чи інші об'єкти. Цю здатність називають *уважністю.* Вона являє собою характерологічну властивість

особистості, завдяки якій людина володіє своєю увагою, а тому своєчасно й активно зосереджується, скеровує увагу.

Недостатній розвиток уважності виявляється в *розосередженості* та *відволіканні, нездатності без зовнішніх спонук спрямовувати й підтримувати свою увагу* в процесі діяльності внутрішніми засобами.

Сутність уваги, її природу психологи пояснюють по-різному.

Прибічники *волюнтаристської теорії* вбачають сутність уваги виключно у волі, хоча мимовільна увага не може бути пояснена вольовою діяльністю. Прибічники інших теорій вважають, що у виявах уваги провідну роль відіграють почуття, хоча довільна увага виявляється всупереч почуттям. Шукали пояснення виникнення уваги також і в зміні змісту самих уявлень, не враховуючи спрямованості особистості.

Насправді увага значною мірою зумовлена взаємовпливами між спрямованістю діяльності, до виконання якої залучена людина, та спрямованістю її психічних процесів. Увага є там, де напрям діяльності орієнтує спрямованість думок, гадок.

Отже, увага виражає специфічну особливість процесів, спрямованість яких регулюється діяльністю, в яку вони включені.

Оскільки увага виявляє ставлення особистості до предмета, на який спрямована свідомість, то вагомість предметів, явищ для людини відіграє велику роль при зосередженні на них уваги.

Саме цим пояснюється те, що людина, зосередившись на якомусь предметі, не звертає уваги навіть на сильні подразники, які неї мають стосунку до того, чим вона займається, або не мають для людини ніякого значення. Усе, що особистість вважає вагомим, стає предметом її уваги.

Природа уваги в психології розглядалася представниками різних психологічних напрямів і шкіл залежно від їхніх поглядів на психіку взагалі.

Представники англійської *асоціативної психології* поняття "увага" невключали в систему психології як науки. Зосередженість вони тлумачили як асоціацію уявлень.

Представники *інтроспективної психології* (Гербарт, В. Вундт, Е. Тітченер) вивчали лише внутрішню суб'єктивну сторону уваги як явища. Увага, на їх погляд, – це стан свідомості, що характеризується ясністю, чіткістю, інтенсивністю наявного в ній змісту або перебігу процесів. Виходячи з такого розуміння, В. Вундт, наприклад, обстоював апперцептивно-волюнтаристську теорію уваги.

Увага – це фіксована точка свідомості, найясніше її поле діяльності, зумовлене переходом змісту свідомості із зони перцепції до зони апперцепції, яка, на думку В. Вундта, являє собою особливу психологічну активність, що є виявом невідомої нам внутрішньої сили.

Американський психолог Е. Тітченер розумів увагу як сенсорну якість, яка визначає особливий стан відчуття в свідомості. Більш яскраве відчуття панує над іншими й набуває самостійності, виокремлюється серед них, підпорядковує собі менш яскраві відчуття. Він вважав, що яскравість відчуття зумовлюється нервовими схильностями, але не розкривав, що являють собою ці нервові схильності.

Представник *фізіологічного напряму* в психології Т. Ціген пояснював увагу не суб'єктивними станами, а боротьбою відчуттів і неусвідомлених уявлень за фіксовану точку свідомості. Уявлення, що перемагає, стає усвідомленим, домінуючим.

Отже, увага – це стан усвідомлення уявлення. Зміна уявлень є перехід уваги з одного уявлення на інше. Акт зосередження виникає в результаті асоціативних імпульсів відчуттів, які залежать від інтенсивності, ясності, сили супровідного емоційного тону.

Французький психолог Т. Рібо, слідом за І. М. Сеченовим, вважав, що уваги без її фізичного виявлення не існує. У зв'язку з цим він висунув *теорію рухової уваги.* Увага, стверджував він, це не духовний акт, що діє таємничо, її механізм – руховий, тобто такий, що впливає на м'язи у формі затримки. На думку Т. Рібо, людина, яка не вміє керувати м'язами, не здатна зосереджувати увагу.

Представники *біхевіоризму,* розглядаючи психологію як науку про поведінку, у своїй психологічній системі визначають увагу лише як орієнтацію поведінки, як установку організму щодо зовнішніх стимулів.

Наведені дані про розуміння уваги свідчать про складність з'ясування сутності уваги та особливостей її виявлення в діяльності.

Фізіологічні основи уваги

Увага, як показали дослідження, детермінується співвідношенням збуджень у корі великих півкуль головного мозку, зумовлених подразниками, що впливають на чуття організму, і внутрішніми установками та психічними станами. Ідеї І. П. Павлова про орієнтувально-рефлекторну діяльність організму, пізніше поглиблені нейрофізіологічними дослідженнями, з'ясовують фізіологічне підґрунтя уваги.

І. П. Павлов під орієнтувальними рефлексами розумів активні реакції тварин на зміни навколишнього середовища, які зумовлюють загальне пожвавлення й низку вибіркових реакцій, спрямованих на ознайомлення із змінами ситуації.

Орієнтувальний рефлекс забезпечує живим істотам змогу пристосуватися до різноманітних зовнішніх впливів на організм. Він виявляється в активному настановленні аналізаторів на краще сприймання подразників, що впливають на організм.

І. П. Павлов писав: "Щохвилини кожний новий подразник, який діє на нас, викликає відповідні рухи з нашого боку, щоб краще, повніше довідатися про цей подразник. Ми придивляємося до предмета, що з'явився, прислухаємося до звуків, що виникають, посилено втягуємо запах, який приходить до нас. І, якщо предмет поблизу, намагаємося доторкнутися до нього, і взагалі прагнемо охопити або пізнати кожне нове явище або предмет відповідними сприймальними поверхнями, відповідними органами чуттів".

Отже, фізіологічним підґрунтям уваги є збудження, що виникає в корі великих півкуль головного мозку під впливом подразнень, які на нас діють.

У процесі діяльності під впливом зовнішніх і внутрішніх подразнень у відповідних ділянках кори великих півкуль головного мозку виникають більш або менш стійкі осередки оптимального збудження. Ці оптимальні збудження стають домінуючими і викликають гальмування слабших збуджень, що виникають в інших ділянках кори великих півкуль.

У зв'язку зі зміною характеру та сили подразнень, які діють на нас ззовні або зсередини організму, осередок оптимального збудження може переміщуватися з одних ділянок кори великих півкуль головного мозку до інших. У таких випадках змінюється і спрямованість уваги. У загальмованих ділянках кори головного мозку виникає збудження, а ділянки, що перебували в стані збудження, гальмуються.

З цього приводу І. П. Павлов писав: "Якби можна було бачити крізь черепну коробку і якби місце великих півкуль з оптимальною збудливістю світилося, то ми побачили б у свідомої людини, що розмірковує, як по її великих півкулях постійно пересувається химерно-неправильних обрисів світла пляма, що раз у раз змінюється у формі та за величиною, оточена по решті півкулі більш або менш значною тінню".

Значний внесок у з'ясування фізіологічного підґрунтя уваги зробив О. О. Ухтомський своїм вченням про домінанту. Домінанта – це панівна ділянка, яка приваблює до себе хвилі збудження з найрізноманітніших джерел. "Домінанта – це достатнє джерело збудження, яке досягає центру в певний момент, набуває значення панівного чинника в роботі інших центрів, нагромаджує збудження з окремих джерел, але гальмує здатність інших центрів реагувати на імпульси, які мають до них безпосередній стосунок".

Серед багатьох збуджень, що виникають одночасно в корі головного мозку, одне є домінуючим. Воно і служить фізіологічним підґрунтям свідомих процесів, уваги. Інші збудження при цьому гальмуються.

Загальмовані відносно слабші збудження (порівняно з домінуючими) О. О. Ухтомський називав субдомінантними. Своїми дослідженнями він показав, що домінанта не лише гальмує субдомінантні збудження, а й посилюється за їх рахунок. У зв'язку з цим домінанта стає сильнішою.

Між домінантою та субдомінантами ведеться боротьба. Домінантне збудження залишається домінуючим доти, поки якась субдомінанта не набуде більшої інтенсивності, ніж сила домінанти. Тоді субдомінанта стає домінантою, а домінанта – субдомінантою.

О. О. Ухтомський вважав, що в діяльності нервової системи важко уявити цілком бездомінантний стан. Людина завжди буває до чогось уважною.

Виразом домінанти, за О. О. Ухтомським, є робоча поза організму. У стані уваги людина відповідно напружує м'язи, має своєрідний вираз обличчя, особливі рухи, в органах чуттів при цьому виникає сенсибілізація, тобто підвищується чутливість до зовнішніх подразників або ж знижується чутливість до зовнішніх подразників, якщо ми зосереджуємося на внутрішній діяльності, на власних психічних станах. При цьому змінюються вегетативні процеси, серцебиття, кровообіг. Отже, за цими зовнішніми змінами, за виразними рухами можна дійти висновку про стан уваги особистості.

Виникнення уваги та відволікання пояснюються впливом взаємної індукції збудження та гальмування. У разі, коли увага до якоїсь ознаки або дії виявляється інтенсивною, спостерігається зниження чутливості до інших подразнень.

Взаємна індукція збудження та гальмування є фізіологічним підґрунтям найрізноманітніших виявів уваги: її стійкості, інтенсивності, відволікання, переведення уваги тощо.

Взаємодія процесів збудження та гальмування в корі великих півкуль головного мозку пояснює ряд властивостей уваги. Так, обсяг ува-

ги можна пояснити ширшим або вужчим осередком оптимального збудження ділянок кори великих півкуль.

Розподіл уваги, тобто здатність бути уважним до кількох об'єктів або дій водночас, пояснюється тим, що звична діяльність може здійснюватися й тими ділянками кори, що певною мірою перебувають у стані гальмування. Переведення уваги з одного об'єкта на другий пояснюється переміщенням оптимального збудження з однієї ділянки кори в іншу у зв'язку з виникненням нового подразнення.

Швидкість переведення уваги в різних людей буває різною. Це залежить від типу нервової системи організму. Збудливий тип швидше переводить увагу з одного об'єкта на другий, ніж організм з інертним типом нервової системи.

Сучасні нейрофізіологічні дослідження переконують, що процеси уваги пов'язані не лише з корою великих півкуль головного мозку, а й з підкорковими його утвореннями. Вибірковий характер уваги забезпечується станом бадьорості кори головного мозку, який підтримується висхідними імпульсами ретикулярної формації. Але стан бадьорості кори забезпечується не лише висхідною активуючою ретикулярною системою, а й низхідною системою.

Якщо висхідна ретикулярна система, яка несе імпульси до кори головного мозку, є біологічно зумовленою формою активації (обмінні процеси, елементарні потяги організму), то низхідна ретикулярна система викликає активуючий вплив імпульсів, що виникають у корі головного мозку, на підкоркові утворення й цим самим забезпечує вищі форми вибіркової активації, пов'язані із складними завданнями свідомої діяльності.

Серед мозкових механізмів уваги велику роль відіграють лобові ділянки головного мозку. Вони беруть безпосередню участь у підвищенні рівня бадьорості відповідно до тих завдань, які людина повинна розв'язати, і таким чином забезпечують вияви вищих довільних форм уваги.

Показники нейрофізіологічних досліджень доводять, що активацію лобових ділянок головного мозку людини зумовлює мовна діяльність, мовна інструкція організації дій.

Різновиди і форми уваги

У психології розрізняють **мимовільну, довільну** та **післядовільну увагу.**

Усі різновиди уваги тісно пов'язані між собою і за певних умов переходять одні в одних.

Мимовільна увага виникає несподівано, незалежно від свідомості, непередбачене, за умов діяльності або відпочинку, на дозвіллі під впливом найрізноманітніших подразників, які впливають на той чи той аналізатор організму. Вона властива і людині, і тваринам, хоча виникнення її в людини якісно відрізняється від мимовільної уваги тварин.

Людина, на відміну від тварини, може опанувати свою мимовільну увагу, предмет мимовільного зосередження може стати предметом свідомого зосередження.

Фізіологічним підґрунтям мимовільної уваги є безумовно-рефлекторна орієнтувальна діяльність мозку. Нейрофізіологічним її механізмом є збудження, що надходять до кори з підкоркових ділянок великих півкуль головного мозку.

Мимовільна увага виникає за умови, коли сила впливу сторонніх подразників перевищує силу впливу усвідомлюваних діючих збуджень, коли субдомінанти збудження, за певних обставин, стають інтенсивнішими порівняно з тими, що домінують у цей момент.

Збуджувачами мимовільної уваги можуть бути не лише зовнішні предмети, обставини, а й внутрішні потреби, емоційні стани, наші прагнення – все те, що чомусь хвилює нас. Найчастіше мимовільна увага виникає тоді, коли людина стомлена, через несприятливі умови праці (спекотно, холодно, забруднене повітря в приміщенні) або коли діяльність, якою людина займається, її не цікавить, не потребує інтенсивної розумової активності.

Мимовільна увага є короткочасною, але за певних умов, залежно від сили впливу сторонніх подразників, що впливають на нас, вона може виникати досить часто, заважаючи основній діяльності.

Довільна увага – це свідомо спрямоване зосередження особистості на предметах і явищах навколишньої дійсності, на внутрішній психічній діяльності. Довільна увага своїм головним компонентом має волю. Силою волі людина здатна мобілізувати й зосередити свою свідомість на потрібній діяльності протягом досить тривалого часу.

Характерними особливостями довільної уваги є цілеспрямованість, організованість діяльності, усвідомлення послідовності дій, дисциплінованість розумової діяльності, здатність боротися із сторонніми відволіканнями.

Довільна увага своїм фізіологічним підґрунтям має умовно-рефлекторну діяльність головного мозку, здатність гальмувати непотрібні

рухи та дії. Позитивна індукція нервових процесів – одна з головних фізіологічних підвалин довільної уваги. Є всі підстави вважати, що одним з головних нейрофізіологічних механізмів довільної уваги є робота лобових ділянок кори великих півкуль головного мозку, які багато дослідників функцій головного мозку вважають механізмом розумової діяльності, а отже, й довільної уваги.

У довільній увазі провідним є вибір предмета зосередження, засобів дій, який супроводжується боротьбою мотивів. Усвідомлення процесу дій, кожного його етапу – головне, що викликає зосередження на кожному етапі діяльності й готує до зосередженості на наступному її етапі. Цей динамічний бік довільної уваги потребує уміння розподіляти увагу між усією діяльністю – від початку до кінця та між окремими її етапами.

Головним збуджувачем довільної уваги є усвідомлювані потреби та обов'язки, інтереси людини, мета та засоби діяльності.

Чим віддаленіша в часі мета і чим складніші умови та способи її досягнення, чим менше приваблює людину сама діяльність, тим більшого напруження свідомості та волі, а отже, й довільної уваги, вона потребує. Така діяльність, а саме такою є навчальна і трудова діяльність, вимагає належного зосередження уваги та її спрямування.

Післядовільна увага, як переконує досвід і спеціальні дослідження, виникає в результаті свідомого зосередження на предметах та явищах у процесі довільної уваги. Долаючи труднощі під час довільного зосередження, людина звикає до них, сама діяльність зумовлює появу певного інтересу, а часом і захоплює її виконавця, і увага набуває рис мимовільного зосередження.

Тому післядовільну увагу називають ще й *вторинною мимовільною увагою.* У післядовільній увазі напруження волі слабшає, а інтенсивність уваги не зменшується, залишається на рівні довільної уваги. Хоча в післядовільній увазі свідоме зосередження на об'єкті діяльності та його окремих етапах і зменшується, проте цей різновид уваги, як і довільна увага, є свідомо контрольованим. Завдяки тому, що інтенсивність напруження в післядовільній увазі зменшується, а інтерес до діяльності зростає, вона стає більш тривалою та продуктивною. Тому важливо в процесі діяльності – навчальної, трудової – засобами її організації та методами праці *сприяти переходу уваги від довільної до післядовільної.*

У навчальній діяльності дуже важливо сприяти появі в учнів післядовільної уваги. Навчання, як відомо, є важкою діяльністю і порівняно

швидко стомлює, особливо тоді, коли зміст уроку не зацікавлює. Тому післядовільна увага на уроці сприяє успішному виконанню учнями навчальних завдань і зменшенню суб'єктивного відчуття втоми.

Залежно від змісту діяльності увага спрямовується або на зовнішні, безпосередньою дані предмети, явища та рухи власного тіла, які є об'єктом наших відчуттів і сприймань, або на внутрішню, психічну діяльність. У зв'язку з цим виокремлюють *зовнішню,* або *сенсорну,* та *рухову (шторну) увагу і внутрішню, інтелектуальну увагу.* Поділ уваги на зовнішню та внутрішню, звичайно, умовний, але ці форми вияву уваги мають свої особливості, на які потрібно зважати, організовуючи й керуючи навчальною, трудовою та спортивною діяльністю людини. Зовнішня увага відіграє провідну роль у спостереженні предметів і явищ навколишньої дійсності та їх відображенні нашою свідомістю. Вона виявляється в активній установці, у спрямуванні органів чуття на об'єкт сприймання і спостереження, в зосередженні на діючих органах тіла – руках, ногах, на їх напруженні.

Зовнішня увага (сенсорна, рухова) яскраво виявляється у своєрідних рухах очей, голови, виразах обличчя, в мімічних та пантомімічних виразах і рухах, у своєрідній готовності здійснювати ті чи інші трудові, навчальні, спортивні завдання.

Зосередження на предметах і явищах дійсності сприяє підвищенню чутливості, тобто сенсибілізації органів чуттів – зору, слуху, нюху, смаку, дотику, а також темпераменту, статичних і кінестетичних станів організму та його органів.

Сенсибілізація органів чуттів сприяє більш чіткому вибірковому сприйманню предметів та явищ, їхніх елементів.

У зовнішній увазі виокремлюють зосередження на очікуваних предметах і явищах – сигналах до дії і рухів, як це буває в трудовій і спортивній діяльності. Увагу до очікуваних предметів та явищ називають пресенсорною та премоторною увагою.

Внутрішня, або інтелектуальна, увага спрямовується на аналіз діяльності психічних процесів (сприйняття, пам'яті, уяви, мислення), психічних органів і переживань. Вона яскраво виявляється, наприклад, під час розв'язування завдань подумки, у пригадуванні, у міркуванні подумки. Художник Богданов-Бєльський вдало зобразив вияви внутрішньої уваги учнів у своїй картині "Усна лічба", а художник Перов яскраво передав переживання мисливців у картині "Мисливці на спочинку".

Здатність зосереджуватися на внутрішній, психічній діяльності має велике практичне значення. Таке зосередження пов'язане із здатністю уявляти предмети та процес дії, подумки аналізувати їх. При цьому важливе значення має внутрішнє мовлення. Самосвідомість неможлива без зосередження на внутрішніх, суб'єктивних станах та індивідуальних особливостях психічної діяльності особистості.

У стані внутрішньої уваги чутливість органів чуттів знижується, людина не помічає знайомих, не чує, коли до неї звертаються, відволікається від діяльності, яку виконує. Тому в будь-якій діяльності – трудовій, навчальній, спортивній – недоцільно одночасно завантажувати і зовнішню, і внутрішню увагу.

Наприклад, недоцільно давати учням завдання розв'язувати подумки задачу або пригадувати формулу, дату, назву і в цей час демонструвати наочні засоби навчання: сприймати написане на дошці, спостерігати географічну карту, стежити за роботою приладу. Для цього потрібна досить розвинена здатність розподіляти увагу між зовнішньою та внутрішньою діяльністю.

Властивості уваги

В увазі виокремлюють такі її характерні властивості: **зосередженість, або концентрація уваги, стійкість, переключення,** розподілення та **обсяг.**

Ці властивості є головною передумовою продуктивності праці, навчання, спортивної та іншої діяльності особистості. У практиці ці властивості виявляються по-різному.

Зосередження уваги – це головна її особливість. Вона виявляється в мірі інтенсивності зосередженості на предметі розумової або фізичної діяльності. Заглиблюючись у предмет, людина не помічає впливу на неї сторонніх подразників, того, що відбувається навколо. Фізіологічним підґрунтям зосередженості є позитивна індукція нервових процесів збудження та гальмування.

Зосередженість, тобто концентрація уваги, залежить від змісту діяльності, міри зацікавленості до неї і особливо від індивідуальних особливостей людини – її вміння, звички зосереджуватися, підґрунтям чого є активність і стійкість збуджень в активних ділянках кори великих півкуль головного мозку.

Ньютон на запитання, завдяки чому йому вдалося відкрити закон всесвітнього тяжіння, відповів: "Завдяки тому, що я невпинно думав

про це питання". Але при цьому важливу роль відіграють методи роботи, від яких значною мірою залежить підтримка інтенсивності збудження протягом потрібного часу.

Зосередження уваги тісно пов'язане зі стійкістю уваги.

Стійкість уваги характеризується тривалістю зосередження на об'єктах діяльності. Стійкість, як і зосередженість, залежить від сили або інтенсивності збудження, що забезпечується і силою впливу об'єктів діяльності, і індивідуальними можливостями особистості, важливістю для неї діяльності, зацікавленням нею.

Сила уваги зменшується за несприятливих умов діяльності (галас, несприятлива температура, несвіже повітря) та залежно від міри втоми, стану здоров'я.

Про силу уваги можна роботи висновки за частотою і тривалістю відволікань, які є мимовільними реагуваннями на різні випадкові подразники зовнішнього і внутрішнього походження. Стійкість уваги буває тривалішою за сприятливих умов діяльності, при усвідомленні важливості завдання та терміновості його виконання, якщо організації та методам праці властиві елементи, які активізують розумову діяльність.

Зосередженість уваги та її стійкість у процесі діяльності можуть порушуватися: сила і тривалість зменшуються, увага слабшає, людина відволікається від об'єкта діяльності. Відволікання настає тоді, коли відсутні чинники, які сприяють зосередженості та стійкості уваги, про що йшлося вище.

Несприятливі умови діяльності, важкі за своїм змістом і способом виконання завдання, нецікаві завдання, відсутність інтересу до змісту діяльності, вмінь та навичок працювати прискорюють втому і відвертають увагу від об'єктів діяльності.

Особливо помітно відволікання уваги виявляється у неуважних людей. Розосередженість – це негативна особливість уваги, яка зумовлюється послабленням сили зосередженості. Фізіологічним підґрунтям її є слабкість збудження у ділянках кори головного мозку.

Люди, а особливо діти, яким властива слабкість уваги, постійно відволікаються, їхня увага швидко переходить з предмета на предмет, не затримуючись на жодному, їм важко зосередитися на чомусь одному більш-менш тривалий час. Такі люди, головним чином учні, потребують, щоб їхню розумову діяльність підтримували засобами унаочнення, активізували збудженням інтересу до завдань, не затримували на одноманітному матеріалі, навантажуючи лише один різновид сприймання – зоровий або слуховий.

Чергування зорового, слухового та рухового різновидів сприймання сприяє подоланню розосередженості.

Розосередженість уваги спостерігається під час інтенсивного зосередження на чомусь. Але це пояснюється глибиною зосередження, а не його слабкістю та поверховістю.

Рівень зосередженості уваги в процесі праці та навчання коливається. Ці коливання виявляються в періодичному зниженні та підвищенні зосередження. Такі періоди коливань, як показали дослідження вітчизняного психолога М. М. Ланге, становлять від 2–3 до 12 секунд. Коливання пояснюють зниженням і підвищенням працездатності клітин кори великих півкуль головного мозку, яке залежить не лише від внутрішніх умов (втома, живлення мозку киснем тощо), а й від зовнішніх умов – одноманітності подразників, яка знижує силу збудження клітин аналізатора в корі великих півкуль головного мозку.

Але за інтенсивних умов праці, її змістовності, позитивного ставлення до неї періоди коливання набагато збільшуються.

Відволікання уваги не слід плутати з її переключенням.

Переключення уваги – це навмисне перенесення уваги з одного предмета на інший, якщо цього вимагає діяльність. Фізіологічним підґрунтям переключення уваги є гальмування оптимального збудження в одних ділянках мозку і виникнення його в інших.

Переключення уваги з одних предметів на інші потребує належного опанування своєю увагою, усвідомлення послідовності дій та операцій з предметами, яких вимагає праця, вміння керувати своєю увагою, що здобувається в процесі діяльності.

Переключення уваги відбувається з різною швидкістю. Це залежить від змісту діяльності та від індивідуальних особливостей. Існують різновиди діяльності, в яких швидкість переключення є вирішальною для праці, наприклад, це потрібно для праці пілота, водія, оператора, особливо в аварійних умовах.

Люди із збудливим типом нервової системи швидше переключають свою увагу, ніж люди гальмівного типу. Швидкість переключення уваги, як показали дослідження, становить 0,2–0,3 секунди, тобто цього часу вистачає, щоб подолати інертність, яка настає в процесі праці, і переключитися на інший об'єкт.

Вправляючись у швидкості переключення уваги, можна домогтися зменшення інертності нервових процесів мозку і поліпшити швидкість переключення для виконання інших дій та операцій.

Концентрація уваги може бути вузькою та більш широкою, коли людина зосереджується не на одному, а на кількох об'єктах. За більш широкої концентрації уваги відбувається розподіл уваги. Він виявляється в тому, що людина одночасно виконує кілька різновидів діяльності.

Можна, наприклад, слухати пояснення вчителя і занотовувати їх, виконувати певне завдання та слухати радіо. Передумовою такого переключення є те, що одна дія звична, виконується автоматично, а друга – свідомо. Розподіляючи увагу, слід враховувати, що певна діяльність пов'язана з осередком оптимальної збудженості ділянки кори великих півкуль головного мозку, а інша, яка вимагає меншої уваги, здійснюється ділянками мозку меншої збудливості.

Здатність розподіляти свою увагу властива всім людям, але вона має індивідуальні риси.

Є люди, яким буває важко зосереджуватися на двох різновидах діяльності, і є такі, котрі здатні одночасно виконувати кілька різновидів діяльності. Кажуть, нібито Юлій Цезар, Наполеон були здатні одночасно писати одне, читати друге, слухати третє, говорити про четверте. Здатність розподіляти увагу не викликає сумнівів. Мабуть, вони володіли умінням дуже швидко переключати свою увагу з одного об'єкта на другий, а також досягали високої автоматизації у використанні звичних окремих компонентів тих чи інших дій, які вони виконували. Саме це могло справляти враження одночасності їх виконання.

Обсяг уваги. Увага людини буває неоднакова за своїм обсягом. Обсяг уваги – це така кількість об'єктів, які можуть бути охоплені увагою і сприйняті в найкоротший час. За цією ознакою увага може бути вузькою та широкою.

Широта обсягу уваги залежить від спорідненості матеріалу, який сприймається, а також від вікових особливостей людини. Якщо цей матеріал легко асоціюється, тобто пов'язується, то обсяг уваги зростає. Дослідженнями встановлено, що обсяг уваги дорослої людини під час сприймання не зв'язаного за змістом матеріалу (незрозумілі сполучення літер, фігури, окремі літери) дорівнює 4–6 об'єктам, що сприймаються впродовж однієї-двох десятих секунди.

Обсяг уваги дітей при сприйманні такого самого матеріалу і за такої самої швидкості експозиції дорівнює 2–3 об'єктам. Попереднє ознайомлення з матеріалом збільшує обсяг уваги.

Особливості виявлення властивостей уваги залежать від стану, інтенсивності, спрямованості та мотивації як пізнавальної, так і емоційно-вольової діяльності.

Властивості уваги виявляються в різний спосіб. Найдоступніший метод дослідження уваги – це спостереження за діяльністю особистості. Воно дає змогу спостерігати інтенсивність і тривалість зосередження, відволікання. Кількість і тривалість відволікань протягом певного часу (наприклад, уроку) є показником інтенсивності зосередження.

Для дослідження обсягу і розподілу уваги широко використовують тахістоскоп – прилад, за допомогою якого можна експонувати матеріал протягом нетривалого часу. Кількість сприйнятого матеріалу – одноманітного або різного за змістом та формою, наданого одночасно, – показник обсягу або розподілу уваги.

Використання тесту Бурдона (метод коректурної проби), який полягає у викреслюванні певних літер серед неорганізованого тексту або певних фігур серед багатьох фігур, дає можливість дослідити і зосередженість, і розподіл, і переключення уваги.

Формалізована структура змісту теми

Функції уваги: зосередження свідомості на предметі діяльності.

Фізіологічний механізм уваги: взаємна індукція процесів збудження та гальмування, виникнення в корі півкуль головного мозку осередку оптимального збудження (І. П. Павлов), домінанти (О. О. Ухтомський).

Увага

Структура уваги	*За регуляцією*	*За спрямованістю*
стійкість	мимовільна	зовнішня
концентрація	довільна	внутрішня
обсяг	післядовільна	
переключення		
розподіл		
коливання		

Запитання для самостійної роботи

1. У чому виявляється увага?
2. Яким є фізіологічний механізм уваги?
3. Що таке осередок оптимального збудження?
4. Що таке домінанта?
5. Що є джерелом уваги особистості в її діяльності?

6. Чим зумовлені різні погляди психологів на природу уваги?
7. Якою є структура уваги?
8. Яким є механізм відволікання та розосередженості уваги?
9. Як пов'язані між собою увага і діяльність людини?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи можлива психічна активність без уваги?
2. Чи можлива діяльність без уваги?
3. Чи завжди довільна увага зумовлена свідомою метою?
4. Чи згодні ви з думкою, що увага виявляється тільки в діяльності і підтримується виключно нею?
5. Чи згодні ви з твердженням, що зовнішня увага виникає пізніше, ніж внутрішня?
6. Чи завжди виникнення інтересу до діяльності зумовлює перехід довільної уваги в післядовільну?
7. Чи вважаєте ви, що пояснення фізіологічної суті механізмів уваги як осередку оптимального збудження та як домінанти принципово відмінні?
8. Чи можливий розподіл уваги між такими різновидами діяльності: переписування тексту, слухання музики, періодичні відповіді на запитання іншої особи?
9. Чи завжди розосередженість уваги є показником невміння особистості зосереджуватися на об'єкті діяльності?
10. Чи згодні ви з думкою, що висока концентрація уваги на об'єкті діяльності завжди пов'язана із сприятливими умовами та відсутністю що сторонніх подразників відволікаючих?
11. Чи всі названі характеристики діяльності вимагають від людини більше зусиль на підтримування уваги: віддалена мета, складність, нецікавий зміст, невеликий обсяг роботи?

Завдання та проблемні ситуації

1. Які об'єктивні та суб'єктивні чинники можуть позитивно впливати на виявлення уваги особистості?
2. Які об'єктивні, предметні та суб'єктивні чинники можуть негативно впливати на виявлення уваги особистості?
3. Чому в світловій рекламі світло періодично вимикається? З якою метою це роблять?

4. Ньютон мав звичку варити яйце на спиртівці за робочим столом, щоб зайвий раз не відволікатися від роботи. Одного разу в момент напруженої розумової праці замість яйця він вкинув у каструлю свій годинник. Як можна пояснити цей факт?

5. Яку людину можна назвати більш уважною:

– ту, яка, займаючись справами, перебуває в стані глибокої зосередженості й не помічає нічого навколо;

– ту, яка за коротку мить здатна помітити всі деталі ситуації і не випускати з поля зору жодної дрібниці;

– ту, яка незалежно від того, що вона робить, здатна бачити й чути все, що так або інакше стосується її діяльності?

6. Хижак може впродовж тривалого часу вистежувати свою здобич. Чи можна його увагу схарактеризувати як довільну?

Література

1. Гальперин П. Я., Кабыльницкая С. Л. Экспериментальное формирование внимания. – М., 1974.
2. Ермолаев О. Ю., Матюрина Т. М., Мешкова Т. А. Внимание школьника. – М., 1987.
3. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.
4. Лурия А. Р. Внимание и память. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975.
5. Максименко С. Д. Основи генетичної психології: Навч. посібник. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
6. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
7. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002
8. Мілерян Є. О. Увага і її виховання у дітей. – К.: Рідна школа, 1955.
9. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.
10. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1999.
11. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.

12. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
13. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
14. Суворов Н. Ф., Таиров О. П. Психофизиологические механизмы избирательного внимания. – Л., 1985.
15. Хрестоматия по вниманию. – М., 1996.

13. Емоції і почуття

Ключові поняття теми:
почуття, емоції, стенічні почуття, астенічні почуття, чуттєвий тон, настрої, афекти, пристрасті, стреси, фрустрація, моральні почуття, інтелектуальні почуття, естетичні почуття, праксичні почуття

Поняття про емоції і почуття

Діяльність людини, її поведінка завжди зумовлюють появу певних **емоцій і почуттів** – позитивне або негативне ставлення до неї. Ставлення до дійсності відображається в мозку і переживається як задоволення або незадоволення, радість, сум, гнів, сором. Такі переживання називають емоціями, почуттями.

Емоції і почуття здійснюють сигнальну та регулювальну функції, спонукають людину до знань, праці, вчинків або утримують її від негативних вчинків.

Людські емоції і почуття найяскравіше виражають духовні запити і прагнення людини, її ставлення до дійсності. К. Д. Ушинський писав, що "ні слова, ні думки, навіть вчинки наші не виражають так почуття нас самих і наше ставлення до світу, як наші почування".

Емоції і почуття органічно пов'язані між собою, але за своїм змістом і формою переживання вони не тотожні.

Емоція – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності.

Розрізняють прості та складні емоції. Переживання задоволення від їжі, бадьорості, втоми, болю – це прості емоції. Вони властиві і людям, і тваринам. Прості емоції в людському житті перетворилися на складні емоції і почуття. Характерною ознакою складних емоцій є те, що вони – результат усвідомлення об'єкта, що зумовив їх появу, розуміння їхнього життєвого значення, наприклад, переживання задоволення при сприйманні музики, пейзажу.

Почуття – це специфічно людські, узагальнені переживання ставлення до потреб, задоволення або незадоволення яких зумовлює позитивні або негативні емоції – радість, любов, гордість, сум, гнів, сором тощо.

Емоції і почуття характеризуються: **якістю та полярністю, активністю та інтенсивністю.**

У почуттях виявляється ставлення особистості до праці, подій, інших людей, до самої себе. За якістю переживань вирізняють одні емоції і почуття з-поміж інших, наприклад, радість і гнів, сором, обурення, любов тощо.

Емоціям і почуттям властива полярність. Вона виявляється в тому, що кожна емоція, кожне почуття за різних обставин можуть мати протилежний вияв: "радість – горе", "любов – ненависть", "симпатія – антипатія", "задоволення – незадоволення". Полярні переживання мають яскраво виражений позитивний або негативний відтінок. Умови життя та діяльності викликають почуття різного рівня активності.

Розрізняють стенічні емоції і почуття – ті, що посилюють активність, спонукають до діяльності, і астенічні – ті, що пригнічують людину, послаблюють її активність, демобілізують.

Залежно від індивідуальних особливостей особистості, її стану і ставлення до ситуації та об'єктів, що зумовлюють переживання, емоції і почуття виявляються більш або менш інтенсивно, бувають *довготривалими* або *короткочасними*.

Характерною особливістю емоцій і почуттів є те, що вони охоплюють особистість повністю. Здійснюючи майже блискавичну інтеграцію, тобто об'єднання в єдине ціле всіх функцій організму, емоції і почуття *сигналізують про корисні або шкідливі впливи на організм*. Завдяки цьому вони мають універсальне значення для життя організму.

Охоплюючи всі різновиди переживань людини – від глибоко травмуючих страждань до високих форм радості та соціального відчуття життя, емоції можуть стати як позитивним чинником життєдіяльності, посилюючи активність організму, так і негативним, пригнічуючи всі його функції.

Відомий фізіолог П. К. Анохін встановив, що емоції, саме довготривалі негативні емоції (страх, переживання болю тощо), відіграють вирішальну роль у розвитку так званих неврогенних захворювань.

Природа емоцій і почуттів органічно пов'язана з потребами. Потреба як потрібність у чомусь завжди супроводжується позитивними або негативними переживаннями в різноманітних їх варіаціях. Характер переживань зумовлюється ставленням особистості до потреб і обставин, які сприяють або не сприяють їх задоволенню.

Потреби людини і тварини відрізняються за своїм змістом, інтенсивністю та способом їх задоволення. Це зумовлює відмінність емоцій людей і тварин, навіть таких, які є спільними для людей та тварин – гнів, страх, радість, сум тощо. Людські емоції докорінно змінилися в процесі історичного розвитку людини, вони набули суто людських рис, своєрідних особливостей. Голод, наприклад, переживається людиною не так, як твариною. Людина залежно від обставин може стримувати свій голод, відмовлятися від їжі.

У людини як суспільної істоти виникли вищі, духовні потреби, а з ними й вищі почуття – *моральні, естетичні, пізнавальні,* які не властиві тварині. Тваринні емоції залишилися на рівні інстинктивних форм життєдіяльності. Почуття сорому, вказував Ч. Дарвін, властиве лише людині.

Емоції та почуття людини взаємопов'язані з її діяльністю: діяльність викликає різноманітні переживання у зв'язку із ставленням до неї та її результатів, а емоції і почуття також стимулюють людину до діяльності, додають їй снаги, стають внутрішньою спонукою, її мотивами.

Почуття збагачують життя людини. Ідеї без почуттів – холодні, "світять, та не гріють", позбавлені життєвості та енергії, не здатні до втілення.

Переконаність без почуттів неможлива.

Фізіологічні основи емоцій і почуттів

Емоції і почуття являють собою складну реакцію організму, в якій беруть участь майже всі відділи нервової системи. Емоції і почуття, як і всі інші психічні процеси, мають рефлекторне походження.

Фізіологічним механізмом емоцій є діяльність підкоркових нервових центрів – гіпоталамусу, лімбічної системи, ретикулярної формації. Але кора великих півкуль головного мозку відіграє провідну роль у виявах емоцій і почуттів, здійснюючи регулювальну функцію стосовно підкоркових процесів, спрямовуючи їхню діяльність відповідно до усвідомлення людиною своїх переживань.

Між корою та підкорковими центрами нервової системи постійно відбувається взаємодія. Підкорка, вважав І. П. Павлов, позитивно впливає на кору великих півкуль як джерело їхньої сили, тонізує кору мозку, надсилаючи до неї потужні потоки подразнень. Кора регулює збудження, що йдуть з підкорки, і під її впливом одні з цих збуджень реалізуються в діяльності та поведінці, а інші гальмуються залежно від обставин і станів особистості. Підтримка або порушення стійкості нервових зв'язків зумовлюють виникання різноманітних емоцій і почуттів.

Один із фізіологічних механізмів почуттів – динамічні стереотипи, тобто утворені протягом життя системи тимчасових нервових зв'язків. Тут виникають почуття важкості і легкості, бадьорості та втоми, задоволення і прикрості, радості, торжества, відчаю тощо. "Мені здається, що такі почуття через зміни звичайного способу життя, припинення звичайних занять, втрату близьких людей... мають своє фізіологічне підґрунтя значною мірою саме в зміні, в порушенні старого динамічного стереотипу і в складності становлення нового" (І. П. Павлов).

У виникненні та русі почуттів велику роль відіграє друга сигнальна система в її взаємодії з першою. Слово змінює наші настрої, викликає захоплення, глибокі переживання. Найкращим показником цього є почуття, які викликають поетичні твори. Усвідомлюючи ситуацію, яка викликає певні почуття, та самі почуття, ми можемо зменшити силу переживання, стримувати, регулювати їх, але зовнішній вияв емоцій, внутрішній емоційний і почуттєвий стан при цьому зберігаються.

Вияв емоцій і почуттів

Переживання емоційних станів – радості, любові, дружби, симпатії, прихильності або болю, суму, страху, ненависті, презирства, огиди тощо – завжди мають певний зовнішній або внутрішній вияв. Тільки-но виникає емоційне збудження, як негайно залучається весь організм. Зовні емоції та почуття виражають рухи, пози, рухова та вокальна міміка, інтонації мовлення, рухи очей тощо. Внутрішні, або вісцеральні, переживання яскраво виявляє ритм серцебиття, дихання, кров'яний тиск, зміна в ендокринних залозах, органах травлення та виведення.

Ці внутрішні переживання бувають астенічними або стенічними, тобто виявляються в пригніченні або збудженні.

Зовнішнє, або експресивне, вираження емоцій і почуттів помітне навіть у немовлят. Але в них воно ще мало диференційоване. З досвідом, особливо із засвоєнням дитиною мовлення, експресивне вираження емоцій і почуттів набуває різноманітних відтінків. Багатство їх настільки велике, що в мові існує близько 5000–6000 слів, якими здебільшого передаються ті чи інші переживання.

У процесі набування досвіду і розвитку мовлення дитина поступово оволодіває експресивними способами висловлення емоцій і почуттів, певною мірою стримує їх, але це не означає, що таким чином гальмується емоція. П. К. Анохін вважає, що в таких випадках пригнічуються лише ті чи інші периферійні компоненти емоцій – рухи, міміка; сама ж

емоція, якщо вона вже виникла, неминуче поширюється на інші, головним чином на вісцеральні, компоненти.

Проте виховання витримки у дітей позитивно позначається на їхній життєдіяльності та стосунках у колективі.

З опануванням експресивними засобами передавання емоцій і почуттів формується здатність сприймати й розуміти різноманітні форми та відтінки виявлення переживань, уміння їх розпізнавати.

Поряд з тим розвивається уміння використовувати їх з метою впливати на інших. Ця здатність потрібна артисту, а особливо педагогу, який, розпізнавши завдяки спостережливості внутрішні стани та переживання учня, може керувати ними з метою виховання, впливати на інших вдасними експресивно виявленими почуттями.

Залежно від обставин і стану організму, його підготовленості до переживань емоції і почуття можуть бути виражені по-різному. Почуття страху, наприклад, може зумовити або астенічну реакцію – скутість, шок, або ж реакцію стенічну. Горе може викликати апатію, бездіяльність, розгубленість або відповідні енергійні дії.

Форми та інтенсивність вияву емоцій і почуттів значною мірою залежать від вихованості, рівня культури особистості, традицій та звичаїв. Це особливо позначається на виявленні їх за допомогою зовнішніх засобів – мімічних та пантомімічних виразних рухів. Внутрішній їх вияв (серцебиття, дихання, дія ендокринної системи) відбувається відносно незалежно від соціальних чинників.

Форми переживання емоцій і почуттів

Емоційні стани та форми їх виявлення детермінуються здебільшого соціальними чинниками, але, з'ясовуючи природу їх виникнення, не можна ігнорувати й деякі природжені особливості людини. Багатство емоційних станів виявляється у формі **настроїв, афектів, стресів, фрустрацій, пристрастей.**

Настрій – це загальний емоційний стан, який надає своєрідного забарвлення на певний час діяльності людини, характеризує її життєвий тонус. Розрізняють позитивні настрої, які виявляються у бадьорості і високому тонусі, і негативні, які пригнічують, демобілізують, спричинюють пасивність.

Настрій – такий загальний емоційний стан, який не спрямований на щось конкретне. Причини настроїв найрізноманітніші: непідготовленість до діяльності, страх перед очікуваною невдачею, хворобливі

стани, приємні звістки тощо. Особливе місце серед причин, що зумовлюють той чи інший настрій, посідає марновірство. Віра в прикмети, особливо негативні, спричинює пасивність, страх, розлад психічної діяльності особистості.

Міра підпадання під вплив настроїв має індивідуальний характер. Особи, яким властиве самовладання, не підпадають під вплив настрою, не занепадають духом навіть у тих випадках, коли для цього є певні підстави, а, навпаки, переборюють труднощі. Легкодухі швидко піддаються настроям. Вони потребують підтримки колективу.

Афекти – це сильне короткочасне збудження, яке виникає раптово, оволодіває людиною такою мірою, що вона втрачає здатність контролювати свої дії та вчинки. Прикладом афекту може бути несподіване переживання великої радості, вибуху гніву, страху.

У стані афекту порушується саморегуляція організму, яка здійснюється ендокринною системою. У цьому стані послаблюються процеси гальмування в корі великих півкуль головного мозку. І. П. Павлов, аналізуючи афективний стан, зазначав, що людина в стані афекту, який перевантажує гальмівну функцію кори, говорить і робить те, чого вона не дозволяє собі в спокійному стані і про що шкодує, коли мине вплив афекту.

Особливо різко виявляється афективний стан при сп'янінні, за якого гальмівні процеси значно послаблюються. Афекти зумовлені несподіваними гострими життєвими ситуаціями, в які потрапляє людина. Афект, як і настрій, залежить певною мірою від індивідуальних особливостей людини – її темпераменту, характеру, вихованості.

Афективні люди часто спалахують без будь-яких на те причин. Афекти викликають глибокі зміни психічного життя людини, виснажують її. Людина, яка виробила здатність опановувати себе, контролювати свої емоції, може скеровувати свої афективні реакції.

Разом з тим усім людям більшою або меншою мірою властиве афективне життя, без якого вони, як слушно зауважила Л. І. Божович, перетворилися б на пасивних, безликих істот.

Стрес де в чому нагадує афект. Він, як і афект, виникає за умов напруженого життя та діяльності, у небезпечних ситуаціях, що виявляються несподівано й потребують негайних заходів для їх подолання.

У стресовому стані поведінка людини значною мірою дезорганізується, спостерігаються безладні рухи, порушення мовлення, помилки в переведенні уваги, у сприйманні, пам'яті та мисленні, виявляються неадекватні емоції. Лише твердо засвоєні вміння та навички в стані

стресу можуть залишатися сталими. Практичний досвід доводить, що дисциплінованість, організованість та самовладання запобігають дезорганізації поведінки за умов стресу.

Фрустрація являє собою своєрідний емоційний стан, характерною ознакою якого є дезорганізація свідомості та діяльності і за якого людина опиняється в стані безнадійності, втрати перспективи.

М. Д. Левітов виділяє такі різновиди фрустрації: *агресивність, діяльність за інерцією, депресивні стани,* для яких характерними є *сум, невпевненість, безсилля, відчай.*

Фрустрація виникає внаслідок конфліктів особистості з оточуючими, особливо в колективі, в якому людина не має підтримки, співчуття. Негативна соціальна оцінка людини, яка зачіпає її індивідуальність – її вартісність, стосунки, загрожує престижу, принижує людську гідність, – спричиняє стан фрустрації. Він виникає в людей з підвищеною збудливістю, з недостатньо розвиненими гальмівними процесами, у невихованих, розбещених дітей.

Пристрасті – це сильні, стійкі, довготривалі почуття, які захоплюють людину, керують нею і виявляються в орієнтації всіх прагнень особистості в одному напрямі, в зосередженні їх на одній меті.

Пристрасть – це велика сила людини, яка активно прямує до своєї мети. Вона породжує в людини неослабну енергію в прагненні до мети. Пристрасть виявляється в найрізноманітніших сферах людського життя та діяльності – в праці, навчанні, науці, спорті, мистецтві.

Вона має вибірковий характер і виявляється не лише в емоційній, а й у пізнавальній, вольовій сферах, у наполегливості.

Пристрасті бувають позитивні та негативні. Навіть позитивна пристрасть, якщо вона заважає діяльності, навчанню, стає негативною. Коли учень, захоплюючись читанням або спортом, пропускає уроки, недосипає, то саме по собі позитивне заняття – читання книжок – перетворюється на негативне. Пристрасть до алкоголю, паління тощо згубно позначається на праці та житті людини.

Позитивні пристрасті – захоплення працею, навчанням – є тією силою особистості, яка породжує велику енергію в діяльності, сприяє продуктивності праці. І. П. Павлов закликав молодь бути пристрасною в роботі та наукових шуканнях. "Пам'ятайте, – писав він, – що наука вимагає від людини великого напруження і великої пристрасті".

Вищі почуття

У пізнавальній сфері людини особливе місце посідають вищі почуття. Вони являють собою відображення переживання людиною свого ставлення до явищ соціальної дійсності. За змістом вищі почуття поділяють на моральні, естетичні, інтелектуальні та праксичні.

Рівень духовного розвитку людини оцінюють за тим, у якій мірі їй властиві ці почуття. У вищих почуттях яскраво виявляються їх інтелектуальні, емоційні та вольові компоненти.

Вищі почуття є не лише особистим переживанням, а й засобом виховного впливу на оточуючих.

Моральні почуття – це почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей, до самої себе; їх джерелом є спільне життя людей, їхні взаємини, боротьба за досягнення суспільно важливої мети.

Моральні почуття людини сформувались у суспільно-історичному житті людей, в процесі їх спілкування і стали важливим засобом оцінки вчинків і поведінки, регулювання взаємин особистості.

Естетичні почуття – це відчуття краси явищ природи, праці, гармонії барв, звуків, рухів і форм. Гармонійне поєднання предметів, цілого та частин, ритм, консонанс, симетрія викликають відчуття приємного, насолоду, яка глибоко переживається та є натхненням для душі. Ці почуття викликають появу творів мистецтва. Не тільки в мисленні, а й почуттями людина утверджує себе в світі речей.

Залежно від рівня загальної та мистецької культури люди по-різному реагують на красу. Одні захоплюються гармонійними ритмами і римами, переходами та взаємопереходами кольорів, звуків, форм та рухів, інші не відчувають цієї гармонії й захоплюються грубими, різкими звуками, безладними рухами, випадковим поєднанням кольорів.

Естетичні почуття тісно пов'язані з моральними почуттями. Вони надихають особистість високими прагненнями, утримують від негативних вчинків. Отже, естетичні почуття є істотними чинниками формування моральності.

Вищі рівні розвитку естетичного почуття виявляються в почуттях високого, піднесеного, трагічного, комічного. Ці різновиди естетичних почуттів органічно пов'язані з моральними почуттями і є важливим засобом їх формування.

Інтелектуальні почуття являють собою емоційний відгук, ставлення особистості до пізнавальної діяльності в широкому її розумінні. Ці

почуття виявляються в допитливості, чутті нового, здивуванні, упевненості або сумніві. Інтелектуальні почуття яскраво виявляють пізнавальні зацікавлення, любов до знань, навчальні і наукові уподобання.

Пізнавальні почуття залежно від умов життя, навчання та виховання мають різні рівні розвитку. Такими його рівнями є *цікавість, допитливість, цілеспрямованість, стійкий інтерес* до певної галузі знань, *захоплення пізнавальною діяльністю*. Пізнавальні почуття своїм механізмом мають природжений орієнтувальний рефлекс, але його зміст цілком залежить від навчання, виховання, навколишньої дійсності, умов життя.

Праксичні почуття – це переживання людиною свого ставлення до діяльності. Людина реагує на різні види діяльності – трудову, навчальну, спортивну. Це виявляється в захопленні, задоволенні діяльністю, у творчому підході, в радості від успіхів або незадоволенні, в байдужому ставленні до неї.

Праксичні почуття виникають у діяльності. Яскраве уявлення про зміст і форми діяльності, її процес і результат, громадську цінність – головна передумова виникнення і розвитку праксичних почуттів.

Праксичні почуття розвиваються або згасають залежно від організації та умов діяльності. Вони особливо успішно розвиваються і стають постійними тоді, коли діяльність відповідає інтересам, нахилам і здібностям людини, коли в діяльності виявляються елементи творчості, окреслюються перспективи її розвитку.

Праксичні почуття стають багатшими, якщо поєднуються з моральними почуттями. Праця як справа честі, гуманістичне ставлення до діяльності роблять праксичні почуття важливим чинником боротьби за високу продуктивність та якість праці.

Формалізована структура змісту теми

Функції емоцій і почуттів: переживання людиною свого ставлення до дійсності.

Фізіологічний механізм: взаємодія підкоркових центрів з корою великих півкуль головного мозку при їх провідній ролі.

Почуття

Типи емоцій і почуттів	*Види емоцій і почуттів*	*Вищі почуття*
стенічні	чуттєвий тон	моральні
астенічні	настрої	інтелектуальні
	афекти	естетичні
	пристрасті	праксичні
	стреси	

Запитання для самостійної роботи

1. Як відбувається відображення дійсності почуттями і чим воно відрізняється від відображення у пізнанні?
2. У чому полягає відмінність між емоціями та почуттями?
3. За якими ознаками можна констатувати, що людина перебуває в стані емоційного збудження?
4. Які об'єктивні та суб'єктивні чинники можуть впливати на настрій?
5. Якими є головні ознаки афекту?
6. Які ознаки характеризують пристрасті як форму переживання почуттів?
7. У чому полягають відмінності емоцій людини від емоцій тварини?
8. Чому моральні, інтелектуальні, естетичні та праксичні почуття належать до вищих почуттів?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи згодні ви з думкою, що відмінності між емоціями та почуттями мають здебільшого кількісний характер?
2. Чи згодні ви з твердженням, що фізіологічним підґрунтям вищих почуттів є кора та підкоркова зона?
3. Чи можна вважати, що експресивні рухи – єдиний вияв емоційних станів людини?
4. Чи є настрій результатом кількісної переваги позитивних або негативних емоцій?
5. Чи згодні ви з твердженням, що змістовність емоційного життя людини залежить тільки від змістовності її контактів з об'єктивним світом?
6. Чи завжди в стані афекту людина втрачає контроль над своєю поведінкою?

7. Чи завжди страх невідомого викликає в людини стресовий стан?

8. Чи можна стверджувати, що поняття "моральні почуття" та "моральні переконання" в принципі є тотожними?

9. Чи можна стверджувати, що механізми виникнення стресу та фрустрації принципово відмінні?

Завдання та проблемні ситуації

1. Чим можна пояснити, що тривале розлучення близьких людей завжди супроводжується стійкими негативними переживаннями?

2. Чим можна пояснити, що іноді емоційні реакції не відповідають об'єктивним впливам?

3. Чому людина в горі почуває себе легше, коли виплачеться?

4. Чи може регулювання емоціями на рівні підкоркової зони не бути пов'язаним із свідомістю?

5. Під впливом яких чинників виявляються моральні почуття особистості?

Література

1. Вартанян Г. А., Петров Э. С. Эмоции и поведение. – Л., 1989.
2. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений. – М., 1976.
3. Додонов Б. И. В мире эмоций. – К.: Политиздат Украины, 1987.
4. Загальна психологія / За ред. С. Д.Максименка. – К.: Форум, 2000.
5. Изард К. Э. Эмоции человека. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980.
6. Макаренко Ю. А. Системная организация эмоционального поведения. – М., 1980.
7. Максименко С. Д. Основи генетичної психології: Навч. посібник. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
8. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
9. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002
10. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.
11. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999.
12. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.

13. Ольшанникова А. Э. Эмоции и воспитание. – М., 1983.
14. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
15. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
16. Психология эмоций: Тексты. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984.
17. Семиченко В. А. Психические состояния. – К.: Магистр-5, 1998.
18. Симонов П. В. Потребностно-мотивационная теория эмоций // Вопр. психологии. – 1982. – № 6.
19. Якобсон П. М. Психология чувств. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980.

14. Уява

Ключові поняття теми:
уява, довільна уява, мимовільна уява, випереджальне відображення, репродуктивна уява, творча уява, мрія, дисоціація, аглютинація, акцентування, гіперболізація, схематизація, типізація

Поняття про уяву

Відображаючи дійсність, людина не лише сприймає те, що на неї впливає певної миті, а й уявляє те, що на неї впливало раніше. Життя вимагає від людини створення образів і таких предметів, яких вона ще не сприймала, уявлення подій, свідком яких вона не була, передбачення наслідків своїх дій та вчинків, програмування своєї діяльності тощо.

Уява – це специфічно людський психічний процес, що виник і сформувався під час праці. Будь-який акт діяльності обов'язково включає уяву. Не уявивши результат праці, не можна приступити до роботи. Саме в цьому й полягає важлива функція уяви як специфічно людської форми випереджального відображення дійсності.

Перш ніж щось робити, людина уявляє кінцевий результат своєї діяльності й ті шляхи, якими його буде досягнуто. Ще до того як виготовити певну річ, вона подумки створює її образ у своїй уяві.

У житті людина створює образи таких предметів, яких у природі не було, немає й бути не може. Такими витворами людської уяви є фантастичні казкові образи русалки, килима-самольота, Змія-Горинича, в яких неприродно поєднані ознаки різних предметів. Проте якими б дивовижними не здавалися продукти людської уяви, в усіх випадках підґрунтям для їх появи є попередній досвід людини, ті враження, що зберігаються в її свідомості.

Уява – це процес створення людиною на основі досвіду образів предметів, яких вона ніколи не сприймала.

До створення нових образів людину спонукають різноманітні потреби, які постійно породжує діяльність, які з'являються з розвитком знань, ускладненням суспільних умов життя, потрібністю прогнозувати майбутнє.

Створення образів уяви завжди пов'язане з певним відхиленням від реальності, виходом за її межі. Це значно розширює пізнавальні можливості людини, забезпечуючи їй здатність передбачувати та витворювати новий світ як середовище свого існування.

Діяльність уяви тісно пов'язана з мисленням.

Орієнтуючи людину під час діяльності, уява створює психічну модель кінцевого та проміжних результатів праці і таким чином сприяє втіленню ідеального образу в матеріальний або ідеальний витвір.

Вибір способу дій, комбінування елементів в образах уяви здійснюються шляхом логічних міркувань, виконання різних розумових операцій, завдяки чому зберігається зв'язок між продуктами людської фантазії і дійсністю, їх дійовий характер. Специфічність випереджального відображення реальності в процесі діяльності уяви виявляється в конкретно-образній формі як яскраві уявлення.

Мислення цю функцію здійснює шляхом оперування поняттями, внаслідок чого в образах уяви забезпечується опосередковане та узагальнене відображення дійсності, що й робить їх реалістичними, життєвими.

Цінність образів уяви полягає в тому, що уява допомагає людині орієнтуватися в проблемних ситуаціях, приймати правильні рішення, передбачати результат своїх дій за умов, коли наявних знань виявляється недостатньо для безпосередньої реалізації потреби пізнання.

Завдяки уяві стають можливими результативна повсдінка і діяльність особистості за умов отримання неповної або непевної інформації.

Зв'язок уяви з об'єктивною дійсністю

В уяві людини завжди є певний відхід за межі безпосередньо даного, певне "відходження" від дійсності. Проте як би далеко не сягало це "відходження", у ньому завжди зберігається зв'язок з реальністю. Немає фантазії, основою якої не було б реальності. Зв'язок з дійсністю можна легко зрозуміти, проаналізувавши різноманітні витвори уяви.

Уявляючи, наприклад, свого майбутнього героя, письменник наділяє його рисами людей, яких він сприймав колись, синтезуючи ці риси в новий образ. Таке саме використання попередніх вражень трапляється й тоді, коли людина уявляє собі описані іншими людьми краєвиди або події, свідком яких вона не була.

За висловом І. М. Сєченова, "витвори уяви – це небачені в світі сполучення бачених вражень". Так, І. Котляревський у своїй "Енеїді" опис пекла подає через предмети і явища, взяті з дійсності (кипляча смола, вогонь, юрбища людей). Небаченим тут є лише сполучування цих елементів.

Без потрібного чуттєвого досвіду, зафіксованого пам'яттю, створення нових образів неможливе.

Чим різноманітніші сприйняття людини, чим багатший її життєвий досвід, тим яскравішими, повнішими й точнішими бувають витворені нею уявлення про предмети, які вона безпосередньо не сприймає.

Важливим у зв'язку уяви з дійсністю є те, що *витвори уяви – це не довільна комбінація окремих елементів, взятих з досвіду.* Створюючи з цих елементів образи нових об'єктів, людина зважає на відомі закономірні зв'язки між предметами. Так, прогнозуючи розвиток подій на підставі аналізу соціальної ситуації, політик враховує логіку та зв'язок чинників, що взаємодіють між собою, об'єктивні тенденції, які вони виявляють.

Створювані письменником персонажі діють так, як вони діяли б і в житті за тих обставин, в які їх поставив автор.

Фантазія, позбавлена рис реальної дійсності, стає безсилою, продукти такої фантазії перетворюються на порожні мрії, прожектерство і можуть завдати шкоди.

Перевтілення образів уяви в дійсність залежить від реальних потреб, спромог та соціального запиту суспільства, що потребує їх. Наявність потрібних умов прискорює втілення образів уяви в життя. Прикладом цього може бути потреба в постійному вдосконаленні засобів обміну інформацією між країнами, континентами, що зумовило появу Інтернету – світової комп'ютерної мережі.

Важливу роль для реалізації образів уяви відіграє те, правдиво чи спотворено відображається дійсність у свідомості людини, в її переконаннях, вольових якостях. Уява тісно пов'язана з практичною діяльністю людей, з їх працею. Співвідносячи витвори своєї фантазії з дійсністю, особистість має можливість пересвідчитися в їх реалістичності, при потребі вдосконалити, зробити більш чіткими, збагатити новими рисами.

Практика завжди є критерієм правильності та суспільної значущості продуктів людської уяви.

Отже, уява – це своєрідна форма відображення людиною дійсності, в якій виявляється активний випереджальний характер пізнання нею предметного світу.

Уява і органічні процеси

Як і всі інші психічні процеси, уява – це функція кори великих півкуль головного мозку. Фізіологічним підґрунтям уяви є утворення нових сполучень тих нервових зв'язків, які виникали раніше в процесі відображення людиною об'єктивної дійсності.

Для виникнення нового образу потрібно:

1) щоб раніше утворені системи зв'язків, їх структура були детерміновані характером раніше сприйнятих предметів;

2) щоб вони розпалися (дисоціація) і утворили нові сполучення відповідно до нових потреб, що актуалізуються в діяльності людини.

Багатство образів фантазії залежить від оригінальності поєднання в новому її продукті рис відомих об'єктів, новизни, нестандартності цих поєднань.

Діяльність уяви тісно пов'язана з емоціями, невіддільними від творення нового образу. Це дає підстави припустити, що механізми процесу уяви відбиваються не лише в корі великих півкуль головного мозку, а і в підкоркових центрах, зокрема в гіпоталамо-лімбічній системі, ушкодження якої призводить до порушення регулятивної функції психіки, пов'язаної з програмуванням поведінки людини.

Експериментально доведено, що імпульси, які надходять з підкоркових відділів мозку, активізують діяльність кори великих півкуль, сприяють створенню плану та програми дій, що має важливе значення для створення нових образів предметів.

Створюючи образи предметів, які виявляються безпосередньо пов'язаними з емоційною сферою особистості, її почуттями, людський мозок може справляти регулювальний вплив на периферійні частини організму, змінювати їх функціонування.

Ще в стародавні часи було помічено, що у деяких людей, переважно в тих, що страждають на істерію, після роздумів про муки, яких за євангельськими текстами зазнав Христос, з'являлися "знаки розп'ятя" на долонях, ступнях ніг у вигляді кривавих плям, виразок. Такі сліди мають назву "стигма" (у перекладі з грецької "рубець", "знак").

Відомі випадки, коли люди, маючи яскраву фантазію, могли змінювати температуру руки, усього тіла, уявляючи в ній (на ньому) кригу або розпечений предмет. Необережно сказане лікарем слово може викликати у вразливого пацієнта реальне відчуття хворобливого стану і вияв відповідних симптомів захворювання.

Хвороби такого походження називаються "ятрогенія". Нетактовне слово вчителя травмує психіку учня, породжує фантастичні страхи, іноді може викликати нервові розлади – дидактогенії.

Специфічним виявом впливу образів уяви на рухову сферу особистості є *ідеомоторні акти.* Дослідження доводять, що коли людина уявляє рух якоїсь частини свого тіла (руки, ноги, тулуба), але не виконує самої дії, то в м'язах, які повинні цей рух здійснити, фіксуються слабкі імпульси, аналогічні тим, які реєструються при реальному виконанні рухів.

На принципі розшифрування ідеомоторних актів ґрунтується ефект "читання думок", коли завдяки надзвичайно тонкій чутливості деякі люди здатні, перебуваючи в контакті з іншою людиною, сприймати слабкі сигнали її ідеомоторних актів і "вгадувати", який предмет та в кого з присутніх сховав реципієнт. Ідеомоторними актами як засобами ідеального моделювання дій, які належить виконати, широко користуються спортсмени, танцюристи та інші.

Тренери рекомендують своїм вихованцям перед виконанням вправи виконати її подумки, уявивши її від початку до кінця. Таке "програмування" поліпшує результати її реального виконання.

Регулювальний вплив мозку на всі органи людського тіла є закономірним явищем. Образи уяви, що формуються в процесі діяльності людини, можуть посилювати цей вплив. У випадках патології мозкової діяльності спостерігаються зміни функції уяви.

Найчастіше такі зміни виявляються в *галюцинаціях,* коли хворий бачить неіснуючий предмет. При цьому образ, який виникає, є настільки яскравим, що людина абсолютно впевнена, що він насправді існує.

Тимчасовий стан галюцинацій викликають наркотики. Надмірне вживання алкоголю може викликати хворобливий стан – *білу гарячку, коли в людини починаються фантастичні марення,* що не узгоджуються з будь-якою життєвою логікою.

Процес створення образів уяви

Створення людиною образів нових об'єктів зумовлене потребами її життя та діяльності. Залежно від завдань, що постають перед нею, активізуються деякі залишки попередніх вражень і утворюються нові комбінації асоційованих зв'язків. Цей процес набуває різної складності залежно від мети, змісту та попереднього досвіду людини.

Найбільш елементарною формою синтезування нових образів є *аглютинація* (від латинського aglutinare – "склеювання"). Це створення образу шляхом поєднання якостей, властивостей або частин різних об'єктів. Такими є, наприклад, казкові образи русалки – напівжінки, напівриби; кентавра – напівчоловіка, напівконя; у технічній творчості

це тролейбус – сполучення рис трамвая та автомобіля, танк-амфібія, що поєднує риси танка і човна, тощо.

Прийомом створення нових образів є *аналогія.*

Суть прийому аналогії полягає в тому, що новостворений образ, який вибудовується, схожий на реально існуючий предмет, але в ньому проектується принципово нова модель явища або факту.

На основі принципу аналогії виникла нова галузь інженерної справи – *біоніка.* Біоніка виокремлює деякі властивості живих організмів, які стають засадовими при конструюванні нових технічних систем. Так було створено багато різноманітних приладів – локатор, "електронне око" тощо.

Нові образи можуть створюватися за допомогою наголошування – акцентування. Цей прийом полягає в навмисному посилюванні в об'єкті певних ознак, які виявляються домінуючими на фоні інших. Малюючи дружній шарж або карикатуру, художник віднаходить у характері або зовнішності людини щось неповторне, притаманне тільки їй, і наголошує на цьому художніми засобами.

Створення нових образів може бути досягнуте шляхом перебільшення (або *применшення)* усіх характеристик предмета. Цей прийом широко використовується в казках, народній творчості, коли герої наділяються надприродною силою (Микита Кожум'яка, Котигорошко) і здійснюють подвиги.

Найбільш складним способом утворення образів уяви є створення типових образів. Цей спосіб вимагає тривалої творчої роботи. Художник створює попередні ескізи, письменник – варіанти твору. Так, малюючи картину "З'явлення Христа народові", художник Іванов зробив близько 200 ескізів.

Уяву в художній творчості можна проілюструвати висловлюванням К. Паустовського: "Кожна хвилина, кожне кинуте мимохіть слово та погляд, кожна глибока або жартівлива думка, кожний непомітний рух людського серця, так само як і літаючий пух тополі або вогонь зірки в нічній воді, – все це крихти золотого пилу. Ми, літератори, видобуваємо їх протягом десятиріч, ці мільйони крихт, збираємо непомітно для самих себе, перетворюємо на сплав і потім із цього сплаву виковуємо свою "Золоту троянду" – повість, роман або поему".

Творчий процес пов'язаний з виникненням багатьох асоціацій, їх актуалізація підпорядкована меті, потребам і мотивам, які домінують в актах творчості.

Великий вплив на створення образів уяви чинить практична діяльність. Доки створений образ існує тільки "в голові", він не завжди зрозумілий до кінця. Втілюючи цей образ у малюнок або модель, людина перевіряє реальність його існування.

Засадовою щодо створення образів уяви є взаємодія двох сигнальних систем. Співвідношення чуттєвого та мовного, образу та слова набуває різного характеру в різних видах уяви, залежно від конкретного змісту діяльності, в яку включається створення образів.

Різновиди уяви

Діяльність уяви може бути охарактеризована з огляду на участь у цьому процесі спеціальної вольової регуляції, залежно від характеру діяльності людини та від змісту створюваних нею образів. Залежно від участі волі в роботі уяви її поділяють на **мимовільну та довільну.**

Мимовільною є така уява, коли створення нових образів не спрямовується спеціальною метою уявити певні предмети або події. Потреба в мимовільному створенні образів постійно актуалізується різними видами діяльності, до яких залучається особистість.

У процесі спілкування співрозмовники уявляють ситуації, події, про які йдеться. Читаючи художню або історичну літературу, людина мимоволі спостерігає реальні картини, які породжує її уява під впливом прочитаного. Мимовільне виникання уявлень тісно пов'язане з почуттями людини. Почуття є потужним генератором яскравих образів уяви в тих випадках, коли вона стривожена через невизначеність очікуваних подій або, навпаки, переживає емоційне піднесення через участь в урочистих подіях, що мають життєво важливе значення для неї.

Почуваючи страх, тривогу за близьких для неї людей, людина малює собі образи небезпечних ситуацій, а готуючись до приємної події, уявляє атмосферу доброзичливості, пошани з боку колег, присутніх.

Прикладом мимовільного виникнення образів уяви є сновидіння. У стані сну, коли свідомий контроль за психічною діяльністю відсутній, залишки різноманітних вражень, що зберігаються в мозку, легко розгальмовуються і можуть сполучатися неприродно і невизначено.

Процес уяви може тривати *довільно,* коли він спрямовується спеціальною метою створити образ певного об'єкта, можливої ситуації, уявити або передбачити сценарій розвитку подій.

Залучення довільної уяви до процесу пізнання зумовлено потребою свідомої регуляції побудови образу відповідно до завдання та характеру виконуваної діяльності. Довільне створення образів має місце головним чином у творчій діяльності людини.

Залежно від характеру діяльності людини її уяву поділяють на творчу та репродуктивну.

Уява, яка супроводжує творчу діяльність і допомагає людині створювати нові оригінальні образи, називається творчою.

Уява, яка супроводжує процес засвоєння вже створеного та описаного іншими людьми, називається **відтворювальною, або репродуктивною.**

Так, у конструктора-винахідника, який створює нову машину, уява – творча, а в інженера, який згідно з усним описом або кресленням створює образ цієї машини, уява репродуктивна.

Творча уява активізується там, де людина віднаходить щось нове – нові способи діяльності, створює нові, оригінальні, вартісні для суспільства матеріальні та духовні витвори.

Продукти творчої уяви, їх багатство і суспільна значущість безпосередньо залежать від знань і життєвого досвіду особистості, її ставлення до діяльності, її соціальної позиції тощо. Важливу роль для творчої уяви відіграє мова, яка є засобом усвідомлення творчого задуму та інструментом аналітико-синтетичної діяльності.

Репродуктивна уява – це процес створення людиною образів нових речей на підставі їх усного опису або графічного зображення.

Потреба в репродукуванні образів дійсності – постійна і актуальна в житті та діяльності людини як свідомої суспільної істоти. Дуже важлива роль репродуктивної уяви для спілкування людей, яке значною мірою зумовило її розвиток. Мовне описування явищ завжди вимагає від людини створення відповідних образів.

Репродуктивна уява потрібна під час читання художньої літератури, роботи з підручниками з географії, біології, анатомії тощо. Образи предметів формуються також на підставі їх графічного опису, наприклад в інженерній справі, при користуванні схемами, картами. Творча уява і репродуктивна уява тісно пов'язані між собою, постійно взаємодіють і переходять одна в одну. Цей зв'язок виявляється в тому, що творча уява завжди ґрунтується на репродуктивній уяві, включає її елементи. З другого боку, складні форми репродуктивної уяви містять елементи творчої. Наприклад, у праці актора втілення сценічного образу є результатом діяльності творчої і водночас репродуктивної уяви.

Залежно від змісту діяльності уява поділяється на **технічну, наукову, художню** та інші різновиди, зумовлені характером праці людини.

Художня уява має переважно чуттєві (зорові, слухові, дотикові та інші) образи – надзвичайно яскраві та детальні. Так, І. Рєпін, малюючи картину "Запорожці пишуть листа турецькому султану", писав: "Голова обертом іде від їхнього гумору та галасу". Флобер говорив, що він гостро відчував у себе в роті присмак миш'яку, коли описував сцену самогубства мадам Боварі. Художнику, письменнику завдяки яскравості чуттєвих образів здається, що вони безпосередньо сприймають те, що зображують у своїх творах.

Для *технічної уяви* характерними є створення образів просторових відношень у вигляді геометричних фігур і побудов, їх легке дисоціювання та об'єднання в нові сполучення, уявне перенесення їх у різні ситуації. Образи технічної уяви найчастіше об'єднуються у кресленнях, схемах, на підставі яких потім створюються нові машини, нові предмети.

Наукова уява знаходить свій вияв під час створення гіпотез, проведення експериментів, узагальнень для створення понять. Фантазія відіграє важливу роль під час планування наукового дослідження, побудови експериментальної ситуації, передбачення ходу експерименту. При побудові наукової системи уява потрібна, щоб доповнити відсутні, не визначені ще ланки в ланцюжку фактів.

Фантазія має велике значення для плідної творчої діяльності вченого. Без фантазії його праця може перетворитися на нагромадження наукових фактів, акумулювання своїх і чужих думок, а не на реальний поступ до нових винаходів, ідей, створення принципово нового в науці.

Особливою формою уяви є *мрія*.

Мрія – це процес створення людиною образів бажаного майбутнього.

Мрія – необхідна умова втілення творчих задумів, коли образи уяви не можуть бути реалізовані негайно з об'єктивних або суб'єктивних причин. За таких обставин мрія стає реальною спонукою, мотивом діяльності, завдяки яким стає можливим завершення розпочатої справи. Без мрії, зауважував Д. І. Писарєв, неможливо було б зрозуміти, яка спонукальна сила змушує людину започатковувати і доводити до кінця великі і виснажливі за обсягом роботи в галузі мистецтва, науки та практичного життя.

Мрія є елементом наукового передбачення, прогнозу та планування діяльності. Ця її функція переконливо виявляється в художній, творчій діяльності, державотворенні, розвитку суспільства. Яскравою ілюстрацією цього є твори Жуля Верна, в яких він геніально передбачив витвори майбутньої технічної думки – підводний човен, гелікоптер.

Мрії можуть бути реальними, дійовими та нереальними, безплідними. Дієвість мрії – потрібна умова втілення творчих задумів людини, спрямованих на реальне перетворення дійсності. Такі мрії в певному розумінні є рушійною силою дій та вчинків людини, надають їй більшої цілеспрямованості в житті, допомагають боротися з труднощами, протистояти несприятливим впливам.

Мрії можуть бути пустопорожніми, безплідними, "маніловськими". Тоді вони дезорієнтують людину, позбавляють її бачення реальних життєвих перспектив, штовхають на шлях примарного задоволення своїх мрійницьких уподобань, роблять нездатною протистояти негараздам реального буття.

Позитивний вплив на життя людини чинить лише активна, творча мрія, вона збагачує життя людини, робить його яскравішим і цікавішим.

Уява і особистість

Діяльність уяви залежить від загальної спрямованості особистості, від усього її психічного життя. Особлива роль у створенні образів уяви належить зацікавленням, потребам, світогляду особистості, що наповнюють її духовний світ. З діяльністю уяви пов'язане формування ряду морально-психологічних якостей особистості – гуманності, чуйності, почуття обов'язку тощо. Зрозуміло, що виявити чуйність може лише людина, яка, знаючи життя та особливості рис характеру іншої людини, здатна уявити її душевний стан у певний момент.

У потужності та яскравості образів уяви виявляються типологічні особливості вищої нервової діяльності. Уява – один із показників, за якими І. П. Павлов поділяв людей на художній або мислительний типи. Художник має справу з образами (зоровими, руховими, слуховими тощо), що свідчить про переважання в його діяльності першої сигнальної системи, образного відображення світу.

Отже, уява не лише впливає на хід психічного життя людини, а й зумовлює формування важливих якостей її особистості.

Формалізована структура змісту теми

Функція уяви: створення образів нових об'єктів – випереджальне відображення реальності.

Механізм уяви: дисоціація життєвих вражень та об'єднання виокремлених елементів у нові комбінації.

Уява

Різновиди уяви	*Прийоми створення образів*
репродуктивна (мимовільна, довільна)	аглютинація
творча (довільна)	схематизація
мрія (довільна)	акцентування
	типізація
	гіперболізація

Запитання для самостійної роботи

1. У чому полягає специфічність відображення дійсності в процесах уяви?
2. Чим зумовлена діяльність людської уяви?
3. Від чого залежить багатство створюваних людиною образів уяви?
4. У чому полягає принципова різниця образів репродуктивної та продуктивної уяви?
5. У чому полягають особливості мрії як різновиду творчої уяви?
6. У чому виявляється зв'язок процесів чуттєвого пізнання і мислення з уявою?
7. Яким є механізм впливу образів уяви на фізіологічні процеси людини?
8. Як пов'язана уява з емоційно-вольовою сферою особистості?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи згодні ви з твердженням, що без уяви неможлива будь-яка практична діяльність людини?
2. Чи завжди уява є частиною діяльності мислення?
3. Чи є уява у тварини?
4. Чи є принципова різниця між уявленнями творчої уяви та галюцинаціями?
5. Чи може яскравість уяви негативно позначитися на психічному житті людини?
6. Чи погодитеся ви з думкою, що мрія – це створення образів уяви, в справдженні яких людина впевнена?
7. Чи може бути уява дитини багатшою, ніж уява дорослої людини?

Завдання та проблемні ситуації

1. Поясніть, у чому полягають головні відмінності уяви від уявлень пам'яті. За якими ознаками це можна встановити?
2. Визначте, які прийоми створення образів уяви використані: винахідником – при конструюванні дирижабля, гідролітака; письменником – при створенні літературного персонажа; художником-карикатуристом – при створенні дружнього шаржу.
3. Поясніть, чому деякі люди, не обізнані з медициною, прочитавши опис того чи іншого захворювання, схильні уявляти, що й вони захворіли саме на цю хворобу, що й у них виявляються симптоми цієї хвороби.

Література

1. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.
2. Заика Е. В. Комплекс игр для развития воображения // Вопр. психологии. – 1993. – № 2.
3. Карандашев Ю. Н. Развитие представлений у детей: Учеб. пособие. – Минск, 1987.
4. Коршунова Л. С. Воображение и его роль в познании. – М., 1979.
5. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
6. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002
7. Натадзе Р. Г. Воображение как фактор поведения. – Тбилиси: Мецереба, 1972.
8. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.
9. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1999.
10. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.
11. Пономарев Я. А. Психология творчества. – М.: Наука, 1976.
12. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
13. Розет И. М. Психология фантазии. – Минск, 1977.
14. Сапогова Э. Э. Операции моделирования как условие развития воображения у дошкольников // Вопр. психологии. – 1993. – №3.

15. Воля

Ключові поняття теми:
воля, мимовільна дія, довільна дія, вольове зусилля, вольова дія, затримка, бажання, потяг, воління, боротьба мотивів, прийняте рішення, сила волі, безвілля, абулія

Поняття про волю

Воля – психічний процес свідомої і цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності та поведінки з метою досягнення бажаної мети.

У вольових діях людина здійснює свою свідому мету. Свідома діяльність – це довільна діяльність. Довільне напруження фізичних сил, довільне сприймання, запам'ятовування, довільна увага тощо – це свідома регуляція, свідоме спрямування фізичних і розумових сил на досягнення свідомо поставленої мети.

Отже, воля є однією з найважливіших умов людської діяльності Воля людини виробилася в процесі її суспільно-історичного розвитку, в трудовій діяльності. Живучи й працюючи, люди поступово навчилися ставити собі певну мету і свідомо досягати її здійснення.

У боротьбі за існування, долаючи труднощі, напружуючи свої сили чи опановуючи себе, людина виробила в собі різні якості волі. Чим важливішими були ті завдання, які мали виконати люди в житті, і чим більше вони їх усвідомлювали, тим активніше вони домагалися їх вирішення.

Вольову діяльність не можна зводити до активності організму й ототожнювати з нею. Активність властива і тваринам. Вони, задовольняючи свої біологічні потреби, пристосовуючись до умов життя, чинять тривалий вплив на навколишню природу, але це відбувається без будь-якого наміру з їхнього боку.

Воля виявляється в зусиллі, у внутрішньому напруженні, яке долає людина, переборюючи внутрішні та зовнішні труднощі, прагнучи діяти або стримуючи себе.

Воля є детермінованим процесом. Детерміністичне розуміння волі підтверджують фізіологічні дослідження І. М. Сєченова і І. П. Павлова. І. М. Сєченов у своїй праці "Рефлекси головного мозку" вказував, що вольові дії причинно зумовлені зовнішніми подразниками. Усі довільні рухи є відображальними, тобто рефлекторними. **Воля – діяльний бік розуму і морального почуття.** І. П. Павлов зазначав, що весь механізм вольового руху – це умовний, асоціативний процес, який підпорядковується всім описаним законам вищої нервової діяльності. Він дійшов висновку що довільні дії, які виникають внаслідок внутрішнього зусилля, зумовлюються тим, що рухова ділянка кори головного мозку водночас є і сенсорною ділянкою, подібно до зорової, слухової тощо.

Сліди, що залишаються в руховій ділянці кори головного мозку внаслідок впливу попередніх подразників, активізуються і можуть стати умовними подразниками для вольових рухів. Механізмом довільних рухів є збудження, що надходять від кори великих півкуль головного мозку.

Кінестетичні клітини кори, вважав І. П. Павлов, пов'язуються з усіма клітинами кори, вони є представниками як зовнішніх впливів, так і внутрішніх процесів організму. Це і стає підставою для довільних рухів.

Довільні дії детерміновані, як і всі інші дії людини, але оскільки вони зумовлені слідами попередніх подразнень у корі головного мозку, то іноді здається, що вони виникають самостійно, без будь-якої причини.

Те, що рухова ділянка кори великих півкуль головного мозку є одночасно і сенсорною ділянкою, відіграє важливу роль у регуляції вольових дій. П. К. Анохін вказував, що під час виконання вольових дій від виконавчого апарату до кори головного мозку надходить інформація про характер дій (зворотна аферентація), де вона порівнюється з уявленням про заплановану дію, випереджаючи її. Таке порівняння виконуваної дії з уявленням про її виконання, яке П. К. Анохін назвав *акцептором дії,* сприяє уточненню рефлекторного акту відповідно до того, чого прагне людина.

Довільні дії та їх особливості

У вольовій діяльності розрізняють довільні та мимовільні дії.

Дія – одна із складових діяльності людини, яка нею умотивовується і відповідає певній меті. Дія завжди спрямована на досягнення певної мети. Цілісна дія (за теорією П. Я. Гальперіна) складається з трьох частин: орієнтувальної основи, процесу виконання і процесу контролю.

Дія – структурна одиниця поведінки, діяльності людини, яка забезпечує її взаємодію з предметним світом. За психологічною будовою дія включає мету, спосіб і умови виконання. За допомогою мети попередньо очікується той результат, якого досягаємо наприкінці дії.

Способи дії служать тому перетворенню предмета, яке приводить до досягнення мети. Умови виконання дії становлять неспецифічні особ-

ливості предмета дії і особливості стану людини в момент виконання дії. За структурою психічної регуляції дія складається з двох основних частин: а) регуляційної, б) виконавчої. Усі дії людина опановує в процесі навчання.

Проблемні ситуації в навчанні розрізняються залежно від того, який компонент дії є невідомим.

Мимовільними діями називають неусвідомлювані дії та рухи. Це насамперед безумовно-рефлекторні рухи, спричинені безумовними подразниками і керовані підкорковими відділами центральної нервової системи. Вони пов'язані із захистом організму від ушкоджень або із задоволенням його органічних потреб.

Мимовільні рухи можуть бути не тільки безумовно-рефлекторними, а й умовно-рефлекторними. Мимовільні рухи не усвідомлюються, а отже, й не контролюються. Найчастіше це буває тоді, коли подразники впливають зненацька, несподівано.

Довільні дії та рухи завжди свідомі. Вони характеризуються цілеспрямованістю та відповідною організованістю. У процесі свідомого виконання завдання рухи контролюються, стають довільними. Навіть мимовільні безумовно-рефлекторні рухи, наприклад, кліпання очима, кашель, дихання та інші, можна довільно регулювати.

У житті людина користується здебільшого не окремими довільними рухами, а довільними діями, що складаються з рухів, пов'язаних у певну систему. Навчаючись читати, писати, грати на музичному інструменті, людина здійснює безліч довільних рухів і дій.

Довільні рухи складніші, ніж мимовільні. Проте, як показали дослідження І. М. Сєченова і І. П. Павлова, принципової різниці в механізмі їх здійснення немає. Довільні рухи, як і мимовільні, мають рефлекторний характер. Довільні дії людини виникають умовно-рефлекторним шляхом з мимовільних рухів. У маленьких дітей усі рухи мимовільні. Але в результаті навчання та виховання діти поступово оволодівають ними, навчаються свідомо контролювати свої рухи і скеровувати їх.

Коли мимовільний рух, що усвідомлюється, здійснюється цілеспрямовано, то він стає довільним. Такі рухи, як постукування пальцями по столу, можуть бути мимовільними, неусвідомлюваними рухами, але вони можуть стати й довільними, якщо це робиться навмисно, з певною метою, наприклад, щоб відбивати такт, співаючи або навчаючись музики.

З другого боку, кожний довільний рух в результаті багаторазового повторення стає настільки звичним, що ми виконуємо його автоматично, не зосереджуючи на ньому уваги навмисно. Наприклад, навчаючись письму чи музиці, людина кожний порух рукою виконує свідомо, а навчившись писати або грати на музичному інструменті, вона робить ці рухи вже автоматично, мимовільно.

Рухи і дії зумовлюються зовнішніми подразниками. Внаслідок операцій з предметами в корі великих півкуль головного мозку людини виникають уявлення не лише про речі зовнішнього світу, а й про оперування ними, про рухи власного тіла. Активізація слідів рухових уявлень неминуче приводить до рухів тих чи інших органів тіла.

Отже, рух і діяльність цих органів зумовлені не тільки зовнішніми подразниками, що впливають на нас безпосередньо, а й викликаються збудженням в корі великих півкуль головного мозку внаслідок залишків попередніх зовнішніх подразнень, які є основою уявлень, думок, переконань тощо.

У процесі розвитку людина навчилася не тільки *довільно діяти, а й довільно припиняти свої дії.*

Довільно діючи і довільно припиняючи свої дії, людина таким чином регулює свою власну діяльність і поведінку.

Важливу роль у здійсненні вольових актів відіграє мовлення. І. П. Павлов зазначав, що слова нашої мови пов'язані з усіма зовнішніми подразненнями, які надходять до кори великих півкуль головного мозку. Саме тому мова може спричинювати всі ті дії організму, що їх зумовлюють ці подразнення. Слово, замінюючи конкретні подразники, відіграє таку саму роль, як і сигнали першої сигнальної системи, зумовлюючи потрібні рухи та дії. Таким чином, здійснення вольових рухів та дій ґрунтується на взаємодії першої та другої сигнальних систем.

Друга сигнальна система, мовлення, у складній вольовій діяльності відіграє провідну роль. Вона є основою свідомого керування людини своєю діяльністю.

Але мовленнєві сигнали стають засобом довільної діяльності не тоді, коли слово просто виконує роль зовнішнього подразника, а тоді, коли воно стає засобом внутрішнього аналізування цього подразника. У таких випадках аналіз стає предметом внутрішнього мовлення. Унаслідок такого аналізу подразника внутрішнє мовлення, або, за висловлюванням І. П. Павлова, мовлення "наодинці з собою", виконує роль внутрішнього, центрального "пускового сигналу" для вольових дій, тобто тих, "що надходять з кори великих півкуль головного мозку".

Слово як сигнал зумовлює цілеспрямовані дії: одні з них затримуються, гальмуються, а другі спрямовуються на досягнення мети. Мовлення є важливим чинником розвитку довільних рухів і дій.

Аналіз складної вольової діяльності

Вольову діяльність людини визначає свідомо сформульована мета.

Діючи, людина ставить завдання, планує його виконання, добирає засоби його розв'язання. Щоб успішно навчатися, людина повинна усвідомлювати мету навчання, свої шкільні завдання, вміти організувати їх виконання, бути наполегливою.

Кожна вольова дія чимось мотивується.

Мотив – це рушійна сила, яка спонукає людину до діяльності, до боротьби за досягнення мети. Мотивами діяльності є людські потреби, почуття, інтереси, усвідомлення необхідності діяти.

Чіткість мети, розуміння справи, усвідомлення завдання, його важливість завжди породжують силу, енергію і рішучість дій. Чим більшого суспільного значення набуває завдання, тим більшу енергію та завзяття люди докладатимуть до його здійснення. Пристрасне захоплення своєю справою спонукає людей до творчої праці.

Вольова діяльність буває **простою та складною.**

Проста вольова діяльність – це діяльність, яка для свого здійснення не вимагає особливого напруження сил і спеціальної її організації. Вона характеризується безпосереднім переходом бажання в рішення і здійснення цього рішення.

Наприклад, захотівши пити, людина відразу наливає води в склянку і п'є; якщо їй холодно, вона вдягає пальто тощо. Ці дії не вимагають складних засобів для їх виконання.

Складна вольова діяльність вимагає значного напруження сил, терплячості, наполегливості, вміння спрямувати себе на виконання дії. Так, людина, розв'язуючи математичні задачі, щоб досягти бажаного успіху, повинна здійснювати низку вольових дій.

Складність вольової діяльності залежить від складності завдання, на виконання якого вона спрямована.

Воля людини виявляється в подоланні не лише зовнішніх труднощів, що неодмінно виникають у процесі виконання різних видів діяльності, а й внутрішніх, спричинених, наприклад, бажаннями, які суперечать поставленим завданням, втомою тощо. Подолання внутрішніх труднощів вимагає самоопанування та усвідомлення необхідності виконати те чи інше завдання.

Прагнення людини іноді виявляється у формі потягів.

Як правило, потяги бувають невиразними, мало усвідомленими. Людина кудись поривається, але чого саме їй забажалося, вона чітко не усвідомлює. Наявність прагнень, що виявляються лише у формі потягів, – недостатня умова для цілеспрямованої вольової діяльності.

Усвідомлюючи свої потяги, людина в такий спосіб перетворює їх на бажання. Бажаючи чогось, людина вже має більш або менш чітке уявлення про мету свого прагнення, напрям своєї діяльності.

Проте, усвідомивши мету своєї діяльності, людина може ще не бачити того шляху, яким треба йти, щоб успішно її здійснити, не маючи засобів для її досягнення. Накреслюючи потрібні шляхи та засоби, людина глибше усвідомлює свої прагнення. Глибоко усвідомлене прагнення дає змогу людині виразніше уявити не тільки мету діяльності, а й шляхи та засоби її завершення, зумовлює воління, активне бажання.

Воління передує власне дії, яка завершує вольовий акт.

Однак так трапляється не завжди. Іноді людина вагається: діяти чи ні. У такому випадку має місце той особливий, проміжний стан у розвитку вольового акту, який називається *боротьбою мотивів.* Цей стан виникає тоді, коли в людини є суперечливі бажання – одні спонукають її до певної дії, а другі перешкоджають їй.

Наприклад, людину роздирають суперечливі бажання: взятися за виконання завдання чи піти в кіно. Під час цієї боротьби мотивів людина приймає певне рішення. Воно є наміром діяти або наміром відмовитися від виконання дії.

Рішення, що є глибоко усвідомленим, перетворюється на дію.

Виконання дії починається з її планування, з організації засобів, потрібних для здійснення завдання, і закінчується її завершенням. Так, людина, вирішивши сконструювати радіоприймач, вивчає структуру радіоприймачів, креслить схему, дістає потрібні для радіоприймача деталі й нарешті монтує його. Так закінчується прийняте рішення.

Успіх вольового акту залежить від вольових якостей людини, глибини усвідомлення завдання, інтересу, а також від знань, умінь і навичок діяти, без яких успішне досягнення мети неможливе. Уміння, звичні дії роблять вольові дії чіткішими та більш організованими, сприяють швидкому та успішному їх виконанню.

Будь-яка дія має успіх, якщо стає звичною. Навички та звички сприяють легшому подоланню труднощів та успішному завершенню дії,

Головні якості волі

Цілеспрямованість – одна з найважливіших вольових якостей особистості. Вона визначається принциповістю та переконанням людини і виявляється в глибокому усвідомленні нею своїх завдань і необхідності їх здійснювати. Цілеспрямованість виявляється в умінні людини керуватись у своїх діях не випадковими прагненнями, а постійними переконаннями, принципами.

Цілеспрямованість і принциповість особистості – підґрунтя її сильної волі.

Люди без чіткої цілеспрямованості, котрі не мають міцних переконань, сталих принципів, якими б вони керувалися в своїй діяльності, часто-густо залежать від випадкових бажань, підпадають під вплив інших людей. Поведінка нецілеспрямованих і непринципових людей характеризується слабкою волею. Без стійкого переконання та принципової спрямованості поведінки в людини не може бути й сильної волі.

Важлива вольова якість людини – її ініціативність, тобто здатність самостійно ставити перед собою завдання і без нагадувань і спонукань інших здійснювати їх.

Ініціативність людини характеризується дійовою активністю. Замало виявити ініціативу, беручись за виконання завдання; треба його розв'язати, закінчити. Це можливо лише за належної активності дій.

Істотними рисами волі людини є також рішучість, витриманість і наполегливість. Ці якості виявляються в умінні своєчасно та свідомо приймати рішення, особливо в складних обставинах, у гальмуванні негативних прагнень і дій, у здатності людини перемагати труднощі, що виникають на шляху до досягнення мети. Ці риси людини допомагають їй доводити до кінця кожну розпочату справу, долаючи всі перешкоди, які трапляються впродовж її виконання.

Великі справи, визначні наукові винаходи можливі лише за умови наявності цих рис.

Наполегливість людини слід відрізняти від такої її риси, яка називається впертістю.

Впертість – це необґрунтований, нічим не виправданий вияв волі, коли людина наполягає на своєму недоцільному бажанні, незважаючи на обставини. Упертість є виявом не сили, а певніше слабкості волі. Приймаючи рішення, вперта людина заперечує розумні докази, не зважає на інтереси інших, суспільні інтереси і своїми діями часто-густо завдає їм шкоди.

Упертість – негативна риса людини, тому треба вживати заходів щодо її усунення.

Важливою вольовою якістю людини є й самостійність. Самостійність волі виявляється в здатності людини критично ставитися до вчинків і дій, як своїх власних, так і сторонніх, не підпадати під негативний вплив інших.

Самостійність – це результат високої принциповості людини, її ідейності та моральної витримки.

Навіюваність – це якість людини, протилежна самостійності. Навіюваність виявляється в тому, що людина легко підпадає під вплив інших людей. Навіюваність притаманна тим людям, які не мають власної думки, непорушних принципів, їх переконання постійно змінюються. Вони некритично наслідують інших, вагаються між суперечливими твердженнями, легко сприймають чужі погляди, але згодом і ці погляди змінюють на інші.

Люди, які легко піддаються навіюванню та самонавіюванню, – це люди із слабкою волею.

Важливою вольовою рисою людини є самовладання. Воно виявляється в здатності людини себе опановувати, скеровувати свою поведінку та свою діяльність.

Самовладання – важлива риса особистості, яку ми називаємо *мужністю*. Володіючи собою, людина сміливо береться за виконання відповідального завдання, навіть коли знає, що його виконання пов'язане з небезпекою для неї або навіть загрожує її життю. Самовладання – одна з умов дисциплінованої людини.

Відсутність самовладання робить людину нестриманою, імпульсивною. Люди, які не здатні себе опановувати, легко підпадають під вплив почуттів, часто порушують дисципліну, пасують перед труднощами, впадають у розпач.

Своєрідним виявом відсутності волі особистості є *конформізм*. Суть його в тому, що людина хоча і має власну думку, але легко її змінює під тиском групи, виявляє свою залежність від стороннього впливу, не обстоює своїх переконань.

Як показали дослідження, конформним особам властиві негнучкість психічних процесів, бідність ідей, знижена здатність володіти собою, поверхове уявлення про себе, їм бракує віри в себе, вони виявляють більшу пасивність, навіюваність і залежність від інших.

Сукупність позитивних якостей волі, властивих людині, зумовлює її силу волі. Як позитивні, так і негативні якості волі не є вродженими. Вони розвиваються протягом життя та діяльності.

Слабка воля, причини цього і шляхи подолання

Відсутність волі так чи інакше виявляють різноманітні фізичні та розумові дії. Характерними її ознаками є зниження рівня загальної активності, психічна млявість, вагання в тих випадках, коли необхідно діяти.

Люди, воля яких слабка, здебільшого не закінчують розпочатої справи, нездатні долати навіть незначні труднощі, відкладають справу надалі. Вони легко відволікаються від важливої діяльності, беруться за дрібні, непотрібні завдання. Вони не мають постійних зацікавлень, цілеспрямованих інтересів, самостійності і критичного ставлення до себе та оточення.

Ці люди не мають власної думки, легко підпадають під вплив інших, легко піддаються навіюванню та самонавіюванню, внаслідок чого не впевнені у своїх діях. Вони здебільшого не виявляють ініціативи, хоча і певною мірою компетентні. Вони не здатні стримувати свої бажання, долати власні емоційні стани – гнів, страх, афекти.

В екстремальних обставинах вони розгублюються, стають безпорадними. Вони мрійники, і хоча часом подають цікаві пропозиції, проте не реалізують їх.

Слабка воля – це ознака конформності особистості, яка схильна уникати самостійних рішень, пасивно сприймає погляди інших, пристосовується до певних стандартів поведінки.

Випадки хворобливо слабкої волі мають назву "абулія".

Ослаблення волі зумовлюється багатьма причинами. У деяких випадках його спричиняють органічні або функціональні порушення діяльності кори великих півкуль головного мозку, особливо лобових його ділянок, що виявляється в дисоціації, роз'єднаності образів дії та рухів, пасивності ідей, уявлень.

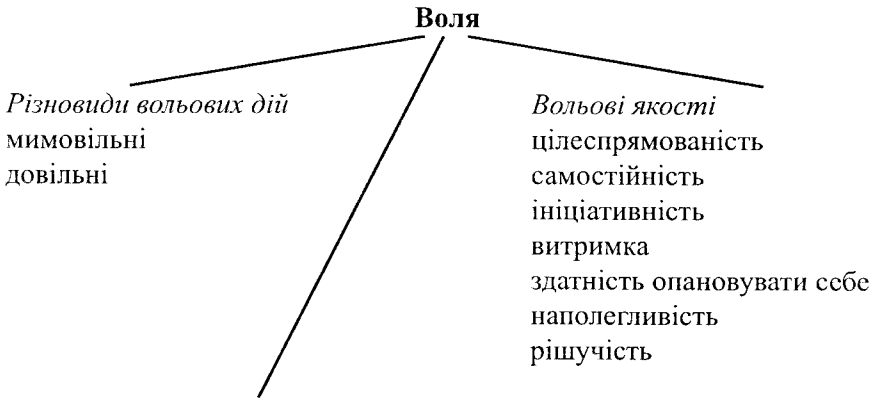
Причиною цього є різні хвороби і особливо вживання алкоголю, наркотиків, які є причиною пасивності розумової діяльності, порушення гальмівної функції кори великих півкуль головного мозку, внаслідок чого активізуються підкоркові процеси, зокрема емоції.

Але слабкість волі типу класичної "обломовщини", "маніловщини" зумовлена здебільшого вихованням. Обмеженість рухів і діяльності дітей, прагнення в усьому їм допомагати виховують їх пасивними. Надмірне опікування приводить дитину до того, що пасивність стає її звичкою, яку важко здолати в старшому віці.

Формування у дітей працьовитості, залучення до праці, спонукання закінчувати розпочату справу є найважливішими засобами подолання слабкої волі. Фізичне виховання, спорт, різноманітні види змагання значною мірою сприяють розвиткові активності, самовладання, сильної волі.

Формалізована структура змісту теми

Функція волі: свідома регуляція психічної активності особистості. **Механізм волі:** зумовленість свідомою метою регулювати рухи, дії, вчинки і діяльність.

Структура складної вольової дії

потяг (неусвідомлене бажання)

бажання (усвідомлене прагнення до предмета)

воління (усвідомлене прагнення до предмета, коли того вимагає мета і засоби її досягнення)

боротьба мотивів (зіткнення суперечливих спонук при добиранні мети і способів дії)

прийняття рішення дія (реалізація рішення, подолання об'єктивних і суб'єктивних труднощів)

Запитання для самостійної роботи

1. У чому виявляються головні функції волі?
2. У чому полягає істотна відмінність між довільною та мимовільною дією?

3. Що таке вольове зусилля та якими чинниками воно зумовлюється?

4. Що таке сила волі і чим вона зумовлюється?

5. Якими є головні етапи розвитку складної вольової дії?

6. Чим у психологічному значенні відрізняються поняття "бажання" та "воління"?

7. Які причини можуть викликати боротьбу мотивів?

8. Що може впливати на прийняття людиною рішення?

9. Які чинники, на вашу думку, справляють найбільший вплив на розвиток волі людини?

10. У чому полягає слабкість волі і які її причини?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи є будь-яка свідома дія вольовою?

2. Чи завжди довільна дія потребує вольового зусилля?

3. Чи завжди дія-затримка може бути характеристикою сильної волі?

4. Чи є закономірний зв'язок між високою свідомістю особистості та силою її волі?

5. Чи завжди реальна ситуація діяльності вимагає наявності всіх етапів складної вольової дії?

6. Чи можна стверджувати, що боротьба мотивів як етап вольової дії зумовлена впливом як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників?

7. Чи можна стверджувати, що праця людини була головним джерелом формування її волі?

8. Чи є впертість ознакою сильної волі?

Завдання та проблемні ситуації

1. У житті трапляється так, що в людини, яка прийняла рішення, виникають сумніви в його правильності, і вона не виконує його. Чим пояснити виникнення таких протиріч? Про які особливості волі особистості це свідчить?

2. Добре відомо, що коли людині, котра навчається їздити на велосипеді, сказати, що зараз вона впаде, то вона й справді падає. Які механізми волі спрацьовують у цьому випадку?

3. Іноді дорослі, спілкуючись з дітьми, вживають такі висловлювання: "У тебе, як завжди, в голові тільки дурниці", "Я нічого доброго від тебе і не чекав". Чи завжди такі зауваження можуть дати позитивний ефект? На формування яких якостей дитини це впливає?

4. В яких випадках оцінювання вчинків людини може стимулювати її волю?

5. Які прийоми роботи над собою можуть сприяти формуванню вольових якостей?

Література

1. Высоцкий А. И. Волевая активность школьников и методы ее изучения: Учсб. пособие. – Челябинск, 1979.

2. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.

3. Ковалев А. Г. Личность воспитывает себя. – М.: Знание, 1983.

4. Котирло В. К. Развитие волевого поведения дошкольников. – К.: Рад. школа, 1971.

5. Ладанов И. Д. Управление стрессом. – М., 1989.

6. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

7. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002

8. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.

9. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1999.

10. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.

11. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.

12. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.

13. Селиванов В. П. Воля и ее воспитание. – М.: Знание, 1976.

14. Прохоров А. О. Саморегуляция психических состояний в учебной и педагогической деятельности // Вопр. психологии. – 1991. – №4.

15. Экспериментальные исследования волевой активности. – Рязань, 1986.

16. Темперамент

Ключові поняття теми:

темперамент, тип вищої нервової діяльності, сила нервових процесів, рухливість нервових процесів, врівноваженість нервових процесів, екстравертність, інтровертність, сенситивність, реактивність, пластичність, ригідність, резистентність

Поняття про темперамент

На фоні загальнолюдських фізичних і психічних особливостей у кожної людини помітно вирізняються притаманні лише їй індивідуальні особливості, які впливають на її життя, поведінку, діяльність.

Індивідуальні особливості будови тіла – це конституція організму, його фізіологічні процеси: гуморальні, ендокринні, нервові. У кожному окремому організмі ці процеси відбуваються своєрідно, хоча здебільшого у всіх людей вони мають багато спільного, що зумовлене антропогенезом, тобто походженням і розвитком людини.

Психічні індивідуальні особливості – темперамент людини – виявляються в різній швидкості реакцій, у порогах чутливості, властивостях уваги, пам'яті, у спостережливості, кмітливості, інтересах. Особливо яскраво відрізняються люди за своїми індивідуальними здібностями – музичними, образотворчими, спортивними, художньо-літературними.

Індивідуально-психологічні особливості – це неповторна своєрідність психіки кожної людини. Природною передумовою індивідуальних особливостей людини є передусім спадкові та вроджені біологічні особливості будови та функцій організму.

Дитина народжується з властивими їй конкретними задатками, на ґрунті яких протягом життя залежно від умов виховання розвиваються й формуються притаманні певному індивіду будова та функції організму, власне психічне буття.

Проте вроджені біологічні особливості не визначають фатально індивідуальні якості особистості. Багатьма спеціальними психологічними та фізіологічними дослідженнями доведено, що вроджене змінюється залежно від умов життя і виховання.

І. П. Павлов у відомій "Відповіді фізіолога психологам" підкреслював, що завдяки надзвичайно великій пластичності вищої нервової діяльності ніщо в ній не залишається незмінним, непіддатливим, а все завжди може бути досягнуте, замінене на краще, аби тільки були створені відповідні умови.

Індивідуальні особливості людини слід відрізняти від вікових особливостей, яких людина набуває впродовж дозрівання або старіння організму. Індивідуальні якості, наприклад швидкість реакцій, міра активності, вразливості тощо, виявляються незалежно від віку без особливих змін.

Водночас з віком під впливом умов життя та виховання індивідуальне досить своєрідно, яскраво виявляється в пізнавальній діяльності, емоційно-вольовій активності, рисах характеру, інтересах, що дає підстави вважати людину більш або менш здібною, емоційно вразливою або "товстошкірою", вольовою чи слабкою, сміливою чи боязливою.

На деяких етапах вікового розвитку, наприклад у підлітковому віці, трапляється так, що вікові та індивідуальні особливості людини важко диференціювати. Імпульсивність, нестриманість, вразливість підлітків, якщо не зважати на обставини, в яких вони виявляються, легко витлумачити як вияв індивідуальних рис і вікових особливостей.

У навчально-виховній роботі важливо відрізняти вікові особливості від індивідуальних, щоб правильно визначити необхідні виховні заходи.

Індивідуальні особливості особистості найяскравіше виявляються в темпераменті, характері та здібностях, пізнавальній, емоційно-вольовій діяльності, потребах та інтересах. Особливості їх вияву залежать від виховання дитини. Індивідуальні риси характеру, як свідчать дослідження, досить яскраво виявляються вже в дошкільному віці.

У навчально-виховній роботі особливо важливим є індивідуальне ставлення до дітей. А. С. Макаренко радив вихователям завжди пам'ятати, що люди являють собою дуже різноманітний матеріал для виховання, і було б неймовірним верхоглядством намагатися "втиснути" його в загальний для всіх еталон.

Індивідуальні відмінності між людьми вивчає диференційна психологія. Психологія праці, мистецтва, навчання та виховання, застосування психологічних закономірностей завжди вимагають попереднього пізнання індивідуальних відмінностей між людьми. Без таких знань неможливо готувати молодь до праці, до свідомого обирання професії.

Діяльність і поведінку людини зумовлюють не лише соціальні умови життя, а й індивідуальні особливості її психофізичної будови. Це виразно виявляє і темперамент особистості.

Темперамент (від лат. *tempera* – змішувати в належних співвідношеннях, підігрівати, охолоджувати, уповільнювати, керувати) **характеризує динамічний бік психічних реакцій людини – їх темп, швидкість, ритм, інтенсивність.**

Однакові за змістом і метою дії кожна людина виконує по-своєму, індивідуально. Одні реагують активно, жваво, глибоко емоційно, довго переживають вплив подразника, а другі – спокійно, повільно, швидко забуваючи про те, що на них впливало.

Є люди, які надмірно афективно реагують на події, на ставлення до них – спалахують гнівом, діють агресивно, а другі в таких випадках виявляють боязкість, не чинять жодного опору тоді, коли цього вимагає ситуація.

Темперамент – індивідуальна особливість людини, що виявляється в її збудливості, емоційній вразливості, врівноваженості та швидкості перебігу психічної діяльності.

Індивідуальні особливості реагування на різноманітні обставини дали підстави поділити людей на кілька груп, вирізнити за типами їх темпераменту.

Вчення про темперамент започатковане видатним давньогрецьким лікарем і філософом Гіппократом. Він та його послідовники (римський лікар Гален та ін.) обстоювали гуморальну теорію (від лат. *humor* – рідина, соки організму: кров, флегма, жовч), згідно з якою ознаки темпераменту зумовлює переважання в організмі певної рідини. Гіппократ вважав, що життєдіяльність організму визначається співвідношенням крові, жовчі та слизу (лімфи, флегми).

На підставі цих припущень сформувалося вчення про чотири типи темпераменту: сангвінічний (від лат. *sanguis* – кров, перевага в організмі крові), флегматичний (від грецьк. *phlegma* – слиз, перевага в організмі слизу), холеричний (від грецьк. *chole* – жовч, перевага в організмі жовчі) та меланхолійний (від грецьк. *melas* – чорний, похмурий та *chole* – жовч, перевага в організмі чорної жовчі). Сьогодні це вчення цікаве тільки з історичної точки зору.

Але характерні риси темпераменту, описані Гіппократом, досить точно визначають особливості окремих типів темпераменту. І. П. Павлов, розглядаючи проблему темпераменту, писав, що геніальний спостерігач людини Гіппократ, класифікуючи темпераменти, підійшов до істини найближче.

Німецький філософ І. Кант, поділяючи погляди на темперамент представників гуморальної теорії, вперше дав своєрідну психологічну характеристику темпераментів. Він вважав, що флегматикам властиві недостатньо розвинені моральні почуття, а меланхолікам – справжня доброчинність; у холериків найбільш розвинене почуття честі, а в сангвініків – почуття прекрасного. Але Кант, тлумачачи темперамент, плутав його з рисами характеру.

Вчений, лікар і педагог П. Ф. Лесгафт пояснював темперамент особливостями кровообігу, які залежать від діаметра отвору, товщини й гнучкості стінок судин. Калібр судин і товщина їхніх стінок, на думку Лесгафта, зумовлюють швидкість і силу кровообігу. Невеликому діаметру судин, вважав Лесгафт, відповідає сангвінічний темперамент, а великому отвору та товстим його стінкам – меланхолійний; флегматичний темперамент зумовлюється великим отвором і тонкими стінками судин.

Німецький психіатр Е. Кречмер обстоював залежність психічної будови особистості від будови (конституції) тіла. Він запропонував класифікацію типів конституції (пікнічний, астенічний, атлетичний, диспластичний) і вважав, що кожному з них властивий свій темперамент.

Гуморальна та морфологічна теорії темпераменту мають серйозні недоліки. Вони обстоюють як першооснову темпераменту фізіологічні системи організму, які не мають для цього необхідних властивостей.

Крім того, ці теорії *не враховують відмінностей темпераменту здорового та хворого організму,* пояснюють відмінності темпераменту лише дією біологічних чинників, а тому не все виявляють в його сутності. Але цілком ігнорувати ці теорії в поясненні виявів темпераменту не можна.

Відомо, що порушення функції гуморальної та ендокринної систем організму зумовлюють розвиток деяких видів психопатії, що впливають на особливості типів темпераменту. Це, зокрема, шизофренічні, маніакально-депресивні психози, невмотивовані настрої, психастенії та ін.

Типи темпераментів

У сучасній психології користуються гіппократівською класифікацією типів темпераменту: сангвінік, холерик, флегматик і меланхолік. Кожному з цих типів властиві своєрідні психологічні особливості.

Сангвініку притаманні досить висока нервово-психічна активність, багатство міміки та рухів, емоційність, вразливість, лабільність. Разом з тим емоційні переживання сангвініка здебільшого неглибокі, а його

рухливість при незадовільних виховних впливах є причиною недостатньої зосередженості, похапливості, а то й поверховості.

Для холерика характерний високий рівень нервово-психічної активності та енергії дій, різкість і стрімкість рухів, сильна імпульсивність та яскравість емоційних переживань. Недостатня емоційна і рухова врівноваженість холерика може виявитися, за умови відсутності належного виховання, в нестриманості, запальності, нездатності контролювати себе в емоціогенних обставинах.

Флегматик характеризується порівняно низьким рівнем активності поведінки, ускладненням переключення, уповільненістю і спокійністю дій, міміки і мовлення, рівністю, постійністю та глибиною почуттів і настроїв.

Невдале виховання може сприяти формуванню у флегматика таких негативних рис, як млявість, збідненість і слабкість емоцій, схильність до виконання лише звичних дій.

Меланхоліку властивий низький рівень нервово-психічної активності, стриманість і приглушеність моторики та мовлення, значна емоційна реактивність, глибина і постійність почуттів, але слабкий їх зовнішній вияв. За умови недостатньої вихованості в меланхоліка можуть розвинутися такі негативні риси, як хвороблива емоційна вразливість, замкнутість, відчуженість, схильність до тяжких внутрішніх переживань, які виявляються і за неістотних життєвих обставин.

Зв'язок типів темпераменту та типів вищої нервової діяльності стисло можна подати у вигляді таблиці.

Таблиця 16.1

Зв'язок типів темпераменту та типів вищої нервової діяльності

Тип темпераменту	Сила	Врівноваженість	Вид нервової діяльності
Холерик	Сильний	Неврівноважений	Рухливий
Сангвінік	Сильний	Врівноважений	Рухливий
Флегматик	Сильний	Врівноважений	Малорухливий
Меланхолік	Слабкий	Неврівноважений	Інертний

Головні властивості темпераменту

Темперамент як динамічна характеристика психічної діяльності особистості має свої властивості, які позитивно або негативно впливають на його повсдінку. Розрізняють такі головні властивості темпераменту, як **сенситивність, реактивність, пластичність, ригідність, резистентність, екстравертність та інтровертність.**

Сенситивність – міра чутливості до явищ дійсності, що мають стосунок до особистості. Незадоволення потреб, конфлікти, соціальні події в одних людей спричинюють яскраві реакції, страждання, а другі ставляться до них спокійно, байдуже.

Відомий психолог Б. Г. Ананьєв вважав, що сенситивність пов'язана з орієнтувальною рефлекторною діяльністю і є складовою структури темпераменту. Є підстави вважати, що існують не лише окремі різновиди чутливості як потенційні властивості окремих аналізаторів, а й загальний для певної людини спосіб чутливості, що є властивістю сенсорної організації людини загалом.

Сенситивність, на його думку, являє собою загальну, порівняно постійну особливість особистості, яка є характерною ознакою типу нервової системи людини і яка впливає на схильність людини до різних видів діяльності.

Реактивність – це особливість реагування особистості на різноманітні подразники, що впливає на темп, силу та форму відповіді, а найяскравіше – на емоційну вразливість, і відбивається на ставленні особистості до навколишньої дійсності та до самої себе. Бурхливі реагування на успіх або невдачі в будь-якій діяльності позначаються на різних особливостях темпераменту.

Реактивність як особливість темпераменту яскраво виявляється при психічних травмах – у реактивній депресії (пригніченість, загальмованість рухів та мовлення), в афективно-шокових реакціях (реагування на катастрофи, аварії, паніка), характерними для яких є або безладна рухова активність, або повна загальмованість, ступор.

Пластичність виявляється в здатності швидко пристосовуватися до обставин, що постійно змінюються. Певні сторони психічної діяльності перебудовуються або компенсуються завдяки пластичності вищої нервової діяльності. Слабкість, неврівноваженість або недостатня рухливість типу нервової системи за належних умов життя та виховання набувають позитивних якостей.

Ригідність – особливість, протилежна пластичності, це складність або нездатність перебудовуватися при виконанні завдань, якщо цього вимагають обставини. У пізнавальній діяльності ригідність виявляється в повільній зміні уявлень при зміні умов життя, діяльності; в емоційному житті – в загальмованості, млявості, нерухливості почуттів; у

поведінці – в негнучкості, інертності мотивів поведінки та моральностичних вчинків за всієї очевидності їх недоцільності.

Резистентність – міра здатності чинити опір негативним або несприятливим обставинам. Досить яскраво ця особливість виявляється в умовах стресу, при значній напруженості в діяльності. Одні люди здатні чинити опір найскладнішим умовам діяльності або обставинам, що несподівано склалися (аварії, конфлікти, асоціальна бравада), а другі розгублюються, легко відступають, не здатні продовжувати роботу, хоча за звичайних умов з ними цього не трапляється, незважаючи на втому, на важкі умови праці.

Екстравертність та інтровертність. Спрямованість реакцій та діяльності особистості назовні, на інших – це екстравертність, а на самого себе, на свої внутрішні стани, переживання, уявлення – інтровертність. Вважають, що екстраверсія та інтроверсія як властивості темпераменту – це вияви динамічних, а не змістовних сторін особистості.

Екстравертованим типам властива сила і рухливість нервових процесів і у зв'язку з цим імпульсивність, гнучкість поведінки, ініціативність. У інтровертованого типу переважають слабкість та інертність нервових процесів, замкнутість, схильність до самоаналізу, тому вони мають проблеми щодо соціальної адаптації.

Фізіологічні основи темпераменту

Вчення І. П. Павлова про типи нервової системи та вищої нервової діяльності спричинило істотні зміни наукового тлумачення темпераменту. Поєднання різної міри вияву сили, врівноваженості та рухливості процесів збудження та гальмування дало підставу виокремити чотири головні типи нервової системи, а саме:

1. Сильний, врівноважений, але рухливий – жвавий тип.
2. Сильний, врівноважений, інертний – спокійний, але малорухливий тип.
3. Сильний, неврівноважений тип з переважанням збудження над гальмуванням – збудливий, нестриманий тип.
4. Слабкий тип.

Цю типологію нервової системи І. П. Павлов пов'язував з темпераментом. Вживаючи термінологію Гіппократа щодо темпераментів, він писав, що сангвінік – палкий, врівноважений, продуктивний тип, але лише тоді, коли в нього є багато цікавих справ, які його збуджують.

Флегматик – врівноважений, наполегливий, продуктивний працівник.

Холерик – яскраво бойовий тип, задерикуватий, легко й швидко збуджується.

Меланхолік – помітно загальмований тип нервової системи. Для нього кожне явище в житті стає гальмівним агентом, він недовірливий, в усьому бачить погане, небезпечне.

Холеричний і меланхолійний темпераменти І. П. Павлов розглядав як крайні, в яких несприятливі ситуації та умови життя можуть викликати психопатологічні вияви – неврастенію в холерика та істерію в меланхоліка. У золотій середині, за висловом Павлова, перебувають сангвінічний та флегматичний темпераменти – їх врівноваженість є виявом здорової, по-справжньому життєздатної нервової системи.

Але пояснювати природу темпераменту з позицій типологічних особливостей нервової системи недостатньо.

Центральна нервова система функціонує у взаємозв'язку з ендокринною та гуморальною системами організму. Гіпофункція щитовидної залози, наприклад, спричиняє млявість, монотонність рухів, а гіперфункція мозкового придатка спричиняє зниження імпульсивності, вповільнення рухової реакції. Діяльність статевих залоз – статеве дозрівання, старіння, кастрація – помітно позначається на функціях усього організму, в тому числі й на особливостях темпераменту. Невмотивовані вчинки підлітків – це динамічні вияви темпераменту під впливом статевого дозрівання.

Вплив темпераменту на діяльність людини

Діяльність (трудова, навчальна, ігрова) вимагає не лише певного рівня знань і рівня розумового та емоційно-вольового розвитку людини, а й наявності певних типологічних особливостей нервової системи, а отже, й темпераменту.

Залежно від змісту та умов діяльності сила, врівноваженість і рухливість нервової системи (темпераменту) людини виявляються по-різному, відіграють позитивну або негативну роль. Коли необхідна значна працездатність, витривалість, краще виявляє себе сильний тип нервової системи, а де потрібно виявити співчутливість, лагідність, там краще впорається слабкий тип нервової системи.

Неврівноваженість холерика йому шкодить, коли потрібні витриманість, терплячість. Надмірно повільний темп рухів, повільне, моно-

тонне мовлення флегматика не сприяє успіху діяльності, яка вимагає значної рухливості, швидкості впливу на інших.

Слабкість збудливості та загальмовані дії, властиві меланхоліку, призводять до боязкості, нерішучості, порушують контактність з іншими. Схильність сангвініка захоплюватися новим, його нудьгування впродовж одноманітної, хоча й важливої діяльності зменшує активність діяльності, постійно спричиняє потяг до нового, модного.

Дослідженнями Б. М. Теплова, В. Д. Небиліцина, Е. А. Голубєвої доведено, що на ґрунті однакових властивостей вищої нервової діяльності можна сформувати істотно різні динамічні особливості особистості: у слабкого типу нервової діяльності – силу дій, у неврівноваженого – врівноваженість, у інертного – жвавість, рухливість. Такі зміни можливі під впливом змістовного аспекту діяльності.

Вправи допомагають досягти певного рівня гальмування, слабкості, інертності або нестриманості рухів, але перетворені в такий спосіб позитивні дії (сила, врівноваженість, рухливість) не усувають вродженої слабкості, неврівноваженості або інертності нервової діяльності.

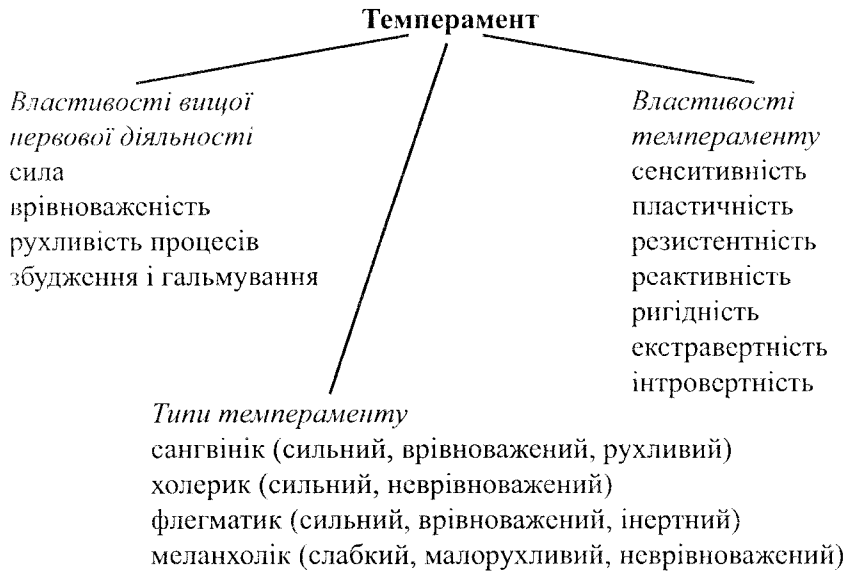
За екстремальних умов звичне здебільшого втрачає свою силу і вступають у дію природні особливості типу нервової системи, притаманної людині – слабкість, гальмівність, збудливість, які виявляються в розгубленості, стопорному стані, безпорадності, надмірній збудливості, втраті самовладання.

Стиль діяльності кожної людини значною мірою залежить від типу вищої нервової діяльності, що є складовою структури її темпераменту. Отже, у професійній орієнтації та підготовці до праці молоді потрібно зважати на особливості темпераменту.

Формалізована структура змісту теми

Компоненти темпераменту: загальна психічна активність, моторика, емоційність.

Механізми темпераменту: тип вищої нервової діяльності.

Запитання для самостійної роботи

1. Якими властивостями психічної діяльності характеризується темперамент?
2. Яке поєднання властивостей вищої нервової діяльності І. П. Павлов зробив засадовим при поділі темпераменту на типи?
3. У чому виявляються особливості поведінки екстраверта?
4. У чому виявляються особливості поведінки інтроверта?
5. Як може позначатися темперамент на формуванні рис особистості?
6. У чому полягає виховання темпераменту?
7. Яку роль у діяльності фахівця в системі суб'єктних відносин відіграє знання темпераменту людини?
8. У чому може виявлятися врахування вчителем, лікарем особливостей темпераменту учня або пацієнта?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи тотожні поняття "тип вищої нервової діяльності" та "темперамент"? Аргументуйте свою відповідь.
2. Чи можна стверджувати, що властивості темпераменту є природженими?

3. Чи завжди динаміка поведінки людини адекватно характеризує її темперамент?

4. Чи є екстравертність або інтровертність особистості закономірним виявом певного типу темпераменту?

5. Чи може темперамент людини зазнавати істотних змін упродовж життя?

6. Чи можна стверджувати, що темперамент безпосередньо впливає на формування рис характеру людини?

Завдання та проблемні ситуації

1. Чи можна дійти висновку про темперамент особистості за яскравими, але епізодичними виявами її поведінки? В яких життєвих ситуаціях темперамент виявляється найбільш повно?

2. Залежно від станів людини в неї можуть змінюватися темп мовлення, емоційна збудливість. Чи завжди ці особливості належать до темпераменту? Визначіть ті особливості, які належать до темпераменту, і ті, що зумовлені мотиваційним чинником. За якими ознаками це можна встановити?

3. Чи завжди індивідуально-психологічні властивості людини, що виявляються в ранньому дитинстві, зберігаються в подальшому її житті? Чим це можна пояснити?

4. Які поєднання типів темпераменту найчастіше зустрічаються? Чим це можна пояснити психологічно?

Література

1. Белоус В. В. К исследованию влияния типов темперамента на эффективность индивидуальной и совместной деятельности // Вопр. психологии. – 1986. – № 3.

2. Белоус В. В. Темперамент и деятельность: Учеб. пособие. – Пятигорск, 1990.

3. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.

4. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

5. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002

6. Мерлин В. С. Очерк теории темперамента. – М, 1964.

7. Небылицын В. Д. Основные свойства нервной системы человека. – М.: Просвещение, 1966.

8. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.

9. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1999.

10. Общая психология / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.

11. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.

12. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.

13. Психология индивидуальных различий: Тесты. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982.

14. Русалов В. М. О природе темперамента и его месте в структуре индивидуальных свойств человека // Вопр. психологии. – 1985. – № 2.

15. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии. – М., 1982.

16. Теплов Б. М. Психология индивидуальных различий. – М.: Педагогика, 1985.

17. Хрестоматия по психологии. – М.: Просвещение, 1977.

17. Здібності

Ключові поняття теми:
здібності, структура здібностей, загальні здібності, спеціальні здібності, задатки, обдарованість, талант, геніальність

Поняття про здібності

Здібності людини є її істотними властивостями.

Здібності і діяльність, особливо праця, органічно взаємопов'язані. Людські здібності виникли і розвинулися в процесі праці. **Здібності людини виявляються в діяльності, в праці.** Здібності як рушійна сила мали вирішальне значення для розвитку науки і техніки, створення матеріальних і духовних надбань, суспільного прогресу.

З розвитком праці та суспільного життя людські здібності розвивалися, зазнавали змін їх зміст і структура, виникли й розвинулися загальні та спеціальні здібності.

Здібності – це своєрідні властивості людини, її інтелекту, що виявляються в навчальній, трудовій, особливо науковій, та іншій діяльності і є необхідною умовою її успіху.

Кожна людина виявляє власні здібності в певній діяльності. Поза діяльністю цю властивість людини не можна виявити, описати та схарактеризувати. Тому ми й робимо висновки про здібності людини за її працею та за результатами її діяльності.

Характеризуючи здібності людини, ми робимо висновки про них, керуючись тими вимогами, які ставить перед людиною навчальна, виробнича, наукова та будь-яка інша діяльність, оцінюємо її як активного діяча, творця матеріальних і духовних цінностей. Ця характеристика включає й оцінку людини, яка готується до майбутньої трудової, творчої діяльності, засвоюючи людські надбання в певній галузі пізнання.

Успіх виконання людиною певної діяльності залежить, безперечно, не тільки від здібностей, а й від інших якостей. Наприклад, двоє друзів вступають до інституту. Один складає іспити, другий зазнає невдачі. Чи свідчить це про те, що один з них більш здібний? На це запитання не можна дати відповіді, доки не буде встановлено, скільки часу витратив на підготовку кожен із них.

Таким чином, одним фактом успіху, набуттям знань здібності ще не визначаються.

Кожна здібність людини – це її складна властивість, внутрішня здатність відповідати тим вимогам, які ставить перед нею діяльність, вона

спирається на багато інших властивостей. До них належать, насамперед, життєвий досвід людини, надбані нею знання, вміння та навички.

Відомо, що чим багатший життєвий досвід, тим легше людині досягати успіху в діяльності. Досвідчена, науково обізнана людина ширше й глибше усвідомлює завдання, які суспільство ставить перед нею, і успішніше їх розв'язує, ніж людина, яка не має таких знань.

Істотну роль при цьому відіграє не лише наявність самих знань, а й уміння застосовувати їх до розв'язання нових навчальних, практичних, наукових та інших завдань.

Тому не можна розглядати здібності людини як властивості, незалежні від її знань, умінь і навичок.

Здібності людини спираються на наявні в неї знання, вміння та навички, на ті системи тимчасових нервових зв'язків, що формуються й розвиваються в процесі набування людиною нових знань, умінь і навичок.

Проте це не означає, що здібності людини – це лише її вміння, знання і навички. Якби це було так, то за відповіддю біля дошки або за вдало виконаною роботою ми робили б остаточний висновок про здібності людини.

А насправді, як свідчать дані спеціальних психологічних досліджень, окремі люди, які спочатку не можуть виконувати якусь роботу, після спеціального навчання починають опановувати певні вміння та навички й навіть досягають високого рівня майстерності.

Отже, здібності не тотожні знанням, вмінням та навичкам.

Здібності – це такі психологічні особливості людини, від яких залежить опанування знань, умінь та навичок, але які, проте, не є знаннями, уміннями або навичками.

Стосовно знань, умінь і навичок здібності являють собою певну можливість. Як кинуте в землю зерно ще не є колоском, а тільки має можливість розвитку залежно від складу, вологості ґрунту, погоди тощо, так і здібності людини є лише можливістю для опанування знань, умінь, навичок. А те, чи перетворяться ці можливості на здібності, залежатиме від багатьох чинників – форм і методів навчання та виховання, спокою в родині тощо.

Психологія, заперечуючи тотожність здібностей та важливих компонентів діяльності – знань, умінь і навичок, наголошує на їх єдності.

Тільки після спеціального навчання можна встановити, чи має людина здібності до певної діяльності. Помилкою педагога є віднесення

до нездібних тих учнів, у яких немає знань. Ігнорування відмінностей між здібностями та знаннями в певний момент навчання часто призводило до помилок в оцінюванні можливостей.

Так, М. В. Гоголя – геніального письменника – було оцінено свого часу як людину з посередніми здібностями. Молодий Суриков не був зарахований до Академії мистецтв як людина з посередніми художніми здібностями. Його ще недосконалі малюнки були приводом до цього. За три місяці Суриков опанував техніку малюнка, набув необхідних вмінь і був зрештою зарахований до Академії мистецтв.

Таким чином, здібності та знання тісно і складно взаємопов'язані. Здібності залежать від знань, але здібності визначають швидкість та якість опанування цих знань. Щодо знань, умінь і навичок здібності скоріше виявляються не в їх наявності, а в динаміці опанування ними, тобто в тому, наскільки за однакових умов людина швидко, глибоко, легко і міцно опановує знання та вміння. Тому можна дати більш точне визначення здібностей.

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовою успішного здійснення певної діяльності і які визначають відмінності в оволодінні необхідними їй знаннями, уміннями та навичками.

Структура здібностей

Здібності виявляються у всіх сферах діяльності людини.

Вони поділяються за змістом і характером діяльності. Так, вирізняються здібності до навчання, малювання, музики, спорту, науки, організації, до конструювання, артистичні, педагогічні здібності тощо. У різних сферах діяльності здібності мають багато спільного і разом з тим мають специфічні риси.

Кожна здібність (наприклад, до малювання, музики, техніки, науки тощо) – це синтетична властивість людини, яка включає цілу низку загальних і часткових властивостей у певному їх поєднанні.

Структура синтетичної сукупності психічних якостей, що постають як здібності, визначається конкретною діяльністю і є різною для різних видів діяльності. Стверджувати, що певну (окрему) якість можна розглядати як "еквівалент" здібностей, неправомірно.

Вивчаючи конкретно-психологічну характеристику різних здібностей, можна виокремити в них більш **загальні здібності** (здатність виконувати не лише певний вид діяльності, а й певні її різновиди) та **спеціальні** (здатність виконувати певну, спеціальну діяльність); ці якості не слід протиставляти.

Загальними називаються здібності, які певною мірою виявляються в усіх різновидах діяльності – навчанні, праці, грі, розумовій діяльності тощо. Люди, що мають загальні здібності, легко переходять від одного різновиду діяльності до другого, використовуючи наявні засоби для їх виконання. В учнів загальні здібності виявляються в успішному опануванні різних навчальних дисциплін.

Спеціальні здібності виявляються в спеціальних різновидах діяльності. Наявність певних властивостей є підґрунтям спеціальних здібностей. Так, уява – важлива ознака літературних здібностей, музичний слух – підґрунтя музичних здібностей. Загальні та спеціальні здібності взаємопов'язані, вони доповнюють одні одних.

Серед видатних діячів було багато людей, які у своїй діяльності поєднували високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей (М. В. Ломоносов, Т. Г. Шевченко, М. Ю. Бородін та ін.).

До загальних властивостей особистості, які в умовах діяльності постають як здібності, належать індивідуально-психологічні якості, що характеризують належність (за І. П. Павловим) людини до одного з трьох типів:

"художнього", "мислительного" та **"середнього".**

Ця класифікація ґрунтується на відносному переважанні функціонування першої чи другої сигнальних систем. Відносне переважання першої сигнальної системи в психічній діяльності людини характеризує "художній" тип, другої – "мислительний". Рівновага обох систем дає "середній" тип.

Властивістю "художнього" типу є яскравість образів, вразливість, емоційність. Такі люди мають схильність до діяльності художника, скульптора, музиканта, актора тощо.

Людина "мислительного" типу виявляє вміння оперувати абстрактними поняттями, математичними залежностями.

Проте слід зазначити, що наявність поділу людей на "художній" та "мислительний" типи не означає невисокий рівень інтелектуальної діяльності в "художнього" або, навпаки, слабкості конкретних вражень у "мислительного" типу. Ідеться про відносне переважання.

При цьому треба зауважити, що в людини діяльність другої сигнальної системи є провідною, вона абсолютно переважає першу сигнальну систему.

До часткових властивостей, які, поєднуючись певним чином, складають структуру здібностей, належать:

а) уважність людини, її здатність тривалий час постійно зосереджуватися на завданні, об'єкті своєї діяльності – чим складніше завдання, тим більшої зосередженості воно вимагає;

б) чутливість до зовнішніх вражень, спостережливість.

Так, у здатності до малювання важливу роль відіграє чутливість до кольорів, до їх відтінків і поєднань, здатність охоплювати й передавати пропорції.

У структурі музичних здібностей необхідним компонентом є музичний слух, який включає, передусім, чутливість до різноманітних змін частоти звуків. Психолог Б. М. Теплов, який спеціально досліджував музичні здібності, встановив, що важливими складовими музичних здібностей є:

а) почуття ритму;

б) мелодійний слух (що виявляється в особливому сприйманні мелодії);

в) чутливість до інтонацій;

г) гармонійний слух (що виявляється в сприйманні акордів).

Кожна здібність передбачає наявність певних якостей пам'яті людини: швидкості, міри вияву, повноти запам'ятовування та відтворення.

Особливо важливу роль у структурі здібностей відіграє здатність людини мислити, виявляти не помітні безпосередньо зв'язки та відношення. Важливе значення тут мають такі якості мислення, як широта, глибина, якість, послідовність, самостійність, критичність, гнучкість. Наприклад, дослідження В. А. Крутецьким здібностей школярів до математики виявили важливу роль таких компонентів, як здатність до:

а) швидкого узагальнення великого обсягу математичного матеріалу (узагальнення без попереднього тренування);

б) швидкого згортання, скорочення процесу міркування впродовж розв'язування математичних задач;

в) швидкого переключення напряму думки від прямого до зворотного під час вивчення математичного матеріалу.

Якості мислення та пов'язаного з ним мовлення посідають важливе місце в структурі здібностей.

Здібності включають не тільки різноманітні пізнавальні, а й емоційні властивості. Музичні здібності ґрунтуються на особливості емоційної реакції, музичному враженні (Б. М. Теплов); здібностям до науко-

вої діяльності також властива висока емоційність. І. П. Павлов казав: "Будьте пристрасні у вашій роботі, у ваших шуканнях".

Існує тісний зв'язок здібностей з вольовими якостями – ініціативністю, рішучістю, наполегливістю, вмінням володіти собою, переборювати труднощі. П. І. Чайковський писав: "Весь секрет у тому, що я працюю щоденно й акуратно. Стосовно цього я маю залізну волю і, коли немає особливої наснаги до занять, завжди вмію змусити себе і захопитися".

Тому здібності як властивість мають складну структуру. Це своєрідне й відносно постійне поєднання низки психічних властивостей людини, що зумовлює можливість успішного виконання певної діяльності. Недостатній розвиток окремих властивостей може компенсуватися.

Наприклад, люди, в яких відсутній слух і зір, компенсують це посиленою тактильною, нюховою, вібраційною чутливістю.

Здібності людей – продукт їхнього суспільно-історичного розвитку. Вони виникли й розвинулися в процесі історичного розвитку і життя людей під впливом його вимог.

Праця виявляла здібності людей, у праці вони розвивалися і формувалися. Здібності є умовою і продуктом праці.

Кожному етапу історичного розвитку людства відповідає певний рівень розвитку здібностей.

У процесі діяльності люди здобувають знання, опановують уміння, навички, що є необхідною умовою розвитку їх здібностей. В умовах науково-технічного прогресу здібності змінюються, з'являються нові їх різновиди.

Формування здібностей залежить від рівня розвитку культури суспільства. Поділ праці зумовлює диференціацію, спеціалізацію здібностей. Розвиток здібностей особистості цілком залежить від попиту, на який, у свою чергу, впливає поділ праці, що зумовило спеціалізацію освіти людей.

Відмінності у здібностях та їхня природа

Спостереження за діяльністю людей доводять, що в їхніх здібностях є певні відмінності.

Здібності – це загальнолюдські властивості, їх мають усі люди. Людина може те, чого не зможе найбільш організована тварина. Разом з тим здібності виявляють і індивідуальну своєрідність кожної людини.

Індивідуальні відмінності здібностей людини характеризуються специфікою і мірою її здатності. Вони виявляються в тій діяльності, до якої особливо схильна людина, і свідчать, якою мірою ця діяльність виявляє її здібності. Так, одна людина здібна до музики, друга – до технічної діяльності, третя – до наукової роботи, четверта – до малювання і таке ін.

Здібності людини мають різний рівень вияву – **низький, середній, високий.**

Чим зумовлюються такі відмінності? Вони не є природженими, хоча ми іноді чуємо, наприклад, що "ця дитина здібна" або "нездібна" від природи.

Як і всі інші індивідуально-психологічні особливості, здібності не даються людині відразу, не є природною властивістю.

Здібності кожної людини, її індивідуальні особливості є результатом її розвитку. Обстоювати такий погляд необхідно, оскільки існували різні тлумачення впливу спадковості на формування людських здібностей.

Так, ще Платон стверджував, що здібності є природженими, і всі знання, які застосовує людина, – це її спогади про перебування в ідеальному світі "абсолютних знань". Декарт дотримувався переконання про природжене походження здібностей (його вчення про здібності відоме як вчення про природжені ідеї).

На думку Галля, рівень розвитку психічних якостей пов'язаний із розміром окремих частин мозку, і якщо кістки черепа повністю відповідають вигинам та западинам у мозку, то за формою черепа людини можна визначити її здібності. Галль склав навіть так звану френологічну карту (від грецьк. *phrenos* (розум), де поверхня черепа розбивається на 27 частин, кожна з яких відповідає за розвиток певних психічних здібностей.

З плином часу неправильною виявилася гіпотеза і про залежність здібностей від маси мозку. Відомо, що мозок дорослої людини важить приблизно 1400–1600 г. Мозок І. С. Тургенєва важив 2012 г, А. Франса – 1017 г, Лібіха (відомого хіміка) – 1362 г. Але всі вони були видатними людьми з високим рівнем розвитку здібностей.

Найбільш правильною є гіпотеза про зв'язок задатків з мікроструктурою мозку та органів чуттів, залежно від чого і здійснюється функціонування клітин, а також з диференційними особливостями нервових процесів (сила, врівноваженість, рухливість нервової системи, а також її тип). Розвитку здібностей сприяє спадковість, соціальні умови життя. Так, у родині Баха було 57 музикантів, з яких 20 – видатні.

Заперечуючи фатальну природженість здібностей, сучасна психологія не заперечує вроджені диференційні особливості, що закладені в мозку й можуть стати передумовою успішного виконання будь-якої діяльності.

Природжені передумови розвитку здібностей називаються задатками. Задатки – це природжені можливості розвитку здібностей.

Вони зумовлені будовою мозку, кори його великих півкуль та її функціональними властивостями. Ці відмінності зумовлені не лише спадковістю розвитку організму, а й утробним і позаутробним розвитком.

Таким чином, задатки – це не здібності, а тільки передумови до розвитку здібностей.

Усі люди здатні опанувати мову, але не всі опановують однакову кількість мов і не однаково опановують рідну мову. Тварина, не маючи задатків до мовного спілкування, ніколи не навчається говорити. Природні задатки до розвитку здібностей у різних людей не є однаковими. Цим частково і зумовлений напрям розвитку здібностей, а також тим, чи вчасно виявлено здібності, задатки і чи є умови для їх реалізації.

Провідну роль у розвитку здібностей відіграють не задатки, а умови життя, навчання людей, їх освіта та виховання. Між здібностями і задатками існує не простий, а багатозначний зв'язок. Задатки є багатозначними. Які саме здібності сформуються на ґрунті задатків, залежатиме не від задатків, а від умов життя, виховання та навчання.

На ґрунті одних і тих самих задатків можуть розвинутися різні здібності.

Не всі вроджені задатки людини обов'язково перетворюються на здібності. Задатки, коли бракує відповідних умов для перероставання їх у здібності, так і залишаються нерозвиненими. Від задатків не залежить зміст тих психічних властивостей, які містить кожна здібність. Ці властивості формуються у взаємодії індивіда із зовнішнім світом.

Раннє виявлення задатків – один із показників наявності природних даних, що сприяють розвиткові здібностей. Біографії визначних осіб свідчать, наприклад, про раннє виявлення здібностей до музики, літератури, поезії. У Римського-Корсакова схильність до музики виявили вже у дворічному віці, у Моцарта – в три роки, Олександр Пушкін перший власний твір написав у дев'ять років, Михайло Лермонтов – у десять, Леся Українка – в тринадцять.

Іноді умови не сприяють раннім виявам здібностей. Але при появі умов здібності можуть виявитися й пізніше. Аксаков опублікував свою першу книгу в 56 років, Крилов першу байку – в 40 років.

У розвитку здібностей важливу роль відіграє опанування знань, умінь, досвіду.

Індивідуальні здібності в одній або кількох галузях діяльності називають талантом, а таких людей – талановитими.

У талановитих людей здібності виявляються в творчій діяльності, у творчому розв'язанні складних практичних, теоретичних і художніх завдань.

Найвищий рівень розвитку здібностей, що виявляються у творчій діяльності, результати якої мають історичне значення для суспільства, розвитку науки, літератури, мистецтва, називають геніальністю.

Геній виражає найбільш передові тенденції прогресу свого часу.

Геній відрізняється від талановитості суспільною важливістю тих завдань, які він розв'язує. Індивідуальні особливості здібностей виявляються в різнобічності або однобічності їх розвитку. Різнобічні здібності мали М. В. Ломоносов, Д. І. Менделєєв, М. Ю. Бородін, Тарас Шевченко та інші.

Індивідуальні особливості здібностей кожної людини є результатом її розвитку. Тому для розвитку здібностей потрібні відповідні соціальні умови, активна включеність особистості в діяльність.

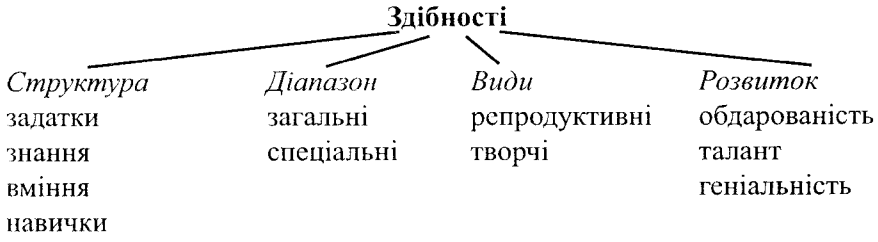
По 16 годин на добу працював Едісон, який на запитання про причину його геніальності відповідав, що вона є результатом 99 відсотків поту та 1 відсотка таланту.

Формалізована структура змісту теми

Задатки – анатомо-фізіологічне підґрунтя здібностей.

Умови перетворення задатків у здібності: діяльність, активна взаємодія з навколишньою дійсністю, навчання та виховання.

Здібності – реалізовані в діяльності потенційні можливості особистості.

Запитання для самостійної роботи

1. У чому виявляються здібності особистості?
2. Якими є головні компоненти здібностей?
3. Як пов'язані між собою здібності та задатки?
4. Які психічні властивості людини сприяють розвиткові здібностей?
5. У чому виявляються якісні відмінності у здібностях людей?
6. Що є показником добрих здібностей?
7. Що зумовлює розвиток здібностей особистості?
8. Що є вирішальною умовою розвитку здібностей?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи згодні ви з твердженням, що швидкість виконання діяльності є показником добрих здібностей?
2. Чи згодні ви з твердженням, що показником добрих здібностей є темп опанування новою діяльністю?
3. Чи можна стверджувати, що добрі задатки завжди визначають високий рівень розвитку здібностей?
4. Чи вважаєте ви задатки обов'язковою передумовою розвитку здібностей?
5. Чи можна стверджувати, що відмінності здібностей людей мають переважно кількісний характер?
6. Чи поділяєте ви думку, що вирішальною умовою розвитку здібностей є діяльність?
7. Чи є здібності спадковими?
8. Чи вважаєте ви, що є певні властивості людини, без яких неможливий високий розвиток спеціальних здібностей?

Завдання та проблемні ситуації

1. Доведіть, що здібності як властивість особистості є продуктом суспільного розвитку.
2. Чому не можна розглядати високий рівень розвитку знань, умінь і навичок особистості як найважливіший показник її здібностей?
3. Які психічні якості особистості є обов'язковою умовою успішного розвитку здібностей? Розкрийте та обґрунтуйте їх.
4. Чи можна фактичний успіх у певній діяльності розглядати як вияв здібностей до неї? Чому?
5. Доведіть неправомірність твердження про вроджену природу здібностей.
6. Чим можна пояснити помилки при оцінці здібностей до певної діяльності на ранніх етапах розвитку особистості, як, наприклад, у Ейнштейна та Клеро – до математики, у Сурикова – до живопису?
7. Життя має багато прецедентів, коли люди, що мали добрі задатки до розвитку певних здібностей, не реалізували їх. Які причини найчастіше перешкоджають їх розвитку?
8. Що дає можливість людині нижчого рівня здібностей до певної діяльності виконувати її краще, ніж людині більш здібній? Які психічні якості особистості роблять це можливим?
9. Чи можливий високий рівень розвитку спеціальних здібностей в інтелектуальній сфері на фоні низького рівня розвитку загальних здібностей? Який зв'язок існує між спеціальними та загальними здібностями?

Література

1. Айзенк Г. Проверьте свои способности. – М.: Мир, 1972.
2. Боген Г. И. Уровни и компоненты речевой способности человека: Учеб. пособие. – Калинин, 1975.
3. Венгер Л. А. Педагогика способностей. – М., 1973.
4. Голубева З. А. Комплексное исследование способностей // Вопр.психологии. – 1986. – № 5.
5. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.
6. Лейтес Н. С. Умственные способности и возраст. – М.: Педагогика, 1971.
7. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

8. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002
9. Матюшкин А. М. Одаренные и талантливые дети // Вопр. психологии. – 1988. – № 4.
10. Мерлин В. С. Структура личности. Характер, способности, самосознание: Учеб пособ. к спецкурсу. – Пермь: Изд-во Пермск. ун-та, 1990.
11. Небылицын В. Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий. – М.: Наука, 1976.
12. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.
13. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1999.
14. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.
15. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: ІПЦ "Перспектива", 1998.
16. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
17. Чудновский В. З. Воспитание способностей и формирование личности. – М., 1986.
18. Якиманская М. С. Развивающее обучение. – М., 1979.

18. Характер

Ключові поняття теми:
характер, структура характеру, тип характеру, акцентуація, акцентуація застрявання, акцентуація педантизму, акцентуація демонстрування, акцентуація тривожності, риси характеру, моральні риси характеру, вольові риси характеру

Поняття про характер

Термін "характер" – грецького походження, він означає "риса", "ознака", "відбиток". Введений він для визначення властивостей людини колегою Арістотеля Теофрастом. У "Характеристиках" він описав з погляду моралiста 31 тип людських характерів – людей хвалькуватих, балакучих, нещирих, нудних, улесливих тощо.

Пізніше філософи і психологи, пояснюючи і класифікуючи людські характери, головними чинниками їх формування вважали особливості будови тіла, функції людського організму, моральні засади людських стосунків або їх розумові здібності і досвід.

Кожній людині, крім динаміки дій, що виявляється в темпераменті, притаманні істотні особливості, які впливають на її діяльність та поведінку. Про одних кажуть, що вони працьовиті, дисципліновані, скромні, чесні, сміливі, колективісти, а про інших – ліниві, хвалькуваті, неорганізовані, честолюбні, самовпевнені, нечесні, егоїсти, боягузи.

Ці й подібні риси виявляються настільки яскраво і постійно, що визначають собою типовий різновид особистості, індивідуальний стиль її соціальної поведінки.

Такі психологічні особливості особистості називають рисами характеру. Ці риси характеризують і мету, до якої прагне людина, і способи досягнення мети. Знати це важливо, оскільки особистість характеризується не тільки тим, що вона робить, а й тим, як вона це робить.

Сукупність постійних рис становить характер особистості.

Характер – це сукупність постійних індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, ставленні до колективу, інших людей, праці, навколишньої дійсності та до самої себе.

Характер найбільш тісно пов'язаний з темпераментом, що, як відомо, визначає зовнішню, динамічну форму вираження сутності людини.

Характер людини можна зрозуміти тільки в її суспільній діяльності, суспільних відносинах.

Про характер людини робимо висновок і по тому, як вона мислить і поводиться за різних обставин, якої думки вона про інших людей і про саму себе, в який спосіб здебільшого поводиться.

Знати характер людини дуже важливо. Це дає можливість передбачати, як людина буде себе поводити за певних умов, чого від неї можна чекати, як вона виконуватиме дані їй доручення.

Художня література дає прекрасні описи поведінки людей з різними характерами. Історія знає багатьох політичних, громадських і військових діячів, які завдяки силі позитивних рис свого характеру сприяли прогресу суспільства, тоді як особи з негативними рисами характеру або зі слабким характером призводили до його занепаду.

Структура характеру

Характер як одна з істотних особливостей психічного складу особистості є цілісним утворенням, що характеризує людське "Я" як єдність. Розуміння характеру як єдності його рис не виключає виокремлення в ньому деяких ланцюгів з метою глибшого пізнання його сутності. І. П. Павлов, не заперечуючи цілісності характеру, обстоював необхідність виокремлення його структурних компонентів.

Якщо ви аналізуєте людину, – писав він, – ви повинні сказати, що за такими ось рисами її можна характеризувати як тиху, спокійну, химерну, ніжну тощо. Отже, без визначення окремих рис нічого не розбереш. Але якщо окремі риси уявити відокремлено, не розглядаючи їх у взаємозв'язку, то характеру людини, звичайно, визначити не можна.

Потрібно брати систему рис і в цій системі аналізувати, які риси виділяються передусім, а які ледве виявляються, вуалюються.

Визначити структуру характеру означає виокремити в ньому головні компоненти, без яких цілісність характеру уявити не можна.

У структурі характеру потрібно виокремлювати зміст і форму. Зміст характеру особистості визначають суспільні умови життя та виховання. Вчинки людини завжди чимось мотивуються, на щось або на когось спрямовуються.

Але за формою наміри, прагнення реалізуються по-різному. Це залежить і від обставин, ситуацій, в яких перебуває людина, і від властивостей її характеру, особливо від темпераменту.

У структурі характеру виокремлюють такі його компоненти:

1) спрямованість;
2) переконання;
3) розумові риси;
4) емоції;
5) волю;
6) темперамент;
7) повноту;
8) цілісність;
9) визначеність;
10) силу.

Спрямованість є головною складовою структури характеру особистості. Вона виявляється у вибірковому позитивному або негативному оцінному ставленні особистості до вчинків і діяльності людей і до самої себе. Залежно від домінуючих матеріальних або духовних потреб, ціннісних установок особистості, інтересів і вподобань життя одних людей наповнене корисною діяльністю, вони невтомно працюють та виконують громадський обов'язок. Рушієм їх вчинків є гуманність, оптимізм, контактність.

Такі риси характеру притаманні всім передовим людям.

Але є й такі люди, у котрих на першому плані власний добробут, задоволення своїх егоїстичних потреб. Це міщани, які стають рабами речей. У побуті, вчинках та діяльності таких людей панують індивідуалізм, скупість, жадібність, заздрість, самозакоханість, мізантропія.

Ці особливості характеру зумовлюють убогість духовного життя особистості.

Переконання – це знання, ідеї, погляди, що є мотивами поведінки людини, стають рисами її характеру й визначають ставлення до дійсності, вчинки, поведінку. Переконання виявляються в принциповості, непідкупності, правдивості, вимогливості до себе.

Людина з непохитними переконаннями спроможна докласти максимум зусиль для досягнення мети, віддати, коли потрібно, своє життя заради суспільних справ. Непринциповим людям, кар'єристам ці риси характеру не властиві.

Розумові риси характеру виявляються в розсудливості, спостережливості, поміркованості. Спостережливість і розсудливість сприяють швидкій орієнтації в обставинах. Нерозсудливі люди легко хапаються за будь-яку справу, діють під впливом імпульсу. Розумова інертність, навпаки, виявляється в пасивності, байдужості, повільності, коли потрібно прийняти рішення, або у поверховому ставленні до справи без урахування її важливості.

Емоції стають підґрунтям таких рис характеру, як гарячковість, запальність, надмірна або вдавана співчутливість, всепрощення або брутальність, грубість, "товстошкірість", нечутливість до страждань інших, нездатність співчувати.

Моральні, естетичні, пізнавальні, практичні почуття завдяки наявності в них емоцій можуть виявлятись або в екзальтованості, або в спокійному, поміркованому ставленні до явищ природи, мистецтва, вчинків людей.

Воля як складова структури характеру зумовлює його силу, непохитність. Отже, воля, як вважають, являє собою стрижневий компонент сформованого характеру. Сильна воля робить характер самостійним, стійким, непохитним, мужнім, людина з таким характером здатна досягати бажаної мети.

Люди із слабкою волею – слабохарактерні. Навіть маючи багато знань і значний досвід, вони не здатні наполягати на справедливості і виявляють нерішучість, страх.

Темперамент як складова структури характеру є динамічною формою його вияву.

Характер – це єдність типологічного та набутого життєвого досвіду.

Особливості умов життя, навчання та виховання формують різне за змістом індивідуальне ставлення до явищ навколишньої дійсності, але форма вияву цього ставлення, динаміка реакцій особистості визначаються її темпераментом.

Одні й ті самі переконання, погляди, знання люди з різним темпераментом виявляють своєрідно з точки зору сили, врівноваженості та рухливості дій.

Виокремлюючи в характері його структурні компоненти, треба мати на увазі, що характер – це сукупність усіх його структурних компонентів. Кожний компонент характеру – спрямованість, інтелект, емоції, воля, темперамент – має певною мірою інтегративний вияв у кожній рисі характеру, як і в характері загалом. Тому не можна вести мову про світоглядні, інтелектуальні, емоційні, вольові риси характеру.

Характер як своєрідне, постійне, цілісне ставлення особистості до різних аспектів дійсності може бути стійким або нестійким, повним, цілісним, визначеним або невиразним.

Повнота характеру – це всебічний розвиток головних його структурних компонентів – розумових, моральних, емоційно-вольових. Розсудливість такої людини завжди узгоджена з емоційною врівноваженістю та самовладанням.

Внутрішня єдність рис характеру визначає його цілісність. Вона виявляється в єдності слова й діла або її відсутності у вчинках.

У людей без характеру помітні розбіжність у поглядах, відсутність цілеспрямованості рис характеру, випадковість їх виявлення, залежність їх виявлення від обставин, а не від внутрішніх установок особистості.

Особливо важливою рисою характеру є його визначеність. Сила і незалежність особистості, що виявляються в її прагненнях і переконаннях, у боротьбі за досягнення поставленої мети свідчать про визначеність її характеру.

Визначеність характеру людини як суб'єкта діяльності позначається на принциповості та сумлінності дій незалежно від важливості доручення. На людину з визначеним характером можна покладатися, доручаючи їй важливі справи, – вона виконає доручення відповідно до його мети, змісту справи та способів виконання.

Про людей з невизначеним характером важко сказати, добрі вони чи погані. Це люди безпринципні, без чітких позицій у політичному, трудовому житті, у побуті.

Сила характеру виявляється в енергійних діях, завзятті та активності діяльності, боротьбі за доведення справи до завершення, незважаючи на жодні перешкоди. Такі люди не бояться труднощів, уміють їх подолати. Це новатори в праці, ентузіасти, ініціатори.

Справжню людину – активного діяча, колективіста, патріота, гуманіста – характеризує єдність усіх компонентів її характеру. Проте єдність характеру не виключає того, що за різних обставин у тієї самої людини по-різному виявляються зазначені компоненти та риси характеру. Одночасно людина може бути поблажливою і надмірно вимогливою, непохитною і поступливою, щедрою і скупою. При цьому єдність компонентів характеру залишається, і саме в цьому вона виявляється.

Головні риси типового характеру

Людина – носій характеру. Риси її характеру впливають на діяльність, стосунки, способи дій у найширшому їх розумінні – в родині, трудовому колективі, в управлінні виробництвом, державою.

Типове та індивідуальне в характері існують в єдності. Типове створює фон для індивідуальних виявів рис характеру, і вияв невластивих

більшості членів певної соціальної групи рис характеру викликає заперечення, осуд.

Особливості типового характеру виявляють позитивне або негативне ставлення: 1) до праці, 2) до інших людей, 3) до самої себе, 4) до предметів та явищ дійсності.

Ставлення до праці є однією з найістотніших рис характеру людини. Його виявляє повага до праці, працелюбність або ж зневага до праці та працівників. Важливі риси ставлення до праці – акуратність, сумлінність, дисциплінованість, організованість.

Ставлення до інших людей виникає в контактах між особистостями і зумовлюється суспільними умовами життя, які складаються історично і виявляються в колективі. Рисам характеру, які виявляють ставлення особистості до інших людей, властиві значна варіативність змісту і форми, залежність від рівня культурного розвитку народу та духовного багатства особистості.

Ставлення до інших людей має оцінний характер, в якому інтелектуальне оцінювання залежить від емоційного ставлення до рис характеру, що виявляються в суспільних контактах. Оцінне ставлення до людей виражається в різному змісті рис характеру та різній формі їх вияву. Схвалення й осуд, підтримка і заперечення можуть бути висловлені у ввічливій, тактовній, доброзичливій формі або ж формально, улесливо, а то й брутально, грубо, іронічно, саркастично, образливо.

Ставлення до інших людей виявляється залежно від обставин і характеру оцінювання вчинків як в позитивних, так і в негативних рисах характеру. Серед позитивних рис характеру, притаманних культурній людині, є справедливість, дотримування слова, щедрість, доброзичливість, чесність, принциповість. В їх основі лежать гуманістичні моральні якості людей, ідейні переконання, прогресивні прагнення.

До негативних рис характеру належать відчуженість, замкнутість, заздрість, скупість, зневага до інших, хвалькуватість, гордість, схильність до безпідставного кепкування та глузування, прискіпливість, схильність до пустопорожніх суперечок, заперечення істини, дріб'язковість, мізантропія. Негативні риси характеру дуже шкодять позитивному спілкуванню людей, їхньому прагненню до спільної боротьби з несправедливістю, спілкуванню в праці.

Так або інакше ставлячись до вчинків і поведінки інших, людина формує власні риси характеру за аналогією або протиставленням.

Ставлення до самої себе – позитивне або негативне – залежить від рівня розвитку самосвідомості, здатності оцінювати себе. Такі риси характе-

ру, як скромність, почуття власної гідності, вимогливість до себе, відповідальність за справу, схильність віддавати всі свої сили колективу, державі, свідчать про високий рівень розвитку самосвідомості особистості.

Разом з тим деяким людям у ставленні до себе притаманні негативні риси – нескромність, хвалькуватість, кар'єризм, гординя, самовпевненість, безпринципна покора, безпідставна зневага або знецінювання себе.

Серед рис характеру особливо помітні ті, які визначають ставлення людей до речей, до природи. Ощадливість, дбайливість, акуратність, бережливість, дбайливе ставлення до природи підносять особистість.

Типові риси характеру за своєю інтенсивністю виявляються по-різному, індивідуально. У деяких людей окремі риси їхнього характеру виявляються настільки яскраво і своєрідно, що це робить їх оригінальними. Загостреність таких рис виявляється спонтанно, як тільки людина потрапляє в адекватні цим рисам умови. Такі умови провокують вияв загостреної реакції особистості. Крайню інтенсивність певних рис людини називають їх акцентуацією.

Хоча акцентуація певних рис особистості за своєю загостреністю та своєрідністю вияву виходить за межі звичайного, їх не можна вважати патологічними. Проте надмірно складні умови, які викликають акцентованість рис особистості, частота їх повторення можуть спричинити невротичні, істеричні та інші патологічні реакції.

Акцентованість рис характеру виявляється лише за певних умов. За інших умов люди з такими рисами діють спокійно, без напруження.

Акцентованість рис характеру виробляється за суспільних умов життя під впливом інтересів, специфіки контактів у колективі, проте, як свідчать дослідження, засадовими стосовно них є своєрідні вроджені індивідуальні особливості, що й створюють ґрунт для виникнення акцентуації за відповідних соціальних умов.

Розглянемо найбільш характерні вияви акцентуації.

Застрявання в стані збудження, що свідчить про впертість, недовірливість, нетерпимість до заперечень у дискусіях. У спокійному стані такі люди виявляють відповідальність і розсудливість у веденні справ.

Педантизм виявляється в крайньому, нічим не виправданому формалізмі при виконанні справи, в дотриманні "букви", хоча це й шкодить справі, у міркуванні типу "як би чогось не сталося".

Демонстративні характери виявляють себе нестримно, викручуються там, де потрібно погодитися, заперечують очевидне: "це неможливо", "я цього не розумію", хоча нічого "неможливого" та "незрозуміло-

го" немає. За звичних умов такі особи здатні погоджуватися, досягати значних творчих успіхів.

Екзальтовані особистості надмірно захоплюються, вихваляють те, що не варте уваги, легко збуджуються в радощах або сумують аж до розпачу, їхні реакції на власні вчинки або вчинки інших людей є загострено емоційними, афективними.

Тривожні характери в усьому очікують на небезпеку, виявляють підвищену боязливість, соромливість, розгубленість, здатні сховатися від небезпечного, поступитися навіть слабшому, уникати його, якщо він погрожує.

Інтровертні особистості замкнуті, свої думки та переживання спрямовують на самих себе, на свій внутрішній світ, уникають контактів з іншими, не пристосовані до обставин. Вважають, що аутизм підлітків більше властивий інтровертним особистостям.

Екстравертні особистості прагнуть до спілкування, контактів з іншими, багато говорять про себе, хвалькуваті, зосереджуються здебільшого на зовнішніх явищах, а не на собі, схильні погоджуватися з усім, що їм пропонують.

Природа характеру

Психічні властивості людини – це специфічний вияв вищої нервової діяльності, підґрунтям якої є природжені особливості нервової системи, своєрідні сполучення яких (сила, врівноваженість, рухливість) виявляють типи темпераменту. Але слід пам'ятати, що природжений тип нервової системи з перших днів життя перебуває під впливом суспільних умов життя, виховання, які накладають відбиток на його функціонування.

Протягом життя в людини утворюються динамічні стереотипи, тобто системи нервових зв'язків у корі великих півкуль головного мозку, які виникають під впливом різноманітних подразнень, що діють у певній послідовності та певній системі. Багаторазові повторення таких подразнень спричиняють утворення міцних нервових зв'язків, які потім виявляються дедалі легше та автоматичніше, без особливого нервового напруження.

Утворення та перетворення динамічних стереотипів вимагають значної, часом важкої роботи нервової системи. Динамічні стереотипи утворюють фундамент звичних дій, рис характеру, які, як уже зазначалося, здебільшого виявляються мимоволі.

Отже, характер особистості є складним синтезом типу нервової діяльності та життєвих вражень, умов життя, виховання. "Живаісто-

та, – писав І. П. Павлов, – від дня народження зазнає найрізноманітніших впливів навколишнього середовища, на які вона неминуче повинна відповідати певною діяльністю, що часто закріплюється на все життя і виявляється в певних рисах характеру". Отже, характер, вважав Павлов, "є сплав рис типу і змін, зумовлених середовищем".

У вченні про характер були спроби пов'язати характер людини з будовою тіла, з особливостями дії залоз внутрішньої секреції, проте ці спроби були неспроможні розкрити сутність характеру. Зазнали краху і ті теорії, що розглядали характер як природжену психічну властивість.

Люди народжуються з різними особливостями функціонування головного мозку, що зумовлюється типом нервової системи, але ці фізіологічні відмінності людей є лише передумовою формування протягом життя різних морально-психологічних якостей і, зокрема, відмінностей характеру.

Те, що в одній родині за схожих умов виростають діти з різними рисами характеру, не може бути доказом природженості рис характеру. Адже однакових умов виховання дітей не буває.

Багатогранність спілкування, обставин, в які потрапляють діти, їхніх переживань створює надзвичайно різноманітні умови життя та виховання дітей. Саме це, відбиваючись у мозку дитини, зумовлює найрізноманітніші індивідуальні способи реагування, які поступово стають у кожної дитини своїми, властивими лише їй, звичними рисами характеру.

Саме те, що моральні норми життя і вимоги до дітей у процесі їх виховання (вказівки, санкції) здебільшого бувають типовими, найбільш зумовлює вияви типових рис характеру, спільних для багатьох людей.

Формування характеру

Формування характеру – це тривале становлення постійних психологічних утворень під впливом об'єктивних і спеціально створених для цього умов, коли дії та вчинки внаслідок їх багаторазового повторення стають звичними і визначають типову модель поведінки людини.

Характер людини формується в процесі її індивідуального життя під провідним впливом суспільних умов. Особливо важливе значення для виховання характеру має активна діяльність людини і, передусім, праця як середовище її суспільного буття, спілкування як необхідна умова її самопізнання та самореалізації.

У процесі праці виявляються моральні, інтелектуальні, вольові та інші якості особистості, які, закріплюючись під впливом певних умов життя, набувають значення рис характеру.

Трансформації, що відбуваються в сучасному суспільстві, поява нових ідеалів і цінностей, зумовлених входженням у систему ринкових відносин, створюють передумови для формування рис характеру нової ділової людини.

Серед чинників, які мають для людини життєве значення і впливають на формування її характеру, особлива роль належить вихованню.

Виховання організовує обставини життя і спрямовує в потрібному напрямі життєві впливи, підкріплює їх, створює відповідне ставлення до навколишньої дійсності особистості, що формується.

Разом з тим воно гальмує негативні впливи, перешкоджає засвоєнню небажаних звичок і рис поведінки людини.

На високому рівні розвитку людина починає здійснювати самовиховання і саморегулювання, становлення свого характеру. Сформовані в процесі виховання потреби, ідеали, установки особистості стають підґрунтям її вимог як до зовнішніх умов життя, так і до самої себе. Вона сама починає влаштовувати своє життя і виховувати себе, керуючись при цьому як власними, так і суспільними цінностями.

Повною мірою здатність до самовиховання характеру виявляється тоді, коли особистість набуває життєвого досвіду, опановує засади психологічної культури, коли в неї формується світогляд і остаточно складаються ідеали, відповідно до яких вона починає свідомо планувати своє життя і визначати в ньому своє місце.

Відмінності в характері помітні вже в дітей молодшого дошкільного віку. У цьому віці, як переконує досвід виховання в дитячих садках, досить виразно виявляються такі риси: товариськість, колективізм, ласкавість, сміливість, соромливість, замкнутість, охайність, точність, терплячість або примхливість, впертість, рвучкість та ін.

Вияви рис характеру в цьому віці стосуються і темпераменту. А. С. Макаренко звертав увагу на наявність у дітей таких негативних типів характеру, як "тихоні", "ісусики", "нагромаджувачі", "пристосуванці", "ґави", "роззяви", "кокетки", "нахлібники", "мізантропи", "мрійники", "зубрили", яких ми ніколи не помічаємо, оскільки вони нам не заважають. Але діти з такими характерами часто-густо виростають неприємними людьми.

Особливого значення набуває виховання характеру в підлітковому віці. Підліток уже не дитина, у нього гострий інтерес до навколишньої дійсності, дуже велика активність, прагнення до праці – фізичної та розумової. Потрібно навчитися організовувати цю активність, навчити підлітків діяти дружно, займатися громадською роботою, працювати організовано.

Треба мати на увазі й те, що неврахування у вихованні вікових особливостей підлітків дуже часто зумовлює негативізм, браваду, неслухняність, нестриманість, невмотивовані вчинки. Разом з тим підлітки чутливі до думки колективу. Вони цінують оцінку колективом їхньої трудової, навчальної та спортивної діяльності, керуються нею у своїй поведінці, і це має величезне значення для формування їхнього характеру.

Юнаки та дівчата старшого шкільного віку вже досягають фізичної зрілості і здатні виявляти в поведінці, праці та навчанні достатньо сформовані риси характеру: відповідальність, дисциплінованість, цілеспрямовану наполегливість, принциповість, самостійність.

Дослідження формування характеру показали, що особливо дійовими чинниками є самостійність і самостійна діяльність у праці, навчанні. При цьому потрібно створити юнакові або дівчині такі умови, за яких вони могли б виявити колективізм, мужність, витримку, працьовитість. Але буде великою помилкою, якщо виховання в колективі нівелюватиме індивідуальні якості особистості.

У колективі потрібно виявляти і зміцнювати кращі риси характеру кожного члена колективу, формувати яскраву індивідуальність.

Успішне формування рис характеру вимагає єдності виховних заходів родини, школи та соціального середовища, громадськості.

Формалізована структура змісту теми

Характер – індивідуальне, своєрідне сполучення постійних істотних властивостей особистості, що виявляються в її поведінці.

Характер

Властивості характеру	*Риси характеру*	*Ставлення людини до*
повнота	інтелектуальні	самої себе
цілісність	емоційні	інших людей
визначеність	вольові	праці
сила		речей та довкілля

Запитання для самостійної роботи

1. Які риси особистості поєднуються в характері?
2. В яких стосунках між людьми найповніше виявляється характер особистості?
3. Які компоненти можна виокремити в структурі характеру?
4. Які риси характеру особистості є типовими, а які – нетиповими?
5. У чому виявляється акцентуація характеру особистості?
6. Як поєднуються в характері природні та соціальні чинники?
7. Яким є механізм формування властивостей характеру?
8. Як пов'язані між собою характер і темперамент?
9. Якими є умови формування характеру?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи згодні ви з думкою, що фізіологічним підґрунтям для виховання характеру є динамічні стереотипи?
2. Чи може виникати невідповідність між змістом і формою характеру?
3. Чи можна стверджувати, що акцентуація певних рис характеру особистості зумовлюється тільки обставинами її життя?
4. Чи всі постійні риси поведінки особистості входять до структури її характеру?
5. Чи всі властивості характеру можуть свідчити про його сформованість?
6. Чи може характер впливати на особливості вияву темпераменту?
7. Чи можна вважати, що соціальний чинник справляє вирішальний вплив на формування характеру?
8. Чи можна погодитися з твердженням, що деякі риси характеру можуть передаватися спадково?

Завдання та проблемні ситуації

1. У чому може виявлятися вплив характеру на темперамент? В якому напрямі та за яких умов цей вплив може мати місце?
2. Які риси поведінки людини свідчать про силу її характеру? Якими є психологічні умови формування сильного характеру?
3. Чим пояснити, що найбільш повно характер людини виявляється у складних, критичних ситуаціях?

4. Чи має рацію з погляду психології твердження: "характер гартується в боротьбі"? Аргументуйте свою думку.

Література

1. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.
2. Бодалев А. А. Психология о личности. – М., 1988.
3. Левитов Н. Д. Психология характера. – М., 1969.
4. Леонгард К. Акцентуированные личности. – К.: Вища школа, 1982.
5. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
6. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002
7. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.
8. Норакидзе В. Г. Методы исследования характера. – Тбилиси, 1989.
9. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999.
10. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.
11. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
12. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
13. Психология индивидуальных различий: Тексты. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982.
14. Страхов М. В. Психология характера. – Саратов, 1970.

ЧАСТИНА П'ЯТА

МЕХАНІЗМИ ОПРЕДМЕТНЕННЯ ПСИХІЧНИХ УТВОРЕНЬ

19. Психологічний аналіз діяльності

Ключові поняття теми:
активність, поведінка, діяльність, мотив, мета, інтеріоризація, екстеріоризація, зворотна аферентація, дія, рух, уміння, навичка, вправляння, автоматизація навички, перенесення навички, інтерференція, гра, навчання, праця

Поняття про діяльність

Живим істотам від природи властива активність, яка забезпечує життєво важливі зв'язки організму з середовищем. Джерелом активності живих істот є потреби, що спонукають її до відповідних реакцій, дій.

Діяльність – одна з головних категорій психологічної науки. Предметом психології є сама цілісна діяльність людини в різних її формах і видах, у її філогенетичному, історичному і онтогенетичному розвитку. Діяльність – специфічно людська форма ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни і перетворення речей і явищ залежно від людських потреб; вона – необхідна умова існування суспільства.

Діяльність включає мету, засоби, результат і сам процес. Треба спиратися на цілісне розуміння діяльності як органічної єдності її почуттєво-практичної і теоретичної форми.

Діяльність включає дії і операції як складові, які співвідносяться з потребами, мотивами і цілями.

Потреба – це стан живої істоти, в якому виявляється залежність людини від конкретних умов існування. Але активність тварин і діяльність людини суттєво відрізняються за своїми психологічними аспектами.

Активність тварин – поведінка. Вона обмежується інстинктивними та умовно-рефлекторними діями, спрямованими на пристосування до умов життя і задоволення різноманітних біологічних потреб в їжі, розмноженні, захисті. Предмет потреб тварини – безпосередній стимул активності, що визначає сам спосіб задоволення потреби.

Людська діяльність за своєю сутністю є соціальною. Вона сформувалася історично, в процесі праці. Людина не лише пристосовується до умов життя, а й активно змінює їх відповідно до своїх людських потреб, що виникли й розвинулися історично. Діяльність людини свідома та цілеспрямована.

Особистість як суб'єкт діяльності, задовольняючи власні потреби, взаємодіє з середовищем, ставить перед собою певну мету, мотивує її, добирає засоби для її здійснення, виявляє фізичну й розумову активність, досягаючи поставленої мети.

Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, в передбаченні результатів, регуляції дій, у прагненні до її вдосконалення.

Отже, діяльність людини – це свідома активність, яка виявляється системою дій, спрямованих на досягнення мети.

Мета і мотиви діяльності

Мета – це те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти в своїй діяльності. Без мети не може бути свідомої діяльності.

Цілі людської діяльності виникли й розвивалися історично, в процесі праці, їх зумовлюють суспільне життя, умови, в яких живе людина. Вони залежать від ролей, які виконує людина, суспільних доручень, від її розвитку та індивідуальних особливостей.

Цілі бувають близькі та віддалені. Віддалена мета реалізується в низці ближчих, часткових цілей, які крок за кроком ведуть до здійснення віддаленої мети в перспективі.

Суспільно важлива, змістовна мета стає джерелом активності особистості. Тільки велика мета народжує велику енергію. Така мета викликає єдність розумової, емоційної та вольової діяльності, цілеспрямовану зосередженість свідомості на поставлених цілях. "Рефлекс мети", писав І. П. Павлов, має величезне життєве значення, він є головною формою життєвої енергії людини.

Життя тільки в того красиве й сильне, хто весь час прагне до певної мети. Як тільки зникає мета, воно стає безбарвним, непривабливим.

Мотив – це внутрішній рушій, що спонукає людину до діяльності.

Мотиви діяльності та поведінки людини генетично пов'язані з її органічними та культурними потребами, в яких людина відчуває необхідність. Потреби породжують інтереси, тобто спрямованість особистості на певні об'єкти з метою пізнати і опанувати їх.

Спонуками до діяльності можуть бути матеріальні потреби (потреби в їжі, одязі, житлі) і духовні, культурні потреби (пізнавальні, суспільно-політичні, естетичні).

Мотивація діяльності буває **близька** (здійснити бажане в найближчий час) та **віддалена** (здійснення бажаного планується на тривалий час).

Розрізняють мотиви і за рівнем усвідомлення. Бувають яскраво й чітко усвідомлені мотиви – обов'язки перед колективом, відповідальність, дисциплінованість та ін. Але в багатьох випадках діють неусвідомлювані спонуки, наприклад звички, упереджене ставлення до певних фактів життя, людей тощо. Проте незалежно від ступеня усвідомлення мотиву діяльності він є вирішальним чинником у досягненні поставленої мети.

Цілі та мотиви діяльності людини визначаються суспільними умовами життя, виробничими, навчальними, ігровими стосунками. Між цілями та мотивами діяльності людей існує певний зв'язок. З одного боку, мета та мотиви спонукають кожну людину до діяльності, визначають її зміст і способи виконання, а з другого – вони й формуються під час діяльності, під впливом умов, за яких вона відбувається.

У процесі діяльності виникають і розвиваються нові потреби та інтереси, ідеали та переконання – виробничі, розумові, естетичні, спортивні.

Структура діяльності

В усіх різновидах діяльності люди користуються природженими (безумовно-рефлекторними) та набутими (умовно-рефлекторними) рухами. Безумовно-рефлекторні рухи протягом життя, в результаті набування досвіду, навчання та виховання перебудовуються відповідно до умов життя, культури трудових стосунків та поведінки.

Рухи, пов'язані з обробкою матеріалів, грою на музичному інструменті (ходінням, мовленням, писанням, читанням) під впливом навчання та виховання настільки змінюються, що в них важко розпізнати первинний, природжений характер.

Залежно від мети та змісту діяльності, матеріалу та способів його обробки рухи об'єднуються в різні комплекси і системи.

Систему рухів, спрямованих на привласнення предмета або його змісту, називають **діями.**

Розрізняють предметні, або психомоторні, та розумові дії.

Психомоторні, або зовнішні, дії спрямовані на опанування предметів, на контакти з людьми, з тваринами, рослинами тощо. Розумові дії

виявляються у сприйманні, діяльності пам'яті, мислення та ін. Розумові дії утворюються на ґрунті зовнішніх, предметних дій.

Психомоторні дії в результаті інтеріоризації, тобто перенесення у внутрішній психічний простір людини, стають змістом розумової діяльності. На перших етапах набування досвіду діти і дорослі оперують конкретними предметами, порівнюють, розкладають та об'єднують їх, відшуковують причинні залежності та взаємодію між ними.

Потім, у результаті інтеріоризації цих зовнішніх дій з предметами, людина починає оперувати образами цих предметів, зв'язками та залежностями між ними. На ще вищому етапі розвитку ці операції здійснюються за допомогою понять, виражених у слові.

Інтеріоризований зовнішній досвід переробляється в мисленні, набуває логічного оформлення, вплітається в систему знань і попереднього досвіду людини й реалізується в діяльності у вигляді тих чи інших дій.

Винесення внутрішніх, розумових дій назовні називають екстеріоризацією.

Важливу роль у діяльності відіграє її регуляція. При опануванні знань і досвіду, як показали дослідження П. К. Анохіна, у свідомості людини утворюється **образ рухів і дій** здійснюваної діяльності, або акцептор дії, з яким порівнюється дія, і який в разі його відхилення від окресленого способу її виконання коригується відповідно до поставленої мети.

Сукупність цілеспрямованих, усвідомлюваних дій являє собою діяльність. Свідома діяльність людини характеризується не тільки цілями та мотивами, а й певними засобами, за допомогою яких вона здійснюється.

Успішне виконання будь-якої діяльності вимагає від людини опанування потрібних для її здійснення засобів. Воно потребує вироблення в людини вмінь і навичок, щоб користуватися ними для досягнення поставленої мети.

Способи діяльності, процес їх опанування

Поняття про вміння. Успіх будь-якої діяльності залежить від уміння її виконувати. Це стосується кожної виробничої роботи, письма, читання, гри на музичному інструменті, педагогічної, спортивної діяльності тощо.

Уміння інколи зводять до знання якої-небудь справи, розуміння того, як вона робиться, ознайомлення з порядком її виконання. Проте це ще не є вміння, а тільки одна з його потрібних передумов.

Людина може, наприклад, знати правила керування автомобілем, але робить це настільки недосконало, що їй ніхто не дасть дозволу його водити. Учень може знати, як треба складати план оповідання, але досить простежити за виконанням ним цього завдання, щоб сказати, що потрібне вміння в нього ще не сформувалося.

Уміння є там, де знання певної справи поєднується з вправністю під час виконання тих дій, з яких складається ця діяльність. Уміє водити автомашину той, хто, керуючись відомими йому правилами, робить це вправно, чітко й бездоганно, той, хто має навички в цій справі. Уміє складати план та людина, в якої виробили певні навички опрацювання тексту.

Так само і вміння грати на будь-якому інструменті, малювати, виконувати фізичні та інші завдання спирається на певні навички.

Отже, вміння – це готовність людини, що ґрунтується на знаннях і навичках, успішно виконувати певну діяльність.

Діяльність людини часто складається з цілої низки різних дій. Тому вміння її виконувати також складається з низки часткових умінь. Так, уміння водити автомашину включає такі складові, як уміння завести мотор, регулювати його роботу, керувати рухом, стежити за ближчим і віддаленим полем дороги, за роботою машини.

Уміння учня навчатися включає: уміння планувати свою навчальну домашню роботу, братися в певні години за її виконання раціональними способами, заучувати заданий текст, виконувати письмові завдання, контролювати результат їх виконання. Комплекс часткових умінь, тісно пов'язаних між собою, становить усе те, що називають умінням: водити машину, навчатися, грати на музичному інструменті, малювати тощо.

Уміння – проміжний етап опанування нового способу дії, відповідно до певних правил (знань). Уміння співвідноситься з тим рівнем, який на початковому етапі виражається в формі опанованого знання (правила, теореми, визначення), яке зрозуміле учневі і може бути довільно відтворене. Під час використання цього знання воно набуває деяких операційних характеристик, має форму правильно виконуваних дій, що регулюються цим правилом. У разі виникнення труднощів учень звертається до правила з метою контролю над діями або перевірки допущених помилок.

На етапі уміння опанований спосіб дії регулюється знанням. У процесі тренування, яке включає розв'язання нових завдань у нових умовах, досягається перетворення вміння на навичку. При цьому відбувається зміна регуляційно-орієнтувальної основи дії, а сама дія виконується правильно, без співвіднесення з правилом (знанням).

Процес виконання дії здійснюється у формі автоматизованої (неусвідомлюваної) психічної регуляції. А звернення до знання відбувається лише у випадках утруднень у дії.

Типи дій, засновані на використанні різноманітних знань і включенні їх до тих чи інших видів діяльності (читання, письмо, лічба тощо), мають специфічні особливості як на шляху від знання до уміння, так і на шляху від уміння до навички.

Загальними умовами, що сприяють найбільшій ефективності формування уміння, є: а) розуміння людиною узагальненого правила; б) зворотний зв'язок у процесі розв'язання нових завдань.

Поняття про навички. Повторюючи ту чи іншу дію, людина вправляється, виконуючи її. Внаслідок цього вдосконалюється виконання нею цієї дії. Дія виконується дедалі швидше, легше, вільніше, вимагає меншого напруження, зусиль і вольового контролю, кількість помилкових рухів зменшується.

Людина усвідомлює мету дії, шлях досягнення цієї мети, техніка її досягнення функціонує сама по собі, більш або менш *автоматично, без участі свідомості.*

Отже, вдосконалені шляхом багаторазового вправляння компоненти вмінь, що виявляються в автоматизованому виконанні дій, називаються навичками.

Наявність таких навичок значно полегшує людині виконання її свідомих завдань. За свідомістю залишається можливість починати, регулювати й закінчувати дію – сам же рух відбувається без будь-якого подальшого втручання волі, будучи реальним повторенням того, що вже робилося тисячі разів (І. М. Сєченов).

Людина може усвідомлювати й автоматизовані компоненти дії, тобто рухи, з яких складається певна діяльність. У разі потреби вона може спрямовувати свою увагу на саму техніку написання літер з метою, наприклад, вивести їх каліграфічно, красиво.

Можуть усвідомлюватися рухи артикуляційних органів під час вимовляння звуків мови, звичні рухи пальців при грі на музичному інструменті з метою її проконтролювати або змінити характер гри. Рухи усвідомлюються в разі труднощів, перешкод у процесі їх виконання.

Процес формування вмінь і навичок. Уміння і навички формуються в людини у процесі її навчання. У цьому процесі виокремлюють три головні його фази.

Перша фаза – *усвідомлення завдання та способів його виконання.* Так, досвідчений майстер з'ясовує і показує новачкові, як виконувати ті чи інші виробничі операції, а останній ознайомлюється з ними. Навчаючи учнів писати, їх теж ознайомлюють з тим, як треба виводити кожну літеру. Потім ті, хто навчається, намагаються застосувати ці пояснення на практиці, тобто виконувати відповідні дії.

На підставі пояснень, зорового сприймання, демонстрування дії утворюється перше, ще загальне, схематичне зорове уявлення про просторові і часові особливості дії – про напрямок та амплітуду рухів, їх швидкість, погодження та послідовність. Вправляння супроводжується значним вольовим зусиллям і почуттям упевненості, віри в свої сили або сумнівом, нерішучістю, боязкістю.

Ці переживання позначаються на ефективності вправляння, сприяючи йому або затримуючи його.

У процесі подальших вправ, тобто багаторазового повторення певних дій з метою їх закріплення та вдосконалення, поступово послідовність рухів стає більш злагодженою, дії – чіткішими та більш погодженими.

Друга фаза – *вправність стає досконалістю, майстерністю.* Її фізіологічним підґрунтям є зміцнення в корі великих півкуль головного мозку тимчасових нервових зв'язків, їх спеціалізація, вироблення певної їх системи, тобто утворення відповідного динамічного стереотипу.

Внаслідок тренування дії прискорюються і полегшуються. Усуваються зайві рухи і зменшується напруження під час їх виконання. Це означає, що іррадіація збудження, яка мала місце на початку і зумовлювала велику кількість зайвих рухів, змінюється його концентрацією. Зайві рухи, які не мають ділового підкріплення, поступово гальмуються як такі, що не відповідають певній ситуації. Рухи, що відповідають ситуації, стають економнішими, чіткішими, точнішими.

У процесі вдосконалення виконання дії змінюється співвідношення аналізаторів, що беруть участь у цьому процесі.

Ця зміна виявляється, зокрема, в тому, що зменшується роль зорових і збільшується роль рухових відчуттів у регуляції дії. Це можна спостерігати під час формування виробничих, спортивних умінь і навичок, умінь грати на музичному інструменті і багатьох інших.

Вирішальне значення у формуванні вмінь і навичок має регулювання рухів на підставі *самоконтролю.* Самоконтроль сприяє виробленню тонких зорових, слухових і рухових диференційованих дій, а це веде до точності дій.

Під час зростання вправності зоровий контроль за ходом дії, що має провідне значення на початку вправляння, поступово зменшується, по-

ступаючись руховому контролю, тобто контролю дії тими самими органами, якими вона здійснюється.

Залежно від того, як рухи автоматизуються, змінюється роль зорового сприймання під час виконання дії. Спершу зорове сприймання і дія збігаються, наприклад сприймання літери поєднується з її вимовою. Таке поєднання неминуче й потрібне, але воно дуже вповільнює виконання завдання. Внаслідок вправляння сприймання починає дедалі більше випереджати дію.

Так, при швидкому, виразному читанні вимова прочитаного випереджає сприймання не лише окремих складів, а й цілих слів, що стоять за тим словом, яке вимовляється. Сприймані наступні елементи тексту підготовляють подальші рухи й таким чином забезпечують швидкий темп і вищу ефективність виконання дії.

Кожна дія складається з більшої або меншої кількості рухів. Уміле її виконання потребує поєднання цих рухів в єдиний цілісний акт, а цих актів – у ще складнішу дію.

Наприклад, пілот, літаючи по замкнутому колу, за 5–6 хвилин повинен виконати 200 окремих рухів. Успішно впоратися з цим завданням можна, лише поєднавши їх у складніші цілісні дії.

Фізіологічним підґрунтям поєднання рухів в єдину цілісну дію є утворення "асоціації асоціацій", тобто ланцюга тимчасових нервових зв'язків, певної їх системи. Закріплюючись, останні стають стереотипними. Ця стереотипія і є підґрунтям автоматизованого виконання дії.

Тому вольове зусилля набагато зменшується, довільне зосередження уваги на рухах переходить у стан післядовільної уваги, рухи стають впевненішими і точнішими, полегшується свідомий контроль за всім ходом виконуваної дії.

Третя фаза вправності – **дії стають завченими, що дає можливість удосконалювати їх, досягати певного рівня майстерності.** Такий рівень розвитку навички є характерним для майстрів високого класу, віртуозів опанування рухів і дій.

Умови формування вмінь і навичок. Як уже зазначалося, формування вмінь і навичок починається звичайно із словесних пояснень і засвоєння правил дії. Оцінка виконаних дій, усвідомлення їх результатів так само здебільшого здійснюються за допомогою слова. Слово, включаючись у процес формування вмінь і навичок, сприяє виробленню чіткої послідовності, темпу і ритму рухів, їх системи.

Проте, якою б звичною, автоматизованою не була дія, свідоме її контролювання ніколи не припиняється. Ми відразу усвідомлюємо

відхилення від потрібного правила або способу виконання дії. Ми помічаємо, наприклад, неправильний рух руки при письмі, неправильну вимову слова, помилку у виробничій операції, в рухах при керуванні автомашиною тощо і вносимо корективи в наші дії.

Отже, хоча дія здійснюється тут автоматично, вона все-таки є свідомо контрольованою дією.

Головні умови успішного формування вмінь і навичок – *усвідомлення мети завдання і розуміння його змісту та способів виконання.* Цього досягають через пояснення завдання, демонстрування кращих зразків виконуваного завдання та саме виконання дії.

Успіх формування вмінь і навичок найбільше залежить від свідомого ставлення, готовності особистості до опанування вмінь і навичок, зацікавленості в кращому виконанні дій, пов'язаних із виконанням завдання.

У ході формування вмінь і навичок важливо враховувати індивідуальні особливості: тип нервової системи, попередній досвід, теоретичні знання, нахили та здібності.

Не менш важливу роль в опановуванні вмінь і навичок відіграють умови навчання, правильна організація процесу вправляння: послідовність засвоєння дій, поступовий перехід від простішого до складного завдання, від повільного до швидкого темпу їх виконання.

При вправлянні потрібно враховувати і те, що тривале, без перерв, вправляння, як і тривалі перерви в ньому (наприклад, заняття з музики, спортивні тренування, трудові операції проводяться один раз на тиждень) не сприяють успішному формуванню вмінь і навичок. Тривалі інтервали між вправами ведуть до згасання утворених умінь і навичок.

Різновиди вмінь і навичок. Уміння і навички – складові будь-якої діяльності людини, їх поділяють на різновиди залежно від змісту цієї діяльності та тих потреб людини, які вона має задовольняти. Відповідно до цього розрізняють вміння і навички самообслуговування, виробничі, мовленнєві, розумові, мистецькі, спортивні тощо.

Найбільшу групу становлять виробничі вміння і навички людини, які диференціюються за окремими різновидами виробничої праці.

Дослідження формування виробничих умінь показують, що їх можна поділити на такі три групи:

1) конструктивні вміння, пов'язані з уявленнями про продукти праці, з конструюванням їх за малюнками, моделями, описами та з виявом цих уявлень у словах, моделях, проектах, робочих рухах;

2) організаційно-технологічні вміння, пов'язані з добором потрібних знарядь праці та матеріалів, з визначенням способів їх обробки, з плануванням і контролем самої праці;

3) операційні вміння, пов'язані із застосуванням знарядь праці та матеріалів для виготовлення певного продукту праці, з виконанням потрібних для цього виробничих операцій.

Особливу групу складають мовленнєві вміння та навички, які є складовими мовлення людини, спрямованими на задоволення її потреби в спілкуванні з іншими людьми, в обміні думками. Вони включають навички як усного, так і письмового мовлення.

Розумові вміння та навички виявляються у виконанні різних видів розумової діяльності (наприклад, запам'ятовуванні певного матеріалу, розв'язанні арифметичних та інших задач, виконанні розумових операцій, дослідних завдань, теоретичній роботі в тій чи іншій галузі і т. д.). Широке коло різноманітних умінь і навичок об'єднується також під назвою мистецьких, спортивних та інших їх різновидів.

Окремі різновиди умінь і навичок тісно взаємопов'язані. Так, розумові вміння завжди тісно пов'язані з умінням володіти усним та письмовим мовленням.

Складні виробничі вміння завжди включають розумові компоненти. З другого боку, вміння проводити, наприклад, дослідну експериментальну роботу в тій чи іншій галузі спирається на навички практичного оперування потрібними для неї вимірювальними приладами та іншими знаряддями одержання інформації.

Уміння та навички відіграють дуже важливу роль у діяльності людини. Вони дають їй змогу успішно досягати поставлених перед собою завдань. Наявність у людини великої кількості вмінь і навичок є підґрунтям володіння нею своїми силами, що дозволяє їй зберігати ці сили, доцільно їх використовувати, збільшувати продуктивність діяльності, запобігати втомі.

Вироблення динамічних стереотипів у корі головного мозку прискорює надбані реакції, звільняє кору для нових індивідуальних пристосувань і створює можливість для розвитку в корі паралельних процесів.

Внаслідок автоматичності в корі великих півкуль головного мозку утворюються умови, за яких одночасно з автоматичним актом може здійснюватися ще й інша, аналітико-синтетична діяльність.

Автоматизація набутих реакцій заощаджує роботу кори головного мозку як цілого й дає змогу переміщувати фокус її активності на актуальні процеси.

Усі вміння та навички, наявні в людини, – це її позитивне надбання. Тому вправних людей так цінують. Чим краще людина опановує вміння та навички в якійсь галузі діяльності, тим більшим майстром своєї справи вона є.

Особливо велике значення мають уміння та навички в творчій діяльності людини. Наявність умінь і навичок є необхідною умовою свідомої творчої діяльності людини. Вони є частиною творчої діяльності, використовуються під час її виконання і таким чином вдосконалюються.

Уміння та навички сприяють розгортанню творчої діяльності людини і, отже, стають одним із найважливіших чинників її загального розумового розвитку. Якби людина не мала можливості набувати навички, вона не могла б просунутися на жодний щабель розвитку, на її шляху невпинно виникали б незліченні труднощі.

Перенесення та інтерференція дій

Навички, яких людина набуває, певною мірою спираються на раніше набуті навички. Це означає, що новоутворювані динамічні стереотипи накладаються в корі великих півкуль головного мозку на раніше утворені стереотипи, що не тільки співіснують з ними, а й взаємодіють. Раніше утворені навички можуть сприяти створенню нових навичок або ж гальмувати, затримувати цей процес.

У багатьох випадках раніше утворені навички сприяють опануванню нових навичок, полегшуючи цей процес.

Так, навички ліпити та малювати допомагають дитині опанувати навичку писати. Навичка гри на одному інструменті полегшує опанування техніки гри на інших музичних інструментах. Тому, хто грає на піаніно, легше навчитися друкувати на машинці. Такий позитивний вплив раніше утворених навичок на процес формування нових навичок називається перенесенням.

Явище перенесення зумовлюється наявністю схожих і тотожних рис у старій та новій навичках, спільних прийомів виконання відповідних дій. Елементи старої навички включаються при цьому до структури новоутворюваної навички і тим полегшують процес оволодіння нею.

Отже, тут має місце застосування раніше вироблених тимчасових нервових зв'язків, певних їх груп до нових випадків, у нових ситуаціях, їх узагальнення.

Перенесення виявляється також у тому, що, навчившись виконувати певну дію одним органом (наприклад, писати правою рукою), людина

може без спеціальної вправи виконати цю дію (щоправда, менш досконало) й іншим органом, наприклад лівою рукою або ногою.

Раніше утворені навички іноді справляють негативний, гальмівний вплив на утворення нових навичок, що виявляється в зниженні продуктивності дій, виникненні помилок тощо.

Таке явище називається **інтерференцією** навичок. В інтерференції виявляється суперництво, що буває між деякими старими та утворюваними новими стереотипами.

Інтерференція трапляється в тих випадках, коли на один подразник виробляється дві або кілька різних реакцій. Так, при вивченні іноземної мови трапляються помилки у вимові літер, однакових за своєю графемою з літерами рідної мови, але різних за вимовою ("с", "х", "р", "у" та ін.).

Аналогічне трапляється під час користування шифрувальним кодом, в якому замінено значення умовних знаків. В одному експерименті досліджувані завчили один код, в якому кожна літера позначала певну цифру (наприклад "К-5", "С-2" тощо). Коли вони впоралися з цією роботою, їм запропонували завчити інший код, в якому ті самі літери означали вже інші цифри (наприклад "К-3", "С-8" тощо).

Виявилося, що для оволодіння другим кодом їм треба було виконати значно більше вправ, ніж для оволодіння першим. Інтерференція тут пояснюється недостатнім гальмуванням звичних дій, вироблених раніше.

Інтерференція виявляється тоді, коли раніше вироблені прийоми дії застосовуються в новій ситуації без урахування її відмінностей від попередньої. Так буває, наприклад, коли оператор переходить на роботу з приладу старої конструкції на прилад нової конструкції, в дії з яким змінено послідовність операцій.

Загалом інтерференція виникає, як бачимо, за певних умов. Знаючи ці умови і передбачаючи їх дію в тій чи іншій конкретній ситуації, можна запобігти інтерференції навичок і тим полегшити оволодіння новими навичками.

Вироблені в людини навички перебувають на належному рівні досконалості, якщо вони використовуються.

Коли ж навички в процесі певного часу не застосовуються, вони послаблюються. Системи тимчасових нервових зв'язків, що є їх фізіологічним підґрунтям, починають гальмуватися. Виконання відповідних дій уповільнюється, знижується їх якість.

Так, велика перерва в керуванні автомашиною, у виробничій, музичній, спортивній діяльності призводить до зниження досконалості, погіршення якості виконання відповідних дій. Тому спеціалістам у будь-якій галузі діяльності доводиться постійно тренуватися, щоб підтримувати свої навички на належному рівні досконалості.

Навички тим швидше послаблюються, чим менше вони сформовані, закріплені. А послаблення їх виявляється в деавтоматизації виконуваних дій.

Сильне хвилювання та втома людини нерідко спричиняють порушення її звичайних дій. У такому разі потрібно мати значне самовладання, щоб виконувати дію у звичному темпі і не припускатися помилок. Порушення звичних дій трапляється і тоді, коли людині доводиться діяти в нових для неї умовах, які зумовлюють її невпевненість у своїх силах.

Це свідчить про те, що вироблені системи умовних рефлексів зберігають характер коркового автоматизму лише доти, поки існує певна постійність зовнішніх і внутрішніх умов його вироблення, тобто поки перебувають в єдності зовнішній та внутрішній стереотипи.

Порушення, розлади навичок спричинені патологічними змінами роботи мозку. При патологічних змінах звичайно руйнуються спочатку складніші і пізніше утворені, а потім – менш складні і раніше утворені навички.

Види діяльності

Людська діяльність різноманітна й багатогранна. Залежно від мети, змісту та форм розрізняють три головних різновиди діяльності: гру, учіння та працю. Людині, незалежно від віку, властиві всі три різновиди діяльності, а в різні періоди життя вони виявляються по-різному за своєю метою, змістом, формою та значенням.

У дошкільному віці провідним різновидом діяльності є гра, в шкільному – навчання, а в зрілому віці головною діяльністю людини виступає праця.

Гра та учіння властиві і людям, і тваринам. Але у тварин ці різновиди діяльності ґрунтуються на інстинктах, а в людини вони зумовлені соціальними умовами життя, якісно відмінні, набагато складніші та багатші за своїм змістом і формою.

Праця за своєю природою та змістом – суспільно-історична категорія. У процесі праці виникла й розвинулася людина як свідома соціальна істота. Характерною особливістю всіх різновидів людської діяльності є те, що вони найчастіше пов'язані з мовленнєвою діяль-

ністю. Мовленнєва діяльність сприяє розвитку змісту та форм усіх різновидів діяльності, їх цілеспрямованості та мотивації.

Ігрова діяльність. Будучи головною формою вияву активності дитини дошкільного віку, вона є водночас головним засобом пізнання зовнішнього світу, відображення його в формі відчуттів, сприймання, уявлень та ін. Але вона відрізняється від навчання та праці.

Гра – нібито непродуктивна діяльність. У грі дитина захоплюється здебільшого процесом гри, який поглинає повністю, викликає задоволення. Як тільки інтерес до гри зникає, дитина припиняє гратися.

В іграх маленьких дітей цілі не бувають стійкими. Це виявляється в тому, що маленькі діти втрачають мету гри й легко переключаються з однієї гри на другу. Але у процесі розвитку та виховання цілеспрямованість ігрової діяльності дітей зростає, цілі ігор набувають стійкішого характеру.

Гра – школа думки, почуттів і волі. В іграх не тільки виявляються, а й формуються всі психічні процеси та властивості дітей, їх спостережливість, уважність, вдумливість, наполегливість, сміливість, рішучість, уміння, навички, здібності.

В ігровій діяльності відбувається не лише психічний, а й фізичний розвиток дітей, розвиваються фізична сила, спритність, швидкість і точність рухів. В іграх формуються всі якості особистості дитини, зокрема такі моральні якості, як колективізм, дружба, товаришування, правдивість, чесність тощо. Тому ігри дошкільнят – важлива умова їх підготовки до школи, дошкільного навчання.

У шкільному віці гра має складніший і цілеспрямованіший характер. У школярів переважають дидактичні ігри, в яких яскраво постає їх мета: успішно провести гру, перемогти свого партнера, розвинути в собі відповідні фізичні та розумові якості.

У підлітковому та юнацькому віці можуть виникнути шкідливі звички, наприклад, до азартних ігор. Залучення дітей до занять спортом, до цікавих справ стане важливим засобом попередження захоплення шкідливими іграми.

Навчальна діяльність. Навчання – це головний різновид діяльності дітей шкільного віку. Воно являє собою активну, свідому й цілеспрямовану діяльність, яка полягає в опановуванні знань, яких набуло людство, з метою підготовки дітей до майбутньої самостійної трудової діяльності.

Навчання не обмежується шкільним віком. Людина навчається все життя. До цього її спонукають розвиток науки і техніки, суспільного

життя. Науково-технічний і соціальний прогрес потребує значного поповнення та перебудови систем загальноосвітніх і спеціальних професійних знань, здобутих у середній школі та професійно-технічних навчальних закладах.

У процесі навчання його цілі поступово ускладнюються, але разом з цим вони й диференціюються.

Поряд із загальноосвітніми завданнями з'являються практичні – підготовка дітей до життя, опанування практичних знань, умінь і навичок. На ґрунті загальноосвітніх знань здійснюються політехнічне навчання та професійна освіта. Загальна освіта (знання мови, математики, фізики, хімії, біології, історії) дедалі стає більш потрібною для професійної освіти, для підготовки творчих спеціалістів.

Успіх навчання дітей у школі значною мірою залежить від усвідомлення мети навчання і тих мотивів, якими вони керуються. У навчанні помітно виявляється соціальна та пізнавальна мотивація.

Соціальна мотивація виявляється в усвідомленні значення та необхідності знань для життя та праці, пізнавальна мотивація – у ставленні до змісту знань, в інтересі до них. Мотиви навчання тісно пов'язані з працею.

Трудова діяльність. Праця потребує знань, вона формує загальні та спеціальні здібності людини. Суспільна мотивація навчання найбільше сприяє глибокому опануванню знань.

Важливою умовою успішного опанування знань є готовність і рівень підготовленості людини до навчання. Готовність учня до навчання полягає в його психологічній готовності до навчання, в бажанні та вмінні навчатися, в наявності у нього необхідного для цього розвитку.

Уміння навчатися виявляється в тому, що учень розуміє пояснення вчителя й керується ними, виконуючи завдання, самостійно виконує їх, контролює себе відповідно до вказівок учителя та правил, а не орієнтується на те, як виконав завдання товариш.

Учні, які виявляють самостійність у навчанні, краще опановують знання й успішніше розвиваються.

Підготовленість учня до навчання виявляється в конкретних знаннях, уміннях і навичках, потрібних для опанування навчального матеріалу. Тому важливо готувати дітей старшого дошкільного віку до навчання в школі не тільки психологічно, а й з конкретних різновидів знань: лічби, мови, уявлень про природу та суспільство.

Навчання в школі вимагає від учня організованості і дисципліни, щоденної систематичної роботи. Цим навчальна діяльність школяра

відрізняється від ігрової діяльності дошкільняти й наближається до трудової діяльності.

Опанування знань залежить від активності учня в навчанні. Навчання взаємопов'язане з розвитком особистості.

Навчаючись, людина розвивається, а розвиваючись – здобуває нові можливості навчання: розуміти та засвоювати складніші знання. Успішніше розвивається дитина тоді, коли у процесі навчання активізується навчальна самостійність дитини, коли вона стає суб'єктом, а не лише об'єктом навчання, тобто вміє усвідомлювати і самостійно формулювати навчальні завдання і намагається успішно виконувати їх.

У розвитку особистості особливо важливу роль відіграє активізація діяльності мислення, а не тільки уваги, сприймання, пам'яті, уяви. Як показали дослідження проблем навчання, евристична та програмована побудова процесу навчання, коментування змісту навчальних завдань, розв'язування навчальних завдань з кожного предмета, докази сприяють подоланню конкретності розумової діяльності та успішному розумовому розвитку.

Праця – свідома діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і духовних благ. Вона є необхідною умовою існування та розвитку людини.

Людина, приводячи в рух наявні в неї природні органи і сили, виготовляє знаряддя праці і за їх допомогою перетворює матеріал природи, надає йому форму, придатну для її власного життя, для задоволення її різноманітних потреб.

Від покоління до покоління праця ставала дедалі різноманітнішою, досконалішою, різнобічнішою. До полювання та скотарства додалося землеробство, потім прядіння, ткацтво, обробка металів, гончарство, судноплавство.

Праця – це єдність фізичного та психічного. У процесі праці активізуються й виявляються різноманітні фізичні та психічні властивості людини. Залежно від змісту праці психічні її компоненти набувають своїх особливостей. Діяльність слюсаря, тракториста, вчителя або композитора потребує своїх специфічних психічних якостей. Але є психічні якості особистості, спільні для всіх різновидів трудової діяльності, хоча вони й виявляються в кожному її різновиді по-різному.

Перша й необхідна умова будь-якої праці – наявність мети створити певний продукт. Характерною рисою праці є те, що людина передбачає її результати, уявляє собі необхідний для цього матеріал, окреслює

способи та послідовність своїх дій. Цим її трудові дії відрізняються від інстинктноподібних дій тварин. Перш ніж щось будувати, вона подумки уявляє те, що робитиме. Наприкінці процесу праці отримуємо результат, який ще до його початку існував в уявленні людини. Чим складніше трудове завдання, тим вищі вимоги ставляться до його виконання, до психіки людини.

Праця вимагає відповідної підготовки. Знання, вміння та навички працювати набуваються протягом навчання та попередньої праці. Складніші різновиди праці потребують тривалого навчання. Щоб опанувати спеціальності лікаря, педагога, інженера, потрібно після закінчення середньої школи навчатись у вищій школі. Багато часу потрібно також для опанування виробничих спеціальностей високої кваліфікації.

Праця людини виявляє її уважність, спостережливість, уяву та мислення. Особливо важливі ці якості тоді, коли людина стикається з новим для неї завданням, коли вона шукає нових, досконаліших способів його виконання.

Праця потребує напруження фізичних і розумових сил, подолання труднощів, самовладання та інших вольових якостей. Цілеспрямована воля потрібна як у фізичній, так і в розумовій праці в процесі усього часу її виконання. Особливо вона потрібна тоді, коли праця не захоплює своїм змістом або способами, якими вона здійснюється.

Праця є джерелом різноманітних емоцій людини. У процесі праці людина переживає свої успіхи та невдачі. За умови позитивного ставлення до праці ці переживання спонукають її до ще більшого напруження.

Успіх праці людини залежить від чіткості мети, яку людина має, від зрілості мотивів, що спонукають її працювати, та пов'язаного з ними ставлення людини до своїх трудових обов'язків, від відповідності її здібностей, загальної та спеціальної підготовки вимогам праці. Дуже важливу роль у праці мають такі індивідуально-психологічні якості людини, як її акуратність і дисциплінованість.

У процесі суспільно-історичного розвитку людського суспільства виникла величезна кількість різних видів праці.

Усю різноманітність видів людської праці поділяють на працю фізичну і працю розумову.

До фізичної праці належать різні види виробничої, технічної діяльності. Предметом її є матеріал, який дає природа і який обробляють за допомогою різноманітних знарядь. Фізична праця потребує певного докладання фізичних сил людини, напруження її м'язової системи. Ре-

зультат її – матеріальні продукти, потрібні для задоволення потреб людини. Результат розумової праці – образи, думки, ідеї, проекти, знання, втілені в матеріальні форми (літературні та музичні твори, малюнки, різьблення та ін.).

Поділ праці на фізичну та розумову виник у процесі історичного розвитку суспільного життя людей. Фізична і розумова праця включає багато різноманітних професій та спеціальностей. Кількість їх постійно збільшується в ході розвитку економічного та культурного життя суспільства.

Психологічний опис і аналіз професій (професіографія) та умов праці дає можливість виявити вимоги деяких професій і спеціальностей до особистості працівника, розкрити особливості та структуру професійних здібностей і психологічні передумови раціоналізації праці.

Вивчення професій та умов праці має важливе значення для професійної орієнтації молоді, навчання й виховання кадрів спеціалістів, для раціональної організації праці, завданням якої є підвищення працездатності, продуктивності праці, зменшення втоми працівників, усунення причин виробничого травматизму та браку продукції.

Важливе місце серед різних видів розумової діяльності посідає праця викладача. Вона складна й багатогранна. Специфічні її особливості зумовлені передусім її завданням та об'єктом. Завдання праці вчителя полягає в тому, щоб озброїти людину міцними та глибокими знаннями основ наук, всебічно розвинути її здібності.

Звідси випливають і ті вимоги, які ставить педагогічна діяльність до її виконавця. Учителю потрібно передусім самому ґрунтовно опанувати ті знання та вміння, які він має передати своїм учням, постійно збагачуючи і поповнюючи свої знання. Він повинен знати своїх учнів, вікові та індивідуальні особливості їх розвитку, повинен уміти передавати учням наявні в нього знання, відповідно організовувати їх пізнавальну і трудову діяльність.

Особливо велике значення мають такі якості особистості вчителя, як впливовість і контактність, освіченість, культура мовлення, переконаність, принциповість та інші позитивні риси його характеру, любов до свого фаху, любов до дітей, вимогливість і чуйне ставлення до них, педагогічний такт. Вони ґрунтуються на правильному психологічному розумінні конкретної ситуації, в якій йому доводиться діяти, ініціативі в опрацюванні нових прийомів навчально-виховної роботи, невпинному прагненні до вдосконалення своєї педагогічної майстерності.

Творчість

Будь-яка праця, фізична і розумова, може за певних суспільних умов ставати творчою діяльністю.

У різних видах праці творчість має свої особливості, зумовлені змістом і характером діяльності, її обставинами та індивідуальними рисами працівника. Разом з тим усі види творчої діяльності мають і спільні риси.

Творча діяльність зумовлюється потребами суспільства. Усвідомлення цих потреб є джерелом різних задумів, ідей, проектів.

Починається творча діяльність з виникнення певного задуму, а саме: змінити методи, прийоми роботи в тій чи іншій галузі, створити нове знаряддя, сконструювати нову машину, здійснити певний науковий експеримент, написати якийсь художній твір, створити музичну п'єсу, намалювати картину тощо.

Для здійснення творчого задуму потрібна попередня підготовча робота, яка полягає в обмірковуванні його змісту, з'ясуванні деталей, шляхів реалізації та збиранні потрібних матеріалів. Така підготовча робота характерна для творчості конструктора-винахідника, вченого, письменника, митця. Вона часто буває довготривалою. Відомо, що Ч. Дарвін понад 30 років збирав наукові матеріали для написання своєї праці "Походження видів".

Після підготовчої роботи відбувається сама реалізація творчого задуму, яка теж може тривати протягом різного часу залежно від змісту завдання, рівня його складності, підготовки особистості та умов творчої праці.

Здійснення творчого задуму являє собою велику й напружену працю, яка потребує участі та піднесення всіх сил людини. Вона вимагає максимальної зосередженості свідомості людини на предметі творчості. Ця зосередженість буває настільки значною, що працівник, захоплений своїм завданням, не помічає, що діється навколо нього. Вона потребує докладання пізнавальних і вольових зусиль людини. "Я розумів, – писав К. Станіславський про творчу роботу артиста, – що творчість – це насамперед повна зосередженість всієї духовної і фізичної природи", що "вона охоплює не тільки зір і слух і всі п'ять чуттів людини", вона охоплює "розум і почуття, волю і пам'ять, уяву".

Систематична, наполеглива і напружена праця є головною умовою успіху в творчості. За цієї умови частіше виникають ті миті творчого піднесення, які називають натхненням і за яких особливо успішно з'яв-

ляються нові способи розв'язання завдань, з'являються нові і продуктивні ідеї, створюються центральні образи художніх творів тощо.

Натхнення характеризується напруженням усіх сил працівника, яке виявляється в емоційному захопленні предметом творчості та продуктивному оперуванні ним. Воно виникає під час самої роботи як певний її наслідок, а не перед нею. Звідси випливає, що для успішного досягнення мети треба систематично і регулярно працювати, а не чекати натхнення. "Натхнення – це такий гість, який не полюбляє відвідувати лінькуватих" (П. І. Чайковський). Воно виникає після наполегливої роботи.

На творчу діяльність впливає почуття новизни справи, потреба в ній сучасників. У зв'язку з цим відбуваються мобілізація духовних сил і неусвідомлена, інтуїтивна поява нових образів, способів дій у ході розв'язання проблеми.

Успіх творчої праці залежить від того, якою мірою опанувала людина прийоми, техніку роботи, як вона ставиться до її результатів. Творчим працівникам властиве критичне, вимогливе ставлення до своїх творів.

Воно, зокрема, характерне для видатних поетів, письменників. Бальзак по дванадцять і більше разів переробляв свої твори, часто до невпізнанності змінював їх у коректурі. Аналогічне можна сказати про інженерів, наукових працівників.

Чим більше людина захоплюється самою працею, тим легше вона долає труднощі, з якими стикається, тим більше успіхів вона досягає в ній і тим більше задоволення дістає.

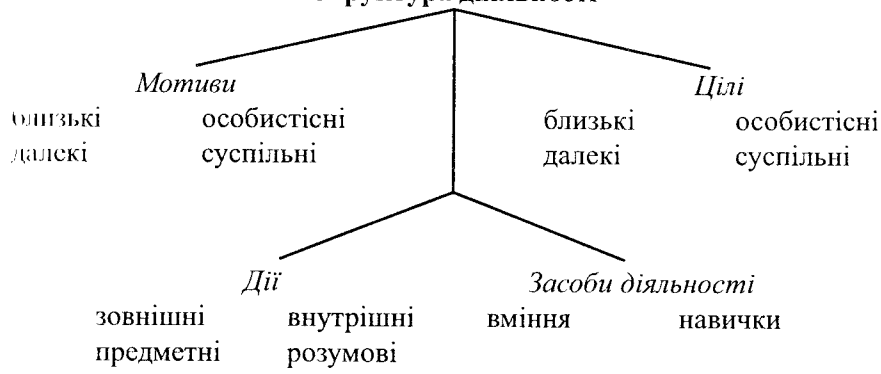
Творчий підхід до справи є необхідною умовою продуктивної діяльності, соціального і науково-технічного прогресу суспільства.

Формалізована структура змісту теми

Психологічна функція діяльності: специфічно людська форма активності, спрямована на задоволення її різноманітних потреб.

Характеристика діяльності: регульованість свідомою метою, суспільна природа, спрямованість на перетворення життєвого середовища.

Структура діяльності

Запитання для самостійної роботи

1. Чим зумовлена активність біологічних індивідів?
2. Що характеризує поведінку тварин як специфічну форму активності?
3. Що характеризує діяльність як специфічну форму людської активності?
4. У чому полягає докорінна відмінність між поведінкою тварин і діяльністю людини?
5. Якими є головні компоненти діяльності?
6. Як забезпечується контроль за процесом виконання діяльності?
7. У чому полягає механізм зворотної аферентації при виконанні дії?
8. У чому полягає суть процесу екстеріоризації дії?
9. У чому полягає суть процесу інтеріоризації дії?
10. Якою є послідовність етапів формування навички?
11. Що є показником досконалості навички?
12. Якими є характерні ознаки гри як різновиду діяльності?
13. Якими є характерні ознаки навчання як різновиду діяльності?
14. Якими є характерні ознаки праці як різновиду діяльності?
15. Що за своєю сутністю означає для людини процес оволодіння діяльністю?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи можна стверджувати, що різні види діяльності – це продукти суспільного буття людей?

2. Чи можлива діяльність без чіткого уявлення про її мету?

3. Чи завжди людська діяльність опосередковується суспільним досвідом?

4. Чи відповідає наведена послідовність компонентів діяльності реальній логіці її розгортання: актуалізація потреби, усвідомлення мети, формування програми дій, визначення способу дій, реальне виконання дій, коригування дій, результат?

5. Чи правильно вказана послідовність формування навички: демонстрація дії та пояснення її елементів, спроби виконання дії, багаторазове повторення дії – вправляння, коригування дії, автоматизація дії?

6. Чи можна стверджувати, що фізіологічний механізм явищ перенесення та інтерференції пов'язаний із стереотипізацією в діяльності?

7. Чи завжди соціальний досвід є необхідною умовою виконання діяльності?

8. Чи можна стверджувати, що принципова відмінність між різними видами діяльності полягає в характері її результатів?

Завдання та проблемні ситуації

1. У наведених нижче прикладах визначте, що належить до руху, а що – до дії:

а) щоб зупинити машину, водій збавляє газ, відключає зчеплення і натискає на гальма;

б) щоб зменшити швидкість, водій так само зменшує газ і натискає на педаль зчеплення.

2. В яких прикладах ідеться про вміння, навички, звички:

а) недосвідчений кранівник послідовно переміщує вантаж, працюючи по черзі кожним важелем. Вантаж рухається ніби стрибками і по ламаній лінії, зупиняючись і змінюючи напрямок руху;

б) людина, що опанувала грамоту, швидко, не втрачаючи часу на визначення типу речення, безпомилково ставить розділові знаки;

в) переходячи дорогу із світлофором, людина кидає погляд на нього навіть тоді, коли рух транспорту відсутній.

3. Який зв'язок психіки та діяльності виявляється в описаній нижче ситуації?

Вивчення людей похилого віку та довгожителів показує, що активний зв'язок з навколишнім життям, посильна праця сприяють збереженню життєвого тонусу особистості в процесі багатьох років. Якщо людина з тих чи інших причин припиняє професійну і громадську ді-

яльність, звільняється від будь-яких обов'язків і виконання пов'язаних з цим функцій, то це призводить до занепаду сил, прискорює старіння і спричинює глибинні зміни в структурі особистості.

4. Які об'єктивні та суб'єктивні чинники сприяють продуктивності формування навичок?

5. У чому виявляються і чим характеризуються втома та перевтома? Як їм можна запобігти або зменшити їх?

Література

1. Белоус В. В. Темперамент и деятельность: Учеб. пособие. – Пятигорск, 1990.

2. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.

3. Брушлинский А. В. Деятельность, действие и психическое как процесс // Вопр. психологии. – 1984. – № 5.

4. Валлон А. Психическое развитие ребенка. – М., 1967.

5. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1986.

6. Давыдов В. В., Маркова А. К. Концепция учебной деятельности школьников // Вопр. психологии. – 1981. – № 6.

7. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности. – М.: Наука, 1980.

8. Корольчук М. С. Психофізіологія діяльності. – К.: Ельга Нікацентр, 2003.

9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977.

10. Ломов Б. Ф., Сурков Е. Н. Антиципация в структуре деятельности. – М.: Наука, 1980.

11. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

12. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002

13. Машбиц Е. И. Психологические основы управления учебной деятельностью. – К.: Вищ. школа, 1997.

14. Моляко В. А. Психология конструкторской деятельности. – М.: Машиностроение, 1983.

15. Москвичов С. Г. Мотивация, деятельность и управление. – Киев–Сан-Франциско, 2003.

16. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999.

17. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.

18. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.

19. Подольский А. И. Формирование умственной деятельности в практике профессионального обучения // Вопр. психологии. – 1985. – № 5.

20. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.

21. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – М.: Педагогика, 1989.

15. Толочек В. А. Индивидуальный стиль деятельности – устойчивость и изменчивость // Вопр. психологии. – 1987. – № 4.

22. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания. – К.: Стилос, 1997.

20. Психомоторика

Ключові поняття:

ідеомоторика, сенсорика, функції дії, регуляція рухів, регуляція дій, регуляція вчинку, сенсорні корекції, спритність, функціональні органи, почування, образ, думка, символ

Поняття про психомоторику

Виникає запитання: який людський орган обслуговує механізми емоцій, почуттів, думок, образів, рухів, пам'яті? Їх обслуговує психомоторика. Психомоторика – механізм, система, функція, які, зливаючись у цілісність, утворюють *функціональний орган.*

Психомоторика – дійовий орган людини. Це орган людини, а не тіла.

Протягом майже всієї історії діяльності людей психомоторика і її функції були і залишаються нині здебільшого засобом створення другої природи людини – культури. У тому числі і таких предметів, які є носіями духовних надбань людства, – живописних полотен, скульптур, архітектури, техніки, технологій тощо.

Лише в дії індивідуальність людини стає дійсною. Те, що людина зробила, створила, вчинила, є її характерною ознакою – її мірою.

Ідея про універсальність структурно-анатомічних функцій людського тіла переконливо доведена Р. Декартом: душа і тіло людини – дві особливі субстанції – дві незмінні основи людини.

Що ж ми маємо? 1. Безтілесну душу. Тіло – місце, де перебуває душа. 2. Бездушне тіло: що душа накаже, те тіло й робить; вони різні і навіть до акту "з'єднання" існують окремо одне від одного.

З того часу парадигма Р. Декарта оволоділа умами не лише філософів, а й психологів майже всіх напрямів. Ось що значить сила авторитету. Цьому повірили всі, крім Б. Спінози.

На відміну від Р. Декарта, захопленого методом аналізу, Б. Спіноза підійшов до цієї проблеми з другого боку – користувався принципом цілісності і всюди відшукував її знаки – гармонію. Аналіз без синтезу властивостей у цілісність він не визнавав. Тіло без душі – це мертв'як.

Жива людина – не просто одухотворене тіло, вона – вершина розвитку природи. Через людину природа не тільки мислить сама себе. Найголовніше: людина – це інструмент, яким природа перетворює себе в більш досконалі форми, гармонізує себе.

Звідси випливає: **мислення** як властивість душі і **живий рух** як властивість тіла – це не дві різні субстанції (за Р. Декартом), а два атрибути, тобто дві властивості притаманних людині душі і мислячого тіла. Отже, у будь-якому живому русі з одного боку – мислення і з другого – рух людини злиті в одну, неподільну єдність.

Майже через два з половиною століття І. М. Сєченов назвав цю цілісність душі і тіла психомоторикою. Він зазначив, що життєвими потребами (дискомфортом) зумовлюється виникнення бажань – думки, яка і викликає рух. І підкреслив: *бажання* буде тоді *мотивом* – дієвою думкою, або метою, а *рух – дією, або засобом досягнення мети,* коли людина здійснює довільний рух.

Живий, доцільний рух відбувається слідом за бажанням разом з відомостями про уявні наслідки цього руху. Без бажання або імпульсу – думки – рух був би взагалі безглуздим. І. М. Сєченов висловив гіпотезу, яка тепер підтверджена експериментально і покладена в основу теорії психічної регуляції рухів: у рухах дітей коріняться елементи думки.

Відмітною особливістю людських рухів і дій, як ми вже знаємо, є їх свідомий і цілеспрямований характер. **Діючи, людина пізнає світ, а пізнаючи його – теж діє.**

Багато елементарних форм рухів рук, ніг, голови і тулуба, а також комбінованих систем рухових дій людина заучує в дитинстві.

Історично склалося так, що рухи, рухові дії, психомоторна творчість людини і її механізми – психомоторика – випали з поля зору психології. Для багатьох було цілком зрозумілим: рухи – суто механічне явище, і вони перебувають за рубежами психології, обмеженої внутрішнім світом суб'єктивних фактів.

Єдність думки і руху

Враження, що психомоторика = думка + рух, помилкове. Бо все починається з рухів. Тому що живий рух – головний регулятор нашої **енергетики.** Позбавити людину рухової активності – значить провокувати виникнення у неї феномена "сплутаної енергії"; простіше кажучи, приректи її на загибель.

Будова мислячого тіла людини – *унікальна.* Психомоторика не має в собі бар'єрів, що відокремлюють людину від світу речей, а навпаки – її універсальність дає змогу зрозуміти мислення як:

1) функцію зовнішньої, предметної дії;
2) спосіб дії мислячого тіла;

3) бездіяльне живе тіло вже не є мислячим, тоді воно просто звичайне "тіло".

Отже, психомоторні процеси об'єднують в єдину і неподільну цілісність три компоненти: 1) мисляче тіло, 2) предмет, 3) психомоторні процеси, що забезпечують можливість обміну енергією і інформацією між мислячим тілом і предметом.

Людина, виконуючи дії над предметом, одухотворяє його, наділяє його своїми властивостями – *втілює* в нього стан власної душі – **олюднює предмет.** Але предмет виявляє і зворотну дію на людину.

Предмет стає активним і збуджує в людині дивне явище: сприяє *відкриттю в собі здатності до дій, пізнанню себе самої.*

У кожному предметі міститься майже нескінченна кількість якостей. Це – істина. Людина, діючи з предметом, відкриває його властивості. А відкриваючи для себе ці властивості, перетворює свої задатки на **дійові стани – здатності – на умови кращих наступних дій.**

У процесі дії людина створює здатності не тільки знати властивості предметного світу, а й – і це найголовніше – використовувати їх силу в перетворенні того самого предмета чи речовини в нові форми, щоб задовольняти суто людські потреби. Дією вона втілює свої здатності в предмети, щоб вони набули цінності, виробляє блага. Це два – прямий і зворотний – процеси психомоторики.

Думка із живих рухів: а) **виростає,** б) **розвивається,** в) у процесі руху думка **матеріалізується** в предметах, процесах, явищах, г) **набуває** в цьому самому процесі **досконалості** і, нарешті, д) **стає міркою** в створенні предметів і явищ – **мірою людини.**

Головна ж властивість живого руху полягає в тому, що в процесі його виконання людина не просто рухається, виконує дії, вона:

1) оволодіває простором дії; 2) підкоряє собі час; 3) свідомо долає зовнішні і внутрішні сили, що чинять опір.

Фізичне тіло рухається відповідно до законів механіки. **Живим рухом людина розв'язує задачі або проблеми.** Розв'язанням задачі живий рух істотно відрізняється, з одного боку, від суто **механічного руху,** а з другого – від простої **реакції** (дія – завжди акція, спрямована на майбутній продукт або подразник).

Судіть самі. Аби побудувати правильні рухи, треба:

1) підкорити своїй волі найскладнішу біомеханіку власного тіла;
2) зробити своє тіло слухняним;
3) відповідними рухами вести своє тіло до мети.

При всій складності рухових задач, нас вражають майстерним виконанням рухових дій юнаки і дівчата в балеті, цирку, спорті. Особливо на стадіонах і в спортивних залах, коли вони в змаганнях встановлюють світові рекорди, не передбачені навіть найсміливішими прогнозами.

Отже, чим більше спритних психомоторних дій може виконувати людина, тим досконалішим є її мислення, тим більше відповідних предметів, явищ, думок, почуттів і образів міститься в душі людини.

Але ж іще півтори сотні років тому І. М. Сєченов довів: психомоторика є неподільний зв'язок рухів душевних і тілесних (прямих і зворотних). Йому б зробити ще один крок уперед і сказати: психомоторика – це орган людини, і величезна кількість проблем з'ясувалась би, багато що стало б на свої місця.

У чому відмінність психомоторики – органа людини – від інших органів тіла?

Універсальність психомоторики

Психомоторика працює поза тілом. З природою і ноосферою. У неї три основні функції:

1) інструмента для "зовнішніх робіт", завдяки якому а) *людина-виконавець* ліпить раковину (як ластівка ліпить гніздо з власної жуйки); б) *людина-ерудит* насолоджується збиранням гармонійно побудованих предметів і явищ; в) *творець, долаючи дискомфорт, робить відкриття, винаходи, створює художні образи того, чого ще не було;*

2) інструмента для створення інформації (сировину для інформації людина бере поза тілом, а переробляє її механізмами душі: *виконавець* на почуття відгукується стереотипом, *ерудит-споживач* – образом-почуттям, *творець* почуття перетворює в думку);

3) інструмента для гармонізації самої себе (людина наближається до власної гармонії: *виконавець* – до спокійної, нечутливої совісті; *ерудит* – до енциклопедичної пам'яті, коли дістає задоволення вже не від самої гармонії, а від впізнавання її: "так, бачили-чули, читали, їли, мали... – ми і це!.."; *творець* відчуває свою спорідненість з будь-яким проявом природи і творить, як сама природа).

Психомоторика – орган людини, його механізм дій і мистецтво їх регуляції. Психомоторика здійснює психічну регуляцію живих рухів, дій і вчинків, вона – дзеркало мислення, почуттів і уяви.

Отже, якщо психомоторика дисгармонійна, недосконала або розхитана, якість роботи механізму творчості низька, то людина стає в діяльності *аварійною.*

Психомоторика працює, коли виникає взаємодія в системі "мисляче тіло – предмет". Мисляче тіло людини здатне до нескінченної кількості дій, що ніяк не можна передбачати заздалегідь, і в тому числі – тілесно запрограмованих інстинктів.

Що це означає?

Психомоторика – робочий орган, єдність рухів з образом, думкою, почуттями – еталонами, мірками, відповідно до яких регулюються рухи. Точність мислення, глибина почуттів і дійсність уяви – точність рухів.

На відміну від технічних вимірювальних еталонів людина створює сенсорні, перцептивні, мнемічні – почуттєві еталони, а *метрика* технічних і живих еталонів однакова. Досить людині надати своєму чуттєвому змісту *міру і число,* і тоді вона, вимірюючи рухи, може набагато підвищити їх точність.

Основними проявами психомоторики є такі класи рухів і дій:

– *рухи,* які забезпечують підтримку й зміни положення тіла людини в просторі;

– *стани і пози нашого тіла* – це граціозність фігури, постава, апломб і стійкість додержання вертикальної лінії (від голови до п'ят), і навпаки – кривляка, позер, удавальник тощо;

– *локомоції* – рухи, пов'язані з переміщенням людиною власного тіла: їх особливості виявляються в ходінні, бігу, стрибках, плаванні тощо; сюди входять і балістичні рухи: ловлення і схоплювання предмета, який летить або переміщується, силові і ударні рухи, метання предметів з установкою на влучність, дальність тощо;

– *виразні рухи обличчя,* всього тіла (міміка і пантоміміка) – безпосередні прояви емоцій і почуттів, семантичні рухи – носії смислу, знаків, значення, які людина передає іншим людям, наприклад хореографічні рухи, рухи, які імітують дії з відсутніми предметами;

– *робочі рухи і дії,* які є засобами трудової діяльності і становлять основу професійної майстерності, забезпечують ефективність праці, економію витрат сили і сприяють досконалій реалізації задумів людини. Кількість цих рухів і дій майже безмежна: і тих, що вже відомі й засвоєні, і тих, які ще будуть знайдені.

Ось чому психомоторика людини універсальна – всеосяжна і різнобічна. З її допомогою людина спроможна розв'язувати різноманітні

життєво важливі задачі. Бо дійсне буття людини – це її *дія, дієвість,* а не рабська залежність від обставин.

Щоб краще зрозуміти універсальність живого руху, порівняємо функціонування психомоторики і машини – неживого тіла.

Механізми психомоторики щоразу *будуються під час рухової дії.* Механізми машини *незмінні і запрограмовані* на певні, раз і назавжди визначені траєкторії руху деталей. Живий рух здатний на стільки форм траєкторій у просторі, скільки існує в природі форм предметів, з якими людина має можливість взаємодіяти.

Форма руху машини заздалегідь визначена конструкцією її будови, структурно і функціонально, вона *діє за схемою своєї будови* і тільки так, а не по-іншому. Живий рух, навпаки, *визначається формою того предмета, з яким взаємодіє людина.*

Завдяки універсальності функцій мисляче тіло активно будує траєкторію свого руху відповідно до форми оточуючих його тіл із складними конфігураціями і просторовими координатами. Якщо психомоторика стикається з перешкодою, яку не може подолати, то людина зупиняється для роздуму, тобто перебудови схеми дії.

У ситуації зіткнення фізичне тіло руйнує себе або перешкоду. Можливість узгоджувати форму руху мислячого тіла, тобто рухової дії, з формою іншого предмета свідчить про те, що **структурно-анатомічна будова психомоторики не запрограмована до якогось одного або кількох способів дій,** і саме тому людина здатна до будь-якої за складністю рухової дії.

Ідея про універсальність структурно-анатомічних функцій людського тіла була висловлена ще Арістотелем. Його висновок: *рука людини – інструмент для багатьох інструментів.*

А. Б. Спіноза довів, що спосіб дії мислячого тіла визначається не ним самим, самовільно, а воно активно будує свій рух, дію відповідно до форми (образу, ідеї, схеми) будь-якого іншого предмета.

Г. Гегель називає людську руку "одухотвореним ковалем людського щастя". Рука є те, що людина робить, адже в ній як у діяльному органі свого самоздійснення людина існує як "одухотворене начало", що формує її долю.

Діючи, людина здатна: а) спостерігати за своєю дією, б) контролювати її зсередини себе, в) обертати її продукт у власну сутність – систему здібностей. Під час дії людина нібито веде діалог сама з собою, будує і перебудовує реальний плин рухів згідно зі своїм бажаним.

Мислячи – ми діємо, діючи – мислимо.

Психомоторика – майже єдиний засіб, знаряддя людини, завдяки якому вона має практичну можливість втручатися в довкілля, змінювати його, створюючи нові предмети і явища власними силами – "золотими руками".

Звідси випливає: психомоторна дія – дійовий механізм розвитку душі й тіла. Адже діючи, людина мислить, а мислячи – діє, діє навіть тоді, коли предметів руками не торкається.

Будова психомоторики

Психомоторика – жива система. До її складу входять такі відносно самостійні, але спеціалізовані складові:

1) ідеомоторика;
2) сенсомоторні процеси;
3) довільні моторні процеси – дії.

Ідеомоторні процеси виникають при уявленні бажаних рухів і дій або лише при наявності однієї думки про них. Ідеомоторний означає те, що образ, почуття або думка передаються назовні засобами моторики. Хоча процеси ідеомоторики не завжди помітні і виявляються тільки спеціальними приладами, все-таки їх роль у житті і діяльності людини важко переоцінити.

Чому? Вони здійснюють важливі функції психомоторики – готують і налагоджують майбутній рух, забезпечують здійснення і регулюють процес його виконання.

Сенсомоторні процеси забезпечують: ту чи іншу швидкість, точність і доцільність реагування (воно – реагування – не є дією, або не розв'язує задачу, а тільки змінює ситуацію) на впливи, що надходять до людини ззовні і вимагають відповідного захисту себе від небезпеки; регулювання сили зовнішніх впливів у технічних системах або для збереження власного життя.

Довільні моторні процеси психомоторики характеризують людину, визначаючи її вміння діяти, естетичність і майстерність її рухів, а також здатність до психомоторної творчості.

Ідеомоторика

Згадайте ваші почування, якщо ви стояли на краю прірви або на балконі десятого чи двадцять шостого поверху. Хіба не правда, що якась сила,

до того ж цілком реальна сила, тягла вас униз? Реальність цієї сили безперечна. Те саме ви переживаєте, коли йдете вздовж потяга, який рухається: вас так і тягне під колеса (коли ви стоїте, ефект не такий відчутний: тілу треба подолати власну інерцію, тобто витратити більшу енергію).

Боротьба з цією силою "тяги" – справді важке для вас випробування, і тут не до жартів. До речі, не такі вже й рідкісні випадки, коли люди не можуть справитися з ситуацією, яка вважається простою, – і падають з круч, балконів, потрапляють під колеса потяга.

Як це відбувається?

Коли ви стоїте над прірвою або йдете вздовж потяга, який рухається, виникає **образ і думка,** що ви можете впасти вниз, потрапити під колеса. Цей **образ падіння мимовільний,** не залежить прямо від вас, від вашої свідомості. Якщо **синтез образу почуттів і думки** працює нормально, миттєво оцінюється ситуація (почуття безпеки) і включається воля (коректор психомоторики), вольова думка придушить уявний образ (падіння під колеса або з висоти), перебудовуючи образ і почуття безпеки на нову думку про необхідність триматися подалі від фатальної риски.

Ви сидите в кінотеатрі, а на екрані автомобіль мчить карколомними віражами гірської дорога або човен бореться в оксані з величезними хвилями. Якщо це знято не збоку (середнім або дальнім планом), а крупно, тобто так, ніби ви бачите все це на власні очі, то ви відхиляєтеся під час поворотів машини або вчепитесь руками в бильця крісла, коли човен летить вниз, або втягуєте голову в плечі, коли на неї набігає хвиля.

Ви дивитесь на стадіоні футбол. Якщо перед вами не просто важка робота з біганиною або перекиданням м'яча навмання, а справжня, красива гра (створення гармонійного предмета споглядання і уболівання), – ви заражаєтеся тим, що відбувається на полі.

Що означає *заражаєтеся*? Ви входите в контакт з грою і стаєте на деякий час часткою її процесу. І коли гравець обводить суперника, ви разом з ним (у нього ви перевтілюєтеся і дієте разом) повторюєте всі його рухи, і коли він б'є – ви б'єте по м'ячу разом з ним. І коли він добивається успіху або коли його спіткає невдача і він її переживає, ви радієте і переживаєте разом з ним. Не лише в душі, а й усім тілом.

Ви зустрічаєте людину, котра вам приємна, подобається, дорога. Звернули увагу? Вас так і тягне до неї. Причому тягне до контакту не умовного – вас тягне буквально потриматися за неї. (Так само з неприємною людиною – ви фізично намагаєтесь уникнути контакту, ухиляєтеся, чините опір при зближенні, переходите на протилежний

бік вулиці, знаходите пристойний привід, щоб не опинитися в одному з нею місці.) Ось чому доброму знайомому ви із задоволенням подаєте руку, з другом – обнімаєтесь, з рідними і любимими – цілуєтесь.

Усі ці почуття виражені живими вашими рухами.

Усе це – ідеомоторика. Образ уяви і думка – неподільна на частини цілісність. **Дія – це продовження процесу образу і думки.** Отож, впасти під колеса навіть природніше, ніж примусити себе утриматися від цього кроку.

Хто ж тоді в реальному житті падає з висоти, над ким панує ідеомоторика – механізм уяви?

1. **Люди з мізерним енергопотенціалом.** Енергії так мало, що нічим контролювати уяву, нічим зупинити згубну для себе думку. І тому будь-який ідеомоторний образ і думка, що виникають спонтанно в тумані мізерної енергії, стають домінантними, керують діями. Домінанта тягне на себе останні краплі енергії; ось чому вольовому, гальмуючому цю процесу народитися ні з чого.

2. **Люди, гранично занурені в себе, що живуть у світі марень та ілюзій.** Ви вже, певно, зрозуміли, що це самоув'язнення вимушене: бракує сил жити у світі реального. Отож, знову першопричина – в ущербній енергії. Мрійник нібито тут, з нами, він нібито такий, як всі. Але це не так: всі його справи вершить уява. Світ реальний для нього нудний, бляклий, досадний, оскільки час від часу наїжджає на його штучний світ уяви як асфальтовий коток.

Але це випробування його не бентежить і не лякає; його душа недоторканна, вона живе у своєму вигаданому світі, у якомусь четвертому вимірі – що їй наші дріб'язкові труди і турботи. Примарні прекрасні образи тісняться в душі мрійника, легко переливаючись один в одного, плинуть, плинуть...

Про те, щоб хоча б один образ, одне почуття перетворилися на думку і матеріалізувалися в зробленому предметі, – не може бути й мови! – нічим. Бракує енергії. І зненацька – екстремальна ситуація; підкреслимо – неусвідомлювано екстремальна ситуація: наш мрійник опиняється над прірвою. Мисляче тіло реагує поза свідомістю: збираючи рештки енергії, воно з образу створює думку про можливість падіння.

Зупинити цю думку нічим – вона відразу перебігає в дію, і наш мрійник лише в останню миттєвість ніби прокидається від сну і усвідомлює те, що вже відбувається. Перетворення уявного образу або почуття на думку викликає почуттєвий вибух, який спалює всю енергію без залишку; навіть якби енергія й уціліла, людині навряд чи вдалося

б вижити. Недарма люди кажуть: ще до того, як розбився, він умер у польоті від розриву серця.

3. Люди, гранично зосереджені на важких роздумах. Наприклад, на довгому математичному розрахунку, на вираховуванні шахового варіанта, на пошуку в банку пам'яті відповіді на запитання, на обмірковуванні чогось невідомого тощо. Уся енергія використовується на утримання домінанти міркувань: думка про можливе падіння поряд з нею мізерно мала, так що людина навіть не помічає її; але на відміну від домінанти, що реалізується в знаки і символи, ця маленька думка реалізується в дію – і математик, зовсім не усвідомлюючи, як це відбулося, опиняється під колесами.

Уявний образ – регулятор моторної дії формується лише при зниженій енергії. Якщо людина перебуває в оптимальному стані, то синтез образу, думки і почуттів включить волю поза свідомістю, так що вона тільки відмітить між іншим: ти дивися, як тягне під колеса.

Між трьома варіантами ідеомоторних рухів розходжень немає.

Отож, чим менше енергії, тим нижча наша здатність бачити світ у реальну величину і правильно оцінювати все, що відбувається в довкіллі й у нас всередині.

Неконтрольована свобода уяви при першому, ліпшому випадку породжує процес самознищення. Природа побудована мудро: вона зберігає те, що влаштовано гармонійно і здатне до самовдосконалення; каліцтво і ущербність відкидаються без співчуття.

До речі, коли відбирають людей для роботи на висоті, їх перевіряють не на почуття страху висоти (хоча перевіряючі думають саме так), а на величину енергії. Адже людина з високим рівнем енергії відразу – і легко – руйнує образ і думку про можливість упасти і працює на висоті, як ми з вами в себе вдома.

Сенсомоторна культура

Рухи людини, її дії несуть свідомості сенсорне відображення самих себе. Але не всі рухи в процесі їх засвоєння відповідають критеріям гармонії, оптимальні за будовою і функціями. Будувати потрібно сенсомоторну культуру: оптимальну, гармонійну.

А яка вона? Її треба впізнати серед безлічі можливих, всередині себе – сенсорно – у формі почувань. Пошуку гармонії рухів допомагають органи чуттів (сенсорні системи): вони здатні розрізняти предмети або явища залежно від організації їх структури; перевага надається тим,

які *ближче до гармонійної цілісності.* Вони викликають задоволення і навіть втіху, привертають до себе увагу, думки, діяльну сторону розуму, притягують наче магніт, змушують знову і знову повертатися до себе.

Складність сенсорного пошуку гармонії рухів ще і в тому, що їх неможливо побачити ні на кому іншому. І механізму психомоторики доводиться розв'язувати складну задачу:

а) навпомацки, методом проб і помилок;

б) з установкою тільки на фізичні властивості рухів, наприклад на силу;

в) проявляти рухову винахідливість – знаходити лінію найменшого опору рухам, підкоряючись привабливій силі гармонії.

Спритність – пошук способу розв'язання моторної задачі почуттям "найменшого опору" дії.

Щоб виконати оптимальну рухову дію, треба витратити найменшу кількість енергії з усіх можливих варіантів, які завжди більші від неї.

У цьому правилі поєднані дозволені й заборонені природою форми дії. Дозволена – найбільш гармонійна, продуктивна форма дії, а решта – теж можливих форм рухів – крок у бік заборонених, малопродуктивних, позбавлених гармонії будови рухів. І варіанти дисгармонійних рухів можуть працювати, але прогрес від них обмежений, вони мають низький ККД і надто великі витрати енергії на недоцільну роботу; а діяльність людини від цього стає аварійною.

Парова машина, двигун внутрішнього згорання і електричний двигун можуть використовувати одну й ту саму кількість енергії, але кількість роботи одержимо різну. І скільки не вдосконалюй, наприклад, паротяг, він може підвищити ККД на один – максимум два відсотки. Більше не допустять неминучі втрати – розсіювання енергії.

З відчуттям лінії найменшого опору в дії пов'язані динамічно стійкі форми рухів. Якщо людина оволоділа такою формою рухів, то це значить, що в дії максимально повно використовується сила інерції тіла – парова сила і енергія людини.

Для вирішення нових рухових задач треба з високою точністю *відчувати* рухи, вміти пристосуватись, щоб *вловити момент вільного ходу в рухах,* призвичаїтись їх використовувати, у складних ситуаціях *виявити кмітливість* і майстерне використання своїх рухових можливостей. Для досконалого володіння рухами обов'язково треба випробовувати їх у нових умовах, в різних варіантах і намагатися максимально повно з ними узгодити дію.

Спритність – опанування рухами в екстремальних ситуаціях.

Цей вид спритності полягає в тому, що людині треба миттєво подолати перешкоду, яка заважає успішному вирішенню рухової задачі. Це вже інший спосіб регуляції рухів: використанням навички це зробити неможливо, потрібна нова організація рухів – дія.

У чому ж тут складність, проблема?

Виконання автоматизованої навички в звичних умовах не вимагає спритності. Вона опанована на початкових етапах її формування. Це відноситься і до пластичності, яка характеризує естетичність і виразність рухів. Володіння рухами власного тіла дуже часто ускладнюється перешкодами, і особливо тими, що виникають раптово в ході розв'язання рухових задач.

Чим більше ускладнюються задачі (в математичному розумінні), тим вищий попит на сенсорні корекції рухів.

Отже, для подолання перешкод треба: а) оцінити ситуацію; б) підібрати рухи, адекватні цій ситуації; в) випередити думками процес подолання перешкод.

Спритність, як опанування рухами в екстремальних ситуаціях, відрізняється від інших рухів тим, що час на підготовку дії – відображення ситуації і створення образу рухів – зведений до мінімуму, він мізерний. Перемагає в єдиноборстві той, хто чітко і тонко підкоряє себе ситуації, випереджає задум суперника не роздумами, а безпосередньою дією, що підказана мисленням. У мисленні, в його результаті і полягає спритність і пластичність рухів людини.

Спритність – розв'язання нових рухових завдань.

Це – спосіб дії мислячого тіла, через який невідоме перетворюється на відоме, опановане в рухах. Спритність і пластичність рухів проявляються не лише при розв'язанні нових рухових задач. Зрозуміло, нові задачі характерні для новачків. Але це не зовсім так. Якщо розглядати рухову навичку як затверділу, раз і назавжди незмінну систему рухів, то про спритність не може бути й мови. Для цього треба зруйнувати стереотип навички, вийти за його межі, знайти в рухах резерви і перетворити їх на свідомо керовані елементи дії.

У дійсності, як було зазначено раніше, автоматизована дія – рухова навичка – зберігає в собі певну гнучкість, пластичність. Коли в ході тренування збільшується енергія, набувається досвід і майстерність, тоді стара форма рухів стає неадекватною можливостям людини. Треба їх узгодити, знайти нову, відповідну можливостям форму. Ось у такому випадку і виникає потреба в спритності – знайти новий спосіб розв'язання нової задачі.

Спритність особливо потрібна і цінна тоді, коли виникає потреба *перевчитись,* створити нові системи рухів. Ці особливості належать до функції діяльного мислення, і його не можна компенсувати, хоча й частково, за рахунок активності образного і символічного мислення (вони ведуть тільки планувальну роботу, створюють образи рухів).

Дійове мислення веде технічну роботу по реалізації образу в матеріальну конструкцію рухів.

Справедливим є ствердження, що в **образі будується наступна дія.**

Усе це являє собою сенсомоторну культуру – мистецтво досягати гармонійного розвитку за допомогою вправ, організованих у певну систему. Крім того, опанування цим мистецтвом сприяє розв'язанню ряду задач:

а) через психомоторну дію збагнути розумом ідеї добра, істини й краси, які живуть у кожній людині, перетворити їх **душевні блага** – моральні, пізнавальні та естетичні, а значить, сформувати **творчу культуру людини;**

б) майстерно засвоєні психомоторні дії дозволяють раціонально заповнити **дозвілля,** приємно проводити час, сприяти відновленню сил для творчої праці;

в) психомоторна дія очищує душу, приводить почуття і думки в гармонію з предметом дії.

Цим сенсомоторна культура людини відрізняється від інших культур: людина створює її для себе, і потрібна тільки безперервна праця над собою протягом усього життя.

Ось функції психомоторики:

1) служити генератором енергії;
2) зароджувати наші думки і образи;
3) бути мірою наших можливостей у просторі і часі.

Названі три функції психомоторики відповідають: 1) механізму енергопотенціалу; 2) психомоториці; 3) механізмам душі: мисленню, почуттям і уяві – критичності людини.

Дія – засіб діяльності

Функції дії

З чого складається психомоторна дія?

Дія – живий морфологічний орган. Людина, діючи, розгортає рухи в часі в системі координат XYZ. Тобто цей морфологічний орган не існує повністю в кожен конкретний момент.

Перше в цьому органі – **тіло,** друге – **предмет дії,** а третє – **почування** – відображення і тіла, і предмета разом у живому русі. Тіло – орган відображення, предмет – джерело відчуттів, а почування – продукти синтезу образу і мотиву дії з предметом – регулятор рухів.

Єдність системи **"тіло – предмет – почування"** існує до того часу, поки здійснюється розв'язання задачі. Задача розв'язана – зникають почування, і система рухів згортається у звичну стійку фігуру тіла.

Цілі реалізуються за допомогою засобів. Система засобів, яка включає в себе все те, що своєю силою викликає рух у механізмі творчості, перехід від одного стану до іншого, перетворення його на інший, виникнення нових властивостей тощо – і забезпечує безперервний розвиток людини.

Дія людини – **її дійсне буття.** У процесі дії індивідуальність людини виявляється, вдосконалюється і виражається зовні в продуктах, створених її діяльністю.

Дія людини – генетично вихідна одиниця аналізу психічного, психічної реальності.

Про важливість поняття цілісності говорив І. М. Сєченов: "Предметом психології є цілісні акти, які обов'язково включають у свою структуру поряд зі "свідомими компонентами" зовнішнє подразнення (сигнал) і руховий м'язовий компонент".

Проблема зародження думки, почуттів та уяви є проблемою походження і розвитку чутливості та відчуттів, сприймання та мислення.

Рух людського тіла й мислення в діях людини – це одне й те саме. Тому рух не тільки і не стільки переміщення в просторі, часі та в силовому полі своєї дії, скільки оволодіння своїми почуттями, думкою, поняттям цього простору, часу, силового поля рухів, процес підпорядкування їх своїй наперед заданій меті.

Якщо проаналізувати будь-який вид психомоторних дій – від елементарних до найскладніших (системи дій), то з'ясуємо, що вони визначаються: 1) задачею; 2) смислом, який треба осягнути; 3) цінністю продукту дій, передбаченого уявою. Тому живі рухи і дії – майже єдина форма життєдіяльності, якою людина не лише взаємодіє з довкіллям, а й активно його змінює в бажаному напрямі.

Рух і мислення з плином часу не залишаються в якихось постійних застиглих формах.

За О. О. Ухтомським, дія – **єдиний функціональний орган,** що має свою почуттєву біодинамічну тканину. З плином часу і зростанням темпів розвитку він змінюється у своїх суттєвих характеристиках.

Операційна структура психомоторної дії

Психомоторна дія розглядається як сукупність і послідовність розумових і моторних операцій, що забезпечують успішне розв'язання рухової задачі.

Період підготовки дії

Психологічний зміст періоду підготовки психомоторної дії має деякі схожі моменти, як і реакція людини на стимул. Але дія і реакція – поняття не тотожні. Між ними більше розбіжностей, ніж подібностей: *дія – акція людини,* яка умотивовується внутрішніми чинниками, зокрема дискомфортом, задачею і потребою діяти так, а не інакше; *реакція – відповідь* людини на фактори, що діють зовні і вимагають подолання.

У періоді підготовки дії зароджуються процеси настройки нервової системи: змінюється збудливість моторного апарату; відбувається функціональна мобілізація рухових одиниць м'язів, яка забезпечує наступну розгорнуту психомоторну активність.

У цей період здійснюється: 1) уточнення образу дії; 2) пошук задачі психомоторної дії, адекватної природній логіці живих рухів; 3) усвідомлення формули дії, яка символізує процес розв'язання задачі рухами, і стає моделлю, що породжує гармонійні рухи.

Механізми регуляції дії

Психічна регуляція активності. Діяльність – механізм життя, а активність людини – здатність до дії, до діяльності.

Активність психомоторики – важлива умова діяльності, ставлення до предмета, який створюється або перетворюється на досконалу гармонію. Вона – властивість психічного відображення, що забезпечує точність образу, адекватність його предмету і регулюючі функції. Активність існує в таких формах.

Сенсорна активність – реакція сенсорних систем на впливи ззовні енергії та інформації за рахунок внутрішньої збудливості – відображає і моделює структуру впливу і перетворює його у психічний стан людини.

Перцептивна активність дає змогу будувати образи, уточнювати їх, переходячи від образів з меншим ступенем структурованості до образів з більшим ступенем структурованості.

Установка – готовність до дії, схильність діяти так, а не інакше; спонука, яка орієнтує людину в певному напрямі: мислити, сприймати,

виконувати рухи і дії, поводитися тощо. Установка дає змогу прискорювати плин психічних процесів, але в той же час схильна до "інерції", яка визначає подальші дії, при зміні обставин і невідповідності її меті.

Активність відображення визначається характером діяльності, її задачами, метою, передбачає, які властивості або стосунки треба сприйняти, усвідомити і регулювати. Тут уже йдеться про активність у практичній взаємодії, не тільки в розбудові образів, а й про перетворюючу активність – активність, яка породжує образ наступної дії. Рівень активності не може бути визначальним фактором успіху, так само як і незначна за ступенем вияву активність.

Активність психічної взаємодії (відображення, проектування і регуляція живих рухів) розгортається у двох планах:

а) взаємодія людини і предмета – створення системи "людина – предмет";

б) взаємодія з соціумом – акти міжособистісних стосунків, спілкування, де людина виступає як особистість, а її дія стає вчинком.

У психічній регуляції в системі "людина – предмет" предметом є передусім власне тіло – робоче знаряддя дії. Це властивості власних живих рухів, які треба узгоджувати між собою, керувати і досягати наперед заданою метою форми або якості. І все це відбувається в межах власного тіла, в його просторі і з фізичними силами, які треба приборкувати.

Виконуючи дію, людина спрямовує активність на саму себе, на своє "Я". Причому це відбувається незалежно від того, що вона змінює або перетворює поза собою: рухи, місце свого тіла, матеріального предмета, опір сировини її діям.

Психомоторна дія створює два продукти: а) зміни поза собою – в довкіллі, б) зміни в собі, розвиток здібностей або інших психічних функцій. Здібності, як і будь-який робочий інструмент, здатні самозагострюватися під час роботи.

У дії людина нібито роздвоюється, відокремлює себе від власних рухів, дивиться на них збоку, протистоїть їм, як чужій силі. Відокремлення себе від своїх рухів, боротьбу з ними, пошук досконалого способу впорядкування тощо можна визначити поняттям "аутокомунікація" або розуміти як діалог з власними рухами.

Смисл регуляції рухів полягає в тому, що образ – їх безпосередній регулятор – створюється дією. Образ – форма рухів, продукт дії і ставлення до цієї дії.

Із матеріальної конструкції тіла в ході рухів утворюється різноманітність поз, які в цілому стають сутністю рухів. Рухами "ліпляться" пози тіла, здійснюється пересування в просторі, в часі, що й утворює просторову структуру дії. Рух існує стільки, скільки триває тілорух. Образ майбутніх рухів виступає як особливий предмет, створений у згоді з вимогами завдання, яке виникло. А якщо до цього додати, що рухи регулюються почуваннями, думкою, почуттями та символами, то регуляція становить задачу неймовірної складності. Але, незважаючи на це, люди виучуються регулювати рухи з мікронною точністю і створювати найдивовижніші форми речей, на що не здатні машини.

Фізіологічна регуляція рухів. Вона здійснюється в системі "організм – середовище" процесами енергозабезпечення, метаболізму, функціонуванням органів чуттіву діях тощо.

Антиентропійна регуляція – властивість людського тіла, яка дає змогу через упорядкування інформаційно-енергетичних процесів досягати високого рівня гомеостазу внутрішнього середовища і бути незалежним від довкілля. Це вже саморегуляція життєвими константами повноцінного життя: стан "свіжості" людини – його критерій. Вона має і надлишок енергії – вільної енергії – умови ефективної дії.

Чим більше вільної енергії, тим більш точно і активно вона відображає предмети дій, і навпаки, ентропія – розпорошення енергії та інформації – викликає негативні зміни, втрату точності образу, витривалості і продуктивності дій.

Ентропійний стан – втома, перетренування, зниження здатності до дії і зупинка процесів розвитку.

Під фізіологічною регуляцією розуміють зміни в організмі, викликані подразниками, до яких він змушений пластично пристосовуватись, змінюючи свій стан. А фізіологічна активність полягає в тому, що рухами і діями людина активно впливає на середовище, перебудовує його відповідно до своєї мети. В активності процеси регуляції – адаптація і пристосування – доповнюються процесами переборення, перебудови, відновлення.

Виділяються три групи регуляції.

Енергетична регуляція. Вона – відповідь на механічні (біодинамічні) впливи на сенсорну – м'язову систему; ця сила породжує однакову або більшу за величиною і зворотну за напрямом протидію. Наприклад, такого виду регуляції можна спостерігати на колінному рефлексі; у складних варіантах – це відштовхування в багатьох локомоціях і осо-

бливо при виконанні рухів балістичного типу (перехід від замаху до кидання м'яча, удари тощо).

Інформаційна регуляція. Тут домінуючу роль відіграє образ – організатор і координатор активності. Відтворення образу в рухах відбувається через включення в роботу програм, які викликають зміни і розрядку енергії м'язової системи. Це – рухи стискання (або розтягування) динамометра для визначення сили тієї чи іншої групи м'язів, у складному випадку – піднімання важких предметів і т. п., рухи, коли щось тягнуть і штовхають, де ініціатором активності є намір, образ майбутнього. Тут розрядка енергії перевищує енергію сигналу, який включає цей тип регулювання.

Інформаційно-енергетична регуляція, змішана. Серед багатьох дій важко знайти "чисті" форми регуляції. Більшість психомоторних дій будуються на змішаній регуляції. У цих діях вони узгоджуються: інформаційна регуляція здійснює змістову корекцію рухів; а енергетична – регуляцію елементів рухів за рахунок зовнішніх сил і енергії, на механізмі рекуперації енергії м'язовими синергіями.

Біодинамічна регуляція рухів і дій. Біодинамічні процеси, які відбуваються паралельно з рухами, пов'язані з процесами регуляції і саморегуляції. Але на відміну від фізіологічних, біодинамічні процеси доступні для реєстрації і наступного точного аналізу того, що відбувалося в процесі виконання дії.

Дослідженнями М. О. Бернштейна знайдено в рухах людини більш глибокий зміст, ніж у зовнішньому вигляді психомоторної дії. Живі рухи людини стали індикаторами станів, інтимних процесів регуляції і контролю рухів. Цілісність рухів має особливу властивість – здатність до розвитку та інволюції.

Завдання управління рухами не можуть розв'язуватися лише імпульсами зсередини тіла, а вирішуються на основі оцінки аферентації, яка надходить ззовні – від рухів. На основі оцінки вносяться "сенсорні корекції" – поправки в рухи. *Принцип сенсорних корекцій – це регуляції (управління) зворотного зв'язку: рухи регулюються величиною їх відхилення від запрограмованого.* "Почування" всюди відіграє роль регуляторів рухів, викликає їх зміну, напрям і силу.

Сутність імпульсивності біодинамічної регуляції полягає в тому, що організм здатен у **кожну десяту частку секунди** сприймати імпульси ззовні і надсилати їх до м'язів. Інтервал порівняння: 1) образу рухів зі "свіжим слідом" – образом пам'яті; 2) образу рухів з думкою, яка випереджає дійсний рух, становить 0,1 с. Ця частота – 8–16 герц – збігається з альфа-ритмом електричної активності мозку. Така частота є порогом при розрізненні звуків і злитті світлових подразників. Тому думка працює зі швидкістю близько 10 операцій за секунду.

У системі біомеханічної регуляції тіло – система кінематичних ланцюгів з великою кількістю ступенів волі рухів у межах тіла. Воно стає не одноманітним механізмом, а **множиною машин і механізмів,** які калейдоскопічно змінюють одні одних, пристосовуючись до умов роботи в кожен момент дії.

Механізм дії – об'єднання ланцюгів тіла – створює універсальну регуляцію рухів:

1) будовою і функцією органів рухів – кінематичними ланцюгами;
2) умовами дії; її задачею і предметом, на який вона спрямована;
3) правильним управлінням м'язовою системою, без тертя і гальмувань – інтерференцій, що руйнують регуляцію рухів або предмет дії.

Якісна психомоторна дія відрізняється від неякісної ступенем **засвоєння, автоматизацією, усвідомленням і доцільністю рухів.**

Свобода рухів – свідчення їх гармонійності. Вони відбуваються, як вимагає природа тіла: вільно, без стискування, поза впливом "чужої волі", невимушено і без опору. "Свобода рухів" – це не свавілля людини, а сваволя дії.

Отже, психомоторна дія в стані гармонії задовольняє двом умовам:

1) максимум корисного використання енергетично-інформаційного потенціалу;
2) будова дії, склад елементів і зв'язок між ними: гармонійні – співномірні.

У стані гармонії психомоторна дія природна. А ідея гармонії – умова і відповідно мета розвитку психомоторики.

Поняття про динамічно усталену систему рухів розробив М. О. Бернштейн. Організм знаходить форми рухів, коли найменше відхилення від правильної траєкторії відразу викликає реактивні – прицільно спрямовані – сили, які прагнуть повернути орган на залишену ним траєкторію. Це – саморегуляція за принципом зворотного зв'язку: відхилення автоматично організує протидію, щоб нормалізувати розв'язання рухової задачі.

Чим вищий рівень чутливості сенсорних систем, тим швидше і точніше буде помічено відхилення і тим з меншою витратою енергії здійснюватиметься корекція. У динамічно усталеній системі рухів протягом великих відрізків простору і часу немає потреби гасити реактивні сили

і відхилення. Рухи виходять потужними і точними, швидкими, що має значення для багатьох професій.

"Функціональні органи", фізіологічні механізми динамічно усталеної дії є стабілізаторами дії. Вони набувають спеціалізації і оснащені уміннями стосовно до певних умов дії; якщо умови змінюються, то дія втрачає цілісність і руйнується.

Внутрішня "чорнова" робота механізму психомоторики майже не відображається, і людина навіть не підозрює, що і як там здійснюється. Вона усвідомлює лише активні м'язові зусилля і смислові корекції для пришвидшення або уповільнення рухів, аби зробити щось не так, застосувати іншу схему тощо. Динаміка сил відображається скупо і загально: людина відчуває дію, як щось приємне або неприємне, але позбавлене предметності – "щось таке".

Приємне переживання дії свідчить, що активних м'язових зусиль людина витрачає саме стільки, скільки треба, дія виконується динамічно, стійко, легко, пластично, координовано; все це справляє враження, ніби рухи відбуваються самі собою, без втручання зсередини або ззовні.

Константність сприйняття дії – теж фактор її стабілізації. Регуляція "захищається" тим, що константність вилучає з образу надлишкову сенсорну інформацію, а при її нестачі людина заповнює інформаційний вакуум, домислює невідоме. Так зберігається цілісність, долається сенсорний хаос у дії.

У дії людина роздвоюється і протистоїть своїм рухам як зовнішньому собі, як предмету, який сама для себе створює, розв'язує задачу у двобічному енергетично-інформаційному зв'язку. Дія – прояв єдності протилежного, в якій кожна із сторін обумовлює другу. Вони взаємно відображаються одна в одній: образ будує систему рухів і навпаки – рухи створюють образ, суб'єкт перетворюється на об'єкт – і зворотно в діалогічному зв'язку, обміні енергією та інформацією, у гармонізації системи рухів.

Порівняння і оцінки – діалогічні відносини в дії

Людина в дії "роздвоюється": одна її частина здійснює регуляцію рухів, а друга – спостерігає за правильністю дії і забезпечує випереджаючі рухи відображення ходу дії; цю активність, слідуючи за М. М. Бахтіним, можна назвати **діалогічною активністю.**

Існує три види порівнянь і оцінок у процесі дії.

Порівняння і оцінки при мікрорегуляції рухів. У живому людському русі існує попередня настройка і випередження їх думкою. Передбачення руху неможливе без моторної уяви його траєкторії в просторі, ритму, зусиль, швидкості тощо. Якщо рух відбувається відповідно до наміру і природи живого руху, то дійове мислення виконує функцію стеження за розв'язанням задачі.

За вузької порогової зони мікрорегуляція рухів розгортається на результаті порівнянь і оцінок інформації від рухів, що відбуваються, і до інтервалу часу вперед на 0,04–0,12 с., а також інтервалу часу збереження "свіжого сліду" пам'яті. Ці корекції спостерігаються в психомоторних діях з установкою на: а) екстраполяцію чергової фази рухів; б) врахування "свіжого сліду" пам'яті для тонкої регуляції рухів з мікронною точністю.

Порівняння і оцінки виконаної дії з наміром. Порівняння і оцінки складають діалогічні взаємини між образом і дією. Визначено діалогічні відносини: 1) однорідних дій – визначають їх схожість, розбіжність, ступінь подібності; 2) порівняння однієї дії, яка виконується в різних станах, – відношення протилежних сторін дії; 3) цілісної дії з її елементами; а також 4) при порівнянні і оцінці елементів дії.

Можливі порівняння і оцінки не тільки дій, а й образів, думок і почуттів. При порівнянні вони стають предметом думки. Коло діалогічних відносин ще збільшиться в процесі виконання дії, а функція думки зводиться до регуляції, контролю, прийняття рішення і корекції дії.

Порівняння і оцінки дії з її гармонійним станом. Діалогічні відносини дії з її ідеалом – гармонією – складні; адже оригінали системи рухів – стан гармонії – створюються протягом тривалого часу. Свідомі порівняння і оцінки неповні і неспроможні проникнути в сутність дії. Це може зробити поняття "гармонія системи рухів". Діалог у дії програмує зв'язки і відношення в психіці, психомоториці або свідомості, і не треба очікувати "осяяння" – стрибка в розвитку.

На механізмі діалогу порівняння і оцінки співіснують форми відображення: *минулих* – образів пам'яті, *плинного* – почуттєвого; *майбутніх* – уявних конструкцій дії, які контролюються свідомими намірами. Відповідно розгортаються порівняння і оцінки: *при мікрорегуляції рухів*, які відбуваються протягом сотих і десятих часток секунди; *виконаної дії з попереднім наміром* – визначаються хвилинами і годинами; *порівняння і оцінки* рівня розвитку дії з її ідеалом – гармонією, що треба засвоїти не лише в найближчий час, а й на місяці і роки вперед.

Отже, дія містить: а) період підготовки; б) процеси психічного, фізіологічного та біодинамічного регулювання під час її виконання; в) період порівнянь і оцінок, зокрема при мікрорегуляції рухів, вико-

наної дії з наміром і стратегічні порівняння і оцінка сучасного стану дії з її ідеалом.

Дія – мікроетап розвитку

У процесі виконання дії: 1) витрачається енергія, 2) переробляється інформація, 3) збільшується потужність її механізму.

По завершенню дії людина збагачується досвідом розв'язаної задачі. Із слідів пам'яті, що залишилися, як з нібито навислої хмари образів, почуттів та думок, синтезується майбутня дія.

Процес дії – програмування розвитку

Створення образу майбутнього починається після завершення дії. Інформація, що була здобута в дії, переводиться в довгострокову пам'ять і там завершується її реконструкція, вона доповнюється елементами, яких бракувало в минулому для утворення цілісності.

Ця робота пам'яті відбувається без контролю з боку свідомості і може регулюватися лише енергетикою людини: чим вона більша, тим швидше відбувається відновлення витраченої енергії, пильніше почуття і глибше мислення.

Під час відпочинку між діями розгортається найактивніша робота механізму інтуїції.

Витрачена в процесі виконання дії енергія не лише відновлюється (регенерується) до вихідного рівня, а й **зростає в певних кількостях.** Значить, енергетичні ресурси людини збільшуються, а вона набуває можливості діяти більш продуктивно.

У людському тілі на відновлення і нагромадження енергії працює дивовижний механізм енергопотенціалу, який забезпечує **індукцію надлишкового анаболізму,** або інакше – механізм примноження енергетичного резерву людини.

Відновлення енергії з надлишком – захисна функція організму. Прогнозуючи можливість майбутніх енергетичних витрат, що перевищують попередні, тіло чинить дуже мудро – прагне нагромадити більше енергії, ніж витрачено, тобто запасає енергію, щоб бути готовим подолати ще більше напруження, залишаючись при цьому в гармонії з самим собою.

Не вдаючись до подробиць механізму обміну енергії – мудрості тіла, – зазначимо лише, що **індукція надмірного анаболізму** найяскравіше помітна у дітей. Вона має дві форми:

1) забезпечує розвиток і збільшення розмірів тіла, що потребує величезних енергетичних витрат;

2) забезпечує енергією психомоторну активність, роботу мислення, почуттів, уяви та інших психічних функцій і здібностей.

Механізм індукції надлишкового анаболізму ще мало вивчений, але відомо, що завдяки його активності (більшій або меншій) створюються органічні речовини. Завдяки дії сукупності хімічних процесів (що нагадують асиміляцію) ці речовини нагромаджуються в клітинах і тканинах живого організму.

Індукція надмірного анаболізму речовин – захисна функція організму людини. І вона може бути доцільно використана для відновлення і нагромадження енергії з надлишком.

Отже, людина, яка прагне активно діяти і витрачати багато енергії, сама стає каталізатором механізмів індукції надлишкового анаболізму.

Щоб керувати індукцією надмірного анаболізму речовин у собі, слід додержувати законів:

1) **закону мінімальної дії:** щоб отримати позитивну – надмірну – зміну (щонайменшу) в кількості енергії, треба виконати найменшу роботу із всіх можливих;

2) **закону максимальної дії:** щоб виконати максимальну дію, треба витратити мінімальну кількість енергії із всіх можливих варіантів. Отже, у всіх інших випадках витрати енергії будуть значно більшими і непродуктивними;

3) **закону мінімального приросту потужності механізму творчості:** кожна дія повинна приводити до позитивних змін хоча б в одному із механізмів за рахунок індукції надмірного анаболізму. Тому в заняттях систематично повинні бути:

а) максимальні дії;

б) мінімальні прирости потужності окремих механізмів;

в) оптимальний час відпочинку для набуття готовності до наступної дії з не меншою потужністю.

Мінімальна дія – розв'язання задачі мінімальної трудності – дає малий приріст потужності механізму творчості: повільніше їдеш – далі будеш. Це забезпечує: а) стабільність розвитку; б) уникнення перевантажень і втоми; в) постійний стан свіжості людини – готовність і бажання діяти.

Максимальна дія – розв'язання надзадачі. Воно створює умови для розширення діапазонів коливань хвилі енергії, швидкості мислення, глибини і сили почуттів і уяви.

У наведених законах враховано те, що **дозволене природою** (доцільне і гармонійне, яке несе в собі позитивні внутрішні зміни), і те, що нею заборонене – руйнівне щодо тіла й душі.

Отже, всі інші дії характеризуються більшими витратами енергії, ніж її треба, – непродуктивними, неекономічними – з низьким ККД. Витрати, більші за необхідні, призводять до вичерпання енергії, уповільнення розвитку механізму творчості у дітей, а в дорослих – до спаду його потужності.

Мінімальний постійний приріст енергії та інформації – умова розвитку механізму творчості.

Зупинка, "тупцювання на місці", а тим більше відступ, свідчать про порушення законів дії, про помилки в технології діяльності. Коли ж можливий прогресивний хід уперед? У тому разі, коли він поступовий. Перенапруження, натаскування, гонитва за результатом руйнують внутрішню гармонію людини, негативно позначаються на успішності дій і стані її здоров'я.

Поступовість позитивних змін – продукт активності індукції надмірного анаболізму – має аналог і в природі. Так діють рослини: вони використовують найменші із всіх можливих кількостей енергії для своїх мінімальних просторових змін.

Яскравим прикладом цього може бути проростання трави і пагонів дерева крізь асфальт, яке можливе саме завдяки поступовості росту тоненького стебельця і відсутності пружності твердого покриття тротуарів.

Дія – засіб розвитку

Кожна людина в навчанні повинна пройти школу дійового мислення, яка і створює "золоті руки".

Чому ми наполягаємо на навчанні ручній дії?

Існує в житті людини період – "вік грації" – пік психомоторики. Знехтувати ним – груба помилка батьків і, особливо, системи освіти; помилку пізніше виправити майже неможливо: психомоторика людини залишиться недорозвиненою. Але найбільші втрати – у здатностях мислення, почуттів та уяви.

У дії з предметом людська рука закономірно включається в систему рухів, що визначаються функціями та законами знаряддя виробництва.

Тобто **виробнича логіка рухів,** що виготовляють предмет, **підкоряє собі природну логіку живих рухів** і вчить людину **природній грі розумових і психомоторних сил.**

Знаряддя і засоби дії є продовженням наших органів рухів, їх видовженням і доповненням.

Коли дитина працює, користуючись знаряддями та інструментами, то вона не просто включає додатковий засіб у власний засіб – живий рух, а створює систему – "живий рух – інструмент – предмет". Система її рухів стає:

а) частиною системи рухів інструмента, яким обробляється предмет;

б) частиною матеріалу, що вбирає в себе продукти думки, образи і почуття діяча;

в) властивістю виробленого предмета – відображенням міри людини.

Таким чином, живий рух перетворюється на предметно організовану дію.

Живий рух, як компонент робочої дії, починає виконувати функції дуже складних психічних явищ – сприйняття ситуації, розуміння логіки матеріалу і рухів, що його перетворюють на іншу форму, передбачення наслідків дій тощо. У дію залучаються всі складові механізму творчості, хоча перевага і домінанта на боці психомоторики.

З розвитком дії механізм творчості переходить від моторної роботи до семантичної, до перетворення смислового змісту дії на її продукт – певний виріб.

Дитина, залучена до ручної і точної роботи з матеріалом у періоді "віку грації", на 3–5 років випереджає в розумовому розвитку своїх ровесників. Зокрема, вона рано оволодіває здатністю осмислювати предмет дії, не торкаючись до нього руками, мислити образами, збагачувати їх творчою уявою. Думка в неї стає не лише відображенням предмета, а перетворює інформацію на енергію, смислову одиницю мови – на силу, яка використовується для продуктивної розумової роботи. Людина научається переводити думку в почуття, а образ – у регулятор діяльності.

Дія – естетичне явище і атлетика. Вдумаємося в знайоме поняття "фізична культура". Що таке фізична культура? Чия вона? Це культура тіла кожної конкретної людини. Культура психомоторики, культура рухів, культура дій, поведінки і трудової діяльності.

Загальний результат – культура думки, почуттів та уяви, які виражаються зовні психомоторикою – органом людини, а забезпечуються енергією.

Стародавні греки вважали, що атлет – це людина, яка володіє мистецтвом через психомоторні вправи підтримувати гармонію свого тіла і душі.

Уже тоді атлетика (наша фізична культура, а не спорт, але й не культуризм!) вивчалася нарівні з філософією і точними науками. Людей, які нехтували атлетикою, Платон називав кульгавими, тому що й тіло, і живий рух, і дія – це естетичні властивості людини.

Краса тіла і живого руху людини так само, як і твори літератури та мистецтва, впливає на почуття і розум. Вони виявляють, зміцнюють і вдосконалюють передусім естетичні почуття, тренують мислення, шліфують уяву.

Слід підкреслити (спеціально для вчителів фізичної культури і тренерів): якщо заняття проведене під камертон естетичних почуттів – гармонії, симетрії, ритму, – то воно дасть найкращі результати як для здоров'я, так і для психомоторного (розумового, морального та естетичного) розвитку людини.

Отже, урок атлетики повинен стати уроком прикладної естетики, дійового мислення, почуттів та уяви. Для цього треба змінити існуючу мету. Зробити розвиток культури тіла, культури живих рухів, культури дій бажанням, мотивом і метою кожної людини. Адже в розвитку – джерело позитивних почуттів і потреба вдосконалювати себе.

Отже, критерії атлетизму – не секундомір, не рулетка, не кілограми. В основі занять з прикладної естетики повинна стояти краса, а мірою успіху має стати **м'язова радість** – особлива насолода психомоторними діями.

Заняття атлетикою дасть змогу:

1) набути мистецтва за допомогою вправ оволодівати своїми психомоторними можливостями;

2) зберігати і зміцнювати природну гармонію душі і тіла;

3) нарощувати здатність до максимальної дії: розумової, моральної, естетичної та вчинку.

А результат (маємо на увазі спортивний результат дій, який став чомусь критерієм фізичної культури)... Результат зростатиме нібито між іншим, практично безупинно, але яким би він не був високим, він ніколи не буде критерієм істини.

Дія і тілесні блага. Між зовнішніми тілесними потребами і духовними благами існує органічний зв'язок: вони підсилюють одні одних і розширюють діяльний потенціал людини. Задоволення життєвих потреб зберігає і підтримує життя і життєві явища в оптимальному стані. Для цього людина повинна повною мірою оволодіти мистецтвом за допомогою фізичних вправ досягати гармонійного розвитку тіла.

Споживання духовних благ, засвоєння чужого і власного досвіду створює необхідні умови для високопродуктивної дії, свідомого використання в ній знань, добутих геніями і талантами.

У той же час незадоволення тілесних потреб являє загрозу фізичному існуванню людини.

Причини, які породжують потреби людини в тілесних благах, потягають ось у чому. Науково-технічний прогрес суспільства ставить перед людиною дилему: систематично і свідомо через фізичне навантаження підтримувати (або цілеспрямовано розвивати) тілесні блага, оптимальний рівень життєдіяльності або пасивно пристосовуватися до якнайменш малих м'язових навантажень – **гіподинамії.** А вона, як відомо, справляє на організм людини руйнівний вплив.

Психічне навантаження сучасного виробництва досягає рівнів стресу і має тенденцію до все більшого зростання.

Досить згадати наслідки загальновідомої хвороби століття – гіподинамії. Вона зумовлена прогресуючим зниженням рухової активності людини внаслідок технізації суспільства.

Щоб попередити цю хворобу гіподинамії, недостатньо сьогодні не тільки загальних закликів, засобів наукового просвітительства (хоч і важливого, але не єдиного засобу в цій боротьбі), а й традиційних форм і методик виховання в людині фізичної культури. Через гіподинамію з кожним роком зменшується кількість людей, у яких сформовано нормальне відношення між масою тіла і ростом (статистика свідчить: надмірну вагу серед школярів і студентів мають до 30 %).

Унаслідок гіподинамії знижуються функції захисних механізмів людського тіла: а) люди частіше хворіють; б) передчасно старіють; в) суспільство втрачає величезні продуктивні сили. Незважаючи на безперервний прогрес медицини, на збільшення її лікувального та профілактичного потенціалу, на великі матеріальні затрати суспільства, гіподинамія продовжує чинити свій руйнівний вплив.

Причини виникнення нової соціальної ситуації, нового цілеспрямування людини, що ґрунтується на **нормах тілесних потреб,** обумовлені не тільки ситуативними, а й світоглядними функціями.

Необхідність актуалізації тілесних потреб має глибокі природні і соціальні корені, базується на закономірностях суспільного та науково-технічного прогресу.

Розглядаючи їх сучасну динаміку, зазирнемо, наскільки це можливо, в майбутнє:

1) причиною гіподинамії є не тільки науково-технічний прогрес, а й недооблік її позитивних і негативних наслідків: в результаті – прорахунки, відставання від вимог ним же створеного середовища існування людини;

2) наслідком цього стало цілеспрямоване формування потреб у фізичній культурі людини, тобто нагромадження нею тілесних благ.

Отже, гіподинамія є негативним продуктом науково-технічного прогресу – матеріалізованого продукту людської творчості. І якщо ці прорахунки так виразно позначаються саме на *фізичній культурі наших людей,* то на неї повинна бути спрямована підсилена увага. Бо вона не тільки підмога в дії, а й раціональний елемент її оптимальної організації. Фізична культура – умова збереження здоров'я, гармонійного розвитку людини.

Невідповідність між тілесними потребами в моторній активності і фактичним їх задоволенням традиційно і справедливо розглядається тільки в кількісному відношенні – бажаних і дійсних витрат – у формі фізичного навантаження організму людини.

Однак цього ще мало для повноцінного формування потреби відповідного роду активності.

Саме фізичне тренування стомливе і переживається тільки в початкові моменти як задоволення, а при подальшому виконанні вправ настає протилежний йому стан – страждання.

А психомоторна, атлетична активність – це розвага заради дії, відпочинок для **відновлення сил** людини; дозвілля – для **примноження** енергії людини.

Немає сенсу доводити істину, що суть не тільки в тому, скільки часу людина перебуває в активному стані, а й в тому, як вона це робить: механічно чи творчо.

Тут уже йдеться про зв'язок фізичної культури людини і її творчих здатностей.

Який зв'язок між ними? Кожен дасть свою відповідь на запитання. Більшість, очевидно, зазначить, що її просто немає. Буде значно менше відповідей, де звертатиметься увага на те, що краса гармонійних рухів людини – продукт її психомоторної творчості. І вже мало хто

знає, що рухова дія – естетичне явище. Дія дає змогу одночасно вдосконалювати фізичну і творчу культуру людини, нагромаджувати в ній тілесні і душевні блага.

Тут ми стикаємося з парадоксом: те, що є одним із необхідних, закономірних засобів створення продуктів, матеріальних і душевних благ – психомоторна дія, – як акт творчості не вивчається. Хіба це не свідчення значних резервів людини і суспільства? І хіба вивчення і активізація цих резервів не пов'язані з актуальною сьогодні проблемою розвитку потенціалу людини?

Дія – засіб дозвілля. Дозвілля – не відпочинок, а навпаки – розумна активність людини, яка сприяє нагромадженню потенціалу мислення, почуттів, уяви і дієздатності психомоторики за рахунок індукції надлишкового анаболізму. А людина живе відповідно до формули:

робота – відпочинок – дозвілля.

Функції психомоторики

Психомоторика – орган рухів

Традиційно існувала думка, що живий рух мислячого тіла людини – суто механічне явище: просто фізична робота. І більше нічого. Що мускули? Звичайні двигуни – органи людини, які витрачають енергію, служать для пересування себе або предметів у просторі і часі. Тяглова сила.

Доведено, що **в психомоторній дії дітей коріняться елементи** думки, а діти, обмежені в руховій активності, відстають від ровесників у розумовому розвитку. А період від 5 до 8–10 років від народження – сенситивний психомоторний вік. Це – "вік грації", коли дитина особливо чутлива до витонченості рухових дій, їх чарівності і вишуканості, а постать набуває гармонійної стрункості.

Сила дійового мислення і граціозність рухів – їх гармонія – свідчать не лише про зародження елементів думки, як це було раніше, а й про те, що почуття гармонії стає безпосереднім регулятором і рухів і думки.

Дитина мислить рухами і діями з предметом, чим і започатковується основа психомоторної творчості. Згодом ці процеси мислення і живі рухи відокремлюються, і отрок стає здатним осмислювати власні рухи і дії з предметами, не торкаючись їх руками, мислити образами, почуттями або використовувати самі думки.

Занедбання психомоторного періоду розвитку дитини завдає їй великої шкоди – вона втрачає головну умову створення "золотих рук" і від цього страждає і "світлість голови".

А чи можна це потім компенсувати? Можна. Але для цього треба виконати величезну роботу над собою, повернутися в минуле і почати все, так би мовити, з нульового циклу. Але не кожна людина здатна на таку роботу, і тому так багато людей з мало розвиненою психомоторикою. І не лише психомоторикою.

Традиційна думка про однобічність психомоторики як системи двигунів, спроможних виконувати лише механічну роботу, спотворено відображає дійсність.

За зовнішньою картиною живого руху криється неосяжна глибина змісту, непомітна здоровому глузду. Помилкова думка про живий рух як механічну роботу створила слідом за собою ряд шкідливих життєвих формул, хибних традицій.

Думка обивателя: будь-яка **активність, робота – шкідливі** – скорочують життя; бо життя, ніби шагренева шкіра, з кожною витратою енергії скорочується, тому що вичерпується запас життєвих сил. Неусвідомлена соціальна установка на бездіяльність працює безвідмовно.

Насправді ж моторика людини і її живі рухи – найдосконаліший механізм, машина, яку може створити тільки природа. На її основі можлива нескінченна кількість окремих функціональних органів і інструментів праці.

А мускул – двигун цих машин і механізмів – побудований майже ідеально: в ньому немає нічого зайвого, все – найдосконаліше, і все працює. І реакція на вплив зовнішніх сил, і продукти спалювання енергетичного матеріалу використовуються в наступному енергетичному процесі – все застосовується до кінця. Для біоніків моторика і мускульний рух – недосяжна мета, мрія, до якої вони прагнуть, наслідуючи і намагаючись відтворити логіку механізмів у металі, технічних системах.

Унікальність моторики в тому, що технічна машина сама себе не відчуває: виконує лише одну функцію – перетворює енергію з одного на інший вид.

Мускул – сенсоризована система, сама себе відображає, і все те, що на неї впливає, вона долає або перетворює.

До цього ще й зберігає відображене деякий час у засіках пам'яті.

З моторикою людини психологія пов'язує проблему походження чутливості, відчуття, думок і почуттів. Живий рух мислячого тіла вважається головним інструментом, який їх розбуджує для виховання і вдосконалює ще в дитинстві.

Чому так відбувається? Бо живий рух і мислення – дві властивості мислячого тіла людини. Унікальність цих властивостей в тому, що:

а) завдяки живому руху людина здатна в уяві будувати траєкторію свого пересування в просторі і часі – створювати **хронотоп – цілісність з простору і часу дії;**

б) відтворювати живим рухом конфігурацію предметів, що пересуваються у контакті з ним, незалежно від їх складності.

А як мускул пізнає? Під час роботи, рухаючись разом з тілом або кінцівками, він витрачає енергію, акумульовану в ньому, пізнає і зберігає в образі, який живе ще деякий час після завершення дії, виконаного руху.

Діючи, людина долає опір предмета рухами, відображає предмет, щоб оволодіти ним. А оволодіння предметом складається з п'яти послідовних етапів: **а) сприймання; б) порівняння; в) оцінка; г) прийняття рішення; д) живий рух, дія.**

Отже, досить дослідити ці п'ять операцій, і ми отримаємо ключ до розв'язання багатьох типових задач – загальну технологію розвитку механізмів творчості.

Пізнання – це особливе, суто людське. Тварина теж пересувається в просторі і часі, але ми, пересуваючись у хронотопі (просторово-часовий континуум дії), оволодіваємо цим простором, часом і силами, які там виникають. Ці сили відразу не підкоряються, і ми оволодіваємо середовищем, щоб його засвоїти.

У психомоторній дії дитини коріняться перші елементи її власної думки, з живого руху вони виростають, набирають сили, щоб охопити нею інші світи на життєвому шляху: живий рух вчить дитину думати, мислити абстрактними предметами.

Щоб засвоїти рухи, людина свій **предмет засвоєння або регуляції** – психомоторну дію або систему дій – має розкласти на складові, окремі почуття живих рухів. Але їй треба насамперед навчитися не лише розкладати, а й групувати їх, бо вона має справу з особливим відображенням предмета дії – "темним м'язовим почуттям".

Людина створює "карту" своїх відчуттів власних рухів у роботі з майбутнім предметом, а тепер – із сировиною. У новачка на цій карті поки що багато білих плям і зовсім абрисно розміщені материки – властивості сировини або матеріалу дій. Але ці "материки" м'язових почуттів ми можемо назвати. Цих почуттів відображається сім.

Поки малюк у дитинстві бігає, стрибає, оволодіває предметами, а потім і живими рухами, він пізнає:

– чотири види сил (гравітації, інерції, активних і реактивних м'язових зусиль), що утворюють динаміку рухів;

– два види простору (простір, на якому розгортається дія; простір "схеми тіла", власних людських поз та постави), у яких живуть сили;

– час живого руху.

Час – пам'ять і перехід сучасного в майбутнє. Нам постійно тлумачили, що пам'ять – це досвід минулого життя, що зберігається в мозку. Що минуло – того вже немає, і лише закарбоване в мільярдах клітин сірої речовини воно існує.

Усе так – та не зовсім. Тому що в цьому шкільному уявленні врахований лише узор – багатокольорові хрестики, що фіксують пережиті думки, почуття, образи. І чомусь ніхто не замислився, на якому полотні вишиті цими хрестиками узори.

Зрозуміло, це полотно – час. Пам'ять поза часом – це ж нонсенс. А якщо поміркувати і зробити ще одне зусилля і згадати, що час так само матеріальний, як стілець, як зубний біль, то і пам'ять на цьому полотні розповзається. Коли ви думаєте про майбутнє – мрієте або визначаєте варіанти розв'язання задачі, – що працює при цьому? Думка.

Думка, що летить у майбутнє на полотні часу, малює свій фантастичний узор разом з уявою або методом проб і помилок перевіряється зазор між вашим знанням і незнанням. Думка там, попереду; у мозку лише відображення її.

Відображення це особливе. Якщо дзеркало, відображаючи, розташовує відображене позаду себе, то мозок це відображення має попереду себе, там, де воно, це відображене, справді існує. Тому ми відображаємо особливим способом. За допомогою мозку ми здійснюємо такі розумові операції:

1) відображаємо;

2) фіксуємо в пам'яті це відображення;

3) фіксацію здійснюємо в часових координатах: лише завдяки цьому "кадрики" не наповзають один на одного...

У пам'яті той самий механізм – тільки навпаки. Застиглі в минулому часі образи, почуття і думки ми відтворюємо і фіксуємо в сучасному.

Отже, кожен з семи "материків" треба знайти в своїх рухах і співвіднести його із властивостями предмета дії, щоб оволодіти ним, ставши повновладним господарем цієї почуттєвої і предметної території, на якій розгортається процес дії.

Як бачимо, між людиною, її робочими рухами і предметом, над яким вона, працюючи, вчиться працювати, існують складні зв'язки.

А що можна побачити сторонньому, спостерігаючи психомоторну дію? Тільки зовнішній малюнок мислення, а не таємничі процеси мислення, почуттів та уяви. Малюнок рухів, котрий ми спостерігаємо, має далеко не достатню інформацію про хід психічних явищ, викликаних і активно залучених у роботу з предметом.

Але все-таки вже із цього зовнішнього малюнка дії можна визначити такі її властивості: **ритм, симетрію, гармонійність** у різноманітних формах їх існування в робочих діях. І людина повинна бути здатна на це: розрізняти стани рухів від зародження до вищого рівня розвитку цих властивостей – до стану досконалої гармонії. Ці явища можна звести до трьох послідовних психічних процесів:

1) порівняння;

2) оцінки рухів і стану перетворюваного предмета;

3) прийняття рішення діяти з предметом так, а не інакше. Досить дослідити ці три процеси – і ми одержимо ключ до розв'язання учнем будь-якого типу психомоторних або розумових задач: навчання і дії.

Три типи процесів – **порівняння, оцінки і прийняття рішення** – можуть здатися очевидними. І тут ми знову можемо і повинні допомогти тому, хто навчається усвідомлювати свої переживання роботи з предметом і над предметом.

Чим? Назвати ці переживання.

Зокрема, **почуття краси** – переживання процесу роботи, через яку створюється гармонійність у предметі, і цей процес подобається людині, вона дістає насолоду, натхнення.

Кінетична мелодія рухів – відображення часового ритму; почуття простору, почуття сили рухів і відповідних їм ритмів. У свою чергу вони породжують переживання, які поділяються на позитивні і негативні почуття. Коли дії і вироблюваний предмет відповідають законам гармонії, зокрема закону "золотого перерізу" – метричному її інваріанту, – людина переживає гаму позитивних почуттів, а коли гармонія рухів і предмета руйнується – гаму протилежних, негативних.

М'язова радість – найпростіша і найточніша інформація про те, що робота виконується під контролем позитивних почуттів. М'язова радість – емоція, яка може перетворитися на почуття. Порівняйте багатство переживань м'язової радості зі станом натхнення, яке породжується почуттям краси, піднесеного. Ці почуття викликає неповторна новизна, що захоплює і дивує не лише того, хто працює, а й усіх інших людей, а іноді сприймається з деяким острахом.

Чому це пізнання особливе?

Дитина ще не володіє мовою, не читає підручників з фізики, біомеханіки тощо. Звідки вона про це все може дізнатися? За посередництвом чуттєвого відображення власних живих рухів. Що ж дається їй у живому відображенні? Рухи несуть у собі своєрідну гаму барв відчуттів: кожна фізична властивість руху має свою забарвленість.

Відображення властивостей рухів дії – складові свідомості – образ, почуття, дійова думка. Вони і набувають у дитини властивості безпосередніх регуляторів дії. І чим образ, почуття і думка точніше побудовані, тим спритніші дії та рухи дитини, тим більш розвинена її психомоторика.

У рухливості і змінності гами відчуттів, їх калейдоскопічності – рушійна сила розвитку дитини. У дії відбуваються порівняння, оцінка і вибір кращого варіанта при прийнятті рішень щодо її організації. А якщо до цього додати, що почування рухів дитиною дуже важко виразити у формі смислів, передати іншому, розповісти про зміст, то стане зрозумілою та гігантська розумова робота, яку виконує дитина кожного дня, пізнаючи в рухових діях себе і все навколишнє.

Пізнати себе в психомоторній дії, зрозуміти себе і свої можливості, виховати в собі здібності – завдання, яке кожен повинен виконати самотужки. Це робота, яку неможливо перекласти на чужі плечі і не можна довірити нікому іншому. І тільки сумлінна праця над собою, тобто вільна психомоторна активність дитини – її перші кроки до себе самої, до талановитої роботи в майбутньому.

Багатьох (дітей і дорослих) робота над собою лякає труднощами, для інших – вона **радість самопізнання.**

Підкреслимо: **самопізнання не в споглядданні, а навпаки – в подоланні себе в пізнанні і діях.** У нагороду за цю титанічну роботу природа подарує вам невичерпне джерело позитивних почуттів; у такому пізнанні ви не будете помічати ні напруження, ні труднощів, які долаєте. Отже, лише у подоланні розвивається воля і характер: **дитина, обмежена в рухах, відстає в розумовому розвитку.**

Ось чому в життєдіяльності людини живий рух її мислячого тіла, психомоторні дії посідають провідне місце: вони – необхідний компонент способу існування розумного буття людини.

Психомоторика – орган пізнання

Вислів "виміряти не означає пізнати" справедливий скрізь – тільки не в психомоторній активності. Виміряний рух створює цілісний

образ – вузлик на пам'ять. Це зліпок, модель рухів, їх суб'єктивний еталон.

Як це відбувається? Діючи, людина вимірює. Вимірюючи – діє. Тут вимірювальний прилад – мисляче тіло людини. А орган відчуттів – найдосконаліша обчислювальна машина, яка працює на **прийом, переробку** та **інтеграцію відображеного.** Живим рухом людина вимірює і проявляє здатність сприймати і перетворювати світ. Тобто "вихід" для всіх ЕОМ один – живий рух.

Вимірюючи, ми діємо на кожному кроці. Ми йдемо життям, обережно обмацуємо перед собою незримий тонкий лід, щоб не провалитися. Усі наші органи чуттів служать розв'язанню цієї задачі, усі наші сили, усі наші дії підпорядковані виконанню вимірювання і прогнозування майбутніх дій, вчинків.

Що це означає? На відміну від технічних вимірювальних еталонів, людина створює почуттєві мірки майбутніх предметів: сенсорні, перцептивні, мнемічні тощо, а метрика цих еталонів однакова. Досить людині подати в образі, почутті, смислі міру і число дії, і тоді вона може з високою точністю, виконуючи рухи, вимірювати їх.

Отже, пізнання неможливе без вимірювання. Дитина, діючи, займається тонкою роботою: схоплює на льоту відбитки дії і зовнішнього середовища в його чуттєвому змісті, щоб безпомилково розрахувати точність і спритність рухів і дій, бо помилка загрожує гулею на лобі, розбитим носом, подряпаними колінами, всілякими прикрощами – болем.

Органи відчуттів – швидкодіючі в межах тисячних часток секунди, надточно регулюють рухи – в міліметрах простору, міліграмах сили.

Розглянемо один приклад. Людина на льоду посковзнулася, її тіло почало падати. Миттєвість величезного напруження з нібито хаотичних рухів, щось невловиме, якась сила організувала їх – тіло знайшло опору, і людина не впала. Те саме відбувається, коли людина спіткнеться або оступиться. Або помилиться в дозуванні рухів. Рухи при цьому збиваються зі своєї траєкторії. Глядач вважає: все... Але вона якимось дивним способом викручується із скрутного становища і доводить справу до успішного завершення.

Що допомогло? Що дало змогу подолати перешкоди і досягти наміченого?

Сенсорний контроль рухів, їх всесяжна інформація.

Механізм контролю рухів – величезна сенсорна система тіла з 10 мільярдів каналів, які його з'єднують з фізичним довкіллям. Кожен з цих

десяти мільярдів каналів настроєний на прийом певних сигналів. Вони фіксують усю інформацію, виявляють неточності. Тут же миттєво виконуються всі розрахунки, і рухом тіла в ту саму миттєвість прокладається новий відредагований маршрут: людина не впала, спортсмен добився успішного результату.

Ось чому психомоторна система – універсальний вимірювальний прилад людини.

Технічні засоби вимірювання спеціалізовані в основному на **одному показнику** властивостей предметів, явищ або процесів. Психомоторна система, живий рух, що розгортається в координатах простору і часу – універсальна здатність вимірювати:

– **час** – від тисячних часток секунди до десятків годин, – і тому вона виконує роль біологічного годинника,

– **простір** – від ледь помітних для ока мікронного розміру речей до декількох кілометрів, і тому вона – мікрометр, зразковий вимірювальний прилад і навіть – теодоліт,

– **силу взаємодій** – зусилля в межах кількох грамів до сотень кілограмів – і тому вона виконує роль універсальних ваг.

Мускули можуть виміряти й інші похідні від часу, простору, зусиль:

– **швидкість, прискорення, темп рухів** – кількісні величини; **ритм** (просторовий, часовий, динамічний), **координованість рухів, пластичність, спритність, м'якість, граціозність** психомоторної дії тощо – якісні показники психомоторної дії.

Але цими вимірюваннями мускулатура не обмежується.

Існують у ній більш досконалі засоби вимірювання – надання числа і міри власним рухам, які майже недосяжні технічним вимірювальним приладам. **Це – вимірювання почуттям гармонії** і доцільності будови предметів і явищ, власних рухів.

Як цю здатність розуміти?

Людина може навчитися:

1) слухати себе, своє тіло у психомоторній дії;
2) розуміти власні рухи тієї самої дії;
3) давати оцінку всій дії.

Цей порядок умінь не випадковий. Він продиктований логікою самопізнання і технологією самовтілення. Далі. Що людина чула, прислухаючись до мелодії рухів? Стан гармонійності мелодії, яку сприймала, виконуючи дію – першоджерело для розуміння і оцінки. Діючи,

вона порівнювала сприйнятий предмет з еталоном гармонії, який зберігається в пам'яті. Система таких еталонів дає змогу їй користуватися ними як зразковими мірами:

1) зароджуваної гармонії;
2) досконалої гармонії;
3) досконалої гармонії, яка почала руйнуватися.

Насправді вона розрізняє значно більше станів гармонії системи рухів. Але не в цьому її сила.

Найважливіше те, що завдяки добре розвиненому почуттю гармонії, людина здатна в кожному конкретному випадку не лише оцінювати стан рухів, а й бачити тенденцію розвитку до більш досконалого стану, до вершини їх гармонійності. Вона спроможна визначати напрям виправляння, який і стає змістом прагнення.

Ми вже говорили, що людські органи чуттів (сенсорні системи) здатні розрізняти предмети або явища залежно від того, як ці предмети організовані структурно. Перевага надається тим предметам і явищам, які за своєю будовою наближаються до гармонійної цілісності. Гармонія приваблює і притягує до себе увагу, збуджує інтерес, думки і почуття – діяльну сторону розуму.

Існує і метричний еквівалент гармонії – "золотий переріз". Його можна розглядати як метричний закон зв'язку елементів у систему рухів. Закон відомий учням старших класів у вигляді зворотних послідовностей чисел, гармонічної прогресії або чисел Фібоначчі. Але це знання **знакове – як закон чисел,** а не почуттєве, хоча дію цього закону переживав кожний, хто мав можливість переживати почуття м'язової радості.

Системи рухів, дій, предметів та явищ, побудованих (неусвідомлено – або свідомо, що набагато краще!) на законі "золотого перерізу", найбільш повно сприяють реалізації:

1) процесів передбачення того, що може відбуватися;
2) почуття гармонії, яке відшукує джерела енергії для наступної дії;
3) творчих процесів, які створюють гармонію в природі, техніці, мистецтві і в самому собі.

Головне ж у дії – охопити почуттям гармонію (реальну або уявну – байдуже), як більш досконале. Як тільки одного разу це вдалося (наприклад, досить один раз поїхати на велосипеді, попливти – і це закарбовується миттєво і на все життя), уміння стійко зберігається і полегшує регуляцію рухів, дій – сприяє майстерності.

Розвиток психомоторики, як органа пізнання, сприяє вихованню таких творчих здатностей.

1. У психомоторній дії коріняться елементи думки дитини: діти, обмежені в цьому виді активності, відстають від ровесників і в розумовому розвитку.

2. Природа людині виділила певний період життя (від 5 до 8–10 років) для здосконалення психомоторики ("вік грації"), коли рухи дитини набувають витонченості і чарівності, стрункості і вишуканості, відображають гармонію дитячої душі.

3. Чутливість до гармонії, її свідомий розвиток у "віці грації" закладають підвалини для розрізнення міри гармонійності будови предметів і явищ поза дитиною, сприяють використанню почуття гармонії як інструмента творчості.

Занедбання розвитку чутливості – обмеження творчих здатностей. Зрозуміло, їх можна дещо компенсувати і довести до оптимального рівня, започаткованого природою. Але ця компенсація дістається великою ціною. Для цього треба виконати величезну за обсягом і напруженістю роботу. Не кожен здатний наздогнати втрачений час цього сенситивного періоду.

4. Систематичний розвиток почуття гармонії у "віці грації" засобами психомоторних дій з установкою на розрізнення якостей і стану гармонії рухів відкриває дитині можливість розвинути такі здатності:

а) оцінювати досконалість гармонії і її частин, вимірювати їх якість і оцінювати той чи інший стан за сталонами, зразковими мірками, які зберігаються в пам'яті;

б) усвідомлено визначати напрям розвитку гармонії – до вершини її досконалості, випереджати уявою, почуттями та мисленням дійсність буття потенційної гармонії в предметах і явищах;

в) користуватися "шкалою станів гармонії" і визначати засоби (розумові і психомоторні), які ведуть від прихованої в предметах і явищах існуючої гармонії; створювати механізм здатності – **всім відомі задачі розв'язувати оригінальним способом.**

5. Розвинута в дитинстві здібність створювати гармонійні рухи дає:

а) можливість використовувати *закон переносу властивостей гармонії на інші предмети і явища;*

б) можливість дитині, підлітку, юнакові на підставі уявлення про окреме – гармонію живого руху – оцінювати і створювати гармонії в сполученнях слів, звуків, кольорів і природних речовин і виховувати в собі творця.

Ще раз нагадаємо: діти, отроки і юнаки, обмежені в психомоторній активності, відстають від своїх ровесників у розумовому та почуттєвому розвитку.

Треба добре пам'ятати: продуктом нашого живого руху є своєрідна психомоторна структура – **аналог умовиводу – розумова мірка предмета,** який людина опанувала; система думок. І ця розумова мірка прикладається до предмета, щоб відповідно до неї його переробити в досконалу форму. Дії над новими, невідомими предметами потребують вироблення відповідних мірок, щоб із знанням справи працювати і перетворювати звичайну працю на творчий процес.

Важливість і цінність нормальної психомоторної активності дітей полягають у тому, що вони, ще не володіючи мовою, мають можливість розвивати в собі ту ділянку мислення, яка створює **судження.** Це судження будується на почуттєвому матеріалі, на перетворенні його розумовими операціями і рухами в матеріалізовану цілісність.

З часом таким самим способом, але на іншому – понятійному матеріалі – дитина, а потім підліток, створюватиме мовні конструкції – **умовиводи та судження.** Але першу школу виучки здатності до творчості людина в дитинстві здійснює (усвідомлено або неусвідомлено) через психомоторику.

Понятійна думка теж зароджується в живому русі, але вже тоді, коли отрок або юнак навчиться користуватися **словом, поняттям або символами.**

Рівень розвитку психомоторики – міра наших можливостей в оволодінні простором і часом. Бо все: мислення, почуття і уява в дитини (у дорослого – так само) – починається з руху. Живий рух – єдиний засіб, який матеріалізує рухи думки, почуттів та уяви. До того ж живі наші рухи, психомоторика – головні регулятори не лише наших дій і вчинків, а й нашої енергетики.

Обмежити в людини психомоторні рухи – значить провокувати в ній прояви феномена сплутаної енергії; простіше кажучи, прирікати її на гіподинамію – хворобу нашого віку. А ліки від неї одні – живі рухи і оптимальний обсяг навантаження психомоторики.

Психомоторика – корсет тіла

Що надає людській фігурі стрункості?

Гармонійно розвинена мускулатура, яка висвічує енергію життя, красу і багатство душі, створюючи джерело зовнішньої привабливості. А що це значить для людини, говорити не треба.

Людина має бути красивою тілесно. Отже, психомоторика, статура, краса тіла стають засобом впливу на інших людей, засобом усвідомлення себе самодостатньою і впевненою в собі людиною.

Який дивовижний механізм – мірка людини, що дає змогу так точно все вимірювати і за посередництвом рухів і дій створювати шедеври духовності! Згадаймо про чутливість шевця, сталевара, механіка, спортсмена, художника, актора та ін.

Це стає можливим завдяки почуттю гармонії. Гармонії власного тіла і душі. Почуття особистого стану в кожний конкретний момент, кожний проміжок часу.

Як цей процес розуміти?

Розшифровується це просто: якщо наше тіло гармонійне – а це так! – воно обов'язково повинно породжувати гармонійні рухи. Тобто рухи, засновані на принципі гармонії, яка в формі образу живе в кожній здоровій людині.

В тому, що наше тіло побудоване природою гармонійно, не треба нікого переконувати. Але вам, певно, цікаво дізнатися про декілька фактів, що підтверджують це.

Довжина гомілки дорівнює довжині стегна.

Довжина передпліччя – довжині ступні (до речі, це було відомо ще стародавнім: "лікоть" і "стопа" були мірами довжини; не випадково ж фут як міра живе до цього часу: вони послужили не лише засобами вимірювання, а й пізнання).

Висота від перенісся до маківки голови дорівнює висоті від центру гомілкостопного суглобу до опори ногою на землю. Цей ряд можна продовжувати і далі.

У нашому тілі існують і інші ряди чисел, які відображають його природну гармонію, їх три:

- метричний ряд – 7–7–7–7–7,
- ряд чисел арифметичної прогресії – 5–10–15;
- і пропорції "золотого перерізу" (Божественна пропорція, за Леонардо да Вінчі) – 7–11–18.

Ряд Фібоначчі виражається числами – 1–1–2–3–5–8–13–21–34 і т. д. – сума двох попередніх чисел дорівнює наступному числу цього дивовижного ряду. Відношення суміжних чисел у ряді Фібоначчі дорівнює 1,618, або 0,618, коли процес або явища змінюються у зворотному порядку, зменшують інтенсивність.

Використання цих прогресій у технічних системах, в архітектурі або будівництві навряд чи кого-небудь здивує. Але ці ряди чисел характеризують і розміри людського тіла. На це звернули увагу ще стародавні греки, а, можливо, й шумери або єгиптяни (жезл або канон Хесіри, який жив у XXVII ст. до нашої ери (!!!), містить у собі всю систему точок "золотого перерізу").

Антична скульптура випробувала на собі вплив такого уявлення про гармонію. За її канонами створювалися шедеври класичної грецької пластики, у мертву матерію втілювалися пропорції людського тіла. Гармонія, яка так яскраво і наочно проявляється у творах мистецтва, має своє приховане об'єктивне, математичне відтворення, яке переживається людиною в формі естетичних почуттів.

З далеких часів в архітектурі, живописі, музиці "золотий переріз" довжин і інтервалів брав участь у створенні шедеврів.

Висновок: дотепер ще не можна точно сказати, що було домінуючим інструментом у творчості:

1) **свідоме використання законів гармонії** – і її метричного інваріанту "золотого перерізу", а також відповідні **математичні розрахунки** відношень розмірів предмета,

2) чи **природа людських почуттів, мислення та уяви** диктувала митцям свої умови, підштовхувала інтуїцію творців до пропорцій "золотого перерізу" і оптимальних рішень.

Імовірний третій варіант – використовувались обидва способи: властивості природи і міра стану тіла і душі. Художники за цими мірками **(інтуїтивними або свідомо математично вирахуваними)** втілювали проекти в дійсність і використовували гармонію природи для перебудови самої природи.

Якщо психомоторика дисгармонійна, розладнана або недосконала, то якість роботи механізму творчості низька, а людина в такому стані є аварійною: працюючи, припускається помилок або травмує себе.

Психомоторика – живий акумулятор енергії

Сучасна психологія розглядає мускул (і психомоторику в цілому) як **шостий орган чуттів.** Винятковість і універсальність його полягають у тому, що мускул оперує в діях усією тріадою: **енергією, мисленням, почуттями.**

Усі інші органи чуттів працюють лише на сприйняття енергії та інформації, бо вони мінімально моторизовані, позбавлені природою власного моторного апарату і тому не можуть виконувати іншої продуктивної роботи, крім **пізнання** – відображення енергії і інформації, що надходить ззовні.

Мускульна система – своєрідний біологічний пристрій у нашому тілі, здатний нагромаджувати в собі енергію. Ця здатність – прояв мудрості тіла.

Мудрість тіла, як ви вже знаєте, – комплекс механізмів, створених досвідом життя на землі, що призначений для збереження внутрішньої рівноваги – гомеостазу – гармонії внутрішнього біологічного середовища.

Як працює ця функція мудрості тіла?

На вплив, на витрачання енергії тіло відгукується протидією більшої сили – із запасом; на той випадок, якщо цей вплив наступного разу обрушиться на нас зі ще більшою силою. Воно здатне здійснювати не лише захист, а й нагромаджувати прибуткову енергію та інформацію. Таким самим способом захищається шкіра ноги від черевика, що муляє палець – збільшенням товщини шкіри – мозолем.

Нагромадження енергії та її концентрація відбуваються в тих органах і системах тіла, які більше ніж інші зазнають навантаження. Але психомоторика, мускульна система не є монополістом енергії. За умови наявності оптимальної кількості енергії людина може використовувати її всіма механізмами тіла і душі.

Жива енергія – універсальна умова здатності людини діяти, стверджувати себе у створеному.

От і прийшла черга відповісти на питання.

Гіподинамія руйнує психомоторну систему – систему, яка складається з 600 мускулів і близько 200 кісток. Вона руйнує:

1. Орган мозку, створений у процесі еволюції людини.
2. Механізм, на базі якого будуються системи психомоторних дій: тих, що вже відомі і опановані людством, і тих, які будуть відкриті в майбутньому.
3. М'язову систему – орган, який становить понад 40% маси тіла, – найбільший із найбільш активної матерії людини...

За умови оптимальної активності психомоторика виконує такі енергетичні функції:

– генератора енергії, яку виробляє психомоторика і для себе, і для потреб інших органів нашого тіла;

– трансформації одних видів енергії в інші – і тим самим забезпечує здоров'я і життя людини;

– формувача наших думок, образів і почуттів – безпосередніх регуляторів наших дій, поведінки і діяльності.

Психомоторика – орган дійового мислення

Отже, за психомоторикою ми бачимо всю людину, її здатність активно впливати на довкілля, підкоряти його собі.

Психомоторика компактна і не виходить за межі тіла (її радіус – це відстань, на яку ми можемо простягнути руку, щось дістати, рухати ногами, головою).

Як же нам впливати на навколишній світ? Як себе виражати? Чим донести інформацію в сферу психомоторики? І як перетворену в горнилі психомоторики інформацію втілити індивідуальною печаткою в матеріал, інакше кажучи, самовтілитися?

Класична психологія не знає поняття **самовтілення.** Заглиблюючись у людину, розщеплюючи її, диференціюючи, психологія знайшла такі процеси (і відповідно до них – почуття), як відчуття, сприймання, уявлення, пам'ять, мислення, мотивація та інші; їх традиційно розглядали нарізно. Але справа в тому, що всі вони можуть бути зведені до спільного знаменника. Як?

Кожен із цих процесів складається з трьох послідовних етапів:

1) відображення енергії і інформації;
2) проектування наступних дій;
3) породження діями продуктів діяльності.

Досить дослідити ці три дії, і ми матимемо ключ до розкриття секрету якого завгодно із названих процесів. Ми одержимо одну загальну технологію для розв'язання типових задач.

Хоча всі три дії – відображення, проектування і породження продукту – можуть здаватися очевидними, проілюструємо це на прикладах.

Перша дія – **відображення енергії та інформації.** Кожний з нас розрізняє 2–3 відтінки чорного кольору. Маляр – 40. При переході від червоного до жовтого кольору ми розрізняємо не більше 25 відтінків. Сталевари – 200. Досвідчений льотчик за висотою тону на слух визначить число обертів двигуна. Наприклад, він може назвати число 1340 за хвилину (а не приблизно 1300) – і не помилиться, що недоступно "нормальному" слуху.

Знаменитий фінський бігун Пааво Нурмі пробігав 400-метрові відрізки дистанції на замовлення глядачів з точністю до 0,1 с. Що можна додати до можливостей відображення? Хрестоматійний нюх бджоли, температурна чутливість змії, зіркість орла тощо перебувають у межах людських можливостей.

Які процеси забезпечують відображення енергії та інформації?

1. Сприймання енергії і інформації зовнішніх впливів.
2. Порівняння і оцінка сприйнятого із здобутками пам'яті.
3. Прийняття рішення – сформульовано думку, визначено предметність почуттів, створено сталий образ (уявний або дійсний).

Відображення – це розрізняльна здатність наших органів чуттів. Порівняння і оцінка – розрізняльна здатність нашого мислення, розуму.

За цією схемою можна розібрати і психологію прийняття рішень. Поки що ми не будемо занурюватися в його технологію. Лише накреслимо межі цієї розумової дії: від першого кроку дитини до гамлетівського "бути чи не бути". Важливо зазначити, що будь-яке рішення – думка, почуття, образ дії – ґрунтується на моральних критеріях, якими користується людина.

Прийняття рішення – це розрізняльна здатність морального почуття.

До речі, проектування – найбільш людська із всіх наших здатностей.

Аби підсилити здатність до відображення – можливості наших органів відчуттів, – людство створило багато приладів з дивовижною розрізняльною здатністю: від лінзи Левенгука до космічних кораблів.

Щоб підсилити потужність м'язів для здійснення ними можливостей діяти, людство створило другу природу: від колеса, молотка і важеля до ядерної енергетики, і тільки здатність до **проектування** поки що не підсилена нічим.

Можна гадати, що вже перший крок у цьому напрямі стане початком нової наукової революції. Вона звільнить людину від необхідності напружено думати, своєю думкою проникати в таємниці природи, розсекречувати їх.

Що тоді залишиться на долю людини? Відображення себе, проектування і породження себе самої. *Самовдосконалення і самовтілення – теж шлях до себе.* На Дельфійському храмі було начертано: "Пізнай самого себе". Дивовижна формула життя і корисна порада кожному, але, на жаль, стародавні мудреці не обтяжили себе тим, щоб указати засоби і шляхи практичного використання цієї формули.

Потім людина пізнала себе, і коли побачила, яка вона недосконала, то всі філософи і всі релігії почали вимагати: "Подолай самого себе". Але все це, як ми з вами знаємо, не розв'язало проблеми. Про що це свідчить? Про безпорадність людини перед природою і перед самою собою.

Отже, від гармонії внутрішнього стану до гармонії рухів і дій – один крок. Інакше і не може бути. Гармонія породжує гармонію. Дисонансам там немає місця.

Ось чому поняття "гармонія" – основа розуміння і філософського осягнення нашого тіла і душі.

Регулятори і продукти психомоторики

Механізм роботи мислення і живого руху надзвичайно складний.

Чому? Тому що орган руху і орган пізнання зосереджені в одній і тій самій конструкції мислячого тіла. Коли ви, наприклад, біжите, виконуєте живі рухи, то в дії беруть участь майже всі 600 м'язів, 200 кісток рухаються одна відносно одної – працює увесь опорно-руховий апарат. Усе тіло має понад 100 ступенів свободи.

Наприклад, циркуль має лише один ступінь свободи; вказівний палець вашої руки, як і трамвай, – теж один, два – автомашина. Якщо їм надати ще й третій ступінь свободи, то вони перестануть бути керованими системами. Далі. Уся рука з пальцями до лопатки має 22 ступені свободи – невичерпний банк для можливих траєкторій руху.

Уявіть собі, яка робота мислення, почуттів та уяви необхідна для гармонізації і синхронізації цього величезного оркестру психомоторики: щоб цей оркестр грав без збоїв і затримки. Або, наприклад, щоб при письмі рухи були красивими і приносили радість.

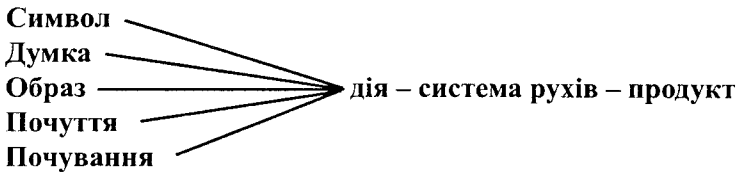
Отже, думка про здатність людини до майже **нескінченної кількості систем** рухів спростовує міф про незмінність рухів у дії, про те, що рухи виробляються, закарбовуються і локалізуються в мозкові завдяки багаторазовому повторенню, тривалому вправлянню.

Отже, одна і та сама психомоторна дія, залежно від:

а) передбачення її результату або продукту, що майже те саме;

б) смислу психомоторної задачі, – спрямовується і коригується принаймні **п'ятьма** відносно самостійними регуляторами.

Комплекс регуляторів психомоторної дії можна уявити, користуючись такою схемою:

А що ж відображають поняття "регулятор" і "продукт дії"?

Цими поняттями ми вже користувалися, але не давали їм психологічного визначення.

Будь-який регулятор, як і регулятор рухів у дії, – пристрій, що підтримує:

а) незмінність параметрів процесу розв'язання рухової задачі;

б) або змінює його за певними законами;

в) спрямовує розвиток психомоторної дії в бажаному напрямку.

Отже, **символ і думка** – регулятори, утворювані на матеріалі знакових систем – засобів спілкування між людьми з культурною спадщиною. За допомогою символів і думок людина може користуватися чужим досвідом, щоб збагатити свій.

Почування, почуття, образ, думка – власний досвід розв'язання психомоторних задач.

Ці регулятори вносять в дію порядок, систему. Тут людина користується здебільшого почуттям гармонії, щоб узгодити складові нашої "машини", так би мовити, "чорнову" роботу. Регулювання дії здійснюється так, щоб задачу було розв'язано, а мету – досягнуто. Почування, почуття, образ, думка – **регулятори тактичного призначення.** Вони визначають засоби розв'язання задачі, форми боротьби з руйнівними впливами, які виникають у конкретних умовах дії і за певних обставин.

Символ і думка – регулятори стратегічного призначення і тому спрямовують розвиток психомоторної дії в діапазоні "незграбність – гармонійність", тобто ведуть до вершини її досконалості.

Але це не значить, що між ними існує суперечність. У правильно побудованому процесі засвоєння психомоторної дії вони разом забезпечують **стратегічний успіх,** одну лінію розвитку.

Який смисл вкладатимемо в поняття **"продукт** дії"?

Розглянемо на прикладах. Ходьба, біг, стрибки і тому подібні локомоції є способами дій мислячого тіла людини. А продуктом буде: пройдена відстань, що залишається позаду, подоланий простір або швидкість пересування. Простір, на який перенесемо вантаж, кинутий м'яч або якийсь інший предмет; висота, на яку піднята штанга над головою тощо, зміни в довкіллі.

Продуктами дії будуть і тонкі зміни всередині тіла людини. Стани теж безпосередньо відображаються в способі дії, в змісті розв'язуваної задачі – в мисленні.

Мислення неможливо вважати продуктом дії, воно само існує як дія. Продукт дії міститься не в ній самій, а в тому, що створює людина. А людина разом з дією і створює себе своїми силами.

Продуктом мислення є думка, хід думок – шлях, яким воно пройшло, щоб знайти прихований смисл.

До списку продукту дії входять:

а) стани органів чуттів – сенсибілізація і синестезія;

б) послідовні рухові образи, стійкість яких залежить, як ви вже знаєте, від рівня енергії;

в) ремінісценції образів рухів;

г) позитивний перенос якостей і способів виконання дій;

д) мінімальні зміни у всій психомоториці, які і ведуть її розвиток до досконалості.

А шлях від незграбності до гармонійності рухів – це водночас і піднесення до рівня роботи творця, який працює з речовиною природи і вкладає в неї свою душу. І тому продукт його дій – друга природа людини – культура.

Рух – це думка, реалізована в дії. Зверніть увагу: на першому місці стоїть думка; з неї все починається. Навіть тоді, коли людина страждає від свавільного байдикування. І тоді, коли її мисляче тіло працює з повним навантаженням. Але людина цього не помічає, бо в живому русі думка і дія практично злиті в єдність. Міркуючи – ви дієте, а коли дієте – мислите.

Щоб ясніше уявити собі механізм психомоторики, розглянемо її функції у творчому процесі. Для творчого акту необхідні:

1) **суб'єкт дії** – людина, той, хто діє;

2) **природні речовини** (матеріали або знакові системи), над якими здійснюються дії, які перетворюють речовину на бажані форми або смисли;

3) **продукт дій** – те, що створено у процесі діяльності діяча. Значить, ідеться про діяча і дію. Не про дію взагалі, а про дію, яку діяч не виконує заради самої дії (Сізіфова праця), а навпаки, про дію, коли творець вершить – і згодом виникають великі діла. Діяч діє тут навмисне, з певним наміром, оскільки дія є обов'язковою умовою створення нового предмета, втілення в нього своєї мети.

Щоб намір було втілено, діячеві треба діяти максимально точно.

Рука скульптора оживляє мармур – він нібито дихає, він стає прозорим, він руйнує нашу самотність. Тією самою рукою з бездушного

інструмента викликаються звуки, повні життя і пристрастей, які примушують плакати, очищають душу, вчать доброти. Досконалість руху видатної балерини дає уроки естетики, а спортсмена – мужності.

Але досить однієї-однісінької помилки, неточності руху руки скульптора – і мармур гасне, припиняє "світитись", вмирає його життя, – і глядач оцінює тільки мертвий камінь, що мало нагадує про життя. Досить скрипалеві один раз сфальшивити – і слухач миттєво, як за чудодійним велінням, повертається із своєї уяви до концертної зали, де все сіреньке і похмуре.

Хто бував на змаганнях легкоатлетів, той часто бачив, як спортсмен, метнувши списа, раптом хапається за плече, руку або поперек і вже не бере участі в боротьбі – травма. Метальники гранати навіть у кидку самі собі переламують кістки, а не лише травмують м'язи.

Що ламає кістки? Звичайна точка зору: кістку ламає сила. Нічого подібного! їх ламає дисгармонія рухів.

Наскільки такі дії далекі від гармонійності і безглузді, стане зрозумілим із такого порівняння: ви можете собі уявити скрипаля, який на кожному концерті ламає свою скрипку! Адже гармонія і точність рухів у скрипаля – і в кожної діючої психомоторної людини – повинна бути однаково досконалою.

Удалася дія – вона цільність, а в рухах виникає нова властивість – гармонія. Якщо ж вона вдалася не зовсім, значить її гармонія десь зруйнована. Звідти і йде інформація про негаразди, "закріпачення" або інтерференції, гальма, які вклинюються в струнку систему і руйнують рухи.

У дії, яка вдалася, мисляче тіло набуває самостійності, саме знаходить свою гармонію, виконуючи рухи в оптимальному режимі.

Виходить: розум безсилий проти мислячого тіла? Узагалі – це так. Тіло, правда, не наполягає на своєму пріоритеті, але спробуйте його примусити зробити те, чого воно не вміє, не може. Поставлене на межу дозволеного йому природою – у **ситуацію краю** – тіло взагалі відмовиться слухати розум, а в стані крайньої втоми, скільки не наказуй своїм рукам, вони однаково будуть не здатні до виконання роботи.

До речі, своєрідну неслухняність мисляче тіло проявляє і в тому випадку, коли рухи набули гармонії – і виконуються в оптимальному режимі. По лінії найменшого собі опору. Тут рухи плинуть нібито самі по собі – *саморегулюються*. Вони здійснюються, плинуть нібито як по маслу, без внутрішнього опору або "тертя". Втручання в їх плинність зайве, а значить, і шкідливе.

Гармонія рухів – продукт дії. Вона сприймається нашим внутрішнім "приймачем" – душею. І тільки зустріч з дисгармонією здатна "вимкнути" насолоду рухами і співпереживання глядача. Отож, досить однієї помилки, неточного руху, щоб він "вимкнувся", а позитивні почуття змінили свій знак на протилежний: вдоволення на огиду. Цього досить, щоб приймач замовк, адже він налаштований на сприйняття гармонії.

А хто ж "передавач" цих гармоній?

Творець, людина, яка діє точно, в предметі відтворює живими рухами стан своєї душі – гармонію. Він вкладає свою душу в продукт своєї праці.

Тепер вже неважко визначити і головні віхи шляху від незграбного до гармонійного руху, тобто до психомоторної творчості.

1. Робота над собою – психомоторика.
2. Робота психомоторними діями над предметом.
3. Творчий акт, створення самодостатнього і оригінального предмета.

Ось чому будь-яка діяльність передбачає розвиток і того, хто творить – регуляторів дій, і створюваного – продукту дій.

Механізми регуляції психомоторної дії

Регуляція рухів почуваннями

Щоб навчитися плавати, треба лізти у воду. Чому?

Навчитися плавати, лише спостерігаючи рухи плавця, не можна. Учитися за підручником – нічого не досягнеш. Учитися плавати на суші, опановуючи форми рухів, подібних плавальним, – результат той самий. Людина, яка опинилася на глибокій воді, неминуче тоне.

Отже, пильне спостереження рухів іншої людини, навченість на суші рухам і ніг, і рук – і навіть найдосконаліше – як виявляється, мало що значить. Тому, окрім навіть найточнішого уявлення дії, треба мати ще "дещо". А про нього можна дізнатися, лише діючи.

Нікому це "дещо" не дається з першого разу. Людина пробує – відшукує ключ, зв'язок, місце з'єднання, спосіб гармонізації тіла і середовища, щоб попливти, поїхати, пройти по канату. І ось зненацька це "дещо" з'явилось. І людина вже володіє ситуацією. Виникає сталий діловий зв'язок, взаємодія, узгодженість дій: людина відчуває себе, як риба у воді. Це "дещо" і є почуванням.

Виникає почування у взаємодії тіла і предмета, а потім вони втілюються одне в одне, перетворюючись на цілісність. Це "дещо" розташо-

вується в місці контакту двох взаємодіючих сторін. Яскравість і точність почування ("дещо") залежить від щільності прилягання одного до другого, що у свою чергу залежить від стану тіла і душі – пристроїв, які забезпечують це узгодження.

Почування – зачаток регулятора рухів дії, умова її розвитку. **Почування – зародок: а) почуттів, б) образу рухів, в) мотиву дії.** Людині діючій почуття підказують: приємне треба підтримувати і продовжувати, а неприємного в рухах треба уникати. У виникненні почуттів треба бачити перехід від імпульсивних рухів – **реакції на подразнення до дії, акції** – свідомого розв'язання рухової задачі.

Підкреслимо: у **дії ініціатива її виконання йде від людини і нею вона оцінюється, а реакція – провокація руху ззовні.**

Почуття мають тенденцію перетворюватися на образ рухів. Згодом виникає нове утворення – **почування-образ.** У чому його сила? Наявність почування-образу – передумова виникнення елементів думки: людина стає спроможною виконувати мислительні операції з образом, перетворюючи його відповідно до мети, поза практичною дією, у розумовому плані. Завдяки цьому образ рухів набуває певної самостійності: він стає образом пам'яті і зберігається як живий досвід.

Отже, образ відокремлюється від почування і стає суверенним, відображає стан тіла людини, а інша частина почувань – систему рухів. Аналогічні перетворення відбуваються і з третім компонентом: **почуванням-мотивом** дії. Відокремлюючись від почувань, мотив вилучається із неусвідомлених потягів, підтриманих позитивними почуттями. Причому зміст почування-мотиву спочатку безпредметний: людину спонукає до продовження дій бажання вдовольнити себе руховою активністю, подолати внутрішній дискомфорт. З часом мотив сповниться розумовим, моральним та естетичним змістом – усвідомленою потребою...

Ще раз повернемося до почування. Ми вже знаємо, що воно – відображення системи рухів: *морфологічного об'єкта.* З чого воно складається? Склад системи рухів людина відчуває, але не знає його змісту і будови. Ми з вами маємо перевагу – і тому назвемо основні джерела інформації почування.

Представлення цих джерел дасть змогу людині їх засвоїти, їх впізнавати в почуванні, а отже, і регулювати відповідно до свого наміру. Вона навіть може кожну з фізичних властивостей рухів перетворити на відносно самостійну цілісність – предмет сприйняття і розуміння – відповідну здатність.

Почування можна порівняти з географічною картою. У новачка, певно, тут поки що багато білих плям (їх буде усувати вдосконалення) і не зовсім точно розташовані материки. Ми можемо назвати ці джерела: їх **сім**.

Це **чотири види сил** – гравітації, інерції, реактивні (сили віддачі), активні м'язові сили під час рухів. **Два види простору** – схема тіла рухів і простір дії – від початку до завершення. **І час** живого руху.

Кожний із семи материків людина може знайти у своїх рухах і назвати, дати йому ім'я, аби оволодіти ним, стати господарем цієї території.

Зазирнути в цей атлас нікому не дано. Для цього є лише один спосіб: розв'язати задачу, яка вимагає точності регуляції тієї чи іншої з названих властивостей, або материка у почуванні.

Регуляція рухів предметом

Розглянемо особливості цієї регуляції рухів на прикладах.

Уявіть собі, ви – новачок – стаєте в футбольні ворота, по яких починають бити м'ячем. А якщо ви там стояли, то уявіть свої дії. Як ви діяли в ситуації, коли треба вміймати м'яч.

Щоб ваші дії були успішними, у вашому розпорядженні – від моменту удару до зупинки м'яча – повинно бути не менше 0,35 с. (без переміщення в просторі воріт). Досвідченому любителю треба буде для цього 0,25 с., а майстру – 0,15 с.

Ознайомившись з такими показниками часу, які потрібні для успішних дій, фізіолог скаже: це неможливо! Оскільки розрізняльна здатність мозку людини – 10 операцій за секунду, тобто по 0,1 с. на одну розумову операцію!

Адже воротар повинен у цей короткий проміжок часу здійснити значно більше операцій. Ось вони: а) побачити м'яч; б) прийняти вихідну позу; в) простягти руки в напрямку м'яча; г) розрахувати приблизну силу удару, щоб бути в змозі її погасити і, нарешті; д) схопити м'яч руками.

У найбільш грубому наближенні – 5 складних операцій, що вимагають дуже тонких і точних розрахунків часу, вимірювання простору, випередження думкою польоту м'яча, стеження за його змінною траєкторією тощо.

Мозку треба витратити в крайньому разі 0,5 с., аби відреагувати. А воротар бере м'ячі... Притому, так трапляється, що й "мертві" м'ячі – в упор, страшної сили. І – всупереч своїй фізіології – йде з поля "сухим"...

Ще один приклад регуляції рухів предметом. Але вже не через динамічну ситуацію, де щомиті вона змінюється і вимагає перебудови рухів, а через статичну. Тобто треба провести не лише попередні розрахунки, щоб побудувати точні рухи, а й, спираючись на образ, точно діяти, розв'язувати задачу.

Це приклад гри в більярд. З точки зору фізіології майстер гри в більярд не може, як би не старався, попасти кулею в лузу. За цю заяву майстер гри підніме фізіолога на сміх.

Навряд чи і ви в це повірите, тому що кожен із вас якщо й не пробував сам, то, принаймні, бачив, як більярдисти попадають, до того ж не один раз, і не випадково, а багато разів підряд.

А проте докази фізіолога досить обґрунтовані. Фізіолог має рацію.

Судіть самі, чи можна це справді зробити. Задача, яка стоїть перед більярдистом, проста: наприклад, треба забити в лузу кулю, розташовану від неї на відстані в 1 метр. Як відомо, розмір лузи перебільшує діаметр кулі на 1 міліметр. Нескладний розрахунок показує, що помилка точності рухів руки при ударі не повинна перевищувати *кутову секунду*.

Одну кутову секунду! У той же час розрізняльна здатність ока на порядок нижча – воно може розрізняти предмети, розмір яких не менше *кутової хвилини*. Ось вам і диво! У випадку гри в більярд виходить, що око за своїми можливостями розрахунків і оцінки майбутніх рухів – справді безпорадне.

А якщо врахувати втрати точності рухів руки від незручного положення тулуба, в замаху при ударі, помилка в оцінці напрямку і величини сили, що прикладається до кулі, руху кия тощо – то завдання видається людині нерозв'язним.

А куля – у лузі. І друга. І третя...

Хто ж у цих ситуаціях дійові особи і виконавці? Предмет, який розташований поза нами: м'яч, куля. Траєкторії пересування в просторі (напрямок, швидкість, сила) предмета. А гра в більярд і будь-яка гра здійснюється за межею сучасного, минуле лише умова, а не регулятор дій.

Вони разом, у цілісності – образ ситуації.

Образ ситуації – це і мотив, імпульс, який спонукає до дії. До того умови ситуації варіативні, тому дуже важко або майже неможливо практично підготувати заздалегідь схеми рухів і дій на всі випадки.

Отже, за допомогою навички важко розв'язати продуктивно такого типу задачі. Бо *навичка – дія, в якій рухи виконуються автоматично,* завжди з фіксованими формами і способом повторення, набутими при розв'язані попередніх задач. Навичка – минулий досвід.

У непередбачених умовах психомоторної дії ситуація за посередництвом образу майбутніх рухів організує і регулює рухи відповідно до мети.

Образ рухів у дії, як і всі інші образи, підпорядковується всім законам, притаманним образу: **предметності** – результатом співвіднесення сприйняття з властивостями оригіналу, **цілісності, структурності, усвідомленості, константності і метричності** – продукту вимірювальної функції м'язів як органа пізнання.

Завдяки вимірювальній функції м'язів організується пошукова активність, регуляція і оцінка рухів у той час, коли відбувається дія.

Регуляція рухів образом

Порівняно недавно стало зрозумілим, що проблема виникнення чутливості, відчуттів, образу, душі – світової загадки – може бути розв'язана шляхом вивчення живого руху людини. Таким шляхом можна розв'язати і проблему мислення – теж у живому русі людини.

Відчуття, сприйняття, уявлення, образ, ідея, інформація та інші назви відображеного змісту в людині самі собою ні про що не говорять. Усі ці феномени є не що інше, як продукти одного і того самого – живого руху людини і роботи душі.

Тому душа – це образ світу, який ми розбудовуємо в собі (або вигадуємо), щоб: 1) жити із задоволенням, 2) уникати страждань і 3) привести свій світ до стану комфорту.

Наша душа не розташована у просторі нашого тіла. Вас це повинно було переконати (принаймні, підштовхнути, щоб замислитися), що душа охоплює величезну територію в часі і просторі. Територію, освоєну щупальцями (за І. М. Сєченовим) – мисленням, почуттями, уявою, діями, які живить енергія – здатність до дії.

У кожному з нас живе незліченна кількість образів: вони не лише зберігаються у пам'яті з написом "до запитання", а й, найголовніше – виконують функції регуляторів рухів, дій, поведінки.

Зупинимося лише на: 1) образі ситуації, 2) образі пам'яті, 3) образі уяви.

Образ ситуації виникає в безпосередньому контакті з довкіллям, яким треба оволодіти. *Образ пам'яті* – відтворення минулих вражень із засіків пам'яті у предметну дію. А третій – *образ уяви* – це продукт перебудови образів для створення нових рухів, відповідних наявній ситуації.

Психомоторна дія – джерело зародження елементів власної думки. І тому **психомоторна дія – перша школа мислення.** Чому ми на цьому особливо наголошуємо? Адже можна користуватися і чужими думками, діяти за чужими схемами, інструкціями, вказівками – і жити із задоволенням. Але треба вчитися самостійно мислити.

Людина, яка навчилася мислити ще в дитинстві, пройшла добру школу мислення в психомоториці, вміє не лише засвоювати власний і чужий досвід, а робить усе набагато краще, ніж звичайні споживачі; може власні думки продуктивно втілювати у свою справу.

Вона творець, бо навчилася:

1) **слухати себе:** зосереджувати увагу на явищах у собі і поза собою, створювати власну картину світу і себе в ній;

2) **розуміти себе:** спостерігати і аналізувати факти внутрішнього і зовнішнього світу, порівнювати їх між собою і робити висновки – створювати думки;

3) **приймати рішення:** узагальнювати результати аналізу і порівнянь, дошукуватися причин тих чи інших явищ – і діяти так, а не інакше.

Порядок цих операцій не випадковий. Він продиктований логікою мислення і технологією створення думки. Пізнанням і самовиявом людини.

Особливий наголос на створенні власної думки ми робимо тому, що тут ідеться про механізм психомоторики і важливо не пропустити момент, коли він може природно розвиватися.

Механізм психомоторики розвивається двома шляхами:

1) роботою над собою через розвиток психомоторних дій, в яких зміцнюються пізнавальні, моральні та естетичні почуття, що набувають активної форми ще в дитинстві;

2) роботою з матеріалами культури людства і розв'язанням задач, в яких на розумові операції припадає не лише відтворення набутого, а й створення того, чого ще не існувало, нового і самодостатнього.

Доцільно побудована робота розвиває механізми психомоторики. А творчість, як ви добре знаєте, видимих меж не має.

А що ми пізнаємо в собі?

Почування, почуття і образи? Свій внутрішній світ шляхом самозаглиблення в нього і самоаналізу?

Почування, почуття, образи і думки – відображення довкілля. Отже, пізнаючи себе, пізнаєте і довкілля завдяки відображенню, яке створюєте в собі.

Мета відображення – точність відображеного. А мета творчості – оригінальність, самодостатність створеного предмета або відкриття таємниці в світі. Але творчість без точності, зрозуміло, існувати не може.

Значить, тільки в психомоторній дії акти самопізнання дійсні. Ось чому самопізнання – це не просто процес самозаглиблення і розкладання себе на складові частини.

Пізнати себе – це задача, яку не можна доручити іншому, це робота, яку кожний мусить виконувати самотужки.

Як це робити, ви вже знаєте. Нагадаємо, треба вміти: а) слухати себе, б) розуміти себе в дії і в) приймати рішення діяти так, а не інакше.

Якщо навіть ви досконало навчитеся за допомогою мови переповідати себе, розкривати свій внутрішній світ, то це нічого не змінить у вас самих. Якщо ви словами намалюєте живописну картину себе, то це буде лише модель вашого світу, що існує всередині вас.

А щоб ваша словесна модель була абсолютно точною – один до одного, то ви повинні не просто переповісти себе, а втілити свої почування, образи і почуття в слова, у ланцюг конкретних мовних актів. Але таке неможливо зробити, реально ми одержимо лише приблизну модель себе. Ось чому в кожному живе неповторна душа.

Робота над собою – через психомоторику – виражається такими критеріями: а) точністю рухів у дії та б) якістю створених предметів. Відповідно мета психомоторних дій

- **дитинство** – точність рухів, дій,
- **отроцтво** – якість предметів, що виробляються,
- **юність** – естетичність, гармонійність створюваних предметів,
- **дорослість** – оригінальність, самодостатність творінь.

Отже, дитинство – розвиток психомоторики **самої по собі,** отроцтво – психомоторне **наслідування** кращим зразкам культури; юність – **самовияв** психомоторними діями, втілення здобутків душі і тіла в продукти праці; дорослість – **психомоторна творчість** – одухотворення або укладання душі в неживу речовину природи – робота майстра.

Для розуміння смислу роботи над собою не завадить згадати знамениту тезу Протагора: "Людина – міра всіх речей..." Отже, має сенс не те, що людина розповідає про себе, а те, що вона зробила власними силами. Зроблене людиною і треба вивчати, щоб знати, з ким ми маємо справу...

У зробленому предметі, створеній речі людина виявляє зовні своє істинне буття, а в продуктах дій – свою сутність. А якщо продовжити думку, то стане ще зрозумілішою сутність символу – *міра людини,* як

і наголошує Протагор: "... міра речей, які існують тому, що вони існують; і речей неіснуючих тому, що вони не існують..."

Що це означає? Людина – міра існуючих речей, нею зроблених. Тут робиться акцент і на те, якими можуть бути ті речі, які ще не існують. Якими ж вони будуть? Відповідні мірі людини, за зразком якої вони будуть створені. Якщо предмет добре зроблений, то що ми можемо сказати про людину? Зрозуміло, це добра людина, гармонійна.

Дисгармонійна людина за своєю міркою (дисгармонійною) виробляє і вироблятиме спотворені речі. На більше вона не здатна, доки не відновить у собі природний свій стан – гармонійний.

А гармонійна людина-творець буде створювати щоразу тільки досконалі речі.

Точність образу – внутрішнього світу – перевіряється точністю рухів дії – відповідності здійсненого попередньому намірові. Точність почуттів тією самою дією.

Хибний образ породжує і незграбну дію. Негативне почуття – спотворену дію, яка замість блага коїть зло. Більше того, недорозвинена психомоторика спотворює який завгодно точний образ, найдосконаліше почуття і величезну енергію – зводить в ніщо, сировину переробляє на брак.

Точність дії – індикатор досконалості образу і почуття рухів дії. Зроблений предмет відповідає наміру.

Цілісний образ рухів породжує дію, яка вся світиться красою, доцільністю. Коли почуття набрало сили, то це значить, що знайдено контакт з властивостями рухів: часом рухів, пропорцією, гармонією – з ними встановлені певні відношення.

Які? Ми про них поки що не говоримо – позитивні чи негативні, головне – зв'язок існує і ми можемо впливати на хід подій у рухах: вони стають керованими; людина володіє собою – пізнала себе, точно діє над предметом.

Регуляція дії думкою

Всяка думка, взята окремо від предмета, фіксує пізнане і засвоєне, стає розумною – дійовою, – коли працює регулятором: а) дій розумових і психомоторних; б) вчинків, створюючи моральні чи матеріальні цінності; в) механічної роботи і творчості.

Думка і її смисл розвиваються, матеріалізуючись у предметах і явищах, створених людиною, і набувають функцій: 1) смислу; б) властивостей мети, в) засобу діяльності, тобто перетворюються у цілеспрямований акт, а людина розумно діє, творить.

Думка – це продукт розв'язаної задачі; відображення ходів мислення у просторі невідомого; схема минулих дій з образом, почуттями і з предметом. Отже, думка – це:

1) інформаційна структура дії, яка її охоплює своїм змістом;

2) енергетична структура дії, яка відображає стан гармонійності, пропорції, ритму, які притаманні розв'язанню задачі;

3) схема і майбутньої дії, її прогностична модель.

Де виникає думка? У тому ж самому місці, де зароджуються образ і почуття, – на межі відомого і невідомого, безпосередньо у системі "живий її рух – предмет". У тому місці, де пізнавальні почуття фіксують невпорядкованість системи; естетичні – наявність елементів дисгармонійного; а моральні почуття – засікають і оцінюють дію – виконану і майбутню – за критеріями "добро – зло".

Для успішного використовування змісту понять – системи суджень про дію, виражену дискурсивно-логічними засобами – текстом, потрібно зробити ряд перетворень наукового знання. Завдяки цьому перетворенню воно впровадиться в дію, туди, звідки воно вичерпане науковими методами дослідження.

Перетворення думок, що започатковані у науковому понятті – дискурсивно-логічному відображенні на регулятор дій і вчинків людини забезпечується – послідовним перекладом:

1) змісту поняття – системи суджень на логічну схему дії над предметом;

2) логічну схему – в значеннєву структуру рухів думки, почуттів та уяви;

3) значеннєву структуру її рухів – в образ предмета дії;

4) образ предмета у матеріальну конструкцію майбутніх пізнавальних, моральних або естетичних дій;

5) реалізація образу як наміру зробити так, а не інакше.

У цьому процесі перетворення поняття на чуттєво-інтуїтивний регулятор дії виявляється діяльна сторона розуму людини. Разом з цим процесом, за умови спеціально заданої задачі здійснюється і створення або уточнення дискурсивно-логічних конструкцій свідомості. Воно здійснюється за такою схемою:

1) із змісту чуттєвого відображення

2) викристалізовується образ предмета дії,

3) смислова схема предмета дій утворюється з синтезу образа дії і її мети як образу бажаного майбутнього;

4) узагальнення чуттєво-інтуїтивних регуляторів утворює логічну схему предмета дії – систему суджень;

5) поняття дії утворюється згортанням системи суджень, що відображають сутність предмета дії.

Отже, психічне відображення – це регулятор у двосторонньому процесі формування змісту чуттєво-інтуїтивного відображення, і зворотний – утілення психічного факту в енергію і структури рухів. Треба думати, що прогрес можливий за умови активізації, як значеннєвої переробки перцепції, глибинних психічних явищ, так і створення образу-символу за законами будови і функцій психічних явищ.

Описування чуттєво-інтуїтивного та дискурсивно-логічного відображення – це розшифровування, "перекладання" мовою науки вилучену для аналізу первинну інформацію – почування людини предметної сторони її дій. Таке відображення продуктів активності людини обов'язково несе у собі всі теоретичні моменти, що розкриваються в дії. Опис завжди здійснюється системно, інакше він стане вільним від гіпотез і теоретичних елементів, тобто перетвориться на звичайне оповідання про події, що спостерігалися, – безстороннім текстом.

Повернемося до психомоторної дії людини.

Талановита людина розв'язує задачі оригінально, геній – найскладніші проблеми – просто.

Як людина створює думки з відчуттів, як відображає ходи думки в лабіринтах розв'язування задачі? А перетворює матеріал почувань на думку так:

1) одягає свою думку – розв'язану задачу – в одежу слова або знімає з неї шапку-невидимку, щоб думка стала видимою і відчутною, зрозумілою;

2) знаходить аналог думки, завдяки чому думка не лише відображає свій шлях, а й стає дієвою – наприклад, клубком ниток Аріадни, який врятував життя Персею;

3) пропонує і технологію користування думками – так само, як радив Дедал: розмотуй клубок, ідучи до Мінотавра, а зворотний шлях покаже та сама нитка-думка.

Ось чому кожна людина може користуватися чужими думками.

Думка зароджується у двох зустрічних процесах, які вплетені в живу тканину рухів з предметом. Тут мова йде лише про один тип психомоторних дій, творчих дій **(підтримуючі і руйнівні дії** до цього не мають ніякого стосунку).

Отже, у дії з предметом змінюється той, хто діє, – людина, і те, над чим вона діє – предмет, що змінює форму або властивості.

Виходить, людина одночасно розв'язує дві відносно самостійні задачі: 1) створення предмета, 2) зворотний вплив створюваного предмета на її творця.

Людина, створюючи предмет, в той же час створює і себе. Створення предмета – процес усвідомлений: має мету, засоби і умови, які ведуть до створення бажаного предмета.

Зворотний вплив предмета на діяча – процес неусвідомлений. Це неминуче і закономірно.

Втілення своїх здатностей у формі або властивостях предмета – перший процес; другий, зворотний – **відкриття властивостей і сутності створюваного,** а в собі – започаткування розвитку здатностей.

Втілення відбувається в напрямку від людини в предмет, а другий процес – **відкриття,** навпаки, людина добуває з предмета невідоме і створює думку про нього. Ми ж розділяємо ці два процеси лише умовно, з метою дослідження: а в дійсності вони неподільні і цілісні, як і сама дія.

Втілення своїх здатностей у предмет, який ми виробляємо, – це перетворення здобутків душі в його властивості. Діючи, ви перетворюєте і свої психічні стани (гармонії або дисгармонії), почуття і образи, підсилені думкою, у властивості предмета.

Ось чому людина здатна із бездушного музичного інструмента викликати звуки, сповнені життя і пристрастей; ось чому під рукою скульптора оживає мармур, починає дихати, набуває властивостей живої істоти.

Регуляція дій символом

Символ – модель, що породжує поведінку

Символ заряджений майже нескінченною енергією і інформацією.

Символ не лише відображає (це добре робиться і словом, і поняттям та іншими знаковими системами) предмети і явища, а й несе в собі – у згорнутому вигляді – всі можливі конкретизації проявів того, що символізує.

Цим символ відкриває людині багатозначну смислову перспективу предметів і явищ у діяльності. Дає людині ключ для впливу на довкілля з метою його перебудови в більш досконалі і гармонійні форми.

Приваблююча, захоплююча і породжуюча сила символу в тому, що він є:

1) образом, який сполучає в собі переживання творця і риси, взяті і перетворені в ньому з багатьох людей або подій;

2) каналом зв'язку між думкою і почуттям предмета, що пізнається; каналом перетворення думки про предмет або явище в дещо відмінне від них – в ідею;

3) ідеєю – смислом і закликом до дій у певному напрямі;

4) закликом, який починається з прислуховування до стану душі, де звучить в далеких її глибинах кінетична музика наступних дій, шлях до нових мелодій і ще не народжених можливостей;

5) кодом, що викликає музику душі, а в ній міститься, як у зерні, майбутня індивідуальність, нове знання.

Привабливість символу ще і в тому, що він – особливий образ, в якому почуттєво започаткований потяг до порівняння образу, який він нам несе, з життям. Наслідок порівняння виражається не прямо (словами або формами матеріальних конструкцій), а тільки відчувається людиною, припускається як таємниця.

Тому символ примушує думати про таємницю – задачу і викликає прагнення збагнути її потаємний смисл. Він вимагає активності, щоб його пережити. Необхідно душею почути символічний смисл, а психомоторикою його матеріалізувати.

Символ впливає не стільки на почуття і уяву людини (читача або глядача), скільки на мислення, на її проникливість, він дає натяк на можливість, яка існує потенційно, але ще не має чіткого вираження.

Тому символ – багатозначна мовна цілісність. Він може означати для автора – одне, для читача – друге, і третє – для глядача, і кожен із них намагатиметься в ньому зрозуміти щось інше, своє. Ось чому символ не може рухати мислення, почуття та уяву різних людей в одному раз і назавжди заданому напрямі: він відчиняє простір руху в нескінченність.

А чому це так? Тому, що символ – особлива, опосередкована форма відображення: в ньому ніколи предмети не називаються власними іменами.

Навпаки, символ подає нашим почуттям відображення предметів у завуальованій формі (вони першими захоплюються енергією із символу): одні сторони – докладно розкриває, а інші – теж невідомі – покриває завісою, яка знижує контрастність зображеного і робить його таємницею. **Символ дає людині завдання: в його будові треба знайти передусім задачу дії.** І в той же час символ – маяк, освітлює нам шлях до майбутнього, бо задає спосіб розв'язання закодованої в собі задачі. Символ – принцип побудови діяльності.

Отже, символ – і джерело насолоди для душі, і установка мислення, і вихователь почуттів, чим і спрямовує характер, спосіб дій на досягнення бажаного майбутнього.

Значить, символ вчить нас у знакових або почуттєвих образах бачити і впізнавати прихований, більш глибокий смисл, у підвалинах якого залягає не видиме оком і невимовне словом.

А чому вчить? Наводити думку і мислення на те, що предмети, явища нашого оточення пов'язані між собою іншими, позарозумовими зв'язками, одна річ може слугувати образом другої; і всі вони можуть повідомляти людині про зв'язки, недосяжні логічному пізнанню.

Другий приклад дії сили символу – математичний.

Це – добування квадратного кореня із чисел 2 і 3. Математичні дії можуть тут тривати нескінченно, але точного результату не можна досягти, бо тут ідеться про нескінченність і символу, і кількості дій.

І головне: чим більше дій, тим точніше розв'язання задачі. Відтак, кожна дія приносить з собою дещо нове – точність результату.

Потенційна нескінченність обмежується необхідною мірою точності.

У символі задача дій не пропонується в повній формулі, а лише задана, тобто задачу кожному треба знайти – і усвідомити, щоб користуватися діями для її розв'язання. Чому так?

Структура символу спрямовує організацію душі таким чином, щоб людина стала спроможною крізь поодиноке явище бачити цілісний образ світу.

Символи, створені геніями і талантами, можна сприймати почуваннями, потім – перетворювати на ідею, потім – зрозуміти; нарешті, відчути в собі й у природі. Чому? Бо всі можливі **символи вже живуть у кожному з нас** і в атмосфері, в якій ми діємо і дихаємо. Ми, на жаль, про них не знаємо.

Між іншим, ми впізнаємо предмети і явища завжди за їх символами, коли вони з'являються перед нами. Та мало людей усвідомлює силу символів.

Формалізована структура теми

Механізми психомоторики: перетворення енергії і інформації в психічні факти, регулятори активності, дій, вчинків людини.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Які функції виконує психомоторика в діяльності і житті людини?
2. Що включає в себе будова психомоторики?
3. Які можливості відкриває людині її ідеомоторика?
4. У чому виявляється сенсомоторна культура людини?
5. Чому психомоторика – орган людини, а не організму?
6. Чому психомоторика – функціональний орган рухів?
7. Як здійснюється пізнання світу через психомоторику?
8. Які критерії гармонії тіла і рухів людини?
9. Які функції виконує м'язова система, крім рухів?
10. Як і чому в рухах людини кореняться елементи думки?
11. Які фізичні властивості рухів найбільш усвідомлювані?
12. Як влаштована регуляція рухів, дій і вчинків людини?
13. Схарактеризуйте склад почування і його функції в регуляції рухів.
14. Чому предмет, процес і явище стають регуляторами рухів?
15. Як пов'язані між собою точність образу і спритність рухів?
16. Що треба зробити, щоб перейти від регуляції рухів образом до регуляції їх думкою?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи згодні ви з тим, що психомоторика – засіб для механічної роботи?
2. Чи згодні ви з тим, що психомоторика працює незалежно від свідомості?
3. Чи можна сказати, що ідеомоторика – засіб розвитку мислення?
4. Чи згодні ви з тим, що сенсомоторна культура людини – основа її професії?
5. Чи згодні ви з думкою, що психомоторика – орган людини, а не організму?
6. Як ви думаєте, чому психомоторна дія – функціональний орган людини?
7. Як ви вважаєте, чи можливо пізнання невідчутних властивостей світу психомоторикою?
8. Чи можна вважати відхилення розмірів тіла від природних пропорцій патологією?
9. Чи згодні ви з тим, що завдяки м'язовій системі людина володіє можливістю оцінювати тривалість часу в тисячних частках секунди, протяжність простору – в мікронах?

10. Чи можна навчитися лічбі, користуючись осмисленням психомоторної дії?

11. Яким механізмом здійснюється оцінка швидкості рухів?

12. Чи можна, тренуючись у розвитку регуляції рухів і розвитку сили, бути готовим до вчинку?

13. Чим можна замінити почування, щоб зберегти його функції в регуляції рухів?

14. Як ви вважаєте, в якому випадку буде більш продуктивний розвиток – коли дія предметна чи коли вона побудована на повторенні?

15. Як ви вважаєте, чи існує залежність точності образу і спритності руху від потенціалу енергії людини?

16. Чи згодні ви з тим, що одна й та сама дія може бути успішною при використанні людиною багатьох регуляторів рухів?

Література

1. Бернштейн Н. А. О построении движений. – М.: 1947.
2. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. – М.: 1966.
3. Бернштейн Н. А. О природе ловкости. – М.: ФиС, 1991.
4. Гордеева Н. Д., Зинченко В. П. Функциональная структура действия. – М.: Изд-во МГУ, 1982.
5. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.
6. Клименко В. В. Психомоторные способности спортсмена. – К.: Здоровье, 1987.
7. Клименко В. В. Как воспитать вундеркинда. – Харьков: Фолио, 1996.
8. Клименко В. В. Механізми психомоторики людини. – К.: 1997.
9. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
10. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002
11. Малхазов О. Р. Психологія та психофізіологія управління руховою діяльністю. – К.: Євролінія, 2002.
12. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999.

13. Озеров В. П. Психомоторное развитие спортсменов. – Кишинев: Штиинца, 1983.
14. Сеченов И. М. Кому и как разрабатывать психологию? // Избр. произведения: Физиология и психология. – М.: 1952. – Т.1. – С. 172–286.
15. Сеченов И. М. Элементы мысли // Избр. произведения: Физиология и психология. – М.: 1952. – Т.1. – С. 272–427.
16. Сурков Е. Н. Психомоторика спортсмена. – М.: ФиС, 1984.

21. Засоби розвитку психіки

Ключові поняття теми:
розвиток, види активності, структура праці, дія-праця, дія-учіння, дія-гра, засоби дій, предмет дій, продукт праці, будова уміння, дії наслідування

Активність і розвиток

Активність – загальна характеристика людини, динаміка діяльності і джерело перетворення і підтримання життєво значущих зв'язків із світом людей і ноосфери. Активність – самостійна сила дій, розвитку і стан людини. Вона – **саморушне діяння** людини, що прискорюється і поширюється, протилежність йому – пасивність.

Активність – динамічна умова становлення, реалізації і змін кожного виду діяльності, властивість її власного руху. Енергійність – внутрішній стан людини в процесі дії, що включає довільність і цілепокладання. Надситуативність – можливість виходу за межі вихідних цілей і її тривалість у процесі розв'язання задач, що ведуть до створення продукту дій.

Продукти активності підсилюють дійові властивості механізмів психіки людини. За умови комплексного впливу на механізми вони набувають велику кількість нескінченно малих приростів здібностей і цим підтримується тенденція гармонійного розвитку людини. Синтез засобів-дій – учіння, гри і праці – в одну неподільну цілісність є не самоціллю, а способом регуляції активності людини.

Тут ми розглянемо критерії єдності і розбіжності дії-гри, дії-учіння і дії-праці, оскільки вони є:

1) засобом розвитку;
2) предметом контролю;
3) прогнозуванням станів людини.

Це дасть можливість намітити шляхи їх синтезу.

Людські можливості майже не мають меж розвитку. Іноді дитина може рости, але її розвиток зупиняється надовго, а то й на все життя. Тут ріст – збільшення організму або окремих органів, збільшення в їх розмірах, а знань, умінь та навичок – у кількості. Розвиток тут – інший процес, хоча і пов'язаний з ростом.

Розвиток – процес надбання: 1) безповоротних, 2) спрямованих і 3) закономірних змін у психіці і свідомості людини. Продукт розвитку – якісно нові утворення в людині, і в тому числі механізми творчості. І тільки одночасно діючи, всі три властивості виділяють процеси розвитку з-поміж інших видів змін.

Унаслідок росту виникають кількісні зміни. У процесі розвитку відбуваються якісні трансформації: зміни структури, складу і функцій діючих органів та інструментів людини.

В учінні, грі, праці як засобах розвитку психіки найбільше навантаження припадає на психомоторику – орган людини. Цей орган служить для розвитку на його основі багатьох робочих органів праці, переробки сировини або матеріалів.

Дії праці

Дії праці – процес створення продуктів з речовини природи або знакових систем: текстів, формул, живописних полотен тощо, які мають об'єктивну цінність. Праця вимагає від людини великих енергетичних витрат при втіленні своїх здібностей мислення, почуттів і уяви, психомоторних здібностей при створюванні речей.

Мета праці – створити бажаний продукт, виконати завдання, змінити стан і розташування предметів у навколишньому середовищі. Від конкретного трудового процесу, крім остаточного продукту, нічого не вимагається. Метою цього процесу ніколи не стає розвиток душевних або психомоторних сил; адже працюють не заради розвитку своїх продуктивних сил, а задля вироблення продукту.

Створення уявлення про структуру праці

Арістотель, мабуть, був першим з мислителів, хто намітив основні контури структури праці. Він виділив чотири причини: а) матеріальну, б) формальну, в) діючу і г) цільову.

Діалектичне перетворення будь-якої речі з можливості на дійсність становить структуру праці людини. Щоб пояснити цю структуру, Арістотель використовує як приклад роботу скульптора.

У діяльності скульптора є 1) матеріал – мармур; 2) форма – уява – образ (Бога або людини); 3) сам скульптор виступає в ролі джерела активності або діючої причини; 4) створення скульптури – мета праці.

Щоб виникла необхідна річ, предмет, явище, людині потрібні: а) матеріал, сировина, тобто матерія взагалі; б) форми, за допомогою яких оформляється матерія; в) причина, агент, що приводить до руху мате-

рію і форму; г) ентелехія – цілеспрямованість і обумовленість цілого, що й утворює діяльність людини.

Через багато віків І. М. Сеченов на прикладі вивчення ремісничого або художнього ручного виробництва вивів структуру цих діяльностей. Для них потрібно, щоб:

1) рука мала рухливість у всіх суглобах;

2) рука слухалась у всіх рухах ока, тому що всі рухи рук заучуються під контролем ока;

3) людина вміла наслідувати форму руху, яку їй показують;

4) уміла відрізняти правильний результат правильного руху від поганого результату неправильного руху;

5) якомога більше вправлялась під контролем для досягнення нормального результату.

У Арістотеля і у І. М. Сеченова визначені всі моменти діяльності:

а) суб'єкт праці – скульптор, людина ручного виробництва;

б) мета діяльності – форма, образ, форма руху, яким він повинен уміти точно слідувати і втілювати в матеріальні конструкції;

в) предмет діяльності – мармур, ремісниче або художнє виробництво предмета;

г) засіб діяльності – агент, який приводить до руху матерію і форму, – тренована рука людини, що контролюється оком, здатна відрізняти правильний рух від неправильного та вправлятися під контролем нормального результату:

д) продукт діяльності – скульптура Бога або людини, правильний результат.

Гегель свого часу розробив свою структуру діяльності. Вона містить у собі і такі елементи: **мета, засіб і результат.**

Однобокість її полягає в тому, що в ній відсутній суб'єкт. У Гегеля суб'єкт діяльності зведено до **свідомості і самосвідомості.** Ставлення до людини, до світу не враховує основні положення предметно-практичної діяльності. У дійсності ж суб'єкт реально існуючий, мислячий, свідомий, перетворює себе і навколишній світ – це діяч, творець.

Психологія визначила декілька структур діяльності:

1) "діяльність – дія – операція",

2) "мотив – мета – умова".

У першій і в другій концепції суб'єкт діяльності відсутній. Хоча вже давно відомо: людина стає особистістю в діяльності і формується завдяки своїй діяльності.

Отже, у цих концепціях суб'єкт діяльності тільки маємо на увазі, передбачається, він десь на другому плані в науковій картині активності.

Ми ж скористаємося теорією праці, яка має велику пояснювальну силу. Чому? Тому що вона охоплює все розмаїття видів людської діяльності, фіксує в них суттєві сторони структури і визначає її архітектуру – всю цілісність. Різні діяльності породжені працею людини і мають з нею генетичні та функціональні зв'язки.

Отже, головними компонентами праці і відповідно діяльності є:

а) людина як суб'єкт праці і учіння;

б) доцільна діяльність або сама праця – її процес;

в) предмет праці;

г) засоби – здібності людини, сполучені з машинами і технологіями праці;

д) продукти праці – ступінь розвитку психіки, свідомості і вироби, створені в матеріальному і духовному виробництві – ноосфері.

Людина – суб'єкт дії

Ви вже ознайомилися з типологією людей, які розрізняються за спрямованістю стосовно пізнавальної активності в діяльності. Зараз надійшла черга розглянути особливості людини – суб'єкта праці.

Суб'єкт праці – теж феномен "білої плями" в психології. Наприклад, у Арістотеля "суб'єкт" – носій властивостей, станів і дій. Він є деякою субстанцією, що підлягає, протистоїть об'єкту – предмету, з яким взаємодіє. У взаємодії суб'єкт не пасивний, він не тільки сприймає зовнішні впливи і переробляє інформацію та енергію, не тільки похідний від "природи", а й створює цю природу.

Людина – епіцентр активності в діяльності, животворний вогонь, що її підтримує і скеровує в бажаному напрямі. Вона володіє нею, долає опір, супроводжує її і знаходиться над нею. У діяльності суб'єкт виявляє здібності, вдосконалює їх, розвиває свій талант.

Зовнішній вигляд людини, її образ (непримітний або яскравий) відомі всім: але щоб побачити справжню творчу сутність у кожній людині, треба бути готовим до цього; треба не лише бажати, а й бути здатним робити справу. Щоб побачити у звичайному неймовірне, потрібна величезна попередня робота:

1) слід усвідомити задачу і правильно її формулювати;

2) треба уявити собі дійсний предмет – механізм творчості;

3) нагромадити в собі достатню енергію, щоб подолати пасивність свого сприймання (шаблони і стереотипи мислення), утримати його на одній точці і, нарешті, виявити в собі приховане дотепер, не видиме нікому.

Тут треба говорити про людину як про особистість, носія здобутків ноосфери – сфери розуму, створеної свідомими та інтуїтивними відкриттями законів природи, винаходами і художніми образами – про творця свого власного життя.

У ставленні до праці, виробництва, до продуктів праці, до самої себе і природи коріниться сутність особистості, її цінність визначається кількістю і якістю відносин з оточенням, які вона створює за власним бажанням або внаслідок об'єктивних тенденцій власного розвитку. Серед людських ознак, які відрізняють її від братів наших менших – тварин, головною є здатність до творчості.

Людина, спираючись на образи, думки, почуття та створені знакові системи, може матеріалізувати їх практичними діями – психомоторикою.

Спочатку створюються моделі можливих ситуацій – образи майбутнього, а потім вони матеріалізуються в форму речовини або знакових систем.

Роль організатора дії відіграє поняттєва форма мислення; але процес свідомості не зводиться повністю до мислення і понять, знань і навичок. Свідомість охоплює собою продукти мислення, почуттів та уяви, психомоторні надбання і енергопотенціал, напрацьовані людиною.

У процесі вростання в ноосферу, засвоєння культури і поєднання чужого досвіду з власним, в людині створюється особливий механізм – механізм для здійснення:

а) **самоконтролю;**

б) **самооцінки –** позитивної або негативної – своїх дій і вчинків;

в) **самосуду –** схвалення або несхвалення себе діючої – і винесення собі вироку.

Завдяки самосвідомості людина має змогу вольовими зусиллями регулювати не лише саму себе в діяльності, а й широке коло своїх біологічних проявів.

Самосвідомість – це і свідоме регулювання своїх потреб, поведінки, мотивів, переживань і думок. Тому кожна людина є неповторною індивідуальністю і носієм родової сутності: вона стає особистістю, коли набуває самосвідомості, розуміє і виконує своє природне і суспільне призначення – бути творцем.

Коли йдеться про свободу творчості, свободу дій, свободу поведінки, свободу діяльності, то треба мати на увазі те, що природа свободи

не має нічого спільного зі сваволею, необґрунтованістю, безпідставністю. Навпаки, свобода – здатність людини діяти відповідно до усвідомленої необхідності, згідно із законами життєдіяльності свого тіла, психіки, свідомості – законами природи, у рамках яких відбувається діяльність.

Звідси і випливає мета життя людини – пізнати природні закони (своєї сутності і матеріального світу), співвідносячи їх з певними цілями, навчитися передбачати наслідки праці, приймати правильні рішення, розуміти, що праця – джерело найвищої насолоди.

Предмети праці

Поняття "предмет" визначає цілісність, виділену для практичної або духовної праці.

У найширшому розумінні, поняття предмет – те, що має певну цінність, цілісність, виділену з оточуючого нас середовища. Це річ, зроблена в процесі практичної або духовної праці. Тобто предмет або комплекс предметів – те, на що людина може впливати в процесі їх виробництва знаряддями дії з метою створення матеріальних або духовних благ.

До предмета дії або процесу розвитку належить все те, що протистоїть людині, бажане для неї, але в дії з нею чинить їй опір. Подолання цього опору вимагає певних розумових і психомоторних дій. Ці дії людина має спочатку засвоїти, оволодіти ними або навчитися застосовувати їх у роботі з матеріалом, виробляючи з нього бажаний предмет.

Предмети праці бувають таких типів.

Предмети в самих собі. У цьому випадку праця спрямована, так би мовити, на *самого себе: пізнати і подолати себе,* щоб досягти стану гармонії – здатності до творчості.

"Пізнай самого себе" – висловлювання, яке було викарбувано на колоні при вході в храм Аполлона в Дельфах. Це – заклик до кожного, хто входив у храм. Заклик став відповіддю на запитання: що найкраще для людини? Не будемо вдаватися до подробиць і зупинимося лише на смислі заклику. "Пізнай самого себе" – заклик до самоконтролю, пізнання своєї моральної сутності і її наступної реалізації. Пізнай, хто ти є, і стань тим, ким бажаєш стати, і тоді досягнеш щастя.

У подоланні самого себе можна виділити:

а) предмет дії – те, що треба виробляти з самої себе;

б) предмет навчання – здібності, здатності і механізми дій.

Предмет навчання – це процес створення живих засобів дії, приведення психомоторики до гармонійного стану, що породжує особливий хист, а людину називають – "золоті руки". Тут ідеться про розвиток сукупності живих засобів дії – психомоторних здібностей. Людина здатна продуктивно впливати на предмети дії:

1) засобами власних живих рухів, що підсилюються інструментами;

2) засобами психомоторики, озброєної механізмами і машинами, долаючи опір матеріалу і переробляючи його на досконаліші форми відповідно до мети дії;

3) силами механізму дій відкриває нове у природі, втілює його в форму знакових систем або створює художні образи – твори мистецтва.

Предмети праці в формі знакових систем. Це – наукові поняття, правила і формули, концептуальні і художні образи.

Праця, пов'язана з перетворенням предмета, – це і *відкриття властивостей* предметів, явищ і процесів. У взаємодії з предметом людина відкриває – підкреслимо: почуттєво! – в предметі і своїх рухах їх властивості (фізичні, фізіологічні, біомеханічні тощо). У собі формує з почуттєвого матеріалу образи, почуття і думки про ці властивості, які стають безпосередніми регуляторами психомоторних і розумових дій відповідно до мети і визначаються здібностями людини. І чим точніші образи, почуття і думки, створювані людиною, тим вища радість її оволодіння предметом, влади над ним.

Матеріальні предмети праці – предмети, над якими людина працює, змінює форми або зміст.

З точки зору психології робота над матеріальними предметами органічно поєднує в собі:

а) розвиток творчих здібностей і механізму дій, які забезпечують набування мистецтва керування механізмами і машинами;

б) процес створення ремісничих предметів, машинних виробів та мистецьких творів з речовини природи; оволодіння працею-ремеслом, машинною працею.

Робота з предметом – втілення здібностей, перетворення діями психомоторних або розумових здібностей людини на форму і зміст створюваного предмета.

Завдяки цьому процесу предмет набуває соціально-культурної цінності і стає мірою якості діючої людини.

Разом з цим втілення здібностей виходить далеко за межі предмета, з яким працює людина. Психомоторна або розумова дія втілюється:

1) у психічних станах людини, розширюючи діапазони: витрачання енергії, відновлення і її нагромадження, в результаті чого збільшується енергія – здатність до дії;

2) у розвитку мислення, почуттів та уяви – умов підвищення продуктивності праці;

3) у збагаченні досвідом розв'язаних задач, який відкриває можливість впевнитися в правильності і доцільності своїх дій, визначити рівень своїх здібностей і без стороннього втручання оцінити їх.

Якщо **втілення** здібностей правомірно визначити як перетворення предмета на інший, більш гармонійний, так би мовити, силовим шляхом, то процес відкриття властивостей можна розглядати як занурення мисленням, почуттями, уявою та психомоторикою в хід дії з предметом з метою їх пізнання, виявлення.

Предмет праці – деяка цілісність: речі, якими треба оволодіти; властивості, відношення, зв'язки, які треба виділити і засвоїти, навчаючись; або сама дія, спрямована на розвиток тих чи інших психічних і психомоторних функцій – механізму творчості; а також опанування самої себе і самовдосконалення.

Мета праці – прогнози і проекти

Діяльність обов'язково передбачає формування мети в формі суб'єктивного образу бажаного продукту.

Причому цілі і засоби праці зумовлюють, заперечують одні одних і міняються місцями:

1) створення засобів – здібностей і механізму регуляції дій стає найближчою метою;

2) реалізована мета перетворюється на засіб, спонукаючи до постановки і реалізації іншої мети – вироблення предметів або створення деякої предметності у формі знакових систем.

Говорячи про прогнозування і проектування праці та її мету, зупинимося на внутрішніх силах людини, що спонукають її до створення бажаного продукту.

Мета – образ наперед визначеного стану продукту.

Зміст мети включає і розвиток, і створення того, що вона передбачає. Для людини вони – безпосередній мотив, що спонукає до цілездійснення.

Ми вже говорили, що в дії відбувається поляризація на суб'єкт і предмет, на який спрямовуються певні дії. А цей предмет вплітається в розу-

мову або психомоторну дію так само, як і суб'єкт "вплітається" своїми механізмами психіки, своєю свідомістю в той самий предмет дії.

Поняття мети необхідне тоді, коли треба вибрати один із багатьох шляхів і варіантів розв'язання задач. Цей єдиний варіант і становить зміст мети – модель потрібного шляху до продукту, до здійсненої мети.

Мета на перших порах формується у вигляді мети-наміру, який передбачає, що і як людина буде робити; а це вже спроба зазирнути у своє майбутнє. Очевидно і те, що тут образ майбутнього ще мало визначений і розпливчатий, а засоби свого цілездійснення невідомі.

У процесі цілепокладання не повинно бути нічого довільного. Орієнтація людини на розвиток, оптимізацію способів розв'язання задач і створення самодостатніх предметів дії – найважливіші критерії цілеспрямованості і доцільності майбутніх дій.

Управління процесами діяльності – це цілеспрямоване застосування доцільних розумових і психомоторних дій – "світлої голови" і "золотих рук".

Крім цього, мета передбачає як необхідне оволодіння, так би мовити, технічними діями: пізнавальними, моральними, естетичними і репродуктивними для набуття майстерності і активності дій.

Мета пізнання міститься в кожній дії. Бо знання і незнання – парні протилежності: чим більше людина знає, тим більший простір незнання вона відкриває для себе. Одна розв'язана задача відчиняє двері до багатьох невідомих; тому процес пізнання практично не має меж. Репродуктивні цілі реалізуються відомими засобами.

Ось чому задача – чужа або власна, усвідомлена – в процесі навчання посідає ключове місце. І не має значення, яка вона: розумова чи психомоторна. Головне, щоб була задача, а засоби її розв'язання людина знаходитиме сама, відповідаючи на запитання, діючи з предметом, а то і роблячи все це разом.

Ми з вами визначили два полюси дії: **задача і мета.** Творчі функції мети виражаються тим, що людина розв'язує задачі, діє і створює якісно нові структури думок (зрозуміло, поки що для себе, а далі, коли поталанить – і для всіх), відкриває нові властивості предметів і явищ, психічні стани тощо – творчі предмети.

Творча дія – це не тільки досягнення точності, що було метою репродуктивної роботи, не лише досягнення відповідності ходу чужих думок, переживань почуттів і образів власним здобуткам роботи, а, ре-

цусім, впізнавання власних думок, почуттів і образів у творах талантів і геніїв.

Мірою якості процесу творчості є новизна створеного, оригінальність і самодостатність.

Задача дії – розумової або психомоторної – точність відображення і точність у розв'язанні задачі. При розв'язанні задачі знаходять: 1) у відомому предметі – невідоме; 2) у моральному – аморальне – зло; 3) у красі – порушену гармонію, тобто вміння бачити задачі, які викликають дискомфорт.

Для того щоб звільнитися від дискомфорту, у людини існує єдиний спосіб – розв'язати задачу: перетворити невідоме на відоме, попередити дію аморальних сил, створити більш досконалу гармонію в собі або в оточуючому середовищі. Тільки в такому разі діяльність відкриває можливість розвивати творчі здібності – механізм творчості.

Ось чому процеси відкриття і винаходу відбуваються в дії, в ході розв'язання задач і проблем. Розумова і психомоторна дія – основний засіб розвитку творчого ставлення до діяльності і розвитку механізму, завдяки якому людина вчиться спочатку всім відомі задачі розв'язувати оригінальним способом, а потім – і проблеми, які до неї ніхто не розв'язував – простим способом.

Засоби розвитку механізму творчості

Засоби і цілі. Система засобів розвитку включає в себе все те, що своєю силою викликає в людині рух механізму творчості, перехід від одного стану до іншого, а перетворення його на інший, виникнення нових властивостей тощо – і забезпечує безперервний розвиток людини.

Система засобів праці – це сукупність:

1) людських можливостей – здібностей і механізмів психіки;

2) духовних продуктів діяльності людства – ноосфери, на яких загострюються і вдосконалюються можливості продуктивної діяльності людини;

3) методик викладання, вправляння і змагання, узгоджених з віковими можливостями людини; їх оснащення інструментами, механізмами, машинами, якими людина оволодіває, щоб доцільно користуватися ними в навчанні, а потім і в праці.

Засоби обираються відповідно до мети. Усі вади засобу або невраховані його властивості переносяться і на продукт дії, надаючи йому

непередбаченого змісту і якостей: недосконалий засіб псує матеріал, а мету робить недосяжною.

До засобів праці належать і духовні продукти. **Це – засоби-думки,** укладені в слова, поняття або теорії, що відкривають можливість усвідомлювати зв'язки між предметами і явищами дійсності – з одного боку, а з другого – стати інструментами діяльності. Думка, образ, почуття, пережиті людиною, стають дійовими засобами, тому що перетворюються на енергію, здатну виконувати роботу.

Третю групу засобів розвитку механізму творчості становлять методики викладання, вправляння і змагання, які стають дійовою умовою реалізації мети. Зміст методик передбачає, за допомогою яких засобів, факторів і способів дій людина досягає бажаного розвитку механізму творчості і виробляє ті чи інші предмети.

Методика викладання – спосіб пізнання, самооцінки і перетворення невідомого в задачі на відоме – знання, предмет, процес, явище тощо. Це здійснюється шляхом демонстрації розв'язання суперечностей у типових задачах, формулюванні завдань для розвитку здібностей із задатків, оскільки всі майбутні перетворення навчального матеріалу і здібностей містяться в прихованій формі в меті навчання, що, як ми вже зазначали, визначає характер і спосіб дій, організує волю людини.

Методика навчання споріднена з пізнанням через дослідження невідомого. Але навчальне дослідження відбувається в штучних умовах і на матеріалі, опрацьованому відповідно до педагогічних принципів.

Методики визначають шлях через терні невідомого до бажаної мети. Тут буде доречно згадати Ф. Бекона, який порівняв метод зі світильником, а дії людини – з мандрівником. Коли метод навчання освітлює шлях людині, то навіть кульгавий випередить того, хто біжить бездоріжжям.

Навчальна проблема. Навчальна проблема – складне теоретичне або практичне завдання, для розв'язання якого недостатньо знань, застосовуваних раніше; в ньому бракує методу, правила, формули – нових засобів порівняно з тими, які застосовувалися раніше для здобуття нині відомого. Треба спочатку створити метод розв'язання задачі, а потім скористатися ним для досягнення мети.

Проблема конкретизується рядом задач, їх системою, що передбачають різноманітні розумові або психомоторні дії:

1) вивчення;
2) дослідження;
3) вирішення, які лише і гарантують вихід людини за межі відомого.

Знову до більш складного невідомого!

Навчальна задача вказує, що є відоме і невідоме, а ви маєте знайти шлях, яким треба пройти, аби перетворити невідоме на відоме.

Засіб реалізує мету. Засіб – втілена єдність відображення предмета і предмета дії, на який спрямована активність людини. Тому засіб втілюється в предмет дій – його мету – кінцевий продукт.

Усі невраховані властивості засобу (позитивні, а ще гірше – негативні) переносяться і на продукт дій, надаючи йому непередбачених доповнень змісту і якостей. У реалізованій меті – предметі – є дещо більше, ніж у тому, що передбачалося: а цей додаток і є роботою засобів.

Продукти праці – здобутки ноосфери

Поняття духовності. Ми з вами причетні одночасно до трьох основних сфер буття:

1) природи і суспільства;
2) світу духовної і матеріальної культури – ноосфери;
3) власного духовного світу.

Засвоєння смислу цих сфер буття – завдання кожної людини, яке вона приречена розв'язувати все своє життя. І чим більше вона буде діяти, розв'язувати цю задачу, тим більшим і світлішим буде її духовний світ.

Перші дві сфери буття людини мають нескінченний зміст, а можливості людини обмежені часом життя, швидкістю переробки інформації, потребами, і тому вона спроможна захопити лише певну ділянку природи, світу культури і перетворити їх на зміст свого духовного світу.

Кожна сфера нашого буття відображається одна в одній, а всі вони разом – неподільна цілісність. Зміст сфер перетікає з одної в одну, збагачуючи одна одну, а якщо людина стане спроможною розв'язувати задачі і проблеми – стане творцем, то світ природи і суспільства, світ духовної і матеріальної культури збагачуватиметься плодами її роботи.

Чим же треба володіти людині, щоб увійти в ці сфери свого буття і створити свій духовний світ – логос?

Для цього треба розвивати свої творчі сили – творчі здібності – і доцільно ними користуватися. Користуватися, щоб створювати продукти нові, оригінальні і самодостатні.

Як це розуміти? Розшифровується це так:

а) щоб розбудувати свій духовний світ, треба мати здібності;

б) щоб створити в собі духовний світ, треба добре мислити, переживати глибокі почуття, давати волю польотам уяви і мати досконалу психомоторику, забезпечену достатньою енергією;

в) щоб творити духовність у духовному світі, треба користуватися своїми творчими здібностями.

Творчість, мислення і розуміння породжують особливий світ – духовність. І лише в цьому світі людина може відчувати задоволення, а якщо в ньому їй буде не зовсім зручно, то нехай розбудовує нові поверхи духовної або матеріальної культури.

Що ж міститься у понятті "духовність"? Буквально: вона означає те, що віє, дмухає, як щось невидиме; найтонкіше повітря, дихання, духмяність, запашність тощо. Духовність – це сила, яка впливає на душу людини, хвилює її, захоплює і надихає на активність.

Найпотужніші шари духовності містять у собі твори мистецтва, втілені в речовині, мові і в продуктах праці людей на культурній і виробничій нивах.

Конкретно: духовність – продукти роботи самого духу – найбільш розвиненої **поетичної душі** людини, яка розлита по всьому тілі; мислячий дух, втілений у природні матеріали, здатний повертатися до людей у тих самих кількостях і якостях енергії та інформації – бути невичерпним джерелом, довічно рівним самому собі.

Духовність діяльна; вона дає енергію та інформацію кожній людині, закликає людину до безпосередньої дії, до творчого процесу, а не тільки до переживання почуттів, як це поширено думати в наш час. І найголовніше – до розвитку в кожній людині механізмів психіки.

Ноосфера – сфера розуму. До продуктів праці людини можна віднести все те, що вона зробила власними руками або силою свого розуму. Зокрема, це:

а) предмети з речовини, результати дії роботи, що мають споживчу вартість;

б) відкриття, винаходи, художні твори;

в) здібності людини, стан активності механізму психіки;

г) натхнення – особливий психічний стан, який характеризується піднесенням сил і активізацією всіх душевних та психомоторних функцій.

Поняття душі (психе) і логосу – продукти глибоких міркувань мудреців-філософів – надбання античного типу культури. На жаль, вони випали із наукового і повсякденного вжитку. Чому так сталося – предмет іншої розмови. Але ці поняття треба відроджувати, зрозуміло, на рівні досягнень сучасної науки про людину. Чому відроджувати? Щоб

наблизити наукову і побутову культуру людей до світового рівня, в якому ці поняття є ключовими в розумінні глибинних смислів ноосфери.

Поняття ноосфера – зовсім молоде: йому трохи більше 100 років. Але воно, як і стародавні поняття науки, має величезну здатність породжувати сили пізнання і праці.

Ноосфера – поняття, створене з двох старогрецьких понять – розум і сфера (куля). Автор поняття В. І. Вернадський – перший президент Академії наук України. На його думку, ноосфера – вища стадія розвитку біосфери, "мисляча оболонка Землі".

Вже на початку XX століття поняття ноосфери в розбудові своїх теорій використовували П. Тейяр де Шарден і Е. Леруа. Трохи пізніше М. М. Камшилов *"мислячу оболонку Землі"* назве – *ноогенікою;* польські біосферики – *созологією.* У наш час поняття ноосфера набуває великого значення не лише в справі розв'язання глобальних проблем екології і демографії, а й у розбудові змісту освітньої системи.

Що ж описується поняттям ноосфера?

Культурна оболонка Землі: вже пізнаний, засвоєний і культивований логос – система законів природи. Сутність ноосфери – інформаційно-енергетична. Енергія її доступна всім, будь-якій людині, зрозуміло, залежно від рівня розвитку її душі (психе). Ця енергія та інформація, замкнені в гармонійні форми, зберігають у собі нестаріючу (раніше говорили – нетлінну), нерозпорошувану інформацію і енергію людського духу – духовність.

Ноосфера містить у собі велетенський духовний потенціал, смислове поле якого практично не має меж. У ноосфери є дуже чудодійна властивість – вона має здатність до безмежного зростання. Треба наголосити і на ще одній властивості ноосфери: вона завжди спрямована в майбутнє.

Прорив у майбутнє – її тенденція. Це – третя ознака ноосфери.

Якщо продукти ноосфери – частина логосу, якою оволоділи і використовують люди, то яка ж роль людини і її розуму в цьому планетарному процесі?

Душа людини знаходиться між логосом і ноосферою. А між природою і душею двобічний зв'язок здійснюється психомоторикою.

Людина збирає плоди і на ниві логосу, і на ниві природи, щоб нагромаджувати їх у засіках ноосфери, завдяки чому культура людства – на відміну від людини – практично невмируща.

Ноосфера, зароджена на планеті Земля, має тенденцію до постійного розширення і стає структурним елементом космосу. І ніхто не думає інакше. Відтак, задача кожної людини – і старих, і малих – ще більше уточнюється: діяти розумно, зберігаючи природу і себе в її лоні; використовувати і розширювати доцільно ноосферу; і – найголовніше – дійти думки: "чим людина може стати".

У ноосфері зосереджені всі шляхи, якими йшло людство до істини, добра й краси. Зосереджені всі продукти мислення, почуттів та уяви, роботи психомоторики і енергопотенціалу. Вони не лише готові результати – знання і матеріальні утворення, а – найголовніше – і те, як вони зароджувалися з нульового стану і розвивалися до вершин досконалості.

Ноосфера містить у собі історію – знахідок і помилок – тисячолітньої творчості людства.

Перед людиною цей зміст постає як дещо дане. Він для нас минуле, яке не має координат ні простору, ні часу. Цей матеріал не для здобуття ерудиції і не для "критики", яка довго панувала над деякими, найбільш цінними прошарками ноосфери. Продукти ноосфери не є матеріалом для завантаження пам'яті і для переживання насолоди: хоча і цей шлях не зовсім поганий.

Перевагу треба віддати іншому. Учитися творчості на матеріалі:

а) чужого мислення, яке вело до думок найвищої точності – до істини;

б) чужих почуттів, які породжують приховані в людині почуття, сповнені не меншою силою, ніж у талантів і геніїв;

в) чужої уяви, розвиваючи свою уяву, здатну в *очевидному бачити неймовірне.*

У взаєминах з ноосферою людина вростає в культуру, поєднуючи чужий досвід з особистим – проходить уже відомі шляхи мислення, почуттів та уяви до істини, добра і краси, які прокладали найвидатніші уми людства.

У творах талантів і геніїв втілені думки і почуття в формах гармонії, яку вони побачили, відчули в природі. Коли людина має взаємини з гармонійними предметами або явищами, то переживає стан піднесення, відчуває подив, зацікавленість, вдоволення.

Звідки все це? Творці наситили їх як інформацією, так і енергією, втілили в них свої душі. Отже, незважаючи на простір і час, творці приходять до нас і вчать нас мислити, почувати, уявляти, щоб ми використовували свої творчі сили.

Дії уміння і саморозвиток людини

Поняття про уміння. Наші дослідження праці довели, що і діти і дорослі інтуїтивно в своїй роботі одночасно користуються трьома основними видами діяльності – грою, учінням і працею.

Активність людини народжується злиттям: а) дії-гри; б) дії-учіння; в) дії-праці. Створюючи цілісність, вони започатковують творчий процес, а людина оволодіває способами діяльності. При цьому вона здатна наймонотонніший процес перетворювати на цікаву для себе гру, глибоко пізнавати невідоме і виробляти продукти праці з особливими естетичними властивостями.

Граючи з матеріалом або сировиною, людина пізнає їх властивості, а виробляючи предмет, матеріалізує в ньому свої здібності. І в цей момент істини ми відкриваємо велич цієї людини – творця!

Учіння може бути і стихійним процесом – досвідом практики. Воно – продукт дій, які не були визначені свідомою метою, як у шкільному або інститутському навчанні. Людина діє і в цій дії самостійно виявляє своє мислення – вчиться мислити, почувати – вчиться розвивати їхню потужність, а передбачаючи кінцевий стан продукту дій, розвиває уяву, психомоторику і нарощує цими самими діями свою енергію.

При організації способів гармонізації діяльності людини треба враховувати наявність декількох самостійних, генетично пов'язаних між собою, рівнів учіння і їх продуктів – здібностей.

Сенсорна начитаність людини дає змогу їй розрізняти в широкому діапазоні властивості предметів і явищ, впізнавати знайомі властивості там, де вони дійсно існують, тощо. Тобто мати високий рівень загальної чутливості.

Сенсомоторна начитаність – здатність регулювати психомоторні дії і рухи, спритно і безпомилково користуватися образами сприйнятої ситуації або доцільно діяти, керуючись уявленнями.

Психомоторна начитаність дає змогу об'єднувати рухи тіла і думок, почуттів і уяви в цілісні образи – регулятори доцільних дій, а також тонко і точно диференціювати, генералізувати і систематизувати інформацію і енергію для розв'язання задач. І все це відбувається безпосередньо в процесі психомоторної дії – від початку до її завершення.

Розумова начитаність дає можливість подумки діяти з предметом, не торкаючись його руками.

Користуючись розумовими здібностями, людина може успішно знаходити в образі дії суттєві властивості і зв'язки між ними, виявляти

оптимальні варіанти розв'язання задачі, передбачає можливі помилки до того, як вони стануть дійсними. Розумові здібності людини виявляються в точності створення найближчої і віддаленої в часі мети дій і діяльності і образу бажаного майбутнього, себе самої в майбутньому.

Розумові здібності діють також поза межами сфери дії.

Будова дій учіння

Без перебільшення можна сказати: учіння, з-поміж інших видів діяльності, ближче за сутністю до процесу праці, але не тотожне їй.

Як учіння, так і праця створюють певні продукти: учіння – у формі здобутків минулої активності – досвіду, який людина носить завжди в собі; а праця – те, що людина виробила.

Праця регулюється свідомою метою (власною або чужою), а учіння – мимовільно створює продукт – способи своєї активності без спеціальної мети і зіткнення свідомих і підсвідомих смислів.

Повернемося до складових учіння, щоб засвоїти його смисл.

Навчання. Навчання – свідомий цілеспрямований процес – елемент учіння, система дій людини під керівництвом учителя і протягом багатьох років. На уроці людина одержує дозовану частину інформації в педагогічно опрацьованій формі. А зміст освіти в навчанні визначається:

а) рівнем досягнень науки;
б) соціальним досвідом людства і
в) можливостями майстерності вчителя.

Отже, активна і законодавча сторона навчання – учитель.

Від учня вимагається сумлінне виконання завдань, передбачених навчальною програмою. Активність людини тут визначається складністю вимог програми і натхненням учителя, яке надихає учня опановувати максимум інформації з мінімальною енергією і в стислі строки.

Навчання займає жорстко визначений віковий період життя: від 6 до 17–18 років – загальна середня освіта, а далі – вища. Питома вага навчання – роботи людини під керівництвом учителя – на її життєвому шляху не перевищує 12–13 тис. годин. Сподівання на те, що людина, яка склала понад 20 іспитів у школі, і студент, склавши екзамени при набуванні освіти, мають повну картину світу і ноосфери – марне. Насправді вона в них – мозаїчна: білі камінці спотворюють її зображення і роблять з неї строкату суміш різнорідних частин. Недарма випускнику вузу на виробництві кажуть: забудь те, чого тебе вчили, і починай спочатку.

Цілеспрямованість навчання передбачає і розв'язання задач розвитку в учневі прагнень і вмінь: самостійно без учителя і без примусу ззовні – протягом усього життя – набувати нових знань, досвіду.

Але ця частина мети навчання не завжди здійснюється.

Чому? Ми ще раз констатуємо факт: відбулася підміна мети. Учіння замінили навчанням, домінуючим стало передавання – одержання знань, умінь та навичок.

Система навчання в школі розбудувала навчально-виховний процес у формі **праці, виробництва знань, умінь** та **навичок.** Ніхто не скаже, що таке "виробництво" погане. Але якою ціною воно досягається?

Науку змусили обґрунтовувати практику школи: життєдіяльність людини розклали на складові: гру, учіння, працю – і кожну вивчали окремо без врахування взаємного зв'язку.

Справді, науку цікавлять питання: "що?" і "чому?". Вона старанно їх вивчає. А процес розвитку – "як?" і "заради чого?" – залишався на другому плані науки. Водночас, педагогічна технологія запозичила в науки її метод – **аналітичний** – і побудувала на його засадах свій процес: все і вся розривалося на частини з інтуїтивним сподіванням, що синтез частин у цілісність відбудеться сам собою.

Можливо, в цьому і причина нарікань на психологію і її малу ефективність. На жаль, так сталося, що гру, учіння і працю не лише вивчали нарізно, а й розподілили за періодами онтогенетичного розвитку людини.

Знову спрацювала аналітична тенденція науки. Гра стала першою діяльністю дошкільняти. Учіння в формі навчання – дітям, підліткам і студентам. На законах навчання – *дій людини під безпосереднім керівництвом учителя* – стали будувати процес підготовки до самостійного життя. Причому в найцікавіший відрізок життєвого шляху, пов'язаний з пошуком свого покликання, ствердженням себе суверенною і самодостатньою людиною не словами, а продуктами справ.

Нарешті, дорослим залишилось останнє – лише праця.

І установка: жити у вируючих хвилях роботи, роботи, роботи... Сталося так, що з нашого життя вилучена гра і учіння: замість учіння – безперервного життєвого процесу – впроваджена короткострокова процедура підвищення кваліфікації або удосконалення нас як спеціалістів.

А душа? А духовність? А наша тілесна культура? Отож, при переході в іншу вікову групу – дорослість – досвід і здібності, набуті в грі і учінні, припиняють своє функціонування, втрачаються, а людина позбавляється умов розвитку. Що ми, дорослі, втрачаємо, зрозуміти не важко:

1) переживання глибоких почуттів, збагачених продуктивною уявою, народжених вільною діяльністю – грою;

2) напруження почуттєвих і розумових процесів, які тренують пам'ять і створюють картину світу – учіння. А до чого веде домінантність праці – однієї праці – теж легко усвідомити. Це: а) мінімізація енергетичних витрат на дію і максимізація їх протягом дня; б) праця автоматизує навички, уміння і природно перетворює людину на виконавця;

3) творчість через створення в праці суто механічного процесу, автоматизованих робочих дій, якими вже давно розв'язані задачі виробництва.

Розподіляючи діяльність, зокрема: гру – дітям, учіння – підліткам і юнакам, працю – дорослим, ми підштовхуємо їх до спотворення потреб і разом з ними мотивів життєдіяльності.

Чому мотивів? Мотиви виникають при зустрічі з невідомим – задачею, а в навчанні переважає **передача знань, умінь** та **навичок** і людина прив'язується до їх **передавання-одержання** силою примусу.

Прикрощі навчання виникають тому, що із мотивації людини:

а) вилучається бажання уявляти схему наступних дій – створення системи думок, які є їх безпосередніми регуляторами;

б) зникають переживання почуттів дії і їх продукту, створеного власноручно;

в) уповільнюється забігання уявою і думками наперед дій, які виконуватимуться не лише в найближчому, а й у віддаленому майбутньому.

Отож, треба завжди пам'ятати, що природна життєдіяльність людини – неподільна на частини органічна цілісність; з неї неможливо вибірково вилучити жодного елемента. Те саме з навчального процесу – гри, учіння і праці – в противному разі цей процес буде спотворений, а то й зруйнований; порушення цілісності і гармонії діяльностей призводить до руйнування гармонії душі не тільки дитини, а й дорослого.

Де ж вихід з такого становища? Передусім слід переглянути наукові і традиційні погляди на життєдіяльність людини; повернутися до людини і зрозуміти її як органічну цілісність, у якій вона і всі її види діяльності сплетені в один-єдиний клубок. Нарешті – дослідити і усвідомити технологію поєднання гри, учіння і праці в цілісність і будувати їх цілісно, щоб ця цілісність стала для дітей і дорослих обов'язковою умовою, невід'ємною якістю, стилем мислення.

У такому разі кожен елемент-засіб буде мати можливість природного розвитку. І для цього небагато треба:

1) підтримувати сталість потреб дитини з урахуванням потенційних сил гри, учіння і праці, спроможних розбудити і виховати, незалежно від віку, творчі можливості механізмів психіки;

2) глибоко усвідомити, що учіння – не важка і малоприємна робота над собою і навчальним предметом, а найцікавіша гра духовних і психомоторних сил людини на фоні позитивних почуттів, величезного вдоволення – розумової і м'язової радості;

3) зрозуміти, що ціле, цілісність – це сплав, в якому всі складові з'єднуються у визначеній природою пропорції; видимо існує і оптимальне сполучення, єдине, що гарантує найбільш повне самовизначення людини.

Суперечності в навчанні. Криза діяльності людини – перевантаження навчальним матеріалом. Так, учні молодших класів працюють у класі чотири – п'ять годин і вдома – стільки ж. Змагання з часом на межі можливостей організму втомлює механізми росту тіла, змінює мотиви, і людина втрачає уявлення про цінність своєї праці, радість, а від навчання зазнає лише сталих страждань...

Подивіться на цих самих хлопчаків в інших умовах – у вихідний день вони виходять надвір відразу після сніданку і ганяють м'яч до темряви. І не втомлюються. Дівчатка можуть грати в "скакалки", чергуючи десятки фігур, вигадуючи все нові й нові, – доки їх не загонять додому. І вони не втомлюються.

Виходить: в одних умовах діяльності – навчанні – діти втомлюються і захищаються від нього всіма можливими способами і прийомами, а в грі – ні. Роботу, яку вони виконують тут і там, – важко зіставити. Але відповіді на перше питання поки що немає. Розглянемо іншу ситуацію: навчання-гру. Якщо поставити людину в умови навчання-гри – стикнемося з парадоксом. Виконуючи за сутністю одні й ті самі розумові дії, одну й ту саму роботу, якої вони уникали раніше, – у навчанні-грі працюють активно, цілеспрямовано і продуктивно. Зрозуміло, діяльність підсилюється енергією почуттів, які народжуються грою: розумовою або психомоторною. Монотонність діяльності зникає і перетворюється на поліфонічну активність, захоплюючу, приємну і радісну.

Цей парадокс – явище є повсюди. Про це свідчить такий експеримент. Учням давалось украй монотонне завдання: постаратися надзвичайно довго писати звичайні палички. Або перекладати палички з купи до коробочки поодинці. Ось вам результати.

Одні діти швидко перенасичуються роботою і оцінюють її як нудне і безглузде заняття – і відмовляються від експерименту.

Зовсім інакше працювали діти, схильні захоплюватися, – пристрасні. Вони виконували ту саму роботу з насолодою, винахідливо і без психічного напруження.

Чому таке стається, не секрет: це безглузде завдання творча людина перетворює на смислову діяльність, усвідомлену і цілісну – привабливу для себе гру. Задана монотонність стає поліфонічною роботою.

Якого ж смислу набуло писання звичайних паличок? Незвичайного! Писання паличок стало засобом створення смислових конструкцій. Палички зображали огорожу, паркан навколо будівлі, а будівля створювалась з привабливих візерунків, які змінювали один одного в композиції. І все це з тих самих паличок! Перекладання паличок перетворювалося в уявну гігантську лісорозробку! У перевезення "велетенських дерев" фантастичними тракторами. А дії дитини ставали діями, сповненими почуттями і міркуваннями.

Зовнішня картина дій тут залишалась украй одноманітною, а внутрішня – стала надзвичайно багата, забарвлена розмаїтою грою думок, почуттів та уяви, які реалізовувались у створюваних конструкціях.

Научування. Научування – неусвідомлюване набуття людиною в процесі життя: а) психомоторних і сенсомоторних здібностей, б) нових форм поведінки і в) соціальних якостей.

Довільний процес у складі учіння – засвоєння. Він починається від моменту народження і різноманітними шляхами здійснюється протягом усього життя. І тому є умовою і способом розвитку душі й тіла.

Мета засвоєння змісту природи і ноосфери – в самому процесі оволодіння ними.

Але процес научування – лише елемент більш потужного явища в житті людини – учіння. Роки учіння передують рокам майстерності. Бо учіння – це стійкі зміни діяльностей, які виникають завдяки використанню попередніх знань.

Засвоєння. Між засвоєнням і оволодінням існують відмінності.

Засвоєння – центральний процес шкільного навчання, сприймання, осмислювання і запам'ятовування навчального матеріалу. Що при цьому придбає людина? Вона знайомиться з предметом, не маючи можливості доторкнутися до нього руками, створює його загальні контури, схему дій з ним. Осмислює його на рівні слів і понять.

Головна ж мета засвоєння навчального матеріалу – точність словесного відтворення, за яке ставлять оцінку, видають атестат про рівень освіченості.

Оволодіння – здатність користуватися засвоєним матеріалом у практичній дії, матеріалізувати його в предметні конструкції – речові або знакові системи. Тобто в такому процесі оволодіння засвоєний матеріал стає часткою міри людини, частиною її душі; воно працює, щось продукує – і тим самим створює найцінніше в людині – прагнення до подальшого розвитку себе власними силами, тобто бажання саморозвитку.

Те саме стосується і психомоторних здібностей. Оволодіння психомоторикою виявляється в тому, що людина, незалежно від умов дії, може діяти стабільно, точно, координовано, спритно, ритмічно і з пластичними рухами.

У цих видах праця учня, його дії мотивуються зовнішніми впливами. Ініціатива діяти виходить не від нього. Проте не є винятком і такі поодинокі випадки, коли людина діє від свого імені, за власними бажаннями: "Я хочу!" Звідси і випливають задачі експериментів: визначити умови, завдяки яким зовнішня, чужа мотивація перетворюється на свою внутрішню, а людина стає спроможною діяти самостійно.

На відміну від навчання, робота учня під керівництвом учителя являє собою процес і як мета дитиною не усвідомлюється. Бо засвоєння – продукт будь-якої діяльності; воно як шлях, який залишається за спиною пішохода, – що пройшов, те і знаєш; засвоєння – живий наслідок роботи.

Зокрема, засвоєння – продукт роботи з предметами науки, мистецтва, техніки і технології, спілкування з людьми, взаємин і дій з соціумом і природою. Оволодіння передбачає наступні практичні дії. Діючи з предметами навчання або праці, людина відкриває діями в цих предметах для себе невідоме і засвоює його, робить його власним здобутком – предметом перетворення, а здібності – новоутвореннями.

Вправляння. Спеціально організовані вправляння – частина учіння. Вправляючись, людина цілеспрямовано (але не завжди доцільно) виконує ряд завдань. Тренується, набуваючи певних усталених прийомів дій, вузьколокальних навичок, рис характеру тощо. Що значить локальних?

Усі ці вправи штучні. Ними щось конкретне закріплюється, виправляються попередні помилки, які стали навичками – автоматизованими діями або операціями в складі більш складних навичок і умінь. На жаль, навички стримують подальший розвиток людини, а їх матеріалізація вимагає зусиль і часу.

Сподівання на те, що вправляння – це підготовка до навчання більш складним діям – себе не виправдовує, не призводить до спроможнос-

ті людини добре і швидко працювати, мати спритні руки і досконало володіти заученим матеріалом. Чому? Захоплення вправами веде до автоматизації їх як окремих і самостійних дій, а застосування їх як елементів у новій системі створює інтерференції, які і руйнують цілісність образів, системи, думок і почуттів, всередині їх точиться боротьба за домінантність.

Тут працює закон цілісності: ціле містить у собі дещо більше, ніж сума навіть найдосконаліших елементів. Здібності і механізм таланту вирощуються, а не складаються з окремих, нехай і найдосконаліших, елементів. Наприклад, перевага сил уяви над іншими механізмами робить людину бездіяльним мрійником.

Ось звідки скутість, закріпачення думок і рухів, навіть "боротьба мотивів".

Свідома і підсвідома імітація дій, рис характеру, рухів, манер поведінки та ідеалів – далеко не повний перелік продуктів особливого елемента учіння – наслідування. Завдяки цьому механізму душі людина успадковує все навколишнє, майже не витрачаючи на цю величезну роботу свою енергію.

Моделювання. Тепер розглянемо види і зміст моделювання як досить жорсткого і регламентованого ззовні наслідування. Подивимося, як складаються ті шляхи, якими людина може вростати в культуру людства, поєднуючи в цілісність і чужий, і власний почуттєвий досвід.

Головне в моделюванні як наслідуванні те, що регуляторами дій, поведінки або діяльності, в тому числі дій розумових і психомоторних, стають стандартизовані і чужі: а) образи, б) почуття, в) думки, які без опору з боку людини надходять від зовнішніх зразків, продуктів творчої діяльності. Але моделювання не завжди продуктивне. Оскільки наслідування дітей і підлітків асимілятивне.

Здатність до моделювання розвиває, поширює і поглиблює можливість до самосуду і вироку не лише зовні сприйнятому взірцю, а й – що особливо цінне – власному бажанню їм наслідувати...

Іноді людині стають зрозумілими мотиви спонукання, джерела енергії для навчальних дій. Звідки виникають її потреби до навчання – зсередини себе або надходять ззовні як чужа воля; чим учень обґрунтовує свої бажання виконувати навчальні завдання; в чому сенс його діяльності і домінуюча позиція, точка зору на учіння.

Процес учіння – універсальний, всебічний, всеосяжний і загальний для людини. Бо учіння – форма засвоєння людиною здобутків минулої

діяльності, стан свідомості і підсвідомого, які постійно збагачуються цілісною життєдіяльністю – її досвідом.

Учіння – механізм життєдіяльності, завдяки якому через циклічне повторення будь-яких дій, діяльності, життєвих ситуацій відбувається перетворення їх змісту на емпіричне знання, а також усього того, з чим взаємодіє людина, – у власність, придатну для подальшого користування.

Але ця чудодійність механізму учіння – його універсальність форми, – часто підмінюється однією з форм учіння – навчанням, а всі інші, не менш продуктивні, залишаються поза увагою або просто придушуються: переважно від необізнаності в цьому механізмі психіки.

Наслідування

Наслідування – процес і продукт дій. Наслідування – універсальний спосіб засвоєння чужого досвіду, здатність мимовільно відтворювати рухи і дії, поведінку, манери діяльності. Але цим не може обмежитися наслідування. Більше того, наслідуючи навіть неусвідомлено, людина може відтворювати пережиті напливи почуттів, хід думок, збуджувати нові образи силою своєї уяви. Тобто відтворювати те, що переживали і відобразили у своїх творах таланти – і генії.

Наслідування – привілей дитячий. Особливого розвитку воно набуває в період грації. Це не означає, що дорослі не користуються наслідуванням, але воно в них стає більш усвідомленим, тобто регулюється мірками розуму.

У наслідуванні дітей зароджуються творчі потенції і паростки особистої культури. Саме культура оточуючого середовища є тим неоціненним матеріалом, що живить і виховує талант. От і уявіть собі, яку велетенську роботу виконує маленька людина, підкоряючись неусвідомленому потягу, спонуці до наслідування; як продукти наслідування збуджують внутрішню роботу душі і як усім цим керує не свідомість і воля, а безпосереднє почуттєве відображення: образи, думки, почуття. До того ж – чужі спочатку і перетворені згодом силами душі на власні здобутки.

У цілому наслідування – асимілятивний процес.

Чому наслідування асимілятивне? Воно працює не на критеріях істини, добра і краси, до яких у дитини ще довгий шлях, не на симпатії – співчуванні, інтереси, зацікавленості, а на примушуванні діяти так, а не інакше, – а стандартно. Тому і уподібнення себе іншому відбувається не у всьому тому, що викликає позитивні почуття.

Симпатія до дії створює образ дії або схему поведінки і забезпечує їх великою кількістю енергії. А ви вже знаєте, що від образу або думки один крок до дії, втілення їх у реальні способи самовизначення людини. Бо пристрасне бажання – проект дії, який без опору і навмисних зусиль реалізується в дійсність.

Біда, що діти неспроможні оцінювати якість (моральну і естетичну) взірців, яким наслідують асимілятивно, неусвідомлено.

Наслідуванням дітей треба вміло керувати, слід спрямовувати уподібнення кращим взірцям дій, поведінки, діяльності – особливо взірцям, створеним талантами і геніями людства і наповненими глибокими думками, потужними почуттями і силою уяви.

Здатність до оцінки того, що наслідують – бажаного, у дітей створюється, коли критичність мислення (після 13 років) вийде вперед інших механізмів таланту. Тоді почнеться оцінка взірця за критеріями істини, добра і краси того, що подобається, що справляє приємне враження, бо відповідає справжньому естетичному почуттю, а не є даниною моді або спотвореному смаку масової культури.

Психомоторне наслідування. У п'ятирічному віці своїми рухами діти випромінюють граціозність, красу, пластичність. Ці рухи і дії у віці грації здійснюються за взірцями, що існують у думках, почуттях та уяві. Вони – доказ того, що в людини немає бездумних рухів, що пересування в просторі – це оволодіння простором, а існування в координатах часу – оволодіння часом. Це вміння володіти собою, своїми рухами і діями, самим собою. І не просто володіти, а ще й створювати певне враження – естетичне, користуватися джерелом насолоди – **м'язовою радістю.**

Головне ж у психомоторному наслідуванні те, що рухи і дії супроводжуються, стверджуються і випереджаються образною думкою, яка, подібно штурману, прокладає шлях до мети і переживається всією системою почуттів, що народжуються власними силами людини. Процес і механізм наслідування починаються дуже рано: вже дошкільнятко – п'яти-шестирічна дитина – міцно засвоїла і може:

а) відрізняти гармонійні рухи і дії від їм протилежних – незграбних;

б) впізнавати гармонійні предмети і явища серед менш досконалих – непривабливих своїми естетичними і моральними властивостями;

в) досить точно розрізняти в психомоторних діях – своїх і чужих – ритм, темп, координованість і пластичність – їхні властивості, а також довільно змінювати їх за бажанням.

Людина дуже рано починає свідомий вибір предметів для наслідування, але й наслідує, відтворюючи чужі образи, думки (образу) і почуття – протягом всього життя – неусвідомлено.

Наслідування опредметненням почуттів. Ця форма наслідування стосується дій з неодухотвореними предметами і явищами. Дитина, граючись з лялькою, переносить свої почуття на неї і переживає їх як такі, що існують насправді і випромінюються іграшкою. Таким чином вона переживає додаткові почування, які і стають живим джерелом пізнання і усвідомлення особистих почуттів.

Діти психологізують неодухотворені предмети. Зрозуміло, одушевлення неживих предметів – продукт дитячої уяви, спосіб тренування своїх почуттів, осягнення їх розмаїття. А оскільки дитина вірить, що риси, відчуття, почуття, думки, втілені нею в ляльку, насправді існують, то в усе те, з чим дитина діє, вона вдихає душу, оживляє.

Можливо, таке наслідування – природний для людини механізм – і створило безліч антропоморфізмів.

Наслідування буквальне. Це процес, система дій, що відтворюють зовнішній взірець. Дитина обмальовує живі істоти або предмети, розфарбовує їх. Малює портрети, автопортрети, особисті рухи і дії, дивлячись на себе нібито збоку, масові сценки. Про що це свідчить? Дитина прагне пізнати себе зовні, створити стійке уявлення "тілесної схеми" своє самої, простору свого Я, почуття пропорцій, яким вона наслідує, виконуючи ці та інші дії. Особливо таке наслідування характерне період грації – з 5 до 8–10 років.

Пізніше буквальне наслідування відбувається через копіювання дій товаришів або дорослих. Що ж людина копіює? Жести, міміку, пантоміміку, голос улюбленого співака, птахів, тварин тощо. Це свідчить про те, що підліток впевнено користується чужими образами і відповідно до них регулює свої рухи і дії. Можливо, з цього дитячого наслідування створився імітаційний жанр естрадного мистецтва.

А те, що для людини в буквальному наслідуванні не виключається перекривляння чиїхось рухів, міміки мовлення, свідчить про дієвість почуттів гумору, іронії і навіть нищівного сарказму. Зображення учнем тих оточуючих людей у навмисно спотвореному, смішному вигляді тощо – моральна оцінка або відплата тому, хто вчинив йому неприємність, порушив правові норми або звичаї.

Якщо для дорослих імітаційний жанр естрадного мистецтва і карикатура нібито дозвільна, захоплива розвага пристрасних наслідувачів, то для учнів ті самі дії – перші кроки до самостійної творчості.

Спонтанне наслідування. Або відстрочене копіювання. Попередні форми наслідування відбуваються під впливом безпосереднього сприймання дій і їх причин. Вони реактивно відтворюються в тому або іншому вигляді, а спонтанне наслідування діє тривалий час, при відсутності взірця. Іноді справляється враження, що воно довільне – наслідок внутрішніх причин.

Так або інакше ми ототожнюємо себе, свої дії, поведінку з тими, хто поряд з нами і подобається нам. Вони і стають взірцями, еталонами, навіть кумирами для нас – особливо для отроків. Усі їхні властивості (позитивні – добре, негативні – дуже погано) реалізуються ними бездумно: почуттєве відображення з минулого керує сучасним, реалізуючи потребу, яка звільняє людину від дискомфорту.

Часто це відбувається без критичного аналізу наслідків; людина, осліплена привабливим образом, діє як сліпа, позбавлена здатності бачити, куди прямує. У неї почуття (чужі) беруть верх над мисленням, тому все виконується без урахування умов ситуації – навмання, бездумно.

Мимовільне наслідування переважно веде до негативних наслідків. Чому? Кожна окрема людина, навіть авторитетна, не може прирівнятися до рівня ідеалу – вищої досконалості, бо в ній уживаються протилежності – позитивні і негативні риси.

А діти і підлітки ще не можуть точно розрізняти їх, і тому вилучають із взірця те, що яскраве, строкате і незвичне, що полонить їхню душу і стає регулятором поведінки.

Більш цінний напрям спонтанного наслідування – примірювання. Воно – позитивне, навіть украй необхідне в процесі навчання і освітлення душі чужим досвідом. Цінність його не в тому, що запозичені образ і почуття (дій, поведінки), а в тому, що цей спосіб регуляції, проходячи крізь особисті почуття і мислення, фільтрується, осмислюється і засвоюється в позитивних формах – гармонійних утвореннях – власними силами розумового синтезу.

Тобто замість механічного, сліпого копіювання – активність сприймання, критичність мислення і дій під контролем почуттів. Це вже процес творчий. А отже – і плідний.

Розумове наслідування або опредметнення знань. Взірцем для відтворення тут є матеріал знакових систем – засобів спілкування, зокрема, символів, понять, формул або правил діяння з ними. Вони містять у собі відображення предметного світу в абстракціях: властивості або ознаки предмета – основні і найзагальніші. У результаті – спрощене відображення – схема предмета, його абрис.

Абстрактне відображення визначається переважно умовними позначеннями, які в свою чергу вимагають розумових зусиль для розшифровування знаків, що замінюють слова, словосполучення або поняття.

Засвоєння голих абстракцій мало що дає людині. Чому? Бо думки в абстрактних формах – теоретичне ставлення до предметів, а людина поки що живе в світі практичного, дійового ставлення до конкретних предметів, зв'язок з якими встановлюється образами і почуттями, тобто вона почуттєво-практична особа.

Розумове наслідування – оживлення абстрактної думки. Абстракція-думка перетворена на образ предмета і насичена енергією почуттів, спонукає втілювати її смисл у матеріальні конструкції.

Так, дитина, яка не один раз бачила, як користуються сірниками, ножем тощо, думає, що нібито усвідомила цю технологію. А взявши до рук ці предмети, опиняється в безпорадному стані: ножем врізається, вогнем обпалюється. Лише згодом, за допомогою особистого досвіду – почуттєво-образного – і знання, оволодіває ситуацією: стає спроможною спритно користуватися сірниками і ножем, не замислюючись над тим, як це робиться.

Взаємодія абстракції і дії породжує новий тип знання – почуттєво-образне. Рука і голова стають не відокремленими органами діяльності, а одним – універсальним органом; рука втілює в предмет знання, почуття і образи, які переживає людина, те, про що думає і чого бажає. Усе це впорядковується головою і стає змістом діючої людини.

Творче наслідування. Творче наслідування – особлива форма суто людського наслідування. Цей механізм починає діяти у віці отрока, особливо у вундеркіндів. У чому його сутність? У звичайному суперництві з талантами, це спроба власними силами зрозуміти, як і заради чого вони творили.

Наслідуючи процеси відкриттів і винаходів, підлітки не повторюють продукти діяльності талановитих людей – мистецькі твори, а беруть з процесу їхньої творчості ті способи, які їм до вподоби. Тому творче наслідування не є крадіжкою; навпаки, воно – студіювання майбутнього таланту.

Твори вундеркіндів зовні справді схожі на зліпок з прекрасного художнього або ремісничого твору. Але сутність твору в іншому: вундеркінд пройшов шлях розв'язання складної задачі, зрозумів процес реалізації запозиченої ідеї.

У творчому наслідуванні підліток шукає невловимі течії почуттів, думок та уяви і пропускає їх крізь свою душу, тобто переживає майже

все те, що відчували їх автори. Його не минає і драма боротьби протилежних почуттів, біг думок, зіткнення ідей. Усе це його захоплює не менше, ніж сам процес творчості.

Діти, не схильні до наслідування, захоплюючись ним, мають можливість піднятися до рівня переживань, які відповідають величі зразків прояву людського Духу у творчості.

Якщо звичайна дитина все оцінює у двоїстій системі: добре – погане, приємне – неприємне і таке інше, то вундеркінд робить те саме з більшою точністю, користуючись мірками гармонії – власним естетичним почуттям. Наведемо шкалу його мірок:

а) *переживання стану піднесеного* – активність, пов'язана з пошуком гармонії в неповторній новизні, несподіваною особливістю предмета або явища, яка вражає уяву: при цій зустрічі дитину охоплює здивування, вона захоплюється, а іноді і лякається, коли почуття предмета не зовсім виразне;

б) *переживання прекрасного* – в предметі знайдена гармонія, і він сприймається як досконалість форми, симетрії, ритму, його впорядкованості;

в) *почуття комічного* – відображення дій і вчинків людини з втраченою гармонією, але вона претендує на повноцінність і досконалість і використовує негідні засоби досягнення своєї мети;

г) *почуття трагічного* – відображення загибелі гармонійного, перемога недосконалості внаслідок конфлікту між ними;

д) *почуття потворного* – свідчення відсутності гармонії в предметах і явищах, що переживається як невдоволення, антипатія, огида.

Вундеркінд у своїх діях, користуючись мірками станів гармонії – прекрасного, піднесеного, комічного, – самотужки створює нові предмети і явища. Бере в руки інструменти (слюсарні, теслярські, музичні тощо) або перо і пензлик, співає або йде до балетної школи, займається спортом, – і все це, щоб втілити свої задуми в матеріальні конструкції. Від процесу його роботи (а не від її продуктів) у спостерігача створюється враження, що ця дитина – творець.

Насправді ж усе це лише підготовка до творчості. Головне – потяг до творчості йде від дитини, це потреба виявити свій духовний світ, себе і створити щось важливе.

Хобі. Це – захисна від монотонності життя активність людини. Хобі неусвідомлено захоплює вас у вільний час; воно не просто захоплення або пристрасть. Це – спосіб компенсації негативних зовнішніх впливів,

що заважають нормально, із задоволенням жити; а ідеал – це коли хобі і повсякденна робота стають продовженням одне одного, підсиленням, нагромадженням у вільний час додаткової енергії. Тоді це не є компенсацією і нейтралізацією стресогенних впливів, а навпаки – протидіє їм захисною силою нагромадженої енергії.

Види дій учіння – їх система повинна організовуватися в гармонійну цілісність – єдину і неподільну. Порушення гармонії дій гри, учіння і праці – обмеження їх кількості, наприклад, у дошкільнят – грою, в учнів – навчанням, а в дорослого – працею, – призводить до того, що людина потрапляє у стан монотонності життя. Воно спотворюється до невпізнання: гра перетворюється на азартне явище, дозвілля – на безтямне "вбивання" вільного часу, наслідування – на підкорення своїх бажань і дій випадковим або занадто модним для свого часу стилям поведінки.

Виходячи з уявлення про природу гармонійної цілісності, дослідимо: за яких умов гармонія створюється, чим регулюється і як вона впливає на розвиток людини, її уміння правильно жити.

Учіння і стани людини

Криза навчальної праці породжує три типи психічних станів людини: 1) виконавців, 2) ерудитів і 3) творчих людей.

Ці типи людей виявляються не лише в навчанні, а й в інших видах діяльності. Перші два типи людей діють – просто працюють, виконуючи певні завдання, треті – розв'язують задачі в умовах гармонізації (гри, учіння і праці) їхньої справи, яку вони виконують із захопленням.

Криза навчальної діяльності може тривати довгий час. Її результати позначаються змінами в механізмах психіки. Реактивність, сентиментальність, апатія і небажання працювати – лінь – стають стійкими рисами особистості. Такі люди стають людьми без характеру. І надовго. Іноді на все життя...

При підміні мети зароджуються:

1) тиск обов'язку працювати виключає природний потяг до новизни, до відповідей на запитання;

2) ініціатива дій блокується примусом, бажання зникають, приєднуються зовнішньо чужі бажання та ініціативи: треба, повинен робити; виникає конфлікт *бажаного і обов'язкового;*

3) диференціація напруження визначає спрямованість людини; вона примушена вибирати діяльність, яка виконується з мінімальним напруженням, діючи по лінії найменшого опору.

Зупинимося на потерпілих від кризи.

Криза оминає учнів, спрямованих на творчість: вони залишаються сміливими в будь-яких навчальних ситуаціях і перетворюють їх на гармонійну діяльність. А відрізняються вони від інших стійким прагненням самостійно розібратися у всьому, зрозуміти, осмислити і, граючи, виконати завдання. Ініціатива діяння належить їм самим. "Я – сам!" – джерело їхньої активності щодо виконання вимог, перетворених на власні бажання.

Спосіб діяння творчої людини: пошук самостійних відповідей на всі доступні розумінню питання. Отже, працює мислення. Як правило, така людина бере для себе підсильні завдання, значить, почуття дають точну оцінку власних можливостей – безпомилково розмежовують "знаю – не знаю". Ретельно розв'язує задачу, з натхненням, і тому майже завжди перевиконує завдання. А це означає, що вона має можливість майже постійно *переживати стан успіху,* вдоволення. Ця людина живе на фоні позитивних почуттів тому, що вміє заробляти собі додаткову енергію, збільшувати потенціал енергії – здатність до творчих дій.

Людина, схильна до ерудиції, лише інколи виявляє ініціативу, яка до того швидко зникає при перших труднощах. Невдача скасовує будь-яку їхню активність.

Ерудитам властива така риса, як неусвідомлена *підміна мети.* Ерудита більше цікавить не процес діяння, а навпаки – він веде боротьбу за оцінку свого розуму, знань, дій, і не цікавиться, як вони досягаються: поняття про справедливість і несправедливість, мораль для нього не існують. Заради оцінки вони готові йти на все: обман, підступність, лукавство і хитрість. Тобто ерудити діють не розумом, кмітливістю, винахідливістю, а досягненнями пам'яті.

Активність ерудитів епізодична. Якщо вона не підтримується педагогами або батьками, то мимовільно зникає. Що ж може підтримувати в них належний рівень активності? Страх. Сильна тривога, неспокій, душевне хвилювання перед загрозою.

Що ж їх лякає? Неуспіх, покарання, осуд або зауваження. Але домінуюча тенденція при цьому – будь-що зберегти внутрішній комфорт, стан спокою і життя з насолодою. Вони володіють особливим хистом: відповідальність за свої невдачі, лінь і хиби спритно перекладають на інших людей, що їх оточують, – і роблять їх винуватцями своїх бід; тому в ерудитів завжди так багато "ворогів".

Оскільки активність і ініціатива дій не народжується зсередини ерудита, а викликається зовнішніми впливами, хто впливав – той і винуватець; він несе відповідальність за наслідки. Так скидається вина за власні дії на плечі інших.

Виконавцям не страшні ніякі страхи. Для них не існує ні власних проблем, ні бажання взяти участь у діяльності. Усе навколо їм уявляється само собою зрозумілим, все відоме і не викликає запитань. Чому? Активність розуму ще "спить" або не мала можливості проявитися; тому вони схильні до нерухомості, неробства або метушні; цим вони зберігають мізерні запаси енергії, щоб якось більш-менш існувати без дискомфорту і чимось скрашувати своє сіреньке життя.

Ці люди при виконанні завдань, прохань або вимог діють реактивно. Імпульсивно чинять активний опір впливам, реагують на все негативно. Зовнішня ініціатива відкидається, чужа воля нехтується і не виконується, а своя – зосереджена на вузькому колі неглибоких інтересів.

Розумова активність реактивних людей підтримується одним способом: ззовні, наказом, примусом – "Скільки б'єш, стільки їдеш!".

Криза навчання – наслідок дисгармонійності системи навчання. Оскільки в ній:

– домінує один із елементів активності – навчання, а воно перетворене у форму праці, на монотонний процес, а рушійна сила гри та інших елементів діяльності зводиться нанівець;

– зводиться до мінімуму психомоторна активність учня, яка до школи була головним джерелом пізнання навколишнього світу, а на перший план висувається робота абстрактного мислення;

– не враховуються особливості відображення змісту навчальних предметів, перенасичених абстрактними думками і логічними конструкціями.

Дії гри

Гра – унікальне явище життя. Незважаючи на те, що гра – унікальне явище людського буття, конче необхідне як інструмент розвитку не лише дітей, а й дорослих, – вона стала серйозною проблемою психології і педагогіки. Точніше кажучи, багато хто робить вигляд, що проблеми гри не існує. Обиватель говорить: розвага, марна витрата часу, форма байдикування. Інші вважають: треба працювати, вчитися, робити щось одне.

Учені роблять очевидний висновок: для дорослих час гри вже минув, нічого займатися дитячими пустощами. Тому й лишилися нерозкритими її креативні сили, що розвивають механізми психіки.

Гра – система дій, в якій мета активності і всіх дій зосереджена в процесі її здійснення, на відміну від трудової діяльності, де мета завершується в кінцевому продукті, заради якого витрачається енергія, замислюються дії, відбувається переживання цих дій людиною. Сутність людської гри точно визначив Ф. Шіллер: "Людина грає лише тоді, коли вона в повному значенні слова людина, і вона людиною буває лише тоді, коли грає".

Якщо навчання побудоване за схемою трудової діяльності, то тут найважливіше – кінцевий продукт – оцінка, якщо ж воно вибудовується в формі гри, то основне – суб'єктивне задоволення від самого процесу гри. А що буде наслідком так створеного навчального процесу? Зрозуміло, розвиток механізму таланту на матеріалі навчальних предметів.

Чому ми поставили на перше місце в системі праці гру? Тому що йдеться про першу активність дитини, про активність надзвичайно привабливу. А раз так, то гра повинна залишатися головною пружиною активності учнів. Потім, коли вони стануть дорослими, на перше місце вийде праця, але, якщо ми бажаємо, щоб ця праця не була тяжкою і примусовою, вона обов'язково повинна органічно включати в себе гру – і неодмінно – пізнавальний момент – учіння.

Таким чином побудована праця ніколи не набридне, кожен день її будеш чекати з радістю, працюватимеш із насолодою, натхненно. Зрозуміло і те, що в понятті гри ми розуміємо *не лише розважальний момент, а й форму дій.*

Тільки форму. А серцевина дій – завжди, у будь-якому віці – це учіння. Пізнавальна спрямованість учіння природна, і тому гра перетворюється на творчий процес.

Гра, крім виховних і пізнавальних функцій, має неоціненне значення як засіб:

1) відновлення потенціалу енергії після напруженої діяльності;

2) катарсисного, очисного впливу на душу, що приводить до належної пропорції сил механізмів почуттів, мислення та уяви людини;

3) набуття енергії, підготовки до робочого дня, щоб наступні дії і діяльність набували більшої продуктивності.

Креативні властивості гри. Якщо творчість відсутня, то це вже не гра, а лише захоплення новизною того, з чим зустрілася дитина. Так от, не впадайте в розпач, коли дитина швидко втратила інтерес до чергової новенької іграшки. А якщо враховувати, що дитяча жадібність до предметів з якісно новою насиченою енергією, інформацією набагато

потужніша від нашої (новизна інформації, що йде від гри, і породжує позитивні почуття – пальне для продовження дій), то треба лише дивуватися, що дитина взагалі погоджується брати з наших рук деякі тиражовані промисловістю іграшки.

Можливо, дитина це робить просто із співчуття, щоб не образити нас. Дорослі іноді не розуміють, не можуть збагнути, чому малюк віддає перевагу уламкам речей і іграшок перед тиражованими виробами. Бо заводська іграшка, доки вона не зламана, придатна тільки для однієї, модельованої конструктором, ролі. А раз так, то і до мінімуму зведена можливість створення – дійсно грати.

Іграшку незвичайну, зроблену за останньою модою і з надзвичайною вигадкою, помічає кожний дорослий, кожному вона подобається відразу. А дитина деякий час погралася – і забула про іграшку. (До речі, і увагу дорослих вона б довго не затримала, але над нами панує перше враження, і іграшки для нас втратили свій первісний смисл.)

Проте малюк знайшов якийсь уламок або незрозумілого призначення деталь – і забавляється нім годинами, мало того, назавтра інтерес до нього збільшується. Той самий процес ми спостерігаємо, коли батьки намагаються викинути на смітник стару зламану іграшку, що викликає в дитини рішучий протест – і іграшка повертається нею на місце.

Чому це відбувається? Новенька іграшка суворо функціональна. Вона створена для певної гри, розрахована на певні дії. Тобто її вплив обмежений, він повністю вичерпується її функціональністю. Поки дитина пізнає іграшку, доти вона викликає в неї позитивні почуття. Але по закінченню засвоєння і утилізації новизни інформації та енергії зникає привід для позитивних почуттів. Це означає, що вже почали працювати негативні почуття – і іграшка забувається.

Починається пошук нових джерел енергії та інформації – гра продовжується.

Відбувається зміна знака почуттів – позитивного на негативний. Нейтрального почуттєвого стану не існує, це лише межа переходу від одного стану до другого – від приємного до неприємного, який може викликати навіть страждання.

Потрапляючи в цей неприємний стан, людина каже собі: мені нудно, я нудьгую – і буде покірно нудитися, не усвідомлюючи, що марно витрачає енергію. А якщо це входить в систему, то починає безрадісно жити: день до вечора.

Малюкові розкіш перенапруження не дозволяє його природа (якщо дитина нудиться – вона хвора). Ледь почуття міняють знак, він відразу покине іграшку і миттєво забуде про неї. Або почне її розбирати на частини, або кидати. Або вигадуватиме їй нові ролі, щоб створювати в цьому процесі нове джерело позитивних почуттів, бо *уламок не має власного обличчя.* А це вже означає, що в *нього незліченна кількість облич* – стільки, скільки дитина може собі уявити.

Ось чому тиражована промисловістю, хоча і новенька іграшка – тісне прокрустове ложе; уламок теж помічений його печаткою, але це ложе вже в дитині – в потужності її уяви. Ось чому, граючись з уламком, дитина створює йому ролі і вигадує сценарії, в яких знаходить місце і йому і собі в ньому. Усе залежить від обсягів її уяви; вранці уламок був ненею, удень – собакою, увечері – паровиком. Уламок інформаційно і енергетичне невичерпний.

Енергетична та інформаційна невичерпність гри. Отож, гра – особливий елемент нашої життєдіяльності: мета гри – у ній самій; в тому, що людина змінює, переробляє або створює; в самому процесі активності почуттів, мислення та уяви разом з психомоторикою; закінчилася гра – мета вичерпана.

У чому ж полягає приваблююча людину сила гри? У гармонійному навантаженні енергією та інформацією почуттів, уяви, мислення. Хід гри важко передбачити, ситуації майже неможливо вирахувати наперед – і тому кожна нова подія в грі викликає подив. У грі виникає безліч задач, які треба розв'язувати миттю, бо вона не може зупинитися.

Гра – це завжди зустріч з невідомим, яке атакує людину з усіх боків. У навчанні можна все прочитати в підручнику, запитати у вчителя. А в *грі все треба робити самотужки.* Тим більше, що в грі людина за своїм бажанням іде назустріч невідомому, ускладнює задачі, робить усе складнішими. Бо розв'язана задача своїм наслідком нагороджує людину величезним вдоволенням, платить йому радістю.

Якщо в навчанні людина боїться складних задач, лякається невідомого, то в умовах гри людина те саме робить з великою насолодою. Тому енергетичне піднесення, веселий настрій, захоплення з натхненням – обов'язкові компоненти гри.

Це все властиве не лише грі дітей, а й дорослих, які ще не розучилися грати і користуватися своєю уявою. У грі люди діють із захопленням, натхненно. Вони грають тому, що їх цікавлять непередбачені ситуації, водоспад задач, які на них навалюються одночасно.

Миттєвості, відведені на розв'язання задачі в грі, і стрімкість їх розв'язання відразу нагороджуються позитивними почуттями, припливом додаткової енергії, яка підсилює наступні дії. Задоволення дає і додатковий зміст гри, скрашує процес досягнення мети і той предмет, який обіграється, перетворюється, вивчається через ігрові дії.

Гра – найбільш вільна діяльність людини: вона починається з власної ініціативи, цікава і тому завжди бажана. Навіть дорослі і мудрі люди не можуть грати примусово, ніби виконуючи якийсь обов'язок. І навіть тоді, коли вони повною мірою усвідомлюють користь від гри.

Вільна гра відрізняється від учіння і праці. Особливо тоді, коли вона штучно вилучена із інших видів активності: треба вчитися, щоб стати освіченим; треба працювати, щоб нормально забезпечувати життя.

Наукові дослідження свідчать, що діти, які не вміють гратися, не мають бажання брати участь у гуртовій грі, відстають від ровесників у розумовому і психомоторному розвитку.

Отже, звідси випливає уявлення про розвивальні потенції гри:

1) гра – перша діяльність дитини, те, що робиться вперше і самостійно, за власною ініціативою;

2) у пам'яті залишаються способи мислення, почуттів, а також – розвивається блискавичність роботи уяви в розмаїтті подій;

3) у процесі гри, чого немає в жодній іншій активності, спонтанно працюють усі три механізми душі, а в психомоторних іграх – усі механізми психіки.

Гра існує і в житті дорослих. Перетворюючись у зовнішньому вигляді, вона продовжує виконувати свої функції, хоч і в завуальованому вигляді: а) продуктивної гри, яка діалектично переходить у професійну роботу і стає звичайною працею у сфері мистецтва; б) гри у формі стихійної сили азарту, який руйнує гармонію душі людини.

Природна гра і її зміст учить дитину культурі бажань і потреб, прагненню досягати мети; правила гри формують її моральність.

У процесі гри з найбільшою силою реалізується здатність до саморегуляції. Тому виховна роль гри величезна ще й тому, що в грі закладена модель виконання людиною свого призначення – творити нове, оригінальне, самобутнє. Коли діти в грі відтворюють дії і повсдінку дорослих, то набувають, не навчаючись, моральних, естетичних і пізнавальних установок на все життя.

В отроцтві та юності гра вже сповнюється романтико-героїчним змістом і стає дійовим способом самовиховання. У наш час спостері-

гається різке зменшення питомої ваги продуктивних ігор в отроків та юнаків, що завдає їм великої шкоди. Соромлячись гратися, замінюють гру її ерзацами.

Гра – створення, учіння, праця. Зміст гри вчить дітей культурі бажань і потреб, культурі дій і прагненню доводити розпочату справу, виконувати мету. Правила гри – формують моральність, вдосконалюють самооцінку моральності дій і вчинків, отже, ведуть до саморегуляції поведінки.

У процесі гри дитина навіть не усвідомлює інформаційного навантаження, яке припадає на її слабенькі плечі, іде з радістю йому назустріч, сповнена творчих почувань, постійно діє. У шкільному навчанні, на уроці ця установка переорієнтовується – від пошуку навантаження на захист від інформації. Чому так трапляється?

У навчальному процесі бракує гри... Немає подолання в миттєвому досягненні мети! Якраз цю потребу і задовольняє гра. Вона дає додаткову енергію від досягнутої мети. Бо *мета гри – в ній самій,* в тому процесі, який її породжує і підтримує. Предмет гри завжди конкретний, у руках дитини. Вона ним маніпулює, уявляючи, вигадує йому ролі і разом з ним їх виконує, перетворює предмет, перебудовує його дійсно і уявно.

Продукт гри сприймається дотиком, відчутний, його можна помацати, почути, сприйняти нюхом. Бо в грі предмет, продукт і процес дій – єдина і неподільна на частини цілісність. Одночасно існуюча цілісність, сповнена почуттями, думками і образами, які перетворюються одні на одних через доцільні дії.

Так, у грі все створюється в уяві; потім перетворюється матеріал речей; а те, що дитина робить, її навчає, дає знання безпосередньо, – в цьому сумніву немає; вона набуває розумового і психомоторного досвіду, залишаючись здебільшого практиком (дорослий уже інший – духовно-практична особа).

Гра – випробування на творчість.

Гра відкриває дитині (учневі і дорослому) зону найближчого розвитку: психічного і психомоторного. Крім того, гра вчить, як говорять шахісти, "рахувати варіанти", знаходити думкою шляхи до мети, розвивати здібності до дії. І все це відбувається в грі не на фоні тепличних умов, комфорту, а навпаки – у дійовому стані: а) хвилювання почуттів перед випробуваннями, діями; б) напруження душі, яке досягає меж її можливостей; в) володіння собою, яке вимагає точно, швидко і спритно діяти в екстремальних ситуаціях гри.

Якщо дошкільнята, підкоряючись беззаперечно своєму почуттю гармонії, будують своє життя за формулою: *"гра – учіння – праця"*, то життя учня докорінним чином перебудовується. Елементи життєдіяльності "гра" і "праця" усуваються із навчального процесу; але вони зовсім зникнути не можуть. Людина намагається самотужки вносити ці елементи в навчання; але ця ініціатива не заохочується...

Навчальний процес – це процес довільної мобілізації сил і послідовного спрямування на вивчення предметів.

Навчання змушує відмовитися від звичних інтересів і майже постійно користуватися:

1) організованим сприйманням і увагою при запам'ятовуванні навчального матеріалу;

2) довільним і напруженим заглибленням думкою в найдрібніші деталі своїх дій і вправ, оцінка яких покладається на вчителя;

3) вимогами постійного повернення від деталей до охоплення думкою цілісних частин матеріалу, який треба точно запам'ятовувати, щоб так само точно відтворювати – на оцінку.

Оскільки з кожним днем складність завдань і обсяг зумовленого матеріалу збільшуються, то людина рано або пізно стикається з нездоланними труднощами: місткість пам'яті і чіткість відтворення заученого стають запобіжниками від "перегріву" інформацією. А сакраментальне: "Треба", "Не лінуйся!" тощо призводять до того, що учень потрапляє в стан граничного психічного насичення.

Насичення викликає стан дискомфорту, який мало хто з дорослих помічає; перенапруження – втому; а остання набуває сили чинника, який призводить до втрати продуктивності навчання і – особливо – радощів життя. Людина страждає.

Що це за психічний стан людини? Занепад душевний і тілесний, який охоплює всі сторони людини, нівелює індивідуальність. У стані кризи людина не бездіяльна. Щоб якось уникнути внутрішнього дискомфорту, врівноважити порушену гармонію, старанно відшукує засоби компенсації. І знаходить.

Пристосовується! Пристосовується не до навчання, а до його умов, до вчителя, переписує домашні завдання, уловлює ледь чутні підказки товаришів тощо. Як це робить людина, ви добре знаєте. Але вона себе врівноважує, виробляючи дотепні прийоми взаємодії. Та з часом вона знесилюється. А проте будь-що намагається зберегти внутрішній комфорт.

Якщо домінує навчання, то людина вже на початку життя швидко і майстерно оволодіває і користується мистецтвом:

1) штучної уваги: дитина сидить і слухає вчителя, все робить так, як їй веліли, а сама перебуває в полоні уяви – десь там, поза уроком, і таким відльотом від дійсності захищає себе від "перегріву" інформацією;

2) розумової сонливості: сидить і совається, робить вигляд, що все сприймає і розуміє, розмірковує, активно діє, а насправді – існує у своїх справах, які виконує на уроці;

3) спритно і безпомилково користується підказами, списує домашні і класні завдання, хитромудре; не червоніючи, бреше і може ввести в оману навіть досвідченого вчителя тощо.

Задля чого учневі потрібна ця майстерність? Зрозуміло, щоб зберегти себе. Звідки йде до нього така ініціатива?

Завдання самозбереження надходить не від природи душі (душа завжди активна).

Ігри на програш. У цьому разі природна гра замінюється азартною грою:

1) ігри у піддавки, щоб вижити за будь-яких умов, поступаючись гідністю, честю або достоїнством;

2) ігри, які завжди прирікають гравця на програш;

3) ігри без правил або ігри за чужими правилами.

В якій грі ми маємо шанс не програти? Приречені завжди вигравати?

Це ігри думками, почуттями, силою уяви, предметами та явищами, які ми бажаємо перетворювати на більш досконалі форми і з новими якостями. А конкретніше! Це – ігри для себе. Ігри себе з природою. Точніше: ігри з невідомим, де наша кожна ігрова дія – здобування якоїсь частки новизни. За цим принципом робляться і невеликі відкриття і величезні витвори, а вся творчість лише цим і живе. А дітям і дорослим навіть гру намагаються перетворити на одноманітну, важку роботу.

Метою азартної гри стає не сама гра, а виграш або випробування себе ризиком. Випадковість у грі і ставка на виграш – виграш за будь-яку ціну – створюють людину-гравця. Мета гри працює вже не на благо і красу людини, а навпаки – на творіння зла собі і найближчому оточенню. Азартна гра стає патологічною домінантою, формою порушення душі, станом хворої людини: але це – компетенція медицини.

Друга крайність – підміна гри спостереженням за чужою грою, *створення болільника.* Людина-болільник не має наміру грати, її цікавить спостереження за грою інших. Самоцінність гри зникає для нього.

А чим же він живе? Переживанням чужої гри, без практичної дії; він грає у мріях без їх матеріалізації. А такі ігри, як добре відомо, безплідні.

Чому ж людина перетворюється на болільника? Перша і найголовніша причина одна – людина, яка нехтує грою, має виснажену енергію і тому здатна лише:

1) грати в уяві і брати на себе ролі, які їй тільки заманеться;

2) спостерігати дійсні події і створювати фантастичні ситуації, не ризикуючи нічим і не боячись програти, опинитися в екстремальному стані;

3) вдовольняти почуття ризику і небезпеки спогляданням, а не в реальній ситуації єдиноборства.

Болільникам можна лише співчувати...

Причина цього стану – різке зменшення питомої ваги гри в отроків і юнаків, що завдає їм великої шкоди. Вони позбавляються головного:

а) можливості брати на себе доступні уяві ролі – і діяти власноручно;

б) створювати фантастичні ситуації – і розвивати уяву;

в) уміння створювати діями образ і почуття, які вони формують з нескінченним змістом і певним смислом.

А чи можна повернути людину до її природного стану – єдності гри, уміння та праці?

Шлях існує. *Використання дитячого привілею – гри в дорослому віці з гармонійним поєднанням її з учінням і працею – відразу повертає їм втрачені здібності. А саме:*

1) граючи, розвивати швидкість, точність і пластичність ходів думки, почуттів та уяви, рахувати варіанти, як говорять шахісти, ходів думки, здійматися на гребінь хвилі почуттів і поринати в нескінченність уяви;

2) сприймати себе в уяві і виконувати практично бажану роль;

3) оцінювати миттєво ситуації, що швидко змінюються;

4) розвивати почуття ліктя в групових діях;

5) за власною ініціативою йти на самовідмову заради гармонійності гри і всупереч егоїстичним потягам – йти на самозречення заради гармонійності гри.

Ось чому гра дітей, дорослих і осіб похилого віку у складі праці і учіння повинна бути предметом особливого піклування. Якщо ж оптимально організувати навчальний процес у школі, то, порівняно з традиційним, він має докорінно перебудуватися і набути чітких рис творчості. Кожна дія (розумова і психомоторна) народжуватиметься від трьох складових: гри, учіння і праці.

Отже, дія-гра, дія-учіння, дія-праця, зливаючись у цілісність освітнього процесу, сприяють природному розвитку механізму творчості.

Єдність і розбіжність гри і праці. Настала черга порівняти процеси цілездійснення в грі і праці людини. Це треба зробити, щоб побачити розбіжності і те загальне, що їх об'єднує з навчанням та іншими видами учіння. З'ясувати, як вони можуть, доповнюючи одна одну, підсилювати продуктивність розвитку таланту.

Мета гри – у ній самій. У тому, що людина в цей момент робить, створює, як діє. Закінчилася гра – мета зникає. А що залишається?

Бажання продовжувати грати. У чому ж така надзвичайна привабливість гри?

Приваблива сила гри в тому, що вона насичена: а) почуттями, б) потужною роботою уяви і в) активністю дійового мислення.

Вдало розв'язана задача у грі нагороджує радістю і задоволенням: тому і не існують ігри монотонного типу. А якщо ви берете участь у грі і вона не приносить задоволення і радості, то це не гра, а звичайнісінька важка робота або примусове навчання.

Гра – це розумова і психомоторна імпровізація дій. Дії тут створюються раптово, без попередньої підготовки. Ось чому в ситуації гри навичкою нічого не вдієш, бо неможливо наперед заготувати повну і продуктивну систему не лише навичок, а й умінь і знань.

Гра – завжди зустріч з невідомим, яке атакує людину з усіх боків, і його треба негайно перетворити на відоме. Усе не так, як у навчанні: там можна наперед все прочитати в підручнику і на уроці навіть підказувати вчителеві, що і як сказати далі. У грі людина з величезним бажанням, навмисне йде назустріч невідомому; а в навчанні відчуття невідомого людину іноді лякає – і вона інстинктивно від нього ухиляється, захищається, втрачаючи віру в свої сили. І та сама людина в грі діє навпаки – сміливо йде назустріч невідомому, з величезною радістю його долає.

Без задоволення і наснаги немає гри. А енергетичне піднесення, веселий настрій, захоплення з натхненням – обов'язкові умови і складові компоненти гри. Ці ознаки властиві будь-якій грі і незалежно від віку – будь то дитина чи людина похилого віку.

Як ви вже розумієте, гра – найбільш вільна діяльність людини; вона починається з власної ініціативи, безпосередньо цікава, завжди бажана; навіть дорослі і мудрі люди не можуть грати примусово, внаслідок обов'язку, виконання чужого бажання. А навчання та праця все-таки певною мірою – діяльність, в якій людина опиняється перед необхідністю виконувати роботу, змушена усвідомити – треба вчитися, треба працювати, щоб нормально жити.

Гра в умінні і праці. З працею тісно пов'язані інші види людської діяльності – гра та учіння. На жаль, сталося так, що вони не лише вивчаються науками окремо, а ще й розподілені за періодами онтогенетичного розвитку людини.

Тому і традиційно вважається:

– гра – перша на життєвому шляху людини діяльність – дитячий привілей;

– учіння – особливий період у житті людини, який нібито призначений для підготовки до життя (а коли ж тоді почнеться справжнє життя?);

– праця – привілей дорослої людини.

Це означає, що наука приписала дорослим жити у вируючих хвилях праці, роботи, а всі інші види активності майже повністю усуваються зі складу життя дорослого населення.

Але якщо наша активність гармонійна, то вона забезпечує повноцінний розвиток механізмів психіки, – це неподільна цілісність, з якої неможливо вилучити жодного компонента без того, щоб її не зруйнувати.

Поділ видів активності людини в онтогенезі: гра, учіння, праця і надання їм домінуючих властивостей (зрозуміло, вольовим тиском, штучно) призводить до спотворення потреб і разом з ними – мотивів людини в навчанні і вихованні. Бо мотиви здатні, відповідно до законів розвитку, перетворюватися на усвідомлені задачі – створення системи знань про своє незнання.

Зустріч з незнанням вмикає і стимулює активність мислення, почуттів та уяви, примушує працювати психомоторику, що є необхідною умовою навчання заробляти і нагромаджувати в собі енергію та розвивати здібності.

У цьому процесі діє беззастережний закон: у діяльності здібності народжуються і в ній вони вдосконалюються, але коли закон порушується, – руйнується гармонія життя. Людина, залучена до однієї домінуючої активності, виробляє в собі певний *профіль здібностей,* рис характеру, життєвих установок і тенденцій. Мотиви, перетворюючись на відповідні їм задачі, гальмують розвиток психіки і свідомості дітей, отроків, дорослих.

Призвичаюючись до гри з раннього дитинства, людина на все життя стає гравцем, у неї зникає назавжди бажання вчитися, а працює вона

лише механічно, подібно Сізіфові – без пристрасті і задоволення. Дитина, залучена з раннього дитинства лише до монотонної праці, втрачає уміння грати думками, образами, почуттями, а разом з цим обмежується в здатності до навчання.

Дитина, залучена лише до одного учіння, у кращому разі, стане ерудитом – людиною, яка широко обізнана, начитана, як кажуть, є архіваріусом фактів. Але вже в стародавні часи люди знали: **багато-знання розуму не навчає!**

Наявність позитивних намірів, які визначають будову активності людини, в остаточному підсумку не гарантують доцільних результатів.

Де ж вихід з такого становища? Переглянути традиційні погляди на активність людини – і особливо дітей – і повернутися до розуміння її як органічної цілісності, де всі види дій сплетені в один-єдиний клубок. Не треба забувати: кожній складовій активності необхідно надати обов'язкових умов для продуктивного її розвитку. І для цього небагато треба:

1) підтримувати сталість потреб дитини, підлітка, юнака або дорослого з урахуванням креативних сил дій гри, учіння та праці, що є майже єдиними засобами, здатними розбудити в людині і виховати творчі можливості;

2) усвідомити, що учіння – важка і малоприємна робота, але вона може стати найцікавішим процесом життя, коли поєднуватиме в собі гру духовних і психомоторних сил;

3) зрозуміти істину, що ціле, цілісність активності – це пропорційний сплав, з усіх видів дій гри, учіння та праці, видимо існує і оптимальне їх поєднання, яке гарантує найбільш повне самовизначення людини.

Узагалі ж число можливих сполук дій гри, учіння та праці в життєдіяльності людини, які дають змогу розкрити в людині творчі можливості, – величезне. Чому? Бо кожна складова активності, забезпечуючи позитивні продукти розвитку людини, може існувати в певному діапазоні, і тоді вони компенсують недоліки одна одної.

Але як тільки одна із складових діяльності вийде за межі допустимого існування активності, її цілісність руйнується; мотиви і задачі, що породжуються ними, стають неадекватними обставинам – і втрачають цінність, бажання вчитися в учневі зникають. Разом з цим він втрачає останні джерела, з яких може поповнювати свою енергію і інформацію, щоб жити з задоволенням і мати наснагу.

Різноманітність активності людини можна звести до декількох загальних формул її життя:

1) гра,
2) учіння,
3) праця,
4) гра-учіння,
5) гра-праця,
6) учіння-гра,
7) учіння-праця,
8) праця-учіння,
9) праця-гра,
10) гра-учіння-праця,
11) гра-праця-учіння,
12) учіння-гра-праця,
13) учіння-праця-гра,
14) праця-гра-учіння,
15) праця-учіння-гра.

Наведена схема формул життя дає певне уявлення про можливості, започатковані в сутності людських діяльностей, про можливий зміст потреб і мотивів людини, умотивовуючи саморозвиток таланту. Не важко уявити собі, якою формулою життя повинні користуватися різні вікові групи людей.

Гра-учіння-праця і гра-праця-учіння – формули виховання і розвитку дошкільників.

Учіння-гра-праця і учіння-праця-гра – формули навчання і виховання в середній та вищій школі.

Праця-гра-учіння і праця-учіння-гра – формули життєдіяльності дорослих.

У цих формулах містяться умови для розвитку уміння правильно жити і зберігати творчий потенціал у будь-якому віці.

Синтез гри, учіння і праці в єдину цілісність не лише набуває актуальності в освітній системі, а й вимагає певних перебудов у свідомості кожної людини незалежно від віку.

Тепер розглянемо, в чому полягає сутність єдності і розбіжностей функцій гри, учіння та праці.

Без перебільшення можна сказати, що процеси учіння ближчі, ніж інші елементи активності, до праці. Учіння і праця спрямовані на виробництво певного бажаного продукту, який існує спочатку у формі

образу уяви. У процесі праці бажаний продукт може бути готовим у **найближчий час.**

Продукт навчання (щоправда, він не усвідомлюється конкретно: закінчити школу, здобути освіту, захистити дисертацію тощо) **виробляється в процесі, який триває багато років.** Та й сам процес вироблення продукту мало відчутний сам по собі, людина це відчуває лише у вигляді оцінок, які не завжди забарвлені позитивними почуттями. Тому людина часто втрачає справжні мотиви навчання.

Процеси мотивації учіння та праці не збігаються: вони вимагають від людини вольового напруження, прояву граничних духовних і психомоторних сил.

Отже, людина вважає свою мету нескінченно далекою і тому живе день до вечора, тижнями, чвертями, канікулами. Поряд з учнем живуть приречені на працю дорослі, які з головою поринули в єдиний процес виробництва: працюють і щодня стверджують себе її наслідками, кількістю виконаної роботи.

Заради праці, заробітку дорослі обмежують себе у всьому, переживають втому, надриваючи сили, – і з нетерпінням чекають вихідного дня, відпустки.

Синтез засобів творчості

З'єднання функцій декількох засобів – дії-гри, дії-учіння, дії-праці в одну неподільну цілісність у людини не є самоціллю. Продукти синтезу поповнюють (а в тих, хто був пригноблений монотонною або конгломератною роботою в навчанні) і відновлюють дійові властивості механізмів психіки.

Тепер настала черга розглянути єдність і розбіжності гри, учіння та праці – елементів активності людини. Аби розібратися в цьому, намітимо шляхи компенсації недоліків одних і з'ясуємо достоїнства засобів розвитку психіки, зробимо спробу знайти спосіб гармонізації життя людини.

Учіння ближче за сутністю до процесу праці. Ось чому їх і ототожнили. Учіння і праця спрямовані на виробництво певного продукту: праця – в кінці робочого дня, а учіння – систематичне виконання дій, продукти яких можуть з'явитися через багато років, колись, у майбутньому.

Чому синтез стосується і розвитку механізму творчості?

Гармонія засобів розвитку породжує гармонію механізмів психіки. Гра, учіння, праця, об'єднуючись у деяку інтегральну цілісність,

набувають разом з цим можливостей взаємодоповнення, підсилення і навіть компенсації недоліків кожного.

Цього доводити не треба: існують люди, які живуть почуттями – одним із механізмів творчості – і не враховують доводів мислення; дехто живе продуктами мислення і уяви – двома механізмами – і нехтує активністю третього; багато людей живуть мисленням і ігнорують оцінки подій, які даються почуттями.

Можливий і такий стан: енергопотенціал, домінуючий над всіма складовими механізмів психіки, примушує людину шукати і застосовувати себе всупереч моральним почуттям: сила є – розуму не треба.

Формула: **ціле містить у собі дещо більше, ніж сума частин,** з яких воно створене, – істина, яку залишили нам стародавні греки, повинна працювати всюди.

Душа людини (психе) і її свідомість – поліфонічні, бо людина здатна сприймати і відтворювати діями багатоголосся світу в одночасному поєднанні рівноправних мелодій життя.

Отож, чим більша багатозвучність світу, в якому живе спочатку дитина або отрок, тим більш поліфонічною стає душа дорослого. Вона і створює це "дещо", яке приводить до руху механізм творчості. А щоб це "дещо" запрацювало, треба упорядкувати життя передусім у школі, яке забезпечило б розвиток рівноправних мелодій дій – творчих здібностей людини.

Нами виділено три види активності людини.

Монотонна активність (і навчання) нагадує спів без супроводу: звучить одна чи майже одна мелодія-дія. Одна мелодія дій із багатьох, на яку прирікали, наприклад, дитину – батьки, а учня – школа.

Двоїчна активність, або поєднання двох, але не в природній пропорції засобів, – більш прогресивна: вона охоплює не одну вузеньку ділянку спектру життя, а більш широкий діапазон інтересів, здібностей і дій.

Поліфонічна активність – природна – приємна і дитині, і учневі, і дорослому: вона благозвучна, бо заснована на одночасному поєднанні і розвитку системи рівноправних мелодій, які утворюються суто людськими видами потреб. Це багатоголосся, впливаючи на механізм творчості, примушує працювати всі його складові разом: мислення, почуття і уяву, психомоторику і енергопотенціал.

Оптимальний розвиток механізмів психіки забезпечує лише органічне поєднання, яке розвивається дією-грою, дією-учінням, дією-працею. Розмаїття поєднань видів дій у навчальному процесі сприяє роз-

виткові механізму творчості людини. Може бути величезна кількість сполучень, що ведуть людину до певного профілю особистості.

Ми вже вели мову про 15 сполучень.

Взагалі ж допустимих сполучень видів дій, працюючих видів, як неподільної цілісності, – що дають змогу розвивати творчі здібності, – величезна кількість. Чому? Кожна дія-елемент, забезпечуючи позитивні продукти, може існувати лише в деякому діапазоні. Поки ці дії в оптимальному режимі, вони можуть компенсувати недоліки одна одної.

Але як тільки один із видів праці вийде за межі допустимого – стан домінування зникне – цілісність руйнується: мотиви і цілі праці, задачі, які вони породжують, стають неадекватними потребам.

Що відбувається з людиною? Вона втрачає бажання діяти, мотиви і цілі знецінюються. Чому? Бо задачі створюються ситуаціями в праці – зустріччю з невідомим, а не діяльністю.

Людина при цьому втрачає джерела енергії і інформації, які живлять механізми психіки, дають наснагу, насолоду життям.

Наведена схема дає уявлення про можливості, започатковані в сутності людської праці, уявлення про можливий зміст потреб, що вмотивовують активність людини.

Як же здійснювати синтез видів активності з урахуванням вікових можливостей людини?

1. Навчальний матеріал слід збагатити змістом, спроможним породжувати в людині потребу в грі, разом з нею – в учінні і праці, наслідком яких буде розвиток механізму творчості.

2. Треба розбудовувати сценарій кожного виду активності таким чином, щоб вона була насичена мисленням, почуттями та уявою, які випливають із сутності їх синтезу.

3. Слід враховувати психічний стан людини і чергувати "навантаження" механізмів психіки.

Яким чином це здійснювати в умовах навчання? – Використовувати типи уроку, побудованого з дотриманням пропорції видів активності і образу навчальних дій. Зокрема занять:

1) учіння (мислення і пам'ять) – праця (почуття і мислення) – гра (уява і почуття);
2) учіння – гра – праця;
3) праця – учіння – гра;
4) праця – гра – учіння;
5) гра – учіння – праця;

6) гра – праця – учіння.

– Пропорційно навантажувати механізми психіки, що є головною умовою її розвитку:

1) елементи гри – породження яскравих образів уяви і почуттів;
2) учіння – створення розумового напруження, яке тренує мислення і є джерелом почуттєвої насолоди;
3) праця – процес створення цінностей (у собі – здібностей, для інших – предметів), який захоплює людину повністю: вона у створеному предметі, як у дзеркалі, може побачити себе, свої можливості. Відтворюючи процес свого мислення, сама знаходить помилки або неточності дій і оцінює себе.

Пропорційна активність людини (її гармонія, скріплення, стрункість узгодженість гри, учіння і праці) можлива тоді, коли її елементи спільномірні і пропорційно розвинуті – перебувають в оптимальному стані.

Отож, виходячи з уявлень про природу активності людини, доходимо таких висновків:

1) кожна дія – розумова або психомоторна – має будову і виконує функції, що розвивають механізм творчості;
2) система дій є засобом вибіркового впливу на складові механізму творчості;
3) синтезом дій – гри, учіння та праці – можна успішно долати кризу навчання і досягати інтеграції механізму творчості.

Формалізована структура теми

Засоби розвитку психіки – сукупність ідей, предметів, знарядь і засобів дії – умови досягнення мети.

Механізми роботи засобів: перетворення предмета діями згідно з потребами, а рівень розвитку засобів – показник дієздатності людини.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Як створювалися уявлення про структуру дій праці?
2. Чому людина – суб'єкт дії, а предмет – протилежне йому?
3. Що входить до складу предметів праці людини?
4. Визначте склад і функції мети трудових дій.
5. Чому засобами розвитку механізмів психіки є дії праці?
6. Що входить до складу продуктів праці?
7. Визначте зміст поняття "духовність".
8. Коли, ким і чому було створене поняття "ноосфера" – сфера розуму?
9. Дії учіння і саморозвиток людини.
10. Які психічні явища і їхня динаміка містяться в понятті "учіння"?
11. Яка будова дій учіння?
12. Назвіть дії гри.
13. Чому гра – унікальне явище життя?

14. У чому виявляються креативні сили гри?
15. Звідки виникає енергетична і інформаційна невичерпність гри?
16. Назвіть моменти, коли гра: а) створення, б) учіння і в) праця.
17. За яких обставин гра веде до програшу?
18. Назвіть єдність і відмінності дій гри і праці.
19. Що станеться, якщо в грі стануть повноправними елементами учіння і праця?
20. Чому необхідний синтез засобів розвитку психіки?

Альтернативно-тестові завдання

1. Чому не можна звести уявлення про працю до діяльності і активності людини?
2. Поясніть, чому людина – суб'єкт дії, діяльності і активності.
3. Чому головним предметом праці є сама людина, її психіка і свідомість?
4. Як може мета – модель бажаного майбутнього – впливати на сучасне?
5. Чи можете ви запропонувати альтернативні засоби розвитку психіки?
6. Чи можуть бути продуктами праці, крім ноосфери, екстрасенсорні і парапсихологічні явища?
7. Чи згодні ви з тим, що поняття "духовність" включає в себе всі віровчення і міфи?
8. Чи згодні ви з судженням: ноосфера – сфера розуму, що оволодів законами природи і суспільства?
9. Чому дії учіння є джерелом саморозвитку людини?
10. Чи можна вважати учіння лише засобом розвитку?
11. Знайдіть формулу свого розвитку з відсоткового відношення: дій учіння, навчання, научіння, вправляння, моделювання, наслідування і хобі – і оцініть його повноту.
12. Чи можуть дії гри стати працею?
13. Чому гру не можна назвати витратою надлишкової енергії?
14. Чому гра – унікальне явище життя, а не дитя праці?
15. Чому *гра* породжує креативні процеси, а не є зовнішнім виявом комплексу неповноцінності (за Адлером)?
16. Чому енергетична і інформаційна невичерпність гри є засобом розвілля?

17. Чи є правильним судження, що гра – створення "фіктивної" ситуації і перехід до дій в уяві?

18. Чи є правильним судження, що гра – створення, учіння, праця?

19. Доведіть положення: гра заради гри – гра на програш.

20. Назвіть умови взаємного переходу гри і праці в учіння і навпаки.

21. Чи можна сказати, що гра в учінні і праці – початок творчого процесу?

Література

1. Белоус В. В. Темперамент и деятельность: Учеб. пособие. – Пятигорск, 1990.
2. Брушлинский А. В. Деятельность, действие и психическое как процесс// Вопр. психологии. – 1984. – № 5.
3. Валлон А. Психическое развитие ребенка. – М., 1967.
4. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения – М.: Педагогика, 1986.
5. Давыдов В. В., Маркова А. К. Концепция учебной деятельности школьников //Вопр. психологии. – 1981. – № 6.
6. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.
7. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности. – М.: Наука, 1980.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность – М.: Политиздат, 1977.
9. Ломов Б. Ф., Сурков Е. Н. Антиципация в структуре деятельности – М.: Наука, 1980.
10. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
11. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002
12. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.
13. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1999.
14. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977.
15. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.

16. Подольский А. И. Формирование умственной деятельности в практике профессионального обучения // Вопр. психологии. – 1985. – № 5.
17. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
18. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – М.: Педагогика, 1989.
19. Толочек В. А. Индивидуальный стиль деятельности – устойчивость и изменчивость //Вопр. психологии. – 1987. – № 4.
20. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. – М., 1978.

22. Творчий потенціал праці та інноваційні технології освіти

Ключові поняття теми:
творчість, потенціал праці, критерії новизни, суперечності освіти, технологія, функції діяльності, сфери психіки і свідомості, свобода дії і її закони

Праця традиційно розглядається як доцільна діяльність людей з метою перетворення і опанування природних і суспільних сил для задоволення своїх потреб. У цьому розумінні праця – виробництво споживчих вартостей, але разом з тим і довічна природна необхідність – один із механізмів життя.

Праця, як процес *перетворення* матеріальних речей чи предметів, опосередковано пов'язана з розвитком пізнавальних здібностей, органів чуттів, психіки і свідомості. Це стосується і виробництва засобів виробництва – знарядь праці. Вони – штучні органи людини, за допомогою яких вона силами природи діє на предмет, створюючи його.

У перетворенні матеріальних речей так само опосередковано відбувається і *опанування* сил і законів природи, без яких був би неможливий обмін інформацією та енергією між людиною і природою. Опанування суспільних форм життя і праці здійснюється в самому процесі життя.

Прогрес людства відображає не лише ускладнення знарядь праці (механізмів, машин, технологій), а й досконалість механізмів психіки, які здійснюють у праці процеси *опредметнення* і *розпредметнення.* Але ці процеси вивчені ще недостатньо і є білою плямою на карті педагогіки і психології.

У загальному вигляді *опредметнення* і *розпредметнення* здійснюються в системі *"людина – предмет"*, який перетворюється, чи опановуються природні і суспільні чинники для задоволення власних потреб. *Опредметнення* в цій системі на боці людини: вона, перетворюючи предмет, *втілює свої здібності* в його предметну форму – олюднює продукт праці. *Розпредметнення* – зворотний процес: властивості предмета, на який діє людина, вона розуміє, осмислює і усвідомлює, – і таким чином перетворює їх на здібності.

Існує праця і в межах осередку культури – *"людина – знакова система"*. Вона визначається функціями знака в нашому житті. Хоча сам знак – матеріальний предмет, але він замісник реального предмета. Тобто знак містить лише інформацію про предмет, який не можна

відчути, торкнутися до нього руками, щоб досконало його пізнати і його використовувати.

Отже, ці та багато інших питань дослідження і використання творчого потенціалу праці в системі освіти не отримали повного вивчення і відповідно розробки для цього інноваційних технологій.

Суперечності освіти – витоки інноваційних її технологій

1. *Система освіти має резерви для культурного і духовного відродження та підготовки фахівців, здатних до творчої праці, вартої Нобелівської премії.*

Наведемо країни (варто звернути увагу на кількість населення в цих країнах та на число премій і поміркувати: чому немає нашої країни в цьому списку?), вчені яких отримали за видатні наукові досягнення Нобелівську премію (за період від 1901 до 2001 рр.).

США – 232
Великобританія – 75
Німеччина – 60
Франція – 27
Швеція – 19
Швейцарія – 15
Голландія – 14
Росія – 12
Італія – 7
Данія – 7
Канада – 6
Японія – 7
Бельгія – 4

Видатні наукові досягнення, безперечно – продукт системи освіти, яка розвиває в людини – від малого до старого – творчі здібності. Творчість – процес створення продуктів *оригінальних, об'єктивно цінних* і *самодостатніх.* Отже, організацію, зародження, зростання і визрівання творчих дій у людини треба започатковувати змалечку.

2. *Розширення знань, сфер пізнання, зростання числа професій – загальмо освітньої системи.*

Збільшення знань набуває масштабу лавиноподібного явища, що й призводить до інформаційного "вибуху" в суспільній свідомості людей. Це висуває складні завдання – не лише питання добору стратегії розвитку людини в освітній системі, а й проблему визначення універ-

сальних творчих сил: їх структури, функцій та способів розвитку, завдяки чому можна швидко і якісно **переучуватися,** здобуваючи нову професію.

На підставі вищенаведеного, можна умовно визначити три типи шляхів для здобуття професії:

а) *екстенсивна* освіта – розвиток людини і її інтелектуального потенціалу за рахунок *ранньої спеціалізації,*

б) *інтенсивна,* ущільнена освітня система, розбудована на інтенсивному і поглибленому вивченні навчальних предметів з метою досягнення світового рівня знань у стислі строки;

в) *система освіти, що розвиває механізм творчості людини.*

Зрозуміло, перші два шляхи хибні: людина може набути освіченості за рахунок здоров'я і опинитися, закінчуючи середню освіту, у стані глибокої втоми – на межі норми і патології.

Статистика свідчить: на 12 млн. учнів в Україні припадає 15 млн. діагнозів! (Це за даними 1988 року. Сьогодні, можливо, ще більше.) Крім екологічних і економічних факторів, на здоров'я учнівської молоді впливають:

1) **перевантаження навчальною роботою в школі** і вдома, яке призводить до хронічної втоми;

2) **гіподинамія** – хвороба віку, яка може лікуватися єдиним способом: оптимізацією рухової активності, що є дійовим засобом активного відпочинку.

Подолання руйнівного впливу перевтоми і гіподинамії сприятиме переходу до гармонійного способу життя за формулою: **робота – відпочинок – дозвілля.**

Робота – витрачання енергії, відпочинок – відновлення енергії і функцій організму до попереднього рівня, дозвілля – приємне проводження часу, сповнене веселості і розваг, які сприяють відновленню сил після напруженої роботи, призводять до належної пропорції складові механізму творчості і готують людину до роботи наступного дня.

Розвиваюча система освіти може бути розбудована на принципах спільномірності: 1) вікових можливостей; 2) змісту навчально-виховних технологій; 3) трансформації системи засад – кількісних у якісні, – аби розвивати, починаючи з дитинства, механізм творчості людини.

Для цього необхідне визначення творчих потенцій людини, їх розвитку і ступеня оптимальних навантажень відповідно до вікових можливостей, щоб не завдати шкоди її здоров'ю.

Творчі потенції людини – *задатки* і тенденції – слід розвивати і перетворювати на *здібності,* природні, творчі сили; а здібності у свою чергу мають бути перетворені на *механізм творчості* – інструмент людини, який дозволяє їй виконувати творчу роботу, оскільки без діючого механізму творчості важко собі уявити піднесення інтелектуального та духовного потенціалу України.

Звідси випливає, що освіта має своїм завданням докорінну зміну концептуальних, структурних і організаційних засад освіти.

Разом з тим слід зазначити, що система освіти перебуває в стані боротьби старого з новим, що починає зароджуватись. Щоб зародилося нове і набрало потужності, треба звернути увагу на актуальні суперечності і способи їх розв'язання, перетворення їх з руйнівних на креативні чинники освіти.

3. Суперечності освітнього процесу

Назвемо основні суперечності в освітній системі, які виключають одна одну.

А. Суперечності розвитку: механізм творчості і зміст освітнього процесу.

Існуючий зміст освіти (штучний) і вікові перетворення психіки, свідомості та діяльності людини (природні і тому підкоряються її законам) не сумісні і не сприяють розвитку механізму творчості.

Способом управління освітнім процесом і передбачення його наслідків може бути поняття **механізму творчості.** Щоб регулювати його розвиток, треба знати, що ти регулюєш і що бажаєш створити, з чим збираєшся працювати, зокрема:

а) з розвитком механізму творчості, який складається з механізмів **мислення, почуттів, уяви, психомоторики та енергопотенціалу людини** і дає змогу людині виконувати творчу роботу – *винаходити, робити відкриття і створювати нові художні образи;*

б) з кожною складовою механізму творчості в певні періоди вікового розвитку людини, час зародження якої визначається кодами – числами Фібоначчі і золотого перерізу.

Поняття періодів вікового розвитку механізму творчості містить закономірності:

а) закони чисел золотого перерізу і ряду Фібоначчі включають в активність відповідно до віку складові механізму творчості і таким чином змінюють принцип його роботи – попереднього на наступний;

б) процес розв'язання суперечностей обміну енергією та інформацією в механізмі творчості і переробки їх у нові форми, відповідно до закономірностей саморозвитку.

Коди чисел Фібоначчі є знаками, які окреслюють часові координати життя людини, коли окремі складові механізму творчості: а) зароджуються, б) розвиваються, в) вдосконалюються.

На станах **руху, становлення та розвитку** людина набуває в кожному віковому етапі здатності розв'язувати задачі нового класу – розумові або психомоторні. У межах цих періодів відбуваються внутрішні, самодовільні (лише за наявності сприятливих умов), необхідні і закономірні перебудови механізму творчості, а людина набуває здатностей до творчості.

Зауважимо, що руйнівні фактори зовнішнього або внутрішнього походження можуть впливати на механізм творчості:

1) відхиляти дію законів вікового розвитку від природних тенденцій;

2) зупиняти розвиток механізму на досягнутому рівні і утримувати його протягом тривалого часу, доки не відбудеться випадкова або планомірна гармонізація стану механізму творчості;

3) зруйнувати механізм творчості.

Самодовільність розвитку, інакше кажучи доцільна регуляція зростання потужності механізму творчості або його окремих складових відбувається послідовно, що є наслідками процесів розвитку і виховання людини.

Б. Протилежності – потреби держави і мотивації учіння людини.

Зокрема, розбіжність між освітніми можливостями людини і змістом освіти містить суперечності: дві протилежні складові процесу, що виключають одна одну. Учень і студент добре знають, що отримують знання, якими вони ніколи не користуватимуться продуктивно в житті або в роботі. Це і призводить до руйнування особистості молодої людини, порушення цілісності її душі, що змушує її жити подвійним життям.

Отже, треба в освітньому процесі пропорційно і відповідно поєднувати дві протилежності: освітні можливості людини і сутність освіти (її зміст і форми). Тобто забезпечити єдність їх протилежностей.

В. Предметоцентричні суперечності освіти.

Предметоцентричність навчання передбачає ранню спеціалізацію, вивчення базових навчальних предметів – здебільшого основ професій (фізик, хімік, біолог, математик тощо).

А система освіти, розбудована на засадах розвитку механізму творчості, має на меті формувати в людини цілісну картину світу, розвивати *духовність, культуру* особистості і *планетарне мислення.* У єдності – механізм творчості.

Система предметоцентричних суперечностей – зіткнення протилежних принципів: 1) штучної діяльності учнів і студентів і 2) природного (але неусвідомлюваного) процесу розвитку власного механізму творчості.

Отже, людина повинна нагромаджувати: 1) знання, 2) уміння, 3) навички – продукти предметоцентричного навчання.

Але праця людини виходить далеко за межі системи "людина – речовий предмет". Особливо це стосується років навчання людини, які передують рокам праці над дійсними предметами. Тут існує дещо інша цілісність: "людина – знакова система".

Особливість цієї цілісності визначається функціями знака. Хоча сам знак – матеріальний предмет (властивість, функція, процес, подія тощо), але він заміщає якийсь інший предмет – предметно-почуттєвого утворення. Тобто знак містить лише інформацію, яку можна з нього взяти, зберігати, перетворювати або передавати, не торкаючись означуваного предмета руками.

Завдяки використанню знань у формі знакових систем спрощується нагромадження, зберігання й передавання знання. Проте надмірне застосування знакових систем, особливо в освітньому процесі, призводить до порушення живого зв'язку людини з предметно-почуттєвим світом.

Причин цього декілька. Знакові системи людина сприймає як системи *текстів* (монографії, підручники, посібники тощо). Тексти як семіотичні системи здатні акумулювати інформаційні масиви величезної потужності. Зміст текстів – відображення дійсності і форма опанування результатів пізнаного людством. Але опанування, усвідомлення змісту текстів без перевірки практичними діями на істинність часто викликає в людини сумніви щодо його істинності. А сумнів і вагання перетворюють пізнавальний результат навчання на *гадку, гіпотезу.* Знання змінює *віра.*

Оскільки знання може розглядатися як усвідомлений текст, то його опанування передбачає не лише створення в людини припущення або віри, а й *розуміння,* яке приводить до появи в неї сталого її *переконання.*

Процес опанування знань у формі текстів – центральна частина навчання. Воно передбачає: 1) сприймання матеріалу, 2) його осмислен-

ня, 3) запам'ятовування і 4) таке опанування його, яке дає змогу вільно ним користуватися. Але в навчанні кінцева фаза – опанування та вільне використання знання залежно від різних ситуацій – веде до його відтворення знову-таки в формі тексту – знаково-мовної конструкції.

Проте знання не зводиться до мовних конструкцій.

Опанування знань у формі текстів передбачає не лише створення ймовірної гадки або віри, а й складної системи оцінок зв'язку: а) знання з досвідом людини; б) з перспективою його розширення і поглиблення; в) з соціальною цінністю; г) відомого – з потенційним змістом процесів, предметів і явищ; д) передбачення і добирання нових регуляторів дій і вчинків.

Проблема в тому, щоб здійснити синтез процесів *опредметнення* і *розпредметнення* в діях, характерних для праці, з опануванням знань у навчанні про ці та інші невідчутні властивості предметів, – в один неподільний процес *освіти і розвитку механізмів психіки людини.*

Відповідно до принципу механізму творчості передбачається розвивати: а) *задатки,* б) *здібності,* а останні перетворювати на в) *механізм творчості,* щоб набути здатності до творчої роботи при виконанні будь-якої діяльності.

Знання, уміння, навички – продукти активності механізмів психіки і свідомості. Якщо вони працюють продуктивно, то кількість надбань учня або студента їм пропорційна. Але те, чим ці змісти здобуваються, залишалося поза увагою освітньої системи.

Дослідження свідчать: знання, уміння та навички здобуваються силами пам'яті. Майже 90% учнів і студентів надають перевагу роботі сил пам'яті – їм простіше вивчити, зазубрити матеріал, ніж розуміти його сутність. Звідси три типи мотивації учіння людини:

а) вчитися, щоб мати визначений "стандарт" освіченості;

б) вчитися, щоб "знати" і бути здатним відтворити знання в усній або інших формах, як того вимагають заклади освіти;

в) вчитися, знати і користуватися знанням як інструментом для роботи, набутим в освітній системі.

На жаль, мотивація з усвідомленим розвитком механізму творчості властива незначній кількості людей, діяльність яких майже не пов'язана з освітою, а ще менше – вчителям та викладачам.

Г. Суперечності концепції росту і розвитку людини.

Така система суперечностей – наслідок предметоцентричної орієнтації освітньої системи, яка умотивовує навчальний процес на кількісну зміну показників знань, умінь та навичок. За цих умов процеси зростання відбуваються за рахунок збільшення потужності механізмів пам'яті, тоді як усі інші складові механізму творчості мають другорядні функції – і тому не розвиваються.

Процес розвитку може будуватися за іншим принципом: головної уваги часто надають не кількісним показникам, а розвиткові оперування навчальним матеріалом – яким чином учень або студент опрацьовує навчальний матеріал, вдосконалюючи цю вправність.

Отже, розвиток здібностей мислення, почуттів, уяви та психомоторики, які підтримуються потужним потенціалом енергії, – *предмети мети* освітньої системи.

Спрямованість освіти на розвиток механізму творчості сприяє вдосконаленню, збільшенню його продуктивності. А чим механізм більш розвинений, тим більшу кількість знань, умінь та навичок в ті самі терміни навчання може набути людина.

Таким чином, інтелектуальні потенціали людей, здобуті впродовж **зростання – силами пам'яті і розвитком механізму творчості** – непорівнянні. Головний здобуток людей, що діють творчо, – найцінніший – здатність до безперервного розвитку механізму творчості і використання його в будь-якій роботі, яка стає процесом творчості.

Д. Суперечності способів опанування змісту освіти: рутинного і наукового.

Освітній процес будується переважно на засвоєнні шаблонного матеріалу в формі знакових систем. Разом з тим спостерігається тенденція в навчанні, **коли учні здобувають знання, застосовуючи методи наукових досліджень.**

Отже, в освітній системі головне місце повинні посісти предмети, пов'язані з опануванням логіки і методології наукових методів, що вкрай необхідно для розв'язання освітніх завдань.

Е. Суперечності, що поглиблюють фемінізацію суспільства.

У сучасній школі близько 90 % вчителів – жінки. Але процес навчання і виховання пов'язаний не лише зі змістом освіти, а й із взаєминами жіночих і чоловічих начал учнів і вчителів. Результати цих взаємин закріплюються в підсвідомій сфері психіки і стають несвідомими регуляторами дій, вчинків і поведінки. Адже наслідується те, що найчастіше повторюється, воно відтворюється в голосі, вимові, жестах, у стилі мислення і діяльності. Впливи домінуючих у взаєминах статевих начал порушують внутрішню гармонію чоловічого і жіночого в дітей і підлітків.

Поняття інновації

У роботі А. І. Ракітова в найбільш чіткій формі висловлені такі припущення щодо визначення і формулювання поняття новизни, що можуть бути використані для її тлумачення. Зокрема, щодо винаходу, відкриття і художнього образу.

Ідеться про *списковий критерій новизни.* Наукове пізнання і процес створення технологій мають початок у часі і можуть датуватися. Тому принципово можна стверджувати, що:

1) усі знання, передані мовою сучасної науки, мають координати часу;

2) кожна одиниця знання може бути індексована;

3) одиниці знання можна уявити у вигляді упорядкованого певним чином списку або серії списків.

За критерієм новизни розглядається та чи інша *одиниця наукового знання,* якщо на час її створення її бракувало в списку раніше створених одиниць наукових знань. Критерій новизни застосовується і до винаходів та відкриттів: вони вважаються новими, якщо невідомі фахівцям.

Відкриття – встановлення невідомих раніше об'єктивно існуючих закономірностей, властивостей і явищ природи і суспільства, що вносять докорінні зміни в рівень пізнання.

Закономірності, властивості і явища існують у природі незалежно від волі людей. Частина цих властивостей і явищ уже встановлена, вони нам відомі і формують наше про них уявлення – систему знань. Інші закономірності і явища хоча й існують, але поки що невідомі і в процесі творчості людини вивчатимуться і відкриватимуться. Кожне відкриття вириває в природи таємницю і збільшує наші знання. Сучасні знання про закони природи і суспільства засновані на колись зроблених відкриттях.

Винахід – це продукт, відповідь на запити, потреби духовного і матеріального виробництва.

Цивілізація почалася з технічної діяльності, що спиралася на результати винаходу. Колесо, спис, вогонь, лук і стріли, плуг, ядерний реактор, космічна наукова лабораторія – все це винаходи.

Відкриття – з'ясування нових зв'язків у галузі пізнання, а винахід відносять до галузі діяльності людини. Вона використовує відкриті властивості і явища природи, винаходить нові прилади, засоби виробництва і речовини, удосконалює техніку. Більшість властивостей, явищ і закономірностей не може бути використана людиною безпосередньо без створення нових машин і процесів, що теж спричинює винахідництво.

Слід розрізняти предмети винаходу: *обладнання, спосіб, речовина, винахід на застосування.* Отже, технічне вирішення, що визнається винаходом, повинне чітко відповідати одному з цих предметів. Інакше винаходу немає: це може бути або відкриття, або наукова гіпотеза, або організаційна пропозиція.

Обладнання – це щось нове, з істотними відмінностями від існуючих аналогів, і дає при використанні позитивний ефект, – це спорудження, виріб або таке, що є елементом або їх сукупністю в функціонально-конструктивній єдності. Існує декілька видів приладів:

а) пристрої, інструменти, знаряддя праці, готові вироби, але ні вони самі, ні елементи, з яких вони складаються, в процесі роботи не пов'язані між собою функціонально, наприклад інструменти, деталі машин і механізмів до збірки тощо;

б) агрегати, механізми, прилади, електричні схеми – деталі, які перебувають у функціональній взаємопов'язаності.

Спосіб як предмет винаходу – це новий процес виконання взаємопов'язаних дій, який істотно відмінний від відомих, а в процесі застосування у виробництві зумовлює позитивний ефект, сприяє досягненню мети.

Причому спосіб відрізняється від принципу дії машини або механізму відсутністю в ньому причинно-наслідкового зв'язку між операціями, прийомами і задачею. Спосіб – це сукупність операцій, об'єднаних у задачу, що розв'язується з його застосуванням.

Сукупність і послідовність операцій і дій, спрямованих на досягнення мети, являє собою закінчений вплив на матеріальні об'єкти з метою їх корисного перетворення – процеси обробки і переробки в готові продукти і вироби.

Розробка інноваційних технологій можлива на основі закономірностей творчої діяльності, пов'язаної з виникненням думок, почуттів і образів, а також розумовими і психомоторними діями людини, що виконуються на межі людських можливостей, в екстремальних умовах, коли творчі процеси досягають максимуму напруженості.

Продуктивним результатом (наслідком дослідної дії, що виконується при розв'язанні наукового і технологічного завдання) є позитивні зміни спочатку в головних сферах психіки:

а) психічних процесах;

б) психічних властивостях особистості;
в) психічних і психомоторних функціях;
г) психічних станах;
д) психологічній будові дослідної діяльності.

Поняття технології

Майстерність – сукупність засобів, необхідних для виконання дії, яку розвиває людина; уміння використати прийоми і засоби управління своїми вчинками і діями в процесі діяльності, один із найбільш важливих елементів продуктивних сил, наприклад хисту спортсмена.

Мистецькість – це система засобів діяльності, вимог, правил і прийомів виконання дії, що гарантують сприятливі умови розвитку і вдосконалення рухів, а також власну безпеку і безпеку оточення.

Мистецькість слід розглядати як процес. У ньому має місце зміна, становлення і – за найсприятливіших умов – розвиток. В ідеалі – на вершині досконалості технології навчання – закономірним явищем є творчість, коли всі фізичні і духовні здатності людини активні і породжують гармонійні предмети і явища.

У процесі навчання і вдосконалення дій (пізнавальних, моральних, естетичних, трудових тощо) мистецькість як процес має ряд особливостей.

По-перше, мистецькість, як сукупність оптимальних прийомів впливу на предмет, спрямовується людиною на подолання опору предмета, а свій вплив вона при цьому прагне зробити продуктивним.

По-друге, мистецькість – це ставлення до себе самого: механічний бік дії – те зовнішнє, що чинить опір, непідвладне (на початку навчання і впродовж подальшого вдосконалення дій) волі і звернене до людини як до окремого предмета. Цей предмет – його властивості, процеси, стани – мають конкретний зміст і відображаються у формі відчуттів і сприймання.

Ставлення до себе самої як до предмета і є джерелом розвитку "Я". Ставлячись певним чином до власних переживань, відображеного змісту і станів, людина має змогу змінювати їх, перетворювати, створювати нові форми. Ставлення до власних станів і "Я" неоднакові. Активність і пріоритет на боці "Я", яке будь-який позитивний зв'язок з предметом трансформує "для себе", опановує і робить його змістом власної свідомості.

Розумові дії опановуються "для себе", переборюючи опозицію, опір, непокору перетворюваного предмета своєму носієві – людині діючій.

Шлях до майстерності, мистецькості, кмітливості – через технологію навчання.

Технологія – мистецтво використовування законів психіки, свідомості і діяльності в процесах виробництва духовних або матеріальних цінностей.

Технологія – це і наука перетворення знання в процес навчання людини або втілення його в матеріальні конструкції, машини, механізми – системи з необхідними властивостями. Це і сукупність процесів, протягом яких планомірно відбуваються зміна засобів виробництва (від нижчого до вищого), розвиток і створення оптимальних інноваційних технологій.

Технологія – сукупність знань про людину, її психомоторику, механізми регуляції рухів, їхнього становлення і розвитку.

Закони побудови технологій можна пізнавати і інтуїтивно, досвідним шляхом, тобто методом проб і помилок, але при цьому можливість досягнення бажаного успіху різко обмежена. Використання наукової технології знижує до мінімуму необхідність адаптації і налагоджування машин і механізмів (під час переходу від недорозвинутої системи технологій до досконалої), і підвищує ККД виробництва.

Якість технології – технологічність використання в процесі навчання і вдосконалення рухової дії найбільш ефективних, економічних і продуктивних засобів, що є обов'язковою умовою оптимізації діяльності.

Оптимальна діяльність – найкраща з усіх можливих, тоді як усі інші, в межах можливостей людини, будуть менш ефективними. Усі ці засоби діяльності можливі, проте одна серед них – **оптимальна,** має свою міру, правило, з яким треба ознайомитися. За межами можливого перебуває **сфера заборон – сфера дії законів руйнування.** Вийшовши за межі можливого, діяльність порушується, втрачає свою ефективність, а для людини вона стає небезпечною. Те саме стосується і стану людини: стан балансування на межі норми і патології – продукт діяльності, протилежний її справжній меті і потребі людини.

До технологічності відносять систему контролю, що сприяє підтриманню якості діяльності і самого технологічного процесу в межах, передбачених сферою впливу законів техніки, а для людини – психічної напруженості дії і станів у кожний конкретний момент часу в рамках технології виробництва, що розгортається. Контроль усуває ненормальний стан, прогнозує його вияв і тому стає ефективним засобом управління технічною підготовкою.

Психологічна характеристика інноваційної діяльності

Категорія діяльності має бути розгорнута як структурно, так і стосовно предмета нашого вивчення – психології інноваційних технологій розвитку творчого хисту і пристосованої до завдань психологічного аналізу самої діяльності. Так, Е. Г. Юдін виділив п'ять функцій категорії діяльності. Підкреслимо, ці функції діяльність може виконувати не тільки в науковому дослідженні, а і в організації інноваційних технологій самої діяльності, на розгляді якої ми і зупинимося.

Діяльність як предмет вивчення

Поняття *предмет вивчення* має філософсько-методологічний зміст. Воно відображає універсальну основу (або, в більш обережному формулюванні, універсальну характеристику) людського світу. Діяльність як предмет вивчення певним чином розчленовується і відтворюється в теоретичній картині психології або окремої інноваційної технології. Предмет вивчення розчленовується відповідно до методологічних принципів останньої, з урахуванням специфіки її завдань і сукупності основних понять.

Принципове значення для розуміння психологічної сутності діяльності має уявлення про предметний характер діяльності людини. Це положення випливає з того, що людина не стільки пізнаюча, скільки – діюча суть у діяльності; а якщо вона діюча суть, то діє з предметами, процесами, явищами, з "не-Я". Сенс предметності полягає в тому, що людина змінює своє оточення відповідно до своїх потреб.

Такою є вихідна позиція щодо оцінки ролі поняття предметності діяльності в психології, її відношення до теорії психології і зворотного впливу теорії на поліпшення діяльності, зокрема у створенні інноваційних технологій. Діяльність і знання про неї були б протилежними і неузгоджуваними, якби не спиралися на загальну категоріальну структуру предметно-практичної діяльності людини не лише у промисловому виробництві, а й в освітньому процесі, де вона стає фахівцем, опановує професію – головний засіб існування в майбутньому.

Пізнання людини оперує категоріями мислення, особливою сутністю – змістом менталітету, тоді як у діяльності та сама сутність виділяється в практичні дії, дається суб'єктивно як зміст чуттєвого образу-почування. А поняття, які створює мислення, – це загальнолюдський досвід практичної діяльності, який вдруге може бути звернений на саму діяльність з метою її раціонального перетворення.

Багатьма напрямами психології людини усвідомлено або неусвідомлено створювалися свої предмети дослідження без врахування **принципу єдності свідомості і діяльності.**

Фрейдистська психологія бачила специфічну психологічну реальність у сфері мотивації і розглядала її суть на рівні підсвідомості. Біхевіоризм відкинув з психології все те, що не можна було довести експериментально, і зосередив свою увагу на параметрах поведінки. А реактивна поведінка за схемою "стимул – реакція" стала підставою для пояснення і інтеграції психологічного. На пріоритеті психічної форми головним чином наголошувала гештальт-психологія, яка користувалася для пояснення психічних явищ їх же структурною організацією.

Включення в психологію поняття предметної діяльності відкриває і нові можливості для розуміння самої психології і тим самим визначає зовсім нові предмети її дослідження.

Це було здійснене С. Л. Рубінштейном, згодом Л. С. Виготський побудував теоретичну схему психологічного дослідження на базі поняття предметної діяльності. У результаті психіка і свідомість людини витлумачувались як специфічний орган діяльності, що і дало змогу обґрунтувати цілісності предмета діяльності. Подальший розвиток ідей інтеріоризації дав підстави М. О. Леонтьєву (1975 р.) створити дворядну психологічну структуру діяльності:

а) діяльність–дія–операція,

б) мотив–мета–умова.

Це уявлення і стало підґрунтям психологічної теорії діяльності.

Така схема діяльності розкриває ефективні способи формування психіки шляхом створення і практичного використання в освітньому процесі відповідних форм предметної діяльності. У предметній діяльності будується функціональний "орган" – психіка, а розвиток предметної діяльності, в свою чергу, приводить до розвитку психіки, що є водночас і продуктом діяльності, і її найближчим регулятором.

Таким чином, категорія предметної діяльності задає специфічну дійсність в її реальних межах і фіксує генетичний зв'язок між розвитком предмета діяльності і спрямованими на його зміну або перетворення впливами. Вони і допомагають людині створювати нові функції, за рахунок яких і відбувається розвиток її психіки.

Розгорнемо категорію діяльності структурно і стосовно предмета нашого розгляду – *психології інноваційних технологій розвитку творчого хисту людини* – і щодо завдань психологічного аналізу самої діяльності і можливості створення інноваційних технологій в освіті.

У ході розвитку і розгортання предмета психології творчих здібностей людини виникає необхідність виділити утворення, що дали б змогу уявити її як логічну однорідну цілісність зі своєю системою координат, одиниць аналізу і практичного конструювання.

Виховання і розвиток людини, її інтелектуального потенціалу стали одним із важливих чинників розвитку нашого суспільства. Вдосконалення духовних і душевних сил людей (особливо підростаючого покоління) має оздоровче, освітнє і виховне значення.

Досягнення людиною оптимуму розвитку творчого хисту і духовного багатства відповідно до вимог професійної діяльності – основного засобу існування в майбутньому; успішне здійснення мотивації творчого ставлення до роботи, що розвиває цей хист, – мета і критерій, що досягаються в системі утворення функціональних органів психіки.

Творча діяльність за своєю природою і соціальним призначенням – це діяльність максимальна незалежно від рівня розвитку людини, її особистого досвіду. *Вилучення творчого начала із праці позбавляє людину головного рушія розвитку психіки і свідомості і руйнує основи діяльності – перетворює її на механічну і монотонну роботу.*

Діяльність, окрім створення духовних цінностей в освіті, породжує специфічний продукт – творчий хист – в обох сторін – викладача і студента: з боку студента – зростання освіченості, а з боку викладача – досягнення досконалості. Здобутки діяльності закріплюються якісним перетворенням психічних станів, хисту, емоцій, волі, мисленням людини за екстремальних умов роботи, дій, що, зрештою, сприяє розвитку і розширенню меж творчих можливостей людини.

Розкриваючи сутність поняття праці, необхідно історично охопити розмаїття видів трудової діяльності, серед яких цей вид людської діяльності – унікальний. У міру розвитку суспільних форм праці підвищується роль творчого хисту і разом з ними і трансформація психіки і свідомості в роботі, що й сприяє гармонійному розвитку людини.

У трансформації змісту психіки і свідомості і полягає спеціальна зумовленість творчого хисту, творчої взаємодії викладача і студента в педагогічній роботі. Вона визначається ще і тим, що творчий хист викладача в роботі із студентом є найближчим аналогом людської творчості, суспільного виробництва, – праці як вищого самовияву сутності людини, – матеріалізації її хисту.

Поняття праці, що стає зрозумілим через *поняття процесу праці,* має величезні пояснювальні можливості і охоплює все розмаїття видів

людської діяльності, в тому числі і педагогічної роботи, фіксує в них найістотніше: їхню цілісність.

Різноманітні види діяльності породжені працею і генетично та функціонально з нею пов'язані. Головні моменти процесу праці;

а) людина як суб'єкт трудової діяльності; б) доцільна діяльність, або сама праця; в) предмет трудової діяльності; г) засоби праці; д) продукт трудової діяльності.

У праці людина, зберігаючи і перетворюючи природу на більш гармонійні форми, створює цими діями і саму себе. Протягом творчого процесу в діяльності людина виробляє, створюючи саму себе, оволодіває своїми природними якостями і набуває соціальних властивостей.

Вони і є підґрунтям психологічної теорії діяльності. Таким чином, усвідомлена структурна схема діяльності розкриває ефективні шляхи формування психіки і свідомості шляхом створення інноваційних технологій в освіті:

1) створення і практичного використання в педагогічному процесі відповідних форм предметної діяльності, яка дає змогу людині опанувати професію – засіб її існування;

2) побудову в предметній діяльності функціональних органів, які складають цей засіб;

3) розвиток предметної діяльності сприяє розвитку психіки, що є водночас і продуктом діяльності, і найближчим регулятором здатностей до творчості в професійній роботі.

Отже, категорія діяльності задає специфічну дійсність в її реальних межах і фіксує генетичний зв'язок між розвитком діяльності і розвитком психіки.

Діяльність як предмет управління

Функція діяльності як предмета управління визначає те, що підлягає організації в систему функціонування і розвитку на основі визначених психологічних і педагогічних принципів. Предмет управління передбачає наявність або усвідомлення предмета дії – людини або колективу, безпосередньо пов'язаних з предметно-практичними перетвореннями, які дають змогу створити бажаний продукт – те, чого ще не існувало.

Наступна операція після перетворення предмета дій у діяльність – *утворення її мети – процесу цілеспрямованого застосування доцільних дій (розумових і психомоторних), спрямованих на предмет дії.*

Колектив може управляти діяльністю своїх членів, оскільки вони відображають у своїй свідомості і відтворюють властивості і структуру діяльності. Мірою адекватності відображення останньої є відповідність результату дії його передбаченню, яке склалося на основі відображення, створеного уявою. Однак не будь-який зміст відображення безпосередньо пов'язується з практичною дією.

Первинним джерелом є чуттєве відображення. Це – сфера, досяжна для сприймання – безпосередній контакт з предметом дії. Ще більш широким і глибоким джерелом відображення є дійсність – система знань, яке почуттєво не сприймається, але є при цьому предметом розумового аналізу.

Тому система знань пов'язана з практичною дією людини через посередництво "технологічних" знань про діяльність.

Ці два відображення: а) чуттєве відображення і б) система знань – виконують функцію управління діяльністю.

Поняття управління вимагає деякого роз'яснення. Інколи складається враження, що колективна діяльність починається з бажання однієї людини, її власної ініціативи і все відбувається так, як вона цього хоче.

Насправді діяльність нічого спільного (якщо людина прагне, щоб вона була оптимальною) зі свавіллям не має. У кращому випадку вона повинна бути суворо детермінована, аби забезпечити свободу діянню суб'єкта. Пов'язують же дії суб'єкта управління діяльністю всупереч закону або діям, що їх регулюють, і механізми розвитку, що активізуються.

Діючи відповідно до законів психіки, свідомості і діяльності, людина нібито відокремлюється від неї, підноситься над діяльністю як суверенне і вільне джерело енергії і засобів для її здійснення. Вона створює мету діяльності, але залежить від її істотних складових:

а) законів функціонування і

б) законів розвитку.

Між іншим, закони *функціонування і закони розвитку людини* – одне й те саме: в діяльності здібності людини виявляються і в ній же вони розвиваються. Тому для оптимального управління створенням інноваційних технологій необхідно користуватися поняттям *міри* функціонування і розвитку – уявленням про якісні і кількісні її характеристики в дії, щоб вони не виходили за межі мірок:

1) моральних;

2) естетичних;

3) гуманістичних;

4) демократичних;

5) ноосферних, коли технологія і діяльність залишаються без змін, зберігають свою цілісність.

Психологія, на жаль, не користується поняттям *міри,* хоча в рамках її предмета існує безліч фактів про "можливе" і "заборонене" в психіці, свідомості і діяльності.

Справа в тому, що процеси і механізми психіки продуктивно працюють лише в межах, дозволених природою людському тілу, в межах певних показників напруження. Кількісні показники цієї роботи не повинні виходити за межі міри. У противному разі діяльність або не може розвиватися, або порушується.

До числа істотних показників міри дозволеного природою людському тілу, психіці і діяльності можна віднести:

а) пороги чутливості (нижній і абсолютний) рецепторів-датчиків, що сигналізують про інтенсивність властивостей рухів, думки і дій, що виконуються людиною;

б) грубість порогів розрізнення (поріг розрізнення): якщо сила подразника, що впливає на рецептор, зростає в геометричній прогресії, то інтенсивність відчуттів – в арифметичній;

в) відсутність в людському тілі рецепторів-датчиків для відображення і відтворення у свідомості процесів, що здійснюються в мікроінтервалах часу (тисячні частки секунди) – з одного боку, а з другого – процесів, що тривають довгі проміжки часу (тижні, місяці, роки), що і є умовою виникнення помилкових розумових і психомоторних дій;

г) повільність, порівняно з машинами і механізмами дій і рухів думки, хоча швидкість останніх і може підвищуватися внаслідок тренування, але не настільки, щоб зрівнятися з комп'ютером;

д) природні межі швидкості мислення, обсягу сприймання, пам'яті і точності функціонування психічних процесів у цілому, що і створює непоборні труднощі (наприклад, під час роботи людини в системі "людина – машина") під час відтворення свідомістю дійсності, що й перешкоджає здійсненню оптимального управління своєю діяльністю;

е) стомлюваність (розумова і психомоторна); продуктивність дії знижується, що й призводить до помилкових рішень і їх реалізації.

Втома – захисна реакція організму, мислячого тіла людини. Виражається вона суб'єктивно, як переживання стану втоми.

Її запобіжні сигнали свідчать, що стан людини наблизився до межі, за якою вступають у силу закони дискоординації органів і систем – порушення внутрішньої їх гармонії.

Утома з плином часу нагромаджується: її наслідки – зміни в роботі серця, печінки, нирок.

Утома людини спричинює біль у цих органах.

Утома, отже, – подвійний регулятор активності людини і колективу в цілому. З одного боку, втомою і болем організм сигналізує свідомості про негативні процеси, що починаються, а з другого – втома виконує роль своєрідного *перемикача активності* з витрачання енергії на зворотний йому процес – її відновлення:

1) відновлення енергії, яка була витрачена до вихідного рівня і

2) нагромадження енергії понад колишній рівень, тобто вона активізує антиентропійні механізми життя людини.

Щоб уникнути появи цих негативних явищ, викладачу і студенту потрібно мати розвинене почуття міри, знання: як і за яких умов природний стан стомленості (загалом це – приємне відчуття) переходить у втому. Слід пам'ятати, що межа між втомою і стомленістю – це межа дозволеного, яку переходити не можна;

ж) ілюзії відчуттів, сприймання, мислення, емоцій, пам'яті, почуттів і волі, коли вони, викривлені в ході відображення дійсності, втілюються в предмет діяльності, здатний до руйнування дії всупереч її законам.

В управлінні педагогічною діяльністю користуються, як видно із зазначеного, двома видами відображення:

перший – чуттєве відображення або зв'язок, досяжний для безпосереднього сприймання, спостереження і такий, що перебуває в сфері практичного впливу на дії і стани людини;

другий – понятійне відображення, що не є ані предметом сприймання, ані предметом чуттєвого впливу, а являє собою логічну схему майбутньої діяльності: людина згідно з цією логікою діє, коригує дії в технології, а якщо це необхідно, то і перебудовується відповідно до мети діяльності.

Діяльність як предмет проектування

Процес проектування діяльності – процес насичення її інноваціями, створення в її технології того, чого ще не існувало. Ці процеси можна здійснювати трьома шляхами: впливами, що трансформують смисли свідомості; утворенням нових форм діяльності, які також своїми наслідками трансформують цю діяльність і свідомість, і найкращим третім – інноваціями діяльності і свідомості в нерозривній єдності.

Свідомість і діяльність – органічна єдність. Зміст свідомості визначається діяльністю, а відкриття нових аспектів і властивостей діяльності збагачує свідомість. Це повною мірою стосується і творчого хисту людини. В усьому, що зробила людина, виявилась її свідомість, робота її думки, почуттів, які вона вкладає в дії.

Із цього закономірно випливає уявлення про засади і напрями створення інноваційних технологій: а) ефективний розвиток психіки і свідомості людини; б) предметних форм діяльності, що створюють умови для вияву і розвитку потенційних можливостей людини; в) підвищення продуктивності її дій, завдяки творчому началу в діяльності.

У зв'язку з цим діяльність перетворюється на предмет цілеспрямованого проектування, створення таких засобів її здійснення, вдаючись до яких свідомість і діяльність стають оптимальними і розвиваються згідно з поставленими цілями.

Процес проектування інноваційних технологій діяльності практично можливий у двох основних напрямах:

а) проектування змісту свідомості, на основі знань, отриманих у результаті наукового дослідження;

б) проектування змісту діяльності, що ґрунтується на природних засобах її здійснення, які виключають помилки від перших кроків навчання і розвитку.

Перший напрям припускає збагачення свідомості людини об'єктивним смислом, знаннями, що вказують шляхи формування доцільних установок, інтересів, потреб і ідеалів, закладають раціональні засоби дій.

Другий напрям проектування передбачає таку організацію діяльності, яка відбувається згідно з законами природи людського тіла і психіки, що і дає змогу відкривати потенційні можливості в діяльності і збагачувати свідомість людини додатковим смислом.

Створення інноваційної технології включає основні етапи:

- оцінку можливостей мотивації творчої активності;
- аналіз досвіду і вивчення творчої діяльності людини;
- головні засоби організації творчого процесу;
- опрацювання алгоритмів і програм для моделювання і стимулювання творчого процесу;
- практичне застосування і експертну оцінку якості творчих результатів, сфери їхнього використання;
- відкриття і опанування нових галузей творчої активності. Психологія розглядає психічні явища з двох поглядів: по-перше, вивчають-

ся процесуальні особливості психічних явищ (джерела виникнення, фізіологічні механізми, що є їх підґрунтям, певні закономірності їх розвитку, взаємозв'язки між ними і т. ін.);

по-друге, – з'ясовується їхній зміст як якісно своєрідне суб'єктивне відображення дійсності (зміст сприймання, думок, почуттів, вольових виявів, що виникають у свідомості людини через ті чи інші обставини життя і діяльності).

Якщо дослідження психічних явищ як процесів дає змогу виявити закономірності кожного з них, то вивчення змісту дає можливість визначити якісні особливості, характерні для певної людини (своєрідність думок, сприймання почуттів, вольові зусилля).

Перше положення має предметом вивчення психіки як органа пізнання, а друге зосереджує увагу на тому, що психіка і свідомість людини – ще й орган діяльності з певним якісним і кількісним змістом, який, оминаючи обробку мисленням, закарбовується в підсвідомих формах, але й здатний включатися в діяльність з метою її вдосконалення.

Окрім пізнавального і діяльного ставлення до змісту дій з предметами, на людину діють і справляють істотний вплив багато потужних факторів. Серед них стрижневими будуть такі вияви, які пов'язані з мотивацією, тенденціями і її спрямуванням. Вони і створюють механізми функціонування і розвитку свідомості в діяльності.

Механізм свідомості формується через усвідомлення змісту діяльності. Через усвідомлення всього розмаїття змісту розв'язання пізнавальних завдань, які людина має розв'язати в формі почувань, або у вигляді темного м'язового почуття рухів, коли людина працює безпосередньо з предметом. Цей зміст перетворюється в ході розв'язання практичних завдань і в новому вигляді знову повертається в ту саму діяльність.

Такий вигляд має і модель усіх інноваційних технологій: вони перетворюють невідоме на відоме, доповнюють його новизною, вдосконалюють, щоб збільшити продуктивність дії людини.

У процесі реалізації функції діяльності як предмета проектування вона сама створюється на знаннях, що дають змогу ще до початку її створення врахувати природні межі можливостей людського тіла і душі. Людині їх треба всебічно усвідомити, перетворити на надбання свідомості, щоб користуватися ними для досягнення мети діяльності. Прогноз успіху за таких умов передбачає активність творчих потенцій суб'єкта дій. Вони, і тільки вони, сприяють створенню того, чого ще не було в досвіді, того, що тільки уявляється як можливе,

досяжне. А цим досяжним завжди є: а) оптимальна міра предметно-практичної діяльності; б) матеріалізація людської сутності у створюваній нею дійсності.

Проектування діяльності безпосередньо пов'язане з синтезом наявного знання: воно з часом розвивається і уточнюється, наближається до більш адекватного відображення її сутності і практичного використання відображеного в єдиному неподільному процесі. Природно, що знання необхідно певним способом модифікувати і адаптувати до конкретних умов, враховувати індивідуальні особливості (сильні і слабкі) діючої людини і довести діяльність до рівня практичних приписів, або алгоритмів дії.

Спочатку проектований продукт діяльності – системи здібностей – людині, що діє, уявляється як ідея. Адже ідея – різновид поняття, що поєднує як об'єктивне знання про усвідомлені можливості, так і загальні обриси мети, на досягнення якої спрямовується діяльність. Ідея здатна випереджати відображення дійсності і при цьому виконує конструктивну функцію завдяки тому, що спирається на закони розумових і психомоторних дій, даних у вигляді зразка.

Відтак ідея стає джерелом синтезу і систематизації знань і активізує творчу уяву. Інакше кажучи, ідея не є довільною вигадкою бездіяльного розуму, а навпаки – розумний порух думки в незвідане майбутнє, і тому вона стає матеріальною перетворюючою силою в діяльності людини.

Зміст ідеї відбиває і технологічний аспект діяльності, прийоми і засоби її реалізації, які, в свою чергу, виконують і функції контролю, відповідності досягнутого рівня майстерності належному. У цілому ж ідея діяльності тісно пов'язана з поняттям ідеалу.

Ось чому ідеал і ідея – форми уявлення в свідомості людини вищої мети і, отже, її потреб.

Ідея в проектуванні діяльності має специфічні особливості і відрізняється від поняття або їх системи. Якщо останнє відбиває дійсність у всьому її розмаїтті, то ідея – форма осягнення думкою майбутнього предмета, усвідомлення мети і проекція подальшого пізнання і перетворення.

Шляхом впровадження ідеї дії набувають спрямованості на мету, яка визначає те, на чому буде зосереджена активність людини.

Тому ідея не зводиться до формування досвіду, нагромаджування знань, а існує для того, щоб, використовуючи його, побудувати нове, досконаліше відображення предмета, з урахуванням законів і можливостей їх існування в тенденції розвитку. Отже, ідея є конкретним і

об'єктивним відображенням дійсності, а коли вона усвідомлена людиною – виражає її готовність практично втілювати ідею в духовні або матеріальні конструкції через відповідні дії.

Проектування – синтез знання в певну цілісну систему, що відіграє роль евристичного принципу побудови практичною дією нових, ще не існуючих форм дії.

На заключному етапі проектування ідея отримує подальше опрацювання і набуває форми проекту. Він включає:

а) тексти, що описують технологію діяльності;

б) розрахунки, що пояснюють зміст і призначення тих чи інших елементів як технології, так і створюваного предмета;

в) креслення, наочні схеми тощо і додаткові засоби, що нормують дії і готують людину до праці.

За допомогою цих засобів зображення ідеї вона стає більш або менш досяжною і за нею можна розгледіти майбутній предмет, а сама ідея таким чином наповнюється чуттєвим змістом, стає образом у свідомості людини.

Діяльність як цінність

Що проектує функція діяльності? Створює передусім ціннісну орієнтацію людини, яка діє. Ця орієнтація – вибіркове ставлення до сукупності мети і ідеалів, засобів досягнення цілей і якості продукту, що створює людина. Ціннісна орієнтація характеризує структуру активності психіки людини, і разом з нею і колективу, з соціального погляду – зміст і надає перевагу тим чи іншим властивостям самої діяльності.

Наявність у людини, що діє, усталених ціннісних орієнтацій на вдосконалення процесу сприяє: а) набуванню загальної культури, б) культури розумових дій; в) розвитку творчого хисту людини, що є свідченням її зрілості.

Цінністю в найвищому сенсі є те, що слугує людині і є одним з виявів: добра або зла, істини або хибності, прекрасного або потворного, дозволеного або забороненого, справедливого або несправедливого, які мають для людини неабияку значущість.

Розрізняють і суб'єктивні цінності: установки, тенденції, імперативи, заборони, мету, проекти тощо, які виявляються в нормативних уявленнях; їх призначення – орієнтувати доцільність діяльності.

Цінності в структурі діяльності – її соціальні регулятори. Так або інакше осмислені цінності дають змогу збагнути певну орієнтацію людини, що діє, слугують предметами інтересів, потреб.

Вибіркове ставлення до сукупності цілей і ідеалів, до засобів досягнення мети і якості створюваних продуктів може спричиняти протиріччя і конфлікти. Передусім в мотиваційній сфері: боротьба мотивів між обов'язком і бажанням, мотивами моральними і егоїстичними. Орієнтація колективу на суспільні цінності характеризує його членів у соціальному сенсі.

Наявність усталених ціннісних орієнтацій зміцнює характер людини, збільшує її витривалість, її переваги і спрямованість на створення цінностей – духовних і матеріальних. Свідчить про наявність у неї сформованих ціннісних орієнтацій, про гармонійний розвиток у ході "вростання" її в культуру людства, опанування і розвиток власного творчого хисту, зрештою; свідчить про зрілість людини.

У цьому сенсі ціннісна орієнтація на: а) навчання, б) гру, в) працю – домінуючі види активності підростаючого покоління – має винятково важливе значення.

Оскільки навчальна, ігрова і трудова дії – джерело розвитку чутливості, відчуттів, психіки і свідомості, то йдеться про те, що воно може стати дієвим засобом підвищення культури емоцій, почуттів і мислення, вчинків і моральності, думок, які висловлює людина, її тіла і душі.

Отже, завдання організації педагогічної діяльності якраз і полягає в тому, щоб, розв'язувати проблеми опанування знань і навичок, розв'язувати завдання розвитку хисту, творчого потенціалу і характеру людини.

Ціннісне ставлення людини до дійсності – це гуманістичне, справді людське ставлення, що має на меті нагромадження духовних і матеріальних цінностей:

1) матеріальних, створених із природних речовин;

2) духовних – творінь розуму і почуттів.

До того продукт, що має суспільну цінність, як правило, є реалізованою потребою, втіленням творчих сил людини. У свою чергу, цей продукт слугує зразком для опанування підростаючим поколінням ціннісних орієнтацій – результату виховання.

Але оскільки цінності можуть мати і негативне значення, то орієнтування на позитивні цінності повинне мати форму:

а) первісно – потреб;

б) установки і націлювання на розуміння справжніх цінностей;

в) готовності створювати нові, більш досконалі продукти діяльності.

Описані вище функції поняття діяльності безпосередньо стосуються потреб людини і тому є для неї і суспільства цінністю. У цілому ці функції і є системою цінностей, користуючись якою людина може будувати свою діяльність в оптимальних, отже – продуктивних формах з цінними продуктами дій.

Інакше кажучи, в технології діяльності на базі психологічного знання людина повинна знати про наступні напрями мислення, мати уявлення про організацію передбачення, про майбутні здобутки свідомості і про продукти діяльності.

Для цього той, хто створює технологію, користуючись функціями діяльності, повинен відповісти на такі запитання:

а) "Що робити?" – створити конструктивне знання, щоб мати змогу пояснювати природу діяльності і її предметну сутність;

б) "Як робити?" – усвідомити технологічний зміст як сукупність прийомів і засобів реалізації мети, застосовуючи цілеспрямовані і оптимальні дії;

в) "Для чого робити?" – мати уявлення про смисл діяльності в ціннісному вираженні і керуватися в ній критеріями гармонії.

Причому відповіді на ці запитання можуть бути відвертими лише стосовно системи цінностей, прийнятих людством у формі ідеалів: 1) морального, 2) естетичного, 3) гносеологічного – що виражають творче ставлення людини до дійсності і відіграють роль цільових орієнтирів.

Таким чином, людина, що діє, – колектив – епіцентр активності в діяльності: вона усвідомлює власне "Я" і діє, керуючись цим; "Я" присутнє в кожній дії, будує її, є суддею людських дій і вчинків.

У той же час дія не дорівнює "Я", тому що є "Я", яке може перевершити попередні свої дії, створити те, чого ще не було в індивідуальному досвіді дій.

У процесі розвитку і розгортання нового предмета психології – системи інноваційних технологій, – надто слабко опрацьованого, виникає необхідність виділити в діяльності такі утворення, які дали б змогу: а) уявити її як логічно однорідну систему з певною системою координат, б) одиницю аналізу, в) практично конструювати її з метою оптимізації.

Сфери людини – предмети інноваційних технологій розвитку

Поняття про сфери психіки і свідомості

Людина – соціальний індивід, що поєднує в собі риси суспільно значущі і індивідуально-неповторні. Розкриваючи і реалізуючи свої внутрішні властивості під час занять, людина є щодо предметів, явищ суб'єктом свідомості і діяльності, джерелом активності, завдяки якій відбувається перетворення їх для задоволення власних і суспільних потреб.

Людина має два види здібностей:

природні, які включають матеріально-структурні утворення в людському тілі, що дає змогу людині психічно відображати навколишню дійсність, проектувати її і практично здійснювати свої проекти, наміри, задуми;

соціальні, яких людина набуває в процесі виховання, навчання, розвитку, що є необхідною умовою засвоєння загальних форм суспільно-історичних здібностей і культури – джерела розвитку.

Східці пізнання – живе відображення довкілля, абстрактне мислення і праця – існують як неподільна єдність, і їх можна аналізувати окремо тільки як абстракції. У процесі навчання і розвитку вони функціонують одночасно, але можуть виокремлюватися в складі дії для вдосконалення виконання конкретних смислових завдань.

У процесі навчання, розвитку і спілкування людина як носій свідомості і діяльності зазнає опору з боку предметів і явищ. З одного боку – це фізичний опір, який необхідно долати власними фізичними зусиллями або за допомогою підсилення їх технічними засобами, а з другого – це вияв зусилля думки – усвідомлення сутності того, що відбувається в дії. У результаті цього людина відкриває в предметах і явищах їхні природні властивості, а в собі – здатності, завдяки цьому краще володіє собою, порухами власної думки, почуттями, уявою і діями.

У продуктах діяльності виявляється те, *що людина знає і чого не знає, що може, а чого не може зробити, тобто це визначає міру її хисту.*

Хист у практичній дії існує не окремо від мислення і сприймання, а є їхнім завершенням, продуктом дії, результатом. Саме в розвитку людина повинна опанувати історичні способи виконання дій, їх принцип, засоби перетворення сенсорної і перцептивної інформації, що потрапляють в її свідомість внаслідок її практичних дій. Людина мусить опанувати те, що створене мисленням і діями її попередників.

У дії ж людина, використовуючи свій природний хист психічного відображення, проектування і створення нового, реалізує те, що може бути здійснене, що можливе і не заборонене законами природи. Це – хист людини активно будувати свою поведінку в просторі і часі відповідно до форми предмета своєї діяльності, укладений в універсальності будови органів руху і тіла людини.

Людські органи руху здатні здійснювати в різній геометричній формі переміщення (зрозуміло, в межах анатомічної цілісності). І все завдання навчання зводиться до того, щоб той, хто навчає, вказав раціональну форму рухів, виділивши її з безлічі можливих, і вчасно попередив виникнення в того, хто навчається, дисгармонійних процесів.

Структурно-анатомічна форма мислячого тіла щодо можливих форм рухів – універсальна, і в цьому полягає кардинальна відмінність руху живого мислячого тіла людини від руху – нехай навіть найбільш розумного і вмілого – автомата, створеного людиною. Людина, роблячи відкриття, винахід, розсуває межі уявлень про можливості людини, відкриває нові шляхи їх вдосконалення.

Людина розвивається в умовах культури, що наперед визначає зміст думок, почуттів, настроїв і створює її психологічний склад. Зміна психологічного складу відбувається в процесі діяльності внаслідок впливу на людину змін в її життєдіяльності.

Серед безлічі чинників, що змінюють життєдіяльність людини і формують її, важливе місце займають засоби і методи розвитку творчих здібностей.

Перед викладачем завжди стоїть питання: які сторони психіки людини необхідно виявляти і які психологічні і педагогічні засоби слід застосовувати, щоб цілеспрямовано змінювати в кращий бік ті чи інші утворення в цілісній людині?

Існує безліч уявлень про структурні утворення в психіці і свідомості людини.

Ми зупинимося лише на аналізі форм активності людини щодо навколишнього світу, на тому, що, впливаючи на органи чуттів, породжує відображення, що перетворює енергію зовнішнього впливу на факт свідомості.

Виявлення структур свідомості в цілісній людині може справити позитивний вплив на організацію розвитку, дати своєрідну економію сил людини і дозволить успішно розв'язати завдання, які слід розв'язувати через впровадження нових навчально-виховних технологій.

Відношення людини до навколишнього світу – момент її взаємозв'язку з ним, активність щодо нього, в результаті чого забезпечуються орієнтування і регулювання поведінки і діяльності. Такі відношення можуть складатися на різних рівнях взаємного зв'язку, який створює в людині: сенсорну сферу, перцептивну сферу, сферу почуттів, сферу розуму і розсудку та менталітет людини. Вони функціонують у цілісності, забезпечуючи формування способу життя людини і образу її діяльності.

Сенсорна сфера

Відчуття себе, власних рухів і дій – сенсорика, яка завжди більш-менш тісно зв'язана з моторикою. Сенсорика – результат свідомої активності людини, пов'язаної з розподілом, або розчленуванням, відображення на безліч якісно різноманітних властивостей, що в ньому містяться.

Перцепція – теж відображення, але виконує інші функції. Вона – усвідомлення цілісності чуттєвого відображення живого руху. Тому відчуття і сприймання і розрізняються як два різних ставлення свідомості до дії: у відчутті відображаються властивості рухів, а в сприйманні – дія в цілому.

Таким чином, відчуття і сприймання і єдині, і різні: відчуття може передувати сприйманню і, навпаки – сприймання створює основу для відчуття. В останньому випадку відчуття і усвідомлення почуттєво відображеної властивості перетворюються на складну аналітичну активність; відчуття створюють абстракцію про властивості предметів, класифікують їх і порівнюють між собою в рамках цілісності.

Це вже не елементарна активність, а дуже складна теоретична робота думки над матеріалом чуттєвого відображення. Тобто процес відчуття передбачає мислення, свідому пізнавальну активність.

На цьому рівні складаються сенсорні відношення людини з навколишньою дійсністю. Сенсорна сфера є особливим знанням про цей світ, її інформація вплетена безпосередньо в чуттєву тканину рухів, дій.

Про зміст сенсорної сфери, тобто про власний досвід, людина мало що може розповісти, поділитися своїми знаннями з іншими людьми. Вона може це знання продемонструвати, виконати дії, в яких матеріалізується досвід світовідчуття, набутого в розвитку. У завершеній дії укладено головний результат – форма дієвого мислення, а його зміст виявляється прихованим від людини і їй важко висловити його словами. Само по собі дієве мислення може виконувати й інші функції, коли людина навчиться мислити змістом відображення, свіжим слідом пам'яті, що залишається після завершення дії, окремо від дії.

У процесі навчання і розвитку сенсорна сфера відіграє важливу роль, бо вона безпосередньо відображає фізичні і сенсорні властивості предметів і явищ, що впливають на органи чуттів. При цьому людина переживає притаманні предметам ознаки і може осмислювати їх не тільки самі по собі, а й у величинах інтенсивності, модальності, що і є основою для побудови образу рухів, предметів і явищ.

До того це відображення не має властивостей цілісності. Воно містить у собі тільки ознаки, найбільш яскраві прикмети, за якими людина орієнтується при виконанні дій з предметами і може досить точно судити про інтенсивність процесів, що відбуваються в навколишньому світі.

Однак існує і певний зв'язок між якістю відчуття і властивостями рухів та предметів: регулюючи інтенсивність властивостей рухів, людина може швидко навчитися регулювати свої відчуття, і навпаки, змінюючи відчуття, повинна змінювати і інтенсивність дії. В останньому випадку в хід регуляції включається процес пам'яті, що дає змогу використати результати минулих дій в інтересах майбутніх.

На відношеннях до навколишньої дійсності, що будуються на матеріалі сенсорної сфери, по суті ґрунтується практичний інтелект людини. Ж. Піаже називає його сенсомоторним інтелектом. Він порівнює цей інтелект з плівкою, отриманою при уповільненій зйомці, яка містить усі картини, але зафіксовані нарізно, і такі, що сприймаються по черзі – без одночасного, цілісного і зв'язаного бачення, яке необхідне для розуміння цілісності.

До того сенсомоторний інтелект працює на конкретному матеріалі і для нього недосяжне відсторонення від конкретності реального контакту з дійсністю. Світ освоюється, починаючи з властивостей простору рухів, часу, сил і предметів, і на цій базі мислення людини приводить до уявлення про картину світу в цілому, до філософсько-світоглядних проблем.

Сенсомоторний інтелект *працює* на матеріалі відчуттів, чуттєвих властивостей, отриманих через предмети і явища. Основне ж навантаження, наприклад у фізичному вихованні і ручній або ремісничій справі, припадає на ту частину сенсомоторного інтелекту, що пов'язана з інформацією, яка йде від м'язової системи. Менше навантаження, але більш значуще для організації діяльності, припадає і на інші сенсорні системи.

М'яз у ручній праці і фізичному вихованні – орган пізнання і орган руху – вимірник простору і часу, численних фізичних сил, що породжуються рухом і підлягають навмисному регулюванню.

Функціонування сенсомоторного інтелекту позв'язане з утворенням перших категорій мислення. Діти до двох років оволодівають ними практично, в ході розумового розвитку. Якщо у дітей сенсомоторний інтелект є єдиним відношенням до навколишнього світу, способом пізнання його, то в дорослої людини на сенсомоторний інтелект припадає більша частина всієї роботи дієвого мислення, яке підсилюється образним і символічним мисленням і дає змогу людині вийти далеко за

межі контакту з фізичним світом, близьким простором, часом і зусиллями – заглянути в майбутнє.

Це приведе до того, що органи чуттів – всі сенсорні системи людського тіла – почнуть працювати як теоретики, прокладаючи шлях практичній дії.

Ось чому треба добре знати і правильно використовувати апарат сенсомоторного інтелекту в діяльності, знайти в собі цю форму мислення і слід задавати, спрямовувати і контролювати його роботу. Підказувати людині, як краще використати свій сенсомоторний інтелект, в якому акумульована вся моторна частина часу нашого життя.

Перцептивна сфера

Активність сприймання людини виявляється тут у тому, що вона будь-який зв'язок (з предметом сприймання і його властивостями) завжди спрямовує в площину "для себе". Відтак активність виходить назовні і спрямовується на предмет, перетворюючи його в джерело додаткових сил і енергії для роботи механізму розуму.

Тому активність виступає і як відношення нерівноправних сторін, де ініціатором стає діюча людина, яка здійснює перетворення, необхідні "для себе". Тому відчуття і сприймання людиною власних рухів вибіркове: їй треба з безлічі властивостей вибрати одну, з безлічі предметів виділити той, на який вона має діяти.

Найяскравіший приклад – роздивляння подвійних фігур: *профіль* і *ваза.* За допомогою малюнка цей механізм демонструється з незаперечною переконливістю: вдивіться в малюнок, і ви не зможете побачити водночас і профілі і вазу.

Об'єктивно вони окреслені однією і тією самою хвилястою лінією, існують і мають предметний сенс, але ви, *внаслідок вибірковості сприймання,* схоплюєте поглядом по черзі або вазу, або іншу фігуру – звернені один до одного профілі осіб, та не можете побачити їх в одномоментному охопленні зором.

Аналогічна картина розгортається і при сприйманні рухів власних і рухів поза вами, але вона набагато складніша, оскільки в них існує величезна кількість властивостей, які дають у сукупності безліч можливих образів, створюваних рухами.

При сприйманні рухів сенсорна м'язова система функціонує подібно фільтру інформації і енергії. Інформація відбирається залежно від установки і завдань, що розв'язуються людиною.

У сприйманні відображаються рухи в усій повноті їхніх властивостей. І для того щоб виявити в русі необхідну властивість, слід сприймання поділити на сенсорну фігуру і сенсорне тло.

Сенсорна фігура – необхідний для усвідомлення зміст, а сенсорне тло – все те, що не входить до змісту відображеного. Щоб витягти із сприйнятого потрібну фігуру, людина має знати її розпізнавальні ознаки, її цінність, а оскільки вони не завжди відомі, то при цьому вона робить для себе відкриття властивості в матеріалі.

Формування сенсорної фігури рухів украй важливе в процесі засвоєння дій, тому що вона складається при усвідомленні логічної схеми рухів. І чим точніше вона відповідає природній логіці рухів, тим більшою мірою керовані рухи, дії та вчинки людини.

Щоб перебороти стихійність у засвоєнні дії, треба користуватися такими засобами формування сенсорної фігури:

перший – смисловий, заснований на мотиві-образі із заздалегідь означеними в ньому розпізнавальними ознаками сенсорної фігури рухів;

другий – сенсорний, що є продуктом минулого досвіду, на основі якого виник відповідний еталон, що треба підказати, щоб повніше усвідомити дію;

третій – естетичний, завдяки якому сенсорна фігура відшукується на основі естетичних почуттів, чуттєвої ймовірності, гармонії рухів, цілісності, пропорційності, симетрії тощо, естетичних властивостей рухів.

Ще одне уявлення про відбір інформації для створення сенсорної фігури рухів міститься в понятті про орієнтовний рефлекс. Цей механізм будується на неузгодженості сприйнятого предмета і еталона освоєної сенсорної фігури. Помічена розбіжність гальмує думку людини і ставить перед нею запитання: "що це?", тобто вона усвідомлює завдання, яке необхідно розв'язати.

Осмислення величини розбіжності дає інформацію для здійснення корекції або рухів, або сенсорної фігури дії, якщо остання йому неадекватна. Оцінка величини і напряму (в бік прогресу або, навпаки, регресу) визначається чутливістю сенсорної системи; чим вища чутливість, тим менші величини розбіжності помічаються, тим точніші регуляції рухів.

Чутливість сенсорної системи залежить і від ставлення людини до завдання, що вирішується, його сенсу і установки, що передувала руховій дії. Знижують чутливість утома і стомлення, певний рівень сенсорно-перцептивної активності людини.

Особливу роль у сенсорно-перцептивній активності відіграє установка.

Установка виникає завжди, коли співвідноситься потреба людини з умовами дії і можливістю її задоволення, коли необхідно створити стан, адекватний реальним умовам діяльності. Установка – стан готовності, що випереджає первинне розв'язання завдання. Упевненість в успіхові забезпечується тривалістю, послідовністю його рішення і виступає як механізм стабілізації, що сприяє збереженню спрямування людини у непередбачуваних і змінних ситуаціях діяльності.

Рішення завдання в установці не тільки створює певний рівень активності людині, а – що особливо важливо – звільняє людину від прийняття рішення про початок дії і дає змогу контролювати її при освоєнні ситуацій дії, при виконанні завчених рухів і дій.

Однак у механізмах установки є й негативні моменти: передусім установка – чинник, що зумовлює інертність і задубілість дій, якщо вони виконуються в нових і незвичайних умовах; установочні передбачення тут немовби прораховуються, і дії дезорганізуються, наштовхуючись на непередбачені перешкоди.

В установці психічне відображення, що випереджає процес рішення рухового завдання, знаходить своє завершення – стан готовності до дії. І не тільки в ньому: установка – це і спроможність до регулювання динаміки заучування дії, і здатність до точності її відображення.

А оскільки установка може існувати в усвідомлюваній і неусвідомлюваній формі, то адекватні їй потреби, потяги, інтереси, наміри, бажання тощо – усе те, що формує установки, так або інакше знаходить свій вияв у характері дії.

Ось чому зовнішнє середовище, ситуації дії, різні стимули та інші впливи не є пусковими сигналами початку дії, а тільки чинниками, які активізують механізми установки, що цілком природно відбивається на продуктивності дії, але не на її організації і конструкції, розв'язанні завдань. Адже установка забезпечує готовність діяти так, а не інакше – суворо певним способом.

У стані готовності підвищується чутливість сенсорних систем, мобілізується енергетичне забезпечення і попередня настроєність їх на наступну дію. Це веде до сенсибілізації системи регуляції рухів, що і виявляється в зменшенні проміжку часу між прийняттям рішення і його виконанням.

Залежно від того, яка інформація домінує у формуванні установки, розрізняють **сенсорні, перцептивні і смислові установки.**

Сенсорні установки, як правило, мало усвідомлюються і формуються на матеріалі субсенсорного відображення станів власного тіла, умов дії і регулюють широке коло чорнової роботи м'язової системи в рухах.

Установки перцептивні здійснюють відбір інформації з відображення, необхідної для побудови образу рухів, адекватного як завданню дії, так і умовам його виконання.

Смислові установки без безпосереднього сприймання предмета, в уявній ситуації – створюються людиною на основі осмислювання змісту понять – схем, що формують уявлення про наступну дію, виробничу логіку дії, яку треба матеріалізувати рухами або вчинками.

Перцептивна сфера – освоєне, досвід, є підставою для формування більш високого рівня ставлення до цілісних предметів. Формується і нова форма мислення – мислення образами. Але ці образи ще не конкретні, вони завжди пов'язані з дією, супроводжують її і злиті з самим рухом.

При виконанні дії її сприймання можна розглядати як послідовний прийом інформації, свого роду процес розгортання рухів від однієї фази до другої, що змінить її в часі. У сприймання входить просторове положення елементів рухів, відношення їх між собою і відношення частин до цілісності. Окрім послідовного розгортання рухів у часі, людина водночас має можливість охоплювати сприйманням і миттєві пози, в яких послідовно перебуває тіло і його ланки в просторі, ніби роблячи мультиплікаційні знімки з цілісної дії.

Психомоторна дія, як сукупність послідовних мислительних операцій, процесів контролю і виконання наміру, є мінімальною цілісністю в розвитку, основним її ядром, генетичною вихідною клітинкою, з якої виростає вся система навчальної діяльності людини.

У дії є все, що з часом у процесі розвитку розвиватиметься до досконалих форм і визначить те, як людина зможе реалізувати свої можливості, яких результатів вона здатна досягти.

Паралельно з м'язовим сприйманням здійснюється сприймання рухів всіма іншими органами чуттів. У результаті комплексного сприймання в людини утворюється система відображень, кожне з яких може певною мірою *брати* на себе регуляцію рухів або втручатися в хід їх регулювання. Однак окремі відображення можуть і шкодити, затушовувати показання м'язового почуття – діяти наперекір поточному руху, збивати його з правильних траєкторій і дезорієнтувати регуляцію.

Відомо, що включення зорового контролю після того, як рухи автоматизувалися, призводить до порушення їх координації.

У новачка, наприклад, трудові рухи дисгармонійні, і йому потрібно пройти шлях до їхньої гармонії. Спочатку рухи чинять йому опір і поводяться як явище, непідвладне його волі і його бажанням. Але перш ніж ця непідвладність усвідомиться як дія всупереч закономірностям рухів, дисгармонія суб'єктивно переживається як неслухняність тіла, рухів, предмета тощо. Тоді рухи перестають коритися і виконують завдання інакше, ніж це входило в намір людини.

Переживання, що виникають у процесі дії, нагадують зіткнення з "чужою волею", а дія виступає як процес, що розгортається в напрямі виконання "чужої мети", всупереч ініціативі початку, що виходить від діючої людини. Вибір стає вільним і самодіяльним, коли людина оволоділа своїм хистом, освоїла управління властивостями дій і не тільки ними, а й властивостями і якостями предмета дії, зробила їх міркою мету і дістала можливість діяти за цією міркою.

Зоровий і звуковий образи (якщо вони правильні) – своєрідні лідери, що беруть на себе регуляцію дій і вчинків, і їх можна успішно уточнювати, збагачувати додатковою інформацією, яка їх упорядковує.

Руховий образ, як і всі інші образи, має такі властивості (і підкоряється їхнім законам): цілісності, константності, структурності, предметності і апперцепції. У процесі діяльності він виконує наступні функції:

а) дає змогу виділити цілісну предметність з навколишнього тла, відбиваючи за законами подібності їхню форму, структуру і властивості;

б) відображає окремі відношення, властиві дії, і основні протиріччя, що пов'язані з рухами в процесі досягнення мети;

в) виступає як модель дії, з якою мислення може здійснювати операції, необхідні для досягнення адекватності з рухами;

г) є основою для формування складних уявлень про дії, які на вершині свого розвитку досягають таких масштабів, що людина здатна охопити світ у цілому і знайти своє місце та роль у ньому, тобто піднятися до науково-філософського світогляду;

д) включає в себе і негативні явища – перцептивні викривлення і доповнення, ілюзії, що справляють дезорганізуючий вплив на всі інші форми мислення, на спосіб дії і образ життя.

Перцептивні доповнення і викривлення, які вносить людина в образ, стають особливо помітними, реально відчутними в процесі виконання дії. З одного боку, завдяки константності сприймання людина здатна зберігати постійність змісту образу, а з другого – залежно від міри втоми образ змінюється, в ньому одні елементи зникають, а інші

виникають: відбувається водночас і викривлення, і доповнення, а людина просто не зважає на ці зміни.

Раз запам'ятована і осмислена структура дії тривалий час визначає зміст сприймання; структура константна, зумовлена рухом, що запам'ятався і став домінуючим. Але варто тільки змінити смисловий образ дій, інакше сформулювати завдання, і відразу буде перебудована її регуляція та іншою стане результативність дії.

Отже, зміст образу має враховувати і зміни, що можуть відбутися з часом або із зростанням майстерності в роботі.

Чи можна навчити цілісності сприймання, виробити почуття цілісності в кожного?

Виявляється, не тільки можна, а й необхідно. Адже почуття цілісності сприймання формуються слідом за сенсомоторним інтелектом: починаючи з двох років, діти живуть і діють за законами цілісності.

Сфера почуттів

Як структурний рівень ставлення до світу, сфера почуттів за природою відображення протилежна мисленню: почуття і мислення перебувають на різних полюсах дії, заперечують одно одне і в той же час переходять одно в одне. Вони різняться за функціями; розуміння – результат діяльності, її продукт, а мислення – основа, що веде і прокладає шлях у майбутнє, це те, що випереджає відображення.

Якісно змінюється при такому відношенні і саме мислення. Воно вже починає користуватися не тільки чуттєвими образами, а й сенсом – змістом категорій і понять. Людина стає здатною відокремлювати результати образного і символічного мислення в минулому від мислення дієвого і самостійно осягає *логіку засобу дії,* мислить дією поза її практичним виконанням.

Розуміння – розумовий процес, спрямований на розкриття істотних рис, зв'язків і властивостей, наявних у процесі навчання і розвитку. Особливістю розуміння є те, що для продуктивної роботи треба мати не тільки досить добре засвоєні знання, навики і вміння – великий досвід рухової активності, а й усвідомлювати їхню сутність, яку вони в собі містять.

Саме на основі практичного досвіду виникає можливість осмислення того, що не було раніше предметом засвоєння. Це стосується не тільки розвитку в цілому, а й явищ, що оточують людину: наприклад, засвоєння нею культури, науки, мистецтва, літератури та ін. – всього того, що стане в майбутньому досвідом і культурою людини.

У своєму віковому розвитку від 7–8 до 11–12 років діти піднімаються до стадії **конкретних операцій** – розумових дій, ще не відокремлених від дії, злитих з нею воєдино, але таких, що справляють на неї регулюючий вплив.

Наступна стадія (за Ж. Піаже, 1969) характеризується тим, що з'являються нові форми мислення – формальні операції. Підлітки самі висувають положення і виводять з них логічні висновки – мислять *логікою дії.*

Наступний віковий період – від 11–12 до 14–15 років – це період включення в систематичні заняття, пов'язані з врастанням у культуру – ноосферу людства – і організовані вчителем у педагогічній роботі.

Якщо розглянемо те, що вносить процес розумового розвитку в діяльність, то з'ясуємо, що згідно з теорією Ж. Піаже, першими включаються в регуляцію дії практичні поняття, мислення дією; далі йдуть інтуїтивне мислення, поняття, уявлення; після цього утворюється конкретне логіко-математичне мислення, конкретні мисленнєві поняття; завершує розумовий розвиток абстрактне логіко-математичне мислення, абстрактні поняття.

Спочатку всі ці форми мислення включені безпосередньо в практичну дію, а далі відокремлюються від неї – утворюються поняття, здатні замінити практичні дії. Ці поняття дають змогу відволікатися від реальної дії і здійснювати над її образами необхідні операції. Саме ці операції і дають можливість виділити в дії її істотні сторони, утворити поняття і після цього, уточнюючи дію, вдосконалювати процес регуляції рухів.

На шляху до повного засвоєння своїх рухів людина переживає ряд проміжних етапів розуміння. Перше осягнення безпосередньо пов'язане з розумінням самого руху: його результат – образ рухів, який, природно, відразу не може бути повним. Друге осягнення і розуміння стосується утворення понять про дію – процес розв'язання завдань. Адже всі поняття, тим паче наукові, функціонують як безособове утворення, і в той же час – спосіб їхнього розуміння – індивідуальний. У процесі навчання, спільної роботи і спілкування досягається спільність у розумінні цих понять.

Розкриваючи сенс понять, часто вдаються до пояснювального прийому: вказують відповідну аналогію, приклад. Інша справа, коли йдеться про наукове утворення – поняття або категорії науки.

Розуміти категорію – значить добре володіти знанням і вміти творчо працювати, тобто використовувати категорію як знаряддя своєї діяльності, користуватися досвідом інших людей, осягати їхню культуру. Це

показує, що сам термін "розуміти" містить у собі можливість відповіді на запитання "чому?". І давати повну на нього відповідь. У віці "чомучки" діти засвоюють величезну кількість знань і розвиваються набагато швидшими темпами, ніж будь-коли у своєму житті.

Людина в діяльності має справу з рухом, з образами рухів і дій. У ході розвитку вона має піднятися до особливого, зрозуміти те загальне, що об'єднується поняттям або категорією науки в її діяльності, а в подальшому – до загального, до світогляду, що є позитивним підсумком, правильним висновком з історії пізнання світу як матеріального, так і духовного.

Отже, сфера почуттів – це образ і сенс діяльності людини і її конкретних сторін – розвитку і творчості.

В своєму розвитку людина може будувати власну діяльність, ґрунтуючись на трьох відносно самостійних типах знань:

1) на *буденному знанні,* в якому немає чіткого розмежування істинних і неправдивих положень, усвідомлення істотних, необхідних для прогнозу майбутніх процесів, які складають діяльність і розгортаються в розвитку; розвиток в цьому випадку будується на знаннях про окремі властивості психічних процесів, взятих поза цілісною діяльністю, її законів;

2) на *науковому знанні,* коли в основу мислення в дії покладені закони цієї самої діяльності;

3) на *філософському знанні,* що дає змогу людині осмислити своє ставлення до світу, в якому вона живе, крізь призму власної діяльності.

Якщо людина, і, зокрема, вчитель керуються в розвитку першим типом знань, то вони діють за формулою: *"Навчай так, як навчають і виховують інші"*. Використання другого типу знань передбачає формулу: *"Роби все так, як написано в книгах"*. І тільки третій тип знання – філософське знання – створює правильні передумови для того, щоб зрозуміти і осмислити сили, що рухають творчість і розвиток психіки людини.

Сфера розуму і розсудку

Розум і розсудок – два рівні активності і переробки людиною відображеного змісту рухової дії в процесі її засвоєння.

Функції розсудку виявляються в тому, що він як відображений зміст – незв'язний і розрізнений потік відчуттів, більш-менш зв'язана цілісність сприймання та іншого чуттєвого матеріалу – упорядковує, групує, класифікує, розносить за рубриками і завдяки цьому вносить

ясність у те, з чим діє людина. Вона виявляє схожості і відмінності властивостей, що відображаються від предметів, виділяє випадкові і необхідні зв'язки між ними, відкидає ілюзії і омани, що привносяться самою людиною, або які виникають внаслідок неадекватного відображення предмета.

Оскільки розсудок працює, так би мовити, всередині цілісного відображення, його функції обмежені наявним матеріалом відображення: він переробляє те, що дістає від органів чуттів і що зберігається в пам'яті.

Розсудок позбавлений гнучкості, оскільки він працює за певними суворими правилами, які й надають йому характеру закляклості і категоричності.

У тому випадку, коли діяльність обмежується операціями розсудку, вона набуває абстрактно-логічного характеру – односторонність визначення, розчленування на частини відображення, фіксація протилежностей, які уявляються відірваними від цілісності дії. Це стосується не тільки переробки чуттєвого матеріалу, а й системи понять, що є узагальненим відображенням чутливості.

Розсудкове мислення створює логічні схеми дії, створює стало і надовго, якщо не назавжди, тому воно і визначає особливу властивість сприймання – його константність, засоби уяви і характер образу рухів, стереотипи поведінки в цілому.

Розум, навпаки, – конструктивна активність, оскільки за його допомогою людина здатна виходити за межі цілісності, наявної дії або системи знань, що її відображає. Виходячи за межі досвіду і "мірил" розсудку, розум людини здатний зрозуміти найголовніше в речах, осягнути їх такими, якими вони існують в дійсності, незалежно від нас.

Розум і розсудок здійснюють свої функції на основі практичного ставлення людини до світу, до діяльності. Вони формуються як одна з найважливіших функцій психічного відображення – спроможність "виходити" назовні, сприймати і усвідомлювати предмети і явища, розташовані поза нами.

Сприймання і мислення немовби *розлиті* по предметах, які сприймаються, *обмацуються думкою,* і ми усвідомлюємо не їхній копіюючий характер, а саму предметність, предмет або явище, – що поділяються простором і часом і сприймаються як такі, що є "не-Я". Зовсім інша справа, коли людина приступає до засвоєння змісту поняття, починає пізнавальний процес не з практики, а з живого споглядання, щоб після цього перейти до абстрактного мислення. Людина має передбачати

майбутнє, споглядати те, що неможливо відобразити органами чуттів, переживати це у вигляді відчуття і сприйняти як цілісність, їй передбачливо треба проникнути в те, що пізнається, сприймати предмет не з боку того, як він відображається чуттєво, а так сприймати, щоб дивитися на його властивості крізь призму категорій, що відобразили у своєму змісті творчі сторони дії. Усе це вимагає іншого "зору" і "слуху".

Сприймання предметів, процесів і явищ, які не мають впливу, або оминаючи органи чуттів, без безпосередньої взаємодії – є **споглядан-ням.** За допомогою споглядання створюється в уяві рух у його якісних, кількісних, просторових, часових та інших категоріях.

У цих категоріях відображено логічний вигляд предметів, з певними абрисами, формами. Без цієї здатності до споглядання не можна сприймати, розуміти і проектувати не тільки предмети і явища, а й свій спосіб життя.

Продуктом засвоєння поняття науки стає система думок, звільнена від буденного, випадкового і другорядного знання. Зафіксована в понятті система думок, відбивши в своєму змісті окремо взяті істотні властивості, стає керівним початком, кладеться в основу діяльності.

Понятійна думка обов'язково несе особливий образ – образ того, що ще має бути побудоване, створене і втілене через рухи і дії. Але думка і образ, створений на її основі, самі по собі нічого не значать. Думка залишається думкою до того часу, поки вона не реалізується в матеріалі перетвореного предмета, а разом з її реалізацією відбувається і процес творчості, творіння нового.

Поняття виступають перед людиною в певних системах, в безлічі систем, створюючи цілісну картину діяльності. До того кожне з понять включає в себе сукупність конкретних категорій, в яких відображаються ознаки, властивості і відношення в системах взаємин з довкіллям. Завдяки цьому створюється власна мова і теорії, і практичної дії.

Зрозуміло, не всі властивості і ознаки предметів і навколишнього середовища ще добре і повно вивчені і представлені в мові. З цієї причини людині потрібно користуватися своєю мовою, своїми поняттями. Це значною мірою стримує прогрес у навчанні і розвитку людини; обмежує можливості створення нових ідей і втілення їх у діяльність.

Ще більших труднощів зазнають практичні працівники щодо розуміння тенденцій, можливості зародження нового, що, як правило, створюється в результаті теоретичної діяльності, проектується і лише з часом впроваджується в життя.

Сфера менталітету

Поняття "менталітет". Менталітет – духовна основа людини, він включає в себе її суспільну самосвідомість і є засобом практично-духовного засвоєння світу. Він містить у собі не тільки суму знань про навколишню дійсність у цілому, а є істотною стороною самосвідомості і – найголовніше – внутрішньою основою продуктивної діяльності людини.

З цієї точки зору сфера менталітету є конкретною картиною світу. Вона зумовлена у своєму змісті і формі історичним рівнем розвитку практики пізнання, але в той же час сфера менталітету не зводиться до цієї картини світу.

Сфера менталітету формується як відповідь на істотні питання практичної самосвідомості людини: про природу і сенс людського буття, про місце людини в житті, про дійсні мету і засоби діяльності, про те, чим вона керуватиметься при досягненні життєвих цілей.

У найбільш узагальненому вигляді внутрішня самовизначеність людини утворюється тоді, коли будуть отримані відповіді на три запитання:

а) що я можу знати?

б) що я повинен робити?

в) на що я повинен орієнтуватися, на що можу сподіватися? Людський менталітет можна зрозуміти і спеціально формувати, коли його розглядати як засіб відображення змістів "не-Я" в системі: "несвідоме – підсвідоме – свідоме – надсвідоме".

При цьому слід ураховувати, що увесь зміст відображеного має однакову повноту відтворення у свідомості людини.

Менталітет – за своєю природою суспільне явище, він виникає і розвивається як компонент практичної діяльності: в ній з'являється і в ній розвивається, оскільки є моментом взаємодії між людиною і предметним світом. Він спрямований на предметно-практичну діяльність, як і свідомість – на буття людини.

Свідомість та інновації

Серед безлічі функцій свідомості основними є функції пізнання, освоєння предметного світу, розкриття його сутності. Разом з тим свідомість може бути спрямована на усвідомлення людиною самої себе, на осмислювання своїх психічних станів, переживань, дій, вчинків, коротко кажучи – на життя в цілому. Вона відображає сучасне і забігає далеко в майбутнє, щоб окреслити основні напрями діяльності протягом усього життєвого шляху.

У цих процесах тісно взаємодіють свідомість і мислення людини. Свідомість і мислення, звичайно, розрізняються дуже слабко, і коли йдеться про відображення дійсності у свідомості людини, то свідомість ця розглядається як єдність свідомості і мислення. Зрозуміло, й те і те – відображення, але водночас дві сфери людини. Тому має сенс говорити про свідомість і про мислення окремо.

Людська свідомість – не тільки смислове відображення в ній певної об'єктивної реальності. Точніше, це її відтворення: людина може чітко розрізняти об'єктивну реальність поза нею і своє відтворення цієї реальності, водночас вона усвідомлює, що сама відтворила її у своїй свідомості.

Отже, людина усвідомлює, що вона сама – це одне, а те, що відноситься до об'єктивної реальності, – зовсім інше. Останнє протистоїть як зовнішня їй сила, як відношення нерівноправних сторін, де ініціатором протидії цій силі стає суб'єкт, що вносить у цю реальність перетворення, необхідні "для себе".

Важливо тут те, що людина співвідносила себе з самою собою, зрозуміла, що саме вона відтворила в свідомості (можливо, більш-менш точно, можливо, дещо викривлено, а може, й помилково) відображену реальність і усвідомила це як реальний факт. Таке відтворення треба розглядати як елемент творчості вже тому, що людина, усвідомлюючи себе як "Я", докладала сили, діяла "для себе", нехай хоча б і з малими зусиллями, необхідними для суб'єктивного відтворення реальності у своїй свідомості.

А проте для повного і точного відтворення реальності необхідна власна творчість.

Коли ми говоримо про людську свідомість, ми маємо зважати на відтворення в ній об'єктивної реальності. Зовсім інший процес відбувається, коли йдеться про людське мислення: воно не означає, що здійснюється просте відтворення. Мислення пов'язане з а) розрізненням і б) ототожненням, в) входженням в протилежності і протиріччя і вирішенням їх. Тобто людина сама знаходить задачі і проблеми і намагається знайти шляхи їх розв'язання.

Адже можна відобразити дійсність і не усвідомити її, залишити відображення поза мисленням або не надати значення відображеному.

Міркувати означає не просто відтворювати дійсність у свідомості, а уміти ще й аналізувати її, розчленовуючи в думці те, з чого вона складається, відшукувати, знаходити причини і наслідки, приводити розрізнені елементи в систему, в цілісність. З цієї точки зору свідомість

виступає здебільшого як хаотичне і випадкове відображення, в той час як мислення приводить цю хаотичність і випадковість, а також неусвідомлене в продуману систему.

Розумова переробка дійсності, будучи суто людським явищем, виступає в ролі знаряддя, інструмента її розуміння і засобом творчого перетворення, в основі відтворення – відображення в свідомості.

Треба підкреслити і те, що відображення не є механічним відтворенням дійсності в свідомості, не є і буквальним переносом змісту ззовні всередину людини.

Відображення дійсності в свідомості переважно є творчим відображенням. Предмет, який відобразився в людській свідомості, тут же наражається на переробку свідомістю і мисленням, переживається, емоційно забарвлюється людськими почуттями, і в нього привноситься щось "від себе".

У результаті цієї суб'єктивної обробки об'єктивно існуючої або передбачуваної дійсності в людини, в її думках виникає той творчий продукт, який прагне знов повернутися туди, звідки був відображений його зміст, тобто в дійсність, щоб у ній здійснити перетворення відповідно до творчого образу.

Тому, говорячи про відображення як відтворення дійсності в свідомості, не слід його розуміти як занадто механічне і буквальне відображення; воно обов'язково – творче відображення, яке аналізує, переробляє відображену дійсність у нові форми.

Існує ряд психічних явищ, коли об'єктивна реальність відображена в психіці, зафіксована і в той же час не усвідомлена, людина не усвідомлює, що відображене є її надбанням.

Ця сукупність змісту психічних процесів у психології називається **несвідомим.**

Несвідоме і потенції психічного відображення

Несвідоме – психічне відображення, не відтворене в свідомості, і людина з ним не має до певного часу відношень. Та хоч воно не виступає як предмет або явище, яке усвідомлюється, але для свідомості існує потенційно.

Якщо те, що усвідомилося, – свідоме – зливається з переживаннями людини, з її ставленням до світу, то над несвідомим вона майже не може здійснювати контроль і вільно користуватися ним у дійсності, не може його оцінювати як потенційну продуктивну людську силу.

У той же час несвідоме не можна назвати інертним, закостенілим, раз і назавжди застиглим, бездіяльним. Його активність так або інакше проявляється в діяльності, закарбовується в безпосередньому емоційному відчутті предметів і явищ при уподібненні себе іншій людині, наслідуванні і співпричетності до спілкування людей.

Увесь зміст відображеного активний і виявляється не через посередництво логічного аналізу конкретної ситуації або особливостей спілкування, а навпаки – безпосередньо в діяльності. Причому тут несвідоме існує в такій формі, коли минуле, нинішнє і майбутнє об'єднані в єдину цілісність, а останнє за певних умов виявляється реально – у вигляді прагнень, спрямованих на майбутнє, почуттів, що випереджають події, вчинки; причин, які не усвідомлюються людиною.

Таїна несвідомого привертала увагу філософів, психологів, соціологів та інших учених, ще починаючи з глибокої давнини.

Наприклад, загальна ідея про несвідоме, що випливає з вчення Платона про пізнання-спомин, залишалася панівною до нового часу. Декарт, який ототожнив свідоме і психічне, дав поштовх міркуванню про те, що за межами свідомості (в підсвідомості) може мати місце тільки фізіологічна, а не психічна активність.

Лейбніц уперше сформулював наукову концепцію несвідомого: воно – нижча форма душевної діяльності, яке лежить нижче порога свідомості і усвідомлюваних уявлень, що підносяться, подібно островам в океані темних сприйняттів, над якими височить сфера свідомості.

Кант у проблемі несвідомого бачив механізм інтуїції і пов'язував її вирішення з питанням про чуттєве пізнання: несвідоме апріорне, незалежне від досвіду, тобто є наслідком досвідного синтезу знань. Вивчення динамічної характеристики несвідомого дало змогу Гербарту дійти висновку: несумісні ідеї вступають у конфлікт, причому більш слабкі витісняються із свідомості, але продовжують, не втрачаючи своїх динамічних властивостей, справляти на нього вплив.

Більш повно властивості несвідомого виявилися в психопатології, коли з метою терапії було отримано можливість застосування специфічних засобів впливу на людину, і в першу чергу – гіпнозу. Шарко виявив відмінну від свідомої психічну діяльність патогенного характеру, не усвідомлюваного хворим. Жане тлумачив підсвідоме як явище, пов'язане з ослабленням свідомого управління поведінкою і неузгодженістю зв'язку психічних процесів.

Фрейд у несвідомому встановив, що воно виявляє свої функції у витісненні інфантильних і заборонених переживань, що зберігають свій енергетичний потенціал і виявляються у вигляді психічних порушень.

У цілому теорія несвідомого, створена Фрейдом, має характер біологічної детермінації змісту психічного життя, дії природжених інстинктивних потягів. А визнання автором вирішальної ролі несвідомого в детермінації поведінки людини, в її асоціальній природі дає йому підстави для висновку, що існує вічний антагонізм між особистістю і її соціальним оточенням.

Теорія неофрейдизму теж не змогла подолати ці омани: розірвання соціальних і природних чинників у детермінації поведінки людини для неї залишалося незмінним, хоча це суперечить дійсності, об'єктивним законам життя і діяльності людини в суспільстві, її суспільним взаєминам, через які вона тільки і може розкрити свої творчі сили.

Роль і функції несвідомого в поведінці і діяльності успішно вивчені з використанням діяльнісного підходу і теорії установки, розробленої Д. Н. Узнадзе.

Розвиток уявлень про природу несвідомого, специфіку його проявів, про механізми і закономірності регуляції життєдіяльності став умовою створення цілісної картини психічного життя особистості. Це дало змогу виділити, принаймні, такі групи проявів несвідомого:

– неусвідомлювані збудники діяльності (смислові установки і неусвідомлені мотиви), що визначають її, виходячи з сенсу бажаного майбутнього;

– неусвідомлювані регулятори і засоби здійснення рухів, дій, діяльності, до яких належать моторні установки і стереотипи автоматизованої дії, що зумовлюються образами, неусвідомленим передбаченням подій, обумовлених минулим досвідом в аналогічних ситуаціях;

– моделі потрібного майбутнього, що будуються на основі інформації про поточну ситуацію і минулого досвіду, що, однак, не мають стереотипного характеру, бо людина завжди діє з необхідністю вірогідного прогнозу і вибору оптимальних шляхів розв'язання задач, досягнення мети.

Якщо минулий досвід відноситься до програм пам'яті й отримується в результаті багаторазової участі в ситуаціях дії, то субсенсорні (що лежать нижче порога свідомості) сприймання ситуації синтезуються з першими і створюють на основі зворотного зв'язку можливість активно перебудовувати моделі потрібного майбутнього не тільки перед

початком дії, а й у процесі рішення задачі, тонко і точно переборюючи непередбачений опір зовнішнього середовища.

Однак ці неусвідомлювані явища можуть усвідомлюватися людиною, якщо на шляху завченої, тобто автоматизованої, дії (розумової, фізичної, моральної, естетичної) трапляється непереборна перешкода.

Те саме стосується і пізнавання мотивів, афектів, спрямування особистості. Всебічне вивчення несвідомого важливо для розробки проблеми інновацій у трудовій діяльності, для процесу навчання швидкісним діям, для автоматизації творчих процесів тощо.

Несвідоме виконує стосовно свідомості підлеглу роль: самостійна активність несвідомого відіграє негативну роль, зумовлюючи звичні, машинальні дії, що знижують творчий рівень діяльності людини.

Несвідомі і свідомі змісти людини – її творчі сили не можуть бути зрозумілі і використані в діяльності повною мірою без врахування третього компонента.

Надсвідоме – потенціали духовності

Свідоме і несвідоме належить до минулого, а надсвідоме – до майбутнього. Воно існує, але ще не було в особистому досвіді людини, відноситься до того, чого ще немає. Надсвідомі змісти духовності, або, як їх називав К. С. Станіславський, "понад-свідомість", так само, як і несвідоме, в діяльності не усвідомлюються в формі певного змісту, віднесеного до конкретного предмета.

У цьому положенні цікавий парадокс, підмічений ще давніми людьми: "Якщо ти не знаєш, що шукаєш, то що ж ти шукаєш, а якщо ти знаєш, що шукаєш, то навіщо ж ти шукаєш?". Але це тільки на перший погляд.

Насправді людина стикається:

1) з незнанням і, спираючись на свій досвід, розсуває його межі;

2) уявляючи можливе, працює і робить його існуючим;

3) створюючи творчі предмети, вона намагається зрозуміти те, які прийоми (розумові і психомоторні) застосовувала, відповідно до якої логіки діяла;

4) вростаючи в культуру людства – надсвідомо робить її здобутком "Я";

5) людина спрямовує свою активність на саму себе і оволодіває сама собою.

Надсвідомі явища так або інакше включені в тканину менталітету і невіддільні від нього, як і несвідоме, а їхня єдність, але не тотожність,

забезпечує ефективність діяльності: її творчий характер, створення творчих продуктів.

Це означає, що на базі знань, що стали міцними переконаннями, виникають соціальні почуття – духовно-практичне утворення у сфері менталітету. Тому при формуванні творчих здібностей людини слід виділити критерії гармонійного її розвитку, що повинні враховуватися в процесі виховання:

– уміння критично осмислювати соціальну інформацію;

– творче ставлення до трудової і навчальної діяльності; – засвоєння навичок колективного життя і норм життя;

– професійна підготовленість і професійна орієнтованість;

– висока дисципліна і самодисципліна при впровадженні навчально-виховної технології і в роботі, і за її межами;

– ступінь засвоєння культури, досвіду людства – ноосфери.

Подібно до того як наукова сфера складає менталітет – образ життя і діяльності людини, так і знання, виражене в системі понять, стає засобом розвитку, головним знаряддям діяльності людини. Внаслідок цього в людини виробляються діалектичне розуміння і відповідне ставлення до цієї діяльності. Саме на базі менталітету розкривається творчий хист, уміння бачити нове і створювати його в цілісній діяльності.

Творчий процес розгортається на матеріалі психічного відображення, здійснюваного на всіх структурних рівнях психіки людини. У ньому акумулюються її досвід і ставлення до світу: сенсорна і перцептивна сфери створюють моторний досвід, а сфера почуттів – уміння користуватися цим досвідом.

У той же час розширення сфери менталітету перетворює розуміння досвіду і робить актуальними можливості віднаходити основні діалектичні протиріччя в діяльності. Відкриття цих протиріч і їх розв'язання – джерело розвитку і сили, що рухають прогрес дій і діяльності людини.

Сфера розуму і розсудку передбачає доцільне використання цього досвіду.

Успіх розвитку людини і визначається тим, наскільки правильно виділені стрижневі протиріччя, як вони розв'язані і як добре використані їхні наслідки для подальшого прогресу. До того протиріччя осмислюються в розумовому плані, а після цього досягається їхнє розв'язання через практичну дію, яка спирається на образ, створений роботою думки, яка здатна перетворювати вихідний чуттєвий матеріал предметів і явищ.

Свобода дії та інноваційні технології

Свобода дії в здійсненні мети

Свобода – ємне поняття, що означає особливий рівень активності людини, в нього входять цілепокладання, здійснення цілей, коротко кажучи – всі особистісні аспекти творчої діяльності, що можуть бути використані в створенні інноваційних технологій. Чим вищий рівень творчої активності, її результативності, тим більшу свободу мають дії людини (пізнавальні, творчі, виконавчі) в діяльності.

Ступінь свободи дії як мікростапу процесу технології визначається глибиною усвідомлення необхідних – закономірних зв'язків, що існують в активності і відповідно до яких здійснюється вибір його оптимального варіанта. А він, як відомо, забезпечує найбільшу ефективність дій при найменшій (з усіх можливих) витраті фізичних і духовних сил людини для отримання рівновеликого за якістю продукту.

Оптимальний варіант вільної дії знаходиться серед безлічі можливих, але менш результативних варіантів, вимагає більшого витрачання сил, необхідних для діяльності, ніж це потрібно при вільній дії. Ось чому дія може мати як позитивне, так і негативне спрямування або продуктивність залежно від того, яке місце воно займає в безлічі можливих, в діапазоні "руйнування – свобода".

Використання в інноваційних технологіях поняття про безліч варіантів дії при їх актуалізації (в межах "руйнування – свобода") може відіграти важливу роль у формуванні уявлення і про свободу дії.

Тому проблема свободи дії дістає досить повне розшифрування з боку її структури і напрямів інноваційної технології: в можливостях активного впливу людини на навколишню дійсність своєю дією, хистом, завдяки яким долаються перешкоди (причини ухиляння системи рухів у бік дії законів "руйнування"); а отже, і в поняттях меж цих можливостей і хисту.

Свобода дії та її можливості

Поняття "свобода" описує два відношення людини до предмета своєї дії – це і руйнування рухів і їх повна свобода. Вільне те, що дозволене природою людському тілу і його рухам, які так або інакше перетворюють предмет відповідно до мети. А *спроможність* – сама дія і ступінь її свободи в момент виконання. Дія відмінна від знань про неї (її можливостей), і тому без знання про дію ні хист, ні діяльність не можуть стати доцільними, тобто зробити дію і рухи вільними.

Місце дії в діапазоні "руйнування – свобода" або рівень її досконалості предметно фіксуються суб'єктивно як моменти міри – кількісної і якісної визначеності в самоздійсненні людини – і об'єктивно – з боку відповідності дії природним законам. Те, що руйнує дії, нами оцінюється як дисгармонійне і спотворене, протилежна цьому дія – вільна, гармонійна і набуває властивостей прекрасного.

Можуть бути між ними і проміжні стани дії: їх безліч – стільки, скільки здатна людина встановити відмінностей між двома, або й більше, суміжними діями. І тут завдання оптимізації технології якраз і полягає в тому, щоб встановити, в якому напрямі відбувається розвиток діяльності: вона набуває або втрачає гармонію, єдність цілісності, розвиток іде в бік прогресу або регресу.

Вибір однієї з безлічі технологій – вільної – не може бути випадковим, а тим більш відданим на відкуп стихії природного процесу, не може відбуватися самопливом. Здійснюючи вибір дії, людина має погоджуватися із законами природи, які становлять основу технології.

У суб'єктивному плані процес вибору "однієї з безлічі" при засвоєнні дії переживається в двох формах:

– переживання-пристосування, в результаті якого відходять траєкторії і форми рухів, концентруються зусилля, відбувається їхній розподіл у дії так, щоб вона найбільш повно відповідала просторово-часовій будові предмета (його хронотопу) або явища, яке перетворюється дією;

– переживання як звільнення, як процес переходу від скутого, закріпаченого руху, незручної дії до дії, що виконується легко, вільно, без будь-якого зайвого напруження і пригнічення: обмеження, що заклинюють рухи, гальмують природне виконання, при цьому відсіюються, і регулювання ними спрощується.

Досить усвідомити існуючі перешкоди і осмислити можливі в майбутньому антагоністичні протиріччя в дії, в цілісності "мисляче тіло людини – предмет" і зробити їх центром уваги і свідомого зусилля, щоб перебудувати рухи в потрібні форми, а дії надати втрачену свободу.

Оскільки мета діяльності досягається через систему дій, то їх продукт створюється кожною з цих дій – мікроетапом розвитку.

Якщо дії обмежені в свободі, то перед людиною постає ряд додаткових завдань. Вони зупиняють її розвиток і людина змушена, перш ніж досягти мети, боротися за свободу рухів. Зупинки в розвитку можуть бути досить тривалими.

Після цього, згодом, треба повернутися до розв'язання істинних задач. Тут навчальна діяльність дробиться, задачі дрібнішають, активність людини розпорошується, і вона втрачає впевненість в успіхові, а мотивація діяльності, у свою чергу, слабшає. Ось чому свобода дії визначає свободу діяльності і її ефективність.

Шлях здобуття свободи дії і свободи діяльності ґрунтується на одному і тому самому механізмі. І це цілком зрозуміло, адже механізми виконання дії є водночас і механізмами розвитку діяльності; ущербність одних породжує дезорганізацію в діяльності, спрямовує її в бік, протилежний розвитку – в бік регресивних змін.

Єдність – не тотожність – механізмів розвитку дії і діяльності очевидна. Однак дія, як клітинка діяльності в цьому процесі, є умовою її становлення і послідовного розвитку.

Свобода новоутворень

Саме в дії можливості і тенденції виникнення новоутворень – запрограмованих творчих процесів – переходять в дійсність, матеріалізуються. Адже можливості мислячого тіла людини – це те, що в нинішній момент ще не існує, але внаслідок свідомого використання законів дії і діяльності вони можуть реалізуватися, стати реальністю.

Розвиток діяльності визначається тим, як точно і вчасно людина будує вільну дію, а створюючи її вільною, вона завдяки цьому створює умови існування вільної діяльності. Окрім усього іншого, вона має навчитися небажані об'єктивні можливості нейтралізувати і реалізувати бажані об'єктивні. Більше того, вона може цілеспрямовано створювати в себе нові можливості – здібності.

Питання про вільну і невільну, тобто руйнівну, діяльність людини вирішується залежно від відношення, що складається (взаємного сприяння і протидії) із зовнішніми і внутрішніми умовами в діяльності. Його вирішення залежить від того, як у ній враховуються існування і практичне застосування сукупності об'єктивних, незалежних від свідомості і волі людей, закономірностей людської психіки, свідомості і діяльності. Усі інші закони виступають у ролі непереборних перешкод, якщо всупереч доцільності розгортається діяльність.

Зрозуміло, коли не діють одні закони, тоді набувають сили інші закони – *закони руйнування,* які і роблять активність людини не тільки малопродуктивною, а й недоцільною. Свобода дії, її рівень у кожному конкретному випадку визначається, зрештою, мірою пізнання і мірою використання цих законів.

У свободі дії, таким чином, виявляється можливість людини завдяки своєму живому руху виходити за межі наявного стану предметів і явищ, тобто можливість творити.

Оволодівши вільною дією, людина дістає автономію, але це зовсім не означає, що вона повністю незалежна від умов та законів діяльності і тим більше може їм не підкорятися. Навпаки, за допомогою вільної дії вона планомірно змушує закони діяти для досягнення цілей, володарює над ними і, отже, над діяльністю.

Процес пізнання і використання в діяльності його продуктів в остаточному підсумку веде до збільшення влади людини над собою. Опанування законів природи і діяльності викликає в людини позитивні емоції і почуття, а її діяльність набуває естетичного забарвлення.

Радощі пізнання і діяльності, почуття свободи в ході їх опанування народжують особливе людське почуття – почуття прекрасного, зумовлюють потребу в прекрасному. Виникнення цього почуття посилює в людини можливості створення не тільки необхідних, практично корисних, а й довершених предметів і явищ, інакше кажучи, вона починає діяти відповідно до законів краси, діяти творчо.

Діяти творчо, як буде показано нижче, означає керуватися законами відповідності, пропорційності, упорядкованості, гармонійності тощо, які і становлять матеріальну основу прекрасного.

Свобода дії і доцільність

Використання законів у цілісності веде діяльність у світ доцільності. Поза тим названі властивості діяльності – лише основа краси: вони перетворюються на продуктивну силу тоді, коли засвоюються в формі дії, стають її наскрізними властивостями, а в її будівлі – елементами органічної цілісності. І тільки за таких умов діяльність стає вільною: в ній закони краси виражаються в принципах майстерності, мистецькості і технології самоздійснення людини.

З переживанням свободи дії тісно пов'язані, як уже зазначалося, і естетичні почуття, а скутість дії, що руйнується, – з астенічними естетичними емоціями – безпредметними переживаннями потворного, зруйнованої гармонії.

Естетичні почуття в дії існують у тісному зв'язку з уявою і мисленням, знанням і умінням. Вони є і підготовчою фазою творчості, і провідниками людини у світ доцільності, гармонії і краси її дії. По-

чуття, як творче начало, включається в змістовну структуру дії, а як її побічний продукт – виступають насолода, радощі, милування і умова продуктивної дії.

Тому естетичне відношення (негативні емоції – позитивні почуття) людини до дії і діяльності в цілому не можна розглядати тільки як безкорисливе і незацікавлене, таке, що обслуговує інтереси почуттів і розуму. Навпаки – воно пов'язане із ними через процес здійснення діяльності, в якій естетичне почуття зароджується, виявляється і формується в міру того, як діяльність починає будуватися за законами краси.

У діяльності естетичні почуття виконують функції ініціативи, її начала, що йде зсередини людини, допитливості, прагнення до невідомого тощо, тобто – є джерело мотивації творчої активності.

Таким чином, свобода дії – здатність свідомо її будувати, а діяльність – регулювати зі знанням справи, що одне й те саме – оволодівати собою.

Свобода в такому розумінні не має нічого спільного зі спонтанною, безпричинною в своїх проявах творчою силою людини, зі свавіллям, не зумовленим ніякою причинністю. Людина в діяльності прагне відкрити закони – умови вільної дії – не для того, щоб їх знати, а для того, щоб використати цю свободу, передусім, в досягненні своєї мети.

Незважаючи на це, людині інколи здається, що діяльність починається з ініціативи зсередини себе.

Насправді свобода дії детермінована законами природи, дій і розвитку, і завдяки цьому зв'язує воєдино людину і діяльність у процесі її самоздійснення. У той же час людина відокремлюється від діяльності, підноситься над нею як її суверенне джерело; вона її здійснює, але залежить від її істотних закономірностей, і тільки в цьому єдиному випадку вона вільна в повному розумінні цього поняття.

Формалізована структура теми

Механізм: джерело створення інноваційних технологій – творчий потенціал праці, який міститься в її суперечностях, функціях діяльності, сферах психіки і свідомості людини, а також у свободі дій, яка є наслідком узгодження її з власними законами.

Творчий потенціал праці
та інноваційні технології освіти

Джерела інновацій	*Функції діяльності*	*Сфери психіки і свідомості*	*Свобода дії*
суперечності	цінність	сенсорна	мета
потенції	управління	перцептивна	можливість
мистецтво дій	проектування	почуттів	новоутворення
	вивчення	розуму і розсудку	доцільність
		сфера менталітету	

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Чому суперечності освіти можуть стати витоками інноваційних її технологій?
2. У чому сутність поняття інноваційна технологія і чим воно відрізняється від знання?
3. Як пов'язані закони психіки, свідомості і діяльності з поняттям технології в освіті?
4. Визначте основні риси психологічної характеристики інноваційної діяльності.
5. Чому сфери людини можуть бути предметами інноваційних технологій?
6. Чим відрізняються сфери психіки і свідомості?
7. З чого складається сфера менталітету людини?
8. Чому в несвідомому приховуються потенції психічного відображення?
9. Чому надсвідоме – потенціал духовності?
10. Як може визначити поняття "свобода дії" напрям розробки інноваційних технологій?
11. Назвіть явища, протилежні свободі дії, та її можливості.
12. Свобода дій і доцільність – закон оптимальної дії.

Альтернативно-тестові завдання

1. Яким чином діяльність як предмет вивчення може впливати на створення нового знання?
2. Доведіть, що діяльність – це не лише предмет управління, а й предмет саморегуляції.

3. Якщо діяльність є предметом проектування, то чи можливі новоутворення в ній поза свідомими діями проектантів?

4. На якій підставі вважається, що будь-яка діяльність – цінність?

5. Чи згодні ви з думкою, що сенсорна сфера людини – найпотужніше інформаційне джерело?

6. Доведіть положення, що перцептивна сфера багатьох людей працює за формулою: сприймаю, що знаю.

7. Доведіть кантівську антиномію: про смаки не сперечаються – як закон дії у сфері почуттів.

8. Чи згодні ви з тим, що сфера розуму і сфера розсудку в людини можуть працювати всупереч одна одній?

9. Що включає в себе поняття менталітет, крім здобутків науки, культури, техніки і технологій?

10. Усвідомлення "свободи від чого?" і "свободи для чого?" чи можуть бути джерелом інноваційної технології?

11. Які суперечності можуть бути між свободою дій і процесом здійснення мети?

12. Доведіть, що свобода новоутворень у діяльності може бути і неусвідомленою.

Література

1. Болтівець С. І. Педагогічна психогігієна: теорія та методика. – К.: Редакція "Бюлетеня ВАК України", 2000. – 302 с.

2. Брушлинский А. В. Продуктивное мышление и проблемное обучение. – М.,1983.

3. Гальперин П. Я., Котик Н. Р. К психологии творческого мышления.// Вопр. психологии. – 1982. – № 5.

4. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.

5. Зайчук В. О. Економічна освіта молоді: дослідження впливу соціуму на особистість. – Луцьк: Вежа, 1999.

6. Зайчук В. О. Основи інноваційних технологій в освіті. – К.: Гала, 2000.

7. Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. – М., 1988.

8. Клименко В. В. Психологические тесты таланта. – Харьков: Фолио, 1996.

9. Клименко В. В. Как воспитать вундеркинда. – Харьков: Фолио, 1996.

10. Клименко В.В. Механізми психомоторики людини. – К., 1997.

11. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

12. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002

13. Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Педагогика, 1972.

14. Моляко В. О. Психологічна готовність до творчої праці. – К.: Знання, 1998.

15. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.

16. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1999.

17. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1996.

18. Основи загальної психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.

19. Петухов В. В. Психология мышления: Учеб.-метод. пособие. – М., 1987.

20. Пономарев Я. А. Психология творчества. – М.: Наука, 1976.

21. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.

22. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – М.: Просвещение, 1995.

23. Тихомиров О. К. Психология мышления. – М., 1984.

24. Холодная М. А. Интегральные структуры понятийного мышления. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1983.

25. Эсаулов А. Ф. Психология решения задач. – М.: Высш. школа, 1972.

26. Эсаулов А. Ф. Проблемы решения задач в науке и технике. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979.

27. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. – М., 1978.

23. Механізми творчості

Ключові поняття теми:
теорії творчості, поетична душа, механізми творчості, відкриття, винахід, художній образ, види енергії, види станів, відображення невідчутного, порівняння і оцінки, відображення неіснуючого, натхнення

Поняття про творчість

Психологія, переживаючи піднесення, інтегруючи знання, зберігаючи свою цілісність, знаходячи все у всьому, прагне пояснити внутрішній світ людини *творчої.* Пояснити людину, яка виконує (або намагається виконати) своє природне покликання – стати творцем.

Людина творча – homo creator, людина діюча – людина, здатна творити. Оскільки здатність до творчості – головна властивість людини. Якраз здатність до творчості і відрізняє людину від тварини.

Людина може бути дуже розумною і розсудливою, обмірковувати кожний свій крок (уявляєте, скільки вона завдає роботи своєму мозкові?), – і лишатися **виконавцем,** або (якщо вам більше подобається) – *мовлячою машиною.* (За часів Платона не було поняття "машина", тому він говорив інакше: знаряддя, яке говорить.)

Людина може читати дуже розумні книжки, насолоджуватися прекрасним, зберігати у своїй пам'яті прірву відомостей з будь-яких галузей знань, досягти вершин розвитку інтелекту, але при цьому не змінити світ навіть на крихту. Тому що вона більше *ерудит, споживач* (енергії або інформації), ніж виконавець: вона – суддя, охоронець, елемент у ланцюжку, який з'єднує людину з ноосферою – хто завгодно, тільки не творча людина.

Людина може бути малоосвіченою; вона може мати вельми туманні уявлення про загальну культуру; її пам'ять може бути "з дірками" і тому бідною на інформацію; у звичайній бесіді ви навряд чи роздивитесь її розум; та й про розсудливість їй не заважало б подбати, попрацювати над собою.

Але як тільки перед нею з'являється задача (пізнавальна, моральна або естетична) – вона не обмірковує її, не аналізує, не ходить навколо, збираючи інформацію, – вона відразу ж починає її розв'язувати – діяти.

І, уявіть собі, – виходить! Створюється нове. Тільки так! – адже вона *творець.*

Разом з тим наука, захоплена диференціюванням, розчленувавши на елементи людину, як машину, приписала кожному органу людини певну функцію. Вухо необхідне людині, щоб чути, рука потрібна, щоб щось робити, серце – щоб штовхати кров, м'яз, щоб рухатись, і так кожний її орган.

А про орган творчості, його будову і розвиток вона нічого не говорить.

Основні теорії творчості

Ось декілька поглядів на процеси творчості.

Інтуїтивізм – знання в людини виникає без усвідомлення шляхів і умов його появи, і тому творчість розглядається як "осяяння", "бачення істини" – інсайт. Інтуїція протиставляється дискурсивному, логічному мисленню, раціональному знанню. У творчому процесі людина в стані натхнення зливається зі створюваним предметом і тоді протилежності між ними зникають.

Теорія неусвідомлюваної творчості – акти і стани людини, які є відображенням дійсності, але вона не усвідомлює цього і не може відтворити шляху творчості; надсвідоме, неусвідомлені установки і мотиви – неусвідомлювані регулятори способів дій. Дій автоматизованих, зумовлених неусвідомленими образами, субсенсорними сприйманнями, які спрямовують людину до доцільних дій.

Теорія конструктивного інтелекту – розуміння (апперцепція), осягнення як результат вияву розумових здібностей, які пов'язані: з системою розумових операцій, зі стилем і стратегією розв'язання проблем, з особливостями індивідуального підходу і осмисленням: а) завдань, б) задач, в) проблемних ситуацій, що вимагають пізнавальної активності і напруження розуму.

Концепція ***стратегіальної*** організації творчих процесів особистості, здатної застосовувати стратегії і тактики творчої діяльності (В. О. Моляко)

Теорія детермінуючих тенденцій, яка включає окремі напрями:

- *системний детермінізм* – залежність предмета в цілому від його окремих елементів і навпаки – залежність окремих елементів від властивостей цілого;
- *вплив типу зворотного зв'язку* – наслідок впливає на причину, яка його зумовила;
- *статистичний* – за однакових причин виникають різні ефекти в межах статистичних закономірностей.

Цільовий детермінізм – мета, що випереджає результат і відіграє роль закону, який визначає шлях її досягнення, а також надає інформацію про якості (кількості) предмета творчості.

Механічний детермінізм – подібне пізнається подібним, людська душа і тіло, свідомість і діяльність уподібнюються машинам, механізмам.

Психологічний детермінізм – уявлення про те, що рівень активності свідомості і творчості зумовлюється образом життя людини, діяльністю – психосоціальною активністю – як окремі механізми.

Серед них важливе місце посідають принципи:

а) зовнішні чинники діють за посередництвом внутрішніх умов (С. Л. Рубінштейн);

б) дія "внутрішнього через зовнішнє";

в) пояснення психіки через діяльність: діючи і перетворюючи світ, людина змінює і перетворює саму себе;

г) вростання в культуру людства (за Л. С. Виготським);

д) наслідування як форма опанування суспільного досвіду, досвіду інших людей або наслідування неодухотворених предметів. Людина творить, як творить сама природа, – гасло епохи Ренесансу;

е) засвоєння – процес поєднання чужого досвіду і власних досягнень;

ж) дійова детермінація – психіка і свідомість є органами діяльності, від рівня розвитку яких залежить продукт творчості.

А тепер будемо шукати аналогії.

Душа і творчі здібності

З чого починається душа? З дій людського тіла.

У тілі є все для процесу творчості. Це "все" має безліч різноманітних механізмів. Але оскільки йдеться про механізми творчості, нам важливо зрозуміти, що кожна клітина людського тіла почуває і як кожна клітина рухається.

А якщо є почування – це означає, що є душа (психе). Якщо є рух, то є й моторика.

Ми сприймаємо безліч сигналів навколишнього світу і реагуємо на них не тільки рухом тіла, а й зміною нашого внутрішнього стану, що зазвичай висловлюємо так: "добре, бо все красиво і спокійно", "совість замучила", "це мені нагадує..." і т. ін. Вас не треба переконувати, ви маєте душу; вона є, бо так все влаштоване, бо ви – людина. Але це не душа взагалі; це – людська душа.

З одного боку, все живе має душу. З другого – залежно від рівня розвитку життя вона буває: 1) рослинна; 2) тваринна; 3) поетична.

Кожна з цих "душ": 1) відчуває; 2) пам'ятає; 3) співіснує з іншими душами.

А в людини в оптимальному стані ця тріада перебуває в гармонії: функції всіх трьох душ працюють спільно. Чим же різняться душі – рослинна, тваринна і поетична?

Природне покликання рослинної душі – бути живою істотою.

Природа через рослинну душу здійснює досі не пізнане – *перетворення неживого на живий матеріал.* Тому буття рослинної душі – це:

– *сприймання* енергії з навколишнього енергетичного поля;

– *тропізми* – ростові рухи органів рослин (згинання "тулуба", кореня, повертання листка до сонця тощо), що спричиняються однобічним впливом факторів навколишнього світу – світла, тепла, вологи, земного тяжіння тощо;

– *пошук* їжі і утилізація мінеральних речовин, з яких душа мурує свою будівлю;

– *виконання* родової програми;

– *боротьба за власну територію* і прагнення її приростити (бажано не завдавши збитків подібним собі, але за рахунок території "рослинних душ" іншого виду).

Природне покликання тваринної душі – *підтримувати життя власне та подібних собі в стані комфорту.*

Через тваринну душу жива істота *зберігає гармонію* всього живого на землі.

Тваринна душа, на відміну від рослинної, не прив'язана до місця, а має змогу пересуватися. Рівновага в природі, непочування впливів природи – ось ідеал тваринного існування.

Якщо тварина сита і здорова – вона або спить, або грається. Якщо комфорт усередині неї або ззовні порушений – тварина починає рухатися, щоб усунути причину дискомфорту. Тварина живе за рахунок рослинного або іншого тваринного життя, але ніколи без крайньої потреби не зробить нічого, що порушувало б гармонію природи.

Тварина своїм буттям немовби нічого не змінює у світі, а насправді – вона виконує величезну роботу заради збереження життя на землі. Тварина не може свідомо, як людина, впливати на процеси в приро-

ді. Але тваринна душа виконує функції, які нічим не можна замінити: 1) фіксує порушення гармонії, 2) оцінює його і 3) реагує на порушення протидією, щоб гармонію вирівняти силоміць.

Природне покликання поетичної душі – *творити.*

Поетична, творча душа людини – суть, плід спільної роботи механізмів: 1) почуття, 2) мислення і 3) уяви.

Це означає, що поетична душа людини: 1) чутлива до найменших порушень гомеостазу (за рахунок змін навколо неї), 2) оцінює ситуацію і 3) включає моторику, щоб зберегти свою цілісність.

Щоб виникло почуття, зовсім не обов'язковими є прояви очевидної агресії або – навпаки – збільшення комфорту. Досить енергетичного або інформаційного впливу – і душа відгукується почуванням.

Людина саме через поетичну душу *перетворює живе на духовне* – продукт роботи почуттів, мислення і уяви.

Тваринна душа – це єдність **тропізмів, інстинктів, пам'яті і емоцій.**

Механізм творчості – не орган тіла, а орган людини. Але все-таки орган. І тому – як будь-який орган, без якого неможливе нормальне життя людини – він має подвійну природу.

Якщо ви вже призвичаїлися до думки, що людина живе в ноосфері, ви легко дійдете висновку: щоб жити в ноосфері, людина повинна бути їй відкрита. Задля досягнення своєї мети вона користується її здобутками, як і її тіло фізіологічне потребує повітря, води і їжі.

Аби використовувати здобутки ноосфери, людина повинна приймати *енергію та інформацію, як антена.* Людина бере для себе *матеріал* та *енергію* із природи, а *інформацію* – із ноосфери.

Якщо програма життя людини скерована на духовність, вона бере інформацію і енергію з ноосфери.

Духовність – це гармонійні форми енергії та інформації, сили людини, якими вона здатна винаходити, відкривати і створювати художні образи.

Дух створює душу. Дух – це муляр, що будує душу з цеглин ноосфери.

Отже, якщо новонароджений не має контактів з ноосферою (Мауглі, що мешкає серед звірів), у його духу не буде матеріалу для будівництва душі. Замість механізму творчості в людині розвиватиметься тваринна

сутність. І головна відмінність між людиною і твариною – здатність створювати духовність – лишиться брунькою, яка не розпустилася.

Духовність – продукт роботи механізму творчості, перетворення живого, душевного на духовне.

Будова і функції механізму творчості

Поняття механізму

Механізм – сукупність інструментів, що здійснюють певні рухи, генерують думки, почуття, уяву та психомоторику для збирання, обробки інформації або виконання роботи.

Механізм творчості – орган людини. Людини, а не її тіла. Але, на відміну від анатомічних органів тіла, цей орган творчості – *морфологічний:*

– він не має постійної просторової локалізації і працює поза тілом;
– він не пов'язаний з роботою конкретних органів чуттів та інших систем тіла;
– створюється протягом життя і є прямим продуктом діяльності людини.

Він функціонує так само, як і анатомічні органи, але відрізняється від останніх тим, що для нього не існує меж дозволеного йому природою – ні фізіологічних, ні анатомічних, тому і важко передбачити межу можливостей механізму творчості.

Чим відрізняється цей орган людини – механізм творчості – від інших анатомічних утворень у тілі?

Внутрішні, анатомічні органи мають зовсім інші функції. Ви їх добре знаєте, вони:

1) підтримують гомеостаз – сталість внутрішнього середовища тіла;
2) забезпечують життєдіяльність;
3) є опорою продуктивної роботи механізму творчості.

Різниця очевидна. Але і спільність – безперечна, бо механізм творчості і органи життєзабезпечення мають подвійну – *природну* і *ноосферну* – сутність.

Механізм творчості, виконуючи суто людські функції, виходить далеко за межі тіла і його найближчого місця перебування. А саме:

1) дає людині змогу жити в *ноосфері* і користуватися її здобутками;
2) забезпечує зв'язок з *логосом;*
3) є провідною умовою *життя* – інструментом творчості.

Здобутками ноосфери більшою або меншою мірою користуються всі. А от щоб керувати – спрямовувати свою діяльність, треба вже механізм творчості залучити до дії.

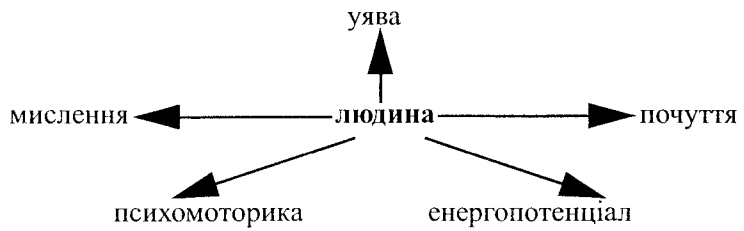
Як і будь-яка цілісність, механізм має: а) будову, яка розвивається; б) функції, які майже не мають меж для удосконалення і спрямовані на досягнення ефекту; в) продукти своєї роботи, які мають споживчі вартості, самодостатність і духовність.

Механізму творчості властива здатність користуватися і перетворювати енергію з однієї форми на іншу, що є важливим для розуміння процесів творчості людини.

Якщо механізм творчості людини в *дійовому стані,* то людина здатна сприймати і відтворювати відображене, перетворювати його на власні здобутки, опанувати його і користуватися як інструментом дій. Людина в цьому стані здатна не лише на фізичну або рутинну роботу, а й на творчу: *людина набуває здатностей – мудреця, генія або таланта.*

Ми не будемо зупинятися на питаннях: звідки з'явилися схильності до творчості, як відбувся дивовижний процес виокремлення людини із тваринного світу. Що це за набуток, завдяки якому вона оволодіває законами природи, розвиває техніку і технологію, творить і розширює сферу розуму землі – ноосферу.

Що являє собою механізм творчості, нам допоможе зрозуміти схема:

Кожне поняття на схемі – назва механізму, знак з певним смислом, а всі разом становлять цілісність. Але сталося так, що в науці кожен механізм творчості вивчався окремо. У живій діяльності все навпаки – механізм творчості – неподільна цілісність, в якій механізми можуть перебувати в трьох станах дієздатності: а) працювати разом, б) підсилювати один одного або в) виключати один одного із активності. Отже, існує три зони потужності механізму творчості:

1) гармонійний механізм працює творчо і людина *(мудрець, геній, талант)* здатна до *творчої* роботи;

2) дисгармонійний – механізм творчості втратив здатність, властиву від природи – і людина *(дилетант і ерудит)* спрямовує свої сили на збереження свого комфорту і здобутків ноосфери;

3) порушена пропорція здатностей – складових механізму творчості, що спричинює в ньому вторинні зміни, а людина стає *виконавцем,* здатним до механічної роботи або на руйнування оточуючого середовища – вона стає "аварійною", бо перебуває на межі норми і патології душі.

Продукти творчості.

Творчість – процес народження нового, що об'єктивно здійснюється в природі або в людині; у природі – *зародження, зростання, визрівання;* у людській роботі – *створення нових думок, почуттів або образів,* які стають безпосередніми регуляторами творчих дій.

Отже, зародження, зростання і визрівання *нових думок, почуттів або образів* цих регуляторів на відміну від конструювання, яке комбінує старе і відоме, – це новий принцип дій творчої людини.

І тому творчий процес має результатом продукт *оригінальний, об'єктивно цінний і самодостатній.*

Продуктами творчості бувають; *відкриття, винаходи, нові художні образи неабиякої сили, художні твори.* Суть у них одна. Різняться вони лише засобами проникнення у природу.

Відкриття – процес і результат виявлення того, що існує в природі, суспільстві або людині. Відкриття бувають: *для себе* – не знав і узнав; *для близьких* – це відкрив він; і *відкриття для людства.* Відкриття – рідкісна удача. Про кожне з них відразу дізнається увесь світ. Але можна його зробити і не помітити. Отож, аби творці могли розпізнати, що саме є відкриття, наведемо кілька прикладів:

а) у відомій речовині, предметі, процесі, явищі тощо відкриваються невідомі властивості;

б) за відомими властивостями відкриваються невідомі предмети;

в) відкривається нова речовина з невідомими властивостями тощо.

Винахід – створення нових предметів, техніки та технології (для себе, оточуючих і для людства) із природних речовин.

Якщо відкриття є продуктом реалізації творчого начала в людині, є *проривом природної необхідності,* розумної доцільності її діяльності і виходом за межі відомого, то винахід – *результат її прагматичних дій.*

Мета прагматичних дій – розв'язати задачу, яка поставлена життєвою ситуацією або в процесі діяльності.

Художній твір – створення образів, які допомагають пізнати душу іншої людини і таким чином вдосконалювати свою, пережити тисячі чужих життів, щоб визначити свій життєвих шлях; а цей шлях можна пройти за посередництвом засвоєння здобутків ноосфери.

Людина має самотужки здолати декілька незалежних етапів розвитку і навчитися робити відкриття, винаходи і створювати художні образи: а) *для себе,* відкриваючи світ; б) *для найближчого оточення,* дивуючи його своїми діями, а вони оцінюють "Молодець!"; в) *для всього людства,* і вершина цих досягнень – Нобелівська премія.

Властивості гармонії

Зазвичай, коли йдеться про відкриття, винаходи або художні образи великої сили, то маємо на увазі, що вони – речі гармонійні і являють собою щось правильне за формою, відповідне меті, урівноважене з довкіллям. І, що найголовніше, – гармонійні предмети найбільшою мірою відповідають своєму призначенню – *меті діяльності людини.*

А який, наприклад, куб? Або куля? Або піраміда? Гармонійні? Ні! Вони лише правильні фігури. (Ми спеціально почали з найпростішої цілісності – геометричної форми.)

Але що вам до цих правильних геометричних форм? Так, байдуже. Ви їх бачите, навіть торкаєтесь пальцями: куб, куля, піраміда, але *енергії* від них ви не отримуєте. Ви її навіть витратите, якщо тривалий час їх споглядати: адже *нудьга – найзажерливіший* енергетичний вампір.

Ми не випадково звернули вашу увагу на поняття "гармонія".

Не випадково гармонія і механізм творчості – провідні поняття розділу.

Гармонія – властивість створених людиною і природою речей, процесів, явищ тощо. Це властивість цілісностей, а не будь-яких матеріальних або духовних утворень. Атом, молекула, людина, машина, родина, суспільство, купа піску, ліс – усе це цілісності. Разом з тим не про кожну з них можна сказати, що вона пройнята гармонією.

Поняття "гармонія" відображає цілісність з точки зору: а) міцності скріплення її елементів; б) узгодженості їх між собою; в) рівноваги і єдності протилежностей у цілісності тощо.

Поняття гармонії передбачає і г) наявності усвідомленої або неусвідомленої мети будь-якої цілісності; д) її практичності, тобто призначення для досягнення доцільної мети природи або людини.

Протилежне гармонії – *дисгармонія, колізія, неспільномірність* предметів і явищ, які гальмують або руйнують процес досягнення результату, спотворюють дії та діяльність. Призводять до втрати здоров'я душі і тіла людини.

Отже, дисгармонія (колізія, неспільномірність, неузгодженість тощо) – це і стан людини, коли цієї найціннішої властивості – гармонії – у неї вже бракує, вона існує із зруйнованою душею або дезорганізацією механізму творчості, яка тільки-но почалась.

Вплив дисгармонійних речей і явищ нагадує враження, яке викликає зустріч з хаосом. Якщо хочете, навіть з мальовничим хаосом, а як відомо, предмет у такому стані не може продуктивно функціонувати.

Предмети гармонійні при сприйманні переживаються як *піднесене, прекрасне, краса,* а дисгармонія – як *низьке, потворне, бридке* тощо. Гармонія предметів і явищ викликає в людини позитивні почуття – і *наповнює нас* своєю енергією; дисгармонія – *"випалює" енергію нашої душі* і створює стан страждання.

Якщо гармонія в людині є, якщо вона її досягла, то це гармонія не тільки тіла, його рухів, дій, а й гармонія душі – умова гармонії з навколишнім світом. Бо від гармонійних предметів людина може отримувати необмежену кількість енергії.

Невже у гармонійних предметів є спеціальний ключик-мірка, яка відкриває таємний хід до джерел їхньої інформації та енергії? Справді, ключик-мірка існує: у кожної гармонії своя, хоча, можливо, вона одна на всіх, однак люди пізнають лише її частину, та й то не всі.

Почнемо з того, що з куба і кулі людина теж ніякої енергії чи інформації не дістане. Тому що втілена в них енергія мізерна. (Вони несуть інформацію: це геометрична фігура.) Отже, гармонія предмета або явища міститься не тільки в його формі і просторових абрисах, а й у змісті, в їх енергетичному наповненні.

Але навіть і з формою, і з простором предметів не так все просто, як здається, тому що *правильність* – це зовсім не обов'язково гармонія.

У гармонійних за будовою предметах їх форма виконує особливу роль. Вона акумулює: 1) інформацію, 2) енергію, 3) утримує цілісність, визначаючи межі предмета або явища.

Визначити гармонійний предмет дуже просто: гармонія світу речей побудована за законом "золотого перерізу" – модулем 0, 618. Модуль –

коефіцієнт, або *величина,* що позначає міру відношення меншої частини цілісності до більшої.

За цією пропорцією можна побудувати паралелепіпед (довга грань 0, 618, коротка 0, 382), але не куб. Отож, і куб, і куля зовсім не гармонійні; вони правильні і тільки. Ми назвали їх гармонійними, застосувавши дидактичний прийом: *рух від стереотипу -- образу пам'яті – до думки, від неправдивого до істинного.* Сподіваємось, ви вже вибачили авторам цей маленький трюк.

Правда, напрошується *розгадка технології споживання енергії* від гармонійних за будовою предметів або явищ?

Кожна людина *має свою власну мірку* (поки що ми не говоримо, яка вона: гармонійна чи деструктивна), *вимірює нею, прикладаючи її до предметів і явищ довкілля.* Коли мірка людини і мірка предмета збігаються, виникає потяг, ваблення і предмет людину захоплює у свою владу... І знову-таки – незалежно від того, яка ця мірка – гармонійна чи дисгармонійна.

Люди-творці *(мудреці, генії, таланти)* несуть у собі мірку "золотого перерізу" і прикладають її до всього навколо, і якщо вони – *мірка людини і мірка предмета* – не збігаються, у них виникає почуття дискомфорту, незручності, скрути. Тому вони, щоб звільнитися від негативних станів, намагаються всіма силами дисгармонію перетворити на гармонійні предмети: роблять відкриття, винаходи і створюють художні образи.

У взаєминах з предметами і явищами треба враховувати не тільки інформаційну функцію гармонії, а ще й енергетичну! Саме через енергетичну функцію людина шукає гармонію, щоб збільшити свій енергопотенціал. Тут працює закон, який не має винятків: *з більшої в меншу місткість енергія перетікає, доки їхні рівні не стануть однаковими.* Значить, людині потрібна не просто правильність форм, а гармонійність предметів – ті з них, енергію та інформацію яких вона може споживати і використовувати в роботі.

Зрозуміти інформаційно-енергетичну сутність гармонії легко на прикладі модулора. Його творець, великий Корбюзьє, обчислив пропорції людського тіла з дивовижною точністю. Математична досконаліть, але його естетична або енергетична цінність для глядача наближається до нуля. Чому? Тому що модулор несе тільки інформацію; енергії він позбавлений.

У чому ж відмінність динамічного, але енергетично порожнього модулора від, скажімо, статичного, але бездонного за кількістю енергії

мікеланджеловського Давида, перед яким людина, милуючись, готова стояти годинами?

У Модулора автор вклав тільки інформацію, знання, а в Давида Мікеланджело вклав усю силу душі. Почуття, думки, уява, майстерність психомоторики і майже нескінченний енергопотенціал – увесь механізм творчості його творця або, як прийнято говорити, все його життя.

Смисл, який намагався передати своєю роботою Мікеланджело, вимагав від нього величезної сили думки, почуттів і енергії. І всі вони, завдяки гармонії творця, виявилися зосередженими у фігурі Давида як у вічному акумуляторі енергії і інформації.

Творець вкладає у свою роботу все те, на що він здатний.

Кожна людина може взяти з його творіння лише те, що вона спроможна взяти: енергію, думки, почуття або образи – і забрати з собою. І тепер вам зрозуміло, чому людина, обожнюючи класику, надає перевагу не "найскладнішим", надвеличним творінням (віддаючи їх фахівцям), а тим, що трохи простіші, як кажуть, "людяніші".

Досконала гармонія предметів віддає людині свою енергію і інформацію без втрат. А людина сприймає її, не витрачаючи своєї енергії.

Людина дисгармонійна, стикаючись із досконалою гармонією, вже за хвилину-другу почне захлинатися цією енергією і інформацією – переживає дискомфорт.

І чим менш досконала гармонія, тим людині простіше впоратися з її енергією і інформацією. Вона має можливість керувати цим процесом. А якщо вона ще й зафіксує недоліки творів мистецтва – отримає чудову нагоду самоствердитись!

Досі йшлося тільки про створену людиною гармонію. Не тому, що вона всюди оточує нас (на жаль, це не так); просто рукотворна гармонія найбільш зручний засіб пояснення гармонії як форми природи.

Нагадаємо відому вам класифікацію гармоній.

1. Гармонії, створені природою. (Кристали, квіти, ландшафт, біосфера тощо.)

Гармонія – це властивість предмета, інформація, що позитивно впливає на душу людини незалежно від її волі і свідомості.

2. Гармонії, створені людиною.

Гармонія – це форма предмета, в який вклали інформацію і енергію, після чого він став інструментом, зручним у роботі.

Гармонія – акумулятор енергії та інформації, спосіб її збереження без втрат.

3. Гармонія людини (гармонія механізму творчості).

Саме цій гармонії ми й приділяємо особливу увагу. Людина потенційно може перебувати в таких станах гармонії механізму творчості: а) гармонія, що зароджується; б) гармонія, що розвивається; в) гармонія досконала; г) гармонія, що порушується; д) гармонія втрачена.

Стани механізму творчості визначають типологію людей, яких ще в античності називали: *геній, мудрець, талант, дилетант, ерудит* і *раб-виконавець* (раб не за соціальним статусом).

У цих станах механізму творчості немає нічого фатального: вони можуть переходити з одного в інший, утримуватися деякий час або тривалий час, стаціонарно.

Чутливість – зародок механізму творчості

Новонароджений малюк здатен отримувати, відбирати і нагромаджувати в собі енергію та інформацію і зберігати її в засіках пам'яті. Від чутливості людини до виконання її призначення – стати творцем – тривалий шлях внутрішніх перебудов. Чутливість людини – можливість, задаток, а творчість – процес матеріалізації можливостей психіки, свідомості і діяльності людини.

Але може статися і таке: *задаток залишиться чутливістю;* людина може відчувати завдання і проблеми, але не буде спроможною їх розв'язувати. Отже, перетворення чутливості на механізм творчості – предмет виховання і навчання.

У чутливості *новонародженої людинки* механізми творчості існують потенційно, у ній міститься і джерело її буття. Цей початок – чутливість – є сам процесом становлення, рухом.

Що забезпечує розвиток чутливості? Рухи рук, ніг, тулуба малюка. Рухи переважно імпульсивні, реактивні, позитонічні. А їхні наслідки – збільшення енергії та інформації – *започатковують форму здібностей – інструментів,* які надають можливість дитині робити щось нове: дитина до певного часу не тримала голову, а тепер вміє; не читала текстів, а тепер уже читає і розуміє прочитане; не володіла тілом, а тут уже виконує карколомні сальто...

Звідси випливає схема розвитку механізму творчості:

чутливість – творчість.

Що ж спрямовує дитину до максимуму виявів людської сутності?

Правильно! – *процес становлення.* Становлення – невпинний рух чутливості – відображення. Але рух може стримуватися аж до стану

нерухомості, бо в єдності "чутливість – творчість" одна із складових стає неактивною або ж розвиток набуває хибного характеру.

Відображення у формі чутливості перетворюється на збудливість живого. Збудливість стає умовою реагування тканин на зовнішні впливи, і вони реагують специфічно: тканини м'язів – скороченням або розширенням; залози – виділенням секрету; нервові клітини – виникненням і поширенням нервового імпульсу і т. п. На властивостях подразливості ґрунтується відчуття.

Треба пам'ятати: *чутливість людини – зародок механізму творчості.*

Чутливість малюка містить у собі величезні таємничі сили, які до певного часу існують у *"сплячому стані",* дрімають. Це – мислення, почуття, уява, психомоторика та енергопотенціал безсловесної і нерозумної дитини.

Чутливість виявляється і вдосконалюється в діях, бо дитина, діючи, вчиться діями оцінювати, диференціювати, точно і вправно оперувати предметами. Із створенням нових видів чутливості виникають і нові почуття людини.

Що, крім чутливості, включає процес становлення механізму творчості? На що слід звертати увагу, щоб не втратити дивовижної властивості людини – здатності до творчості?

Отже, ідея становлення душі і чутливості полягає в тому, що всі послідовні вікові зміни людини – це невпинне її становлення, що описується формулою:

чутливість – здібність – здатність – механізм.

На цих перетвореннях ми і зупинимося.

Людина народжується безпорадною. Безвладною над собою на відміну від дитинчат усіх інших живих істот. Тварини народжуються із наперед заданими і готовими до активності механізмами рухів, споживання і самозахисту. Тваринки відразу після народження здатні власними силами підтримувати свою життєдіяльність.

Людське ж дитятко зовсім нерухоме. Його рабське становище – в абсолютній залежності від навколишнього середовища. Справді, а що воно має у своєму активі? **Інстинкти,** максимальний рівень **базової енергії, задатки до розвитку** майже нескінченної кількості **здібностей і створення** механізму творчості.

Єдина опора і ставка дитини на природний дар – *енергопотенціал.*

Уявляєте: новонароджене маля – грудочка живої матерії, яке нічого не розуміє, подає голосок лише тоді, коли зголодніє, або коли мокрі пе-

люшки, або щось болить; судорожно рухає ручками і ніжками і не здатне самостійно навіть на бік повернутися; а через лічені роки буде здатне стати творцем: читатиме як відкриту книжку зображення в електронному мікроскопі, стане спроможним у словах і словосполученнях концентрувати енергію людського духу і духовності, рівну здобуткам генія.

А яка складова механізму творчості в цей період найпотужніша?

Енергопотенціал – здатність до дії

Поняття "енергія"

Запитайте в будь-кого: без чого неможливе життя людини, і вам впевнено назвуть: а) без повітря, б) без води і в) без їжі. А все інше нібито в затінку – бажане, але необов'язкове.

Очевидне ще не значить дійсне. І як не прикро порушувати тріаду (дихання, питво, їжа), але якби нам треба було відповісти на те саме запитання, то ми б зазначили: без їжі людина може обходитися десятки днів, а без рухів довго не протягне. Уявіть собі! Хоча і вважається, що їжа куди важливіша, насправді це не так.

Саме живий людський рух – головний регулятор нашої енергетики. Позбавити людину рухів – значить, провокувати виникнення в неї феномена хаотичної енергії. Простіше кажучи – приректи її на загибель.

Отже, правильною буде відповідь: життя людини неможливе без:

а) споживання, б) обміну енергією та інформацією, в) живого руху. Живого руху, який: 1) слугує механізмом генерації енергії; 2) породжує нашу уяву, почуття і мислення; 3) є мірою наших можливостей діяти в просторі і часі – здатності до творчості.

Без енергії нам не обійтися: і щоб думати, і щоб діяти, потрібна енергія, її більше, і ми почуваємось і розмірковуємо впевненіше; зовсім мало – думка зривається, і діємо ми неточно, бо уява заводить нас не туди, куди нам треба.

Енергопотенціал – величина нашої здатності до дії (прагматичної, пізнавальної, розумової, моральної, естетичної, тобто творчої).

Але поняття "енергія" і "енергопотенціал" поки що залишаються за межами психології і тим більше – її практики. Ще Арістотель у трактаті "Про душу" ввів його в науковий вжиток. Його точка зору не втратила значення і сьогодні.

Енергія людини вважається вихідним матеріалом для виконання роботи. Такою самою мірою енергія повинна бути присутня на початку

процесу діяльності людини. Дія відбувається завдяки енергії, потенціалу, який перебуває не лише в людині, а й поза нею – у природі або ноосфері.

У такому розумінні енергія – необхідна умова розвитку, переходу від можливості дії, уявлення про неї – до дійсності, матеріалізації образів, почуттів і думок. Тому треба розрізняти в людині наявність таких видів енергії: базового, або основного, оперативного енергопотенціалу і енергії довкілля та ноосфери.

Базовий енергопотенціал – задаток для дії, яким людину обдарувала природа.

Новонароджена дитина отримує від природи такий великий енергопотенціал, що перевищити його протягом життя майже неможливо. І цей максимум можна утримувати до глибокої старості.

А "спалити" або розтринькати його можна? Так. Для цього не треба великого розуму: за лічені роки його можна виснажити, коли, як кажуть мудреці, "палити свічку з двох кінців".

Отже, ми можемо взяти енергію новонародженої дитини за максимум. Ви добре розумієте, що в кожної дитини енергопотенціал свій за величиною.

Основна енергія – заряд тіла, який ми отримуємо від народження, у генотипі.

Оперативний енергопотенціал – набута енергія, яку ми можемо витрачати, діючи розумно або практично.

Новонароджений малюк оперативного енергопотенціалу не має. А де його взяти? Він повинен навчитися його самостійно "заробляти". Як? Рухами ручок, ніжок, тулуба – і за допомогою дорослих, які відразу починають робити дитині масаж і займатися з нею фізкультурою.

Рухи дитини, спочатку імпульсивні, а згодом і довільні – включають природні механізми енергозабезпечення, які працюють за формулою: *"витрачання – відновлення – нагромадження"* енергії.

А процес нагромадження енергії за сприятливих умов життя і дошкільного виховання – теоретично нескінченний: ми живемо в енергетичному полі, невіддільні від світової енергії – і тому можемо її заробити в необмеженій кількості.

Новонароджений малюк прагне "заробляти" енергію рухами, а природа йому за це "платить" насолодою – м'язовою насолодою від рухової, психомоторної активності. Те саме стосується не лише малюка,

а й дорослих, які можуть таким чином нагромаджувати енергію для потреб нормального життя і творчості.

За словом "заробляти" стоїть наукова і життєва проблема.

У кожній людині існують три механізми обміну енергії:

1) механізм *витрачання* енергії, який ми можемо довільно регулювати: ми примушуємо людину працювати, підганяємо її або вона сама себе виснажує, борючись, наприклад, за високу оцінку тощо;

2) механізм *відновлення* енергії працює поза контролем нашої волі – довільно, – і продуктивність його роботи залежить від: а) кількості і швидкості витрачання енергії; б) наявного оперативного енергопотенціалу; в) психічного стану: позитивний *почуттєвий тон* людини – умова швидкості повернення людини до стану "свіжості";

3) механізм *нагромадження* енергії так само, як і попередній механізм, може регулюватися лише опосередковано, за посередництвом впливу на інші механізми людини.

Головними факторами нагромадження енергії є: а) *час відпочинку,* б) *вихідна кількість енергії: чим вона більша, тим швидше відновлюється і нагромаджується витрачена енергія* і в) *якість дозвілля.* Але нагромадження енергії починається лише після повного відновлення використаної.

Отже, витрачаючи енергію, ми здатні цією самою роботою її придбати і нагромадити в собі у великих кількостях.

Новонароджений малюк, за законом обміну енергії та інформації, прагне не лише відновлювати свій енергетичний стан до попереднього обсягу, а й за законами живого руху і руху думки, почуттів та уяви – нагромаджувати енергію з прибутком.

Щоб правильно жити і діяти, треба точно виконувати закон природи: *чим більше людина витрачає енергії на творчість, тим більшу її кількість вона придбає і довше її утримає.*

Щоб зрозуміти творчий ресурс – енергію людини, звернемося до міфів про "Шагреневу шкіру", "Фенікса" і поняття катарсису.

Шагренева шкіра. Легенда про шагреневу шкіру прийшла до нас із пітьми віків. Сутність її в такому: щоразу, чогось бажаючи (бажання – це думка, яка породжує дію або вчинок), *ми витрачаємо частину себе;* отже, чим більше бажань і дій, тим швидше *скорочується* наше життя. Зворотна логіка: чим *розмірніше* і *неактивно* ми живемо, тим більше в нас шансів *прожити довго.*

Цей образ із життєвої мудрості – типовий випадок, коли видиме сприймається як дійсне. Тут за точку відліку береться юнацький вік – час найбурхливіших і найнестримніших бажань. Чим більше собі "дозволив" у юності (спалював свічку з обох кінців), тим менше залишається на решту життя. І у всіх випадках життя йде на спад, "з гірки".

Якщо цю схему розгорнути ширше – від народження до смерті – вона стає ще переконливішою. Починаючи свій шлях практично з нічого (що таке запліднена яйцеклітина? Без мікроскопа в неї важко навіть повірити), людина розвивається, набуває енергії, досягає розквіту в юності – і потім повільно "котиться" вниз, щоб у немічній старості перетворитися практично на ніщо...

Нагадаємо: базова енергія новонародженого настільки велика, що перевищити її майже неможливо, але цей рівень можна утримувати все життя. Отож, цей максимум треба приймати за орієнтир все життя.

"Перший крок дитини – це перший крок до смерті" – думка помилкова.

Щоправда, уявлення про *життя як витрачання* себе має суперечності. Воно *суперечить другому закону термодинаміки.* У такому разі незрозуміло, звідки береться неймовірна *енергія росту.* Дитина їсть багато, і все ж енергії їжі недостатньо, щоб задовольнити і компенсувати ріст. Цю суперечність ми бачимо сьогодні, а раніше її не помічали.

Суперечність сутності бажань. Із принципу шагреневої шкіри випливає, що треба уникати бажань, сильних почуттів, потужних дій.

Спокій – Ідеал. Чим менше контактів, чим більш врівноважений світ внутрішній – тим краще...

Адже бажання (повторимо) – це думка, що породжує дію! Та сама дія, яка і може нагромаджувати оперативну енергію, бо здатна створювати енергетичну, так би мовити, *прибуткову вартість* і тим самим – підтримувати енергію хоча б на попередньому рівні. Тільки діючи, витрачаючи енергію, ми можемо себе зберегти. Але за таких умов: витрати оперативної енергії повинні перевищити нижню межу того, що дозволено природою, але не можна черпати її з базової, непорушної енергії.

Отже, наше завдання: **так використовувати свою енергію, так коригувати її нагромадження, щоб рівень оперативної енергії постійно зростав.**

А оскільки енергія то витрачається, то нагромаджується, ця лінія повинна нагадувати синусоїду. Синусоїду, яка коливається в межах дозво-

леного: верхня межа – рівень енергії, який досягається в стані натхнення, нижня межа – верхній рівень базової енергії, тобто "дно" оперативного енергопотенціалу. "Дно" синусоїди – на щастя – це не обов'язково смертельний трюк, отже, "дно" її – не нижня межа припустимого.

Якщо синусоїда хвилі енергії сягає товщі базової енергії, тоді стає нічим утримувати цілісність клітини; вона розповзається, припиняє своє існування; опускаючись все нижче й нижче, синусоїда ледь-ледь пульсує, доки лавиноподібний розпад клітин не обірве цю ниточку, яка, розчиняючись у небутті гіперболою, згасає.

Такий графік життєзабезпечення не може не викликати недовіри.

Як! У новонародженого, і в юнака в розквіті сил, і у старого – один і той самий рівень базової енергії? Уявіть собі – так. Просто енергія в різному віці по-різному втілюється. Новонародженому вона забезпечує **ріст тіла,** юнакові – **здатність до дій і вчинків,** що мають перетворювати довкілля і його самого, старому – **мудрість.** Розумове зусилля таке ж енергоємне, як і почуття молодої людини. Висота, на яку злітає юнак у пориві натхнення, доступна і старому, який, не поспішаючи, піднімається на вершину енергетичної хвилі сходинками розуму. Зрозуміло, наш старий повинен бути практично здоровим.

Фенікс. На противагу *"шагреневій шкірі"* стародавні греки створили міф про "фенікса".

Фатальна роль бажань, думок, що спричинюють дії, а людина витрачає себе, як шагренева шкіра, скорочує життя, містить суперечність. Суперечність долає символ "фенікса": Фенікс кожен раз згоряв і відроджувався із попелу, щоб знову згоріти і знову стати молодим. Який смисл у цьому вічному двигуні, зрозуміти неважко. Енергія задачі і натхнення під час її розв'язування відновлює витрачену енергію. Навіть більше – ці дії створюють прибуток енергії, готовність до продуктивніших дій.

Адже натхнення – спалах енергії в ту мить, коли хвиля енергії здіймається до максимуму. Відбувається ніби ядерний вибух. Він і осяює те, що було за межею відомого.

Катарсис – відновлення гармонії людини

Катарсис позитивних почуттів

Що відбувається з енергією, коли ви дивитесь комедію і трагедію?

Згадайте: ви в театрі – дивитесь комедію. Спочатку вас розбирає сміх. З розгортанням подій на сцені сила вашого сміху зростає – ви ре-

гочете. Ви регочете і регочете – і не можете себе зупинити. Тиск енергії всередині вас збільшується, але терпіти ще можна.

Дивлячись комедію, ви *споживаєте втілену автором у твір енергію та інформацію.* Ви їх вбираєте в себе – ваша оперативна енергія стрімко збільшується.

І, нарешті, з вами щось відбувається: *вас охоплює страх.* Про що це свідчить? Страх, як і фізичний біль, – сигнал про загрозу життю. Ваші енергетичні місткості вже повні вщерть, а енергетична хвиля все збільшується. У цьому стані ви вже ловите себе на думці: "воно" регоче, а ви вже реготати не хочете, але і не маєте сил, щоб зупинитись.

Страх виникає тому, що ви втратили контроль над собою, що вами опанувала якась сила, вам непідвладна, і ви не знаєте, чим все закінчиться. Разом з тим вам відомо, що від сміху і від лоскоту люди часто помирають. Ось цю думку в цей момент усі й пригадують: тут уже не до комедії...

Що ж відбувається, що спричинює страх?

Ви опиняєтесь на межі життя і смерті; про цей стан свідчить ваш незрозумілий страх: ваша енергетична місткість вже **повна вщерть і не витримує тиску нової енергії – і ось-ось розірветься.**

Синусоїда стикається з верхньою межею оперативної енергії.

Це стан позитивного катарсису, коли ви водночас радісні, регочете і, охоплені страхом, чекаєте того, що буде з вами далі.

Це амбівалентний – *двоїстий – психічний етап.*

Сміх катарсису благородний тим, що він значніший, ніж думають, він глибший, ніж здається на перший погляд. Він не просто знак веселості.

Сміх – свідчення сили людини, розумової чутливості. Бо вона усвідомила: замислюють люди в комедії і чинять недоладно; а щоб досягти власних цілей, користуються негідними засобами. Вона інтуїтивно відчуває: негідні засоби ведуть до егоїстичних наслідків, до фальші в людських стосунках. А комічне – ущербне, низьке, дисгармонійне – претендує на те, аби його поважали (і більше нічого), і люди оцінювали його, як досконале, підкорялися і прихилялися перед ним.

Сміх вчить: не сміятися там, де треба пережити подив.

Катарсис негативних почуттів

Ви дивитесь трагедію. Вас охоплює страх. Страх збільшується через напруження, від непокоєння за життя людини. Страждає герой – страждаєте і ви. Страх збільшується – і вас охоплює жах.

Ви здригаєтеся від переляку і втискуєтеся в крісло. Сидите ні живі, ні мертві: переживаєте, перевтілюєтесь у героя. Усі його почуття, думки переживаєте як свої; його муки і передсмертні страждання випробовуєте на собі, але без болю, однією душею. Страх напружує до межі пізнавальні, моральні та естетичні почуття і спалює енергію – *синусоїда стикається з нижньою межею базової енергії* – і вона спалюється, тане, щезає. Ви наближаєтеся до межі життя і смерті.

Хоча страх і продукт уяви, продукт наслідування, переживання чужих страждань (трапляється смерть від страху смерті), але ви відчули її дихання. Далі – ще страшніші події: вас охоплює вже жах; ви сидите ні живі ні мертві. Тут вас охоплює страх смерті. Ви – на межі життя і смерті.

Це стан катарсису негативних почуттів.

Енергію "спалили" через переживання загибелі героя. Оперативної енергії у вас залишилася мізерна кількість, вона на самому дні, вам майже немає задля чого жити. А душа через спалювання негативних домінант очистилася від афектів і відродилася з відновленими якостями.

Ось чому переживання почуттів трагічного – це переживання буйності людської сили в боротьбі проти підступного начала в діях і вчинках, щоб гармонійне в житті, природі або у взаєминах з людьми було життєдайним і несло їм щастя. Люди з підступним началом намагаються руйнівними впливами, потворним, низьким прагненням перетворити все навколо до рівня свого стану – до дисгармонії. Але ви – за перемогу гармонії, і тому болісно переживаєте руйнування – плачете. Плач у трагедії благородний тим, що він теж значніший, ніж про нього думають. Негативні почуття виражаються зовні: людина плаче, ллє сльози зворушення, болісно переживає чужий біль, чужу смерть, як свою. Вона переживає в деталях те, що раніше не викликало почуттів. Вона журиться, сумує, втрачаючи бадьорість. Мучиться і втрачає свій душевний спокій – страждає, але без болю.

У чому 1) смисл, 2) причина і 3) механізм енергетичного повороту – катарсису?

Ось чому стан катарсису – процес руйнування стереотипів і афектів на крайніх точках енергетичної хвилі.

Зокрема, впливи комічного і трагічного руйнують уявлення людини про відоме і невідоме, моральне і аморальне, гармонію і дисгармонію в собі і в навколишньому світі.

Чому це відбувається? У комедії і трагедії зображені люди і людські взаємини трьох типів: 1) люди, кращі ніж звичайні, 2) гірші, ніж є насправді, 3) такі, якими вони є навколо.

Через комедію і трагедію відбувається зіткнення в душі людини двох світів: внутрішнього і зовнішнього. Злитися в нову цілісність – з двох створити один душевний стан людини – новий, кращий, ніж її власний, через синтез своїх і чужих змістів душі:

1) енергетики, яка спільномірна зі станом натхнення генія;
2) думок відточених і точних, які відображають сутність твору;
3) почуттів вищого рівня, на які здатні творці.

Кожна людина змушена внаслідок впливу енергії та інформації твору цю роботу виконати самотужки, перебудувати себе на зразок генія. Людина, переживши пристрасті, доходить висновку:

1) усі минулі враження: а) позитивні – радість і щастя; б) негативні – страх і страждання – жалюгідні, незначні почуття за цінністю (і чого тоді було хвилюватися?); в) за глибиною – поверхневі, а за забарвленням – сіренькі, і на їхньому фоні відбувалися дрібненькі події;
2) минуле (приємне і неприємне), пережите із "сучасним" героїв комедії або трагедії, і переоцінене, очищаючи душу, спалює негативні моральні домінанти, афекти;
3) відсторонюється від свого минулого, стає вільною для діяльності, а нові почуття – моделі дій і поведінки набувають незалежності.

У стані катарсису людина відчуває зміни в собі опосередковано – через сміх або плач, які очищають душу – повертають їй психічне здоров'я.

При негативному катарсисі хвиля енергії прокочується над "дном" (верхівкою базового енергопотенціалу) і торкається його, а у декого – захоплює недоторканний запас енергії для життя. Спалена негативними почуттями енергія майже миттєво відновлюється – повертає людині бадьорість. Далі, набираючи потужності, хвиля енергії стрімко здіймається і переповнює енергетичні місткості. Сповнена відновленою енергією по вінця, людина, як і при позитивному катарсисі, може користуватися нею 6–7 днів.

Почуття трагічного і комічного протилежні за впливами на душу. У трагедії *герой – гине, а глядач плаче; в комедії – герой сумний і плаче, а глядач – вмирає від сміху.* І там, і тут стверджується велич людини: 1) через загибель гармонійної людини; 2) через викриття прихованих за маскою досконалості способів *облагороджування зла* і дій людини з дисгармонійною душею.

Звідки бере енергію людина? У творця, який вклав свою енергію у твір, а катарсис її перетворив на нашу оперативну енергію. Ось де ми беремо енергію – здатність до дії. Енергія – пальне механізму творчості, а комедія і трагедія її нам дають і тренують наші почуття почуттями геніїв.

Енергія зовнішня – це джерела, з яких ми можемо черпати її в необмежених кількостях. Ми черпаємо енергію (хоча не завжди ми усвідомлюємо – скажімо, нам часто невтямки, чому нас тягне до лісу, на луки, до річки, картинної галереї, театру тощо) із природи, творів мистецтва, спілкування з людьми.

Енергія, як і інформація, сприймається нами не завжди усвідомлено. Залежно від кількості і насиченості, зовнішня енергія усуває дефіцит нашої оперативної енергії або нагромаджує його з прибутком. Уміле користування зовнішньою енергією означає, що людина отримує прибуток, приріст енергії, таку її кількість, яка перевищує її витрати. Людина – збирач і акумулятор енергії; чим енергії більше, тим більш тривало й продуктивніше вона працюватиме, не втомлюючись і не перевтомлюючись.

Розглянемо на прикладі цю таємничу силу енергопотенціалу. Ось два спортсмени. Вони разюче відрізняються за своїми психомоторними даними, але мають однаковий рівень результатів: тести це стверджують – сили їхні неоднакові. У чому ж секрет "слабшого", який став переможцем?

Справді, енергопотенціал (сила, яку так люблять "накачувати" спортсмени) – це не найголовніше. Значно важливіше – розвинути здатність гармонійно розподіляти власну енергію. Але ще важливіше – здатність економічно, надійно, вигідно використовувати енергію.

Однаковий результат на тренуванні двох наших спортсменів і перемога нібито слабшого на змаганнях переконують, що переможець опанував себе, його енергія працювала відповідно до законів гармонії психомоторної дії, вона побудована згідно з наміром, метою. Він приборкав коня – і той йому вірно служить. Другого носив незагнузданий кінь (і скидав частенько!) – його некерована енергія.

Для приборкання енергії ми маємо прекрасний механізм перетворення – почуття гармонії. Почуття – своєрідний фільтр, який добирає ту інформацію, яка організовує дії в гармонійну цілісність і живить необхідною для досягнення мети енергією.

Можна мати постійне джерело енергії, можна вміти витрачати її поступово або всю відразу. Насправді – і це не ідеал. Вища здатність уміння працювати за рахунок інформаційно-енергетичного потенціалу.

Ось чому приріст енергії – умова творчості, на це повинна працювати будь-яка навчально-виховна технологія.

Кількість енергії безпосередньо пов'язана з психічним станом людини. Розрізняють: 1) **перманентні і 2) оперативні стани.**

Перманентні стани і рівні здоров'я людини

Ці стани – довгострокові. Вони пов'язані зі станом здоров'я душі і тіла. Але сучасної класифікації ще не існує.

Людство у своєму розвитку нагромадило величезну кількість критеріїв здоров'я: а) здоровий дух у здоровому тілі (Ювенал); б) душевне здоров'я забезпечує духовний стан; в) єдність тіла і духу – критерій здоров'я; г) здоров'я – певна цінність людини; д) здоров'я – умова творчості тощо.

Звідси випливає завдання створення класифікації станів здоров'я людини. Спільні ознаки станів розподіляються так, що утворюють систему класів кожної сукупності, співвіднених між собою. З цього погляду цінною є класифікація станів здоров'я Авіценни, що не втратила своєї актуальності протягом майже тисячоліття.

В основу розподілу станів покладено принцип дихотомії – поділу на дві частини, що визначаються протилежними властивостями:

1. Тіло гранично здорове.
2. Тіло здорове, але не до межі.
3. Тіло і не здорове, і не хворе.
4. Тіло хворе, але швидко набирає сили.
5. Тіло хворе, але не до межі.
6. Тіло гранично хворе.

Що з цього випливає? Останніх два стани здоров'я – компетенція закладів охорони здоров'я. А перших чотири стани здоров'я ніяку науку і практику не цікавлять, залишені напризволяще: тому вони мають стати предметом психогігієнічного дослідження і практики розвитку потенціалу здорової людини.

Зрозуміло, у людини з гранично можливим станом здоров'я існує особливий стан людської душі і духу. Здоровий дух – неодмінна умова благополучного існування тіла. Хвороба для людини – зло, обмеження її можливостей, спричинене захворюванням, що підсилює первинну недугу відповідним розладом психічного оптимуму. Ці істини були відомі дуже давно.

Наприклад, нідерландський філософ XVII століття Бенедикт Спіноза, розглядаючи проблему душевного здоров'я, стверджував: ті, хто керується розумом, завжди перебувають під впливом доброго настрою.

Враховуючи це, придивімося уважніше до класифікації станів здоров'я за Авіценною і спробуймо його метафоричні визначення перекласти на мову сучасної психологічної науки.

Що ж ми дістанемо? Нові назви психічних станів і їх предметне визначення. А якщо предметне, то воно відкриває можливість для психодіагностики тих чи інших елементів структури цих предметів, які, у свою чергу, складаючи цілісність єдності, мають між собою певні розбіжності. Отож, визначення розбіжностей у станах і буде критерієм якості здоров'я людини.

Наші дослідження дають підстави розглядати *рівень енергії як критерій психічного здоров'я людини.* Ми розрізняємо п'ять станів енергопотенціалу і відповідно рівнів здоров'я: 1) оптимальний, 2) стан норми, 3) стан стомленості, 4) втоми, 5) перевтоми.

Тобто перші три перманентні стани здоров'я розрізняються точно методами психодіагностики. А далі йдуть стани на межі норми і патології. Кількість енергії в її загальному розумінні визначає життєдіяльність і здоров'я людини.

Оптимальний енергопотенціал – умова, яка дає змогу виявити потенційні, приховані можливості мислення, почуттів, уяви та психомоторики і наявність достатніх сил для творчої роботи. Малюк або дорослий, які перебувають у стані "свіжості", вранці вистрибують із ліжка, завжди перевиконують завдання і мають нестримне прагнення до перетворення невідомого на відоме.

Люди з оптимальним оперативним потенціалом трапляються рідко.

Більшість людей живуть у стані перевитрат енергії, живуть з енергетичним боргом. У них пасив оперативного енергопотенціалу – дефіцит енергетичного балансу: відновлення витраченої енергії відбувається повільно, оскільки здатність її "заробляти" власними розумовими або психомоторними діями втрачена внаслідок перевтоми або хвороби. Людина боїться розв'язувати задачі і долати труднощі. Працює за формулою: скільки б'єш, стільки і їдеш.

Оперативний стан відображає: а) витрачення енергії, б) відновлення і в) нагромадження енергії понад витрачену на роботу її кількість. За наявності оптимально побудованої навчально-виховної технології три стани існують у неподільній єдності, і людина може, працюючи, відновлювати і нагромаджувати свою енергію, тобто виконувати роботу невтомно: наприкінці роботи можна мати більше енергії, ніж на початку робочого дня. Вона здатна за цих умов, працюючи, отримувати додаткову енергію, збагачувати свій потенціал для творчої дії.

Процеси порівнянь і оцінки предметів

Генеза механізму почуттів людини

Ще на початку XX ст. професор Новоросійського (Одеського) університету М. М. Ланге дійшов висновку, що почуття посідають у психології місце Попелюшки – нелюбимої, пригніченої і повсякчас пограбованої на користь старших сестер – «розуму» і «волі». Хоча з того часу у психології почуттів багато що зроблено, але вони і досі не стали «принцесою» – квінтесенцією процесу психічного розвитку людини. У наш час трагедія з поняттям почуття полягає в тому, що їх часто підмінюють поняттям емоції, хоча між ними існує прірва.

Процеси оцінювання предметів, явищ і прийняття рішень діяти так, а не інакше починаються дуже рано – вже в немовляти на другому півріччі його життя.

Однорічна дитина вже озброєна двома складовими механізму творчості – енергопотенціалом та почуттями. Вона починає не лише пізнавати, а й, порівнюючи предмети, процеси і явища, оцінювати і виявляти своє ставлення до навколишнього світу.

До цього часу в малюка домінували емоції. Вони мали форму страху, гніву, задоволення і радості. Трохи пізніше, у 8–9 місяців від народження на фоні емоцій виникають почуття. Почуття симпатії, вибірковості, прихильності, доброзичливості, співчуття (не до всіх людей, у тому числі й родичів) є свідченням роботи механізму почуттів – дитина оцінює взаємодію з дорослими і речами навколо себе, зокрема іграшками.

Почуття народжуються. Щоразу народжуються, коли людина стикається з новим, невідомим, незвичним. Як народжуються? Між людиною й річчю (людиною, твариною, іграшкою) встановлюється контакт і виникає канал зв'язку. Каналом щось повинно рухатися: туди й назад, і рухається цим каналом енергія та інформація або іншими словами, інформаційно-енергетичний потенціал.

Почуття народжуються через рух інформаційно-енергетичного потенціалу, а результатом цього руху є переживання предметів і явищ навколо нас. Це означає, що почуття – переживання порівнянь і оцінок

того, що було відображене. Оцінка дихотомічно поділяє довкілля на дві частини: на позитивне і негативне.

Енергія прибуває – людині приємно, вона прагне до цього цілющого її джерела; енергія «спалюється» – її охоплює жах, їй неприємно, болісно, тому вона намагається уникати таких взаємин, які призводять до витрати енергії, зберегти свій приємний стан.

Почуття – психічні стани і процеси, які відображають:

1) усе, що оточує людину;
2) її суб'єктивне переживання подій і ставлення до них;
3) порівняння і оцінку довкілля: предметів, явищ, подій, людей і самих себе.

Механізм почуттів – орган людини, а не її тіла і, на відміну від анатомічних органів тіла, цей орган почуттів – морфологічний.

Цей орган:

– не має постійної просторової локалізації і працює поза тілом:
– не пов'язаний з роботою окремих органів чуттів та інших систем тіла;
– створюється при житті і є продуктом активності людини;
– функціонує так само, як і анатомічні органи, але відрізняється від останніх тим, що для нього не існує меж дозволеного йому природою – ні фізіологічних, ні анатомічних, тому і важко передбачити межу його можливостей.

Почуття зароджуються під час чуттєво-інтуїтивного відображення предметів і супроводжуються переживаннями з різним їх забарвленням.

Механізм почуттів складається із системи сенсорних, перцептивних, дихотомічних, трихотомічних та комбінаторних дій, вони його утворюють і розвивають.

Почуття відповідають сенсу відображених предметів і явищ, всебічно оцінюють їх властивості, і на підставі цього людина приймає рішення діяти так чи інакше.

Раніш сенсорні, перцептивні, дихотомічні, трихотомічні та комбінаторні дії розглядались окремо одна від одної і без зв'язків між ними. Ми ж дослідимо їх як цілісність, де всі п'ять об'єднані в одній. Вони описуються загальною формулою генезису почуттів:

людина ↔ чуттєво-інтуїтивне відображення ↔ предмет

1. Сенсорні дії вирізняють чуттєві якості предмета з їх загалу, інформація про які надходять через понад один мільярд каналів з довкілля; працюють мимовільно і здійснюють зв'язок з предметом безперервно; охоплюють предмет не цілісно і не в його неосяжності, а торкаються лише окремих властивостей предметів і явищ. Відображають сутність предметів у відношеннях з іншими предметами їх подібність або відмінність.

Оскільки властивості предметів бувають найзагальнішими, специфічними, головними і неголовними, необхідними і випадковими, зовнішніми і внутрішніми, то вони і визначають спрямованість свідомості, намір і ціль відображення. Атрибутивною властивістю предметів є їх ***гармонія*** – внутрішня і зовнішня упорядкованість, узгодженість частин і цілого, їх цілісність. ***Інтенція*** творчої людини спрямовує її на взаємини з гармонійними предметами, а у дисгармонійних схильна гармонію відновлювати. Предмети, що мають у собі пропорцію «золотого перерізу», викликають позитивні почуття. Коли предмет втрачає цю властивість, то втрачає також свою сутність, яка опосередковано її виражала, а людина переживає почуття відрази, огиди і навіть ворожнечі.

Сенсорна дія генетично первинна: працює там, де ще немає сприймання, немає усвідомлення предмета, а є лише виокремлення його властивостей. Сенсорна сфера людини дуже елементарна і забезпечує теоретичну активність людини.

Разом з тим підсвідома сфера сенсорики здатна до ***операцій аналізу, ремінісценції, інтуїції і запозичує у свідомості вміння читати тексти*** (парадокс 25 кадру в кінематографі з метою реклами через підсвідоме відображення певних закликів), розуміти їх, регулювати дії і вчинки. Під порогом свідомості людини у сенсорній сфері перетворюються і доповнюються деталями образи, яких бракує в оригіналах, і таким чином з хаотично розпорошених елементів створюється цілісність.

2. Перцептивні дії. Перцепція – утворення інтегральних, не повязаних з окремим органом чуття, образів предметів і явищ. Ці образи утворюються через усвідомлення їх цілісності, структурності, предметності, константності, а також через здатність до апперцепції. Остання створює домінанти, прагнення і спонуки – образи наших дій і поведінки в майбутньому.

Безперечною реальністю є те, що відображається. Це не сума відчуттів, а деяка цілісність: предмети, явища, процеси, стани предметів, людей і відносин між ними. А якщо до суми відчуттів додати ще й потік інформації, що відбиває стан тіла, всієї людини (до речі в опти-

мальному стані сигналізація зсередини мінімальна, а зі збільшенням відхилення від норми зростає її обсяг та інтенсивність), то стає важко зрозумілим те, як усі ці образи взаємодіють і як ми не втрачаємо при цьому можливості жити і доцільно діяти.

Через перцепцію зароджуються цілісні образи предмета. Людина нібито «обмацує, обстежує і розпізнає» предмет і створює його образ. Форма з предмета, так би мовити, «вилучається», щоб одразу ж, без зайвого зволікання, віднести створений образ до самого предмета. Предметне ж значення – зміст образу, поєднуючись із надбанням людини, порівнюється з іншими образами, що дає підстави для тлумачення – розкриття сутності предмета, щоб краще його зрозуміти. Предмет стає для нас визначеним і закріпленим у формі образу. Відтак, людина розв'язує тут ланцюжок задач:

– розкриває чуттєві властивості у предметі;
– розбудовує сукупність цих властивостей у певну цілісність – образ;
– встановлює для себе значення і сенс відображеного предмета;
– здійснює оцінювання, на підставі чого;
– приймається рішення: діяти так чи інакше.

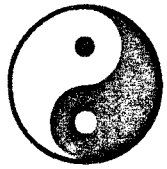
3. Дихотомії образу. Питання дихотомії під час побудови образу вже давно розглядається психологами як здатність людини поза свідомістю здійснювати поділ сприйнятого на "фігуру" і "тло". Логіка теж користується дихотомією, коли ділить одне поняття на два видових, які суперечать одне одному (поняття А ділять на поняття Б і не Б). Здатність неусвідомлено ділити на дві частини будь-яке сприйняття на образ предмета і його тло, тобто на дві частини, які суперечать одна одній, людина використовує постійно.

Дихотомія сприйняття пов'язана із законами структурування і усвідомлення сенсу образу. Розмежовані в образі "фігура" і "тло" відрізняються одне від одного: тло є невизначеним і нічим не обмеженим змістом; фігура ж обмежена і константна, нібито рельєфна, тому більш предметна, і насичена змістом, який має цінність для людини. Навіть величина порогу різниці на фігурі більша, ніж у тла.

Завдяки здатності до дихотомії ми бачимо предмети, а не проміжки між ними, тобто тло, – те, що їх облямовує. Але це не означає, що тло і фігура не міняються місцями: почуттєвий зміст сприйняття перебудовується відповідно до тих цілей і сенсів, які людина в них вбачає. Перебіг тла на фігуру і навпаки суттєво позначається не лише на змісті

почуттів, а й на мотивації дій та вчинків людини. Осмислити сприйняття означає усвідомити предмет, який у ньому відображено, і виділено те, що не є цим предметом – тобто тлом.

Наочно дихотомія виражається геометричним символом – монадою.

Образ монади – це коло, поділене на дві частини, кожна з яких плавно переходить у свою протилежність. У площині кожної частини монади (чорної і білої) розташовані маленькі кільця протилежного до тла кольору: на білому тлі – чорне кільце, на чорному – біле. Монада – геометричний символ, що виражає дві глибокі істини – сенс добра і зла, які завжди поряд і одне без одного не існують. Що, окрім цього, ще символізує монада?

1. Вона асиметрична – у неї є правий і лівий бік – протилежності.
2. Кружечки на монаді, очевидно, нагадують, що немає зла, яке б не містило зародку добра, і що будь-яке добро має нести в собі зародок своєї протилежності – зла. Немає відомого, яке б не стикалося з невідомим, темним. Немає краси, яка була б позбавлена елементів потворного, як і не існує самостійно потворності. Треба пам'ятати, що немає нічого абсолютного – ані білого, ані чорного, а є відтінки сірого: усе є в усьому.
3. Кожен предмет, процес, явище або їх системи – цілісності, що містять протилежності, і в кожній з них – зародок іншої протилежності. Тому вони взаємодіють, кожна справляє вплив на іншу, відображається, «висвічується» у протилежній і завдяки цьому розвивається у свою протилежність.

У саморусі і саморозвитку – суть усього, що виникає і розвивається.

Почуття відображають протилежності. Зовнішні протилежності – полюси певної цілісності, які передбачають і заперечують одна одну, але існують відносно самостійно. Наприклад, система «людина – природа», «людина – ноосфера», «людина – людина» тощо. Кожний елемент містить свою протилежність, хоча вони і розмежовуються простором і часом.

Внутрішні протилежності, заперечуючи одна одну, перебувають у стані взаємопроникнення. Вони існують усередині людини в неподільній фізичній цілісності. Зокрема, права і ліва півкуля головного мозку – протилежні за способами перетворення інформації.

Якщо людина усвідомить протилежності у предметах і явищах, тоді вона здатна діяти у згоді з їх природними закономірностями (законами міри). Коли в людині протилежності перебувають у стані гармонії, то вона почуває душевну і тілесну гармонію. Якщо ж закони міри хоча б однієї з протилежностей порушуються, наприклад, одна з півкуль мозку домінує, – то людина перебуває у стані напруження, переживає дискомфорт і виникає перешкода розвитку творчості. Але асиметрією мозку внутрішні суперечності не вичерпуються.

Наша мова багата словами – антонімами – знаками «роздвоєння» цілісності на протилежності. Антоніми визначають водночас і міру вияву у підметі, явищі, процесі, властивості якості або дії – зв'язок протилежностей. Ось приклад: людина може перебувати в таких граничних станах: бадьорість – перевтома, активний – пасивний, рух – спокій, розвинутий – відсталий, знавець – неук тощо, у процесах: думка – образ, думка – почуття, почуття – образ, відоме – невідоме, знання – незнання, знання – невігластво, рабство – свобода тощо; у діях: витрачати – нагромаджувати, талант – бездарність, дія – протидія, ворожнеча – спілкування, творити – руйнувати тощо. Але між граничними є безліч проміжних станів – і їх незліченна кількість.

«Роздвоєння» єдності на протилежності припускає не тільки заперечення, а й дещо третє, четверте тощо, що характеризують своїм позитивним смислом ці протилежності. Так, між станами «бадьорість – перевтома» існують і проміжні стани: «оптимум – норма – стомленість – утома – перевтома», що не тільки заперечують один одного, а й містять свої протилежності. Стомленість людина долає двома шляхами, наближаючись або до норми, або до втоми, що дуже погано.

Людська діяльність, робота з погляду функції, дасть такий ланцюжок процесів: «робота – відпочинок – дозвілля», а та сама дія з погляду енергії має такий вигляд: «витрачання – відновлення – нагромаджування» .

Знаками роздвоєння єдності на протилежності в мові є антоніми. Вони диференціюють предмети і визначають міру вияву якостей, властивостей і функцій. Коли ми говоримо про процеси, то, природно, вони мають початок, середину і кінець. Те саме застосовується до періодів тривалості процесів, до міри якості предметів, властивостей і явищ.

Сказане наштовхує на думку про існування безлічі протилежностей і протиріч: гармонія і симетрія, душа і тіло, орієнтування людини на процес і на результат і т. ін. Зрештою, основою для такого протиставлення є закони природи і закони людської душі і тіла.

Задоволення і невдоволення, напруження і розрядка, збудження і заспокоєння – граничні точки шкали потужності почуттів.

Невдоволення, напруження і збудження – психічні стани, пов'язані з витратою або спалюванням енергії людини. А задоволення, розрядка і заспокоєння – з процесами отримання енергії або інформації ззовні. Тому людина, спираючись на продукти роботи своїх почуттів – результати оцінки, прагне до тих джерел, які живлять її, і, навпаки, уникає внутрішнього дискомфорту, спалювання енергії.

Враховуючи це, легко з'ясувати загадкові парадокси: чому одна людина любить певний предмет або декілька, а до інших байдужа; чому вона щось або когось ненавидить, а іншого або інше любить; чому про смаки не сперечаються тощо.

Монада – ключ до творчості й заклик – шукай:
у знанні – незнання і в ньому – новизну;
у моральному – аморальне, а в ньому – зародок блага;
у красі – елементи дисгармонії, а в ній – початок нового стану гармонії.

4. Трихотомія предметності. Почуттів, які переживає людина, – нескінченна кількість. Підраховано, що в нашій мові існує декілька тисяч найменувань почуттів. Почуття – приймачі, організатори і регулятори наших дій і вчинків. Ми маємо три види вже згадуваних почуттів. Це: пізнавальні, моральні та естетичні. Ці почуття втілені в символах: істини, добра і краси, відомих уже стародавнім грекам.

Дії трихотомії нескінченну кількість почуттів ділять на частини. Поодинці почуття не існують: вони завжди перебувають у певному синтезі усіх трьох видів. І тому ми сприймаємо світ у триколірному ореолі почуттів. Це саме стосується і думок: вони так само мають триколірне забарвлення. А в тій обставині, що почуттів дуже багато, нічого дивного немає: то діє ***закон змішування почуттів***: злиття трьох головних почуттів у різних пропорціях породжує величезну кількість їхніх відтінків.

Почуття людини мають, так би мовити, триколірний ореол, ці сяйва створюють переживання інформації трьох видів:

1) пізнавальні – порівнюють, оцінюють і регулюють предметні відношення відомого і невідомого в досить широкому діапазоні та визначають новизну і оригінальності повідомлення;

2) моральні поділяють навколишній світ і особливо дії та вчинки людей на дві частини – моральне і аморальне або добро і зло; встановлюють відповідність дій людини законам природи;

3) естетичні поділяють світ так само на дві частини і оцінюють їх за шкалою: гармонійне – дисгармонійне або дають їм інтегровану оцінку, виявляють ставлення до того, що існує поза людиною, і тому є регуляторами руху потенціалу енергії: вона або нагромаджується, або "випалюється".

Наслідки цих переживань так чи так втілюються в змісті символів: істини, добра, краси. Відповідно і думки, що з них народжуються, – триколірного забарвлення дій та вчинків людини. Згадаймо почуття-приймачі інформації і енергії, якими людина прослуховує світ, думки-передавачі і трансформатори почуттів. Образи, думки і почуття – безпосередні регулятори нашої діяльності.

Пізнавальні почуття. Їх небагато: вони перелічуються на пальцях; досить сказати «істина» чи «омана», «відоме чи невідоме» або довести протилежне – і кожний вже невразливий, бездоганний. Пізнавальні почуття ведуть пошук засобів усвідомлення та регулювання процесів вирішення пізнавальних задач і проблем, тобто пов'язані з активністю механізму творчості та здійсненням оцінювання їх результатів, на підставі чого приймається рішення діяти так чи інакше.

Моральні почуття. Моральні почуття оцінюють наступні дії, відміряють наші дії, щоб не причинити нікому шкоди, страждань, тобто моральні почуття призначені для збереження життя і запобігання руйнуванню гармоній природних чи рукотворних. Їх – уже незліченність. Ось так! – їх число наближається до нескінченності. Моральним почуттям людина відкрита всюди, перед ними вона беззахисна, людина тому і людина, що відкрила у собі здібність до цього усвідомленого почування: а) стану і переживань чужої душі, б) співчуття їй та співпереживання чужого як свого, в) почування межі, за якою дії (свої і чужі) загрожують життю взагалі.

Совість – це наше ставлення до світу, що матеріалізується в моралі. Як і думка, совість сама по собі не існує, вона виникає в момент стосунків з іншою людиною, групою, природою, суспільством. Значить, совість завжди виникає як знак прокрустового ложа, як біль у тому місці, де коїться зло. Зрозуміло, совість невіддільна від морального почуття, адже почуття – це мова совісті, її голос. Немає почуттів – совість мовчить. Але якщо існує прямий зв'язок, то повинен бути і зворотний.

Моральні почуття народжуються у місці контакту з тим, з чим ми взаємодіємо. Вступаючи у взаємодію з предметами, людьми, колективом, суспільством, вони стають регуляторами наших взаємовідносин із ними.

Отже, почуття – продукт нашої взаємодії з довкіллям. Звідси і відповідь на запитання: коли болить душа? В той самий момент, коли ми усвідомили, збагнули розумом, що, діючи, ми заподіяли зло – фізичний чи душевний біль іншій людині. Цей біль – сигнал про те, що створена загроза життю, а причиною тому – ми. Це ж стосується і колективу людей, і культури – продукту, створеного розумом багатьох поколінь.

Виходить, що «больова точка» почуттів (сумління, любові, закоханості) знаходиться не в душі, як про це звикли гадати, а поза нами. А де? Там, де ми завдали «біль» – замах на життя – і викликали страждання людей чи зруйнували гармонію в предметах і явищах. Отже, болить там, де сталася неправедна дія – аморальний учинок. Як же в такому випадку почуття залежать від совісті? Відповідь: совість – це призма, яка робить так, що почуття стають видимими; це камертон, завдяки якому почуття набувають розмір і ім'я; це простір, в якому почуття живе і діє.

Моральне почуття – це регулятор наших дій. Почуття *відміряє* розмір дій, обсяг, простір, в якому вони дії – будуть відбуватися. Відміряє дію з таким розрахунком, щоб тому, на кого дія спрямована, не було *боляче* (біль – сигнал зсередини тіла про початок руйнування його гармонії), щоб не створити загрозу життю. Значить, моральне почуття – це мірка наших дій і власний еталон оцінки їй і вчинків інших.

Як натхнення є вищим виявом почуттів та інтуїції, так і кохання – це вищий вияв морального почуття. Нагадаємо: почуття – це канал зв'язку нашої енергії з енергією навколишнього світу і ноосфери. У слабкого почуття і канал не більше капіляра; у сильного – він широкий і вільний, і чим більший наш потенціал енергії, тим більша пропускна здатність каналу. У почуття кохання каналу немає, точніше, він не має меж: людина відкрита світові, і вся енергія, яку вона від нього візьме, належить їй.

Отже, кохання – це всеохоплююче почуття, це – вище почуття, зрештою, це – натхнення почуттів. І як творче натхнення розв'язує завдання перетворення довкілля, так і натхнення почуттів перетворює світ, зумовлює комфорт (почуття любові до всього навкруги) нашого внутрішнього світу. Воно проймає всю людину повністю. І душу і тіло її – до найменшої клітини.

Людина цього не усвідомлює: вона просто кохає. Щоправда, помічає, що світ навколо став інакшим, і сама вона нібито стала іншою, але хто над цим замислюється?

З чим же порівнюють і навіщо оцінюють предмети і явища наші почуття?

Вони порівнюються з мірками власного стану людини. Вона переживає почуття, які є критерієм спільної міри вияву її стану і стану предмета. Коли стани предметів і явищ споріднені, подібні до її стану – людина переживає позитивні почуття.

Естетичні почуття. Естетичні почуття регулюють рухи думки, образів і дій, спрямовують втілення власної гармонії у довкілля, в гармонію предметів, у красу. Їх дещо більше: піднесене, прекрасне, красиве і спотворене, трагічне і комічне; гармонії і дисгармонії тощо – рахунок вже йде на десятки, а все таки кількість їх зліченна, тому що їх основа: міра, сталон, мелодія, ритм, що несуть у собі кінець лічення. Почуття міри, почуття ритму, почуття гармонії природні для людини, як дихання.

До естетичних почуттів має безпосереднє відношення ліва півкуля мозку, яка переважно відображає і переробляє ***дискурсивно-логічну*** частину інформації від послідовності подій, їх змін в певного напряму. Права півкуля мозку – навпаки, відображає і переробляє ***чуттєво-інтуїтивну*** частину інформації, яка міститься у потужних цілісностях. Вона працює з геометричними фігурами, доповнює частини, яких бракує у малюнків і фігур, оцінює просторові стосунки. Тобто механізмів почуттів працює з цілісними відображеннями – ***симультанно***, але інтуїтивними методами застосовує закони гармонії, а знакові системи йому чужі.

Психічний механізм відродження і зміцнення внутрішньої гармонії нагадує процес виникнення резонансу: явища різкого збільшення коливань енергії в коливальній системі, якою є наш організм, під впливом зовнішніх гармонійних коливань. Наш організм звучить гармонійно у відповідь на зовнішню гармонію.

Психічний резонанс – звучання психіки у відповідь на гармонійні впливи довкілля – закон розвитку механізму творчості.

Використання закону психічного резонансу відкриває шлях до виведення механізму почуттів гармонії із бездіяльного стану (він є у кожної людини, але не у всіх працює, бо перебуває приховано, у "сплячому" стані) в діяльний стан – в інструмент творчості. Згадаєте, як впливають предмети і явища, що містять в собі пропорцію «золотого перетину». Вони сприятливо впливають на душу людини. А чому? Ви уже знаєте: це діє на нас енергія гармонії. Бо гармонія – це:

1) енергія, якій надали форму, після чого предмет став приємним для ока, вуха тощо, чи інструментом, зручним у роботі;

2) досконала гармонія вільно передає свою енергію споживачеві, а він сприймає її без зусиль: енергія сама без опору входить в його нам'ять поза свідомістю;

3) економний спосіб запасатися енергією та інформацією;

4) мізерно мале в предметі, але в ньому міститься все, гармонія – скріпа цілісності, руйнування або знищення предмета: він розпорошується;

5) природний збудник для імпульсивних (бездумних) дій у людей з дисгармонійною душею (за відсутності моральних почуттів і сумління), які для них є єдиним засобом захисту від перенагрівання надмірною енергією, укладеною в гармонійні предмети їх творцями; тому вони – геростратн – і направляють свої сили на знищення гармонійності довкілля – і тим самим зберегти від руйнування свою цілісність.

Предмети і явища природи з пропорцією «золотого перетину» викликають почуття спокою і впевненості, створюють враження цілісності, закріпленої особливими зв'язками в собі. Ці переживання підтверджують, що образ-код і предмет впливу – спільномірні. Це виявляється найяскравіше під час слухання музики: найприємніше почуття вона викликає при поділенні інтервалів на частини, коли число співвідношень мінімальне. Саме «золотий перетин» у музиці забезпечує швидке і точне сприймання; кульмінація багатьох класичних музичних мелодій припадає якраз на «золоту точку».

Енергія прибуває до нас мимовільно під час контакту з гармонійними предметами (людьми, поглядами, звуками, кольорами і т. і.) – нам приємно. Ми витрачаємо енергію не лише на роботу, але і стикаючись з дисгармонійними предметами (людьми, поглядами, звуками, кольорами і т. п.), ми «випалюємо» енергію – і тому страждаємо.

Чому так відбувається? Нагадаємо: в гармонійних предметах, створених природою чи людиною, як в акумуляторі, міститься величезна кількість енергії та інформації: вони приречені жити довічно. Кожний із нас ними користується, але візьме їх стільки, наскільки розвинуті почуття і механізм мислення.

Наші внутрішні процеси як окремі предмети є джерелами почуттів. Почуття називають і оцінюють наші взаємовідносини з явищами. Почуття – завжди оцінка, тому почуття дають матеріал для перероблення його механізмом мислення.

Таким чином, гармонійність предметів і явищ, природних і рукотворних – це енергія та інформація, якій надали матеріальної форми, після чого створені предмети стали приємними оку, вухові, чи інструментами, зручними в роботі.

Дисгармонія дратує людину, викликаючи стан ідіосинкразії, доводить до нестями або нестримної агресії, яка нагадує стан Герострата у момент підпалювання храму Артеміди. А що людина робить у стані дискомфорту? Усіма силами намагається звільнятися від нього, або уникнути, користуючись попередженням тих же почуттів. Доведено, що порушення елементарних умов гармонії довкілля порушує функції організму, руйнує те, що тисячолітнім розвитком механізмів психіки й свідомості – творчості винайдено і сформовано.

Сприйняття гармонійних предметів відбувається з мінімальною тратою енергії, а інформація від них поступає до сховищ пам'яті без опору і поза контролем свідомості і нашими намірами. Не лише з витратою, але й з отриманням її від гармонійних джерел. Ці предмети добре запам'ятовуються і максимально повно відтворюються; чим гармонійніше побудований вірш, мелодія, живий рух, тим менше треба їх повторювати, щоб засвоїти; а досконала гармонія запам'ятовується майже одразу і зберігається в пам'яті назавжди...

Доведено, що предмети, побудовані за пропорцією золотого перерізу:

а) викликають у людини психічний резонанс, що гармонізує механізм творчості, долає дисфункції та компенсує дефекти: ***гармонія породжує гармонію;***

б) насичують енергією виснажену людину, поповнюють її енергією: ***енергія із більшої місткості перетікає до меншої без опору, доки вони не вирівняються;***

в) гармонійні предмети (в тому числі єгипетські піраміди), – ***джерела психічного резонансу, що збуджують і відновлюють втрачену гармонію в людині – здатність до творчості.***

Явища психічного резонансу стосуються і людей з дисгармонійною душею (за браком моральних почуттів і сумління). Вони, потрапляючи в стан психічного резонансу, щоб зберегти себе від перегріву надлишковою енергією, яку випромінюють гармонійні предмети, повинні себе захищати. У них є два способи самозбереження: втекти від руйнівного психічного резонансу або знищити його джерело.

1. Почуття гармонії – самовідображення стану людини й предмета її дії, здійснюється безпосередня почуттєво-інтуїтивна регуляція рухів образом-кодом золотого перетину в психомоторній діяльності. Ми сприймаємо сигнали коду золотого перетину серед множини потужніших сигналів.

2. Код золотого перетину із множини впливів пропускає у свою інформаційну систему його образи, декодує їх і перетворює на сигнали регуляції сприймання та дій людини; інші сигнали, по-іншому закодовані, ця система не слухає, оскільки вони не мають для неї цінності.

3. Почуття гармонії і образ золотого перетину оптимізує діяльність людини, є джерелом відновлення її активності: чим точніше вона відтворює властивості рухів і ближче до золотого перетину, тим далі він від стану «аварійності».

4. Почуття гармонії пов'язане з осмисленням внутрішніх сил тіла й душі, стимулюючих (чи зупиняючих) активність людини: гармонійні рухи – джерело задоволення і самі спонукають її до продовження дії; дисгармонійні – викликають почуття огиди і виключають людину з стану доцільної активності. Бо почуття гармонії – одна із складових частин до мотивації діяльності й потреби в ній.

5. Почуття гармонії – інструмент творчості.

Почуття розрізняються за функціями, а саме: 1) глибини почуттів, 2) інтенсивності і 3) тембру почуттів. Коли йдеться про глибину почуттів, то маємо на увазі діапазон впливів, на які відгукується людина; їх інтенсивність – сила звучання почуттів (від спокою до стану катарсису); а їхній тембр – забарвлення почуттів – якість, за якою почуття розрізняються по кольоровості ореолу.

Для людини, яка позбавлена почуттів, назви цих почуттів – лише слова, беззмістовні поняття, що закривають собою порожнечу душі...

6. ***Дії комбінаторики.*** Фундатор комбінаторики Архімед запропонував для розв'язання таку задачу – ***стомахіон***: треба розділити квадрат на 11 трикутників і 3 чотирикутники, а потім з цих 14 фігур знову скласти квадрат з найбільшою кількістю варіантів. Зовсім недавно ця задача була розв'язана і налічувала 17 152 варіантів свого розв'язання.

Так само за законами комбінаторики діє і механізм почуттів: вони поєднують довільні елементи, взаємно зумовлюють розташування окремих складових почуттів. Візьмемо, наприклад, три речовини: шмат вугілля, графіт і алмаз. Функція першого – давати тепло, другого – писати, третього – краяти. Всі ці речовини являють собою – вуглець, а їх функції залежать від будови кристалічної ґратки.

Отже, функції почуттів так само залежать від активності складових у їхньому механізмі. Залежно від дієздатності окремих механізмів почуттів, слід розрізняти три групи людей:

1. ***Монотонно-почуттєві люди*** мають яскраво виражену спрямованість, їм властива: а) пізнавальна, б) моральна або в) естетична інтенція.

2. ***Люди з двоїстими почуттями*** мають в інтенції такі їх сполучення:

пізнавальні – моральні;
пізнавальні – естетичні;
моральні – пізнавальні;
моральні – естетичні;
естетичні – пізнавальні;
естетичні – моральні.

3. ***Люди з поліфонічними почуттями***, яким притаманні такі їх поєднання:

пізнавальні – моральні – естетичні;
пізнавальні – естетичні – моральні;
моральні – пізнавальні – естетичні;
моральні – естетичні – пізнавальні;
естетичні – пізнавальні – моральні;
естетичні – моральні – пізнавальні.

Отже, механізми почуттів у декого працюють не на повну потужність і передають, перетворюють енергію й інформацію лише в окремих діапазонах, ігноруючи всі інші види інформації. Звідси – спеціалізація механізмів почуття.

Людина з монотонним механізмом почуттів спеціалізується на відображенні одноманітної й однозвучної форми інформації і пов'язаної з нею енергетики. Тобто механізм працює в обмеженому обсязі і на вузенькій смузі переживань ізольованих від інших видів почуттів.

Це визначає три типи людей: 1) мислителів з домінуючими пізнавальними почуттями; 2) моралістів і 3) естетів, предметом яких є переживання почуттів у діапазоні: гармонія – дисгармонія.

У людей з двоїстими почуттями спостерігаємо у стосунках двох складових почуттів, коли перший – ведучий, другий – йому ніби підкоряється, але антагонізму між ними не буває. Вони взаємодіють, взаємопов'язані переживаннями; якщо перший – основа, то другий – фон. Люди з двоїстими почуттями не є «чистими» мислителями, моралістами чи естетами; ці люди – дещо більше, з властивими додатковими забарвленням переживань.

Поліфонічність, або багатоголосся, почуттів – пізнавальних, моральних і естетичних, – ґрунтується на одночасному гармонійному поєднанні і розвитку трьох рівноправних мелодій, які сприймаються людиною і використовуються нею як регулятори її діяльності. Сполучення почуттів створюють відповідні ореоли не лише станам, а й думкам (які у цієї людини мають теж триколірне забарвлення) – передаваним назовні змісту почуттів.

Троїстість почуттів – це і триступінчатий процес їх розвитку, завдяки якому вони не лише створюються. Як це відбувається? Домінуючий механізм почуття розбудовує перший образ, що відповідає його спеціалізації. На нього «накладається» другий, який відобразив і оцінив предмет з властивою йому міркою. Образ, синтезований з двох образів, містить у собі двобічне бачення предмета. Третій образ, накладаючись на вже синтезований, – завершує створення триколірного почуття на підставі трибічного відображення предмета.

На кожному етапі розбудови образу інформація фільтрується і в образі залишається лише те, що відповідає внутрішньому психічному стану людини, а також міркам для оцінювання предмета і прийняття рішення діяти так чи інакше.

Отже, механізм почуттів, яким людина перетворює відображене діями комбінаторики, вона знаходить майже всі сполучення властивостей предметів довкілля, користуючись заданою природою кількістю його складових: пізнавальних, моральних, естетичних, і переживає гаму почуттів. А якщо до цього відображення примішується потік інформації негативного або позитивного самопочуття, що відбиває змінні стани в душі людини, то важко скласти уявлення про справжні почуття і смаки людини.

Вислів про змішування двох потоків інформації зсередини людини, можливо, і дав підстави І. Канту сказати: "про смаки не сперечаються".

Отже, почуття людини – найяскравіший вираз тієї мислячої частини природи, що стала поетичною душею людини. Звідси витікає і розгадка того хвилюючого очарування, коли вона випромінює сильні й істинні почуття.

Функції почуттів

Механізм почуттів – жива ЕОМ. Вона не лише обчислює кількості енергії та інформації, яка до нас надходить, оцінює (позитивно чи негативно) відображене, вимірюючи його внутрішнім еталоном – образом-кодом "золотого перетину" – станом власної гармонії. Образ-код у механізмі почуттів виконує функції регулятора дій і діяльності людини. А на вищому розвиткові почуттів у механізмі коди золотого перерізу набувають властивостей інструмента творчості.

Вимірювальну функцію почуттів люди використовують дуже давно. А сучасна наука експериментально підтвердила: око людини віддає перевагу предметам симетричним, пропорційним, а хаотично розташовані, наприклад, лінії, одноманітні кольори тощо – стомлюють людину.

Але наше довкілля не всюди улаштоване гармонійними предметами і явищами. Ті, що містять у собі відчутні пропорції золотого перерізу, сприймаються й оцінюються як такі, що випромінюють красу, приваблюють до себе, заряджають енергією. Наприклад, якщо кульмінація музичної мелодії потрапляє на золоту точку, то вона переживається як гармонійна, – а людина отримує насолоду і енергію, а якщо ні – то охоплюють негативні почуття: музика "ріже" слух.

Найголовніше в цій ЕОМ – ***механізмі почуттів, що працює на приймання, переробку та інтеграцію інформації. І саме головне – на створення разом з уявою предметів і явищ – творчих продуктів.***

У нього «вихід» зовні один – ***живий рух мислячого тіла***, яким матеріалізуються думки, образи-коди та продукти уяви. Якраз матеріалізація продуктів почуттів – їх вимірювальних здатностей – стають безпосередніми ***мірками стану механізму творчості***.

Почуття – джерело народження думки. Думка – це вже усвідомлене почуття, що зафіксоване словом, в ньому матеріалізувалося. Ви уже знаєте: почуття виникає при нашому контакті з явищем, процесом, предметом. Почуття – потік переживань з малоусвідомлюваним змістом; тому його важко висловити. Але коли ми даємо йому ім'я – це вже думка, матеріалізований субстрат, що виконує продуктивну роботу

Думка тут – інструмент, що перетворює відміряну в образі дію та її простір, у власність людини. А простір наших дій, як ви уже знаєте, організується і контролюється моральним почуттям.

Думка висловлюється зовні словом, знаком, дією, закарбованою у рукотворному предметі, залишаючи в житті реальний відбиток.

І почуття – канал зв'язку, яким, незалежно від нашої волі й бажань, перетікають енергія й інформація.

Почуття – координатор взаємозв'язків мислення, уяви і дій.

Оскільки почуття і їх переживання створюють взірцеві міри істини, добра й гармонії предметів і явищ (якщо людина перебуває у стані оптимуму). Почуття функціонують як зразкові вимірювальні прилади. Вони фіксують відхилення від істини, добра і гармонії і тому є регуляторами розумових і психомоторних дій поза свідомістю. Ось чому людина прагне перетворювати: а) недосконале на досконале, б) аморальне на моральне, в) створювати красу в собі і довкіллі.

Функції почуттів здійснюють сприймання і асиміляцію енергії та інформації для підтримування стану гармонії. Але разом із тим людина не тільки споживач (цей стан її розвитку – не рідкість), але і запрограмована природою як творець, приречений на безперервну творчість. За етики почуттям відбувається «боротьба мотивів», операції над уявними образами будовою геометричних фігур тощо. Каналами почуттів до нас надходить до 90% інформації. А інша – каналами пам'яті й мислення.

Тому почуття – не тільки регулятори дій і вчинків, а й виконують функції прогнозування успішності дій і діяльності. А розвиток почуттів (моральних, пізнавальних, прагматичних та естетичних) є питанням морального виховання.

Ставлення людини до навколишнього світу визначається:

1) станом розвитку почуттів – здатності відшукувати в хаосі джерела енергію та інформацію, що живлять людину;

2) станом гармонійності предметів, від якої залежить насиченість почуттів;

3) почуттями, які її ведуть туди, де вона радітиме і втішатиметься від напруження, збудження і періодичного невдоволення.

Маленька людина, переживаючи своє ставлення до предметів, порівнює і оцінює їх, і на підставі цього обирає стратегію поведінки: подобається – не подобається, діяти так чи інакше тощо.

Згодом – у підлітковому віці – почуття почнуть тонко диференціювати оцінювати довкілля в досить широких шкалах: 1) відоме – невідоме;

2) моральне – аморальне; 3) гармонія – дисгармонія. В юності ці порівняння і оцінки почуттями набувають не лише пізнавального, а й дійового, перетворюючого ставлення, спрямованого на гармонізацію довкілля.

Перманентні стани почуттів. Спорідненість станів людини і предмета їх зближує, об'єднує в цілісність. Людина і предмет одне одному уподібнюються.

Перманентних станів, як відомо, п'ять. І тому легко визначити умови зародження почуттів, виходячи із спорідненості – подібності мір станів людини і предмета:

1) гармонія в стані зародження – початковий стан того, що здатне до розвитку;

2) гармонія, що розвивається – всі явища перебувають у стані становлення, розвитку, випромінюють красу і тому надзвичайно привабливі;

3) досконала гармонія – вершина розвитку – шедеври ноосфери;

4) гармонія порушується – бридке, гидке тощо;

5) порушена гармонія людини – потворне, неповноцінне морально, позбавлене природного вигляду, хаотичне тощо.

Відмінності людських почуттів за силою вияву і спрямованістю зумовлюються, з одного боку, самими предметами і явищами, серед яких людина живе, і з другого боку – перманентними станами людини, в яких вона перебуває.

Цілісність, гранична упорядкованість та узгодженість здорового тіла і душі відповідають поняттю «гармонія». Людина в цьому стані зазнає позитивних почуттів, стикаючись із спільномірним їй предметами, що відповідають її стану, – з гармонією.

В оптимальному стані людина, її почуття чітко розрізняють у предметах і явищах: а) відоме і невідоме, б) моральне і аморальне, в) гармонійне (краса) і дисгармонійне. Невідоме, аморальне та дисгармонійне спонукають її до дії – процесів вирішення задач, наслідком чого є їх перетворення на відоме і гармонійне, попереджене аморальне у довкіллі. І саме завдяки цим діям людина спрямована на творчість.

Згодом розширюватиметься коло порівнянь і оцінок предметів, їх глибина, точність і на цій підставі визначатиметься доцільність дії і діяльності людини.

Людина, зосереджена лише на переживанні відомого, морально приємного і краси є пасивним споживачем, або сердитом. Протилежне вона ігнорує, робить вигляд, що його просто не існує, а якщо з ним стикається, то намагається уникати, тікати від дискомфорту, що утворюється під час зустрічі з невідомим.

Людина у стані дисгармонії, контактуючи з подібними її стану дисгармонійними предметами (з порушеною впорядкованістю, неузгодженістю, диспропорцією тощо), переживає теж, як це не парадоксально, позитивні почуття, захоплюється "насолодою" живописним хаосом. Живописний хаос впливає на творчу людину навпаки: спричинює почуття низького, гидкого або потворного. Якщо міра дисгармонійного предмета відповідає стану людини, то вона отримує від контакту з ним задоволення, насолоджується його «красою». У такому разі вона ошляхетнює зло і дисгармонію, де вони їй трапляться.

Зруйнована гармонія – це структурний елемент механізму творчості – породжує в людини схильність до руйнування гармонійного в навколишньому світі (згадайте Герострата, який спалив диво світу – храм Артеміди: найдосконалішу, яка тільки існувала, рукотворну гармонію), до негативних масових психічних станів, наприклад, паніки, ейфорії, масової непокори тощо.

Людина з порушеним механізмом почуттів байдужа до краси і гармонії, її почуття «працюють» рідко, бо їх заміняють емоціями. Емоції спричинюють рухи реактивні, імпульсивні, що завершуються некерованими афектами. Вчинками такої людини керує не вона сама, а зовнішні впливи, незалежно від модальності, вона прагне до знищення всього, побудованого за законами гармонії, заради єдиної мети: самозаспокоєння від перегріву енергією власного «Я». Людина-виконавець не здатна до відкриттів, винаходів і створення художніх образів.

Почуття пов'язані з емоціями та інстинктами, однак їх не можна ототожнювати. Почуття за способом перебігу, за силою переживань і психічною напруженістю поділяються на: 1) настрої, 2) пристрасті, 3) афекти та 4) катарсис.

Почуття регулюють нашими діями і вчинками: усвідомлено або неусвідомлено виконують функцію координаторів діяльності; містять інформацію та енергію про наше оточення і наш стан. Тому почуття – не тільки регулятори дій і вчинків, а й виконують функції прогнозування доцільності дій і діяльності. А розвиток почуттів (моральних, пізнавальних, прагматичних та естетичних) є питанням морального виховання.

Отже, перероблення чуттєво-інтуїтивного відображення здійснюється сенсорними, перцептивними, дихотомічними, трихотомічними та комбінаторними діями. Вони утворюють домінанти, прагнення і спонуки – образи і прийняття рішення щодо поведінки у майбутньому.

Їх іноді розглядають нарізно і без урахування зв'язків між ними. Ми ж їх дослідили як цілісність, в одній – всі п'ять дій.

Почуття, таким чином, залежно від рівня їх розвитку, підсилюють або зменшують енергію вдатностей людини до дій, сприяють або обмежують її творчий потенціал. А це означає: щоб регулювати почуттями, треба знати їх назви і поєднувати в одну цілісність переживання. Знак почуття – це слово чи поняття, які його фіксують засобами мови, допомагають дійти до переживань двома шляхами: від самих почуттів і ззовні – від назви до їх переживання. Тому знак – це код, завдяки якому людина стає здатною відродити минулі образи і думки пережити їх знову і знову, а також підсвідомий зміст субсенсорного відображення, інтенцію перетворити на усвідомлене переживання – регулятор дій і поведінки.

В цьому і полягає сенс чуттєво-інтуїтивного відображення – ***культури почуттів як системи удатностей оцінювання предметів і прийняття рішення діяти так чи інакше.***

Психомоторика – орган творчості

У рік у дитини починає працювати механізм психомоторики (у тварин сенсомоторика) – це відбувається, коли дитина починає самостійно стояти і ходити. До цього часу малюк був прикутий до середовища як його частина; тепер він пізнає і оцінює почуттями світ, пересуваючись у просторі, а рука стає першим органом не лише рухів, пізнання, а й творчості. Тварини роблять це мордою – обнюхування, роздивляння і запам'ятовування навколишнього світу.

До половини першого року дитина живе, керуючись формулою:

енергопотенціал: *витрачання – відновлення – нагромадження енергії.*

Згодом у дитини починає працювати другий механізм творчості почуття. І відповідно вона керується другою формулою життя:

почуття – енергопотенціал.

А коли їй виповнюється один рік, то набуває сили третя формула життя:

психомоторика – почуття – енергопотенціал.

Отже, за перший рік життя дитина двічі змінює формулу життєдіяльності. А переходячи до нового стану, починає вчитися користуватися психомоторикою.

Дитина, пізнаючи за допомогою психомоторики світ, опановує простір власних рухів, час тривання рухів, і сили, які діють у цьому просторі і часі, і їй чинять опір. Так малюк опановує фізичний світ.

Психомоторне пізнання – величезна праця, яку повинен кожен виконати самотужки. Бо це пізнання не можна здійснити, запам'ятавши найточніші словесні формули, математичні викладки – ніщо його не замінить: цей фізичний світ треба відобразити, оцінити і вивчити за допомогою почуттів самостійно.

Що ж таке живий рух і діяльність людини? Психомоторна і розумова діяльність, як ви вже зрозуміли, – дійсне буття людини: діючи, людина стає вільною. Психомоторні дії, якщо стають досконалими здатностями, можуть бути засобами творчості.

Тільки виконуючи дії, людина *виявляє свою творчу сутність і свою індивідуальність.* А система дій (психомоторних, пізнавальних, естетичних, моральних тощо), яку опанувала людина, є простором її свідомості.

Чому? У психомоторній дії людина розрізняє себе – стан свого тіла – і рухи, усвідомлює в собі дві протилежності: "систему – Я-предмет". І оперуючи цим Я-предметом, опановує і підпорядковує його своїй волі, скоряє, долає опір діям; мислить ними, переживає його і уявляє бажаний майбутній предмет ще до закінчення дії.

Справді, рух мислячого людського тіла – невичерпне джерело смислів і духовного змісту.

Ось де починається розвиток мислення і волі. Під час дії людина залишається вільною від плину живого руху; ця незалежність дає їй змогу керувати власними рухами згідно з метою подібно до того, як вона оперує предметом, розташованим поза нею.

Процес оперування предметом – процес вияву і розвитку здібностей мислення, почуттів і уяви; бо вони дієво виявляються під час розв'язування задачі і в цій самій роботі вони розвиваються.

Для дій мислячого тіла людини немає обмежень, коли вона розв'язує завдання, оперуючи і створюючи предмети найскладніших просторових конфігурацій і розмірів. Наприклад, вухо або око – теж органи мислячого тіла, здатні лише створювати відображення – перетворення зовнішніх та внутрішніх подразнень на психічні факти. Тому процеси творчості – відкриття, винаходи і створення художніх образів – неприступні для них.

Живий рух і дії людини регулюються її образами, почуттями, думками. У живому русі зароджуються елементи думки, виникають і працюють поза нашою свідомістю.

Отож, щоб розвивати мислення, треба навчитися: 1) дослухатися до себе, 2) розуміти "мелодію" психомоторної дії, 3) розрізняти її приховані смисли і робити їх власним здобутком.

У два роки малюк уже використовує психомоторику для вимови слів, розуміє смисл, закодований у слові, і стає здатним виконувати чужу волю. Спілкуючись з дорослими, він:

– нагромаджує для життя словниковий запас – почуттів, образів і смислів для регуляції власних дій;

– не відокремлює поки що себе від довкілля;

– тому може доцільно діяти тільки за чужою вказівкою: у цьому віці він найслухняніша (і приємна для батьків) дитина.

У три роки починає діяти на оточуючих силою слова:

а) відокремлює себе від середовища і стає автономною цілісністю, спрямованою на пізнання – стає "чомучкою";

б) усвідомлює свій суверенітет – створюється особисте "Я", і дитина починає діяти від власного імені, подає команди, просить і наказує, створюючи програми дій і перелік вимог до дорослих, щоб задовольнити свої бажання руками і силами дорослих;

в) прагне підкорити своїй волі дорослих – робить це досить вишукано і навіть майстерно.

Відтепер для малюка його бажання – образ, почуття, думка – не просто сигнали, як крик або плач, а безпосередні регулятори його дитячої діяльності.

В оптимальному стані людина, виконуючи дію, може точно регулювати свої біодинамічні властивості, керувати: а) силою рухів, б) їх швидкістю, в) темпом і ритмом. Результатом дії буде її: координованість, точність рухів і влучність, зовнішнім виявом чого є спритність і пластичність як естетичні якості психомоторики. Ці здібності – перші кроки до психомоторної творчості.

Людина здатна керувати властивостями своєї психомоторики тільки частково і лише в діях, які добре завчені, а під час навчання діям виявляється її закріпачення, скутість рухів – вона перебуває в стані аварійності.

Дії незграбної людини втратили спритність і пластичність, у неї певною мірою порушується точність і особливо влучність рухів, натомість вони набувають скутості, порушення координації та негативних рис.

Про що це свідчить? Це свідчить про стан глибокої втоми або початок хвороби рухів.

Механізм відображення невідчутного

Коли починається мислення. З віком дії малюка, крім інших, набувають креативних властивостей; вони стають дієвим засобом поєднання минулого з сьогоденням і засобом створення майбутнього. Малюк здатен здійснювати не лише уявляючи або подумки, а практично: робить майбутнє тут і тепер – сьогодні.

Думка разом з почуттями та образами в одному пориванні дозволяє дитині робити впевнені кроки до себе самої.

І, отже, світова загадка механізмів творчості може бути розв'язано, якщо знати:

а) живий рух і думка людини – одне й те саме, але вони розглядаються з різних боків: думка – внутрішній рух, рух зовнішній – її відображення;

б) мислення і рух – властивості мислячого тіла; розвиваючи одне, ми розвиваємо і все інше в механізмі творчості;

в) індикатор якості мислення – точність і спритність живого руху – і навпаки.

Як же здійснюються мислення і живий рух?

Будь-яка зміна всередині тіла, спричинена живим рухом, виражається зміною в способі дії і одночасно в мисленні. Виходить, щоб навчити людину мисленню, треба старанно досліджувати власний спосіб дій, передусім свого мислячого тіла.

Дитина, яка нормально розвивається, після 3-х років життя стає "чомучкою" і починає діяти за четвертою формулою:

мислення – психомоторика – почуття – енергопотенціал.

Що ж свідчить про початок роботи мислення?

Цей момент у житті дитини почувають (але не знають) усі: малюк починає ставити запитання, десятки, сотні запитань...

Що таке дитяче запитання? Малюк усвідомив, що навколо існує відоме і невідоме, тобто він став здатним зрозуміти дихотомію – поділ всього у світі на дві протилежні частини.

Невідоме викликає в ньому стан дискомфорту, незручності. Але він спочатку ще неспроможний звільнитися від дискомфорту – перетворити невідоме на відоме. Йому потрібна допомога – і малюк звертається до дорослого зі своїм невідомим, висловленим у формі запитання.

Ставлячи запитання дорослому, 3-річний малюк поступово починає співвідносити невідоме через відоме, а в невідомому визначати для себе завдання.

З усвідомлення невідомого і починається мислення.

Невідоме залучає до активності мислення. І це відбувається в кожної людини незалежно від віку. Невідоме, таємниця, загадка ваблять дитину, і вона намагається перетворити їх на відоме. Щоб перетворити невідоме на відоме і опанувати його, треба мислити – розв'язувати завдання, яке містить невідоме, набувати знань, щоб ними користуватися.

Невідоме примушує мислення розв'язувати завдання: пізнавальне, моральне або естетичне.

Мислення – перетворення невідомого на відоме: мислення має початок – усвідомлення невідомого як завдання; середину – процес його розв'язання і кінець – висновок у формі знакової системи або створеного: речі, предмета.

Що активізує роботу механізму мислення?

Активатор мислення. Ми вже встановили: зустріч з невідомим, незнайомим. З тим, що вперше з'явилося перед дитиною (дорослим теж), або з тим, що ми віднайшли вперше в добре знайомому, навіть звичному. Тобто механізм мислення вмикається в активність, *стикаючись з неймовірним в очевидному.*

Що відбувається далі? Зустріч з невідомим викликає подив, а іноді з'являється і страх. А зазвичай ми почуваємо дискомфорт – внутрішню незручність.

Як від цього звільнитися, щоб повернутися у свій звичний приємний комфортний стан? Існує єдиний спосіб. Розв'язати завдання, тобто перетворити невідоме на відоме.

Для цього мислення користується своїми інструментами: думкою і системою думок – міркуваннями. За допомогою цих інструментів мислення

– встановлює зв'язок між відомим і невідомим;

– відшуковує аналоги невідомого, створюючи новий образ, думку про нього, а якщо це не вдається зробити, то і робить відкриття того, чого ще не існувало;

– отриманий продукт: образ, думку, аналог нового – перетворює на словесну, знакову систему (наприклад, математичне рівняння) або на форму створеного із природного матеріалу предмета.

Мислення – механізм перетворення невідомого на відоме. Мислення закінчує працювати, коли невідоме перетворюється на відоме, завдання або проблема розв'язані, а дискомфорт – зникає.

Але цей стан тимчасовий: кожне розв'язане завдання (пізнавальне, моральне, естетичне) породжує нові і нові завдання.

Невідоме співіснує з відомим, і так до нескінченності.

Ось чому творча людина приречена розв'язувати завдання все своє життя.

"Вік чомучки" – вік відкриттів, винаходів, створення образів для себе.

Одночасно цей вік – лінгвістичний вік. Відомо: якщо в родині розмовляють чотирма мовами і до малюка звертаються: батько – однією, мати – другою, дідусь і бабуся – третьою і т. д. – то від трьох з половиною років він вільно спілкується з усіма "їхніми" мовами. І це все без підручника, вчителя, оцінок; процес учіння відбувається невимушено, вільно, природно, чужі мови мовби вливаються в дитячу душу із мовного середовища. До того ж дитина, спеціально не навчаючись, стає полілотом і перекладачем цих мов.

У процесі спілкування дитина не вчиться мовам, а лише діє багатьма мовами.

Мислення – інструмент людини для пізнання властивостей предметів та явищ дійсності, які неможливо відчути, відобразити органами чуттів.

Міра всіх речей – Людина. Цю міру якості речей уже знали старогрецькі греки, а Протагор звів її до формули розуміння сутності людини як творчого начала.

Правильне мислення – творіння добра; хибне, спотворене мислення – наслідок дій залишається бруд, зло, руйнування. У людини мислення є засобом пристосування до умов праці; за певних умов воно стає інструментом творчості, або навпаки: за інших обставин – просто може виключитися з активності на тривалий час, на роки, переходячи в "сплячий" режим, простоювати без роботи.

Спочатку в малюка процеси мислення безпосередньо вплітаються в психомоторні дії, пізніше – у підлітків і юнаків – процеси мислення відокремлюються від дій, що дає змогу оперувати образами, почуттями або думкою про предмет, не торкаючись його руками.

Через усвідомлення у відомому невідомого, загадкового, таємничого виникають нові мотиви мислення (потреба зрозуміти, з'ясувати незрозуміле, розв'язати пізнавальне або практичне завдання тощо), нові цілі, форми й засоби.

У дорослого мислення стає особливою, не лише пізнавальною, а й перетворчою діяльністю, яка полягає в утворенні понять, оперуванні

ними – функції "світлої голови", – і практичному їх застосуванні – робота "золотих рук".

Але сподіватися, що основним засобом розвитку мислення є навчання оперуванню знаковими системами, текстами або образами – неприпустима помилка, яка в дорослому віці спричинює байдужість до розумової праці, до власного мислення і особливо до розв'язання творчих завдань.

Для чого нам потрібне мислення?

Функції мислення.

1. Щоб отримувати знання. Для дитини: навчитися читати, писати, дивитися і бачити, сприймати, набувати досвіду тощо. Разом із мисленням ці функції може виконувати пам'ять через механізми запам'ятовування, збереження і відтворення здобутого людиною.

Але між продуктами мислення і механізмами запам'ятовування існують суттєві розбіжності.

2. Щоб здійснювати регуляцію рухів, дій та діяльності. Образи, почуття та думки є безпосередніми регуляторами всіх наших виявів активності.

3. Щоб здійснювати дослідження – обмірковувати процеси, явища та предмети, щоб вивчати їх властивості, робити винаходи і створювати нові художні образи. Мислимо, аби розкрити невідчутні зв'язки між властивостями предметів або між окремими предметами.

4. Щоб здійснювати перевірку, контроль та виявляти критичне ставлення до дій (пізнавальних, моральних та естетичних), бо в мисленні можливі помилки, а усвідомлення помилок – привілей почуттів.

5. Мислення як процес створення. Разом із мисленням і процесами пам'яті треба враховувати і акти творення, акти мистецтва, техніки – майстерності, здатності створити дещо з сировини.

Тут ідеться про дії, які, за мірками думки, створюють, спричинюють створення нового.

Втілення і відкриття – процеси матеріальних перетворень, що відбуваються завдяки роботі мислення; все, що виникає, виникає через діяльність, мистецтво, техніку.

Мислення людини – активність, яка живить її енергією та інформацією, забезпечує створення і конструювання нових явищ (духовних або матеріальних – те саме) у навколишньому світі.

Де народжується душа. Чим мислення включається в роботу? Мислення приводиться в рух впливами ззовні. Зокрема, функції вмикачів виконують:

1. *Здивування,* подив. Зустрічі людини з невідомим викликають почуття неочікуваного, поєднуються із захопленням і повагою до нього. Подив створює щось дивне, привабливе, що й викликає інтерес до себе, підкоряє своїй владі і нібито благає людину: "Пізнай, що я таке..." Але цей стан викликається лише в людей в оптимальному психічному стані; стомлена або хвора людина байдужа до всього, що її оточує, вона занурена в себе саму.

2. Задача, *ускладнення,* невизначеність умов для початку дії. Ці психічні стани спричинені впливами ззовні. Вони переживаються людиною як ускладнення певної сили, нетямущість щодо сприйнятого і розуміння подій навколо себе. Думка в такому стані потрапляє в глухий кут і крутиться, як білка в колесі, без видимого руху. Почуття фіксують стан невизначеності сприйнятого, дихотомічно поділяють його на дві частини: відоме і невідоме. Уява не знаходить точки опори і кружляє навколо невизначеності.

Іноді завдання стає джерелом страху. Тоді людина розгублюється і втрачає контроль над собою. Ось чому так часто просять: "не завдавай йому клопоту, бо він від задач впадає в розпач". Багато хто задач боїться, уникаючи їх.

Задача містить невідоме, переплетене з відомим, а щоб розв'язати її, треба відповісти на запитання: Що? Як? Заради чого? Тому людину треба так спантеличити, щоб розв'язання завдання не виходило з її розуму. Це той стан, коли людина не знає, як діяти. Невідоме не лише не йде їй з думки, а й спричинює стан дискомфорту.

Треба чітко розрізняти завдання і задачі. Вони різні, і між ними – прірва. При виконанні завдання – в роботі користуються відомими правилами, шаблонами або стереотипами: одним або багатьма відразу – навіть тоді, коли щоразу вони змінюються залежно від обставин і мети завдання. Робота в процесі виконання завдання тяжіє до монотонності.

Задача завжди містить невідоме, яке вимагає індивідуального підходу, нестандартного вирішення, що і створює інтерес, зацікавленість під час її розв'язання.

Розв'язана *задача* перетворюється на *знання,* які засвоюються без опору і так званого методу повторення. Чому це так, відповісти неважко: задача здатна шукати, віднаходити всі необхідні для розв'язання знання і змінювати формули руху думки, які людина ніколи не забуває.

Наслідок роботи – зміни в довкіллі, а *розв'язана задача,* крім змін, містить *зачатки процесу розвитку,* що, зрозуміло, не одне й те саме.

3. *Дискомфорт.* Найпростіший стан у діяльності людини спричиняється завданням: сказали, що і як треба робити, – і попереднє внутрішнє напруження зменшується. Більш складний психічний стан у

спантеличеної людини: треба спочатку усвідомити невідоме у відомому, а потім *у невідомому знайти задачу,* яку треба буде розв'язувати.

Особливий психічний стан – дискомфорт. У такому стані важко визначити, що є відоме, а що треба визначити (невідоме). Людина відчуває якусь незручність, недостатність умов, потрібних для успішної діяльності, їй щось не дає спокою, бентежить. Думка про невідоме муляє, хвилює почуття, а уява змальовує різні образи і відомого, і невідомого водночас.

Задача завжди поза нами, а її вістря – всередині нас.

Задачі ставлять і люди, і обставини, а виникнення внутрішнього дискомфорту – свідчення того, що задача виникає всередині нас, сама знайшла людину і вимагає розв'язати себе до кінця. Завдання можна ігнорувати, не помічати його, відмовитися його розв'язувати, а ось із дискомфортом складніше: від нього можна звільнитися, тільки розв'язавши задачу.

Отож, у стані дискомфорту людині треба спочатку за зовнішніми ознаками знайти задачу серед невідомого, а потім діяти.

Чим ми мислимо? Запитання не риторичне. Назвемо речі, те, чим ми мислимо:

– відомими речами або їхніми властивостями, щоб запам'ятати для використання;

– у діалозі із невідомим, обмірковуючи задачу;

– відповідаємо на запитання, які ставляться один одному;

– сполученнями невідомого і відомого, щоб очистити душу від незрозумілих і невиразних уявлень, для досягнення міцного і надійного знання;

– рухом думки від відомого до невідомого, щоб перетворити його на відоме: невідоме викликає сумнів, подив, стурбованість, а третє – нове знання – вдоволення, радість, стан натхнення для наступної дії;

– носіями думки є: образи, почуття, слова, поняття та символи – знаки думки і для інших людей;

– дією, діяльністю, що розв'язують пізнавальні, моральні, естетичні, психомоторні або творчі задачі;

– можемо мислити природною логікою речей – "золотим перетином" – і явищ, будовою, складом, функціями або їх відображенням – логікою понять;

– можемо мислити і саму думку, яка завжди пов'язана з безліччю своїх продовжень: думаємо думу свою.

Що таке думка?

Думка – інструмент мислення. Думка – це вже розв'язана задача; відображення напрямів мислення в просторі невідомого; схема минущих дій з образом, почуттями і з предметом.

Отже, думка – це: 1) інформаційна структура дії, яка її охоплює своїм змістом; 2) енергетична структура дії, яка відображає стан гармонійності, пропорції, ритму; 3) логічна схема майбутньої дії, її прогностична модель.

Де виникає думка? Там, де зароджується образ і почуття, – на межі відомого і невідомого. Отже, безпосередньо в системі "людина – предмет".

Думка виникає в тому місці, де пізнавальні почуття фіксують неупорядкованість у системі, естетичні – наявність елементів дисгармонійного, а моральні почуття відзначають і оцінюють дію – виконану і майбутню – за мірками або критеріями "добра – зла". І думка створюється у точці контакту людини, її думки і предмета – з природною речовиною, або в стосунках з людьми.

Раніше йшлося про дійове мислення, коли регуляція рухів здійснювалась за допомогою думки, почування, почуттів, образу і була спрямована на опанування психомоторики. Людина користувалася здебільшого інформацією від власного тіла, дійовою думкою, яка була вплетена в тканину живого руху і існувала, поки виконується дія. Метою регуляції були точність рухів, забезпечення успішності наступної дії.

Робота з предметом (сировиною й предметами культури) вимагає уміння подумати про іншу інформацію. Тут уже йдеться про відчуття предмета, почуття від нього і його образу. І з них теж створюється думка. Коли думка виникла, то це означає, що ми розв'язали задачу, отримали відоме з невідомих властивостей предмета, пізнали певну його властивість.

Предметна думка – відображення теперішнього або майбутнього: найближчого, віддаленого і в перспективі; міркування – модель дій спрямованих на створення предмета.

Отже, думка, що регулює рухи дії, – продукт мислення, погляд на дію і позиція людини в психомоторній активності. Думка – елемент знання (свого або чужого – не має значення); вона дає змогу пізнати себе, зрозуміти і навчитися втілювати думку, образ, почуття в матерію дії.

Таким чином, думка виконує три основні функції:

1) вона є енергетичним згустком, зарядом енергії, який створюється в процесі її зародження з почуттєвого матеріалу дії: вона начебто закручена пружина;

2) вона – образ: значить, предметний зліпок, за який чіпляється

почуття, щоб створити потік енергії (до предмета і від нього), думка ключ до енергетичної пружини механізму творчості;

3) вона – смисл: містить код, в якому зосереджений досвід застосування думки – керівництво до дії.

Кожен із нас може користуватися енергетикою лише тих думок (понять і символів), які він опанував, які стали інструментами (мислення і керівництва діями), частиною його єства. Усі інші думки для нас нейтральні: вони – порожній звук, який можна відтворювати в будь-який спосіб, або знаки китайської мови, нам не зрозумілі, бо вони не несуть нам ні енергії, ні інформації.

Завдання мислення – *точність відображення образу і думки,* а завдання творчості – *новизна відкриття, винаходу або художнього образу.* Але творчість без точності мислення неможлива.

А що вимикає мислення?

Вимикачі мислення. Більшість людей живе, застосовуючи запозичені, запам'ятовані знання: вивчив – відтворив, побачив – зробив, почув розповів тощо. Тобто вони – звичайні транслятори чужого: знань, навичок і умінь – і ними, без переробки на свій лад, не думаючи, користуються. Живуть за принципом: **сприйняв – запам'ятав – відтворив.** Зрозуміло, тут про процеси мислення не йдеться: вистачає і сил пам'яті. Назвемо деякі з факторів, що "вмикають" із активності мислення.

Стереотипи. До них належать соціальні, професійні, побутові тощо спрощені та схематизовані уявлення про предмети і явища. Вони використовуються як зразки для механічного наслідування. Ставши звичними, стереотипи перетворюються на навички і застосовуються несвідомо – автоматично. Сприйняття, класифікація і оцінка подій відбуваються не внаслідок розмірковування, а відповідно до наявних стереотипів.

Принципи і закони. Вони відрізняються від стереотипів тим, що передають адекватні і точні смисли систем думок, образів і законів. Вони перевірені на істинність і використовуються в навчальній, науковій та поведінковій діяльностях, їх перевага над стереотипами полягає в тому, що вони зрозуміліше передають ці смисли.

Формули – означення предметів, явищ і процесів – виражають смисли словами, літерами або сукупністю чисел, які пов'язані між собою кількісно, якісно або в міру їх природної сутності.

Сентенції – положення (думки, судження), висловлені у формі пропозицій, рекомендацій, правил, які є продуктами зрілої здатності судження талантів і геніїв людства щодо морального змісту поведінки і життя людини. Тому вони мають морально-повчальний характер. **Канони** – навчально-напучувальні основи життя та діяльності, які вказують людині на дещо значне, цінне і поміркованe.

Це система твердих встановлених правил, норм дій і поведінки або діяльності людини. Вони виконують роль нормативного зразка для наслідування, панівної форми і моди в житті та мистецтві. Канон – "узаконений" спосіб діяння, правило і обов'язок діяти так, а не інакше. Виконувати канонічні дії – наприклад етикет, слід, безумовно, внаслідок суспільних вимог, а не внутрішніх стимулів. **Прислів'я** – популярні правила, встановлені здоровим глуздом. Людина, яка користується здебільшого формами узагальненого знання, блокує своє мислення аж до припинення його роботи: навіщо мислити, міркувати, коли все вже давно всім відоме. Над нею домінує чужий досвід. Користуючись ним, вона перетворюється на виконавця, здатного лише копіювати дії, навички і знання.

Неважко зрозуміти і те, чим відрізняється виконавець від людини, що творчо.

Разом з тим штампи свідомості можна використати для розвитку творчих здібностей, якщо застосувати критичний метод дослідження передумов і умов створення підвалин стереотипів, що змусило людей так мислити. Бо в процесі мислення був рух думки від незнання до знання.

За предметами мислення розрізняють такі його види: мислення образами, почуттями, думками і системами думок, поняттями та символами. Схильність людини до того чи іншого типу мислення може виступати і як типологічна особливість.

Природні можливості мислення кожної людини реалізуються в процесі: а) взаємодії з невідомим; б) вивчення ходу думок талантів і геніїв у пізнанні ними предметів і явищ; в) засвоєння надбань людства (здобутків ноосфери).

В оптимальному стані людина впевнена в собі, завжди діє так, що в очевидному знаходить неймовірне. Вона знає: розв'язана задача породжує множину задач, цікавіших за попередню.

Справжнє задоволення творча людина отримує не від результату, а від процесу створення предмета, думки, образу, почуття.

Людина дослухається до себе, розуміє себе і тому користується інтуїцією. У процесі заучування матеріал спочатку осмислюється, а потім запам'ятовуються його смисли. Але все це можливо, коли вона перебуває в оптимальному стані – готовності до творчості.

Ціль мислення не може знайти у відомому невідоме, а у невідомому

задачу, тоді в заучуванні покладаються на кількість повторень, на силу механізмів пам'яті. Так неусвідомлено підміняється механізм мислення роботою пам'яті, а робота думки при цьому блокується. Це – ознаки порушення єдності мислення і пам'яті, що є характерним для ерудита.

Якщо ж механізм мислення перебуває в бездіяльному стані, природний процес осмислювання підміняється механічним запам'ятовуванням, а людина всюди діє відповідно до відомих стереотипів і тому виявляється здатною лише до механічної роботи.

Відображення неіснуючого

У п'ятирічної дитини вмикається і механізм уяви – здатності поетичної душі до творчості.

Свідченням того, що механізм уяви почав працювати, є те, що дитина може вільно (зрозуміло, поки що неусвідомлено) оперувати відображенням: думками, образами, почуттями – і стає спроможною:

– розрізняти образи, почуття, думки і практичну дію, в якій вони зароджувалися і співіснували в неподільній єдності, а тепер вона здатна оперувати ними окремо;

– вивільняти образи, почуття і думки від влади над ними пам'яті, хоча ці відображення пов'язані з процесами збереження і відтворення закладеного в пам'ять генетичними ланцюгами;

– ментально змінювати образи почуття і думки про предмет, не торкаючись його руками;

– діяти з цими відображеннями, отримувати нічим не обмежену волю і свободу дій, звільнятися від стереотипів, що і веде людину від простого перетворення завченого матеріалу до творчості – втілення нових форм і якостей у предметному світі;

– за допомогою уяви створювати і руйнувати віртуальну реальність, не зачіпаючи дійсного навколишнього світу.

Неважко здогадатися, що дитина зробила в собі ще один переворот, змінила формулу життя і діяльності. Відбулася зміна структури механізму творчості і додався до активності новий, до цього часу другорядний, інструмент механізму творчості – уява.

П'ята формула життя набула такого вигляду:

уява–мислення–почуття–психомоторика–енергопотенціал.

Уява – психічний процес і механізм, продукт активності у створенні людиною нових образів, уявлень, думок. Уява та її дії пов'язані з абстрагуванням, яке виконується разом з мисленням та енергетикою

почуттів. Завдяки уяві людина може передбачати свої майбутні дії та результати: в кінці процесу праці вона отримує продукт, який на початку був створений уявою, у формі образу, системи думок або концепції. Процеси уяви треба розглядати як дійову репетицію майбутнього.

Але уява – це інструмент руйнування стереотипів, який торує шлях до відкриття, винаходу і художнього образу.

За осмисленістю нових образів розрізняють: а) мимовільну уяву; б) довільну; в) захисну уяву, за допомогою якої людина абстрагується від руйнівних впливів і зберігає свою енергію від спалювання негативними почуттями (цей феномен відомий: учень сидить у класі, але його немає на уроці).

Уява – трансформатор нових образів

Уява і її процеси тісно пов'язані із сприйняттям, емоціями, пам'яттю, мисленням, мовою. К. Д. Ушинський зауважував: розвинена уява є приналежністю великого розуму.

Уява – це не здатність фантазувати, будувати гіпотези, а інтуїтивна можливість бачити сутність предметів – їх природну логічність. В оптимальному стані уява користується почуттями гармонії – кодами "золотого перетину". Уява комбінує образи ще не існуючих предметів, процесів, явищ, користуючись при цьому не лише матеріалами пам'яті і почуттів. У діях уяви бере участь і мислення.

З почуттями предмети і явища нам надаються. Переживаючи їх, людина дає їм оцінку, потім залучається до роботи мислення, яке здійснює:

а) перетворення невідомого на відоме; б) попередження або подолання аморального вчинку; в) перетворення дисгармонійного на форму більш досконалої гармонії.

Коли мислення, стикаючись із невідомим, моральним або руйнівним у житті або діяльності, буває безсилим у розв'язанні цих задач, на допомогу приходить уява.

Уява створює образ невідомого як образ відомого, тобто його гіпотезу – предметний зміст і сенс, в якому відбувається саморух почуттєвого і смислового начал.

Механізм уяви синтезує почуття в думку, наслідком чого є створення нового образу або судження про невідоме в задачі. І це все відбувається в розумовому, ментальному плані.

Тому уява має, природно, практичне, а не споглядальне значен-

ня. Вона – інструмент практичного цілеутворення, перетворення предметів. Уява людини – її здатність побачити, розгледіти новий предмет у його майбутньому стані і в новій формі.

Уява – ключ до створення майбутньої реальної форми і змісту бажаного, того, що треба створювати. Отже, **образ уяви – початок здійснення мети.**

Наше минуле в кожний даний момент, тобто пам'ять, існує для нас у зв'язку з нашою потребою і її спрямованістю на майбутнє. Минуле, якщо воно претендує на дієвість, а не виконує роль досвіду (позитивного і негативного), – завжди існує лише в формі майбутнього.

Як це зрозуміти? Адже в уяві бажаний предмет – мета – передбачається нами як уже існуючий, реальний. Діючи, людина трансформує предмет не просто уявно, а насправді. Причому у згоді з його природною міркою, яку в ньому визначають почуття. Зрозуміло, мірка може бути точною або помилковою, і тому під час дії зі створюваним предметом постійно визначається відповідність його властивостей певній мірці.

Уява – виявник гармонії, прихованої в сировині майбутнього предмета. Уява відшукує і уточнює разом з почуттям природні мірки – гармонії предметів і дій, користуючись ними; виробляє разом з мисленням правила роботи психомоторики зі створюваними предметами.

Продуктивна уява вперше створює предмет. Конструює в образі його до того, як він стане реальним, зробленим. Уява передбачає те, чого ще не існує. Вона допомагає робити відкриття, знаходити нові шляхи розв'язання задач і проблем. А кожному із нас – доцільно працювати.

Сказане про функції продуктивної уяви стосується і створення уявлення про свій життєвий шлях, погляду на самих себе суб'єктивно. Адже ми – центр бачення світу, сучасного і прийдешнього, і себе в ньому. Хто не бажає подивитися на себе через якийсь час і чітко побачити плани на майбутнє?

Уява – вимога людини до себе: бачити себе не тільки такою, як тепер, а й домагатися повноти і яскравості життя. Спроба бачити себе величною і найкращою – це не примха, не допитливість, не розкіш. Це – не відрив від реальності, а навпаки – кроки до самої себе, до своєї досконалості.

Уява – продукт синтезу багатьох образів в один.

За змістом продукт уяви може бути в широкому діапазоні дійсності: від фантастичних мрій до творчих образів. Але так чи інакше вони як почуття, думки і поняття стають безпосередніми регуляторами:

– життєдіяльності людини на багато років вперед;

– вчинків – дій, що створюють соціально-культурні цінності;

– дій – процесу розв'язання розумових або психомоторних задач, якими людина перетворює невідоме на відоме, нове для себе і для інших.

Продукти уяви – образи, створені спільною роботою з почуттям, здатні прокладати шляхи із сучасного в майбутнє, будувати силами душі те, чого ще не було в даному місці і часі, але можливість існування якого передбачалась.

Ось чому минуле – знання, уміння та навички учня – в кожну мить життя повинні існувати у свідомості із спрямованістю в майбутнє.

Пам'ять, яка навантажується знаннями, уміннями та навичками, не може слугувати людині основою активності і дієвості. Пам'ять призначена бути сховищем досвіду, минулого. А творча людина спрямована на майбутнє – прагне вирватися із сучасного в майбутнє своїх створінь.

Здорова уява, не затьмарена фантазією, поза діяльністю людини просто не існує. Здорова уява завжди працює: в роботі людина трансформує предмет або сировину не просто уявно, а й насправді – за допомогою уяви людина прокладає шлях до бажаного, передбачає технологію його втілення, контролює практичне її застосування.

Уява працює разом з інтуїцією і здатна не лише створювати образ майбутнього предмета або речі, а й відшукувати природну мірку предмета – логіку його будови.

І тому людина здатна творити так, як сама природа. Так започатковуються здатність до відкриттів, здатність до розвитку техніки і технологій, способи розв'язання задач і проблем, з якими щоразу стикається людина.

Уява, сенсорна сфера та інтуїція

Ми вивчали особливості процесу становлення образу залежно від активності сфер психіки – свідомості і процесів, що здійснюються під порогом свідомості. Вивчалися свідомі і сенсорні дії – якісно відмінні психічні явища, не першорядні і другорядні, а механізми, які можуть працювати, підсилюючи один одного в розв'язанні задач творчості і життя.

Г. С. Костюк дійшов висновку, що *становлення образу предмета здійснюється шляхом трансформації гіпотез про невідоме – предмет, що сприймається в ускладнених умовах.*

Досліджувані Г. С. Костюка сприймали предмет, який у темряві освітлювався спалахами імпульсної лампи. Кожний імпульс світла додавав нову інформацію, що уточнювала гіпотезу про справжній вигляд предмета.

Вихідна умова: людина зіткнулася *з невідомим – задачею,* яка спричиняє дискомфорт. Що з людиною відбувається? Почуття оцінило ситуацію – невідоме, що й спричинило стан дискомфорту; мислення задачу сформулювало – треба повернутися до приємного стану, перетворити невідоме на відоме. Але засобів розумових дій і енергії для швидкого розв'язання задачі в людини бракує – виникає *стан мук під час втілення гіпотез:* усвідомлюється задача і відбуваються пошуки можливостей її розв'язати.

На допомогу почуттям і мисленню приходить уява і створює ряд гіпотез-образів: а) бажаного предмета – розв'язаної задачі; б) дій розумових і психомоторних, завдяки здійсненню яких вона буде розв'язана. Образ уяви порівнюється з наявною інформацією про оригінал і приймається рішення про міру їх адекватності. І цей процес продовжується, поки в людини нагромадиться достатня енергія – і тоді образ-гіпотеза і предмет стануть адекватними, що й було метою, бажаним.

Шляхом взаємодії відчуттів, почуттів, уяви та мислення людина створювала гіпотези, користуючись **минулим і сучасним** – неповним образом предмета до моменту розв'язання задачі: коли образ стане адекватним предмету. Свідома думка схильна користуватися стереотипами і пристосовує відомі способи розв'язання задач до нових умов. А щоб вийти за межі стереотипів, треба мати достатній рівень енергії. Причому трансформація гіпотез може бути вербалізованою на всіх етапах становлення образу предмета.

Становлення образу предмета через трансформацію гіпотез про невідоме – предмет, що сприймається в ускладнених умовах, може розглядатися як модель творчого процесу. У моделі визначені всі механізми перетворення невідомого на відоме: здійснюються відкриття, винаходи і створюються художні образи.

Разом з тим існує механізм перетворення змісту і послідовного зорового образу.

Організація дослідження. Ми вивчали механізм створення сенсорною сферою цілісних образів із нецілісних предметів. За основу випробувань бралися деякі уявлення про механізми пам'яті – надійного "сховища" знань, досвіду, смислів. Усе минає, але все залишається в пам'яті. Розглядатимуться несвідомі способи перетворення образів, того, що оминуло фокус свідомості і мимовільно запам'яталося й залишилося в сховищах пам'яті.

Послідовний образ – феномен сенсорики – дає змогу "бачити, чути, смакувати" тощо – зміст відображеного й неусвідомлюваного. У змі-

нах послідовного зорового образу можна "бачити" природні, незалежні від свідомості і волі, перетворення його форми і змісту, спостерігати те, що відбувається відповідно до законів психіки. Послідовні образи характерні для сенсорних систем і з енергетичної точки зору вони – *метаболічні хвости від енергії зовнішніх впливів.*

Образ у натуральному кольорі – перша фаза. У ній дублюється форма бліцу й джерела світла – один до одного.

Сутність цього виражається так: 1) якийсь час образ утримує свою інтенсивність, 2) потім, замість того, щоб почати гаснути, – підвищує свою яскравість, нібито бере енергію з нових джерел.

Ми маємо тут справу із спалахом послідовного образу. У цьому образі нічого дивовижного і – тим більше – страшного. Душа й тіло мають здатність боротися за збереження енергії та інформації.

Феномен спалаху образу близький до ремінісценції.

Спалах послідовного образу відбувається в лічені секунди (від 10 до 15 секунд), а ремінісценція виникає через більший проміжок часу – рахунок іде на дні.

Спалах послідовного зорового образу – явище енергетичного походження. "Осяяння" – те саме, хоча містить ще й інформаційну складову. Людина, в якої з'являється спалах образу, має оптимальний енергетичний потенціал.

Отже, механізм інтуїції і "спалах" послідовного образу – явища споріднені: вони елементи одного механізму.

Образ із перебігами додаткових кольорів – друга його фаза. З "темряви" через деякий час – лічба ведеться на секунди – виникне послідовний образ оригіналу в додаткових кольорах. У кожної людини забарвлення образу різні.

Чому ми, сприймаючи ахроматичне світло – біле і всі відтінки до сірого й чорного – бачимо в послідовному образі хроматичні кольори предметів? Виходить, що людина, завдяки своєму органу чуття – оку, – вміла працювати як призма.

Природа дала людині здатність **аналізувати сенсорне відображення** поза її свідомістю, волею й мисленням. Сенсорика людини може розкладати на складові сонячний промінь, пропускаючи його, нібито через призму, у спектр із семи кольорів. Але в послідовному образі вона аналізувати лише одне – світло, а ось синтезувати – нічого, бо світло – синтез різних електромагнітних коливань.

Отож, людина приречена на творчість над матеріалом від *сенсорних образів і в тому числі від послідовних образів до абстрактних понять,* у змісті яких майже неможливо знайти чуттєві підвалини й усвідомлені зв'язки.

Негативний послідовний образ – третя його фаза. Він починається із світання, перетворення енергії і інформації на сенсорний факт із новим забарвленням образу.

Отже, наша почуттєва сфера користується знову-таки суто розумовим прийомом – *запереченням:* біле робить чорним. Прагне довести істину математичним шляхом – *доведенням від протилежного.*

Оптимальний стан людини характеризується наявністю трьох фаз послідовного зорового образу: а) у натуральному кольорі предмета, б) у додатковому кольоровому забарвленні, в) в образі-негативі – темному на світлому фоні.

Якщо тривалість образу зростає до 2–4 хвилин і більше, виникає рухливість образу, порушується його структура, наближається або віддаляється джерело світла, повторюються одні й ті самі його фази або окремі фази відсутні тощо – усе це свідчить про надмірне навантаження і його негативні наслідки – втому.

Тривалість "бачення" образу менша ніж 25 с. свідчить про енергетичне виснаження. Якщо ж образ триває менше 6 с. і людина не "бачить" додаткових кольорів, то це прихований дальтонізм – несприймання кольорів.

Підсвідоме навіювання мотивів. Наприкінці 60-х – початку 70-х років психологи на матеріалі кінематографа розробили спосіб впливу на маси людей. У кінострічку з 24 кадрами за одну секунду вмонтували 25 кадрик. У ньому був напис рекламного характеру: наприклад, "Пийте кока-колу!" або "Купуйте товари нашої фірми!" тощо. Зрозуміло, кадрик з'являвся на не вловиму свідомістю мить – 1/24 секунди. А коли фільм триває 2 години, то 25 кадриків перед очима побуває десятки тисяч разів. Але ніхто з глядачів його не побачить: око неспроможне засікати і усвідомлювати смисл тексту.

Після перегляду кінофільму глядачі, всупереч своїй волі, точно виконували заклики, запрограмовані інформацією 25 кадру. Люди купували товари, пили напої, з азартом виконували завдання. Потім отямлювалися в стані збентеженості. Аналіз вчинків, які вони чинили, не підлягав логіці: людина купувала товари, які їй не потрібні; вона виконувала чужу волю всупереч своїй. І людина доходила висновку: зі мною відбулося щось негарне, якась хвороба охопила мене, я втратила розум, бо

діяла всупереч собі. Багато "глядачів" потрапили до психіатричних клінік з душевними хворобами. Міжнародна асоціація кінематографістів заборонила "25 кадрик" у кінострічках як антигуманний спосіб впливу на маси людей.

Так от, сенсорна сфера у відображенні може:

а) читати тексти, які свідомість не сприймає, перетворювати знакові системи в смислові структури – в установки, які стають регуляторами свідомих дій і вчинків;

б) синтезувати закодовані смисли в мотиви і образи дій, протилежні свідомим потребам і здоровому глузду;

в) оцінювати власні дії відповідно до навіяної програми поведінки.

Усі ці сенсорні дії відбувалися так, як і свідомі розумові дії. Сенсорне навіювання передбачає безконфліктний спосіб приймання інформації ззовні, оминаючи механізм критичності людини – її мислення, почуття та уяву, переживання навіяного як особистого надбання, спонуки до дії.

Факти створення нової інформації в сенсорній сфері. У результаті проведених досліджень сприймання незавершених оригіналів встановлено, що їхній послідовний образ поступово або відразу стає замкнутим, цілісним. Краї розірваного кола "линуть", підкоряючись якійсь невідомій силі, назустріч одне одному і зливаються в цілісну фігуру – і коло стає повним.

У трикутника без вершини, кола з розривами країв, хаотично розкиданих крапок, хаотичних ліній – існує феномен створення елементів у послідовному образі. У трикутника створюється вершина, а лінії і крапки перетворюються на замкнуті і цілісні фігури.

Сенсорна сфера людини генетично первинна: вона працює там, де немає ще сприймання, де немає усвідомлення предмета. Разом з тим сенсорика здатна до **операцій аналізу, ремінісценції, інтуїції і закріплює у свідомості** вміння читати тексти *(парадокс 25 кадру в кінематографі з метою підсвідомої реклами),* розуміти їх, регулювати дії і вчинки. Тому вона – дуже елементарна і висока теоретична активність душі, пов'язана з творчістю людини.

Сенсорна сфера здатна перетворювати і доповнювати образи деталями, яких бракує в оригіналах: із хаотично розпорошених елементів сприйняття створює цілісності. З наших досліджень випливає, що інтуїція здатна не лише допомагати людині *вгадувати дійсний стан предмета,* а й а) підсилювати, б) доповнювати і в) трансформувати послідовні образи.

Продуктом роботи інтуїції і уяви є перетворені чуттєві і почуттєві образи предметів, думки і почуття, те, чого не існувало ані в досвіді людини, ані в реальному житті, в діяльності.

Уява – процес свідомий. А от шляхи інтуїції і уяви до перетворення – різні, хоч вони користуються одним і тим самим матеріалом – образами, почуттями, думками.

Інтуїція працює самопливом, саморегулюючись і без свідомого контролю за цим процесом, без попереднього плану дій і всередині нас – підсвідомо. Завдяки цим процесам задача розв'язується мимовільно, і її результат – перетворений зміст, або смисл, або форма предмета – самочинно "випливає" у сферу свідомості. Відбувається її осяяння: несчікуваним поглядом на події, схемою наступних дій, новим образом або думкою, що відразу перебудовує людину, змінює її спрямованість, потреби, інтереси, почуття і бажання.

Уяву скеровують і контролюють наші потреби й інтереси, почуття і бажання, що викликають перетворення образів і думок – відображень умов і смислу задачі.

Отже, продуктом інтуїції і уяви є перетворені почуттєві образи, яких не існувало в досвіді, житті, діяльності.

Вони користуються одним і тим самим – матеріалами образів, почуттів, думок. А засоби перетворень інтуїцією і уявою – різні:

а) **регулятори свідомих дій** – ***образи, почуття і думки.***

б) **регулятори сенсорних процесів** (ремінісценція, інтерференція, інтуїція) – ***гармонія і її властивості: цілісність, гармонійність, пропорційність*** тощо.

Дія сенсорних регуляторів виражається в природному прагненні тіла і душі до стану *гармонії в собі, а відтак – до всього, що оточує.*

У кожній створюваній дії, предметі, явищі ми прагнемо, не усвідомлюючи цього, до цілісності, завершеності, симетрії – гармонії.

Рука, яка пише літери з максимальною швидкістю, прагне до гармонійних рухів і змінює їх форму відповідно до того, що диктує їй почуття гармонії; око, яке розглядає найпростішу частку світу – лінію, і прагне її поділити в пропорції "золотого перерізу"; око, яке миттєво сприймає фігуру із зруйнованою формою – чинить так само: добудовує зруйноване, те, чого в ній бракує, "робить" цілісним і гармонійним; людина, стикаючись з дисгармонією поза собою, прагне перетворити її на більш гармонійне явище.

Інтуїція працює без свідомого плану і контролю за процесом, самопливом, саморегулюється мірками гармонії – підсвідомо.

Вона розв'язує задачу мимовільно, а її результатом є перетворений на відомий зміст, або смисл, або форма предмета, що самочинно випливає у сферу свідомості, її осяюючи. У результаті створюються несчікуваний погляд на події, схема дій, новий образ або думка, що перебудовує предмет дій, людину.

Інтуїція – механізм і продукт сенсорного відображення гармонії в предметах і явищах; вона – самовисловлення почуттів та уяви, які діяли разом і усвідомили гармонію в предметі, отже – знайшли з ним спільну мову, адекватність. Єдність почуттів та уяви – думка! – яка може реалізуватися зовні у слові, висловлюванні.

До виникнення думки єдність змісту почуттів та уяви – сенсорних здобутків – існувала поза свідомістю, автономно. А коли вони стають відображенням гармонійної цілісності предмета, нагромаджують енергію критичної маси – відбувається вибух: поріг свідомості розривається, сенсорні здобутки звільняються від стереотипу мислення і "висаджуються" у сферу свідомості суверенною цілісністю – новим образом предмета.

Так виникає нова домінанта, несумісна з попередньою – смисловою. У людині порушується рівновага. Починається внутрішня боротьба, яка нагадує зіткнення протилежних мотивів. А людина усвідомлює дискомфорт і страждає. Одна з них – муки слова.

Інтуїція – механізм людини – здатний створювати гармонійні цілісності з розпорошених елементів (сенсорних і смислових), які мислення, сила думки і логіка не можуть привести до спільного знаменника.

Відображення предмета у сфері свідомості піддається трансформації системою дій **"образ – почуття – мислення":**

а) уява користується матеріалом: думок, образів, почуттів і може: відокремлювати їх від дії, діяти з ними; звільняти їх від влади пам'яті або ламати стереотипи та еталони свідомості і виходити за їх межі; перетворювати образи, почуття і думки про предмет, не торкаючись його руками; вона має необмежену свободу дій у створенні нових форм і якостей у предметному світі. Єдність почуттів та уяви – думка! – може реалізуватися зовні у слові, висловлюванні;

б) почуттями – переживанням подій і ставленням до них; оцінкою довкілля: предметів, явищ, подій, людей і самої себе. Задоволення і невдоволення, напруження і розрядка, збудження і заспокоєння – крайні

точки шкали їхньої потужності, того, що пробудило до життя інформаційний та енергетичний потенціал людини;

в) мислення встановлює зв'язок між відомим і невідомим; знаходить аналоги невідомого, створюючи новий образ, думку про нього; отриманий продукт: образ, думку, аналог з додатками нового перетворює на словесну або іншу знакову систему (наприклад, математичне рівняння) або на форму створеного матеріального предмета.

У сфері під порогом свідомості відображення трансформується в системі **"образ – почуття – інтуїція":**

а) сенсорний образ – форма і продукт відображення предмета, енергія і інформація зовнішнього впливу, яка не стала здобутком і фактом свідомості;

б) почуття – пристосування, своєрідна жива ЕОМ, що обчислює енергію та інформацію, яка до нас надходить, вимірює її внутрішнім сталоном – образом-кодом "золотого перетину" – і оцінює (позитивно або негативно) відповідно до стану власної гармонії. І ці дії можливі лише за умови оптимального енергопотенціалу; в стані втоми образ-код гармонії руйнується, а почуття помиляються;

в) інтуїція – механізм і продукт сенсорного відображення гармонії (гештальту) в предметах і явищах; вона – самовисловлення почуттів та уяви, які діяли разом і усвідомили гармонію в предметі, а значить – знайшли з ним спільну мову, адекватність предмету, який був відображений.

Глибинні психічні явища і регуляція дій людини

У людини існує сфера психіки, яка не підлягає прямому контролю свідомості за перебігом психічних процесів, тобто у взаємодії ***Я – не-Я*** утворюються внутрішні сили, здатні поза свідомістю спрямовувати і регулювати активність людини.

Мета дослідження – визначити особливості будови, функцій підсвідомо діючих регуляторів і норми їх активності у людини.

Дихотомічний поділ об'єму поняття "психічне відображення". Принцип дихотомії надає можливість поділу поняття на два суперечливі одне одному видових поняття: одне характеризується наявністю відомої ознаки, а друге – її відсутністю. Так поділ поняття "психічне відображення" дає дві групи його видів: **"дискурсивно-логічне"** і **"чуттєво-інтуїтивне"**.

Підставою дихотомічного поділу поняття "психічне відображення" є не змінність ознаки свідомості, а її наявність або відсутність. Ознаки "свідоме – несвідоме" повною мірою вичерпують об'єм поняття, що поділяється на дві частини. Якщо поняття "дискурсивно-логічне" розкрите за допомогою принципу єдності свідомості і діяльності, то залишається невизначеною та частина поняття, що містить у собі частку ***не***.

Поділімо поняття "чуттєво-інтуїтивне" на два суперечливих поняття, що виражають дві нові групи. До першої групи входить поняття "інстинкти", а до другої – "не-інстинкти", які залишаються невизначеною частиною цього поняття. Вочевидь, це група психічних явищ, в яких відображається і безпосередньо виявляється чуттєве відображення ***Я*** і ***не-Я***, але поза аналізом їх змісту засобами свідомості.

Отже, предметом нашого дослідження є своєрідні внутрішні сили людини, що надають динамічності її поведінки і спонтанно спонукають до певних дій.

Послідовний образ – феномен сенсорики – дає змогу «бачити, чути, смакувати» тощо – зміст відображеного й неусвідомлюваного, «бачити» природні перетворення форми і змісту, спостерігати те, що відбувається за законами психіки незалежно від свідомості і волі. Ці образи характерні для сенсорних систем і з енергетичної точки зору вони – *метаболічні хвости від енергії зовнішніх впливів*, які виконують функції підсвідомих регуляторів активності людини.

Інтуїція. Виявлена здатність чуттєво-інтуїтивної сфери створювати з нецілісних оригіналів цілісні образи, формулою ***Я ↔ не-Я***. Тестовою фігурою у досліджені було коло із змінним розміром розриву. Піддослідні у послідовному образі спостерігають незвичайне явище – крайці розірваного кола "линуть" назустріч одне одному і зливаються у цілісну фігуру. Виникає питання: чому ми бачимо в образі завершену форму, тоді як оригінал – інша, розірвана фігура?

За показниками самозамикання розриву кола виділено три групи станів залежно від потенціалу енергії людини: чим він більший, тим більші добудови образу. Люди з оптимальною енергією більш здатні, перетворюючи невідоме на відоме, користуватися почуттям гармонії: *1) здобувати нову інформацію із сенсорного тла, 2) заповнювати порожнечі в мозаїчній картині предмета або світу, 3) створювати предмети і явища з гармонійними структурами.*

Отже, око, яке миттєво сприймає фігуру із зруйнованою формою – виявляє творчу дію: добудовує зруйноване, те, чого в ній бракує, «ро-

бить» цілісним і гармонійним; людина, стикаючись з дисгармонією поза собою, прагне перетворити її на гармонійніший предмет або явище.

Інтенції – внутрішня підсвідома активність, що підсвідомо регулює дії і поведінку за формулою ***Я → не-Я*** .

Нами було розроблене оригінальне випробування ступеня розвитку почуття гармонії, який визначає дієздатність механізму творчості. У випробуванні піддослідний: а) сам створює елемент навколишнього середовища; б) взаємодіючи із середовищем, випробовує себе.

До розв'язання задачі слід підготуватися: візьміть аркуш паперу; олівець, лінійку. І більше нічого не треба, крім вашого почуття гармонії. Предмет, який створюється, – звичайна лінія АВ, проведена від руки на папері. Рисками помічається початок і кінець лінії, довжиною від 12–15 до 20 см. Рисками помітьте початок (А) і кінець лінії (В). Таким чином розмічається лінія відповідно власному стану образу-коду гармонії. Точність поділу виявляє ступінь розвитку почуття гармонії і механізму творчості.

Треба, вдивляючись у площину аркуша утримувати у центрі уваги лінію цілком, немов обмацуючи її очима. Коли помітите, що начебто щось гальмує рух очей і намагається його зупинити: олівцем відмітьте на лінії те місце, де з'явилася ця дивовижна світла крапка. Поставте там жирну позначку (точка С).

У цьому випробуванні почуття гармонії немає і натяку на довільність трактування результатів, бо ніщо не залежить від дослідника, який керує процесом, а сам у нього не втручається. Випробування – аналог конкретної діяльності, на відміну од тестів, а ініціатива дій, оцінювання і самооцінювання йдуть від піддослідної людини – від вас самих. Лінію-предмет дій можна принципово поділити на частини у всіх пропорціях «золотого перерізу»: точкою чистого золота– 0,618; золоточленними похідними – 0,118; 0,236; 0,382; 0,764; 0,882.

Випробуваннями рівня розвитку почуття гармонії було охоплено 1,4 тис. осіб різного віку, статі, освіченості і професій. Близько 7% піддослідних майже точно відтворили пропорцію частин лінії і поставили точку С в зоні 0,608 – 0,630. Цей показник розвитку почуття гармонії чудовий і свідчить про те, що людина, не знаючи законів гармонії теоретично, користується ними інтуїтивно, як інструментами власних дій. Пропорцію частин цілісності визначає ***інтенція, яка працює дихотомічно***, ділить її надвоє: перша – 0,618 тобто 0,5 + 0,118, а інша – 0,5 – 0,118.

Близько 25% осіб виявилися лівшами, хоча про це знав лише кожен десятий. Вони впевнено поставили «золоту точку» ліворуч, тобто в зоні 0,618. Цей показник свідчить, що сила правої півкулі мозку – ***механізму розуму*** людини, яка користується образом-кодом «золотого перерізу», переважає над лівою. Люди у такому стані здатні охоплювати величезні масиви інформації, мислять переважно образами, почуттями, на відміну од праворукої більшості (вона користується ***лівою півкулею мозку – механізмом розсудку***), здатної лише переважно оперувати готовими думками і логічними категоріями.

Були одержані такі результати: око, розглядаючи найпростішу частку світу – лінію, підсвідомо прагне її поділити в пропорції «золотого перерізу». Зокрема:

1. Досконале почуття гармонії – стан образу-коду «золотого перерізу» – модуль чи міра вашого стану – 1,618 для тих, хто правші, і 0,618 для тих, хто шульга, – чудовий показник.
2. Модуль образу-коду в зоні 1,608–1,630 (для ліворуких) і 0,630–0,608 (для праворуких). Хороший показник, але у вас великий резерв для подальшого розвитку механізму почуттів гармонії – сумлінно працюйте над собою.
3. Модуль почуття гармонії більш-менш виходить за межі зазначених зон – потенціал творчості ще не викликаний, образ-код ще не прокинувся.

Щоб повернутися на свій природний стан, необхідно впритул зайнятися розвитком утраченого естетичного смаку, розуму і розсудку.

Наслідування. Про види і функції наслідування йшлося у попередніх розділах. Тут ми лише визначимо його механізм.

Наслідування – це способи дій чуттєво-інтуїтивного відображення, завдяки змісту якого людина вростає в культуру людства, підсвідомо поєднуючи в одну цілісність і чужий і власний почуттєвий досвід за формулою ***Я ← не-Я***.

Отже, у сфері психіки разом зі свідомими існують ***підсвідомі регулятори*** активності людини: *послідовні образи* – так звані метаболічні та інформаційно-енергетичні хвости від впливів на органи чуттів; *наслідування* – образів, дій, поведінки; *інтенції* – спрямованості людини на предмети, які задовольняють потреби в енергії або інформації; *інтуїції* – механізму розв'язання задач і проблем поза дискурсивним аналізом, спираючись на почуття гармонії, код "золотого перетину", самовисловлення почуттів та уяви, які усвідомили гармонію в предметі і знайшли спільну міру.

Підсвідомі регулятори дієві лише за оптимального енергопотенціалу: в стані втоми образ-код гармонії руйнується, почуття – помиляються, уява, не контрольована моральними почуттями, призводить людину до аморальних дій. До позасвідомих регуляторів належить ремінісценція, інтерференції, які підлягають нормуванню і контролюванню.

Ознаки станів психічного здоров'я

Психічні стани здоров'я

Здоров'я людини – як наукова, так і практична проблема – належить до глобальних проблем людства. На перший план виходять дослідження умов праці, відпочинку, вільного часу людини – її дозвілля, мотивів вчинків та поведінки.

Мета розділу – визначити способи психодіагностики здоров'я, ґрунтуючись на:

– способі розуміння і тлумачення поняття здоров'я;

– концептуальних засад психодіагностики здоров'я, її мети, виходячи з якої відкривається можливість визначати міру ***психосоматичного здоров'я здорової людини*** – її творчості;

– обґрунтуванні предмета психодіагностики, що є основою для системи випробування і визначення психічних станів здоров'я і їх трансформації в процесі розвитку людини.

Бо психічне здоров'я людини – природна її властивість.

Питання експрес-оцінки навантаження людини і стану здоров'я її душі і тіла в останній час зацікавило учених, які працюють у галузі психолого-педагогічних наук. Передусім практичних психологів, оскільки психічні стани – і особливо втомлюваність – належать не тільки до фізіології, але мають і суто психологічний аспект, бо відповідають на запитання – буде чи не буде оптимально розвиватися у людини механізм творчості.

Традиційно показником здоров'я населення є кількісна характеристика його захворюваності у певних місцевостях. Метою ж психології є не діагностика здоров'я за кількісними показниками захворюваності населення, не фізичний розвиток людини, хоч і він має важливе значення, а також не процес переходу від хвороби до здоров'я.

Психічний стан – характеристика людини – її властивість, яку можна вимірювати. Вона відбиває порівняно тривало існуючі системи ознак, риси чи прикмети, специфічні для даної людини. Це – її положення на якийсь певний момент – багатство чи убогість душі і тіла.

Людство накопичило велику кількість критеріїв здоров'я: здоровий дух у здоровому тілі (Ювенал), душевне здоров'я – духовний стан, здатність тіла і духу, здоров'я визначає цінність особистості тощо. Наприклад, Бенедикт Спіноза, торкаючись проблеми душевного здоров'я, стверджував: той, хто керується розумом, завжди перебуває під впливом лише одного добра.

Виключні вимоги до здоров'я людини визначені у статуті (ВООЗ): «Здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб та фізичних дефектів». Здоров'я людини – проблема, розв'язання якої полягає у досягненні нею стану гармонії, її розвитку і утриманні оптимального психічного здоров'я на все життя.

Звідси випливає необхідність розрізнення: а) психічних станів ***здоров'я людини*** і б) психічних станів ***здоров'я здорової людини***. Оскільки сучасної класифікації станів здоров'я поки що не існує, скористуємося уявленнями Авіценни про стани здоров'я тіла. Тіла і, зрозуміло, душі, бо вони – протилежності в єдності мислячого тіла і діючої душі людини.

Нами вивчалися залежність станів психічного здоров'я людини від станів механізму творчості, типових рис і їх активності і на цих засадах виявлялися критерії психічного здоров'я людини.

Передбачалось доведення таких положень:

– застосування системного підходу і принципу цілісності допомагає відкрити нові предмети дослідження і перейти від вивчення будови і формування вищих психічних функцій до активності наявних якостей і властивостей психіки і тіла людини у їх взаємозв'язку – механізмів психіки;

– психічне здоров'я характеризується не лише відсутністю хвороб та фізичних дефектів у людини, а й станами механізму творчості, взятими за основу класифікації; вони – критерії для визначення і оцінки станів за посередництвом наявних якостей і властивостей його складових та спрямованості людини на: а) самозбереження, б) споживання інформації та енергії, в) творчість, що й визначає продуктивність дій людини;

механізм творчості – прижиттєве новоутворення із складових душі – мислення, почуттів та уяви й тіла людини – психомоторики і енергопотенціалу;

механізм творчості – знаряддя і засіб реалізації цілей, наслідком чого є: а) матеріально-речові перетворення, б) перетворення соціальних структур і відносин та в) самоперетворення суб'єкта дій, здатного здійснювати відкриття, винаходи та створювати художні образи.

Методи дослідження. Принцип дихотомії. За його допомогою здійснюється дихотомічний поділ об'єму поняття "психічне здоров'я" на два суперечливі одне одному видовому понятті: одне – характеризується наявністю відомої ознаки, а друге – її відсутністю. Так поділ поняття "психічне здоров'я" дає дві групи його видів: "психічне здоров'я" і " психічне не-здоров'я, тобто психічна хвороба".

Підставою дихотомії поняття "психічне здоров'я" є не змінність ознаки його предмету, а наявність її або відсутність. Саме ж поняття "психічне здоров'я" дихотомія поділяє на дві частини протилежних його властивостей психіки людини: вона може перебувати у багатьох станах в межах "гранично здорова" і " не здорова і не хвора". Ми скористаємося класифікацією станів здоров'я, яку запропонував Авіценна.

Ознаки "психічне здоров'я" і " психічне нездоров'я" повною мірою вичерпують об'єм поняття, що поділене на дві частини. Якщо поняття "психічне здоров'я" розкрити через поділ його на стани, що межують між собою, то залишається частина поняття, що містить у собі частку ***не***.

2. Метод комбінаторики – прийом знаходження можливих сполучень із заданої кількості складових механізму творчості.

3. Безпосереднє експертне оцінювання його станів в учнів і студентів. Експертами в наших дослідженнях були вчителі, які підвищували кваліфікацію в інституті удосконалення вчителів. Підготовка експертів включала:

1) оволодіння основами концепції механізму творчості (лекційна частина курсу – 10 годин) і практичний розвиток дослідницьких здібностей і складання іспиту:

2) знання «критеріїв станів механізму творчості», які «накладалися» на стан учня, що і об'єктивувало його оцінку;

3) розвиток уміння складати психологічну характеристику дієвості учня, відповідаючи на стандартні запитання.

Описова характеристика станів механізму творчості складалась із аналізу відповідей на питання:

а) Як учень діє в навчально-виховному процесі?

б) Як він ставиться до інших учнів?

в) Як до нього ставляться його однокласники?

2. Методом незалежної експертної оцінки обстежено близько 8 тис. учнів від 13 до 17 років.

На другому етапі поряд з визначенням станів механізму творчості учнів, експерти оцінювали його стан і розподіляли по групах: *одноплочий, дводіючий і гармонійний.*

Ми виходили з того, що механізм творчості – є механізмом перетворення дискомфорту на комфорт, механізм втілення – вдосконалення гармоній існує в кожному із нас. Щоб він діяв, треба гармонійно розвивати всі його складові.

Причому в оптимальному стані психічного здоров'я мають перебувати і душа (мислення, почуття і уява), і тіло (енергопотенціал і психомоторика). Щоб ви себе не заводили в оману, попередимо одразу: ніяких компенсацій у цій цілісності не буває. І тоді:

1) мислення, почуття та уява знаходять у дискомфорті нові задачі;

2) психомоторика їх розв'язує;

3) енергопотенціал дає життя діям (пізнавальним, моральним, естетичним).

З цього і випливають напрями індивідуалізації навчання і виховання. Бо в юнаків різні сили мислення, почуттів та уяви і відповідно – різні пропорції їх у механізм і творчості: цим і відрізняються люди один від одного.

Складові механізму творчості (мислення, почуття, уява) упорядковані методом комбінаторики і визначено число варіантів сполучень. Сполучення складових механізму творчості передбачає, в яких станах він може перебувати і чим вони суттєво різнять учнів за манерою дій, поведінки і творчого потенціалу.

Отже, на підставі оцінки станів за допомогою «матриці» – зображення сполучень складових механізму творчості, експерти визначали три провідні групи станів і профільну спрямованість на роботу з інформацією та перетворення енергії.

Хоча механізм творчості – неподільна цілісність, але у ній окремі складові можуть перебувати у певних станах дієздатності: а) працювати разом; б) підсилювати одна одну; в) виключати із активності одна одну. У такому разі говориться про зони потужності механізму творчості:

1) ***гармонійний*** – людина працює творчо (мудрець, геній, талант);

2) ***дисгармонійний*** – людина втратила природну здатність до творчості і спрямовує свої сили на збереження свого комфортного стану та здобутків ноосфери (дилетант і ерудит);

3) ***зруйнований*** – людина перебуває на межі норми і патології, здатна до механічної (розумової та фізичної) роботи, "аварійна" в діях і поведінці (виконавець).

Окрему групу становлять учні, які працюють переважно силами пам'яті: їх називають «зубрилами». Незалежна експертна оцінка і бесіди з учнями, з'ясувала, що вони ще з початкової школи натреновані на запам'ятання великих обсягів інформації без осмислення її змісту,

беруть його силами пам'яті: запам'ятовують, зберігають і потім відтворюють матеріал як копію оригіналу.

А в середній і в старшій школі так само продовжують діяти з установками на буквальне відтворення завченого. Учні не знають, який саме матеріал засвоюють роботою механізму творчості, а який – силами процесів пам'яті. До того ж, пам'ять – не механізм творчості, а умова, сховище матеріалу.

Отже, на підставі оцінки станів за допомогою «матриці» – зображення сполучень складових механізму творчості – експерти визначали три провідні групи станів і профільну спрямованість на роботу з інформацією та перетворення енергії.

Серед відносно самостійних станів механізму творчості типізовано:

Однодіючі: 1. Мислення. 2. Почуття. 3. Уява.

Дводіючі:

4. Мислення –почуття.
5. Мислення – уява.
6. Почуття – мислення.
7. Почуття – уява.
8. Уява – мислення.
9. Уява – почуття.

Гармонійні стани механізму творчості:

10. Мислення – почуття – уява.
11. Мислення – уява – почуття.
12. Почуття – мислення – уява.
13. Почуття – уява – мислення.
14. Уява – мислення – почуття.
15. Уява – почуття – мислення.

Що ми маємо? Типологію станів механізму творчості, його потужності та індивідуальності. Це – 15 відносно самостійних механізмів творчості. Але це не означає, що їх всього 15, бо поділ індивідуальностей за пропорціями сили складових досягне чотиризначного числа. Серед них лише 6 (!) оптимальних психічних станів, коли людина здатна до творчих дій, а інші – стани механізму творчості, які мають ті чи інші дефекти, а отже, і ущербне психічне здоров'я.

Особливості функціональних вад у механізмі творчості:

А. Механізми творчості ***звичайних учнів*** перебувають у станах:

1. Гармонійний стан механізму творчості – 11,33%.
2. Дводіючий – 50,25%.
3. Однодіючий – 20,21%.

Експертній оцінці піддано 300 учнів, складено більше 150 характеристик-описів учнів-відмінників і визначені зв'язки станів механізму творчості з успішністю навчання.

Б. Механізми творчості ***учнів-відмінників*** перебувають у станах:

1. Гармонійному – 12,33%.
2. Дводіючому – 25,25%.
3. Однодіючому – 23,91%.
4. З домінуючою пам'яттю, у "зубрилок" – 38,51%.

Гармонійний стан механізму творчості

Учнів з гармонійним механізмом творчості знайдено в 11, 33 % випадків і у 6 типів.

Складові механізму творчості в цих людей працюють спільно. Залежно від задач, які вони розв'язують, перевага надається тій або іншій його складовій, і вона панує доти, доки задача існує. Із цього випливає спосіб визначення гармонійних типів людей. Вони налаштовані на пошук і вирішення задач пізнавальних, моральних та естетичних, діяти з образами, думками, почуттями.

У механізмі творчості всі складові однаково важливі і рівносильні у ***триєдиному прижиттєвому функціональному утворенні.*** У цій неподільній цілісності злиті думка, образ і почуття, як співзвуччя – у єдиний звук. Якщо, наприклад, мислення не може розв'язати задачу, то на допомогу приходять почуття та інтуїція. А коли і вони безсилі, допомагає уява – і створює те, що дає відповідь на запитання. Єдність, що утворена трьома окремими і рівносильними елементами механізму творчості, забезпечує ***триступеневий розвиток думки, образу і почуття***.

Особливість триступеневого відображення і творчості полягає в тому, що на кожному ступені привнесене – сенсорні, рецептивні та розумові доповнення або викривлення – відсіюється, усе сутнісне – зберігається. На цьому перетворення невідомого на відоме не завершується: його продукти стають основою для наступної тріади перетворень невідомого – розв'язання задачі або проблеми.

Що з цього випливає? По-перше, почуття пов'язують нас з нескінченністю властивостей предмета або сировини, із якої він створюватиметься; по-друге, уява завдяки своїй здатності до синтезу інформації перетворює почуття на думку; по-третє, думка зводить предмет до якоїсь кінцевої величини, однозначності і висловлюється у формі слова, поняття або символу.

Ось чому здібності людини виявляються не в знаннях – заучених знакових системах, а у формі почуттів, думок, образів – безпосередніх регуляторів дій і вчинків, у тому, як доцільно вона діє, як точно спирається на природну логіку предмета.

Отже, образ, почуття і думка – єдність, яка створюється завдяки спільній активності механізму. Його гармонія – продукт трьох механізмів психіки, трьох властивостей відображення, трьох сходинок пізнання й умови творчого процесу. І тому вони працюють разом, хоча і міняються ролями: від домінування до беззаперечного підпорядкування сильнішому.

Вмикає механізм творчості дискомфорт – внутрішня або зовнішня незручність, скрута, потреба. Стан дискомфорту вимагає визначити межі невідомого, а в ньому – задачі, які оточують людину з усіх боків. Розв'язати задачу – це перетворити щось дисгармонійне в гармонійне: з примітивної форми – у досконалу гармонію, створення якої повертає людину у комфортний стан.

Люди з гармонійним механізмом творчості йдуть свідомо на дискомфорт і, долаючи його, отримують задоволення. Доки гармонійна людина перебуває в стані втоми і перевтоми, вона:

1) або не бачить задач у стані дискомфорту;
2) або бачить, але, не маючи енергії для їх розв'язання, страждає;
3) або просто уникає їх, оскільки не знає іншого порятунку від дискомфорту.

Отже, образ, почуття і думка – єдність, яка створюється спільною активністю механізму творчості. Їх гармонія – продукт трьох механізмів психіки, трьох властивостей відображення, трьох сходинок пізнання світу і умови творчого процесу. І тому вони діють разом, хоча і міняються ролями: від домінування до беззаперечного підпорядкування.

Розсудок, розум та інтуїція. Результати досліджень дають підстави розширити поділ станів механізму творчості, які здійснені інтуїцією мислителів давнини.

Поділ на розум і розсудок намітився в Арістотеля (пасивний і активний розум), М. Кузанського (розмірковування та інтелект), Дж. Бруно (розум та інтелект). Розрізнення розуму і розсудку найчіткіше проведено у І. Канта та Г. Гегеля.

За І. Кантом, розум і розсудок (нім. Vernunft і Verstand) – складові психіки людини. За допомогою розсудку впорядковуються хаотичні факти і утворюються цілісність, вноситься порядок у сприйняте: проте, упорядковуючи їх, він не виходить за межі наявного знання. Розум

аналізує і оцінює дані органів чуття і надбання розсудку, а також сам себе. Він допомагає людині робити відкриття, винаходи і створювати художні образи.

Г. Гегель розглядав розсудок як нижчу форму мислення, що не спроможна збагнути єдність протилежностей і тому є однобічною.

Розум і розсудок є необхідними засобами пізнання, які зумовлюють один одного. Найвищий ступень відображення – позитивно-розумове мислення, яке дає абсолютне знання. Розум є єдино реальним і предметним, кінцевим етапом саморозвитку духовності, де самосвідомість (рефлексія) осягає свою єдність з образом світу.

Розум полягає в усвідомленому оперуванні поняттями і спирається на розкриття їх природи і змісту. Головна особливість і покликання розумово діючої людини в тому, що вона ставиться до всякої речі, як того вимагає сама її сутність, вона створює нові ідеї, які руйнують системи знання і уявлення, схеми і шаблони дій. Саме з розумом пов'язана продуктивна здатність уяви, за І. Кантом, вона – основа творчості людини в усіх сферах її життя.

Розсудково діюча людина працює з відомими предметами і явищами, які даються у вигляді якихось дрібних фрагментів. Вона користується раніше заданими схемами і шаблонами обробки відображення без проникнення у змістову сутність формально впорядкованих понять. Схеми і шаблони виступають як готові «мірила» оцінки почуттєвого матеріалу і для конструювання результатів.

Слід розрізняти розмірковування і здоровий глузд. Головна функція розмірковування полягає в мисленому розчленуванні, класифікації чинників, зведенні здобутих знань у систему. Система набуває форми конгломерату – розрізнених фрагментів, замкнених у собі «систем готового знання», що не піддаються синтезу з такими самими утвореннями. Тому розсудково діюча людина – носій стандартності, сліпого формування, і тому вона іноді ставиться ворожо до здобутків розуму. Разом із тим, хоча вона і орієнтується на цілісність, на абсолютні принципи, усе ж таки має потребу в ідеях, які створює розум.

Інтуїтивна людина прагне виходити за межі відомого – у невідоме, непізнане, користуючись механізмом ***уява–мислення–почуття*** або ***уява–почуття–мислення***. Але, прагнучи пізнати безкінечне, розум за І. Кантом, заходить у нерозв'язні суперечності.

Отже, здатність людини до рефлексивного судження, яке здійснюється на чуттєвому відображенні і без звернення до понять, є проміжним ланцюгом між розумом (здатність до пізнання) – і розсудком (здатністю

лише до стандартних дій). Утворене судження стверджує або заперечує наявність у предметах тих чи інших ознак, властивостей, зв'язків між ними тощо. Процес рефлексії і формування судження супроводжується амбівалентними психічними станами, викликаними одночасним переживанням двоїстих почуттів – вдоволення і невдоволення.

Необхідно розрізняти розмірковування як один із механізмів, опосередкований розумом, і розмірковування як самодостатню, здатну до самообмеження форму відображення. Перше – є необхідним моментом будь-якої пізнавальної, проектувальної, практичної дії, бо надає думці однозначності, системності й суворості. Друге – оперує готовими формулами, стереотипами, типовими проектами тощо, робить науку, знання широко вживаним у практиці.

Зрозуміло, дії поміркованої людини доцільні там, де творчість не потрібна; тому що вона лише розриває єдність цілого і розводить її протилежності у різні сторони. Вона без розуму робить мислення поза природним і підпорядковує його диктатові зовнішньої, утилітарної доцільності, штампам, наприклад, розхожим нормам моралі.

Розум, розсудок та інтуїція розглядаються як вищі здатності психіки людини. Пізнавальна і конструктивна здібність в активності людини здійснюється розсудком: здібність виходити за межі непізнаного за власним бажанням реалізується без переживання почуттів вдоволення і невдоволення – розумом: двоїсті почуття вдоволення і невдоволення не залежно від опори на поняття – породжуються здатністю до рефлексивного судження, або інтуїції.

Лише єдність властивостей розуму, розсудку та інтуїції утворюють такі стани механізму творчості, що описуються формулами.

Комбінаторика їх у механізму творчості утворює:

- ***розумову людину***, в якої домінують:
  - *почуття – мислення – уява;*
  - *почуття – уява – мислення.*
- ***інтуїтивно діючу***:
  - *уява – мислення – почуття,*
  - *уява – почуття – мислення.*
- ***розсудкову:***
  - *мислення – почуття – уява,*
  - *мислення – уява – почуття.*

Ви знаєте, де виникає думка, як вона пов'язана з втіленням відображеного. Ви вже спростували ту, нібито зручну, схему, що в нас у мозку

думки родяться, як бджоли. Вилітають звідти – тільки у формі слова. Хоч справи. Або зовсім губляться, якщо не сховалися серед інших. Ви вже переконані, що це не так. Мозок сам не мислить. Отож, мислить людина за допомогою мозку.

Мозок – лише інструмент мислення, почуттів та уяви, такий самий, як око, вухо. Інструмент втілення думки. Отже, зрозуміло, що думка виникає не в інструменті, а там, де інструмент торкається матеріалу, сировини і перероблює їх. Отже – на межі знання і незнання. Десь поза нами.

Так само існують і почуття. Не всередині нас, а теж поза нами. Вони теж – результат взаємодії. Якщо дія викликає позитивні почуття, то енергія до нас прибуває, а якщо негативні – вона втрачається безслідно. Ви вступаєте в контакт із предметом і стаєте частиною його, яка створює гармонію в ньому – радієте, руйнуєте гармонію – страждаєте. Це лише душею, а й усім тілом.

Уява, як мислення і почуття, діє поза нами. Вона нас переносить у світ образів, переходить від одних до інших фантазій, народження яких має одну-єдину мету: створити предмет (образ). Уяві не заважає і відсутність думки. Вона претендує не більше і не менше як на рівність між образом і дійсністю, що переконує нас: наші можливості – безмежні.

Готовність реалізувати свій образ у будь-якій скрутній ситуації – функція уяви. І зробити справу слід якомога краще. Здатність уявляти – продуктивна. Це – саморух душі, здатність вперше створювати нові предмети розумом.

Між думкою і почуттями – прірва. Уява, поєднуючи їх у цілісність, створює почуттєве судження. Отже, функція уяви зводиться до вільної цільності душі, синтезу, зведення змісту почуттів до форми, яка відповідає формі майбутнього предмета.

У процесі втілення, тобто творчості, ми маємо справу не з кінцевою величиною якостей предмета, як при споглядані або пізнанні, а з нескінченністю властивостей бажаного предмета. Про що це свідчить? Це означає, що між уявлюваним предметом і сировиною існують не розбіжності, а навпаки – нескінченна кількість можливостей створення предметів.

Людина працювала, працювала і завершила роботу. Те, що вона створила, і реально існує, і є продуктом її дій, витвором. Вона вкладала свої образи, думки і почуття, здобутки уяви – у сировину. Або в знакові системи: тексти, сполучення фарб, звуків або в інші матеріальні конструкції. Твір став завершеним.

Образ фіксує будь-який предмет навколишнього світу. Тут предмет – це вияв довкілля: людина, ніж, запах, світло, рух тощо; ми повторюємо абсолютно все, що можна побачити, почути – і не лише органами чуттів, почуттями.

Ви вже знаєте, що почуття – акт (на відміну від емоцій, які завжди лише реакція і більше нічого). Почуття – акт нашої енергетики: рух образу або думки, спричинений кожним новим предметом. Якщо дія творча – енергія збільшується: дія аморальна – наша енергія спалюється невдоволенням і стражданням. Отож, фіксація будь-якого нового предмета – це нібито злиття *з* ним, вмикання в роботу або виключення нашої енергетичної мережі.

Неважко зрозуміти функцію почуття. Переживання почуття означає, що ми знайшли контакт з предметом і усвідомлюємо, оцінюємо наше ставлення до нього (люблю – не люблю, подобається – не подобається, корисно – шкідливо тощо).

Це означає, що образи і почуття можна перетворювати на досконалий регулятор дії – думку. Створені думки – свідчення того, що ми опанували предмет дії, можемо керувати і рухами, і властивостями того самого предмета: вибірково – образом, в цілому – почуттями, а думкою випереджати події у часі і просторі, розв'язуючи задачі. Тобто, наша *думка завжди перебуває попереду дії, прокладаючи їй шлях до мети.*

Нарешті, думка свідчить, що ми опанували і предметом. Зрозуміло, не буквально опанували. Але зрозуміли, що відбувається, зрозуміли, з чим ми маємо справу, зрозуміли, як воно діє (не обов'язково правильно зрозуміти – ми створили певну модель стосунків з предметом, – ось у чому сутність думки). Це означає, те що ми називаємо «опанувати предмет».

Що ж стає чинником, який сприяє зародженню думки?

Зустріч, зіткнення з невідомим у предметі дії, що відображається у свідомості людини як більший або менший ступінь дискомфорту:

1) усвідомлене невідоме і відокремлене від знайомого перетворюється на запитання «Що це таке?» – пізнавальну задачу;

2) пізнавальна задача вмикає механізм мислення – перетворення невідомого в опанованє. Але розв'язанням цієї задачі – «Що це таке?» мислення не завершується. Далі ще запитання: «Як робити?» і «Заради чого діяти?»;

3) задачі технологічні або уявно-дійові;

4) задачі створення потрібного предмета або речі відповідно до їх образу.

Відповідь на запитання «Що це таке?» призводить до створення нової думки, відомого, створеного з невідомого (воно інформація, але в неупорядкованій формі). Друге запитання – «Як робити?» – веде до визначення способу дії з використанням нової додаткової думки в механізмі регуляції рухів думки в оперуванні предметом; третє – «Заради чого?» – уточнює модель бажаного майбутнього, тобто мету діяльності.

Створення досконалого предмета відбувається через розв'язання задач, наслідком чого є думки про способи їх вирішення і засоби, які дадуть змогу перетворити бажане на думку, а її – втілити в дійсність: предмет або здійснену мету.

Отже, думка виникає під час оперування предметом. Але сказане «виникає» мало що додасть до нашого розуміння ролі думки і джерел, з яких вона з'являється і перетворюється на потужний інструмент діяльності, а згодом і творчості.

Обмін енергією та інформацією в процесі творчості – це складний процес. Точна його назва: *втілення* і *відкриття.*

Людина, оперуючи предметом, перетворюючи його форму або зміст, наділяє його своїми властивостями – втілює свої здібності в нову форму предмета, олюднює його. Те, що існувало в людині як здібності, стало створеною властивістю нового предмета.

У процесі створення предмета людина втілює в нього свої здатності і надає йому антропоморфних рис. Так, коли ми його розглядаємо, то відчуваємо деякі властивості того, хто його творив – вгадуємо почерк і руку творця, його стан і мету, якої він прагнув досягти.

Людина, занурюючись у предмет, перетворює його властивості на власні здібності. Цими – таки здібностями, збагаченими продуктами мислення, почуттів та уяви, створює нові образи, психомоторикою матеріалізує їх у досконалу форму предмета. І те, що людина додає від себе суто людського – збагачення образу, думки, почуття, стає культурою, самодостатньою цінністю.

Відкриття – це використання чужих думок, як це робив Тесей, повертаючись з лабіринту Мінотавра. Але для відкриття потрібен упорядник і організатор дії. Що він собою являє? Це логічні схеми дій – розв'язані задачі і доведені до форм інструкцій, вказівок, порад, зведень правил і умов їх здійснення, детальні установки. Тобто це – допоміжний матеріал для активізації пошуку в предметах (або у перетвореній сировині) відповідних почуттів, образів та думок і їх відповідності кращим зразкам.

Діючи, людина просто впізнає образи і почуття на підставі знань про них за їх логічними схемами. Ось та причина, завдяки якій чужі думки стають регуляторами рухів дій.

Схематизм логічних конструкцій – спрощених зображень дій, викладених у загальних, основних рисах. Схеми передають лише основну ідею дії словесними позначеннями елементів, періодів, етапів її виконання чи будови. Але все це позбавлене почуттєвого змісту, образності і відповідних переживань. І лише практична дія здатна наповнити суху логічну схему живими рухами думок, почуттів та образів.

Отже, успіх відкриття властивостей предметів залежить від логічних схем? Не зовсім так. Бо ретельне використання цих схем дій викликає схильність до мислення спрощеними конструкціями думок, що і призводить до догматичного і начотницького способу регуляції дії і поведінки.

Втілення можна визначити як процес перетворення одного предмета на інший під впливом образу і почуттів рухів, а відкриття, – як «занурення» думкою в предмет з метою його пізнання, виявлення невідомого і наповнення свідомості змістом – думками.

Що людину спонукає до творчої дії?

За класифікацією здоров'я людини, за Авіценною, стан людини з гармонійним механізмом творчості відповідає його формулі: ***тіло здорове до межі***.

Дводіючий механізм творчості

Учнів з дводіючим механізмом творчості – 50,25 % і 6 типів.

Вияви домінантності такі: переважає сильніший механізм, а йому підпорядковується слабший, заблокований двома домінуючими. Спільнодіючі складові підсилюють одна одну, вбираючи й охоплюючи велику кількість інформації і енергії для збільшення потужності.

Дводіючі учні розподіляються на три групи: ***естети, мислителі та моралісти***. У ***естета*** механізм творчості діє за допомогою ослабленого мислення, а тон йому задає потужне естетичне почуття. Його домінанта – ***естетичні почуття + уява***. Але, ставлячи "плюс" між психічними явищами, ми ні у якому разі не маємо на увазі суму їх властивостей. Це – синтез двох психічних механізмів, що створює нове функціональне утворення, у якому зберігаються властивості кожного й додається щось таке, чого немає ні у жодного з них. Але ***синтез двох***

механізмів містить у собі функціональний дефект – дисгармонію, що обмежує продуктивність механізму творчості, а отже і психічне здоров'я людини. Так от, серед естетів іноді знаходять і вундеркінда, чудо-дитину.

Найбільш трагічна серед них – це доля вундеркінда.

Вундеркінд (нім. Wunder – чудо і Kind – дитина) – дитина, що виявляє винятковий для свого віку розвиток розуму і обдарованість у науці, мистецтві, спорті, конструюванні тощо. Отже, вундеркінд... Хто він? Звідкіля береться? Куди щезає, не залишаючи очікуваних досягнень?

Феномен вундеркінда психологією майже не вивчався, а чинники його привабливості і гнівного відчуження – невідомі. Критерій В. – ***вік дитини*** (чим вона молодша, тим вище оцінюється створене нею – незалежно від дійсної цінності її творіння): ***порівнювання і оцінювання*** здібностей дітей і дорослих (згадуючи себе в такому ж віці, міркують собі: він уже все може, а я, коли був таким, майже нічого не умів), і ранній вияв здібностей приводять дорослого в стан шоку; природний – ***гетерохронія*** розвитку ***механізму творчості***: у 8 років серед його складових – ***мислення, уяви, психомоторики та енергопотенціалу*** домінуючою стає ***почуття*** – регулятор процесів творчості, а оточення через його здобутки відкриває вундеркінда.

Вундеркінд – це дитина, в якої раніше, ніж у перевесників, проявляється дія механізму почуттів, зокрема естетичних, лише цим вона від них відрізняється. Їй досить одного-двох повторювань, щоб запам'ятати вірша; створити римоване речення, музичну мелодію, картину тощо; її тіло на все життя легко засвоює найскладніші рухи і дії. Ми бачимо і чуємо від неї те, чого навчили. Вирізняємо тих, кому найкраще вдається повторити нас. Маленьке тільце, по суті, зовсім ще нетямуще, а слова, і які слова, і дії – як у дорослого. Ось що нас вражає: те, що нас дивує. А він всього-на-всього просто демонструє хорошу пам'ять і наслідування творам талантів і геніїв.

У восьмирічному віці з'являється вундеркінд, який випереджає ровесників у розвитку почуттів та уяви. Вундеркіндом стає дитина, яка:

а) вперше відчуває межу між відомим і невідомим;

б) здогадується, що десь там, за межею, є загадкове, дивовижне, повне чудо;

в) уявляє картину майбутнього, прагне визначити, опанувати його;

г) робить дивне для людей, користуючись почуттям гармонії;

д) стверджує діями свою значущість – самоцінність.

В оптимальному стані людина здатна силою своєї уяви:

1) руйнувати стереотипи, формули, канони (чужі і власні), звільняючи простір для створення незалежних образів, що відповідають меті дій;

2) усвідомлено або неусвідомлено користуватися законами перетворення образів: а) комбінуванням, б) підкреслюванням в образі рис, що призводить до зміни його пропорцій і смислів; в) гіперболізацією образів; г) типізацією: зведенням багатьох образів до мінімальної кількості раціональних типів; д) законами символізації – поєднанням образу і смислу предмета тощо;

3) користуватися мірками "золотого перетину", перетворюючи образи на інші форми.

Якщо властивості уяви виявляються часто, але домінують шаблони, стереотипи тощо, то уява скута ситуацією, розумове перетворення чогось спричинює неподоланні труднощі. У цьому стані уява слабосила і не має енергії, щоб разом, почуттями та мисленням, створити творчий процес.

Переважанням бездіяльної і порожньої мрійливості людина, як серпанком фантазії, закриває собі шлях до виконання реальних творчих справ. Наявність постійної мрійливості свідчить про занепад творчої функції уяви.

Перевесники вундеркінда за розумовим розвитком – все ще малюки, а він уже вирвався на рівень дорослих. Вражаючий контраст. Через якийсь час і всі інші зроблять такий самий ривок, оволодіють естетичними почуттям як регуляторами дій. Але вундеркінда їм уже не наздогнати. Він уже натренований на розрізненні якостей і станів гармонії оточуючого і долає перші сходинки творчості. І тому кожному незацікавленому спостерігачеві уявляється, що він на три голови вище інших.

Естетичне почуття у вундеркінда стає інструментом творчості, і він здатен втілювати їх у свою продукцію – образи й почуття, в матеріальні конструкції. Вияв творчості – це таке явище, яке не можна не помітити і не спостерегти. Головне тут – не яскраві здібності, а зовсім інше: помітили його чи ні. Вундеркінд – явище соціальне. Відкриває його соціум, навколишні люди. Вигадують для нього особливу, часто непосильну для нього роль – теж вони. Якщо нікому розглядіти в дитині вундеркінда, то ані вона сама, ані навколишні ніколи про нього і не дізнаються. Отже: вундеркінда створює його оточення; всі здорові діти обдаровані однаково; безталанних дітей створює їх оточення; вундеркінд – це дитина, що розвивається нормально; існує момент істини, коли ми відкриваємо, що дана дитина вище інших на три голови.

Що ж є нормою розвитку? Тіло і душа людини розвиваються за програмою, закладеною в генотипі. Наприклад, феноменальні дитячі голоси – так гадають – щезають зі статевим визріванням. Історія Робертіно Лоретті – всім відома: але головна причина його поразок в тому, що його увесь час підстьобували, не давали відпочинку, добуваючи з його виняткових здібностей великі гроші. До 13 років його виснажили до краплини, а коли ломка голосу закінчилася, в душі і тілі співака уже не було сил і енергії для повторного сходження на досягнуті вершини.

Парадокс у тому, що великі співаки – всі до одного – у 13 років пережили ломку голосу, що не завадило їм стати тими, ким вони стали; наприклад, "уламки голосу" Шаляпіна зачаровували увесь світ. Можливо, їм просто поталанило: з них не створювали вундеркіндів, а мудрі учителі лише визначали шлях до висот майстерності.

Енергія генотипу частіше за все підводить вундеркінда. Яким би потужним не був цей заряд – він усе-таки має межі. Навіть якщо втілення генотипу відбувається природно, енергія вікового розвитку починає вичерпуватися десь у 16–19 років. Якщо ж енергію визискують надмірно, перевантажуючи організм роботою, то його потенціал спустошується раніше. Бракує пального, щоб здійснювався бажаний рух почуттів і думок; те й інше, що дитина вільно робила вчора, – сьогодні вона перестає уміти.

Поки вундеркінда підтримує достатній потенціал *енергії, почуття гармонії та психомоторика* – він перебуває на гребені хвилі розвитку механізму творчості: він, діючи, разом із дією розвиває цей механізм; генотип дає вундеркінду енергію, психомоторними діями він її ще і заробляє.

Почуття гармонії не самітне у своєму походженні: йому передувала чутливість, слідом за перетворенням *чутливості на почуття* виникає спроможність дитини не тільки перетворювати предмети і явища довкілля в думці, але і матеріалізувати образи й думки в предмети і явища, які набувають нових властивостей, від її дій. Почуття гармонії засікають задачі (до речі, завдання надходять ззовні, а задачі відчуваються, так би мовити, ізсередини себе – від дискомфорту), – він їх вирішує.

Ланцюжок: *чутливість–почуття–думка* – три послідовні сходинки, які подолав вундеркінд і випередив своїх ровесників. Чутливість і почуття фіксують предмети у довкіллі: кожен прояв і вплив того, що поза нами: люди, запахи, дії – усе те, що можна побачити чи почути, помацати руками. Почуття створюються в той момент, коли ми знаходимо контакт із предметом. Між ним і нами встановлюється: а) контакт із пред-

метами поза нами, б) канал зв'язку між нами і предметом, по якому в) у прямому й зворотному напрямі циркулюють енергія й інформація.

Сила почуттів і переживання предмета усвідомлюється, коли потужність енергії та інформації, що надходять до нас, переходить поріг свідомості, і ми його оцінюємо як: відоме – невідоме, моральне – аморальне, гармонійне – дисгармонійне, спотворене.

Але досить чомусь у цьому механізмі здібностей зламатися – і кінець успіхам. Успіхам вундеркінда батьки дитини, вчителі, довколишні чи він сам надають винятковість, надмірну обдарованість і претендують на великі успіхи, яких насправді немає.

Якщо, нарешті, зрозуміти, чому згасають вундеркінди, то пояснюється, коли метою вундеркінда вибирають першість: стати першим! – в школі, в районі, в державі, у світі... Навіщо? Щоб бути першим? Боротьба за будь-яку першість – це завжди біг наввипередки з часом. А значить, це – форсаж, втома і, як результат, – руйнування внутрішньої гармонії механізму творчості.

У 13-літньому віці домінуючим у механізмі творчості замість почуттів стає мислення. Завдяки цьому підлітки не бувають здатними тверезо оцінювати свої творіння – більшість вундеркіндів ламаються назавжди, сходять із дистанції, так і не дійшовши до вершини. Але і переможцеві не краще! На шпилі успіху він раптом робить відкриття: його дитяча творчість порівняно з творами талантів і тим паче геніїв – ніщо. А які були веселкові аванси – майбутній талант, або геній, лише дочекаймося свого часу! Вундеркінд усвідомлює: попереду один шлях – униз. І це на початку життя...

Адже до того часу, коли вундеркінда відкрили, він розвивався сам. Точніше – реалізував себе, свої здібності діями: ***пізнавальними, моральними чи естетичними***, а не словами. І неабияк у нього все виходило, доки його не помітили і не запрягли у гонку з часом!

Отже, індивідуальний підхід, обережність і терпіння, терпіння, терпіння. Робота з вундеркіндом – на багато років.

Від них відрізняється ***мислитель*** із таким же слабеньким мисленням, але розвиненими ***пізнавальними почуттями + уява***. Він здатен серед відомого відшукувати невідоме. Воно й штовхає його до пошуку задач, які він у невідомому хутко і точно фіксує, але ще не може їх розв'язувати: механізм творчості у нього до цих дій не здатен.

Їх сусіда – **моралі́ст** має той самий профіль і дефект, але спеціалізується на оброблюванні іншого матеріалу. Його домінанта – ***моральні почуття + мислення.*** Вони ведуть ***моралі́ста*** на боротьбу за торжество добра, блага і їх втілення в життя. Але він діє реактивно, тому що його мислення ще не здатне якісно розв'язувати задачі морального типу, вирішувати гострі суперечності, внаслідок яких виникає стан, що нагадує "боротьбу мотивів" – вибір способу дії з двох можливих. Це створює внутрішнє напруження, що перетворюється на дистрес. Наприклад, почуття своєю енергією допомагають мислити потужніше і точніше, але інформація, що сприймається почуттям, ігнорує докази мислення.

А як поводиться третя складова серед них?

Ослаблена складова механізму творчості блокується; до інформації, яку вона сприймає і переробляє, ніхто з двох сильних не прислухається і не бере до уваги. Тому остаточне рішення приймає домінантна складова механізму.

Ось чому однодіючі учні намагаються уникати труднощів і всюди шукають лише джерела насолоди; а дводіючі потрапляють у перманентний пригнічений, депресивний стан.

Однодіючий механізм творчості

З однодіючим механізмом творчості – 20,21% звичайних учнів. За Авіценною, цей стан має формулу: ***тіло і не хворе, і не здорове,*** і тому учень спрямований на самозбереження.

Серед них 18,21% учнів з домінуючою пам'яттю – "зубрилок". Вони – окрема група учнів, працюючих переважно силами пам'яті. Бесіди з ними з'ясували, що ще з початкової школи вони натреновані на запам'ятовування великих обсягів інформації без осмислення її змісту, запам'ятовують, зберігають і відтворюють матеріал як копію оригіналу. Діють з установками на буквальне відтворення завченого. Вони не знають, який саме матеріал засвоюють через механізм творчості, а який – процесами пам'яті. До того ж, пам'ять – не механізм творчості, а її умова, сховище матеріалу. Виняткове панування механізмів пам'яті як окремо взятого елемента психіки є шкідливим і згубним для функцій механізму творчості

Людина з однодіючим механізмом творчості має особливий склад. У ній одна складова є домінуючою, всевладною (дві інші виключені з активності, безробітні). Будь-яка альтернативна домінанта, наприклад, почуттєва або уяви, придушується. Те саме стосується й інших поодиноких домінант.

Дефект у стані механізму творчості – це наслідок єдиновладдя однієї з його складових над іншими, до складу яких дана складова входить. Утворений дефект визначає поведінку, манеру дій у спілкуванні і навчанні. Це – не патологія, не хвороба, а штучно створені труднощі розвитку: навчання вимагає однобічних навчальних дій. Наприклад, трудність розвитку мислення в тому, що до 13 років у дітей пам'ять випереджає мислення. Вона, як губка, всмоктує в себе все, не розбираючись у захопленому, у цінностях. Якщо до цього часу мислення не активізоване (малосильне або бракувало його навантаження), то він придбає, можливо, на все життя – ***звичку виконувати пізнавальну роботу силами пам'яті,*** стане "зубрилкою", якій простіше й надійніше створити мнемосхему матеріалу, ніж його осмислити.

Отже, навчання в освітніх закладах не дуже виразно впливає на стан механізму творчості, бо засвоєння навчального матеріалу не вимагає від учнів активності психічних утворень, які ним розвиваються. Навчання розбудоване на функціях пам'яті (закріплення, збереження та відтворення того, що заучене) підкоряється золотому правилу теорії інформації. При передачі інформації вона втрачається: на виході менше, ніж на вході, а енергія – витрачається і розпорошується. З обміном енергії в людині відбувається те ж саме: наприкінці дії її менше, ніж на початку. Але нагромадження інформації та енергії відбувається без витрат при владарюванні в організмі людини золотого правила оптимального енергопотенціалу: за цієї умови під час дії енергія накопичується, інформація скупчується у великі згустки, їх стає більше, ніж на початку роботи. Такого роду розширеному відновленню енергії та скупченню інформації майже немає меж.

Якості психічного здоров'я

Отже, перед кожною людиною завжди стоїть задача – знайти: критерії оптимального здоров'я душі і тіла; засоби для його підтримки на оптимальному рівні; критерії робочого навантаження для здобуття максимального ефекту при мінімальних витратах часу і енергії; та умови збереження творчої дієздатності на довгі роки.

Ми дослідили ***критерії психічного здоров'я, способи його зберження і розвиток усіх вимірів здоров'я здорової людини.***

Назвемо гіпотетичні судження про критерії психічного здоров'я, зокрема:

– якісна характеристика людини, параметр її життя;

психічний стан людини у тріаді: гармонія–норма–патологія;

здатність до творчості як елемент структури особистості – умова розвитку;

гармонійність взаємодії психіки (душі) і тіла (соми) визначає продуктивність розумових і психомоторних дій;

дієве, творче ставлення (не споглядальне) до діяльності і життя.

Отже, психічні стани – здоров'я душі і тіла – повинні стати предметом психогігієнічного дослідження і розвитку здорової людини, предметом пристрасної уваги психологічної науки і гігієни, а синтез цих наук повинен вилитися у самостійну практичну сферу діяльності – психогігієну, педагогічну психогігієну, оскільки вона стосується учнів, навчально-виховних технологій.

Зрозуміло, що людина з гранично можливим станом психічного здоров'я і наукою, і практикою пов'язується з особливими станами людської душі і духу. Здоровий дух – неодмінна умова благополучно існуючого тіла. Хвороба для людини – зло, обмеження її можливостей, викликане захворюванням, що підсилює первісний недуг відповідним розладом психічного оптимуму.

Для деталізації станів психічного здоров'я, скористуємося відомою шкалою Мооса для визначення його якостей. Цю шкалу застосовують у мінералогії для визначення твердості мінералів. Критерії твердості – здатність одного мінералу дряпати інший – залишати свій слід від взаємодії. Чим твердіший мінерал, тим більше число йому надається. В шкалі Мооса твердість тальку оцінюється 1, а алмазу – 10. Алмаз дряпає всі інші речовини (і природні, і штучні), а також сам себе. Тому і можливе перетворення алмазу на діамант – рукотворні предмети. Із сказаного неважко зрозуміти, що вимірювання є досить розвинутим методом кількісного дослідження.

Враховуючи це, придивімось уважніше до класифікації станів здоров'я Авіценни і спробуймо його метафоричні визначення перекласти мовою сучасної психологічної науки. Що ж ми одержимо? Нові назви психічних станів і їх предметне визначення. А раз предметне, то воно відкриває можливість для психодіагностики тих чи інших елементів структури цих предметів, які, у свою чергу, складаючи цілісність здібності, мають між собою певні розбіжності.

Отож, ***розбіжності станів*** – критерій якості психічного здоров'я.

Цілісність, упорядкованість і узгодженість тіла, здорового до межі, відповідає поняттю «досконала гармонія», а ті стани, що мають від-

хилення: порушення упорядкованості, розлагодженість, непропорційність тощо, -- відповідатимуть іншим станам гармонії. А таких станів гармонії, як уже відомо, п'ять:

1) гармонія в стані зародження;
2) гармонія, що розвивається;
3) досконала гармонія – вершина розвитку;
4) гармонія в стані руйнування;
5) зруйнована, втрачена гармонія.

Порівняймо стани здоров'я з метафоричними назвами і науковими, і ми впевнимося, наскільки точно Авіценна зрозумів людину, її творчу силу – психічне здоров'я, способи відновлення сил, які повертають людину до природного стану: психічного здоров'я до межі. Оскільки йдеться про стани дітей, їх віковий розвиток, а не лише про процеси росту душі і тіла, необхідно розглянути перебіг станів здоров'я, що характерні для психічного розвитку людини.

Щоб механізм творчості формувався повноцінно – він повинен розвиватися природно і вільно. Але чи означає це, що цей розвиток в ідеалі є прямою висхідною лінією? Аж ніяк. Тому що прямолінійний графік означає повторення, копіювання, нехай і з нагромадженням, початкового стану душі і тіла.

Наші дослідження дають підставу для розгляду станів здоров'я душі і тіла, а також означення його стандартів, взірців, мірил, відповідних певним вимогам якості, складу, властивостей, які зводяться до типових психічних станів.

Зокрема, ми розрізняємо п'ять самостійних станів:

1) оптимальний – найкращий із всіх можливих;
2) стан норми – деяка середня кількість і якість здоров'я душі і тіла, що вимагають регулювання, приведення до оптимуму;
3) стомленість – короткочасне зниження функцій душі і тіла внаслідок виконання великого обсягу розумової чи психомоторної роботи;
4) утома – знижена працездатності, для відновлення якої потрібен тривалий час відбудови витраченого непосильною роботою;
5) перевтома – стан на межі норми і патології.

Таким чином, другий і третій стани, за Авіценною, ми диференціюємо тонко і точніше визначаємо. Звідси і мета діагностики в психологічних дослідженнях – опрацьовувати і впроваджувати методи виявлу негативних психічних станів, вивчати вплив різних психогенних чинників і депресорів на здоров'я душі і тіла людини, продуктивність її роботи і потужності механізму творчості.

А на що впливають психогенні чинники і депресори? Відповісти на це запитання неважко: на механізм творчості людини.

Норма – регулятор активності людини. Щоб зрозуміти сенс поняття «здоров'я», окреслимо, хоча б у загальних рисах, концепцію здоров'я і його трансформації, пов'язаної зі змінами, перетвореннями його істотних властивостей залежно від впливу способів життя і уміння організовувати індивідуальний оптимум одного з таких способів. Тобто вважається, що людина може перебувати в одному із станів, що містяться у шкалі "норма – патологія".

Під поняттям «норма» розуміємо його первісний смисл: норма – керівне начало, зокрема, психічного розвитку, правило і взірець у навчанні, у якому людина стає здатною до відкриттів, винаходів і створювання художніх образів: у дитинстві – для себе, в юності – для інших, а у віці дорослості – для людства, тобто стати творцем.

Гармонійний стан механізму творчості – це сплав, коли всі п'ять компонентів перебувають у гармонійній пропорції. Напевне, існує і найкраще, ідеальне сполучення, яке єдине гарантує можливість самовираження людини – творчості.

Узагалі кількість допустимих, працюючих сполучень – величезна, кожна складова забезпечує позитивний показник сплаву. Доки вони існують в оптимальному діапазоні активності, вони нівелюють недоліки одна одної. Проте ледь одна вийде за межі допустимого – цілісність руйнується, механізм припиняє творчу роботу, стає дефективним. Тому будь-яка система норм передбачає:

1) визначені стимули дій і вчинків у формі мети, ідеалу, цінностей;
2) взірці й правила «нормальної» для освітнього процесу поведінки його суб'єктів і меж допустимих станів механізму творчості;
3) заходи впливу, спрямовані на відновлення втрачених функцій, гармонізацію його складових.

Норма – загальновизнане правило, міра, призначення якої – бути орієнтиром для регулювання станів, їх нормалізації.

Але поняття ***норма*** відображає у своєму змісті ***середню міру здоров'я***, а не показник, притаманний здоров'ю конкретної людини. Норма визначається – і тому є суб'єктивною вказівкою, що позначає зразок, а не дійсний стан людини. Тому людина, яка не переживає болю, не страждає, не відчуває душевного неспокою, автоматично опиняється поза сферою уваги не лише практичної медицини. Коли людина втомлена, де вже їй розраховувати на високі результати. Утома і перевтома

заважають повному використанню потенцій механізмів мислення, почуттів, уяви і психомоторики. Відсутність свіжості позначається і на мотивації учіння: людина втрачає бажання учитись, а позитивні установки одразу змінюються на протилежні.

Результати ж вимірювання здоров'я людини, що виходять за межі норми, дають привід розглядати її як хвору особу. Це – пастка, в яку потрапляють лікарі, психологи і педагоги. А якщо показники вищі за норму? Не вписуються в розміри стандартів? Виникає запитання: чи можуть у людей стани вище норми класифікуватись як патологія?

Коли показники нижчі за норму, все зрозуміло: наявні деякі органічні зміни у будові тканин чи органів, зумовлені захворюванням.

Скрутне становище... Раз не норма, значить, патологія... А чи не за аналогією з медициною до психології проникло відоме судження, яке іноді виявляється і в наукових висновках: талант і геній – патологія, форма безумства, страхітливий психічний стан, що лякає наслідками своєї діяльності звичайного обивателя...

Неможливо залишити осторонь або применшити значення того, що є природними критеріями психічного здоров'я, в чому воно виявляється у людей – від малечі до старечі.

Дефект і компенсація. *Наступні стани здоров'я, за Авіценною* ***а) тіло хворе, але швидко відновлює і набирає сили; б) тіло хворе, але не до межі і в) тіло зовсім хворе.*** Зрозуміло: три стани психічного здоров'я – компетенція закладів охорони здоров'я і медичної науки.

Тут людина перебуває у стані хвороб, фізичних та психічних дефектів, на межі норми і патології.

Дефект – недолік, пошкодження, що надає механізму творчості або психічному явищу істотної вади, недосконалості будь-якої його складової. Неповноцінність складової потребує або підйому активності тренуванням, або гіперфункцією повноцінних, які компенсують дефект (органічний або придбаний).

Складова, що компенсує функції заблокованої або нерозвинутої, здобуває особливу лабільність і може сама стати неповноцінною. Ці процеси підлягають саморегулюванню, взаємній компенсації, щоб зберегти механізм у рівновазі. Заміна внутрішніх ресурсів механізму зовнішніми, переключення цілей – компенсація усуває перешкоди і перебудовує психіку людини. Компенсація залежить і від значимості дефекту. Але не завжди людина усвідомлює дефект і його значущість, тому не завжди суб'єктивна потреба в компенсації виправдана.

Явища декомпенсації – ослаблення втрати ефекту компенсації – спостерігаються не тільки при органічних захворюваннях (наприклад, при декомпенсації пороків серця), а й у механізмі творчості. Компенсування сили мислення здійснюється запам'ятовуванням, але воно саме пригнічує активність інших складових, і тоді дефект у механізмі позначиться ще різкіше, ніж до компенсації; людина зневірюється у значенні запам'ятовування, яке необхідне і для мислення.

Не варто ні применшувати, ні перебільшувати ролі компенсації в боротьбі із внутрішніми недоліками у механізмі творчості людини. Зменшення її ролі означає ігнорування пластичності психіки, перебільшення – послаблює її прагнення до боротьби з недоліком.

Отже, зміст навчання в освітніх закладах мало впливає на розвиток механізму творчості, бо засвоєння навчального матеріалу не завжди вимагає від учнів активності психічних утворень цього механізму. Хоча мислення розвивається мисленням, почуття – чужими почуттями, а уява більш потужною уявою іншої людини.

Цей розвиток підкоряється *закону психіки – функція органа будує орган, і вона його розвиває.*

Переважна більшість відмінників серед зубрилок; вони переважно користуються пам'яттю, ніж розумінням, мисленням, почуттями та уявою і вони перебувають в пасивному, а іноді "сплячому" стані.

Механізм творчості – механізм універсальний. Якщо він тільки механізм, йому байдуже, який матеріал він перетворює. Учора – математику, сьогодні – літературу, завтра – біологію: на вході – дисгармонія (задача), на виході – розв'язана задача – гармонійна предметність.

Застосування системного підходу і принципу цілісності відкрило ***новий предмет дослідження – механізм психіки***, що означає перехід від вивчення будови і формування вищих психічних функцій до активності якостей і властивостей психіки і тіла людини під час розв'язання задач і створення предметів.

Психічне здоров'я характеризується не лише відсутністю хвороб та фізичних дефектів у людини, а й станом механізму творчості – наявними якостями його складових: мислення, почуттів та уяви. В оптимальному стані психічного здоров'я людина спрямована на творчість, яка й визначає продуктивність її дій; вищу насолоду, натхнення вона переживає не від результату роботи, а під час творіння наукової думки, художнього образу тощо, і цим творець не схожий на інших; творчість дає життю справжній смисл і обдаровує свободою.

Механізм творчості – не є елітарним явищем: він притаманний практично здоровій людині; ніщо в людині не може з'явитися зненацька, якщо воно не існувало на початку життя. Він – прижиттєве новоутворення із складових душі – мислення, почуттів та уяви й тіла людини психомоторики і енергопотенціалу; продуктивно працює, коли складові пропорційно розвинені та підсилюють одна одну; починає працювати в 13-річному віці; може існувати до старості у «сплячому режимі», а потім прокидатися; виключається з активності втомою і перевтомою.

Механізм творчості, в оптимальному стані психічного здоров'я, крім відображення та проектування дій і вчинків, – є знаряддям і засобом практичної реалізації цілей: а) матеріально-речових перетворень, б) перетворення соціальних структур і відносин та в) самоперетворення суб'єкта дій, здатного здійснювати відкриття, винаходи та створювати художні образи.

Саморозвиток механізму творчості представляє собою єдність потенційного і дійсного, виникнення і зникнення, а також становлення, яке може супроводжуватися появою у ньому дефекту, слабкого місця, втрати якості психічного здоров'я.

Натхнення – творчий стан

Натхнення – це дія творчих сил.

Духовність – це інструмент людини для перетворення дискомфорту заради комфорту і гармонії.

Отже, духовність – як людська властивість і як її інструмент – виявляється тільки у творчої людини. Для людини-виконавця ця якість втрачена, тому духовність у справжній формі (безрозмірна емність вщерть налита енергією і має форму гармонії) породжує в неї страх, а отже, блокує активне її сприймання.

Людина споживає духовність з насолодою: вона – ерудит, бо хоче все знати. Ерудит, замість справжньої духовності, для своїх "духовних" потреб використовує чужі "духовні" стереотипи. (Вибачте: ви, звичайно, знаєте, що всі стереотипи – чужі, але тут нам необхідно підкреслити саме цю обставину.)

Духовність не знецінюється, вона може вибухнути, руйнуючи замкнутий (але примарно надійний) світ людини. І в той же час без духовності людина не може жити: кожному потрібне обґрунтування "приводу" в цей світ (обивательський сенс життя).

Стан механізму творчості людині диктує спосіб життя. Людина в оптимальному стані не може жити без прирощування своєї території знань. Не від надлишку сили, не від агресивності, а тому, що за певних умов потужність її механізму творчості почне збільшуватись. Колишня територія стане тісною і вона почне руйнувати свої і чужі стереотипи, якими, як стінами, закриті межі пізнаного в предметах праці і явищах життя.

Під впливом чого ламаються стереотипи мислення, почуттів та уяви? Станом натхнення. Але, щоб зрозуміти його вплив, повернемося до будови душі. У людині злиті в цілісність три душі: рослинна, тваринна і поетична.

Людина з домінуючою рослинною душею – це велика жива клітина природи. Вона існує, виконуючи призначення, долю – бути. Якщо людина в такому стані, то чи можна назвати її людиною? Ні. Тому що це – істота, їй байдуже, що відбувається навколо – тільки б ніщо не впливало на її буття.

Чим же вона займається, які функції її рослинної душі? Вона зберігає внутрішню гармонію (гомеостаз) свого тіла, суті.

Людина з домінуючою тваринною душею живе в природі – як частина природи (за її законами), виконуючи призначення, долю – зберігати гармонію природи.

Здається, от де натхнення! І багато філософів стверджували: натхнення саме в цьому – в такому житті. *Жити в природі, як сама природа.* Чому ж людство не повернуло на цей простий, зрозумілий і доступний шлях? Тому що в кожному з нас є зерно людської, поетичної душі.

І якщо в немовляти, дитини і підлітка це зерно поетичної душі не потрапило в жорна життя, опинившись у комфорті, поетична душа народжується. І тепер, як би розум, свідомість не тягли людину назад, у спокусливу царину таємничого розчинення в природі, – людське покликання (духовність) поведе її через труднощі, лиха, втрати – через дискомфорт – до творчості.

Кому це потрібно? Вам. Ми не заперечуємо: якщо опитати будь-яку сотню людей – "які три речі ви вважаєте найважливішими, найнадійнішими і найпрекраснішими в світі?", 95 із 100 дадуть відповідь: "гроші, гроші і гроші". Але п'ятеро назвуть іншу тріаду: "натхнення, свобода і спокій".

Якщо ви добре подумаєте, то погодитесь, що натхнення не купиш. Хіба що за гроші вам підсунуть ерзац: несправжнє або негідне

натхнення, оманливу свободу, удаваний спокій. Але відрізнити підробку від справжнього неважко.

Почуття, народжені ерзацем, мають коротке життя, як метелик-одноденка, і зникають, не залишивши в пам'яті й сліду (якщо не враховувати зарубку на душі від почуття прикрості).

Почуття, народжені справжнім натхненням, свободою і спокоєм, живуть і плодоносять довго, і пам'ять зберігає їх, як у термосі, свіженькими все життя. Досить легенького поштовху – і ви знов переживаєте почуття, спричинені цими станами, мов заслужили їх тільки-но.

Як зазвичай розуміють натхнення? Потерпав від спраги, від алкогольного синдрому, від переповненого сечового міхура; вдовольнив бажання – і щасливий. Купив меблі, про які довго мріяв; подолавши негаразди, захистив дисертацію – і щасливий. Виграв у лотерею, поїхав відпочивати на Канарські острови; лікар сказав: "це не те, це рубець від сполучної тканини, яка розрослась..." – перераховувати можна без кінця.

Схожі ці випадки на переживання натхнення? На перший погляд – стани цілком схожі. Але якщо придивитися детальніше, то всі вони – лише способи звільнення від напруження, викликаного прагненням будь-що вдовольнити своє бажання. Чомусь і забуваються вони швидко. І в пам'яті про них залишається не почуття, а інформація.

Що відрізняє ці випадки? Щось відбувається, але нічого не змінюється. Територія людини залишається колишньою.

Натхнення – опанування властивостей природи і ноосфери.

Натхнення – це незабутні (хоча і не завжди усвідомлювані) миттєвості нашого життя. І хоча щоразу вони виняткові – в них є правила: *здатність пережити натхнення характеризує енергетику людини.*

Що ж таке натхнення? Це спалах у той момент, коли хвиля енергії здіймається до максимуму. Відбувається ніби вибух. Він осяює те, що до цього часу перебувало в темряві. Людина опиняється на висоті, про яку і не здогадувалась. І легко розв'язує задачі, які ще вчора були для неї непосильні.

Висновок: 1) натхнення не може бути безпредметним; воно пов'язане з розв'язанням задачі або проблеми; 2) отже, тільки енергія задачі або проблеми дає той імпульс, завдяки якому синусоїда енергетичної хвилі підіймається до максимально можливого рівня.

Зрозуміло, хвиля енергії у своїй найвищій точці народжує спалах, не може ж вона котитися далі, ніби нічого не відбулося.

Спалах розриває синусоїду хвилі енергії, і вона, уже в новій якості, гіперболічно здіймається до нескінченності.

Очевидно, при цьому межі визначеного природою людині в нашому звичайному розумінні перестають існувати. Для людини у хвилини натхнення немає ні часу, ні обставин, ні напруження. Ніщо не може їй завадити, ніщо не може її спинити.

Де ж людина знаходить себе після того, як натхнення вичерпується?

На "дні" синусоїди енергетичної хвилі. І не з порожніми руками! У неї в руках розв'язана задача, яку вона збагнула, перетворила невідоме на відоме, яке, здавалося, було до цього часу на недосяжній висоті. Тепер справа за малим: розв'язану задачу треба асимілювати – навчитися користуватися новим знанням. Нове знання стає джерелом додаткової енергії, цілком достатньої, щоб повернути синусоїді форму і висоту.

Натхнення солодке. Хто його пережив хоча б один раз, – забути його не може. Але чекати натхнення, ловити його – безперспективне заняття. Навіть якщо ваш енергопотенціал достатній. Потрібна нова задача або проблема (хто на якому рівні працює), які були б енергоємні настільки, що змогли б подолати інерцію і сталість синусоїди і примусити її спружинити так, аби людина знову пробила стелю між відомим і невідомим.

Отже, натхнення – це процес. Зрозуміло, воно доступне лише тим людям, в яких працює поетична душа. Повторюємо: те, що виконавець або ерудит вважає натхненням – це умиротворення, це – можливість жити без страху наступної хвилини, години, дня. Те, що споживач вважає натхненням, – це максимальний комфорт, відчуття себе будь-якою квіткою природи.

Творча людина щаслива, коли вона діє на межі власних можливостей – зазнає натхнення.

Сенс творчого піднесення.

Чи може виконавець, здатний лише до механічної роботи, переживати так само стан натхнення, як і творець?

Звичайно. Якщо енергія творчої людини виснажена, умиротворення для неї – подарунок долі. Але варто її енергії ледь-ледь відновитися і нагромадитися, як вона відчує неспокій: в душі виникне напруження, почуття затягнутої пружини, прагнення до творчої дії. Від заспокоєння не лишається й сліду. Озираючись, вона думає: та що це зі мною таке сталося? Може, я нездужала? Або щось з головою сталося?

Творча людина дискомфорту не боїться, тому в комфорті вона повністю розслаблена. Позитивну інформацію вона отримує ззовні, але споживче "натхнення" переживає всередині себе.

За рахунок чого? За рахунок нагромадження енергії. Вона почуває те саме блаженство, ту саму ейфорію від переживання: щось нове визріває в ній, прибуває енергія, повертається втрачена душею територія ноосфери, і її "натхнення" при цьому – радісне передчуття завтрашньої дії.

Як довго творча людина задовольняється цим "натхненням"?

Доки її механізм творчості не прийде до норми. Ледве це станеться – найближчий же дискомфорт своїм уколом будить її. І творець, навіть не встигнувши протерти як слід очі, починає діяти – розв'язувати задачі, які захопили його.

Дрібну задачу творець розв'язує мимохідь – ніби комара ляснув. Чи отримає він винагороду – переживання натхнення? Ні. Задоволення можливо. Задачу більш масштабну – і більш енергоємну – він може розв'язувати довго, неабияк попотіє над нею. У фіналі цього процесу творець не може бути щасливим – адже він так багато вклав енергії, що йому нема чим наповнювати це грандіозне почуття.

Звідси висновок: щоб спалахнуло натхнення в процесі творчості, повинен бути залучений увесь наявний потенціал, і в кінці творчого процесу енергії повинно бути більше, ніж на початку дії.

Щоб осягнути процес переживання натхнення, потрібно відповісти на три запитання: 1) що це за дія, яка залучає до роботи всю наявну енергію людини? 2) з яких джерел надходить енергія, не тільки компенсуючи витрати, а й забезпечуючи її приріст? 3) в яких ємностях акумулюється надлишкова енергія?

Перше запитання найпростіше, відповідь на нього вам уже відома, але для тих, хто міркує (і згадує) поволі, нагадаємо: знову йдеться про механізм натхнення.

Натхнення "охоплює людину повністю"; і тільки завдяки цьому вона однією дією, приступом упорається з роботою, на яку за іншого режиму роботи можуть витрачатися місяці, а то й роки, а результат однаково буде менш переконливим. Чому? Тому що натхнення гарантує найвищу якість роботи механізму творчості, якої неможливо досягти шляхом рутинної роботи, пролитим під час роботи потом.

Наша порада – неодмінно обміркуйте цю проблему.

Спробуйте це пережити. Спробуйте уявити процес натхнення, коли весь світ – і все ваше життя – потрапляє у фокус, в одну точку, і не залишається для вас нічого – ні минулого, ні майбутнього, ні навіть сьогодення; ні вас самого! Ні навіть предмета, з яким ви працюєте! Тільки дія. Весь світ сфокусований у дії. Ось стан вашого справжнього буття. Це – дія!

З яких джерел надходить енергія і як здобувається її приріст?

Відповісти на це запитання вам навряд чи вдасться. Але якщо ви поміркуєте (хоча б декілька днів!), заглиблюючись в кожне слово запитання, а потім порівняєте свою відповідь з нашою, – ви відразу зрозумієте концепцію механізму творчості. Вона є: або 1) знанням, або 2) принципом самопізнання, або 3) інструментом творчості. Тепер відповідь.

Оскільки натхнення – це процес, при якому поетична душа людини відкрита в нескінченність, то джерел енергії повинно бути три: 1) вибух, що руйнує стереотипи і породжує плоди; 2) обжинки (збирання плодів); 3) розподіл плодів по засіках – робота розуму.

Перше – натхнення; друге – опанування нової території; третє – наведення на ній ладу.

Вибух натхнення відбувається тому, що зливаються відоме і невідоме – ми і предмет. Що руйнується? Стереотип. Усе примарно відоме розривається на дві частини: відоме і справді невідоме. Ще один крок у роботі думки – і у невідомому відкривається задача.

Крізь утворений пролом ми зливаємося з предметом і обробляємо його за власною міркою (ми поки що не говоримо про її якість: гармонійна вона чи гармонія її порушена) за рахунок його енергії.

Післядія натхнення – друге джерело енергії. Через пролом у невідомому відкрилася нова територія, невідоме перетворено на відоме, межу якого ми поки що не бачимо, але відчуваємо: на обрії промайне більш потужне невідоме.

Стоячи перед проломом і оглядаючи нову територію ноосфери, ми раптом усвідомлюємо, що почуваємося вільними! (Повторюємо: справжню свободу ми переживаємо тільки під час натхнення; саме переживання, почування її нам не дається, тому що під час натхнення між нами і предметом немає дистанції – ми одне, а якщо немає дистанції – немає і почуття.)

У проломі між невідомими берегами нам відкривається величезна кількість інформації. Але в цю мить ми навіть не намагаємось її аналізувати. Ми живемо почуттям свободи, почуттям нової території. Ці почуття наповнюють нас енергією, роздіймають нас енергією – і ми щасливі.

Свобода – це стан душі, коли ми зруйнували стереотип мислення, дії або звички і віддалися вільній течії творчого процесу. Отже, свобода – процес.

Нова інформація, яку відкрила людина, – третє джерело енергії. Коли хвиля енергії почуттів ущухла. Це відбувається в міру того, як по-

чуття перетворюються на міркування, що, як ви розумієте, є стереотипами – ними ми помічаємо, огороджуємо межі нової території. Ми отримуємо можливість усвідомити нову інформацію. А оскільки цю інформацію створили ми самі, то вона відкриває нам шлях до колосальної енергії – ось де витоки третьої енергетичної хвилі!

Якщо подивимося на цей процес збоку, то виявимо обов'язкову послідію натхнення; немовби хвіст комети, ядром якої був процес розв'язання задачі – свобода як його наслідок. Всередині нас це переживається як спокій. Нам комфортно; наша енергія врівноважена з нашою територією – ламати стереотипи, шукати щось поза нами немає потреби. Але для збереження комфорту потрібно витрачати енергію нової інформації.

Найпростіше і найприємніше – дати лад власному господарству. Ці дії розуму поглинуть весь надлишок енергії – і комфорт збережеться. Увесь час, доки триває цей процес, ми щасливі, переживаємо спокій.

Спокій – це стан душі, коли вона створює свою гармонію.

Натхнення, свобода і спокій – це не три окремих процеси; це три складові одного процесу, що народжені процесом розв'язання задачі або проблеми. Процес формується у свободу і завершується спокоєм. Усі три стани – це тільки післядія, тільки результат натхнення. Для натхнення потрібні: 1) задача або проблема, рівновелика вашій душі, і тому для свого розв'язання вона вимагає вас цілком, причому до вас ставляться жорсткі вимоги; 2) ваш механізм творчості повинен бути в гармонійному стані; 3) енергопотенціал – оптимальний.

Якщо ж стани: 1) спокою або 2) свободи або 3) натхнення виникають самі по собі і в довільному порядку – це всього лише ерзаци.

Спокій тут як продукт медитації або дрімотного розслаблення після відвідання лазні; свобода – як реакція на алкогольний або наркотичний вплив; або ще простіше: "нікому не винен, все є, а завтра тільки від мене залежить"; натхнення як відчуття навальної сили зсередини душі, як безпричинна ейфорія: "який чудовий цей світ!".

Що народжується – нагадуємо – в результаті усунення напруження?

Ніщо не народжується!

Натхнення – акумуляція енергії та інформації.

В яких ємностях акумулюється надлишкова енергія, заробіна під час натхнення? Це дуже важливе питання. Адже якщо не акумулювати енергію натхнення, вона перегорить – і залишиться лише інформаційний і енергетичний нейтральний слід в пам'яті.

З ерзацем натхнення саме так і відбувається. З істинним натхненням – ніколи. Воно заповнює три ємності: 1) акумулюється в фокусі вершини енергетичної хвилі почуттів; 2) в новій території, яку ми скорили (в створеному предметі); 3) в структурі нашої душі – механізмі творчості.

І якщо енергетичну хвилю нерозумними витратами можна погасити, – виконавця можна примусити забути весь світ, в якому жив, то у творця спроможність розв'язувати задачі і проблеми (структура механізму творчості) не підвладна жодним зовнішнім впливам. І часу теж. Саме тому – як би життя не давило творця, не розбещувало його – він ніколи не буде переможений. Щоб механізм творчості підняти з руїн, не потрібно спеціально накачувати його енергією. Вистачило б грохи енергії, щоб підняти віко – і розгледіти, де ти є.

Духовність, натхнення, свобода, спокій – це стани людського життя. Вони досяжні лише завдяки величезній мудрій праці, величезним терпінню і самообмеженню. Але вони варті цієї ціни, тому що навіть той, хто лише один раз побував на цих вершинах, усвідомить: не дарма жив. Що то було б за життя без цих вершини. Адже тепер ви знаєте, куди ми вас ведемо.

У принципі для розвитку механізму творчості людини меж немає. Людина відкрита природі – логосу і ноосфері, може підняти і забрати з собою стільки, скільки вистачить сил у душі. (До речі, мудрець прагне жити легко).

Логос – це не сама природа, а її закони. Закони, за якими природа живе. Закони, які не мають ані початку, ані кінця; закони, що однаково успішно працюють і в цілому світі, і в будь-якому конкретному випадку. Ми стикаємося з логосом на мізерно малому відтинку часу і простору і кожний такий дотик фіксуємо словом.

До створення слова контакт з логосом був безформним; ми знаходимося в логосі, але не відчуваємо його. Геракліт деталізував цю ситуацію: Логос звертається до кожної людини, але одні його не чують, другі чують його сигнали, але не розуміють, про що вони, треті – чують, розуміють і керуються законами природи у своїх справах.

Щоб відбувся контакт – потрібне зусилля. Колосальне зусилля, щоб з'єднати дві сутності – нашу і сутність логосу. У момент і в точці дотику виникає спалах світла, пітьма на мить розступається, і людина фіксує те, що встигла розгледіти, як ви вже знаєте, словом – перетворює почуття на думку.

Логос – це закони, що упорядковують енергію природи. Де ж знаходиться логос? У душі кожного з нас. Усе є у всьому; ось чому, пізнаючи себе, ми пізнаємо логос – верховний закон природи. А що ж ноосфера?

Ноосфера – вже пізнаний, освоєний, культивований логос.

Культурна розумна оболонка Землі. Сутність ноосфери – інформаційно-енергетична. Це енергія і інформація, доступні будь-якій людині, але зрозумілі їй залежно від її розвитку. Отже, ця енергія і інформація укладені в гармонійні форми, що зберігають, як раніше говорили, не вмирущу інформацію, інформацію, яка не старіє. Чому вона не старіє? Бо це інформація логосу, закону природи.

Виходять на контакт із логосом і культивують його енергію тільки генії, що в ті рідкі хвилини, коли вони працюють як генії (на найвищому злеті енергетичної хвилі), вступають із смолоскипом натхнення в непізнане, і всьому, що встигнуть розгледіти, дають імена.

Енергією ноосфери користуються всі:

виконавець, щоб будувати захисну раковину, яка оберігає його від зовнішніх впливів;

споживач-ерудит – збирає в собі інформацію і енергію гармоній, щоб жити і насолоджуватися ними;

дилетант, оцінюючи досконалість рукотворних і природних гармоній, знаходить в них елементи недосконалості і фіксує на них увагу;

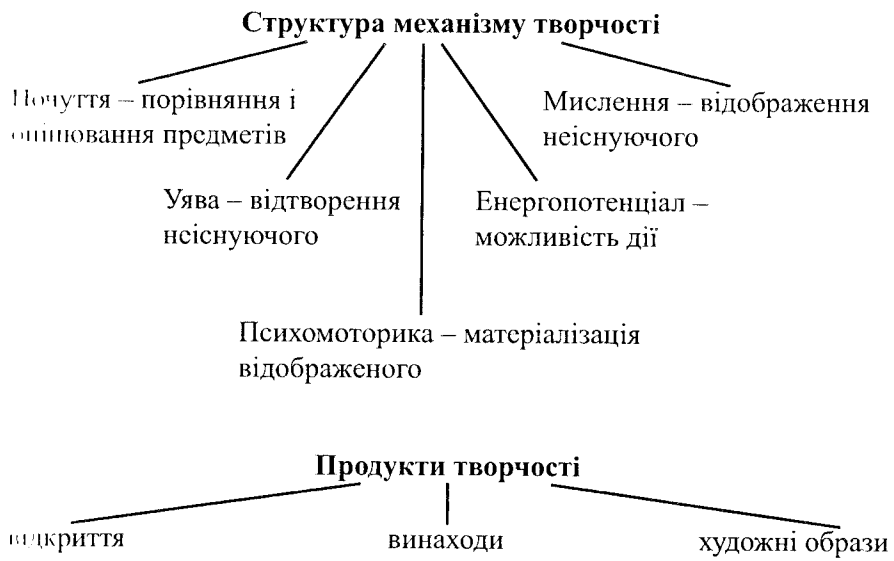
творець – заряджає себе енергією ноосфери для розв'язання проблем.

Отже, людина-виконавець бере з ноосфери *стереотипи;* споживач-ерудит – *інформацію* і *енергію гармоній;* дилетант – *дисгармонію* і *виставляє їх напоказ;* творці – *задачі* і *проблеми* – найскладніші з них – і розв'язують просто.

Висновок: людина перебуває між логосом і ноосферою. Людина збирає на ниві логосу (робота генія) і вкладає в засіки ноосфери, завдяки чому культура – на відміну від людини – практично безсмертна.

Формалізована структура теми

Механізми творчості: сукупність функціональних органів відображення, проектування і матеріалізації людиною її психічних утворень, що є відкриттями, винаходами або художніми образами.

Запитання для самостійної роботи

1. Чим відрізняються активність, діяльність і творчість?
2. Чим відрізняються одна від одної основні теорії творчості?
3. Яка залежність між будовою і функцією психіки у створенні механізму творчості?
4. Чим відрізняються продукти роботи від продуктів творчості?
5. Чому чутливість – зародок механізму творчості?
6. Чому енергопотенціал людини визначає її спроможність до дії?
7. Що входить у поняття "енергія"?
8. Від чого залежить величина базової енергії людини?
9. Оперативний енергопотенціал. Як його можна прирощувати, збільшуючи здатність до дії?
10. Звідки людина може брати зовнішню енергію?
11. Чому перманентні стани визначають рівень здоров'я людини?
12. Як можна регулювати оперативні стани людини?
13. У чому сутність оцінки предметів і явищ і як оцінка залежить від стану людини?
14. Чому психомоторика – орган творчості?
15. Як працює механізм відображення невідчутного в предметах і явищах?

16. Як працює механізм відображення неіснуючого в природі, суспільстві?

17. Для чого потрібний синтез механізмів відображення, проєктування і втілення продуктів творчості?

18. У чому психологічний сенс натхнення як творчого стану?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи згодні ви з думкою, що розвиток і творчість мають один і той самий механізм?

2. У чому полягають недоліки наведених основних теорій творчості?

3. Чи згодні ви із структурою і функцією механізму творчості, чи вона – божественне натхнення?

4. Якими ще можуть бути явища, які можна порівняти до продуктів творчості?

5. Що ще, окрім чутливості, може стати зародком механізму творчості, чи він – надбання обраних Богом?

6. Енергопотенціал – спроможність до дії.

7. Яким чином можна користуватися енергією зовнішнього середовища?

8. Чи можна регулювати оперативні стани?

9. Як ви вважаєте, чим, якими одиницями людина оцінює предмети і явища поза собою?

10. Як працює механізм відображення невідчутного і при цьому досягає високої точності?

11. Як працює механізм відображення неіснуючого і чим людина користується, створюючи образ майбутнього?

12. Чи згодні ви з тим, що для синтезу механізмів відображення в цілісність потрібна інша система утворення?

13. Чи можна штучно створити стан натхнення, подібний до стану творчості?

Література

1. Болтівець С. І. Педагогічна психогігієна: теорія та методика К.: Редакція "Бюлетеня ВАК України", 2000. – 302 с.

2. Брушлинский А. В. Продуктивное мышление и проблемное обучение. – М.,1983.

3. Гальперин П. Я., Котик Н. Р. К психологии творческого мышления //Вопр. психологии. – 1982. – № 5.

4. Загальна психологія / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.

5. Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. – М., 1988.

6. Клименко В. В. Психологические тесты таланта. – Харьков: Фолио, 1996.

7. Клименко В. В. Как воспитать вундеркинда. – Харьков: Фолио, 1996.

8. Клименко В. В. Механізми психомоторики людини. – К., 1997.

9. Клименко В. В. Психологія наукової творчості. – К.: Аверс, 1998.

10. Максименко С .Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

11. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002

12. Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Педагогика, 1972.

13. Немов Р. С. Психология. – М.: Просвещение, 1995.

14. Общая психология / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1999.

15. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1996.

16. Петухов В. В. Психология мышления: Учеб.-метод, пособие.– М., 1987.

17. Поддьяков Н. Н. Мышление дошкольника. – М., 1977.

18. Пономарев Я. А. Психология творчества. – М.: Наука, 1976.

19. Психологія /Під ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.

20. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии.– М.: Просвещение, 1995.

21. Тихомиров О. К. Психология мышления. – М., 1984.

22. Холодная М. А. Интегральные структуры понятийного мышления. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1983.

23. Эсаулов А. Ф. Психология решения задач. – М.: Высш. школа, 1972.

24. Эсаулов А.Ф. Проблемы решения задач в науке и технике. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979.

25. Якиманская М. С. Знание и мышление школьника. – М., 1985.

Підручник

С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко,
М. В. Папуча, В. О. Соловієнко

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Українською мовою

Редактор *Л. В. Кузьмич*
Коректор *Л. Я. Шутова*
Комп'ютерна верстка *А. М. Райфурак*

Свідоцтво ДК № 103

Підписано до друку 01.12.04. Гарнітура Times New Poman
Формат 60×90/16 Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк.арк. 44. Обл.-вид. арк.46,6. Наклад 10000 прим.Зам. № 251

Видавництво "Нова Книга"
21100, м. Вінниця, вул. Стеценка, 46/85
тел. (0432) 52-34-80, 52-34-81
E-mail: newbook1@vinnitsa.com
www.novaknyha.com.ua

Віддруковано з готових діапозитивів
на ДП "Державна картографічна фабрика"
21100, м. Вінниця, вул. 600-річчя,19